

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

ПЕТАР З. МИЛОЈЕВИЋ

**ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У МОРАВСКО–ВАРДАРСКОЈ
ДОЛИНИ ОД XIV ДО VI ВЕКА ПРЕ НОВЕ ЕРЕ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД

2023

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

PETAR Z. MILOJEVIĆ

**SETTLEMENT PATTERNS IN THE MORAVA–VARDAR
VALLEY FROM THE 14TH TO THE 6TH CENTURY BC**

DOCTORAL DISSERTATION

BELGRADE

2023

Ментор:

др Марија Љуштина, ванредни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Душан Михаиловић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Александар Капуран, научни саветник

Археолошки институт, Београд

Датум одбране: _____

Захвалница

Истраживања обављена у циљу израде ове докторске дисертације реализована су уз помоћ и подршку бројних људи и институција.

Велику захвалност дугујем ментору др Марији Љуштини, пре свега на преданој помоћи, афирмацији и мотивацији у свим фазама докторских студија, као и на креативним разговорима који су често превазилазили оквире струке.

Захвалан сам колегама Александру Капурану, Александру Булатовићу, Војиславу Филиповићу, Огњену Младеновићу и Ивану Нинчићу на указаном поверењу, разумевању, саветима и конструктивним дискусијама које су утицале на обликовање и финализацију дисертације.

Захвалност за увид у документацију и археолошки материјал из музејских збирки дугујем Татјани Трајковић-Филиповић, кустосу Народног музеја Ниш, др Весни Вучковић, кустосу Завичајног музеја Параћин, Александру Никезићу кустосу Завичајног музеја Алексинац, Даници Милошевић Јовић, кустосу Музеја "Норгеум Margi"- Равно Ћуприја, Соњи Перић, кустосу Завичајног музеја Јагодина, Јулки Кузмановић Цветковић кустосу Народног музеја Топлице, Марину Бугару и Милицу Миладиновић, кустосима Народног музеја Крушевац, Милени Муминовић Божић, кустосу Завичајног музеја Књажевац, Зорану Митићу, кустосу Завичајног музеја Бела Паланка, др Предрагу Пејићу, кустосу Музеја Понишавља, Весни Николов кустосу Завичајне музејске збирке Димитровград.

Посебну захвалност за афирмисање у археологији, академском писању и научној етици дугујем професору др Душану Михаиловићу.

Велику захвалност за помоћ приликом прикупљања и обрађивања студијске грађе дугујем: Ани Динић, Јелени Милојевић, Јовану Токовићу, Саши Стевановићу, Стевану Башићу, др Ивану Ристићу, др Вери Кијаметовић, Вељку Љуштини и Душану Рашковићу.

Највећу захвалност дугујем својој породици, која ми је пружила велику подршку, подстицај, разумевање и несебичну помоћ у свим фазама студирања, тако да њима посвећујем овај рад.

Апстракт:

Рад проучава насеобинске остатаке у Моравско-вардарском сливу од ушћа Раванице до Прешевске повије, од XIV до VI века пре нове ере. Временски оквир рада подразумева етапу која је подељена у три периода, обележена као позно бронзано, рано гвоздено и развијено гвоздено доба. Рад је фокусиран на испитивање просторних односа између насеља и њихове природно-географске средине у контексту анализирања насеобинских трендова и економских стратегија популација из испитиваног времена и простора. Студија је узела у обзир материјалне остатке и технолошке могућности анализираних заједница, топографске и природно-географске одлике терена, економске потенцијале, привредне и насеобинске праксе становништва из етноисторијске прошлости, као и палеоеколошке податке из средње и југоисточне Европе.

Узорак је обухватио 201 налазиште, обрађена кроз три основна типа насеобина, издвојена према просторно-функционалним одликама на 36 градине, 4 пећинска налазишта и 161 отворено насеље. Осим тога у раду су кроз посебну анализу сагледани остаци још 8 некропола са оближњим истодобним насељем. сепаратно сагледана и продискутована, док је њихово окружење за потребе рада подељено на четири нивоа са различитом дистанцом обухвата.

Истраживања су настојала да се кроз анализе насеобина и њиховог природног окружења дођу до сазнања о трендовима насељавања и основним економским афирмацијама заједница у издвојеним периодима. У ту сврху су анализирани односи насеља са топографским, геоморфолошким и хидрографским елементима, као и са педолошким, саобраћајним и минеаролошким потенцијалима из насеобинског окружења. На тај начин стечен је увид у основне стратегије насељавања и коришћења природно-географске средине. Коначни циљ истраживања подразумевао је утврђивање пакета промена између проучаваних периода кроз контекст населбинских, економских и друштвених трансформација.

На градинама и отвореним насељима константоване су разлике у обрасцима насељавања, које су се одразиле на промене у друштвено-економским праксама. током сва три анализирана периода. Узорак пећинских налазишта није био довољно подесан за праћење наведених промена али је сугерисао различите могућности њиховог коришћења пре свега у нестамбене сврхе. Интерпретација евидентираних промена се уклапа у глобалне климатске, економске, технолошке и миграционе трендове који су захватили већи део Европе, оставивши значајан траг на етнокултурни пејзаж, обрасце насељавања, пољопривреду, трговину и технологију. Као главни иницијатор пакета промена истакнуто је климатско погоршање у виду изражене аридности током раног гвозденог доба, које је нужно утицало на раскид са привредно-друштвеним системом из претходног периода. Насеља из развијеног гвозденог доба, показују тежњу за рехабилитацијом старих образаца из бронзаног доба, што је протумачено као продукт климатске оптимализације. Стога је закључено да су еколошке промене имале најизраженији ефекат на насеобинске трендове и економске стратегије, повлачећи за собом ланчану реакцију која је изазвала низ културних, друштвених и технолошких реакција.

Кључне речи: обрасци насељавања, палеоекономија, позно бронзано доба, рано гвоздено доба, развијено гвоздено доба, Моравско-вардарска долина.

Научна област: Археологија

Ужа научна област: Праисторијска археологија

УДК број:

Abstract:

This paper examines settlement remains in the Morava-Vardar basin from the mouth of the Ravanica River to the Preševo watershed, spanning from the 14th to the 6th century BCE. The temporal framework of the study encompasses three periods: Late Bronze Age, Early Iron Age, and Developed Iron Age. The focus of the research is on investigating the spatial relationships between settlements and their natural-geographical environment in the context of analyzing settlement trends and economic strategies of populations in the studied time and space. The study takes into account the material remains and technological capabilities of the analyzed communities, topographic and natural-geographical features of the terrain, economic potentials, economic and settlement practices of the population from their ethnohistorical past, as well as paleoecological data from Central and Southeastern Europe.

The sample included 201 sites, processed through three basic types of settlements, separated according to spatial and functional characteristics into 36 hillforts, 4 cave sites and 161 open settlements. In addition, through a special analysis, the remains of another 8 necropolises with a nearby contemporaneous settlement were examined in the paper. viewed and discussed separately, while their environment for work purposes is divided into four levels with different coverage distances.

Through the analysis of the settlements and their natural environment, the research sought to find out about settlement trends and the basic economic affirmations of the communities in separate periods. For this purpose, the relationships of settlements with topographic, geomorphological and hydrographic elements, as well as with pedological, traffic and mineralogical potentials from the settlement environment were analyzed. In this way, an insight into the basic strategies of settlement and use of the natural-geographical environment was gained. The final goal of the research involved determining the package of changes between the studied periods through the context of settlement, economic and social transformations.

Differences in settlement patterns were constant in hillforts and open settlements, which were reflected in changes in socio-economic practices. during all three analyzed periods. The sample of cave sites was not suitable enough to monitor the above changes, but it suggested different possibilities of their use, primarily for non-residential purposes. The interpretation of the recorded changes fits into the global climatic, economic, technological and migration trends that have affected most of Europe, leaving a significant mark on the ethno-cultural landscape, settlement patterns, agriculture, trade and technology. As the main initiator of the package of changes, climatic deterioration in the form of marked aridity during the early Iron Age was highlighted, which necessarily affected the break with the economic and social system from the previous period. Settlements from the developed Iron Age show a desire to rehabilitate old patterns from the Bronze Age, which has been interpreted as a product of climatic optimization. It was therefore concluded that environmental changes had the most pronounced effect on settlement trends and economic strategies, triggering a chain reaction that caused a series of cultural, social and technological reactions.

Key words: settlement patterns, paleoeconomy, late Bronze Age, early Iron Age, developed Iron Age, Moravian-Vardar valley.

Scientific field: Archaeology

Narrower scientific field: Prehistoric archaeology

UDC number:

САДРЖАЈ

1.	УВОД	1
	Предмет истраживања, истраживачка питања и хипотезе	3
2.	МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	4
2.1.	ИСТРАЖИВАЧКА ГРАЂА	4
	Природно-географске карактеристике налазишта	6
	Географски положај насеља	6
	Рељефно окружење налазишта	6
	Хидрографско окружење налазишта	8
	Геоморфолошко окружење налазишта	9
	Литогенетско окружење налазишта	10
	Економске предиспозиције налазишта	11
	Транзитни потенцијали налазишта	11
	Педолошки потенцијали налазишта	12
	Минералoшки потенцијали налазишта	14
	Пољопривредне орјентације села из прединдустријског периода	18
2.2.	ПОДЕЛА ПРОСТОРА У НАСЕОБИНСКОМ ОКРУЖЕЊУ	20
2.3.	МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	22
3.	ПЕРИОДИЗАЦИЈА И ХРОНОЛОГИЈА ПЕРИОДА ОД XIV ДО VI ВЕКА ПРЕ НОВЕ ЕРЕ	23
4	КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЊЕМ ПОНИШАВЉУ	36
4.1.	МАЛЧА	36
	1. Мело / Надмело	37
	2. Радачје	37
	3-4. Кованлук	39
4.2.	ГОРЊА ВРЕЖИНА – ДОЊА ВРЕЖИНА	40
	5. Занога	41
	6. Рудопоље	42
	7. Суводол	43
	8. Бујет	44
4.3.	ЈАГОДИН МАЛА (НИШ)	45
	9. Мартиријум	45
4.4.	МЕДОШЕВАЦ	48
	10. Војни Аеродром	48
4.5.	ТРУПАЛЕ	50
	11. Ајанско / Цигански кључ	51
	12. Селиште	52
	13. Горња мала / Шопур	52
4.6.	ВРТИШТЕ	53
	14. Велика чесма	53
	15. Урвине	55
	16. Чивлак	57
4.7.	ГОРЊА ТОПОНИЦА	58
	17. Ђузин Брег	58

4.8.	ЈЕЛАШНИЦА	60
	18. Бара	61
4.9.	НИШКА БАЊА	62
	19. Радон	64
4.10.	БРЗИ БРОД	65
	20. Медијана	65
4.11.	НОВО СЕЛО	69
	21. Бубањ	69
4.12.	ПАСИ ПОЉАНА	72
	22. Мустајбегово поље	72
4.13.	ГРБАВЧЕ	74
	23. Пољана	75
	24. Пећина пољана / Дренова глава	75
	25. Градац	75
4.15.	КАМЕНИЦА	76
	26. Каменичка пећина	77
4.16.	ХУМ	78
	27. Велика хумска чука	79
4.17.	ГАБРОВАЦ – ВУКМАНОВО	81
	28. Расадник / Габровац	81
	29. Стари габровац / Кितिца	83
	30. Селиште / Вукманово	84
4.18.	БЕРЧИНАЦ	85
	31. Дервишка чука	85
4.19.	МИЉКОВАЦ	86
	32. Железник	86
4.20.	КРАВЉЕ	88
	33. Кулина	88
4.21.	ПОПШИЦА	89
	34. Попшичка пећина	89
5.	ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У ДОЊЕМ ПОНИШАВЉУ	91
	Позно бронзано доба	91
	Рано гвоздено доба	97
	Старије гвоздено доба	104
6.	КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА ИЗ АЛЕКСИНАЧКОГ ПОМОРАВЉА	109
6.1.	ДОЊА ТРНАВА	109
	35. Слатина	110
	36. Петља аутопута	110
6.2.	ДРАЖЕВАЦ	110
	37. Тресибаба	111
6.3.	КАТУН	112
	38. Селиште-Шопића страна	112
	39. Жљебура	113
6.4.	ГЛОГОВИЦА	114
	40. Глоговички брег	115

6.5.	АЛЕКСИНАЧКИ РУДНИЦИ	115
	41. Штолна/Алексиначко окно	115
6.6.	МОРАВСКА ТЕРАСА ЋИЋИНА – РУТЕВАЦ – ВУКАШИНОВАЦ	117
	42. Делнице - Топова бара	118
	43. Зиндан	118
	44. Рутевачка тераса – Школска башта	119
	45. Вукашиновачки Подбрег	120
	46. Вукашиновачки Брег	120
6.7.	ПРАСКОВЧЕ	121
	47. Татарин	122
	48. Градиште	123
6.8.	СТАЛАЋ	124
	49. Топлик	124
	50. Гологлава	125
6.9.	ДОБРУЈЕВАЦ	128
	51. Крушарје	129
6.10.	АЛЕКСИНАЧКИ БУЈМИР	129
	52. Чабура/ Петрово ограђе	129
6.11.	ВАКУП	131
	53. Градиште/Паниче	132
	54. Варош	132
6.12.	СУБОТИНАЦ	133
	55. Бресје	133
	56. Гувниште	134
6.13.	БОВАН	135
	57. Љиљаче	135
6.14.	БРАДАРАЦ	137
	58. Бара/Селиште	137
6.15.	ЦРНИ КАО	138
	59. Друговац	138
	60. Липовац - Буковик	140
6.16.	МАЂАРЕ	141
	61. Маркова Бара	141
	62. Гробљиште	142
	63. Чешмина глава	143
6.17.	МАЋИЈА - БРАЉИНА	144
	64. Главичар	145
	65. Маћија	145
	66. Браљинска црква Св.Саве/Велика млака	147
6.18.	МОРАВАЦ - ЖИТКОВАЦ	147
	67. Коњарник	148
	68. Циглана	149
6.19.	ТРЊАНЕ	150
	69. Јазбине	150
6.20.	ГРАД СТАЛАЋ	151
	70. Укоса	151
	71. Град	153
6.21.	БОЉЕВАЦ	154

	72. Чукар	155
6.22.	ЗДРАВИЊЕ	156
	73. Грабујевац	156
6.23.	ПОЗЛАТА - БЕЛАСИЦА	157
	74. Позлатска река	158
	75. Ораница	159
	76. Каменица	159
6.24.	ВЕЛИКИ ШИЉЕГОВАЦ	160
	77. Модри кладенац/Страна	160
6.25.	КАОНИК	161
	78. Боићки чаир	162
6.26.	МАЛИ ШИЉЕГОВАЦ	163
	79. Црква Светог Анастасија Великог	164
7.	ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У АЛЕКСИНАЧКОМ ПОМОРАВЉУ	165
	Позно бронзано доба	165
	Рано гвоздено доба	171
	Старије гвоздено доба	178
8.	КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА У КРУШЕВАЧКОМ ПОМОРАВЉУ	185
8.1.	ГЛОБОДЕР - МАЧКОВАЦ	185
	80. Ивље - насеље	186
	81. Ивље - некропола	186
	82. Имање Радојевић Јовице/Кључ	187
	83. Макве	188
8.2.	ЧИТЛУК	188
	84. Конопљара	189
	85. Пањевац	192
8.3.	КРУШЕВАЦ	193
	86. Лазарев град	194
8.4.	МАКРЕШАНЕ	195
	87. Јазбине	196
	88. Орнице	197
8.5.	БЕЛА ВОДА - КУКЉИН	197
	89. Код чесме	198
8.6.	КУКЉИН	200
	90. Богомољиште	200
8.7.	ШАНАЦ	202
	91. Кућиште	202
8.8.	МАСКАРЕ	203
	92. Бедем	204
	93. Селиште/ Село / Доња мала / Усек пута ка скели	206
9.	ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У КРУШЕВАЧКОМ ПОМОРАВЉУ	207
	Позно бронзано доба	207
	Рано гвоздено доба	210
	Старије гвоздено доба	214

10.	КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА У ПАРАЋИНСКОМ ПОМОРАВЉУ	218
10.1.	ШЕТКА	218
	94. Утрине	219
	95. Ливаде изнад Лојза	220
10.2.	ПАРДИК	220
	96. Пардичка река	220
10.3.	НОВИ БРАЧИН	221
	97. Јовановац	222
	98. Конопљиште	222
10.4.	СКОРИЦА	223
	99. Стублина	224
10.5.	ДРЕНОВАЦ	225
	100. Слатина – Турска чесма	226
	101. Старо село	227
	102. Цивџан мала	227
	103. Ливада	227
10.6.	СИКИРИЦА	228
	104. Јошје - Поље	228
	105. Сикиричко гробље	229
10.7.	ДОЊЕ ВИДОВО	230
	106. Ваде	231
10.8.	СТРИЖА	232
	107. Ливаде / Питома међа / Зоркине њиве	232
	108. Кованлук / Чуниште	233
10.9.	ЧЕПУРЕ	234
	109. Ограђе	234
10.10.	АТАР ПАРАЋИНА ЈУЖНО ОД ТОКА ЦРНИЦЕ	236
	110. Данково - Знојац	237
	111. Глождак	237
	112. Бекина бара / Бугарске бачије (13)	238
10.11.	АТАР ПАРАЋИНА СЕВЕРНО ОД ТОКА ЦРНИЦЕ	240
	113. Мотел Слатина	240
	114. Болница / Зеленгорска улица	241
	115. Кнеселачка чесма	241
10.12.	МОРАВСКА ТЕРАСА, ЖАБАРСКО ПОЉЕ - БРИКЕТНИЦА	243
	116. Жабарско поље - Црвеница	243
	117. Стара Ложионица	244
	118. Горуње – Бунар 7	244
	119. Горуње	245
	120. Горуње - колектор	245
	121. Велике ливаде - тераса	246
	122. Велике ливаде - бара	246
	123. Змич	246
	124. Кафилерија	247
	125. Брикетница	249

10.13.	ПЛАНА	250
	126. Саревац	251
	127. Липовац	252
	128. Плана	252
	129. Баба Јела	253
10.14.	ЛЕШЈЕ	253
	130. Врело	253
	131. Ћурчар	254
	132. Баба	254
	133. Тршевине - Кулајна	256
10.15.	МИРИЛОВАЦ	256
	134. Лаз	256
	135. Булине воде	258
10.16.	ЛЕБИНА	258
	136. Селиште	258
10.17.	БОШЊАНЕ	259
	137. Кључ	259
	138. Бошњевачка чесма	261
	139. Дуго поље / Дугачка пољана	261
10.18.	ПОПОВАЦ - ЗАБРЕГА	262
	140. Попљесак	263
	141. Топлик	263
	142. Петрус / Чокоће брдо	264
	143. Пећина испод крстасте стене / Петрушка пећина	265
	144. Крш	265
10.19.	ГОРЊА МУТНИЦА	266
	145. Рупчине	267
	146. Сланиште	267
10.20.	ВАРВАРИН	267
	147. Руски споменик	268
	148. Дуњар	269
	149. Варваринска тераса	269
10.21.	ОБРЕЖ	271
	150. Окућнице Пешича и Рајковића / Црква Св. Илије	272
10.22.	СВОЈНОВО - ПОТОЧАЦ	273
	151. Ан	274
	152. Ан - север	275
	153. Ан – Црква Св.Петке	275
	154. Ливаде - Ограђе	276
	155. Момчилов град	277
	156. Рашевачки луг	279
10.23.	РАШЕВИЦА	280
	157. Рашевица	280
10.24.	ТРЕШЊЕВИЦА	281
	158. Валога	281

11.	ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У СЛИВУ ПАРАЋИНСКОГ ПОМОРАВЉА	283
	Позно бронзано доба	283
	Рано гвоздено доба	288
	Старије гвоздено доба	299
12.	НАЛАЗИШТА У СЛИВУ ЛЕСКОВАЧКОГ ПОМОРАВЉА	307
	Географски контекст области	307
	Археолошки контекст области	309
13.	ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У ЛЕСКОВАЧКОМ ПОМОРАВЉУ	313
	Позно бронзано доба	313
	Рано гвоздено доба	320
	Старије гвоздено доба	327
14.	НАЛАЗИШТА У ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ	331
	Географски контекст области	331
	Археолошки контекст области	333
15.	ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ	336
	Позно бронзано доба	336
	Рано гвоздено доба	343
	Старије гвоздено доба	351
16.	ДИСКУСИЈА	357
	Остаци насеобина и носиоци културних манифестација	359
16.1.	ГРАДИНЕ	363
	Основна функција градина на основу грађевинских остатака и традиције коришћења простора	364
	Заступљеност градина у периоду од од XIV до VI века пре нове ере	368
	Обрасци насељавања према морфолошким и хидрографским одликама терена	372
	Пољопривредни потенцијали у окружењу градинских налазишта	377
	Обрасци насељавања према потенцијалним путним правцима	381
	Однос градина према потенцијалним минералним ресурсима	383
16.2.	ПЕЋИНСКА НАЛАЗИШТА	389
	Пећине као објекти за прикупљање воде	390
	Пећине као објекти за смештај домаћих животиња	390
	Пећине као хладњаче за складиштење хране и пића	391
	Пећине као депои за експлоатацију корисних компоненти	392
	Пећине као објекти за становање људи	392
	Пећине као објекти од религијског значаја	393
	Социоекономски потенцијали спелеолошких објеката	394
16.3.	ОТВОРЕНА НАСЕЉА	396
	Заступљеност отворених насеља у проучаваној области од XIV до VI века п.н.е.	396
	Обрасци насељавања према геоморфолошким и топографским одликама терена	398

	Обрасци насељавања према хидрографским одликама терена	402
	Обрасци насељавања према специфичним хидрографским елементима	405
	Однос отворених насеља према потенцијалним путевима	408
	Однос отворених насеља према потенцијалним речним прелазима	410
	Пољопривредни потенцијали у окружењу отворених насеља	411
	Однос отворених насеља и лежишта неметаличних минералних сировина	422
	Однос отворених насеља и лежишта металичних минералних сировина	428
17.	НАСЕОБИНСКИ ТРЕНДОВИ У ОДНОСУ НА КЛИМАТСКЕ И ДРУШТВЕНЕ ФАКТОРЕ	430
18.	ЗАКЉУЧАК	443
19.	ТАБЛЕ НАЛАЗА	456
20.	БИБЛИОГРАФИЈА	519
	СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	592

1. УВОД

Насеобинска археологија или археологија насеља (settlement archaeology) се данас може дефинисати као комплексна, мултидисциплинарна студија насељених простора, која на основу археолошке грађе анализира аспекте оснивања, егзистенције, дистрибуције, унутрашње структуре и међусобних односа већег броја насеља у контексту њихове природне средине, економског, друштвеног и културног амбијента било на локалним или регионалним нивоима.

Најраније идеје да насеља из прошлости представљају релевантан референтни оквир за функционалну интерпретацију и научну генерализацију родиле су се почетком 20. века у делима немачких (Carl Schuchhardt и Albert Kiekebusch) и Британских (O. G. S. Crawford и Cyril Fox) археолога, док се на америчком континенту зачеци оваквог приступа вежу за антрополога Џулијана Стјуарда (Julian Steward) и археолога Гордона Вилија (Gordon Willey) (Novaković 2003: 55-59). Стјуардову антрополошку мисао о културној екологији (Stjuard 1981) разрадио је Г. Вили (1953) прилагодивши је интересима археологије, при чему је уобличен нов приступ усмерен на истраживање образаца насељавања (settlement pattern) (Willey 1953, cf. Trigger 1989: 282-28). Највећи Вилијев допринос огледа се у томе што је анализе ограничене на појединачне насеобине усмерио на упоредна просторна разматрања већег броја насеља у ширем регионалном контексту. Таквим приступом је истакнут значај истраживања просторних односа на већем броју насеобинских узорака у циљу јаснијег разумевања разноврсних структура у ареалу одређеног насеља (Trigger 1989: 284-286).

Основни принцип при истраживању образаца насељавања базира се на анализи диспозиције насеља у природно-географском простору одређене регије (нпр. географске, културне, економске итд.) са основном тенденцијом да се утврде обрасци понашања који указују на одређену логику, односно правила у одабиру локације, унутаршње организације, архитектуре, односа са технологијом итд. Временом је овакав приступ усавршаван и допуњаван у теоријско-методолошком смислу (Trigger 1967; Parsons 1972; Chang 1972; Rouse 1972; Hodder, Orton 1976: 54–85; Binford 1982; Wansleben 1988; Roberts 1996; Sherratt 1996; Novaković 2003; Galaty 2005; Kowalewski 2008; Kantner 2008; Bintliff 2014) у складу са смером интересовања који је могао бити фокусиран на поједине аспекте насеља (Flannery, Winter 1976; Sanders, et al 1979; Mihailović 1999; Novaković 2001; Kantner 2004; Трипковић 2013), уже или шире географске просторе (McDonald, Rapp (eds.) 1972; Adams 1981; Bankoff, Palavestra 1986; Nikolova (ed) 1996; Parkinson 2006), синхроне или дијахроне временске оквири (Bintliff 1977; Chapman et al. 1987; Chapman, Shiel 1993; Radovanović et al 2014), али суштински принцип истраживања није претрпео фундаменталне промене.

Концепт насеобинске археологије (тј. образаца насељавања) пружа изузетно широк приступ који обухвата студије у оквирима еколошког, економског, културног и друштвеног система, уз могућност анализирања међусобних односа и узајамних интеракција. Насеља у том смислу представљају места на којима се депонује велика количина информација из људске прошлости, погодних због мале арбитрарности, за интерпретацију првенствено функционалних, а потом и других контекста културног и друштвеног садржаја (Novaković 2003: 97-98). Поред тога, методолошки концепт образаца насељавања се више ослања на квантитативне, а мање на квалитативне технике, па се често у зависности од истраживачаких питања интегрира или допуњава из другачијих приступа везаних за археолошке анализе простора (Brück, Goodman 1999: 9; Kantner 2008). Из тих разлога у европској археологији још увек није усвојена терминолошка уједначеност која искључиво обухвата теоријско-методолошке принципе образаца насељавања и често се подводи под студије везане за археологију пејзажа као

и за разноразна регионална и топографска истраживања (Cherry 2002: 572; Novaković 2003; Galaty 2005: 294).

Моравско-вардарска долина са својим системом котлина и клисура је због својих економских потенцијала и транзитних погодности истицана као погодно тле за насељавање и разноврсне привредне делатности током свих периода људске прошлости. Широке котлинске равнице су пружале идеалне услове за земљорадњу, док је брдско-планинско залеђе омогућавало успешно бављење сточарством и експлоатацију минералних ресурса. Поред тога, разграната мрежа речних долина у Моравско-вардарском сливу обезбеђивала је погодне саобраћајне везе у свим правцима Балканског полуострва (Раткај 2003: 35), што се одражавало на интензивирање трговине и прожимање културних утицаја. Са друге стране ова комуникација је често била главна траса ратних похода и миграционих таласа, који су доводили до промена у демографској структури, животним праксама и културним традицијама (Свијић 2011: 163-94).

Територија коју обухвата овај рад подразумева део Моравско-вардарске долине са ближим интегралним областима на траси од ушћа Раванице на северу до Прешевске повије на југу. Чињеница да ова композитна удолина заузима средишни положај на Балканском полуострву са меридијанским правцем пружања који интегрише бројне реке искључиво упоредничких токова, допринела је да област захвати крајеве из различитих регионалних целина Србије. У микрорегионалном погледу рад обухвата археолошке локалитете који се простиру у обухватима Великог, Западног и Јужног Поморавља уз ободне делове Карпатске и Балканске Србије, Топлице и Јабланице, Власине и Крајишта. У раду су обухваћене само области које својим речним сливовима блиско гравитирају ка Моравско-вардарској долини чинећи тако њене интегралне делове. На тај начин издвојено је шест области чије територије обухватају доњи слив Нишаве, доњи слив Западне Мораве, слив Параћинског Поморавља, доњи, средњи и горњи слив Јужне Мораве заједно са мањом територијом која припада сливу Средње Пчиње. Робусност назива је захтевала њихово упрошћавање, па су за потребе рада они преименовани у Доње Понишавље, Крушевачко Поморавље, Параћинско Поморавље, Алексиначко Поморавље, Лесковачко Поморавље и Врањско Поморавље. Иначе то су области које просторно најближе одговарају предеоним целинама Нишке, Крушевачке, Параћинске, Алексиначке, Лесковачке и Врањско-Бујановачке котлине.

Временски оквир рада захвата период између XIV и VI века п.н.е., који се према највећем броју хронолошко-периодизационих шема средње и југоисточне Европе, обележава као период позног бронзаног (од XIV до VIII века п.н.е.) и старије фазе старијег гвозденог доба (од VIII до VI века п.н.е.) (Gimbutas 1965; Čović 1983: 807-11; Gabrovec, Čović 1987: 901-11; Васић 1990; Pare 1996; Gerloff 2007). Међутим, велики број истраживача као посебну фазу истиче период раног гвозденог доба, односно период прелаза из бронзаног у гвоздено доба (XII- VIII век п.н.е.) (Гарашанин 1973: 401-9; Vasić 1977, 1979; Медовић 1978: 40; Тасић 1983: 13-14; Stojić 1986: 27-60; Bulatović 2007) тако да је у раду као посебна целина интегрисана и ова фаза праисторије.

Један од кључних аспеката за разумевање образаца насељавања представљају физичко-географске предиспозиције терена на територији која се проучава. Иако је истраживањима у територијалним и хронолошким оквирима рада регистрован велики број налазишта, досадашњи приступ је занемаривао контекст природно-географске средине и насељених локација, њихов просторни однос, као и економске импликације у систему насељавања. Анализирани део Моравско-вардарске долине је изузетно погодан за поређења између периода, с обзиром да се у погледу рељефа може сматрати прилично хомогеном средином у којој је однос долинског, брдског и планинског рељефа уједначено заступљен. Мање регионалне разлике се углавном односе на просечну надморску висину области, морфологију ободних планина или хидрографску мрежу.

Предмет истраживања, истраживачка питања и хипотезе

Предмет истраживања су археолошки остаци насеља са својим природно-географским окружењем и економија њихових становника током позног бронзаног (ПБД), раног (РГД) и старијег (развијеног) гвозденог доба (СГД) у сливу Моравско-вардарске долине од ушћа Раванице до Прешевске повије. Истраживање ће пре свега бити фокусирано на испитивање просторних односа између насеља и њихове природно-географске средине у контексту анализирања економских стратегија популација из просторно-хронолошког оквира теме. Студија ће узимати у обзир основне технолошке могућности заједница из бронзаног и гвозденог доба, њихов културне карактеристике, некадашњи пејзаж и економске праксе преиндустријског становништва из анализираних области. С обзиром на то да се рад бави посматрањем три периода праисторије, акценат ће бити усмерен на сагледавање промена које се манифестују кроз обрасце насељавања и материјалне остатке. Стога истраживања настоје да се кроз анализе насеобинских остатака и њихових природних окружења дође до сазнања о трендовима насељавања и основним економским афинитетима заједница у периоду од XIV до VI века п.н.е., ради потврђивања културних промена маркираних кроз три периода праисторије. Коначни циљ подразумева утврђивање промена између проучаваних периода у контексту насеобинских и економских трансформација, чиме би се могле поткрепити старе или понудити нове интерпретације о турбулентним дешавањима на прелазу из бронзаног у гвоздено доба.

Основно истраживачко питање у тези гласи: шта обрасци насељавања сугеришу о културним и друштвеним променама током транзиције из бронзаног у гвоздено доба? Како би се успешно одговорило на постављено питање формиране су три хипотезе које за собом повлаче још неколико уже дефинисаних питања:

1. Заједнице из позног бронзаног, раног гвозденог и старијег гвозденог доба бирају различита места за насељавање.

-Какав је положај насеља у односу на Моравско-вардарску долину током анализираних периода?

-Какви су односи насеља са природно-географским елементима у анализираним областима?

2. Разлике у просторно-функционалним односима према економским потенцијалима (природним ресурсима) из ближе и даље околине насеља указују на другачије привредне праксе заједница из позног бронзаног, у односу на заједнице из раног и старијег гвозденог доба.

-Шта сугеришу топографске карактеристике налазишта за економију заједница из анализираних периода?

-Какви педолошки типови доминирају у најужим рејонима насеља током анализираних периода?

-Какав је просторни однос између насеља и минералних ресурса?

-Шта нам говоре етноисторијски подаци о природно-економским квалитетима одређеног атара у коме се налази праисторијско насеље?

3. Распоред насеља, њихових типова и других друштвено-географских елемената из позног бронзаног доба указује на другачију организацију система насељавања (тј. друштвено-економског система) у односу на рано и развијено гвоздено доба.

-Каква је заступљеност насеља по типовима током анализираних периода?

-Какав је просторни однос између синхроних насеља и њихових типова током анализираних периода?

-Какав је просторни однос између насеља и других врста истодобних налазишта?

2. МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Археолошки остаци насеља омогућавају анализу и упоређивање податка који су везани за унутрашњу структуру насеља (архитектура, технологија градње, унутрашња организација простора, коришћено покућство итд.), затим податке везане за непосредно окружење насеља тј. његов атар (топографски положај, природни пејзаж и доступни ресурси) и податке везане за међусобни однос већег броја насеља и других друштвених елемената у регији (дистрибуција насеља, комуникације, стратешки пунктови, некрополе, светишта, оставе итд.) (Trigger 1967; Chang 1972; Bintliff 1977; 2004; Bankoff, Palavestra 1986; Novaković 2001).

С обзиром да су археолошке информације увек непотпуне због ограничености обима истраживања или узорковања, нужно је одредити се за податке који су најпотпунији и најједначенији. У случају Моравско-вардарске долине једини довољно познати параметри који се могу емпиријски проверити су локације налазишта, њихова културна атрибуција и физичко-географско окружење. Такав ниво истражености дозвољава поуздане анализе искључиво на макро плану, тј. међусобним просторним односима између локалитета, њихове физичке средине и културног амбијента, где долазе до изражаја географски и економски фактори. При таквим условима сугерисано је коришћење модела позајмљених из географије и економије (Clarke 1977: 11-15). Из тих разлога основни истраживачки приступ у тези биће усмерен на перспективе из савремене географије насеља, чији оновни принципи почивају на проучавању природних и друштвено-географских елемената и фактора важних за формирање и развој насељина (Ćirić 1979; Hornby, Jones 1991; Стаменковић, Бачевић 1992: 12-14; Singh 1998: 134-178).

2.1. ИСТРАЖИВАЧКА ГРАЂА

Први истраживачки корак подразумевао је детаљно прикупљање археолошких и географских података потребних за формирање базе података у софтверу *Географског информационог система (Global Mapper v15.1 и ArcMap 10.2.2)*. Систем ГИС-а је дизајниран да уз помоћ скупа алата са специфичним могућностима изводи низ операција са просторно референцираним подацима (Star, Estes 1990). Његова употреба у археолошким анализама простора је већ више деценија устаљена методолошка техника (Kvamme 1985, 1989; Wansleeben 1988; Harris, Lock 1995; Wheatley, Gillings 2002; Conolly, Lake 2006; Marić 2011; Howey, Brouwer Burg 2017), која се показала као нарочито делотворна код студија образаца насељавања (Hunt 1992; Stančić et al 1993; 1997; Kuna, Adelsbergerová 1995; Dular et al 1995; Rowland, Connolly 2002; Bevan 2003; Daly, Lock 2004; Bevan, Conolly 2006; Милановић 2017; Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017; Милојевић, Кузмановић-Цветковић 2019; Milanović, Milojević 2019; Милојевић и др. 2020).

Релевантни подаци потребни за формирање базе у ГИС софтверу прикупљани су путем објављене литературе, претраживањем историјских и музејских архива и депоа, преко специјализираних карата (педолошке, геолошке, инжењерске, геоморфолошке, вегетацијске), као и путем археолошке проспекције. Теренски подаци су прикупљани приликом провере старих музејских података и активности везаних за пројекте: Археолошка проспекција Алексиначке општине (2014-2016) у организацији АИ и ЗМА; Археолошка проспекција доњег тока Јужне Мораве (2016-2019) у организацији АИ, НМН, ЗМА и Организације за туризам, културу и спорт Сокобања; Археолошка проспекција источне обале Велике Мораве (2020), Археолошка проспекција западне

обале Велике Мораве (2020) у организацији АИ и ЗМП и Систематска археолошка проспекција Јагодинског краја (2022) у организацији АИ и Завичајног музеја Јагодина.

За проучавање образаца насељавања неопходно прибавити фактографску грађу која се црпи из ужих истраживачких опуса географије и археологије. На тај начин су издвојене две основне групе података. Прву групу чине подаци добијени из анализе природно-географског контекста налазишта, док је друга група података преузета из резултата анализе археолошког контекста налазишта.

Географска грађа је подразумевала прикупљање податка о физичко-географским елементима и природно-економским потенцијалима анализираног геопростора. За такву сврху издвојене су две врсте података:

1) Географски подаци везани за климатске, топографске, хидрографске и геоморфолошке одлике насеобинског простора, који су допуњавани путописним, историографским, етнографским, топонимским, палеогеографским и палеоклиматским подацима важним за реконструкцију природног пејзажа.

2) Подаци о ресурсима тј. педолошким потенцијалима, лежиштима минералних сировина, термоминералним изворима, природним реткостима и специфичностима, који је допуњен топонимским и етнографским подацима о диспозицији и експлоатацији мањих ресурса (рудиште, глиниште, умиште, слатина, кременац, церак итд.) који због своје локалности и мале економске исплативости, нису обухваћени специјализираним картама и стручним студијама.

Археолошка грађа подразумева информације прикупљене на основу локацијске, односно просторне опсервације самог налазишта и из података добијених на основу директне анализе покретних налаза и архитектонских остатака. Таква врста података у првом реду подразумева прецизно лоцирање налазишта у простору и информације о његовом хронолошком и културном опредељењу на основу стилско-типолошке анализе индикативног археолошког материјала. Даље студије подразумевају одређивање основног типа налазишта (насеље, некропола, остава, усамљен налаз), затим одређивање типа насеља (градинско, равничарско, пећинско), утврђивање његове површине и по могућству стратиграфије и архитектонских структура (фортификациони елементи, остаци кућа, грађевински материјал). Допунски али јако занимљив корпус археолошких података представљају места и објекти из историјских периода са очуваном традицијом поштовања, односно места са вредностима културно-историјског (тврђаве, одређени споменици или спомен-чесме), духовног (храмови, цркве, црквишта, манастири, испоснице, записи), сепулкралног (нова и стара гробља) или насеобинског (прединдустријска насеља, бачије) карактера. Поред поменутих информација јако су битни подаци прикупљени из историјата истраживања налазишта, који су неопходни за валоризацију добијених сазнања.

Допунска истраживачка грађа презентна је потем података из етнографске прошлости насеобинских атара у којима су лоцирани остаци праисторијског насеља. Такви подаци се односе на природне вредности одређеног сеоског атара, односно на његове природно-економске предиспозиције и могу послужити као додатни извор информација корисних за упоређивање и употпуњавање слике о предностима које је нудила насеобинска околина у праисторији. Подаци се односе на пописне листе пољопривредне производње из периода између 1866. и 1921. године за територију Србије и Македоније (Архив Србије и Архив Југославије) (Гарић-Петровић 2013; 2017). У појединим случајевима су поред пописа коришћени и подаци везани за специјализације из других привредних грана (занатство, рударство, риболов), а чији развојни ниво је условљен искључиво натуралним обележјима сеоског атара.

Природно-географске карактеристике налазишта

Прва група података која је класификована и статистички измерена везана је за микроположај насеља. Такви подаци подразумевају скуп селектованих и јасно издвојених природно-географских елемената и формација на којима је формирано налазиште. Селекција има за циљ да дефинише природно-географске факторе који су утицали на одабир места за формирање насеља. За таква мерења изабрана је следећа врста података:

- Географски положај насеља
- Рељефни појаси ширег и ужег окружења налазишта
- Хидролошке карактеристике налазишта
- Геоморфолошка формација налазишта
- Литогенетска подлога налазишта

Географски положај насеља

Географски положај насеља је дефинисан на основу геоморфолошке позиције и удаљености¹ налазишта у односу на на Моравско-вардарску долину и веће интеграционе долине око доњих токова Нишаве и Западне Мораве. На тај начин издвојене су три зоне које дефинишу положај локалитета и његовог окружења.

- Прва зона (I)²** подразумева налазишта која се непосредно налазе у поменутим долинама односно у области њене алувијалне равни и флувијалних тераса. Уколико речне терасе нису развијене у анализираном подручју као гранична формација посматра се геоморфолошки облик који одваја долину од осталог терена, попут брда или планинског обронка.
- Друга зона (II)** подразумева налазишта у блиском окружењу великих долина, односно у брдској-планинској зони или у долинама око мањих речних токова на позицији која није удаљена више од 10 km од линије највише речне терасе или неког другог граничног маркера.
- Трећа зона (III)** подразумева налазишта у залеђу односно на позицијама које су удаљеније од 10 km од обода највише речне терасе у некој од поменутих долина.

Рељефно окружење налазишта

Утицај рељефа на размештај и структуру природних услова је разноврстан и огледа се пре свега у модификовању климатских услова, интензитету рецентних геоморфолошких процеса, измени вегетационог и педолошког покривача, као и кроз насељавање, могућности експлоатације природних ресурса, начина обраде и коришћење земљишта. Валоризација рељефне конфигурације у пољопривреди, се ослања на морфометријска и морфодинамичка својства терена, тако да се на основу доминантних формација могу предиспонирати натурални економски потенцијали (Dinić 1992).

На територији моравско-вардарског слива издвојена су три основна рељефна појаса, уско повезана са надморском висином у којима доминира долински, брдски или планински рељеф. Заступљеност једног или више појасева у ширем и ужем окружењу

¹ Приликом мерења удаљености узимане су у обзир одлике терена тако да даљина није мерена ваздушном линијом већ су мере узимане на основу најповољније копнене деонице. За потребе таквих мерења узимани су путни правци предиспонирани кроз долине мањих или већих речних токова, који се у највећем броју случајева поклапају са савременим путевима.

² У заградама су приказани иницијали којима је обележена одређена појава у генералним табелама.

налазишта издвојена је на основу његове површине простирања. Да би се издвојени појас нашао као чинилац у анализи окружења неопходно је да заузима макар $\frac{1}{4}$ сагледане територије, тј. ширег окружења. Што се тиче ужег окружења, због мање површине издвајане су највише две комбинације рељефних појаса, при чему је доминантан рељеф први наглашаван по шаблону: планинско-брдски, брдско-долински, долинско-планински и сл. С тиме у вези у ужем окружењу рељефни појас је постајао компонента предела уколико заузима више од $\frac{1}{3}$ територије. При томе су пловне реке узимане као велике природне границе анализираниг простора, па је у сагледавању рељефних карактеристика разматрана само површина са обала на којој је позиционирано налазиште.

Долински појас (ДОЛ) подразумева пространи равничарски терен (0,5 - 10 km ширине) са доминантном дужином у једном правцу, који је формиран око већих речних токова³ (Регодић 2012: 101-102). Долинске равнице су кварталне творевине у чији састав улазе две основне рељефне формације, а то су алувијална раван као најнижи део долине и површи речних тераса као највише долинске тачке. С обзиром на то да је моравско-вардарска долина композитног карактера она се састоји од мноштва долинских сужења (клисуре, кањони, епигеније) и проширења (котлине). Њихова надморска висина није свуда иста јер прати нагиб терена који је најнижи код Багрдана (108 m), а највиши код Прешевске повије (465 m). Без обзира на велике разлике у надморској висини, нагиб терена се у долинским равницама моравско-вардарског слива мења постепено тако да оне представљају најпроходније делове копна у анализираним подручју. Поред тога поменуте долине су аграрно најпродуктивнија лако обрадива подручја са ретким шумама топола, врбе и лужњака⁴, па се из тих разлога издвајају као ратарско-сточарски пољопривредни макрорејони (Гиговић, Секуловић 2012: 274-275).

Брдски појас (БРД) на анализираној територији подразумева углавном неогене рељефне формације карактеристичне за вишље делове котлина. То су узвишења већих површина и сложенијег облика на релативној висини од 50 до 500 m. Разликује се од планинског рељефа првенствено због мањег нагиба падина и мање надморске висине (Регодић 2012: 98-99). При слабој пошумљености проходност кроз брдски појас је релативно добра али знатно слабија него у долини. Према пољопривредним обележјима то је прелазна зона између низијског и планинског пољопривредног амбијента, погодна за развој сточарско-воћарско-виноградарске привреде⁵ (Гиговић, Секуловић 2012: 276). Брдски појас је најчешће изворно станиште хрasta, сладуна, медунца, цера и граба⁶.

Планински појас (ПЛА) није лако издвојити с обзиром да не постоји универзално прихваћена дефиниција планине. Као критеријум за дефинисање планинског појаса коришћени су надморска висина, нагиб, површина и околни рељеф (Marković 1983: 9-13; Регодић 2012: 99). Узимајући поменуте параметре у обзир, планинским појасом се подразумева област на узвишеном терену која се нагло издиже из околног нивоа и

³ На анализираној територији то су долине Нишаве, Вардара, Јужне, Западне и Велике Мораве, као и нешто мање долине формиране око доњих токова Црнице, Грзе, Моравице, Топоничке, Јовановачке реке, Ветернице, Јабланице, Врле, Табановачке реке и Пчиње.

⁴ Karta prirodne potencijalne vegetacije SFR Jugoslavije. Izdavač: Naučno veće vegetacijske karte Jugoslavije koga zastupa Šumarski fakultet, Univerziteta Kiril i Metodije u Skoplju. Kartografsko-reprodukcijska obrada, priprema i štampa: Vojnogeografski institut, Beograd 1983. god.

⁵ У савременој аграрној економији Републике Србије, брдски појас заузима око 20% укупних пољопривредних површина Србије, у којима 40% чини оранично земљиште. Воћњаци су заступљени са преко 6% у пољопривредним површинама овог подручја, што чини 40% укупних површина под воћњацима у Србији. Поред тога, висока заступљеност природних извора сточне хране - ливада (20%) и пашњака (30%), определила је производну структуру пољопривреде ових подручја и у правцу сточарске производње - трећина од укупног броја музних крава и око 40% оваца је на овом подручју.

⁶ Karta prirodne potencijalne vegetacije SFR Jugoslavije.

постиже надморску висину која је, релативно на суседне нивое, импресивна или запажена (Gerrard 1996). У интересној области планином се сматрају узвишења са врховима од 491 m (Послонске планине) до 1923 m (Бесна кобила). Планински појас због великог нагиба и рашчлањености рељефа представља најнепроходнију област са слабо развијеним комуникацијама. Међутим, истиче се изузетно повољан војностратешки положај овог појаса у погледу одбране и сигурности пољопривредне производње. Појас припада сточарско-планинском макрорејону јер због велике надморске висине и климатских услова углавном не подмирује потребе аграрне производње, тако да је сточарска производња најважнија егзистенционална делатност (Гиговић, Секуловић 2012: 276).

Хидрографско окружење налазишта

Под хидрографским карактеристикама налазишта посматрани су одређени аспекти везани за појаве површинских вода у непосредној близини налазишта. При томе је пажња усмерена на бројност, величину и транзитни значај речних токова али и на специфичне хидрографске облике и појаве везане за њих.

Бројност и значај речних токова, подразумева картографску опсервацију терена у близини локалитета, која има за циљ да установи бројност речних токова и рангирање њиховог значаја. Бројност подразумева број река које протичу у непосредној близини налазишта док је рангирање њиховог значаја извршено на основу њихових саобраћајних предиспозиција, који је углавном сразмеран са величином реке, односно са дужином и површином њеног слива (Росић 2010: 23-25, 64-75). У ту сврху реке су обележене бројевима од 1 до 4, док је њихова бројност исказана у табелама тако што је свака река исказана посебним бројем од ближе ка даљој. На пример ако у близини налазишта протичу три реке различитог значаја, биће обележене 3/1/2.

а) Пловне реке (1), су представљене са четири највеће реке у анализираном делу Моравско-Вардарског слива (Велика, Јужна, Западна Морава и Нишава) са долинама од магистралног значаја које повезују више регија на већим удаљеностима и које су данас или у прошлости биле пловне.

б) Веће реке (2), најважније притоке са током кроз најмање две регионалне целине и долинама које повезују и протичу кроз најмање две регије (Ветерница, Јабланица, Кутинска река, Топоничка река, Сокобањска Моравица, Рибарска река, Јовановачка река, Црница, Раваница, Пчиња итд.).

в) Мање реке (3), токови у локалној регији са малим долинама и кратким токовима, који протичу у оквирима локалне регије (Алексиначка котлина, Нишка котлина итд.).

г) Речице и потоци (4), сасвим мали, понекад сезонски токови у локалној регији који у највећем делу свог тока, немају транзитне долине тако да се истиче само њихов водни потенцијал.

Специфични хидрографски облици и појаве везане за њих (Марковић 1967; Simić et al. 2014), су за територију Моравско-вардарског слива издвојени у 11 различитих појава површинских вода и пратећег рељефа који се јављају на евидентираним налазиштима. У ту сврху су издвојене и класификоване следеће појаве:

а) Раван ток реке (РАВ) подразумева раван ток реке без већих меандра или окука, који протиче у непосредној близини налазишта.

б) Спољни лук меандара (МЕА-с) подразумева позицију налазишта на спољном луку речног меандра или окуке, односно на конкавној површини копна коју је засекао лук речног тока.

в) Унутрашњи лук меандара (МЕА-у) подразумева да се налазиште налази на унутрашњем луку меандра, односно на конвексној површини копна која је омеђена речним током.

з) Ушће (УШЋ), подразумева ушће две реке које се налази у непосредној близини налазишта.

д) Међуречје (МЕЂ), подразумева површину између два речна тока, који теку паралелно на међусобно малом растојању.

ђ) Извор (ИЗВ), подразумева извориште мање или веће реке или било које значајније врело из кога избија вода на површину тла у непосредној близини налазишта.

е) Бара (БАР), под барама се подразумева мањи водени депозит у коме је водена маса ниског нивоа са специфичном вегетацијом и фауном која се налази у близини налазишта.

ж) Мочвара (МОЧ), подразумева водено станиште у виду плитких стајаћих вода или тла натопљена водом, које се најчешће срећу у алувијалним равницама уз веће речне токове.

з) Клисура, кањон или сутеска (КЛИ), представљају типове изразито уских речних долина који се налазе у рејону локалитета и стога наглашавају његову стратешку важност.

и) Развође (РАЗ), подразумевају обично узвишена подручја у ужем окружењу налазишта на којима се налази речно развође или вододелница на којој се због супротних нагиба одвајају најмање два речна слива. Најчешће представљају и места путних превоја.

ј) Безводан терен (БЗВ), означава површину простирања налазишта у чијој близини данас нису присутне воде.

Геоморфолошко окружење налазишта

Геоморфолошко окружење налазишта подразумева одређене геоморфолошке облике на којима се развио непосредан простор налазишта. У складу са критеријумима морфографске и морфогенетске класификације у Моравско-вардарском сливу издвојено је укупно 8 типова рељефа на којима се јављају налазишта из интересног периода. Утврђено је да су налазишта формирана на облицима падинског, флувијалног, колувијалног, крашког и палеолимничког рељефа.

1) Облици падинског рељефа су генетски везани за делувилни, пролувијални и колувијални процес, а представљају их:

а) Подручја умереног спирања и јаружања (Д1⁷) (Марковић 2003: 122-5; Менковић 2011: 9-10).

б) Подручја интензивног спирања и јаружања (Д2) (Марковић 2003: 125).

в) Пролувијалне лезе (Д4) и застори (Д3) (Марковић 2003: 123-4; Dolić i dr. 1981: 31).

з) Активна и умирена клизишта (КОЗ) (Марковић 2003: 136-140).

2) Облици флувијалног рељефа су генетски везани искључиво за речне токове који су непосредним дејством формирали разноврсне ерозионе и акумулационе облике флувијалног рељефа:

д) Речне терасе (ФЛ1) (Ракић 1977; Марковић и др. 2003: 180-3).

⁷ На појединим местима у раду због уштеде простора геоморфолошке формације су обележаване ознакама које су преузете из легенде картираних јединица на дигиталној геоморфолошкој карти са портала Геолошки Информациони Систем Србије (ГеоЛИС) (<https://geoliss.mre.gov.rs/karte/geomorf300.html>).

- ђ) Алувијална раван (ФЛ4)* (Марковић и др. 2003: 169-170).
е) Плавинске лезе (ФЛ6) (Марковић и др. 2003: 129-130).

3) Подручја развоја крашких облика су везана искључиво за терене изграђене у карбонатним стенама:

- ж) Облици крашког рељефа (К1)* (Марковић и др. 2003: 221, 229).

4) Облици маринско-лимничког рељефа представљени су језерским терасама и обалским линијама, које су на територији Моравско-вардарског слива настале углавном дејством котлинских језера, највероватније, током неогена:

- з) Маринско-лимничке терасе (М1)* (Цвијић 1909; Марковић и др. 2003: 309; Менковић 2011: 13; Обрадовић, Васић 2007; Krstić et al. 2012).

Литогенетско окружење налазишта

Литогенетска подлога налазишта указује на литолошки састав тла на коме је формирано налазиште, а која је класификована према литогенетској врсти. Принцип класификације је развила Комисија за инжењерско-геолошко картирање (IAEG), који се заснива на такозваном литогенетском критеријуму⁸ (Јовановски и др. 2012: 385-386). Класификација терена на основу литогенетских врста налази најзначајнију примену у инжењерској геологији, која у основи проучава терен као природну геолошку структуру али и као радно и еколошко окружење. Према базичним принципима, предмету и методама проучавања, пружа синтезу и даје реалну оцену узајамног утицаја природне геолошке структуре (терена) и вештачких конструкција (попут разних објеката и насеља)⁹ (Pavlović 1996; Влаховић 1996; Kulenović 2002; Јовановски и др. 2012: 1-9).

Као резултат класификације на основу литогенетске врсте на простору Моравско-вардарског слива издвојена су четири основна литогенетска комплекса: Комплекси растреситих и меких квартарних наслага (невезане и слабо везане меке стене), хетерогени комплекси језерских наслага (слабо везане меке и слабо очврселе стене), комплекси мање чврстих до веома чврстих седиментних стена (слабо очврселе до чврсте стене) и комплекси средње чврстих до веома чврстих магматских и ултрамафитских стена (чврсте до веома чврсте стене) (Лазвић, Божовић 1995). У оквирима ових комплекса издвојене су 24 литогенетске врсте али је у интересној области налазишта регистровано само 13 литогенетских врста која припадају формацијама из прва три комплекса.

1) Комплекси растреситих и меких квартарних наслага садрже укупно пет литогенетских врста седимената и везују се за квартарне формације:

- а) Алувијални седиментни комплекси (ФН/1-3)* (Dolić i dr. 1981: 31).
б) Алувијално-пролувијални седиментни (ФН/4) (Vlahović 1996: 59, 62-63, 65-67).
в) Делувијални седименти (ФН/5) (Vlahović 1996: 59-61, 68-70).
г) Речно-терасни седименти (ФН/6-7) (Vlahović 1996: 62, 65, 68-70).

⁸ Поред врсте стена пажња усмерена и на дескрипцију њене генезе, тако да се литолошке јединице издвајају на различите класе литолошких подлога са сличним инжењерским карактеристикама. Заправо, литогенетска подлога је класификована према инжењерско-геолошким својствима тла састављеног из више хомогених литолошких јединица насталих у сличним условима палеогеографске и геотектонске генезе (Јовановски и др. 2012: 386).

⁹ Подед тога инжењерска геологија обухвата низ научних интересовања које се баве разноразним студијама терена, попут литолошких, петролошких, хидролошких, статичких и еколошких својстава у циљу изградње насеобинских, инфраструктуралних и економских објеката (Bell 2007).

д) Пролувијални седименти (ФН/8-9) (Vlahović 1996: 62-63, 65).

2) Хетерогени комплекси језерских наслага подразумевају укупно пет литогенетских врста седимената али се на обрађеној територији јављају четири формације, које се углавном везују за неогенске формације:

е) Изразито хетероген комплекс језерских седимената (ЈН/1) (Vlahović 1996: 62-3; Kulenović 2002: 43-5).

ж) Конгломерати (ЈН/2) (Vlahović 1996: 63-64; Kulenović 2002: 43).

з) Шљунковито песковити комплекс језерских и речно-језерских наслага (ЈН/3) (Kulenović 2002: 44).

и) Ланорци (ЈН/5) (Vlahović 1996: 72-73; Kulenović 2002: 45).

3) Комплекси мање чврстих до веома чврстих седиментних стена се срећу у пет литогенетских врста седимената, који се везују за мезозојске формације.

ј) Кречњаци (СС/1) (Vlahović 1996: 75-77).

к) Флиш и флишолуки стенски комплекс (СС/2) (Vlahović 1996: 78-79).

л) Пирокласити (СС/3) (Vlahović 1996: 33-34).

м) Високо кристалне метаморфне стене (СС/4) (Vlahović 1996: 84-86).

н) Ниско кристалне метаморфне стене (СС/5) (Vlahović 1996: 87).

Економске предиспозиције налазишта

Друга група података тиче се истраживања потенцијалних економских активности заједница у ближем и даљем окружењу насеља. Таква испитивања ослањаће се на анализе економског слива (site catchment) (Vita-Finzi, Higgs 1970). Ова метода подразумева испитивање распрострањености ресурса у окружењу насеља, који би у зависности од технолошких могућности могли бити експлоатисани од стране житеља (Renfrew, Bahn 2004: 264-265). Полазна претпоставка усваја становиште да свака заједница оснива насеље на локацији која обезбеђује оптималан приступ неопходним компонентама за функционисање њеног егзистенцијалног и привредног система (Roper 1979: 120-122; Hunt 1992: 285). У ту сврху испитивање ће се бавити анализом:

- Транзитних погодности налазишта
- Заступљености минералних сировина
- Земљишног потенцијала и натуралне вегетације
- Привредном оријентацијом села из преиндустријског периода

Транзитни потенцијали налазишта

Транзитне карактеристике локалитета анализирани су кроз сагледавање друштвеног и привредног значаја могућих копнених путева у рејону налазишта, као и кроз стратешки значај места на потенцијалним прелазима преко већих река.

Копнени путеви који пролазе у рејону налазишта издвојени су на основу претпоставке да су сви важнији путни правци како у праисторији тако и данас трасирани уз долине речних токова (Harding 2000: 172-176). Сходно томе рангирање путева је спроведено на основу друштвеног и економског значаја њихове деонице, односно у складу са транзитним рангом речних токова и њихових долина. На тај начин издвојени су путеви од магистралног (МАГ), регионалног (РЕГ) и локалног значаја (ЛОК) (Cvetković 1982: 2-9; Марковић 2001; Grujić, Jokanović 2013).

Прелази преко већих река подразумевају део реке, обале и заобаља на сопственој или супротној обали, који захваљујући својој конфигурацији, а у зависности од врсте прелаза, пружају одређене погодности за лако и безбедно прелажење речног тока (Пифат 1980: 229). Могућност савлађивања речног тока условљена је њеним карактеристикама које подразумевају: ширину, дубину и брзину воденог тока, карактеристике речног дна, конфигурације обала, рељефа кроз који протиче, добом године или тренутним метеоролошким условима. Полазна претпоставка указује да се сви савремени или историјски познати прелази преко река налазе на делу речног тока који је повољан за прелазак преко воденог тока. Начин и средство за савлађивање река одређују њене природне погодности, а најосновнији предуслов код свих категорија представља успорени ток и повољна конфигурација обала (Šećković 1976; Пифат 1980). Разматрана су само места на пловним (1) и већим рекама (2) у непосредној близини налазишта где су постојали или постоје прелази у виду газова¹⁰, скела¹¹ и мостова¹² са дужом традицијом коришћења.

Педолошки потенцијали налазишта

Земљиште, тло или педолошки покривач заједно са климом, представља најважнији физичко-географски услов за развој и размештај пољопривреде. То је растресити површински слој Земљине коре, који одликује способност развоја натуралне вегетације и пољопривредних култура. Земљишта се у природи јављају у веома разноврсним формама, а њихова плодност је променљива и зависи од педогенезе, климатских, хидролошких, биолошких и антропогених утицаја.

Педогенеза је динамичан процес од почетног распадања стена па све до формирања битних особина плодности земљишног супстрата, а зависи од низа процеса и фактора који стоје у међусебној констелацији. Концепт се заснива на поставци да је земљиште производ деловања педогенетских процеса, који су условљени утицајем фактора попут климе, геолошког супстрата, рељефа, биолошких организама и времена. Формирање тла је непрекидан процес који се углавном одвија у цикличном ритму, док се мање или веће развојне осцилације дешавају услед промена педогенетских фактора (Ćirić 1986: 167-169; Vuol et al. 2011: 163-165). Тло може имати релативну стабилност својих особина дуги временски период али животни циклус тла се своди на попримање особина које доводе до деградације. Тако да је мало педолошких депоа на Земљи који су старији од терцијара, док се за већину земљишних типова сматра да су базични развојни

¹⁰ Газови, представљају најбазичнији начин прелаза људи, стоке или запрега преко плитких делова река без или уз минимално коришћење приручних средстава. Под газном реком се сматрају токови чија дубина није већа од једног метра и чија брзина тока не прелази 1 m/s. (Šećković 1976: 75). У пракси се често срећу знатно плиће реке које се не могу савладати газом због велике брзине тока, или реке које се само сезонски могу савлађивати. Приликом прелаза се користи канап као вођица која повећава стабилност прелазника или се газ прелази у групи од више људи који се међусобно држе један за другог. На потенцијалним газовима се по потреби спроводи уклањање природних препрека за прелазак, које најчешће подразумевају уређење и прилагођавање обала, уклањање растиња, затрпавање удубљења у речном кориту и обележавање трасе газа (Šećković 1976: 76).

¹¹ Скеле, под овим појмом се подразумева пловни објекат који се креће веслањем, тискањем или струјањем воде (самоплов) и намењен је за превозење тешких терета и људства. Скеле саобраћају на местима са приступачним обалама, где је речно корито током свих годишњих доба стандардне дубине не мање од 0,5 m, и где речна струја није превише јака (Роцков, Смоле 1952: 34; Šećković 1976: 57).

¹² Мостови, представљају мосно (мостовно) место преласка водене препреке уз помоћ трајније инфраструктуре, чиме се омогућава непрекидно кретање са једне обале на другу. Према врсти конструкције могу се издвојити: мостови на пловним потпорама, мостови на стојним потпорама и висећи мостови. Примена наведених врста мостова пре свега зависи од карактеристика реке, потреба, доступности материјала и умешности градитеља (Пифат 1980: 232; Šećković 1976: 130).

процес завршили у позном плеистоцену, односно до почетка холоцена (Morris 2002: 14-16; Vuol et al. 2011: 12-13, 184).

Класификација и картирање земљишта се обављају на различите начине и са различитим циљевима али се основно груписање врши према педогенетским својствима која се даље користе за сва остала примењена груписања. Класификација земљишта Југославије из 1985. године (Škorić i dr. 1985) је још увек званична педолошка класификацију која се користи у Србији, а обављена је према морфолошко-генетском принципу, који води рачуна о његовој еволуцији, при чему је установљено шест категорија таксономских јединца: ред, класа, тип, подтип, варијетет и форма (Škorić i dr. 1985; Antonović i dr. 2010). Основе овакве класификације веома су блиске принципима на којима се заснива међународна класификација земљишта (WRB¹³), која издваја 32 референтне групе земљишта (IUSS Working Group WRB. 2015; Blum et al. 2020) за разлику од 38 типова из 12 класа земљишта у Србији (Škorić i dr. 1985). За овај рад од значаја је картографски садржај земљишних типова који се срећу у околини налазишта на територији Моравско-вардарске долине. Одлике одређеног типа тла у комбинацији са картираним распрострањем представљају базу за потенцијалну реконструкцију природног биљног покривача и предиспозицију за пољопривредну експлоатацију.

Истраживања заснована на везама у обрасцима насељавања и педолошке подлоге имају дугу традицију која сеже од краја 19. и почетка 20. века. Пионирска истраживања обавио је немачки ботаничар Роберт Градман на висоравни у Швапској Јури (Schwäbische Alb) на југозападу Немачке¹⁴, где је утврдио подударност у простирању неолитских насеља са степском вегетацијом која је изворно расла на одређеним геолошким и педолошким подлогама (cf. Novaković 2003: 50). Према Градману главни разлог за такав одабир била је логистичка и технолошка немогућност претварања шумских површина у земљорадничке¹⁵ (Novaković 2003: 50-51). Истраживања заснована на сличним анализама педолошке подлоге и изворне вегетације су убрзо заживела и у другим деловима Европе која су спроводили и развијали V. Crawford (1912; 1915; 1922), C. Fox (1923; 1932) (cf. Novaković 2003: 50, 68-69). Даљи развој истраживања у том смеру разрађивали су бројни истраживачи попут M. Beresford (1954), H. Jankuhn (1977), J. Bintliff (1978), A. Палавистра и A. Банкоф (1986), B. Slapšak (1988), Z. Stančić и V. Gaffney (1991), Д. Милановић (2017). Нажалост недовољна истраженост поленових дијаграма у земљиштима Моравско-вардарске долине, не дозвољава поуздану реконструкцију вегетације у праисторији али се на основу заступљености одређених земљишних типова у околини локалитета могу константовати одређени обрасци, који могу бити одличан допунски извор потенцијалном преферирању насеобинског пејзажа и пољопривредној оријентацији.

Камењар / Литосол (ЛИТ) (Škorić i dr. 1985: 31; Ћирић 1986: 183–186; Јанковић, Атанацковић 1999: 431-432).

Сирозем / Регосол (СИР) (Škorić i dr. 1985: 32; Ћирић 1986: 186–188).

Колувијум / Делувијално земљиште (КОЛ) (Škorić i dr. 1985: 33; Јанковић, Атанацковић 1999: 432; Ћирић 1986, 190–192).

Рендзина (РЕН) (Kovačević 1971: 120-1; Škorić i dr. 1985: 34-35; Ћирић 1986: 198-197; Јанковић, Атанацковић 1999: 421).

¹³ World reference base for soil resources.

¹⁴ Значајнија Грандманова дела су објављена 1898, 1901, 1906, 1922, 1936, 1937 (cf. Novaković 2003: 50)

¹⁵ Каснијим радовима развијена је теорија о популацијама на простру средње Европе које су до раног средњег века избегавале шумске области услед немогућности за веће инфраструктурне интервенције у таквом пејзажу (Novaković 2003: 52-51).

Ранкер / хумусно-силикатно земљиште (РАН) (Kovačević 1971: 120-121; Ćirić 1986: 200).

Подзол (ПДЗ) (Škorić i dr. 1985: 44; Ćirić 1986: 232; Јанковић, Атанацковић 1999: 416-419; Kovačević 1971: 122).

Смоница / Вертисол (СМО) (Јанковић, Атанацковић 1999: 425-426; Škorić i dr. 1985: 38).

Гајњача / Еутрични камбисол (КАМ-е) (Škorić i dr. 1985: 39-40; Kovačević 1971: 121; Јанковић, Атанацковић 1999: 428-429; Ćirić 1986: 214).

Смеђе кисело земљиште / Дистрични камбисол (КАМ-д) (Kovačević 1971: 121; Ćirić 1986, 215–218; Каповић и др. 2011).

Алувијум / Флувисол (АЛУ) (Škorić i dr. 1985: 46-47; Јанковић, Атанацковић 1999: 432-433; Ćirić 1986: 247–249; Els, Eriksson 2006).

Ливадско земљиште / Семиглеј / Хумофлувисол (ХМФ) (Škorić i dr. 1985: 47; Kovačević 1971: 121).

Псеудоглеј (ПСГ) (Ćirić 1986: 239; Dinić 1997).

Кречњачко доломитна црница / Калкомеланосоли (КАЛК) (Škorić i dr. 1985: 34; Kovačević 1971: 121; Ćirić 1986: 203; Јанковић, Атанацковић 1999: 430-431).

Црвеница / Terra rosa (ЦРВ) (Ćirić 1986: 223; Јанковић, Атанацковић 1999: 429).

Минералoшки потенцијали налазишта

Минералне сировине су природни минерални материјали који се директно користе или се из њих, преко одређених технологија, екстрахују корисне компоненте које се користе у најразличитијим сферама производње и поторошње (Radičević, Svetković 1988: 153). У природи постоји велики број минералних сировина чије појављивање се разликује на основу агрегатног стања у коме се појављују, затим од генезе лежишта, његовог облика и величине, дубине појављивања и квалитета саме минералне сировине. За детаљно утврђивање ових параметара неопходна су детаљна рударско-геолошка испитивања, што је генерално редак случај за већину лоцираних лежишта у Србији. Стога се поједине минералне појаве у раду своде на групу такозваних претпостављених минералних ресурса¹⁶ под којима се подразумевају лежишта са ниским степеном поузданости у погледу одређивања пространства, количине, квалитета и детаљног минеролошког садржаја. То су углавном лежишта која су установљена мањим геолошким испитивањима¹⁷ или су претпостављена на основу старих рударских радова, чиме нису прошла потпуну геолошку верификованост али су на основу других рударско-геолошких показатеља потпуно извесна (Јовановић 1990: 84-85; Dill 2010).

Со (NaCl) је неметаличан минерални ресурс који је од суштинског значаја за конзервацију хране, метаболизам људи и појединих животиња (Harding 2015). С обзиром да на анализираној територији одсуствују стандардна фосилна лежишта или морски басени (Јанковић, Vakanjac 1969: 164-169), сагледана је заступљеност соли у посебном педолошком типу који се јавља у виду халиоморфних земљишта са специфичним биљним ценозама (Zlatković et al. 2005). У топонији Србије засољена тла се срећу фрагментовано и мозаично (Dajić-Stevanović et al. 2016), најчешће на мањим потезима који се срећу под називима слатина, сланиште, сланик или као предеоне целине са придевом „сланска“ (падина, ливада, поток) (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017:

¹⁶ Поред претпостављених, разликују категорије означене као *наведени* и *измерени* минерални ресурси.

¹⁷ Заснован је на информацијама прикупљеним одговарајућим техникама са локација као што су испупчења, ровови, јаме и бушотине које могу бити ограниченог или несигурног квалитета.

21). Под слатинама се подразумевају континентални предели чија се земљишта одликују високом концентрацијом соли¹⁸, која у земљиште доспева из заслањених алкализираних подземних или површинских вода (Ćirić 1986: 259-260). Вегетација на слатинама се обично одликује халоморфном сукулентном грађом које у ћелијском соку може имати и до 10% NaCl (Glenn et al. 1999: 227-255; Zlatković et al. 2005; Vukadinović et al. 2014: 202-209)¹⁹. Захваљујући својим карактеристикама халофитне биљке представљају важну и најстарије примењивану допуну у исхрани стоке (Ђаков, Тихонов 1949: 17-37), док је из историјских и етнографских извора познато да је из пепела ових биљака издвајана со (Harding 2013: 40). Поред ове технике познати су процеси попут евапорације сланих вода, издвајања соли из сланог блата или прикупљање соли са површине након процеса исцветавања (Tasić 2012: 214; Harding 2013: 35-8; Weller 2015). Индиректно, производња соли је на основу археоботаничких анализа потврђен на неколико археолошких локалитета (Pétrequin, Weller 2008; Harding 2013: 28; Tencariu et al. 2015).

Сумпор (S) је неметалична минерална сировина која се у природи јавља на различите начине. Широко је заступљен с обзиром да је десети најчешћи елемент у свемиру и пети по учесталости на Земљи. Иако се понекад налази у чистом облику, сумпор се обично јавља као сулфидни и сулфатни минерал. У Моравско-вардарској долини појаве сумпора и сулфидних минерализација су обрађене кроз заступљеност сумпоровитих вода и земљишта, који се на анализираној територији најчешће називају Смрдан, Смрђа, Смрдић, Смрдељ, Смрђевац, Смрдљиковац или Смрдуша. То је народни топоним за обележавања места са непријатним мирисом која се најчешће срећу на барским земљиштима или око извора вода богатих сумпором²⁰(Караџић 1852: 696; Милићевић 1876: 310, 521-522, 725; Мишковић 1880: 53, 92). Овакаве локације поред тога што имају потенцијала да буду есхалациона или инфилтрациона лежита самородног сумпора, обично представљају места са његовом повећаном концентрацијом, најчешће у близини водених или барушљавих површина²¹. Најранија употреба сумпора се везује за пећинске цртеже, док писане потврде о његовој употреби налазимо у бројним историјским изворима из Египта, Асирије, Грчке, Индије, Рима и Кине који се јављају током читавог старог века (Rapp 2009: 241). Древна примена сумпора је била прилично разноврсна, а његово коришћење се везује за медицину, ветерину (Jezdimirović 2000: 244, 408), прављење боја, бељење веша, фумигацију, религијске обреде и пурификацију (Kišpatić, Tučan 1914: 155; Rapp 2009: 242). На основу етнографске традиције сазнајемо да се блато са појединих смрдана у Моравско-вардарској долини употребљавало за кожна обољења код људи или животиња, најчешће за красте које се јављају приликом учесталих мужа на вимену животиња²². Поред тога ова сумпорна земљишта имају ловни

¹⁸ На анализираној територији често се срећу слани извори настали растварањем соли из стена, земљишта или фосилних лежишта али према савременим експлоатационим стандардима концентрација соли у оваквим водама је безначајна (Janković, Vakanjac 1969: 165).

¹⁹ Слатинска флора представља значајан извор соли, влакана, протеина, млечне киселине и аминокиселина, тако да су заслањени ливадски екосистеми многоструко значајни за потребе сточарства, док се у земљорадњи користе за узгајање крмног биља и брзорастућих култура (Dajić-Stevanović et al. 2008). Поред тога на слатинским екосистемима успева широк спектар лековите флоре (Queslati 2012).

²⁰ Добар пример је некадашњи назив за Бању Ковиљачу - Смрдан бања или Смрдан Бара.

²¹ Оваква лежишта настају као продукт непотпуне оксидације сумпорводоника из минералне воде, приликом чега се стварају танке коре и скраме изграђене од сумпора (Janković, Vakanjac 1969: 73-73).

²² Податак добијен од Слободана Петровића учитеља и мештанина села Радевце код Алексинца, а односи се на Смрдан познат под називом Томанинине баре. Податак прикупљен 2015. год. приликом реализације пројекта: *Археолошка проспекција Алексиначке општине*. Коришћење ових извора у народној ветерини помиње и Станимир Николић из Шетке у свом монографском делу (Николић 2003: 22).

потенцијал, с обзиром да привлаче дивље свиње, које се на овим локацијама окупљају ради ваљања по блату, те се стога у зони овог ресурса често подижу ловачке „чеке“.²³

Силикатне стене и минерали (SiO₂) представљају врсту стена са преобладајућим силикатним ањонима, који се претежно састоје од атома силицијума и кисеоника (Deer et al 1992). Њихова главна карактеристика је склоност ка цепању са шкољкастим преломом оштрих ивица, што га чини корисним за производњу алата за сечење и пробијање који су и дан данас присутни у неким гранама привреде и медицине, док је кроз историју позната њихова декоративна и магијска употреба (Кишпатић, Тућан 1914: 274; Flenniken 1984). Поред тога кремен приликом ударца о гвоздени предмет, производи довољно варница потребних за паљење ватре. У праисторији најчешће се користио: кремен, кварцит, рожнац, опсидијан, базалт, риолит, горски кристал и вулканско стакло (Срејовић 1990: 95). У Југоисточној Србији лежишта кремена и сличних минерала забележена су на Кременцу код Рујника (Ниш), Читлука (Сокобања), Г. Крупца (Алексинац) и Дедине (Крушевац), као и у склопу масива Јастрепца, Буковика, Јухора, Радана и Гољака (Урошевић 1925: 199-211; Јанковић, Ваканјас 1969: 200-213; Ракић и др. 1973: 23; Дוליћ и др. 1981: 19-20; Šarić 2013; Милојевић и др. 2015: 103-105).

Глина припада кластичним седиментима који се образују кроз процес распадања алумосиликата магматских или метаморфних стена (Јанковић, Ваканјас 1969: 171-175). Поред минерала, глинене смеше зависно од процеса и места формирања могу да садрже различите количине неорганских и органских примеса, које значајно утичу на физичка и хемијска својства глине, а самим тим и на коначан керамички производ (Guggenheim, Martin, 1995: 255; Goffer 2007: 231; Zlatunić, 2005: 63; Rice 1987: 31-32). Поред примене у грнчарству и грађевинарству глина се такође широко користи у сукнарству, козметици, и медицини. Етноархеолошка истраживања су показала да око 85% заједница глину набавља у радијусу до 7 km удаљености, док се керамика уопште не производи уколико су глиништа удаљенија више од једног дана пута (Rice 1987: 116-117). На територији Моравско-вардарске долине лежишта глине су присутна у готово сваком сеоском атару али се количина, доступност и квалитет депозита понекад битно разликују. У раду су обрађена само економски значајнија лежишта и она са традицијом експлоатације. Поред тога обрађена су лежишта чија се дугорочна експлоатација задржала у локалној топономистици попут: Умишта, Умњача, Грнчарско брдо, Црепуљарска земља итд.

Природни пигменти и средства за бојење су интензивно и равномерно обојене стене, минерали и руде који имају способност да након механичке обраде, самостално или у заједници са везујућим супстанцама²⁴ покривају одређене површине у одређеној боји (Rapp 2009: 201-203). Према минералном и хемијском саставу издвајају се следеће групе минералних пигмената: манганске (пиролузит, браунит), глиновите (глине, глиновите стене, глиновите окери), карбонатне (креда, кредни лапорац, карбонатни окери), угљевите (мрки угаљ), силицијске, сулфатне (анхидрит, жарозит) и фосфатне (вивијанит), Fe-оксидне и Mn/Fe-оксидне (окер, хематити, гетити, хидрохематити) (Јанковић, Ваканјас 1969: 236-240). Геолошка проучавања у Моравско-вардарској долини нису посвећивала нарочиту пажњу лежиштима пигмената, тако да се добијени подаци пре свега ослањају на сазнања из економске историје и етнографије.

Графит је кристални облик угљеника који се у природи ретко када среће у попуно чистом облику, већ најчешће као минерална сировина са примесама попут кварца, лискуна, пирита, карбоната итд (Јанковић, Ваканјас 1969: 89-90). У праисторији се користио као пигмент, најчешће употребљаван за украшавање грнчарије (Rapp 2009:

²³ Податак добијен од Животија Видојевића, ловочувара и мештанина Сиоковца код Јагодине. Податак прикупљен 2022. год. приликом реализације пројекта: *Систематска проспекција Јагодинског краја*.

²⁴ Најчешће се употребљавају у комбинацији са смолом, лојем, казеином, јајима, урином, уљима, воском или људском пљувачком, које имају улогу растварача или основне подлоге (Rapp 2009: 202).

215). Појаве графита, констатоване су у кристалистим шкриљцима Послонских планина (Dolić i dr.1981: 13), при средњем току Велике реке у атару села Витошевац код Ражња (Krstić i dr. 1980 45) и на Пасјачи у околини села Бериља (Милојевић, Кузмановић-Цветковић 2019: 32). Све појаве су мањег пространства и без већег економског значаја²⁵.

Угаљ (Ug) је органска седиментна стена која настаје акумулацијом биљног материјала. Постоје прилично чврсти докази да су људи користили угаљ као гориво још пре 30.000 година на палеолитском налазишту у Шлеској, док су поједине врсте битуменског угља коришћене од неолита за гравирања и резбарење фигуралне пластике (Rapp 2009: 118-119). На неколико локација у југоисточној Србији потврђени су површински извори мрког угља са традицијом прикупљања од стране локалног становништва (Милићевић 1884: 15; Симић 1958; Дакић 1967: 89).

Минералне воде (MI), подразумевају топле или хладне подземне воде које, захваљујући општој минерализацији, јонском саставу, садржају гасова, радиоактивним елементима, алкалности или киселости имају благотворно физиолошко дејство на човеков организам пружајући тако широку лепезу балнеолошких могућности (Protić 1995). На анализираној територији налази се више појава минералних вода, од којих су најпознатији извори у Нишкој, Врањској и Рибарској Бањи, док се мање познати извори налазе се у бањи Видриште код Миљковца, Кулинској бањи, Бујановачкој бањи, Крављанском топиљу, терме у селу Шурићи, Кукљину, Тулару, и многим другим местима (Рокрајас, Арсенијевић 1978; Protić 1995).

Злато (Au), је густ, мекан, растегљив, сјајан метал, са тачком топљења од 1063°C. Често се јавља у слободном елементарном облику, у виду грумења или зрна, у стенама или алувијалним депозитима. Величина самородног злата варира од субмикроскопског до величине зрна грашка, али се најчешће јавља у гранулацији песка (Stamenković 1997: 21-30). Злато је један од првих метала који су људи користили, а потврђено је да су поједина лежишта у Грчкој плански експлоатисана током развијеног бронзаног доба (Сифнос) (Rapp 2009: 147-148). Најважнији златоносни појас Балкана протеже се у дужини од 300 km и шири од 60 km пратећи источне границе Србије и Македоније, од Дунава до Дојранског језера (Simić 1951: 303-304; Јовановић 1990: 745-746)²⁶.

Бакар (Cu) као металична минерална сировина спада у полуплемените метале, који се као релативно мек метал, велике чврстине може добро обликовати. Спада у тешке метале са тачком топљења од 1083,4°C. У природи се врло ретко налази у самородном облику²⁷, најчешће се јавља у парагенези са разним, углавном секундарним бакарним минералима, као и са другим минералима попут калцита, клинокласа, прехнита, пумпелиита, кварца и сребра. Најважније руде за добијање бакра у праисторијској експлоатацији су руде хризосола, куприта, азурита, малахита и халкопирита (Rapp 2009: 164-165). Прибављање чистог бакра или његових руда се изводи кроз површинска прикупљања, рударењем и испирањем из воде или алувијалних наноса (Kišpatić, Tučan 1914: 86-87; Simić 1951: 34-35; 1969: 28-32). Област Моравско-вардарске долине није посебно повољна металогенетска средина за формирање лежишта бакра иако у сектору Српско-македонске масе постоје бакарни депозити који су економски исплативи али далеко скромнији од лежишта у вулканитима код Бора (Јовановић 1990: 733).

²⁵ Значајнија налазишта графита налазе се на западним обронцима В. Јастрепца у атару села Мајдева код Крушеваца (Rakić et al.1976: 48) и код села Д. Љубата у околини Босилеграда (Babović i dr. 1977: 45).

²⁶ Златоносност овог терена одразила се у топонимији места и насеља: Златари у долини Расине, Злата у Пустој Реци, Позлата и Позлатска река у сливу Рибарске реке, Златичево код Власотинца, Златокоп код Врања, Златан поток и Златно брдо код Врањске бање (Simić 1951: 309).

²⁷ Према Хофмановим подацима с краја прошлог века у северном ревиру Мајданпека налажен је чист бакар у већим плочастим комадима, па се може претпоставити да је самородни бакар био знатно заступљенији током праисторије (Simić 1969: 20).

Олово (Pb) је мекан и механички је слаб метал, са јако ниском тачком топљења (327,5 °C). Најстарија употреба олова откривена је на налазишту Јарим Тепе у Ираку и везује се хоризонт из VI миленијума пре нове ере, док се планско рударење везује за X век пре нове ере и металогенетско подручје око тока Рио Тинта у Шпанији (Rapp 2009: 176). У историјским изворима олово се помиње у натписима из старог Египта и Асирије, док разноврзни налази из Микене и Тиринта потврђују његово коришћење током позног бронзаног доба на југу Балканског полуострва. Међутим, производња олова и експлоатација његових руда у Моравско-вардарској долини може се поуздано везати тек за античку епоху и долазак Римљана (Milovanović 2017).

Гвожђе (Fe) се јавља у 4 алотропске модификације, зависно од температуре загревања са коначном тачком топљења од 1539 °C. Руда гвожђа је много више и шире заступљена у земљиној кори, па је самим тим могућа обимнија и разноврснија експлоатација рудних богатстава. У природи је регистровано преко 300 минерала гвожђа али се знатно мањи број практично користи за добијање гвожђа (Frobes 1950: 380). Најзначајнији рудни минерали гвожђа су хематит, магнетит, сидерит, лимонит и шамозит, док је тзв. „самородно гвожђе“ ретко заступљено у природи и налази се једино у близини вулкана и у метеорима. Земљина површина на много места садржи гвожђе у већим концентрацијама, а стене које садрже најмање 20% гвожђа, могу се сматрати економски исплатљивим за експлоатацију (Воџић 1973: 56-63). Најчешће се јавља на теренима у чијој грађи учествују базичне и ултрабазичне стене из којих се издвајају једињења гвожђа, која се преносе у виду раствора речним токовима депонујући се тако уз њихове обале, а нарочито на теренима око њихових ушћа (Еремија 1980: 305-307)²⁸.

Пољопривредне орјентације села из прединдустријског периода

Анализа економских карактеристика налазишта обухвата податке о пољопривредној орјентацији села из прединдустријског периода, односно из етноисторијског периода са краја XIX и почетка XX века. Претпостављено је да ће добијени резултати из етнографске прошлости створити увид о природним предиспозицијама одређеног природно-географског окружења за бављење одређеном пољопривредном делатношћу. Такви подаци могу бити само допунски показатељ у трагању за привредном орјентацијом праисторијских житеља одређених микрорегија јер не укључују социјалне елементе који у неким случајевима могу бити пресудни фактор у избору и динамици економских активности.

Највећи део становништва Србије (око 85 %) је до почетка Првог светског рата живео на селу и издржавао се од земљорадње и сточарства. У зависности од различитих климатских услова и погодности земљишта, сељак се опредељивао за примарно бављење земљорадњом или сточарством. Кнежевина Србија је према попису из 1834. године, обрађивала 330.899,2 ha, од чега су њиве заузимале 226.787, 6 ha (68,5 %), ливаде 94.606,8 ha (28,6%) и виногради 9.504,8 ha (2,9%). Фонд обрадивог земљишта је током наредне три деценије (1867. год.) значајно порастао, достигавши 776.216,6 ha од чега је 618.755,9 ha било под њивама, 23.781 ha под ливадама и 133.679,6 ha под виноградима. У Краљевини Србији увећање обрадивих површина се и даље наставило тако да је према

²⁸ У југоисточној Србији су позната бројна лежишта гвожђа, али су претежно малих размера (Јовановић 1990: 722). Истичу се лежишта у сливу Топлице и Пусте реке, Власине, Чемернице и Пчиње, Затим лежишта у масивима Лесковика, Малог Јастребца, Буковика, Ртња, Хомоља, Радан планине, Бабичке горе и Крушевице, као и у планинским обронцима између Врања и Бујановца (Ракић и др. 1965: 41-3, сл. 4; Цвијић 1913: 282; Krstić i dr. 1980: 22, 26; Јовановић 1990: 722-5; Vukanović i dr. 1973: 41-2; Петровић и др. 1973: 56, сл. 11; Vukanović i dr. 1973: 41-2; Babović i dr. 1977: 45-7).

попису из 1893. године било 1.730.949,97 ha обрађене земље. Од тога највећи део су оранице чиниле 66,7%, ливаде 20,3%, воћњаци 6,0%, виногради 3,5%, баште 1,8% и земља под угаром 1,7% (Миљковић-Катић 2014: 72-88).

Велика већина становништва обрађивала је и издржавала се од сопствене земље. Почетком 20. века, сеоско становништво је сачињавало 87 %, укупне популације Србије, док се још једна трећина преосталог градског становништва такође издржавала од пољопривреде. Према попису спроведеном 1834. године, просечна српска породица је имала посед величине 3,21 ha, док је три деценије касније, просечна величина поседа порасла на 3,83 ha. С обзиром да је егзистенцијални минимум и заштићени део имовине од продаје за дуг представљала земља у величини од два дана орања или 1,14 ha по породици, може се сматрати да је просечан становник Србије имао довољно земље да себи обезбеди опстанак (Миљковић-Катић 2014: 94, 96-97).

У примарно земљорадничким областима сва обрадива земља је била подељена, док је само најнеквалитетније земљиште остајало заједничко. У плодном делу атара (ади, пољу), где су њиве, сва земља је била подељена. Вишљи и удаљенији део атара, где су биле шуме и пашњаци, био је најчешће у потпуности неподељен и припадао је држави, општини или селу (Илић 1903: 11-13 ; 1905: 571).

Географске карактеристике окружења у брдско-планинским областима су утицале да становништво буде окренуто првенствено ка сточарству за које су постојали објективни ресурси. Шуме су давале доста брста и жира, а ливаде и сувари пашу. Атари села из сточарских крајева су се у великој мери ослањали на експлоатацију заједничких површина, јер је за екстензивно сточарство био потребан велики простор. Ова заједничка својина је у српској средњовековној држави била жупска, у брдима племенска, а на територији данашње Србије сеоска или општинска, касније и државна. Тако је током 19. века сваки сеоски атар имао заједничку сеоску или општинску утрину, која је подразумевала целине у виду колективних пашњака или жирородних шума. Заједничко право коришћења протезало се и на ливаде и њиве после жетве, на којима се напасала заједнички стока свих домаћинстава из села (Илић 1903: 11-13; 1905: 571). У сточарским крајевима у којима се стока сезонски кретала у оквиру атара и заједничке планине, постојале су посебне зграде ван села у којима је боравила стока и њени чувари, а понегде су то била и места где се прерађивало млеко (Павловић 2011: 452). У зависности од краја ова места су се називала трла, торине, станови, катуни, појате или бачије, а налазила су се најчешће изнад самих села, на растојању од највише два до три сата хода (Илић 1905: 452; Николић 1905: 143; Мијатовић 1930: 151; Павловић 2011: 452).

Током позног средњег века за типично земљорадничко насеље, односно село, сточарство је обично била пратећа привредна грана која је редовно пратила земљорадњу, док су се становници сточарских насеља, односно катуна, ретко бавили комбинованом пољопривредом (Благојевић 1973:11). Међутим у Србији с краја 19. и почетка 20. века комбинована ратарско-сточарска пољопривреда сталних насеља је готово потпуно прихваћена и устаљена појава. Стога у пољопривредним пописима можемо разликовати само насеља која више нагињу ка ратарству и насеља која више нагињу ка сточарству.

Критеријуми за сврставање насељеног атара у једну или другу категорију могу одредити бројни параметри, попут односа земљорадничких површина и пашњака, производње сена, заступљености привремених сточарских станова у атару, бројности ситне и крупне стоке или односи у количини добијеног млека. Провером разних комбинација дошло се до закључка да је бројност стоке по глави становника најсигурнији параметар по коме се оквирно може одредити привредна орјентација појединих насеља или одређених ареала. Поред тога у обзир су узимани и остали наведени параметри, као и већ обрађени подаци о привредној орјентацији насеља који се ослањају на пописне податке с почетка XXI века (Стаменковић (ур.) 2001-2002), а за

које се показало да чак у 92% случајева настављају пољопривредну традицију из преиндустријског периода.

Према подацима које нам пружају *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији: 31. децембра 1910. године*, установљено је да у територијалним оквирима овог рада, односно у Моравском, Нишком, Крушевачком и Брањском округу живи 718.414 становника по селима, који чувају укупно 1.829.860 коња, говеда, бивола, свиња, оваца и коза. Такав однос људи и поменуте врсте стоке у селима наведених округа, доводи нас до просека од 2,54 грла по становнику. Такав просек је приближан државном просеку, који је у тадашњој Србији износио 2,41 грла по глави становника. Имајући у виду такве параметре на проучаваној територији издвојена су ратарска и сточарска насеља према доминирајућој привредној оријентацији у тадашњим сеоским општинама. Маркер чини просек од 2,5 грла стоке по глави становника, тако да насеља чији становници узгајају стоку изнад овог просека сврставамо у сточарска, а насеља која су поседовала стоку испод наведеног просека сврставамо у ратарска. Као прелазни, односно мешовити облици пољопривредне производње издвојена су сточарско-ратарска насеља са просеком између 2,5-3,0 и ратарско-сточарска са просеком од 2,5-2,0 грла по глави становника.

2.2. ПОДЕЛА ПРОСТОРА У НАСЕОБИНСКОМ ОКРУЖЕЊУ

Како би се тестирање постављених хипотеза релевантно спровело, било је неопходно поделити простор предвиђен за анализирање топографских и економских карактеристика налазишта (сл. 1). У ту сврху издвојене су четири просторно различите зоне које подразумевају различита окружења налазишта: а) Шире окружење налазишта; б) Уже окружење налазишта; в) Рејон налазишта; г) Непосредни простор налазишта.

Шире окружење налазишта (3) подразумева простор у радијусу дужине 5 km од налазишта, односно у пречнику од 10 km. Овакав просторни оквир је у основи преузет из теоријско-методолошких перспектива анализе економског слива (Site catchment analysis) који су 1970. дефинисали Вита-Финзи и Хигс (Claudio Vita-Finzi and Eric Higgs). Издвојени простор који је подржан бројним етнографским и историјским примерима сугерише да максимални радијус дневног искоришћавања простора за мобилне ловачко сакупљачке заједнице треба да представља круг полупречника до 10 km од центра налазишта, док за седелачко пољопривредно становништво тај радијус износи 5 km (Vita-Finzi, Higgs 1970; Милојевић и др. 2015; Милојевић, Кузмановић-Цветковић 2019).

Рад се за анализе ширег окружења налазишта ослања на сугерисани економски простор за седелачко становништво (радијус од 5 km), што представља правилан круг обима 31,4 km и површине 78,5 km². Једина модификација простора у односу на поставке Вите-Финзи и Хигса представља условно ограничавање простора ширег окружења налазишта на површине само са једне стране већих река (Flannery 1976: 107-111; 1976(a)), што практично подразумева да ако се налазиште налази уз десну обалу Нишаве биће сагледани само природно-географски елементи који улазе у површину круга на десној страни реке, што обично износи половину укупне површине са радијусом од 5 km. Овакав принцип је изабран јер се сматра логичним да су велике реке до експанзије мостоградње у индустријском периоду представљале озбиљнију препреку, која се није савладала у склопу уобичајених социо-економских активности.

Површина и простор ширег окружења око налазишта оквирно се могу посматрати као паралела савременим сеоским атарима. Сагледавајући динамику руралних средина из етнографске прошлости предложено окружење треба схватити упутно, с обзиром на то да знатно битније факторе одређивања овог простора много више диктира рељефна

конфигурација и активне социјалне структуре у окружењу (Вукосављевић 1965: 28-32, 328-331, 382-395; Ćirić 1979: 107-109). У економском погледу овај простор насеља би могао представљати интересно подручје за напасање стоке, чак и трансхумантно сточарење, лов, коришћење шума и непосредну експлоатацију минералних ресурса.

Сл. 1. Легенда за тумачење топографских карата приказаних у раду

Уже окружење налазишта (2) подразумева простор у радијусу дужине 2,5 km од налазишта, односно у пречнику од 5 km, што представља круг површине од 19,6 km². Овај простор је изабран јер се каснијим разрађивањем анализе економског слива показао као прихватљивији модел за основно економско функционисање насеља (Ellison, Harriss 1972; Flannery 1976: 109; Bintliff 1994: 215, Fig. 36). Истраживачка пракса је показала да насеобинско окружење радијуса 2-3 km представља оптималну површину која је потребна за егзистенцију пољопривредних заједница до 200 људи, што је емпиријски

проверено на бројним системима насеља из различитих периода од бронзаног доба до новог века (Bintliff 1999: 515-516). То је уједно простор на коме се обавља највише пољопривредних активности.

Рејон налазишта (1) представља најуже окружење налазишта, које поред тога што представља простор обављања најинтензивнијих економских активности, то је увек и непосредни видокруг око самог насеља, те је стога важна зона комуникационих и дефанзивних деловања. То је микроцелина које је дефинисана географско-територијалном хомогеношћу и обично заузима површине од једног до неколико квадратних километара. Сам рејон је издвојен из околног пејзажа на основу географских, односно геоморфолошких елемената који битније утичу на ограничавање кретања око самог налазишта и подразумевају природне препреке попут речних токова и нагиба терена. Његова површина није константна али оквирно ограничава замишљени радијус од 2,5 km од налазишта. То је простор у коме се најинтензивније обављају делатности везане пре свега за земљорадњу, тј. то је подручје на коме је сконцентрисан највећи број њива и башти (Flannery 1976: 109).

Непосредни простор налазишта или површина налазишта обухвата стамбени опсег насеобине са најужом околином у оквиру које се врше уобичајена друштвена и егзистенцијална деловања становништва. Подразумева простор непосредне контроле, односно простор на коме се подижу стамбене и економске зграде, копају отпадне и складиштене јаме, праве ограђа за остављање стоке током ноћи и простор у оквиру кога су најближи водени ресурси потребни за напајање људи и стоке (Flannery 1976: 107). Обично је то простор природно издвојен у локалном пејзажу (унутрашњост меандра, међупростор између две реке, истакнути плато речне терасе, теме брда и сл.) и обухвата површине које могу заузимати свега неколико ари па све до неколико десетина хектара. У археолошкој пракси овај простор би се могао дефинисати као површина распрострања материјалних остатака из једног насеобинског језгра (Fletcher 1986).

Непосредни простор налазишта је у раду разврстан у четири категорије формулисане према свеукупној површини простирања материјалних остатака, укључујући на тај начин простор од зоне са највећом концентрацијом археолошког материјала до зоне са спорадичним или појединачним налазима. Праисторијска мега насеља подразумевају површине простирања веће од 20 ha, велика насеља заузимају површине од 10 до 20 ha, средња од 3 до 10 ha, док мала подразумевају простирање насеља на површини мањој од 3 ha. Међутим, мора се имати на уму да је дефинисање овог простора путем археолошке проспекције често неухватљиво за проучаване периоде када су у питању вишеслојна налазишта (Fletcher 1986). Поред тога, морају се имати у виду ефекти разношења археолошког материјала деловањем ерозивних и антропогених процеса, па се стога површина овог простора мора прихватити са резервом.

2.3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Методологија истраживања формирана је на основу претпоставке да су трендови насељавања у вези са просторним односима према природним и друштвеним елементима из локала и регије, а да је одабир места условљен колективним афинитетима који зависе од еколошких фактора животне средине, културне традиције и привредне адаптације насељеника (Stjuard 1981: 21-74). Дефинисање те везе односи се на испитивање стабилних параметара који могу указивати на њен значај, функцију и карактер, а могу се манифестовати кроз извесне правилности у диспозицији и дистрибуцији насеља, зависно од услова животне средине и потреба одређене заједнице.

Истраживање је фокусирано на просторне и квантитативне анализе, класификацију и упоредну компарацију природних и друштвено-географских елемената и фактора из ужих и ширих ареала праисторијских насеља, користећи спектар функција из ГИС софтвера. У ту сврху коришћене су методолошке технике везане за продукт дистанце и анализе економског слива (site catchment analysis) (Vita-Finzi, Higgs 1970; Flannery, Winter 1976).

Тестирање прве и друге хипотезе обавиће се кроз упоредне просторно-функционалне анализе између насеља и њихове физичко-географске базе. Полазна претпоставка је да оснивање насеља зависи од две основне погодности које се огледају у одликама ужег простора на коме је насеље формирано и економског потенцијала шире територије потребне за обављање привредних делатности. За таква истраживања неопходно је прикупљање и класификација природно-географских елемената који дефинишу топографски микроположај насеља и економске потенцијале његове околине. У ту сврху издвојене су две групе података које дефинишу:

- Топографске карактеристике налазишта
- Економске предиспозиције налазишта

Трећа хипотеза биће тестирана кроз просторно-функционалну анализу друштвено-географских елемената и фактора који су утицали на обрасце и систем насељавања. Прва група података бавиће се општим насеобинским формацијама, које су везане за унутрашњи простор насеља, а подразумевају величину насеља, дебљину и број стамбених хоризоната, организацију простора и грађевинских структура. Друга аналитичка група података бавиће се просторним односима између синхроних насеља у регији (регионална густина насеља, међусобни однос равничарских насеља према градинским или пећинским, однос градина са градинама итд), затим односима према саобраћајницама, некрополама, светилиштима или местима усамљених налаза.

Последњи методолошки корак подразумева систематизацију прикупљених података и добијених резултата, њихову интеграцију, упоређивање и интерпретацију која ће бити обогачена етнографским аналогијама. Добијени резултати из регионалних анализа биће детаљно продискутовани и обједињени на макро нивоу из чега ће проистећи одговор на питање о манифестацијама културних, економских и насеобинских промена током транзиције из бронзаног у гвоздено доба.

3. ПЕРИОДИЗАЦИЈА И ХРОНОЛОГИЈА ПЕРИОДА ОД XIV ДО VI ВЕКА ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

Периодизација је неопходан алат у археолошким и историјским студијама која првенствено омогућава јаснију комуникацију и пренос стручних сазнања. Према томе периодизацију у археологији треба разумети као покушај категоризације одређене временске дистанце у посебно именоване целине. Издвајањем одређених атрибута у стратиграфским и просторним секвенцама установљавају се одлике одређене материјалне културе, на основу којих се врши датовање археолошких налаза и њиховог контекста. С обзиром на то да се природни или историјски процеси и догађаји различито манифестују у различитим географским подручјима, другачији су и модели периодизације, који у великој мери зависе од квантитета и квалитета анализираних узорака али и од сензибилности самог аутора (Venac 1967; Tilly 1984; Barker 1997; Клейн 2000; Kotsonas 2016; Lucas 2019; Pare 2006). Такве околности су допринеле да се за територију Моравско-вардарске долине креирају или модификују различити периодизациони системи, које углавном прати и различита терминологија.

Временска дистанца у трајању од XIV до VI века пре нове ере подразумева период који се на основу највећег броја европских периодизационих шема може сместити у најмање два јасно подељена технолошка и културолошка периода. Поменути периоди се у археолошкој науци срећу под називима бронзано и гвоздено доба као широко примењивани термини са конвенционалним значењем чије дефиниције варирају у зависности од узорка, регије, истраживача и истраживачке традиције.

У областима Моравско-вардарског слива, за сада не постоји јединствен и општеприхваћен хронолошки систем за интересни период, па се сусрећемо са више периодизационих и хронолошких шема које су углавном дефинисане захваљујући раду различитих истраживача на стилско-типолошкој анализи материјалних узорака из ширих или ужих регија. Недостатак апсолутних датума као и чињеница да интересно подручје није довољно истражено, омогућили су различите хронолошке интерпретације. Са тиме у вези се сусрећемо са озбиљном проблематиком која се тиче периодизационог и хронолошког рашчлањивања, а самим тим и употребе одређене терминологије. Поред тога, разумевање временске деонице између XIV-VI век п.н.е. је јако сложено, с обзиром да са собом носи бројне комплексности праћене климатским променама, технолошким иновацијама, динамичним етно-културним и историјским процесима, а самим тим и променама у археолошкој грађи. Почетну недоумицу и основни проблем представљају озбиљна неслагања у литератури, која се с једне стране односе на опште околности које прате транзицију из позног бронзаног у старије гвоздено доба, а с друге стране на хронолошку дефиницију тренутка или одређене временске секвенце током које се овај прелаз одиграо.

Конвенционална граница између бронзаног и гвозденог доба још увек није јасно дефинисана и представља осетљиву тему склону константним полемикама у научним круговима. Разумевање прелазног периода из једне епохе у другу ствара доста потешкоћа, објективних у односу на временски и географски простор у коме се одвијају. Одређивање маркера и фиктивне границе између две епохе зависи, с једне стране, од количине и квалитета документованих података са археолошких истраживања и с друге стране, од различитих метода анализе и интерпретације података, која у многоме зависи од контекстуализације археолошких података са историјским догађајима и процесима. Из тих разлога постоје различита мишљења о временском маркеру након којег можемо говорити о почетку гвозденог доба, пре свега захваљујући различитим критеријумима који се узимају као чиниоци промена. Истицане су промене етно-културног, друштвено-економског и духовног поретка, почеци металургије гвожђа или утилитарне употребе гвоздених предмета, промене у технологији или типологији основних употребних предмета или промена у систему насељавања и начину сахрањивања (Waldbaum 1978; 1999; Bouzek 1989; Gumă 1995; Pleiner 2000: 7-33; Potrebica 2013: 10-19).

Сматра се да је пре савлађивања технологије прераде гвожђа, претходио дуг период спорадичне употребе и прераде метеорског или самородног гвожђа који су евидентирани у разним деловима света од почетка V до краја II миленијума (Pleiner 2000: 7-8). Након тог дугог периода очигледно безначајне производње, прерада гвожђа у последња два века II миленијума доживљава убрзани развој. Таква ситуација мења његов значај, па гвожђе од престижног производа постаје стандардно употребљавана сировина за производњу металних предмета. Клирометријске анализе заступљености гвозденог оруђа и оружја наспрам заступљености истих предмета од бронзе у Егеји и источном Медитерану, показују да XI век п.н.е. представља кључну прекретницу у усвајању новог метала (Waldbaum 1978: 38-58; 1999; Cramer 1995: 9-11), док новија истраживања за сада нису нарочито употпунила старе констатације (Veldhuijzen 2012: 246-7). Време којим можемо обележити почетак најранијег гвозденог доба у свету одговара периоду између 1100 и 1000 год. п.н.е. То је иницијална фаза током које гвоздени алати и оружја полако

почињу квантитативно да преовладавају над истом врстом производа од бронзе. Међутим, овакав временски маркер подразумева само одређене области, попут Месопотамије, Анадолије, Сирије, Палестине и Грчке док ће у највећем делу света бронза остати још неколико векова најкоришћенији метални материјал (Waldbaum 1978: 38-58; 1980: 85; 1999; Bouzek, 1989; Pleiner 2000: 20-22, Fig. 4; Dickinson 2006: 10-23, Fig. 1.1).

Генерално гледано, до краја прве половине последњег миленијума старе ере, технологија прераде гвожђа ће се потпуно усталисти код популација на Кавказу, Персији, Индији, Египту, Балкану, Апенинима, Иберији, средњој и источној Европи (Bouzek 1989; Pleiner 2000: 23-33). Области попут централне Африке, Кине, Скандинавије и европских обала Атлантика, овладаће новом технологијом нешто касније (De Maret, Genevieve 1996; Higham 2000: 146-151; Moore, Armada 2011: 18-21; Jensen 2013: 228-232;). Међутим, ово мишљење не заступају сви истраживачи, тако да за наведене области постоје мишљења о знатно ранијем почетку масовне употребе гвожђа (Foster 1990: Fig. 9.3; Hjärthner-Holdar 1993: 62-99; Kristiansen 1998: 31-35; Young et al 1999; Haselgrove 1999: 114; Moore, Armada 2011: 116-117).

Хронологија технолошког развоја у експлоатацији и примени гвожђа на тлу Србије још увек није детаљно проучена тако да се само на основу генералних запажања и стручног искуства могу извести одређене претпоставке. На таквим основама Р. Васић (Васић 1982; 1990: 15; Vasić 1999: 4-11; 2010: 3-8; 2015: 3) је издвојио три развојне фазе у употреби гвожђа током старијег гвозденог доба Србије:

1. Рана фаза (X – VIII века п.н.е.) – представља период прихватања новог метала у оквирима старијих домаћих култура.
2. Развијена фаза (VIII – VI века п.н.е.) – време пуне експлоатације и употребе гвожђа.
3. Касна фаза (VI – IV века п.н.е.) – период деловања италских и грчких утицаја праћен савршенијом металургијом гвожђа и учесталијом појавом предмета од злата и сребра.

Стручњаци који су се бавили проблематиком гвозденог доба Србије, углавном се нису ослањали на технолошке фазе у преради гвожђа и најчешће заступају различите ставове о културним променама које хронолошки одређују почетк гвозденог доба. Његов завршетак је јасно обележен римским освајањима наших области крајем I века п.н.е., док се о почетку ове епохе још увек дискутује с обзиром да нису усвојени конвенционални маркери који би хронолошки, културно или технолошки дефинисали гвоздено доба на територији Србије.

Милутин Гарашанин сматра да гвоздено доба почиње стабилизацијом прилика након великих сеоба племена које су захватиле већи део Европе и Блиског истока крајем бронзаног доба (Гарашанин 1973: 455-456). Никола Тасић и Драгослав Срејовић су мишљења да почетак гвозденог доба треба повезати са појавама коњичке опреме и сеобом Тракокимераца, који са собом уједно носе и развијену технологију прераде гвожђа (Срејовић 1981: 43-44; Тасић 1983: 109-111). Са друге стране већ поменути Растко Васић сматра да почетак гвозденог доба обележава технолошки напредак који подразумева потпуно усвојену експлоатацију и употребу гвожђа, а која се квантитативно манифестује у археолошком контексту (Васић 1973: 19; Vasić 1977: 3; Васић 1982; 1990: 15). У складу са различитим становиштима развијале су се и другачије релативно-хронолошке шеме на нашим просторима.

Развој хронологије и периодизације периода између XIV и VI века п.н.е. у Србији има дугу историју. Крајем XIX и почетком XX века на територији југословенских земаља била је уважавана хронолошка подела коју је осмислио аустријски праисторичар

Морис Хернес (Moritz Hoernes), којом су биле обухваћене Словенија, Хрватска, Војводина и Босна и Херцеговина²⁹ (Hoernes 1898: 72-73, 402-426, 438-439, 476-495; Габровец, Човић 1987: 901; Васић 1973: 16). Поред Хернесове периодизације уважавале су се поделе и аналогije које је предложио Оскар Монтелијус (Oscar Montelius) (Валтровић 1891: 98-104; Васић 1906: 7)³⁰. После Првог светског рата водећи европски истраживачи напуштају Хернесов модел, усмеравајући пажњу на разрађивање Рајнекеове хронолошке шеме. У Србији је још 1914. године, М. Васић као једини домаћи праисторичар одбацио Рајнекеову методологију датовања и прогласио је као нелогичну и непримењиву за територију Србије (Васић 1914: 55-64)³¹, чиме је био затворен адекватан пут на развијању хронологије бронзаног и гвозденог доба у Србији, током читавог периода између два светска рата (Palavestra 2012; 2013).

Пре успостављања првих широко прихваћених хронолошко-периодизационих шема у Србији, занимљиви су пионирски покушаји М. Гарашанина и М. Грбића на општој периодизацији праисторије у годинама непосредно после Другог светског рата (Гарашанин 1948: 68; Грбић 1953: 7-8; 1955: 21-23) али ови покушаји нису ухватили дубљег корена у југословенској науци, тако да није дошло до њиховог даљег разрађивања. Стога се може рећи да су Милутин и Драга Гарашанин први домаћи стручњаци који су током шездесетих година прошлог века разрадили шире прихваћену периодизацију бронзаног и гвозденог доба за Србију и Македонију (Garašanin 1960; Garašanin 1964; Garašanin 1967: 203-208; Гарашанин 1972: 10-16; 1973: 401-409). Временом је долазило до културно-хронолошких корекција и допуна на самој периодизационој шеми, коју су спроводили сами аутори или доцнији истраживачи у складу са динамиком нових праисторијских открића и напретком истраживачке и аналитичке методологије. Међутим, начела ове периодизације остала су дубоко укореењена у домаћој археологији и официјално су се користила више од пола века у Србији, Црној Гори и Македонији. Поред тога, уз одређене ревизије и мање допуне систем М. и Д. Гарашанин ће остати термилошка база приликом формирања периодизација и хронологија многих каснијих истраживача.

Током проучавања дугих више од једног века, период између XIV и VI века п.н.е. у Моравско-вардарском сливу је дељен на различите хронолошке секвенце које су добијале различиту терминологију. На конципирање хронолошких шема (таб. 1) утицали су бројни радови домаћих и страних стручњака, који су се међусобно допуњавали и исправљали у складу са истраживачком динамиком и открићима на просторима ЈИ Европе (Garašanin 1960; 1964: 146-148; 1967: 203-208; 1982: 582-3; 1983: 762, 764-66; 1983(b): 733; 1996; Гарашанин 1972: 10-16; 1973: 401-409, 455-6; Lahtov 1965; Mikulčić 1966:6-26; Тасић 1967(a); 1971; 1973; 1983: 13-14, 77-101, 109-136; Tasić 1971; 1972; 1973; 1976; 1979; 1984; 1987; 1988; 2004; 2004(a); 2005; Vinski, Vinski-Gasparini 1956: 57-109; Vinski-Gasparini 1973: 24-64, 142-49; 173-6; 1983: 566-616; Vasić 1977; 1987: 536; 1994; 1999: 6; 2003: 8; 2010: 7-8; 2015: 7; Васић 1979: 256; 1982: 2; Васић

²⁹ Хернесово бронзано доба било је подељено на старије (1900-1600 год. п.н.е.), развијено (1600-1300 год. п.н.е.) и млађе (1300-900 год. п.н.е.) (Hoernes 1898: 72-73, 402-426). Прелазак из бронзаног у гвоздено доба се одвијао полако и постепено, тако да је производња гвожђа дошла са истока најпре у Грчку око 1200. год. п.н.е., затим у Италију око 1100. год. п.н.е., а у централној Европи око 1000. год. п.н.е. и потпуно се усталила негде око 800. год. п.н.е. (Hoernes 1898: 438-439). Тако је период између 1100 и 900 назван као протогвоздено доба док је сам халштатски период био подељен на старију (900-700) и млађу фазу (700-500) (Hoernes 1898: 72-73, 476-495).

³⁰ Међутим, морамо узети у обзир да је у српској археологији дуго постојала сумња у исправност тропериодне поделе праисторије јер се сматрало да је употреба гвожђа старија од употребе бронзе, што је јасно сугерисао М. Валтровић (Валтровић 1887: 8-9).

³¹ Поред тога, Васић је отишао у другу крајност издвојивши Винчу и Жуто брдо као Јонске колоније на Дунаву из 6. века п.н.е. (Васић 1907, 1912, 1914, 1932, 1936, 1948).

1997; Медовић 1978: 40; Medović 1988: 386-9, 419-28; Медовић 1994: 46-48; Medović, Medović 2010: 17-18, 270-72; Stojić 1986: 89-103, ; 1996: 247-256; 2002; Никитовић и др. 2002; Стојић, Јоцић 2006: 50; Стојић, Чађеновић 2006: 31; Стојић, Јаџановић 2010: 52-57; Стојић, Церовић 2011: 55; Jevtić 1992: 395-8; 1996; 2004; 2016; Čičikova 1971: 92; Shalganova, Gotzev 1995, 330-334; Todorova 2003: 295-301; Гоцев 2008, 111-12; Hänsel 1976: 22-24, 88-117, 195-213; 1989: 65-77, 107-146, 147-190, 232-304; Hochstetter 1984, 98, 188-194, 200, Abb. 50; Gumă 1997: 101, 133-44; 1997: 144; Булатовић 2006: 10-11; Bulatović 2007: 59-60, 63-64, 70; Булатовић, Јовић 2010: 44-5; Булатовић, Станковски 2012: 311, 361, 391; Bulatović, Filipović 2017; Bulatović et al. 2021; Митревски 2013: 182-3к 191-4, 220-32; Kapuran 2014: 53-84; Капуран и др. 2014: 38-5; 2022; Ljuština 2012; 2014; Љуштина 2022; Ljuština, Dmitrović 2017; Љуштина 2022: 16-52, 105-9, 126-9, 162-5). Већина периодизационих конструкција занснова је на временском позиционирању археолошких култура, стога је истраживачки акценат био фокусиран на проучавање њихове генезе, развоја и дистрибуције материјалних манифестација како би се што јасније установиле културне промене, које су уједно представљале и хронолошке маркере између два периода или фазе.

Таб. 1. Релативно-хронолошке шеме за период од XIV до III века п.н.е. према разним ауторима

Год.	Средња Европа ³²	Гарашанин (1973)	Васић (2015)	Медовић (2011)	Стојић (2010)	Булатовић (2007-22)	Хензел 1989	Гума 1995	Хелада
1400	Br C1	ПБД	ПБД	ПБД	ПБД	ПБД	ПБД	ПБД	ЛН ПВ
1350	Br C2								ЛН ПИА
1300	Br D	Гвоздено доба I	Прелазни период	Прелазни период	Гвоздено доба Ia	ПБД	ПБД	ПБД	ЛН ПИВ
1250	Na A1								ЛН ПИС
1200	Na A2								Субмикенски
1150	Na A2								
1100	Na A2								
1050	Na B1	РГД	Гвоздено доба Ib	Прелазни период Гвоздено доба I	Прелаз. период K V	Прел. период	Субмикенски		
1000	Na B1								
950	Na B2	РГД	Гвоздено доба Ic	РГД	РГД	РГД	РГД	Прото-геометријски	
900	Na B2								
850	Na B2	РГД	Босут IVb (Калакача хоризонт)	Гвоздено доба Id	РГД	РГД	РГД	Геометријски	
800	Na B2								
750	Na B3	Гвоздено доба II	Хоризонт 1	Босут IVb (Басараби хоризонт)	Гвоздено доба Pa	СГД	СГД	СГД	Архајски период
700	Na C1								
650	Na C2	Хоризонт 2	Хоризонт 2	Гвоздено доба Pb	СГД Гвоздено доба II	СГД	СГД		
600	Na D1								
550	Na D1	Хоризонт 3	Хоризонт 3	Гвоздено доба Pa	СГД	СГД	СГД		
500	Na D2								
450	Na D2	Гвоздено доба III	Хоризонт 4	Босут IVc (Хор. канеловане кер.)	Гвоздено доба Pa	СГД	СГД	СГД	Класичан период
400	Lt A								
350	Lt B	Хоризонт 4	Хоризонт 4	Босут IVc (Хор. канеловане кер.)	Гвоздено доба Pb	СГД	СГД	СГД	
300	Lt B								
300	Lt B	Латен	Латен	Латен	Латен	Латен	Латен	Латен	Хеленизам
300	Lt B								

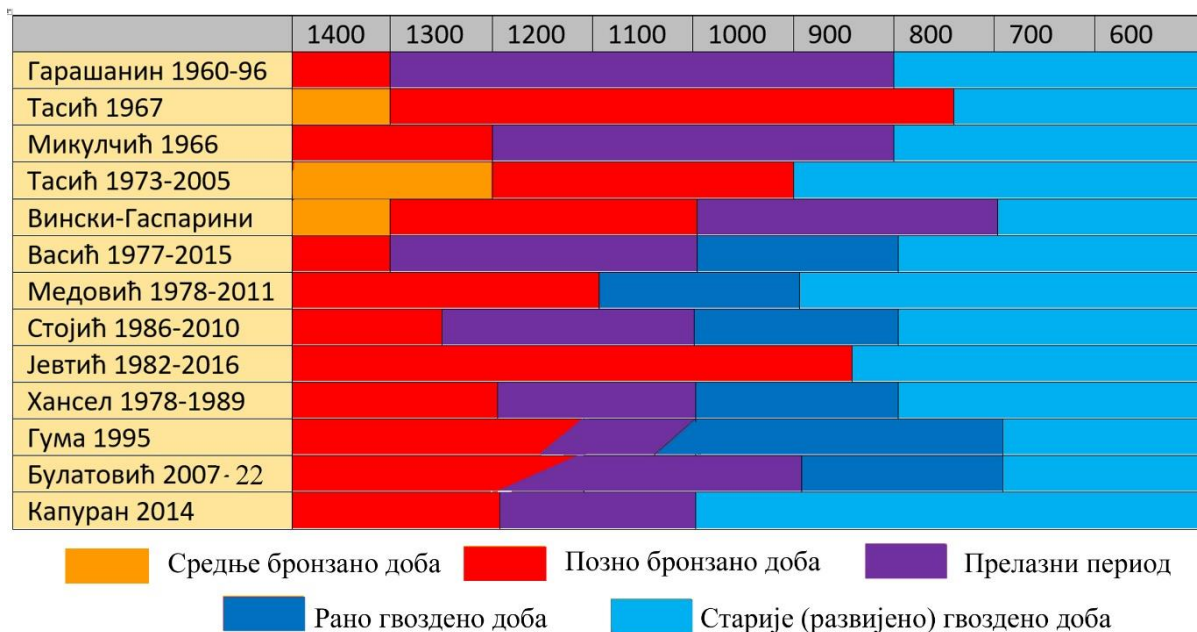
Приликом конципирања периодизационих шема, разни аутори су примењивали различиту терминологију и различите хронолошке маркере за издвајање периода. Издвојено је 13 хронолошких шема водећих истраживача који су се бавили проучавањем периода од XIV до VI века п.н.е. на територији која је у блиској вези са Моравско-

³² Модификована Рајнекеова релативно-хронолошка периодизација гвозденог доба за средњу Европу (Gerloff 2007; Kristiansen 1998: 31-35; Gabrovec, Čović 1987; Müller-Karpe 1959).

вардарском долином, како би се стекао јаснији увид у концепт издвајања временских деоница и примењивање терминологије (таб. 2). Међу њима се издвајају две шеме на којима је извршена двостепена подела (Tasić 1967: 212-14; Jevtić 1992; 1996), на пет тростепена (Гарашанин 1972: 10-16; 1973: 401-409, 455-6; Tasić 2004a; 2005; Mikulčić 1966: 6-26; Vinski-Gasparini 1983: 583-616; Kapuran 2014), док чак шест шема издваја по четири развојна подпериода (Hänsel 1976; 1989; Vasić 1999: 6-7; 2003: 8-9; 2010: 7-8; 2015: 7-8, Tab. 2; Stojić 1986: 89-103; Стојић, Јоцић 2006: 50; Стојић, Чађеновић 2006: 31; Gumă 1995; 1997; Medović, Medović 2010: 17-18, 270-72; Bulatović 2007; Булатовић, Јовић 2010: 44-5; Булатовић, Станковски 2012) у проучаваним временским оквирима (XIV-VI век п.н.е.). Терминолошки посматрано у оптицају је 5 временских одредница: 1) средње или развијено бронзано доба, 2) позно или касно бронзано доба, 3) прелазни или транзициони период, 4) рано гвоздено доба, 5) старије или развијено гвоздено доба.

Велики број подела и периодизационих термина у релативно кратком временском оквиру, резултат су различитих приступа, критеријума и схватања међу археолозима али и динамичних процеса у овом периоду праисторије који се у археолошкој грађи манифестују значајним али хронолошки недовољно дефинисаним променама. Између поменутог, велики недостатак је техничке природе и огледа се у малом броју истражених налазишта са очуваном стратиграфијом, нарочито за период раног гвозденог доба, као и у недовољном броју апсолутних датума како на територији Моравско-Вардарске долине тако и на простору југоисточне Европе.

Таб. 2. *Периодизационе шеме, терминологија и хронологија за период од XV до V века п.н.е. према различитим ауторима.*

Последњих година, А. Булатовић се највише бавио разрађивањем хронологије за бронзано и гвоздено доба у Моравско-вардарској долини. Поред стандардних стилско-типолошких анализа археолошке грађе (Булатовић 2008; 2009; Булатовић, Станковски 2012), добијено је и више апсолутних датума за хоризонте из ПБД и РГД са неколико налазишта у Србији (Bulatović et al 2018(a); 2021: Tab. 1). Према анализама ПБД у басену Ј. Мораве и Пчиње започиње у Вр С (XIV век п.н.е.) и траје до доминације канеловане керамике типа Гава - Белегиш II, односно На А1/А2 фазе. Аутор при томе наглашава да се у појединим пасивнијим подручјима (Свињиште, Кокино), одлике бронзано-допских култура задржавају дуже, до На А2/В1 фазе, пе је предложено да се за та подручја задржи

термин ПБД све до почетка првог миленијума п.н.е. (Булатовић, Станковски 2012: 311). Као доминантне културне појаве у Моравско-вардарској долини од Багрданске до Таорске клисуре издвајају се параћинска и брњичка култура³³, а њихов однос треба посматрати као синхрону културолошку појаву са честим преплитањем заједничких елемената (Булатовић, Станковски 2012: 361). Аутор, са друге стране, увођење Медијана групе као посебне културне појаве ПБД сматра неоправданим, с обзиром на то да се археолошки материјал Медијане I не може диференцирати ни културно, ни територијално, као ни хронолошки јер се у свим елементима подудара са параћинском и брњичком културом (Булатовић 2006). Крај бронзаног доба изазива насилан продор носиоца канеловане керамике типа Гава – Белегиш II. Њихова појава у Понишављу обележена је као Медијана II (Булатовић 2006: 10-11) и представља синоним за период који на широј територији Балкана прекида дуг и континуирани развој култура бронзаног доба, односно почетак гвозденог доба (Bulatović 2007; Булатовић, Станковски 2012: 391; Bulatović, Filipović 2017; Bulatović et al. 2021).

Булатовић уноси извесне хронолошке корекције у односу на периодизациони систем М. Гарашанина, предлажући да се трајање бронзаног доба продужи до краја На А1 фазе, а да се почетак гвозденог доба I помери у оквиру На А2 фазе (Булатовић, Јовић 2010: 44-5). Период који је уследио након пропасти бронзано-допских култура у јужном Поморављу (На А1/А2) и трајао све до стабилизације култура СГД (На С), дефинисан је као транзициони или прелазни период. Окарактерисан је као турбулентна етапа са честим миграционим кретањима, компликованим културним манифестацијама и појавом првих гвоздених предмета. Аутор је поделио прелазни период (На А2-На В3) на два хоризонта. Старији хоризонт (На А2- В1) карактерише појава канеловане керамике која је стилско-типолошки блиска керамици Гава-Белегиш II културе (Bulatović 2007: 59-60, 63-64), док се током млађег хоризонта (На В2- В3)³⁴ на територији Ј. Поморавља издвајају два културна ареала. Северни део слива карактеришу орнаментални мотиви који се заснивају на техникама убадања и жигосања, а везују се за продор културе Пшеничево (Bulatović 2007: 59-60), док се на југу развија пчињска култура³⁵, која егзистира у сливу Пчиње и око горњих токова Вардара и Ј. Мораве (Bulatović 2007: 63-66).

У јужноморавском сливу, Медијана код Ниша је најбоље истражено налазиште са очуваном стратиграфијом од ПБД до СГД. Милутин Гарашанин је већ након првих археолошких ископавања успео да издвоји три суксецивне фазе у развоју насеља, обележене као Медијана I–III (Garašanin 1962: 57; 1969: 85; 1973: 307–309; 1983: 762). Након неколико корекција, М. Гарашанин је најстарију фазу Медијана групе (Медијана I) (Т.Х/3-6, Т.ХI, Т.ХII/1-6) синхронизовао са временским оквиром који одговара средњоевропској фази Br D и самом почетку На А1 фазе. Нешто млађи хоризонт,

³³ Аутор се нарочито бавио брњичком културном групом, која свој развој започиње (хоризонт Брњица I) на територији која обухвата Врањско–бујановачку котлину, Лесковачко и Нишко поље. Врхунац групе се одиграо током периода Br D–На А1 (хоризонт Брњица II), када се култура проширила на север, до става Јужне и Западне Мораве, док на западу допире до Косова преко долина Биначке Мораве и Косанице. Завршна етапа и девастација културе (хоризонт Брњица III) одиграле су се током периода На А1/А2, када се носиоци брњичке културе повлаче у залеђе главних долина, првенствено у долину Пчиње, док стара насеља преузима хоризонт са канелованом керамиком. На основу апсолутних датума постаје извесно да је брњичка културна група на простору Јужноморавске долине егзистирала од XIV века пре н.е. (ПБД, или Br C/D према Рајнекеовој хронологији) и да је најкраће трајала све до XII века пре н.е.

³⁴ За млађи хоризонт прелазног периода аутор предложио назив рано гвоздено доба (Bulatović 2007: 70).

³⁵ Према А. Булатовићу ову културу карактеришу зделе увучених, фасетираних или косо канелованих обода, у неким случајевима са тунеластим дршкама или косо постављеним лучним дршкама на ободу, крушколике амфоре разгнутих обода и хоризонтално постављеним дршкама на трбуху. Од орнамената најчешћи су коси и овални убоди, као и низови правоугаоних отисака (Bulatović 2007: 63-4).

преознатљив по бројним налазима канеловане керамике обележен је као Медијана II (Т. XIII/7-8. Т. XIV-XV) и одговара временском периоду током трајања фаза На А1 и На А2. Најмлађа фаза Медијане (Медијана III) (Т. XVI-XVII, Т. XVIII/1-6) карактеристична по урезаној и печатној орнаментици на керамици изједначена је са фазом На В1 (Garašanin 1996: 201). Из наведеног произилази да је насеље на Медијани егзистирало током временског интервала између 1300. и 900. год. п.н.е. Поједини налази са локалитета, откривени углавном у поремећеним горњим слојевима, указују на постојање насеља све до почетка СГД и На С фазе³⁶ (Jevtić 1975: 28) али оно није са сигурношћу потврђено.

На три узорка из хоризонта Медијане I извршено је испитивање апсолутне старости С14 и AMS методом. Први узорак је узет испред једног од објекта из ПБД, за који је добијен датум 1280 ± 90 год. п.н.е. Други узорак узет је из јаме I у квадранту Lj XVII, чија старост је процењена на време 1000 ± 200 год п.н.е. (Coles, Harding 1979: 452). Трећи узорак је испитан AMS методом и датован је у време 1380–1271 (68,2%), а потиче из куће опредељене такође у Медијана I фазу (Булатовић 2008; Bulatović et al. 2018). Преостали апсолутни датуми из позног бронзаног доба у Моравско-вардарској долини, попут Градине у Свињишту и Две могили у Пелинцу, допуњују хронолошко позиционирање овог хоризонта у период између Вг С/D и На А2 фазе, односно од XIV века п.н.е. преко XIII и XII века п.н.е., а можда чак и до прве половине XI века п.н.е. (Bulatović et al. 2018: 124, tab. 1).

На основу апсолутних датума и добро разрађене релативно-хронолошких ситуација на више стратификованих налазишта, реално је да се временски оквири од почетка XIV до краја XII века п.н.е. фиксирају за период ПБД у Моравско-вардарској долини. Таква хронологија у складу је са серијом апсолутних датума из јужне Македоније, где је период ПБД³⁷ на налазиштима у Кастанасу и Асиросу смештен у оквиру између 1365. и 1070/1000. год. п.н.е. (Weninger, Jung 2009; Facorellis 2015). На територији која покрива Моравско-вардарски слив од Багрданске до Таорске клисуре, то је време које одликује материјал са израженим традицијама из средњег бронзаног доба, који током овог периода еволуира у препознатљиве манифестације парафинске и брњичке културне групе.

Упркос бројним дискусијама и предлозима, још није постигнут коначан договор о конвенционалном почетку гвозденог доба на централном Балкану, док су бројна понекад и контроверзна мишљења изражена кроз бројне хронолошке шеме уз употребу различите терминологије. Технолошки посматрано, утилитарност бронзе у изради оруђа и оружја, није нагло замењена гвожђем, тако да су најчешћа неслагања између истраживача концентрисана око временског позиционирања такозваног прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба. Под прелазним периодом се углавном подразумева временска етапа током које нису јасно истакнуте све металуршке одлике гвозденог доба али су за разлику од бронзане епохе присутне изражене разлике у многим манифестацијама материјалне културе.

Највећи број аутора (9) препознаје прелазни период између ПБД и СГД, који је код неких истраживача (5) додатно рашчлањен на још две потфазе обично именоване као прелазни период и рано гвоздено доба или старији и млађи хоризонт прелазног периода. У зависности од аутора прелазни период може трајати од 500 до 200 година уколико се рачунају оба хоризонта, односно од 300 до 100 ако се рачуна само старији хоризонт или од 200 до 300 година по питању млађег хоризонта, односно РГД.

³⁶ Поред посуда са елементима пшеничево групе, индикативан је налаз фрагментоване бронзане фибуле са очуваним луком и петљом, која је пронађена ван културног слоја приликом заштитне археолошке кампање 1975. године.

³⁷ Према устаљеној периодизацији за континенталну Грчку то је период од каснохеладског ШВ до краја субмикенског и почетка протогеоетријског периода.

Независно од употребљаване терминологије у изради периодизационих шема, значајан број истраживача се слаже да иницијални маркер ширих културних промена обележава појава развијене форме канеловане црноглачане керамике (Tončeva 1980: 119-136; Vinski-Gasparini 1983: 606-607; Тасић 1983: 104-106; Hänsel 1989: 190-232; Медовић 1994; Gumă 1995; Nikitović 2003: 20; Bulatović 2007; 2012: 309-311; Wardle, Wardle 2007: 471-472). У домаћој литератури ова појава се најчешће приписује недовољно дефинисаном Гава културном комплексу или стилу, на чијим основама почиње развој гвозденодопских култура у Моравско-вардарској долини.

Пошто је феномен канеловане керамике једна дугорочна појава са трајањем од пола миленијума у Карпатском басену (Sava, Ursuțiu 2021: fig. 19), нужно је размотрити у ком периоду се она јавља на простору Моравско-вардарске долине. За хронологију канеловане керамике, значајни су локалитети у северној Грчкој попут Кастанаса, Вергине, Асирова (Гвоздово), Синдоса и Кастра на Тасосу, као и из Источне Македоније, Тракије и Троје. У Кастанасу се канеловани мотиви јављају од слоја 13 (1%³⁸) али је далеко највећа заступљеност регистрована у слоју 10 (17,6%), који је заједно са слојем 11 (10,4%) и 9 (10,9%) опредељен у протогеометријски период (Hochstetter 1984: 188-194, Abb. 50, T. 76/1, 2, T. 78/1 - 3, T. 82/5 - 7, T. 88/3, 4). Временске оквири слоја 10 и 9, Б. Хензел је везао за хоризонт KVI или рано гвоздено доба (1000. и 800. године п.н.е.) (Hänsel 1989: 190-232), међутим касније ревизије праћене апсолутним датумима присјединиле су овом периоду и слој 11 тако да је горња граница раног гвозденог доба умерена за неких пола века (Weninger, Jung 2009; Facorellis 2015). Према резултатима истраживања у Вергини канелована керамика се појављује током II и IIIA фазе, које се генерално везују за X век (Andronikos 1969). Слична хронолошка позиција је сугерисана и за остала налазишта на северу Грчке (Синдос, Асирос) са хоризонтом канеловане керамике (Wardle et al. 2014; Gimatzidis, Weninger 2020), па се стиче утисак да се њена највећа заступљеност може везати за X век, односно за период између XI и IX века (Pare 1999: 417-418). Хоризонт са канелованом керамиком регистрован је у Троји VIIb2, која се везује за средину XI и читав X век (Blegen et al. 1958; Blegen 1963:165-174 412).

Са друге стране М. Гума сматра Гава групу, културном манифестацијом са почетка гвозденог доба која се у својој развијеној фази са црноглачаном канелованом керамиком може поставити у оквири између друге половине XI и прве половине X века, уз напомену да се препознатљиве одлике Гава културе, нарочито ван матичне територије, срећу и током На B2-B3, па чак до почетка На C фазе (Gumă 1993: 181-194; 1995: 111-112). Колекција апсолутних датума са различитих локалитета у Карпатском басену из хоризонта канеловане керамике потврђују њену заступљеност од XVI до IX века п.н.е. (Sava 2019) уз констатацију да су хоризонти са развијеном Гава керамиком датовани у временске оквири између друге половине XI и почетка VIII века (Sava, Ursuțiu 2021: 102-104, Tab. 9) за разлику од бројних ранијих тзв. пре-Гава комплекса, попут Кручени-Белегиш Па културе чије укупно трајање је датовано у XIII и XII века п.н.е. (Sava 2019: 114-115; Molloy et al. 2020: Tab. 3) и чијим оквирима вероватно треба придружити и трајање Параћин II културе.

Касно датовање Гава керамике у Србији сугерисали и поједини домаћи истраживачи који су истакли постојање макар и краткорочне синхронизације позне Гаве и ране Калакаче (Roeder 1991; Garašanin 1996; Медовић 1994; Tasić 2004(a): 12). Поред тога присутно је и мишљење да класична Калакача керамика представља продукт природне еволуције настале из развијених облика Гава керамике (Медовић 1989; 1994). Иако је Гава културна манифестација чији се почеци у матичном подручју око горњег тока Тисе, јужне Украјине и северне Молдавије могу везати за хронолошки контекст из

³⁸ Процентни означавају укупан удео канеловане керамике у датом слоју.

XIV-XIII века п.н.е. (Metzner-Nebelsick 2012: 66-68), њене појаве ван овог подручја су често и далеко млађег датума (Gumă 1995). Претпоставља се да је њено ширење у Карпатском басену почело негде на прелазу из XIII у XII век, тако да је на основу апсолутних датума њено присуство у Трансилванији документовано за период од почетка XI до краја IX век п.н.е. (Ciugudean 2012: fig. 14; Sava, Ursuțiu 2021: 101-104).

На основу керамичког материјала, стиче се утисак да је најзначајнији талас канеловане керамике дошао у слив Ј. Мораве и Вардара тек у својој позној развијеној форми, за разлику од Војводине, Подунавља и можда Великоморавске долине где је значајније присутна и у својим старијим стадијумима. На такву констатацију указује и изузетно ретка заступљеност канеловане керамике у хоризонту Медијане I³⁹ (Булатовић 2008: сл. 3-6) за разлику од наредног (II), где долази до њене експанзије и која се значајно задржава и током Медијана III хоризонта⁴⁰. Поред Медијане, таква ситуација је забележена на Конопљари код Крушевца (Стојић, Чађеновић 2001), Хисару код Лесковца (Stojić 2001; Булатовић 2007: 58-60), Ранутовцу и Кончуљу (Булатовић, Станковски 2012: 115; Bulatović at al. 2021: T. VII-X).

Позну фазу канеловане керамике у хоризонту Медијане II потврђује и присуство урезаних орнамента који се срећу самостално или у комбинацији са канелурама, а који ће у наредној фази постати најчешћи декоративни елемент. Канелована керамика коју прати урезана орнаментика је већ забележена у инвентару Белегиш IIб (Белегиш – Гава) керамике, тачније у хоризонтима на Калакачи, Батки С (Медовић 1994: 47), а вероватно је најбоље документована на Феудвару, односно у хоризонту 16 на Тителском платоу (Falkenstein 1998: 293-294). Индентичне комбинације у керамичкој орнаментацији су такође примећене на налазиштима Медјаш (Mediaș), Инсула Банулуј (Insula Vanului), Калакача и Бољетин (Morintz, Roman 1969: fig. 12-15; Zaharia 1965: 87, fig. 1-8, 11; Medović 1988: Јевтић 1981: 30, T. VI-X).

Форме и елементе које срећемо у хоризонту Медијане II, на Хисару код Лесковца и Конопљари код Читлука, М. Гума углавном везује за културне групе (Тикваниу Маре–Карабурма III, Вучедол–Нови Бегеј, Хинова–Мала Врбица, Зимнич–Новоград, Гава–Медијаш) на прелазу из I у II миленијум односно из периода На А2 и На В1 фазе. У Трансилванији и Банату је орнаментика која садржи развијене облике канеловања попут мотива гирланди или канелованих језичастих дршки уз комбиновање са урезаном орнаментиком дефинисана као Гава II која је опредељена у период после 1050. год. п.н.е., што потврђују налази овог типа керамике у Троји VIIb2 (Hänsel 1976: 44–48; Medović 1989; Медовић 1994; Szabó 1996; Pankau 2004; Ciugudean 2012: fig. 6-8, 14). Таква комбинована орнаментика је јасно присутна у хоризонту II на Медијани, на Конопљари код Читлука, на Хисару код Лесковца (Хисар IIа) и локалитету Меаниште код Ранутовца, где се канелуре јављају са простим хоризонталним урезима, низом висећих троуглова или издужених троугластих уреза, елемента који ће до почетка развијеног гвозденог доба доминирати у декорацији посуда у Моравско-вардарској долини. Ретки апсолутни датуми из јужног Поморавља, добијени за слој са канелованом

³⁹ Поред Медијане, таква ситуација је забележена на Конопљари код Крушевца (Стојић, Чађеновић 2001), Кончуљу (Булатовић, Станковски 2012: 115).

⁴⁰ На основу стратиграфске документације и материјала са истраживачке кампање из 1962. године, која је вероватно најбоље документована на Медијани дошло се до одређених констатација. Хоризонт II на Медијани је прилично танак, просечне дебљине 20-30 cm, а нигде не прелази 50 cm и не садржи затворене објекте, за разлику од старијег (I) са просечном дебљином од 1 m и неколико затворених целина или млађег (III) који је поремећен интервенцијама у антици, тако да није јасно дефинисан (Garašanin 1969: plan I-III). На основу такве ситуације након прве истраживачке кампање, Гарашанин је успео да јасно издвоји и дефинише само два хоризонта на Медијани, тачније Медијану I и II (Garašanin 1969: 88), а тек након кампање 1972 установљено је постојање Медијане III и то само у јужном делу локалитета (Garašanin 1973) за који немамо доступну стратиграфску ситуацију.

керамиком на налазиштима у Хисару код Лесковца (објекти 7 и 25) и Меаништу код Ранутовца (објекти 3 b-c, 26, 45) генерално подржавају овакав хронолошки оквир (Bulatović et al. 2021: tab. 1).

На крајњем југу Моравско-вардарске долине у Кастанасу статистички је измерено да се највеће присуство канеловане керамике јавља у раном гвозденом добу, односно у слојевима 11-9, датованим у период XI-IX века. Такође је значајно напоменути да се и на Феудвару и на Кастанасу овај хоризонт везује за значајне промене које су нарочито изражене у организацији насеља и начину становања (Hänsel 1989: 190-232; Falkenstein 1998: 294, sl. 239).

Сличне хронолошке констатације подржала је и Г. Тончева, која за почетак гвозденог доба у Бугарској узима средину XI века, повезујући крај бронзаног доба са појавом канеловане и букел керамике (нем. Buckelkeramik) (Tončeva 1980, 119- 136, fig. 129). На систематски ископаваним налазиштима Балеј и Магура су установљена три хоризонта становања, смештених у период од На А2 до краја На С фазе. Према проценама најстарији хоризонт (III) је трајао свега педесетак година (1100-1050), а одликује га доминација канеловане керамике уз ретко присуство урезаних мотива. Почетак средњег хоризонта (II) се везује за другу половину XI века и Инсула Банулуј групу, карактеристичну по комбинацији урезаних и инкрустираних мотива уз значајно присуство канеловане орнаментике, док је најмлађи хоризонт (I) представљен типичним одликама Басараби стила (Shalганова, Gotzev 1995: 328-330, Fig. 2-4).

Серијом апсолутних датума почетак хоризонта раног гвозденог доба на Кастанасу, Синдосу и Асиросу је смештен у оквиру између 1070. и 1000. године п.н.е. и који траје негде до краја IX века (Weninger, Jung 2009; Wardle et al. 2014; Gimatzidis, Weninger 2020). Сличну хронологију подржавају и апсолутни датуми из Тракије на основу којих је предложено да се рано гвоздено доба (I) смести у период између почетка XI и краја X века п.н.е., док је за развијено гвоздено доба (II) предложен оквир од IX - VII/VI века п.н.е. (Nekhrizov, Tzvetkova 2018: 37, tab. 5-6).

Међутим, од највећег значаја за проучавану област су још увек ретки апсолутни датуми добијени за Горнеа-Калакача групу, који за сада њену егзистенцију смештају у оквиру између 900. и 800. год. п.н.е. (Molloy et al. 2020: Tab. 3). Са друге стране крај Калакаче би се могао везати за датум из колективне гробнице на Гомолави, која је датована у средину VIII века, тачније у 730 ± 60 . год. п.н.е. (Tasić 1988: 53-7).

Остаће нејасно да ли су носиоци Гава стила у периоду своје експанзије (Гава II) на Балкан познавали прераду гвожђа с обзиром да су готово увек весници културних промена на чијим основама се надовезују групе са потврђеном металургијом гвожђа. Без обзира на нејасност да ли развијену појаву канеловане керамике у Моравско-вардарској долини треба везати за познавање прераде гвожђа, сматрамо да са овим хоризонтом долази до озбиљних друштвених и културних промена из којих ће се брзо дефинисати јасне културне манифестације развијеног гвозденог доба. Појава и трајање поменутог транзиционог феномена, одиграће се по свему судећи у релативно краткој временској етапи, вероватно током једног века, а можда и упола краће.

Узимајући у обзир све аргументе за дефинисање хронолошке шеме културних промена при крају бронзаног доба, као и податке о најранијој употреби гвожђа у географском контексту средње Европе и Балкана долазимо до разних ставова који као маркере промена издвају различите видове културних, насеобинских, погребних или технолошких манифестација, смештајући их у временске оквиру распоређене у распону између XIII и VIII века п.н.е. Серије апсолутних датума из суседних региона још увек нису довољне да у потпуности расветле динамику и ток културних промена, иако се у последње време све више ставља акценат на деценије око 1200. године п.н.е., издвајајући

тако XII век као климатску етапу током које су се одиграле значајне еколошке промене чиме је инициран читав талас културних и друштвених трансформација (Molloy 2022)⁴¹.

На основу свега изложеног можемо закључити да је на територији Моравско-вардарске долине у временском распону између краја XII и почетка X века п.н.е. уследила динамична етапа праћена низом културних промена, које би се требале дефинисати посебним периодом. Овакав хронолошки оквир у складу је са за сада ретким апсолутним датумима из јужног Поморавља, који су добијени за слој са канелованом керамиком на налазиштима у близини Лесковца и нарочито из Ранутовца код Врања (Bulatović at al. 2021). Терминолошки избор *рано гвоздено доба*, прихваћен је као најрелевантнији јер већ има традицију коришћења у српској археологији (Медовић 1978; Vasić 2015), која подразумева прављење разлике у односу на термине који обележавају нешто познију, развијену фазу гвозденог доба (старије гвоздено доба, гвоздено доба II). Такође треба нагласити да је оваква терминологија већ дуже време опште прихваћена у суседним земљама и међу ауторима са енглеског говорног подручја.

Рано гвоздено доба треба схватити као један турбулентан период са израженим културним променама током кога се рађа и развија употреба гвожђа и његова металургија, која је конкретно документована само у ретким случајевима у хоризонтима из XI-X века пре свега на налазиштима у Грчкој (Waldbaum 1978; Lemos 2002: 122), Бугарској (Bozhinova 2008: 47-48) и Румунији (Boroffka 1987), док су код нас налази раних гвоздених предмета (Stojić 2002) још увек дискутабилни (Kapurani 2017: 13-14). У сваком случају то је период који ће обележити културе: Горнеа-Калакача, Гава II, Инсула Банулуј, Бабадаг, Пшеничево, Медијана II-III и Пчињска.

Наредни период се у Србији и на ширем простору Балкана и Паноније традиционално везује за доминацију културног репертоара Басараби стила. Опсежна истраживања М. Јевтића су установила да се најстарија фаза Басарабија (I) може везати за развојну фазу Инсула Баналуј групе из РГД (850-750. год. п.н.е.), када култура делује једино на територији Подунавља око Гвоздених врата. Наредна развијена фаза (750-600. год. п.н.е.) представља период нагле експанзије културе и стварања Басараби комплекса. То је период консолидације и уједињења бројних културних група под јединствени културни стил, који је према М. Јевтићу настао као резултат политичког уједињења услед надлазеће опасности (Jevtić 1992(a): 394-395; 2016: 13). Током овог периода могуће је издвојити регионалне варијанте назване Босут-Басараби, Вајуга-Молдова, Белаћевац I и нешто познија група тремолиране керамике Црвена ливада – Софронијево. Уједно то је и период који можемо поистоветити са временским оквиром развијеног старијег гвозденог доба, односно са фазама На В3/С1 - На С2 по средњоевропској периодизацији или са касногеометријским (750-700) и протоархајским, односно орјентализирајућим периодом (700-600) у Егеји.

Крај овог периода обележен је слабљењем утицаја Басараби културе, након чега долази до разједињења комплекса и појаве више сродних културних група, које настављају самосталан развој. Појава канелованог хоризонта босутске групе, затим злотска, Белаћевац II и Ферићиле култура означавају крај старије фазе развијеног гвозденог доба на централном Балкану. Поменуте културе егзистираће током финалне етапе старијег гвозденог доба, односно током читаве На D фазе по средњоевропској периодизацији или највећи део архајског доба у Егеји.

На основу свих изнесених аргумената, дошло се до закључка да је временску етапу између XIV и VI века п.н.е. на територији Моравско-вардарске долине, најреалније поделити у три хоризонта. Поред тога што се сваки хоризонт издваја према

⁴¹ Barry Molloy (2022) истиче да су знаци друштвених и културних промена знатно слабије изражени у областима Моравско-вардарске долине и да се извесни континуитет запажа све до краја XI века.

специфичностима у материјалној култури и различитим технолошким нивоима, приметне су и промене у насеобинској и социјалној организацији, као и духовним праксама. Хронолошке позиције издвојених хоризоната су изражене у оквирним апсолуним датумима уз могућност да су одступања од плус-минус 50 година прихватљива и претпостављена у зависности од регионалних оквира (таб. 3). Издвојене етапе се генерално уклапају у хронолошке оквире које су предложили М. Гума и А. Булатовић.

Таб. 3. Терминологија и периодизација примењена у раду за период од XIV-VI века п.н.е.

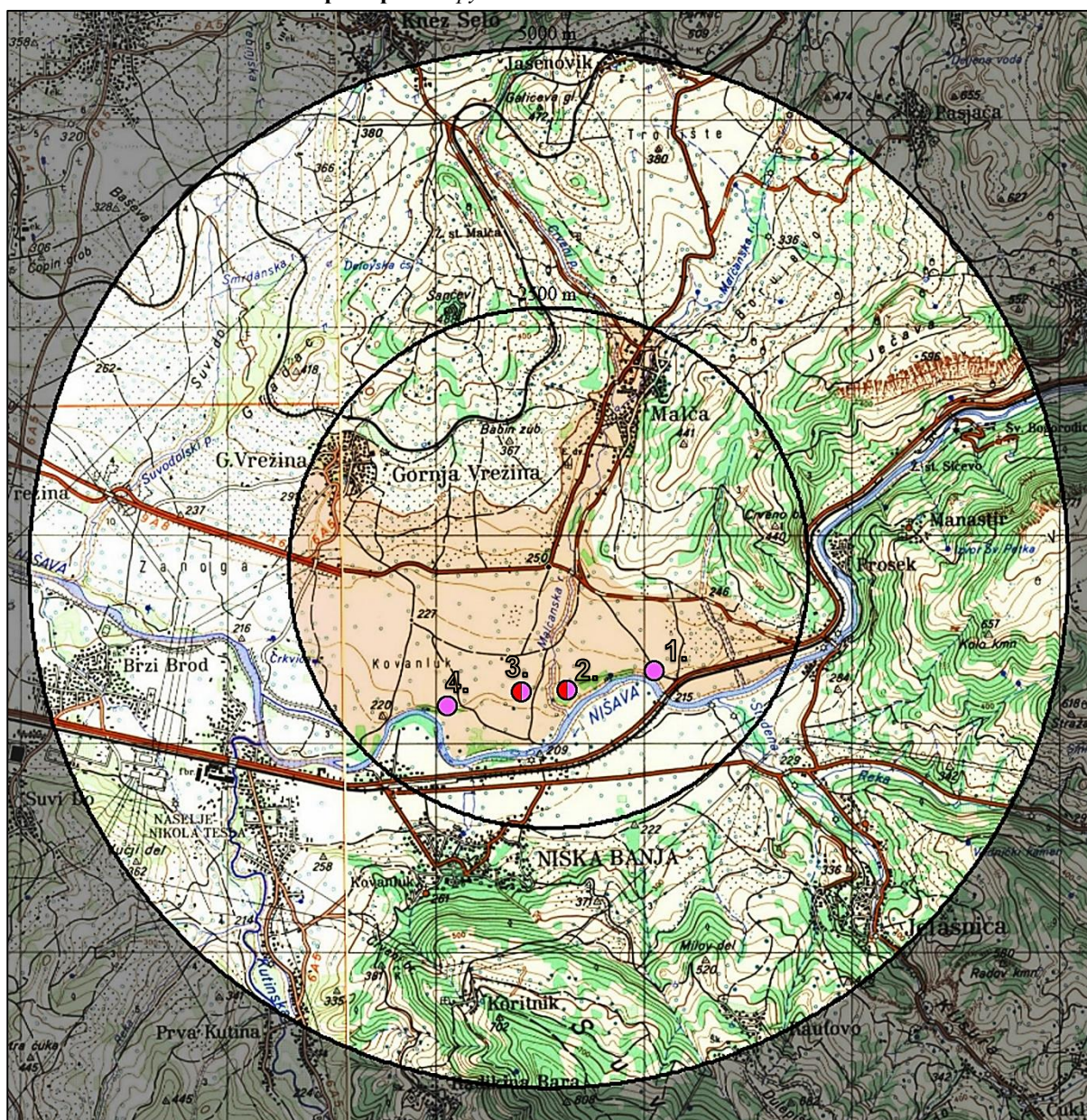
Средњоевропски хронол. маркери	Конвенционални назив	Скраћеница	Хронолошки оквир
Vг D – На A1/2	Позно бронзано доба	ПБД	1400 – 1100
На A2 – На B3	Рано гвоздено доба	РГД	1100 – 750
На B3/C1 – На C2	Старије гвоздено доба	СГД	750 – 600

4. КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЊЕМ ПОНИШАВЉУ

4.1. МАЛЧА

Малча (1467 ha) је ратарско сеоско насеље збијеног типа, које се налази на магистралном путу Ниш–Сврљиг–Књажевац, 12 km источно од Ниша. Шире окружење Малче се налази на источном ободу Нишке котлине у сливу Малчанске реке, што је простор око јужних обронка Калафата и Сврљишких планина, као и дела нишавске долине, низводно од Сићевачке клисуре. Кроз малчанско окружење пролази моравско – нишавско – маричка магистрала, док се долином Малчанске реке одржава регионлана веза са Тимочким басеном. Од минералних ресурса може се издвојити лежиште кварца и кремена забележено приликом рекогносцирања на брду Чалија, 1,5 km југоисточно од малчанске цркве.

Карта бр. 1. Окружење Малче са локалитетима

1. МЕЛО / НАДМЕЛО

Скромни подаци о налазишту под називом Надмело⁴², публиковани су у једном извештају са рекогносцирања (Лазих 2017: 38), док су сви остали подаци прикупљени путем опсервације археолошког материјала и документације из НМН.

Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта подразумева долину Нишаве са јужним обронцима Сврљишких планина, које овде учествују као формација излазног краја Сићевачке клисуре⁴³. Локалитет је лоциран на речној тераси изнад десне обале Нишаве, а свега 700–800 m узводно од налазишта са истодобним хоризонтом на Радачју. Тера са се на овом месту уздиже изнад најизраженијег конуса на спољној страни речног меандра. Најужи природно издиференциран рејон људског деловања око праисторијских насеља Мело и Радачје ограничен је Сићевачком клисуром и током Радостине реке на истоку, коритом Малчанске реке на западу, обронцима Чалија (441 m) на северу и током Нишаве на југу. С обзиром на то да се Сићевачка клисура налази 2 km источно од налазишта, зона равнице у области је сужена и достиже максималну ширину до 0,9 km.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште се први пут забележено у евиденцији НМН приликом откупа једне комплетно очуване посуде, која је пронађена након обрушавања речног профила 1956. године (Т.И/1). Међутим, положај и основни подаци о налазишту су установљени тек након рекогносцирања 1981. год⁴⁴. и 2002⁴⁵. године.

Налазиште обухвата неколико ораница на површини од око 1 ha, на којима је поред праисторијске керамике заступљен материјал из новог века и антике. Фрагменти праисторијске грнчарије се могу везати за РГД (Стојић, Јоцић 2006: 139, LIV/32; Лазих 2017: 38), односно за стилско–типолошке карактеристике посуда које су најчешћи инвентар током На В фазе. Репрезентативна је посуда оштре „S“ профилације, са две хоризонтално бушене дршке на рамену, док је трбух украшен комбинацијом низа хоризонталних канелура и вертикално постављеним овалним пластичним испупчењима (Т.И/1). Урна индентичног облика, украшена крупним косим канелурама откривена је у гробу 2 на некрополи Загреб-Врапче (Vinski-Gasparini 1973: 68, t. 23/9), везане за период током XII-X века (Dizdar 2013: 112-113). Посуде са истом профилацијом и истом комбинацијом украса нарочито су заступљене у Кастанасу у слоју 10 (Hochstetter 1984: Taf. 117/2-6, 10), који се везује за протогеометријску фазу, односно X-IX век.

2. РАДАЧЈЕ

Налазиште се први пут спомиње у стручној литератури још тридесетих година прошлог века (Оршић–Славетић 1936: 175–176), а у каснијим публикацијама најчешће је обрађивано кроз радове о неолиту (Fewkes 1936: 59–60; Гарашанин, Гарашанин 1951; Крстић, 1959: 369–370; Дејановић (ур), 1971: 32–33; Стојић, Јоцић 2006: 134–140; Milanović, Milojević 2019; Milojević et al. 2019). У блиској околини Радачја постоји више

⁴² У катастарским књигама се потез око позиције локалитета назива Село, с обзиром на то да је средњовековна Доња Малча била смештена у овој области (Бојанић 1983: 107-109).

⁴³ Излазни крај сићевачке клисуре налази се 1,5 km узводно од налазишта Мело.

⁴⁴ АНМН, Археолошки записник бр. 32. Археолошки институт, центар за документацију „Naissvs“.

⁴⁵ Рекогносцирања 1981. организовао је НМН док су 2002. истраживања обављена у склопу пројекта: *Археолошко рекогносцирање трасе аутопата Е80 и подручја Просторног плана инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске*, у организацији Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

налазишта, па се у стручној документацији и литератури често меша са другачијим називима, попут Кованлук, Новосел или Над новосел.

Географски контекст налазишта

Локалитет Радачје се налази на првој речној тераси Нишаве недалеко од ушћа Малчанске реке. Ужа околина локалитета обухвата важне стратешко–саобраћајне тачке које подразумевају Сићевачку клисуру и уску долина Малчанске реке која представља најповољнију путну трасу ка Сврљишкој области и сливу Тимока. Тераса обухвата простор на језичасто истуреном платоу који је на западној страни засечен левом обалом Малчанске реке, док источну и јужну страну пресеца једна конкавна окука Нишаве, формирајући тако рељефну конфигурацију налик полуострву. Плато је орјентисан ка југу, а с обзиром на то да се налази између два речна тока био је изложен акумулативним процесима тако да је нешто вишљи од околног терена, што му пружа изванредан преглед Нишавске долине и почетног дела Сићевачке клисуре. Поред поменутих токова у близини налазишта постоје још два извора воде.

Археолошки контекст налазишта

Најранија истраживања локалитета везују се за аматерска ископавања која је тридесетих година прошлога века обавио велики жупан Буда Борисављевић (Оршић–Славетић 1936: 175). Контролна истраживања обављена су током 1956. године у организацији НМН и АИ (Крстић 1959: 369–370)⁴⁶, док су сва наредна истраживања спровођена путем рекогносцирања⁴⁷.

Документација као и налази са најстаријих ископавања локалитета убележеног под називом Над новосел нису сачувани (Гарашанин, Гарашанин 1951: 48). Једино је остало забележено да су отворене две мање сонде (3x1 m) у којима је дебљина културног слоја износила око 0,8 m. Откривена је једна кружна јама напуњена пепелом, животињским костима и керамичким фрагментима, поред тога пронађен је већи број керамичких фрагмента, 5 камених *идола*, коштане алатке и перла од олова, а сви предмети су датовани у бронзано доба (Оршић–Славетић 1936: 176). Петодевном кампањом 1956. године, на локалитету је константован културни слој дебљине од 1,4 m до 2 m⁴⁸, са најмање две фазе становања током млађег неолита, док је површински слој садржао керамичке остатке широко опредељене у бронзаног доба (Крстић 1959: 370).

Пројектом систематске проспекције (2017–2019) установљено је да се налазиште простире на површини од око 7 ha и да има развијену хоризонталну стратиграфију. Ревизијом ископаног материјала, као и накнадним рекогносцирањима утврђено је да на локалитету постоји хоризонт становања из средњег и позног неолита, енеолита, ПБД и РГД (Стојић, Јоцић 2006: 139–140). Керамика попут дршке ромбоидног пресека са чепастом апликацијом на врху лука (Т.И/2), указује на стилско–типолошке карактеристике материјала из ПБД, честог у инвентару из хоризонта Медијане I (Стојић, Јоцић 2006: 140; Булатовић 2008: 231–232), док се нешто млађи материјал може везати за Медијана II фазу и хоризонт канеловане керамике (Т.И/3-5).

⁴⁶ Ископавањима је руководио Милутин Гарашанин уз помоћ Д. Крстића, Б. Сталио и Д. Симоновске.

⁴⁷ Поменуте истраживачке кампање подразумевају рекогносцирања 1981. године у организацији НМН, затим кампању из 2002. године (Јазић 2017), као и систематска рекогносцирања (2016-2019) у склопу пројекта *Археолошка проспекција Доњег тока Јужне Мораве* (Милановић, Милојевић 2019).

⁴⁸ АНМН, Записник са ископавања на Радачју 1956. г. стр. 2.

3-4. КОВАНЛУК

Подаци из литературе о налазиштима на потезу Кованлук нису уједначени и чак су у неким случајевима су дивергентни. Локалитет први помиње В. Фјукс, као локалитет са керамичким остацима из средњег и позног неолита (Fewkes 1936: 59–60, Pl.VI/A, Pl.VII/D). Таквом датовану материјала се придружују М. и Д. Гарашанин (Гарашанин, Гарашанин 1951: 48), као и М. Грбић, Р. Ајдић (Грбић 1968: 67; Ајдић 1983: 35), док Јоцић (Јоцић 2004: 134), Стојић и Јоцић (Стојић, Јоцић 2006: 137–138, Т. LIII/21, 27) опредељују материјал у рани енеолит. Са друге стране М. Лазић на основу резултата рекогносцирања из 2002. године опредељује налазишта са овог потеза у средњенеолитски и халштатски период (Лазић 2017: 38). Систематским рекогносцирањем читаве области (2017–2019) на потезу нису утврђена налазишта са материјалом из позног неолита (винчанска култура) или раног енеолита (Бубањ–Хум I). Забуну је вероватно унео познонеолитски материјал са Радачја који је приликом појединих рекогносцирања завођен под називом оближњег потеза на Кованлуку.

Географски контекст налазишта

Кованлук подразумева пространи потез (око 3 km²) који захвата заравни прве три нишавске терасе (t1 – t3) на простору између десне обале Малчанске и леве обале Горњоврежинске реке. Као што је поменуто у оквиру потеза регистровано је више локалитета из различитих фаза праисторије али ће овде бити издвојене две локације на којима је евидентирани остаци из проучаваних периода (сл. 2). Обе локације се налазе при ободу најниже терасе (t1) у готово индентичним природно–географским условима.

3. Кованлук I / Над Новосел среће се у документацији и под називом Бојинци⁴⁹. Налази се на речној тераси 500 m западно од Радачја, односно на супротној страни Малчанске реке, недалеко од њеног ушћа у Нишаву.

4. Кованлук II / Новосел среће се у документацији и под називом Над Кованлук⁵⁰. Регистрован је 800 m низводно од претходног локалитета (Кованлук I) и налази се на спољној страни лука изнад једног нишавског меандра.

Археолошки контекст налазишта

Евидентирање налазишта на потезу Кованлук, НМН је почео још у годинама пре Другог светског рата. Рекогносцирања су поновљена 1953. у организацији АИ, затим 1981. у организацији НМН и 2002. у организацији Филозофског факултета Београд, као и у оквиру реализације већ помињаног пројекта у периоду између 2017. и 2019. године⁵¹.

Кованлук I / Над Новосел се простире на површини од приближно 2 ha. Прикупљени материјал је редак и хронолошки се може поистоветити са налазима из бронзаног и гвозденог доба на Радачју. Поред тога на локалитету је евидентиран и материјал из средњег неолита, антике и новог века (Лазић 2017: 38). Индикативна је већа дршка вертикално пробушена помоћу инструмента малог пречника, често заступљена на урнама из инвентара параћинске културне групе (Т.II/1) (Тасић 1965: 189, сл. 6–7; Стојић 1997: 53, Pl.I/9; Тасић 2001: 10, сл. 2–4; Стојић, Јоцић 2006: Т.LXXXIX/3). Посуде попут фрагмента са хоризонтално постављеном дршком и канелурама (Т.II/2), су чест инвентар у слојевима Медијане II и III, односно током периода XI–IX век п. н. е. (Булатовић 2006: 10–11).

⁴⁹ АНМН, Археолошки записник бр. 137. Археолошки институт, центар за документацију „Naissvs“.

⁵⁰ АНМН, Археолошки записник бр. 49. Археолошки институт, центар за документацију „Naissvs“.

⁵¹ Рекогносцирања у оквиру пројекта: *Археолошка проспеција у доњем току Јужне Мораве*.

Кованлук II / Новосел, захвата површину од око 1 ha. Концентрација керамичког материјала указује на заступљеност материјала из средњег неолита, раног гвозденог доба (Т.II/3-4) и позне антике⁵² (Стојић, Јоцић 2006: 140; Црноглавац 2005: 63).

Сл. 2. Поглед са Кованлука 1 на плато Кованлука 2 (назначен стрелицом) (фот. П. Милојевић)

4.2. ГОРЊА ВРЕЖИНА – ДОЊА ВРЕЖИНА

Горња и Доња Врежина⁵³ (763 ha) су ратарска насеља збијеног типа. Насеља се налазе на путу Ниш–Бела Паланка, нешто западније од Малче и искључења за пут Ниш–Сврљиг–Зајечар. Шира околина ових насеља подразумева простор између јужних обронака Калафата и десне стране Нишаве и од тока Бреничке реке на западу до Малчанске реке на истоку. То је област ниског побрђа формираних током миоценско–плиоценске фазе и пространих заравни на плеистоценским терасама.

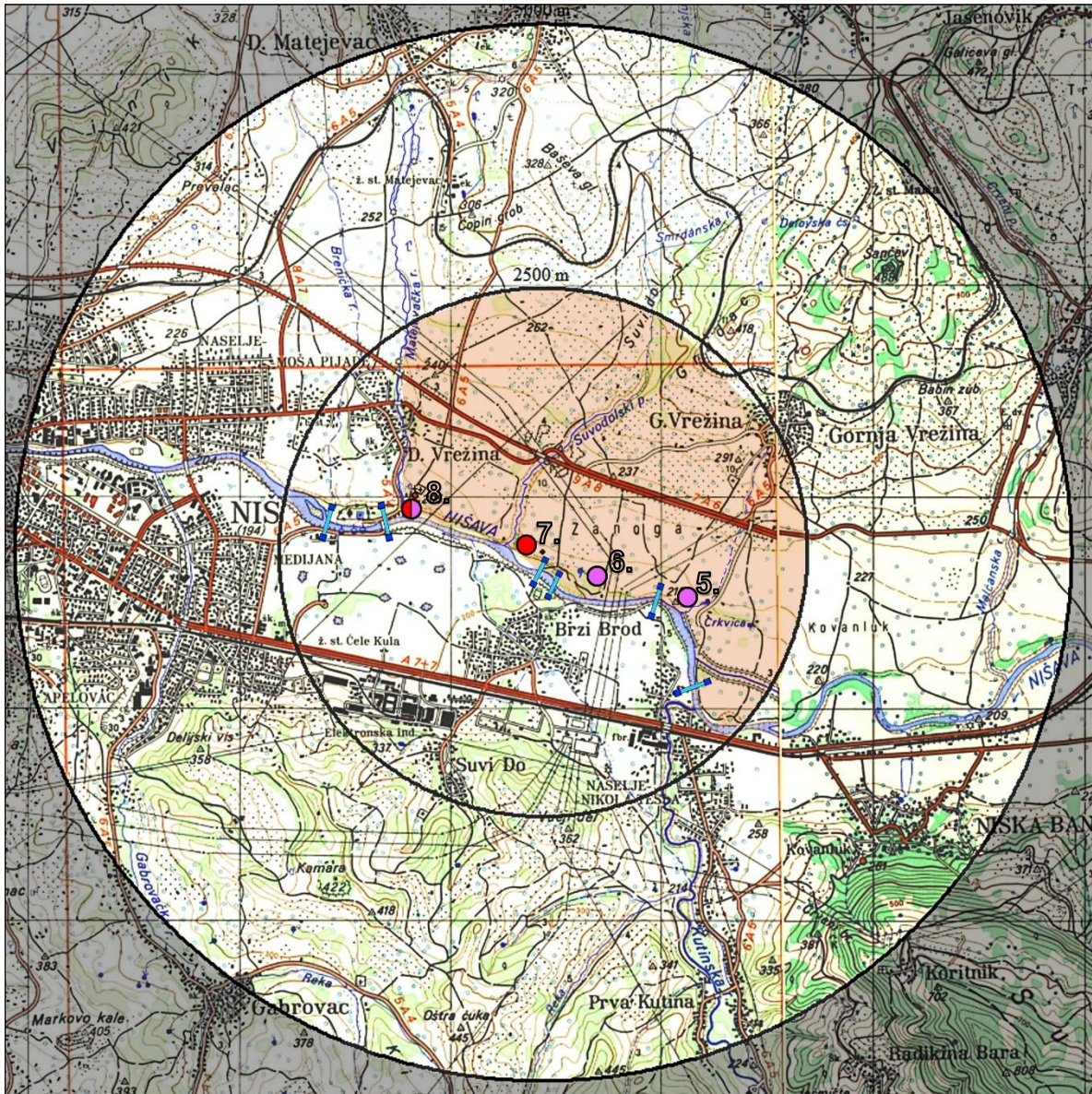
Простор на коме су откривена презентована налазишта, захвата област на најнижој Нишавској тераси између токова Матејевачке и Горњоврежинске реке. На том потезу нишавско корито је готово директно усечено испод терасе, тако да је алувијална раван врло уска (макс. ширине до 100 m). У широј околини налазишта нису забележени депозити са минералним ресурсима. Индикативни су једино топоними попут Рудопоља и Смрданске реке. Рудопоље може индицирати постојање одређене минералне сировине на површини или у реци, као и место на коме се испирала или прерађивала одрђена руда⁵⁴ (Skok 1974: 165; Томовић 1996). Са друге стране хидроним Смрданска река се са више сигурности може везати воду која је богата сумпором (Павловић 1994:122; Кнежевић 2006: 317).

⁵² АНМН, Археолошки записници бр. 29. и бр. 141. Археолошки институт, центар за документацију „Naissvs“.

⁵³ Доња Врежина има статус приградског насеља у градској општини Пантелеј.

⁵⁴ Поред поменутог Рудопоље се у топономистици може везати за назив који означава рудно, односно црвенкасто земљиште (Skok 1974: 165).

Карта бр. 2. Окружење Горње и Доње Врежине са локалитетима и газovima преко Нишаве

5. ЗАНОГА

Локалитет Занога до сада није обрађиван у стручној литератури, тако да једини извор информација представља археолошки материјал и документација из НМН.

Географски контекст налазишта

Потез Занога подразумева терасне равнице поред Нишаве западно од тока Горњоврежинске реке. Локалитет се налази на првој нишавској тераси која прати спољну страну лука једног меандра. Уз источни обод налазишта протиче Горњоврежински поток, који се на овом месту улива у Нишаву. У непосредној близини потока постоји и јак извор воде, а недалеко од његовог ушћа налази се газ преко Нишаве (сл. 3).

Сл. 3. Данашњи изглед газа преко Нишаве недалеко од локалитета Занога (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут истраживан приликом рекогносцирања 1981. године⁵⁵, која је реализовао НМН, а након тога у оквиру пројекта систематске проспекције 2017-2019. године (Милановић, Милојевић 2019). Затупљеност археолошког материјала указује на линеарно простирање налазишта (230 x 80 m) уз обод речне терасе, док керамички фрагменти указују на заступљеност материјала из средњег неолита и РГД. Материјал из РГД представљен је фрагментима зделе увученог обода чији је горњи конус украшен косом фасетом (Т.П/5). Облику који је у Моравско–вардарском сливу најинтензивније заступљен у периоду од почетка На А2 па до краја На В фазе (Булатовић 2009: 96–99).

6. РУДОПОЉЕ

Археолошка сазнања о налазишту Рудопоље нису публикована, тако да извор података представља археолошки материјал и документација из НМН.

Географски контекст налазишта

Рудопоље је потез у равници на нишавској тераси, који се простире источно од Суводолског потока и надовезује у истом правцу за потез Занога. Налазиште је позиционирано уз обод нишавске речне терасе (сл. 4), 900 m низводно од локалитета на потезу Занога и 600 m узводно од наредног налазишта код Суводолског потока. Уз само налазиште постоји каптирани извор воде, који се сматра лековитим, док су у непосредној близини брзобродски газови и садашњи мост преко Нишаве.

⁵⁵ АНМН, Археолошки записник бр. 28. Археолошки институт, центар за документацију „Naissvs“. Постоје индикације да је локалитет евидентиран још у годинама пре Другог светског рата, обзиром да се помиње налазиште са неолитском керамиком на потезу Велика гомила (Гарашанин, Гарашанин 1951: 47), како се иначе и данас зове потез са друге (леве) стране Горњеврежинске реке.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет на Рудопољу је први пут евидентиран 2019. године приликом системских рекогносцирања десне обале Нишаве⁵⁶. На површини од око 1,5 ha регистроване су две мање површине са интензивном концентрацијом керамичког материјала и лепа. Керамички фрагменти (Т.П/6-7), попут примерка са жлебовима и орнаментом изведеним помоћу радла, указују на једнослојно насеље из РГД, са карактеристикама из На В фазе.

Сл. 4. Поглед на Брзи Брод са терасе код Рудопоља и њена оштра ивица (фот. П. Милојевић)

7. СУВОДОЛ

Археолошко налазиште Суводол помиње се сумарно у свега два чланка, где се среће под називима Занога (Оршић–Славетић 1936: 176) и Суводол (Гарашанин 1973: 168, 190).

Географски контекст налазишта

Локалитет Суводол је смештен 7,5 km источно од центра Ниша и катастарски припада Брзом Броду али је географски ближи атару Горње Врежине. Само налазиште је лоцирано уз леву обалу Суводолске реке код њеног ушћа у Нишаву, 300 m низводно од брзобродских газова. То је простор на речној тераси која је стрмо и дубоко пресечена токовима поменутих река. Налазиште је смештено 600 m низводно од претходног налазишта на Рудопољу и око 1,1 km узводно од наредног налазишта на потезу Бујет.

Археолошки контекст налазишта

Прве податке о налазишту забележио је А. Оршић–Славетић, који је на основу случајних налаза урни претпоставио да се ради о некрополи спаљених покојника (Оршић–Славетић 1936: 176). Приликом рекогносцирања Археолошког института 1955. године, убележен је локалитет под називом Суводол, док извештаји са рекогносцирања из 1981. год. наводе да археолошка екипа упркос анкетању мештана није успела да пронађе локалитет⁵⁷. Приликом рекогносцирања 2019. године у оквирима потеза регистровано је налазиште које положајем одговара опису А. Оршића–Славетића⁵⁸.

Подаци о археолошком материјалу са наведених истраживања се међусобно разликују. Извештај А. Оршића се не упушта у датовање налазишта, већ само наводи да се налази састоје од глатких и добро печених урни без декоративних елемената (Оршић–

⁵⁶ Рекогносцирања су обављена у склопу пројекта: *Археолошка проспекција доњег тока Јужне Мораве* (Милојевић, Милановић 2019).

⁵⁷ АНМН – Археолошки записник, бр. 28. Археолошки институт, Центар за документацију „Naivss“

⁵⁸ Оршић је вероватно назвао локалитет према Суводолском потоку који протиче поред њега.

Славетић 1936: 176). Са друге стране М. Гарашанин, позивајући се на податке о налазишту из Оршићевог чланка, истиче да су на локалитету пронађени фрагменти пехара са две дршке, типични за период раног бронзаног доба и Бубањ–Хум III културу⁵⁹ (Garašanin 1958: 64; Гарашанин 1973: 190). Доступан материјал из депоа Народног музеја Ниш (Т.II/8; Т.III/1-2), као и налази са рекогносцирања из 2019. год., указују да је локалитет био настањен током ПБД, док заступљеност свих осталих периода није сигурна.

8. БУЈЕТ

Налазиште се само посредно помиње у стручној литератури, тј. наводи се оближња улица Ратка Павловића, као локација са које потиче неколико случајно откривених налаза (Стојић, Јоцић 2006: 151).

Географски контекст налазишта

Потез Бујет је смештен на 5,5 km источно од центра Ниша у близини Доњеврежинског гробља и цркве Успења Пресвете Богородице. Потез подразумева пространи плато (око 1 km²) на првој речној тераси Нишаве, који обухвата простор између Суводолског потока на истоку и Матејевачке реке на западу. Само налазиште је позиционирано код ушћа Матејевачке реке, тј. између њене леве обале и десне обале Нишаве. Интересантно је да се налазиште у Доњој Врежини налази преко пута археолошког комплекса на Медијани тј. на супротној обали Нишаве (десној).

Сл. 5. Поглед на локалитет Бујет и локално гробље са црквом Успења Богородице (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет у Бујету је регистрован приликом проспекције обављане у периоду 2017–2019. године, иако су поједини случајни налази доспели много раније до музејске збирке у Нишу⁶⁰. Може се сматрати да је налазиште добрим делом уништено ширењем

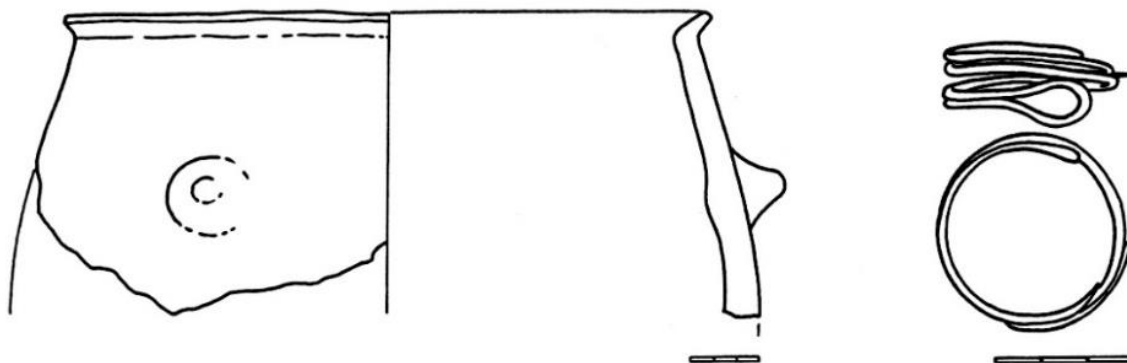
⁵⁹ Гарашанин наводи да налази нису објављени и да се налазе у збирци Народног музеја Ниш (Garašanin 1958: 164, Fuß. 353), међутим у инвентару праисторијске збирке поменути налази нису евидентирани.

⁶⁰ Помињу се налази керамике и камених секира са њиве Александра Ђорђевића - Молера. АНМН - Регистар локалитета у евиденцији НМН, (белешке под словом Д) рукопис (несређена грађа); АНМН - Дневник Радмиле Ајдић, под датумом 05.VI.1971. год. рукопис (несређена грађа).

Врежинског гробља и да данашње оранице са археолошким материјалом заправо представљају периферију локалитета.

На локалитету је заступљен материјал из средњег неолита, ПБД, РГД и антике. Материјал из ПБД је установљен приликом радова у улици Ратка Павловића, која непосредно прати обалу Матејевачке реке (Стојић, Јоцић 2006: 151, Т. LXII/13-14), док су фрагменти из раног гвозденог доба углавном заступљени већим посудама, које прате стилско–типолошке одлике налаза из хоризонта Медијане III.

Сл. 6. Цртеж налаза из ул. Р. Павловића (Стојић, Јоцић 2006)

4.3. ЈАГОДИН МАЛА (НИШ)

Јагодин мала је градска четврт Ниша, која припада градској општини Пантелеј. Насеље се налази на путу Алексинац–Ниш–Бела Паланка, 1 km североисточно од центра Ниша. Шира околина Јагодин мале је смештена на простор између јужних обронака Калафата и десне обале реке Нишаве, обухватајући тако равницу на реченим терасама, побрђе Чегра, Виника, Тресног брега и Голе чуке.

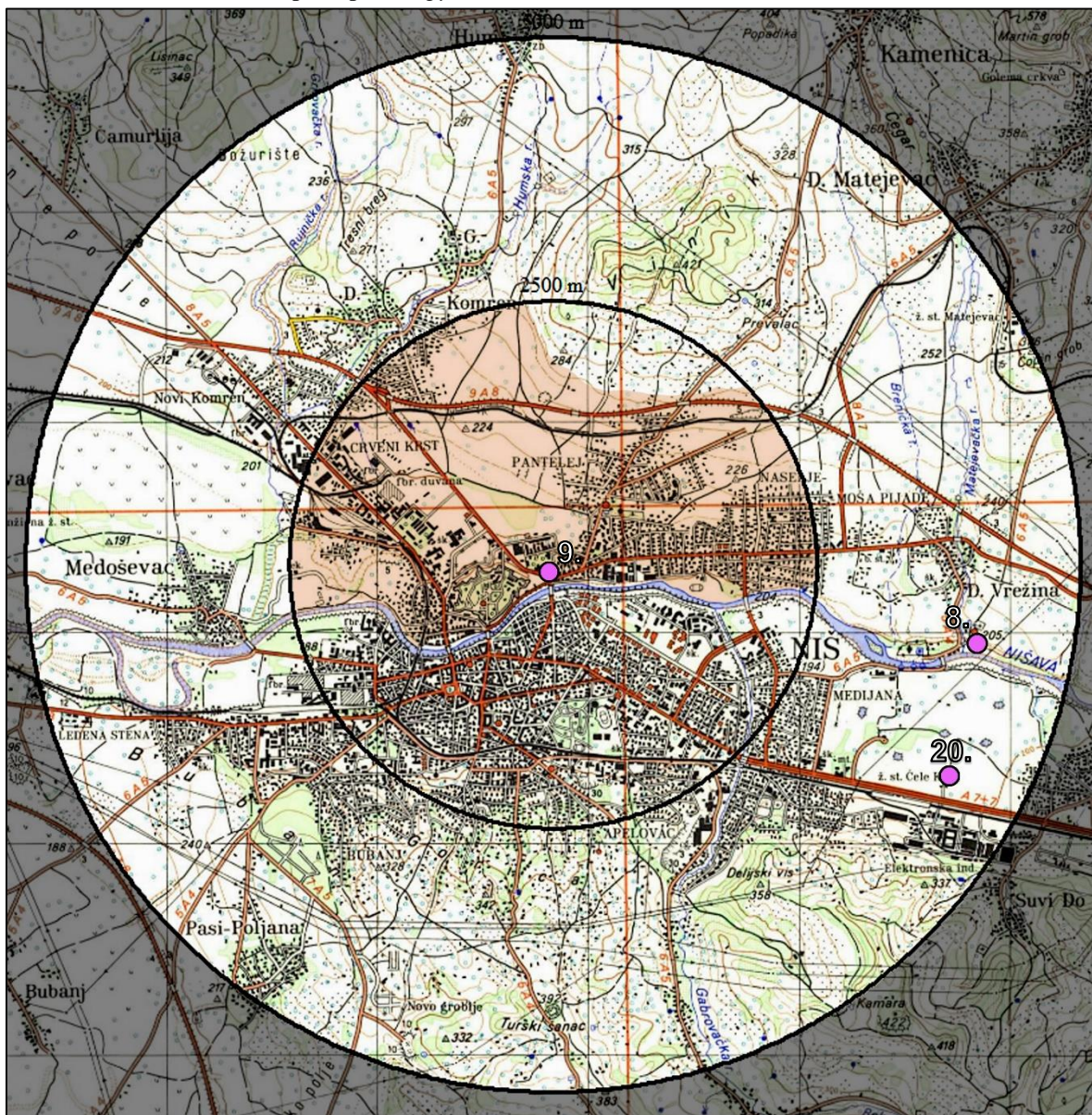
9. *МАРТИРИЈУМ*

Јагодин мала представља градско насеље недалеко од источних бедема Нишке тврђаве. У оквирима читавог насеља простире се велики касноантички комплекс, интензивно коришћен за сахрањивање од IV до краја VI или почетка VII века (Милошевић 2003; Ракоција 2012; Јеремић 2014: 13), док су налази из праисторије само узгредно помињани (Zotović 1962: 233; Стојић, Јоцић 2006: 150, Т. LXII/8).

Географски контекст налазишта

Микрорејон налазишта у Јагодин малој ограничен је речним токовима Хумске и Бреничке реке на истоку и западу, обронцима Виника на северу и током Нишаве на југу. Локалитет је формиран на лесној тераси изнад десне обале Нишаве (сл. 7). Плато терасе (199 m н.в.) је за око 10 m вишљи од нивоа реке, тако да пружа одличну прегледност предела са супротне стране реке који је нешто нижи (188 m н.в.). Поред тога што је смештен у непосредној близини Нишке тврђаве, локалитет се налази на траси античког пута који је водио за Рацијарију. Недалеко од налазишта су откривени остаци античког моста (Петровић 1978: 55), а на приближно истој позицији се налази и савремени мост Малдости, што индицира повољности за речни прелаз на овом делу водотока.

Карта бр. 3. Окружење Јагодин Мало са локалитетом

Археолошки контекст налазишта

Прве податке о налазишту у Јагодин малој забележили су крајем XIX века (Валтровић 1888: 118–120; Каниц 1985: 168), након чега је локалитет био предмет већег броја истраживања искључиво усмерених на проучавање античких остатака (сл. 8) (Оршић–Славетић 1934: 304–305; Мано–Зиси, Јовановић 1952; Zotović 1962; Милошевић 2003; Ракоција 2012). Први подаци о постојању праисторијског слоја у Јагодин малој добијени су 1962. године приликом чега је откривен материјал опредељен од стране аутора у неолит и бронзано доба (Zotović 1962: 233).

На основу сачуваног материјала и документације из НМН може се закључити да је на налазишту био заступљен компактан старчевачки слој у коме су били укупани темељи античких грађевина, изнад кога се налазио поремећен слој са измешаним

материјалом из РГД и ране антике⁶¹. У слоју су пронађени остаци лепа, као и камени зидови неке старије грађевине чије хронолошко опредељење није јасно дефинисано.

Положај налазишта, заступљеност лепа и кухињског посуђа, сугеришу да је на локацији егзистирало насеље из РГД. Материјал представљају зделе увученог обода, пехари „S“ профилације, веће посуде разгрнутог обода, као и декорација у виду инкрустрираних мотива, тачкастим убодима, кратким косим урезима, канелурама, пластичним тракама са отисцима, жљебљним и урезаним линијама (Т. III/3-7). Жигосани и инкрустрирани орнаменти указују на стилско–типолошке утицаје Инсула Банулуј и Бабадаг – Пшеничево културе, односно оквира На В фазе (Тасић 1983: 111–123; Jugānari 2005; Ailincăi 2011).

Сл. 7. Разгледница Ниша из 1928. године - поглед на Артиљеријску касарну и Јагодин малу са стрелицом која показује позицију касније откопаног Мартиријума.

Сл. 8. Положај 1) Нишке тврђаве 2) античке некропе 2а) мартриријума са фотографијом унутрашњости (према: Милошевић 2003)

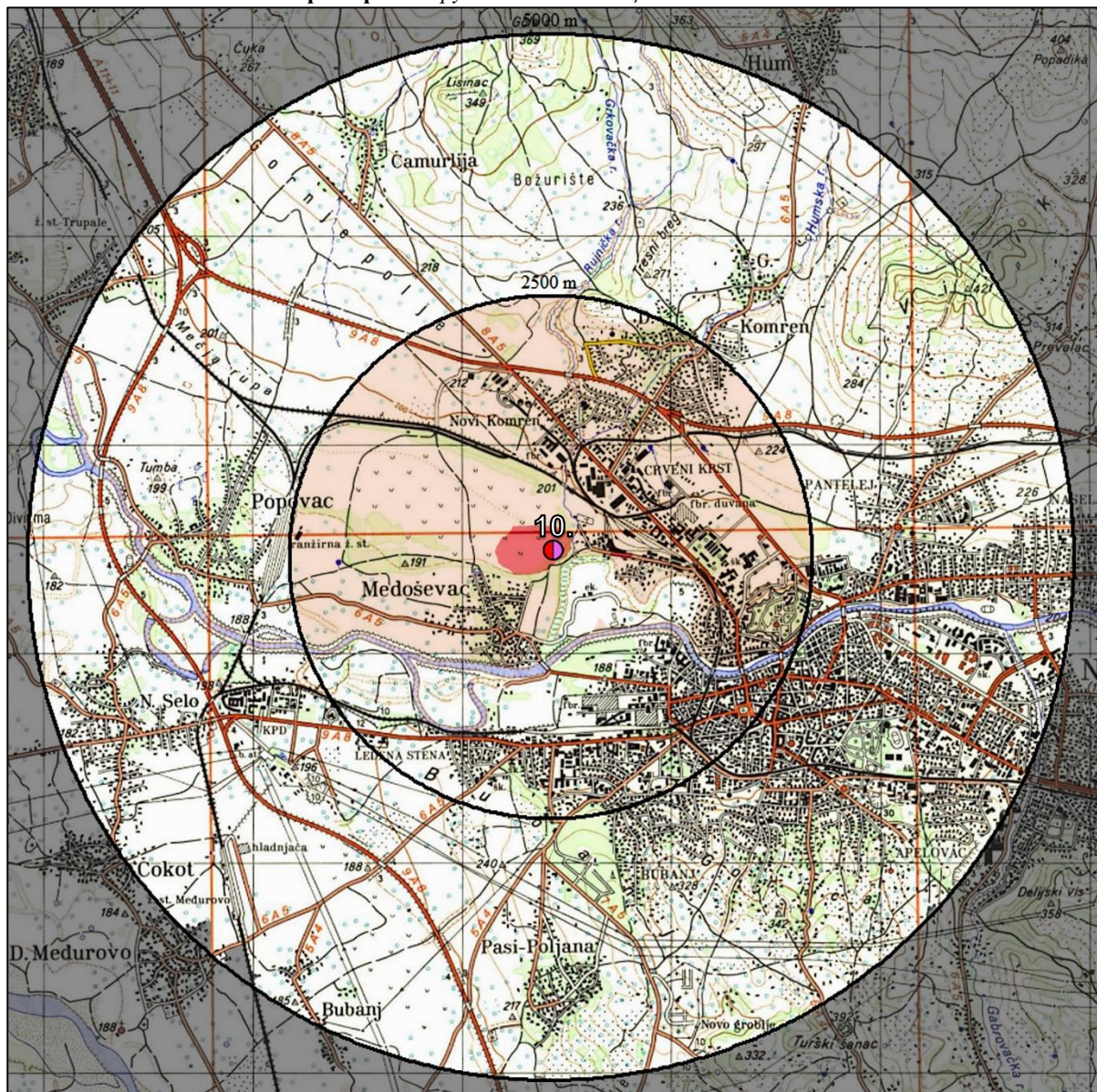

⁶¹ Слој је откривен на дубини између 1,2 и 1,6 m од површине али је у потпуности поремећен без очуваних затворених целина.

4.4. МЕДОШЕВАЦ

Медошевац (504 ha) је данас приградско насеље које се развило из некадашњег ратарско-сточарског села на регионалном путу Ниш–Алексинач, 3 km западно од Ниша. Шире окружење Медошевца обухвата долински и брдски појас са десне стране Нишаве, простирући се тако у висинској зони између 185 и 369 m. У окружењу се истиче лежиште глине, које се за потребе циглане⁶² експлоатише још од XIX века.

Карта бр. 4. Окружење Медошевца са локалитетом

10. ВОЈНИ АЕРОДРОМ

Локалитет у Медошевцу је постао познат након случајног открића једног гроба са богатим прилозима у виду бронзаног накита. Налази из гроба су први пут презентовани 1971. год. на изложби *Праисторијске културе поморавља и источне Србије* (Дејановић (ур)), након чега су налази обрађивани кроз више различитих студија

⁶² У непосредној близини Војног аеродрома и насеља Шљака, за потребе *Ганетове циглане*, тј. циглане Ганета Симоновића.

(Ајдић 1983; Васић 1997; Стојић, Јоцић 2006: 144; Vasić 2010; Булатовић, Станковски 2012: 436; Каруран 2019).

Нажалост насеље ове некрополе још увек није поуздано потврђено иако топографски положај и случајни налази индицирају да се насеље налазило на истој тераси, само са супротне стране Хумске реке. Тачније на месту данашње градске четврти зване Шљака, недалеко од старе ложионице и окретнице локомотива.

Географски контекст налазишта

Откривена некропола се налази непосредно изнад алувијалне равнице на првој нишавској тераси, а са десне стране Хумске реке која се данас на 1 km низводно улива у Нишаву (сл. 9). До исправљања нишавског корита (1948/49. год.) уз само место налаза протицао је спољни лук великог меандра, где је уједно било и старо ушће Хумске реке.

Сл. 9. Аероснимак пејзажа око Војног аеродрома са назначеним местом налаза урне (фот. П. М.)

Археолошки контекст налазишта

Гробни налаз пронађен је 08. маја 1969. године приликом земљаних радова на Војном аеродрому у близини објекта в.п. 6919/5⁶³. На локалитету нису позната никаква накнадна истраживања, а један од разлога је вероватно и чињеница да су на месту налаза активни објекти и инфраструктура Војног аеродрома.

Према саопштењу проналазача, урна је пронађена на 0,5 m дубине и била је оивичена каменим облацима величине шаке, док јој је отвор био покривен плочастим каменом⁶⁴. Прилоге чине 74 украсна предмета од бронзе. До музеја није доспела урна,

⁶³ Према белешкама Радмиле Ајдић (кустоса НМН), бронзани накит је Музеју предао Трески Златко, ветеринар из Загреба. Према саопштењу војника Шиме Оштрића из Београда забележено је да су и ранијих година у близини проналажени гробови са скелетним сахрањивањем у којима су такође откривани мање упечатљиви прилози, међу којима се једино истицала једна бронзана игла.

⁶⁴ Дневник Радмиле Ајдић, под датумом 04.VIII.1970. год. Рукопис (несређена грађа).

као ни два прстена са главом од наочарастих намотаја⁶⁵. Мање је познато да се нагореле кости и неколико фрагмента керамичког пехара и даље чувају у збирци НМН. Хронолошко одређење металних налаза било је предмет стручних дебата, које се крећу у проценама од Br B до Br D фазе. Најновија хронолошка ревизија металних налаза (Каруран 2019), начин сахрањивања⁶⁶, као и стилско–типолошке карактеристике поменутог пехара, везују сахрану за почетак ПБД односно за Br D фазу.

Поред поменутих металних налаза, на локалитету су пронађени и фрагменти крушколиког пехара са дршкама које високо надвисују обод (Т. IV/1)⁶⁷. Врат пехара је украшен жигосаним цик-цак мотивима, а трбух плитком жљебовима у виду гирланди. Такве стилско типолошке карактеристике дефинитивно указују на РГД и позније коришћење локације или чак и могућност за позније датовање металних налаза из урне.

Сл. 10. Део инвентара из урне откривене на Војном аеродрому у Медошевицу (Каруран 2019)

4.5. ТРУПАЛЕ

Трупале (1.240 ha) је ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, на петљи два најзначајнија балканска пута Е–75 и Е–80, 8 km западно од Ниша и 2,5 km узводно од садашњег ушћа Нишаве. Ужа околина Трупа је највећим делом сконцентрисана у зони речних и језерских тераса на десној страни Нишаве. Област је изузетно погодна за узгој житарица, а од минералних ресурса издваја се мањи депозит квалитетне глине који се налази на потезу Умиште, недалеко од сеоског гробља.

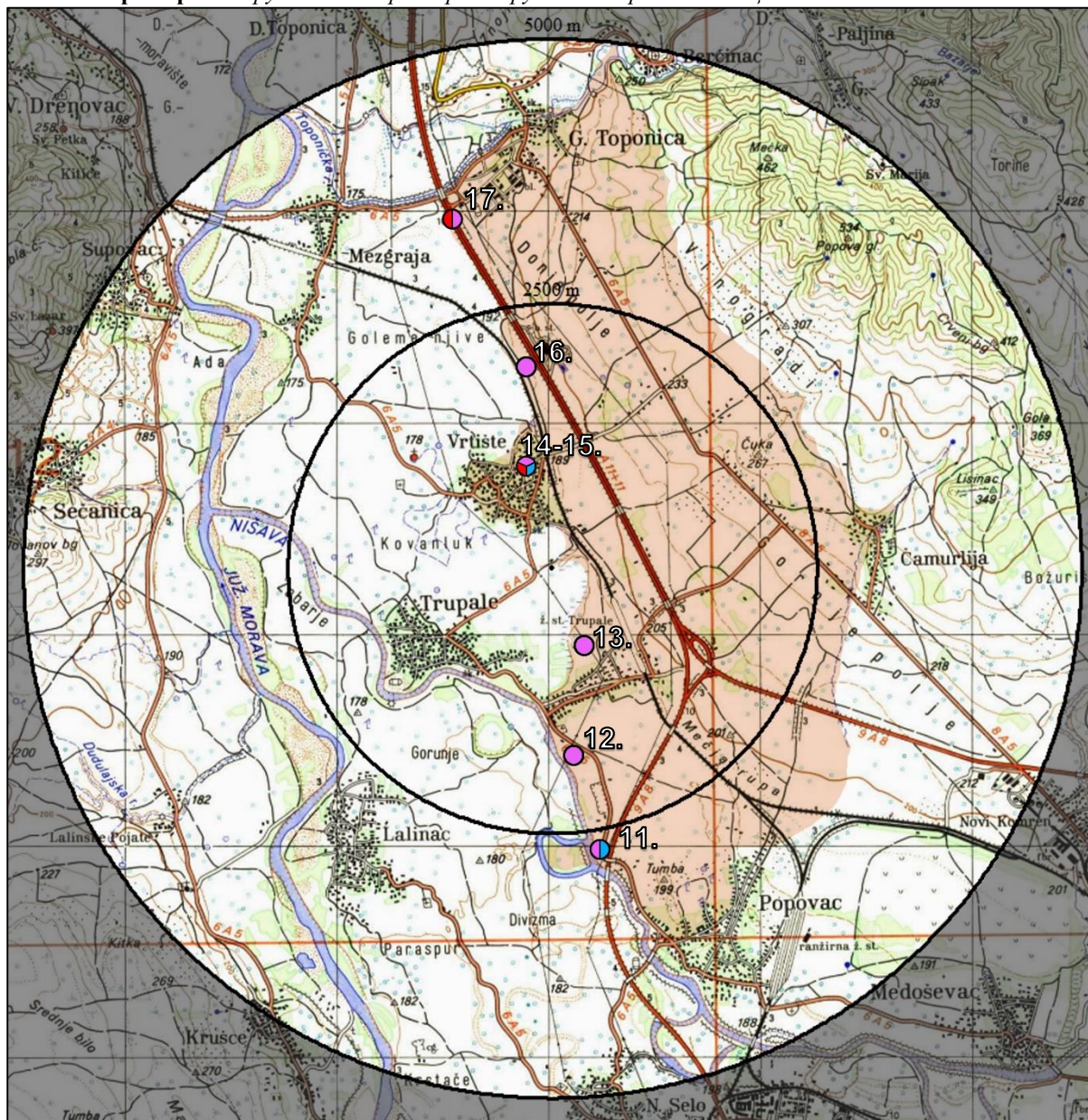
Иначе, Трупале, Вртиште и Горња Топоница су сеоска насеља која се данас налазе на тераси са десне стране старог тока Нишаве, који се на основу добро очуваних трагова некадашњег корита и терасе може реконструисати. Стари ток Нишаве је код Горње мале у Трупалу нагло скретао на исток, одакле је текао паралелно са данашњим током али 1,5 km источније, тако да је ушће Нишаве било 2,5 km ниже од данашњег (Rakić 1977).

⁶⁵ Према забележеним подацима у дневнику Радмиле Ајдић, један прстен је неко утајио, а један је преузео Душан Јанковић, дописник Вечерњих новости, који је уједно и објавио новински чланак о налазу.

⁶⁶ Ниједна од публикација која се бави овим налазом не помиње услове налаза, као ни детаље о начину сахрањивања.

⁶⁷ На основу сачуваних белешки није јасно да ли је пехар био прилог или је пронађен сепаратно од урне и металних налаза.

Карта бр. 5. Окружење Старе терасе Трупале – Горња Топоница са локалитетима

11. АЈАНСКО / ЦИГАНСКИ КЉУЧ

Локалитет Ајанско је познатији у литератури и под називима Цигански кључ или Над цигански кључ. Прво обавештење о локалитету забележено је у Старинару, тридесетих година прошлога века (Оршић–Славетић 1936: 178–179), док касније публикације само сумарно помињу налазиште и пронађени материјал (Гарашанин, Гарашанин 1951: 49; Дејановић (ур.) 1971: 40; Стојић, Јоцић 2006: 225–227).

Географски контекст налазишта

Ајанско подразумева данашњи катастарски потез на локалном путу између Трупала и Поповца, 7,5 km западно од Ниша, недалеко од надвожњака изнад аутопута Е–75. Локалитет се налази уз данашњи ток Нишаве, на тераси која се диже изнад једне изражене конкаве меандра, чија се плавна и мочварна унутрашњост назива Цигански кључ. Тераза није склона плављењу с обзиром да је 8–12 m вишља од нивоа реке.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је регистровано приликом рекогносцирања 1934. године, која је спровео А. Оршић–Славетић (Оршић–Славетић 1936: 178–179). Наредни обилазак терена обавила је 1955. године екипа Археолошког института, а 1982. године, стручна екипа НМН⁶⁸, док су током 2017–2019. год. у ширем окружењу вршена интензивна рекогносцирања (Милановић, Милојевић 2019). Највећа концентрација материјала у виду керамичких фрагмента, остатака лепа и запечене поднице забележена је у ораницама на површини од 2,5 ha. На локацији доминира материјал из позног енеолита, док се знатно ређи материјал из РГД препознаје на основу керамике украшене жигосаним и урезаним низом цик-цак мотива (Т. IV/3-4). Керамику из СГД украшена низом „S“ орнамената док су изнад и испод њих низови убода изведених помоћу радла (Т. IV/2).

12. СЕЛИШТЕ

Налазиште на потезу Селиште се само узгредно помиње у литератури (Оршић–Славетић 1936: 178; Јоцић 1989: 9; Стојић, Јоцић 2006: 225) иако је у више наврата обухваћено рекогносцирањима.

Географски контекст налазишта

Селиште је потез који подразумева простор на првој нишавској тераси изнад данашњег тока. Налази се у ораницама при јужном ободу села, недалеко од сеоског гробља и поменутог Умишта, око 800 m низводно од локалитета на потезу Ајанско.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је био дуго познат на основу случајних налаза⁶⁹ али је стручно евидентиран приликом рекогносцирања 1982. године⁷⁰. Након тога обиђен је у више наврата током систематске проспекције 2017–2019. године (Милановић, Милојевић 2019). Налазиште се простире на површини од 6 ha где се у неједнаким концентрацијама среће разноврстан керамички материјал⁷¹ и грађевински шут из историјских епоха. У керамичком мобилијару регистрован је материјал из раног и млађег гвозденог доба (Т. IV/5-6), антике, средњег и новог века.

13. ГОРЊА МАЛА – ШОПУР

Локалитет се у старој евиденцији НМН, среће под називом Бара, док су скромна сазнања ретко помињана у литератури (Јоцић 1989: 7–13; Стојић, Јоцић 2006: 225).

Географски контекст налазишта

Потез подразумева терен на старој тераси код места где је некадашњи ток Нишаве нагло скретао ка истоку. Налазиште се налази при ободу терасе око 650 m североисточно

⁶⁸ АНМН, Белешка под датумом 28.10.1982. год. *Дневник рекогносцирања 1981-1984*. Рукопис, несређена грађа; АНМН, *Arheološki zapisnik 44*. *Arheološki institut, Centar za dokumentaciju „Naissvs“*.

⁶⁹ Мештанима је локација добро позната, обзиром да је деимично обухваћена насеље и гробљем. На локацији је често пронађен археолошки материјал од којих су поједини налази однесени у збирку *ОШ Први мај* из Трупала (Јоцић 1989).

⁷⁰ АНМН, Регистар локалитета, (белешке под словом Т) рукопис (несређена грађа); АНМН, *Arheološki zapisnik 42*. *Arheološki institut, Centar za dokumentaciju „Naissvs“*.

⁷¹ Иако је археолошки материјал интензивно заступљен на локалитету, дијагностични примерци керамике су ретки, што је последица девастације налазишта, изазване механизованом култивацијом земљишта као и делимичном урбанизацијом.

од налазишта на Селишту. Данас је добар део ове локације урбанизован развојем Трупалског засеока Горња мала.

Археолошки контекст налазишта

Околност да се добар део локалитета налази у насељеном делу Трупала је утицала на то да налазиште рано буде заведено у регистру НМН⁷² (Јоцић 1989: 7–13) али прва стручна истраживања су обављена током рекогносцирања 2017–2019. године (Милановић, Милојевић 2019). Недевастирана површина налазишта заузима око 1 ha, док се на основу дистрибуције случајних налаза у окућницама, може претпоставити да је некадашње насеље захватало површину од 3–6 ha. Налази откривени рекогносцирањем на недевастираној површини налазишта се могу везати за РГД, односно за На В фазу (Т. IV/7-8), док се налази проналађени у окућницама Горње мале углавном могу везати за позни халштат (На D) (Стојић, Јоцић 2006: Т.ХСVII/17–18).

4.6. ВРТИШТЕ

Вртиште (1.016 ha) је сеоско насеље збијеног типа у коме је некада преовладала сточарска пољопривреда. Налази се на аутопуту Е–75, 9 km западно од Ниша. Шире окружење Вртишта углавном подразумева долинску равницу распрострањуту између токова Јужне Мораве, Нишаве и Топоничке реке, док нешто више подручје представљају језерске терасе и ЈЗ обронци Попове Главе. Садашње село се први пут помиње 1498. године (Васић и др 1992), а подигнуто је на месту са остацима насеља из античке и средњовековне епохе (Петровић 1976: 69, 94). У атару је током друге половине XVIII века, формирано читлучко село Чифлак⁷³, које је касније расељено (Ћирић 1995 (6): 22).

14. ВЕЛИКА ЧЕСМА

Праисторијско насеље Велика чесма познато је у литератури и документацији још и под називима Код чесма, Мала чесма (Оршић–Славетић 1936: 179) или Три чесме⁷⁴. Налазиште се данас налази у насељеном делу села Вртишта, тако да је готово потпуно девастирано изградњом сеоских домаћинстава. Археолошки материјал из слојева бронзаног доба са овог локалитета послужио је М. Гарашанину да издвоји и дефинише Медијана групу (Garšanin 1983: 766; Ајдић 1983: 40). Археолошка грађа са налазишта је спорадично обрађивана кроз више парцијалних радова (Оршић–Славетић 1936: 179–180; Fweks 1936: 63; Дејановић (ур.) 1971: 30–31, 43; Ајдић 1983: 33; Стојић 2005: 41; Стојић, Јоцић 2006: 67–77; Булатовић, Станковски 2012: 40, Т.V).

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази на месту данашњег сеоског насеља око 1,8 km низводно од налазишта Горња Мала – Шопур у Трупалу. Праисторијско насеље је смештено унутар некадашњег меандра Нишаве на узвишеној речној тераси⁷⁵ (178–189 m н.в.), која је на овом месту добила одлике издиференцираног полуострва. С обзиром на то да је овај простор са три стране био окружен старим речним током Нишаве (Rakić 1977: 23),

⁷² Један део налаза који подразумева грнчарију и гвоздено копље је прикупљан приликом грађевинских радова и чува се у збирци *ОШ Први мај* из Трупала (Јоцић 1989).

⁷³ Среће се још под називима Чифлук и Амам Чифлак.

⁷⁴ АНМН – Arheološki zapisnik 12. Arheološki institut, Centar za dokumentaciju „Naissvs“

⁷⁵ Тераса је на 10 до 15 m вишљој коти од нивоа реке, односно данашње мртваје зване Баре.

односно даншњом мртвајом званом Баре, јасно се издваја микроцелина⁷⁶ која пружа изванредне дефанзивне погодности. Конвексна истакнутост терасе у односу на пространу равницу око ушћа Нишаве пружа одличну прегледност околине.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први регистровао А. Оршић–Славетић, 1933. год. приликом проспекције речних тераса дуж тока Нишаве (Оршић–Славетић 1936: 179–180; Fweks 1936: 63). Каснија истраживања обављена су приликом краћих ископавања Археолошког института и НМН под руководством М. Гарашанина⁷⁷ али комплетан извештај као и стратиграфски подаци никада нису публиковани у целости. Најсвежији подаци о локалитету код Велике чесме као и о његовој ближој околини прикупљени су приликом рекогносцирања 2017–2019. године (Milanović, Milojević 2019: 175).

Досадашња истраживања указују да оквирна површина праисторијске насеобине износи око 25 ha и углавном подразумева кућне парцеле у горњем делу села које се налазе на нешто вишој коти.⁷⁸ Адам Оршић је у свом раду указао на бројне остатке земуница на тераси недалеко од Мале чесме (Оршић–Славетић 1936: 179) али је њихово хронолошко опредељење остало недефинисано.

Археолошким ископавањима 1961. године на ободу терасе код Велике чесме, обухваћена је периферија праисторијског насеља приликом чега нису откривене никакве стамбене структуре, тако да се од непокретних објеката могу издвојити једино укопи јама. Објекат обележен као *јама б* се једини поуздано може везати за хоризонт насеља из ПБД⁷⁹. У питању је плитко укопана јама, већих димензија са приближно кружном основом уз чији обод се јавља шири појас са траговима налепљеног лепа. Јама је била испуњена бројним фрагментима лепа и керамике, док је при њеном дну забележена већа заступљеност гарежи.⁸⁰ Објекат обележен као *јама 2* представљао је плитко укопану површину са беличастим седиментом у коме је пронађено мноштво животињских костију, фрагменти лепа и мешовит материјал из неолита и ПБД.⁸¹

Пошто је приликом археолошких ископавања 1961. године истраживана периферија праисторијског насеља било је могуће издвојити два културна хоризонта, укупне дебљине око 2 m. Први хоризонт⁸² је садржао мешовит материјал у коме је доминирала керамика из ПБД (Т. V) (Оршић–Славетић 1936: сл. 12; Дејановић (ур.) 1971: 43, кат. 240; Стојић, Јоцић 2006: Т.XV/44–47, Т.XVI/48–52; Булатовић, Станковски 2012: Т.V) али је поред тога у истом слоју регистрован материјал из неолита, енеолита, раног бронзаног доба, РГД и антике (Оршић–Славетић 1936: сл. 12; Orssich de Slavetich 1940: 28; Дејановић (ур.) 1971: 30–31, кат. 17–59; Garašanin 1983: 720; Стојић, Јоцић

⁷⁶ Поменута микроцелина заузима површину од 1,152 km² и налази се у висинској зони 176 — 189 m н.в.

⁷⁷ Ископавања су спроведена у периоду од 23. августа до 1. септембра 1961. године, приликом чега је отворена мања сонда при ободу терасе на западној периферији села (АНМН – Документација са археолошких ископавања у селу Вртишту, машинопис, несређена грађа)

⁷⁸ Поред конфигурације терена и сазнања добијених ископавањима 1959. и 1961. год. на пространство потенцијалног насеобинског простора упућује и дистрибуција случајних налаза. Тако се поједини праисторијски предмети откривени у дворишту сеоске школе могу сматрати најјужнијим налазима на локалитету.

⁷⁹ АНМН – Документација са археолошких ископавања у селу Вртишту, Теренски дневник, Инвентар предмета и материјала (машинопис, несређена грађа).

⁸⁰ АНМН – Документација са археолошких ископавања у селу Вртишту, Теренски дневник, стр. 8. (26.08.1961) (машинопис, несређена грађа) .

⁸¹ С обзиром на то да је у јама 2 преовлађује бронзанодобни материјал, као и да је пронађен један комплетно очуван пехар може се претпоставити да је јама укопана у позном бронзаном добу.

⁸² Хоризонт је садржао сивомрки седимент, а обележен је као Слој I. Након отварања блока III издвојен је још један слој обележен као *Слој Ib*, који је због хомогености материјала опредељен као старчевачки.

2006: Т. XII–XIV, Т. XV/37–43, Т. XVI/66–72)⁸³. Други хоризонт (*слој II*) лежи на здравици и у потпуности припада старијем/средњем неолиту и старчевачкој култури. У керамичком материјалу из ПБД заступљене су форме карактеристичне за инвентар из хоризонта Медијане 1 (Br D – На А1) (Garašanin 1983: 766; Булатовић, Станковски 2012: 133), за који се такође могу узети две затворене целине обележене као јама 2 и јама 6 (Т. V). Млађи материјал карактерише керамика украшена канелурама и урезима, која се оквирно може одредити у период РГД (На А2 – На В3) (Т. VI).

Археолошки налази из СГД нису поуздано регистровани у ископаном материјалу из сонди код Велике чесме. Међутим, керамика украшена у тремоло техници је пронађена на другим локацијама у Вртишту, тако да се на територији данашњег села поред већ откривене некрополе може претпоставити и постојање насеља из СГД (Стојић, Јоцић 2006: Т. XVI/53–55).

15. УРВИНЕ

Локалитет Урвине или Урвине – брег се у стручној литератури углавном среће под погрешним називом *Утрина* или *Утрина – брег* (Дејановић (ур.) 1971: 53; Ајдић 1983: 40; Јевтић 1983: 26; Ђурић 1985: 18). Налазиште је добило назив по оближњој сеоској чесми која је подигнута 1926. год. са називом Вртишка урвина⁸⁴.

Географски контекст налазишта

Налазиште са остацима некрополе у ствари представља део комплекса у склопу налазишта названог Велика чесма, с обзиром на то да међусобна удаљеност између парцела истраживаних 1959. и 1961. износи око 300 m. Заправо налазиште под називом Урвине подразумева североисточни обод исте речне терасе на којој су вршена ископавања код Велике чесме 1961. године.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је откривен тако што су власници парцела⁸⁵ у више наврата откривали налазе из праисторије, међу којима је и већа група бронзаних предмета, често помињана у литератури (Дејановић (ур.) 1971: 53–54, кат. 458–480; Vasić 1977: 69, pl. 21; Ђурић 1985: Т. I–IV). Контролна ископавања НМН је спровео 1959. године⁸⁶ под руководством тадашњих кустоса Александра Симовића и Миодрага Вуковића.⁸⁷ На парцели В. Михајловића отворене су две сонде 2 x 8 m, док су на парцели А. Игњатовића отворене четири сонде различитих димензија, од којих је највећа (6,2 x 11,2 m) уклопљена у ископе начињене приликом потраге за драгоценостима од стране власника.⁸⁸ Након ове кратке кампање, сва остала истраживања су била онемогућена девастацијом локалитета. Приликом рекогносцирања 1984. год. је забележено да су на локалитету сеоска домаћинства (Ђурић 1985: 18), а индентична ситуација је потврђена проспекцијом 2017–2019. године (Milanović, Milojević 2019: 175).

Према кратком извештају са ископавања, на налазишту је документован плитак културни слој са мешовитим материјалом, тако да се може претпоставити да истражена површина у ствари представља периферију насеља из ПБД где су накнадно укопани

⁸³ У документацији са истраживања у Слоју I, М. Гарашанин издваја материјал који узима за старчевачку, бубањско-хумску (I, II и III), косточачку, Коцофени и парафинску културу уз материјал из латена и антике (АНМН – Документација са археолошких ископавања у селу Вртишту, Инвентар предмета и материјала).

⁸⁴ Мештани ову чесму рађе називају Мала чесма.

⁸⁵ У питању су парцеле Војислава Михајловића и Антонија Игњатовића, тадашњих власника.

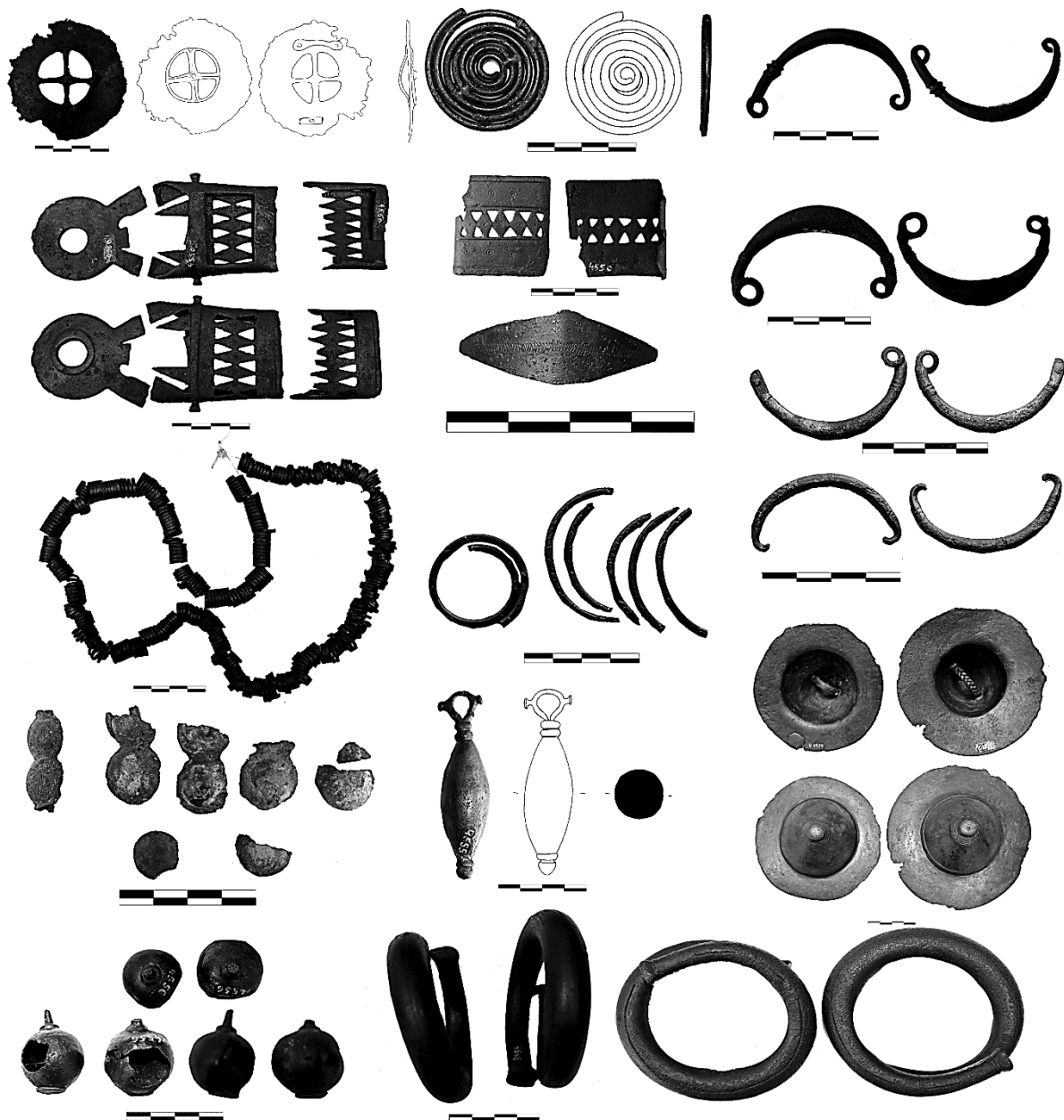
⁸⁶ Истраживања су трајала у периоду између 12. и 21. новембра.

⁸⁷ АНМН, Извештај са ископавања у селу Вртишту, срез Ниш, 23.XI.1959. (рукопис, дел. бр. 01-538/1)

⁸⁸ АНМН, Извештај са ископавања у селу Вртишту, срез Ниш, 23.XI.1959. (деловод. 01-538/1)

гробови из СГД. Таква констатација је у складу са конфигурацијом терена, с обзиром на то да су сонде отворене при СИ ободу терасе, а на месту где пространство ка истоку почиње нагло да диже своју надморску висину.

Сл. 12. Метални налази са локалитета Урвине – некропола (збирка НМН, цртеж А. Капуран)

Оба гроба су откривена нестручним ископом чиме је контекст налаза остао нејасан⁸⁹. Ископане су две гробне субструкције од густо поређаног необрађеног камења. Гробови су били су на међусобном растојању од 3 м и обухваћени су једном сондом, док у осталих 5 сонди нису откривени гробови. Остало је нејасно да ли се ради о тумулима или равним гробовима, док у откопаним конструкцијама нису откривене урне или било какви остаци покојника, па је могуће да се ради о кенотафима. Налази комплетно очуване зделе и пехара (Т. VII/2) у гробним субструкцијама (Јевтић 1983: 26, Т. XLI/2–3)

⁸⁹ Све металне налазе открио је власник парцеле А. Игњатовић, изузетак чини фрагмент игле и неколико дугметастих украса тако да није познат њихов тачан распоред у односу на откопане гробне структуре.

указују на СГД, односно На С2 фазу, коју се са већом сигурношћу потврђују нестручно откопани налази металних предмета (Vasić 1977: 33). Највећи број керамичких фрагмената који су пронађени ван контекста гробова се може хронолошки везати за латен и ПБД⁹⁰ (VII/1), док мањи број примерака потиче из СГД (Т. VII/3-6).

Сл. 11. Поглед на Вртишку терасу са севера (фот. П. Милојевић)

16. ЧИВЛАК

Чивлак подразумева потез који деле атари села Вртишта и Горње Топонице, среће се још под називима Чифлак или Амам Чифлик⁹¹. Назив потеза се везује за некадашњи турски хан и мање насеље које је убележено на старим Генералштабским картама под називом Амам Чифлик (Костић 1967: 297).⁹²

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази на тераси изнад старог корита Нишаве са њене десне стране и удаљен је од тока Ј. Мораве око 2,5 km. Тераса је овде била језичасто истурена и са три стране окружен реком, с обзиром да је конкавно засечена са два меандра. Тераса овде нема оштру вертикалу као на највећем делу свог пружања, већ се лагано спушта до некадашњег речног корита. Локалитет се налази на око 1,1 km ниже од налазишта у Вртишту и 1,2 km узводно од наредног налазишта на Ђузином брегу у Г. Топоници.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први регистровао А. Оршић–Славетић 1933. године, (Оршић–Славетић 1936: 180, сл. 13), приликом чега је прикупљен мањи број недовољно индикативних фрагмената, за које је касније наведено да припадају *бубањско–хумској* култури (Гарашанин, Гарашанин 1951: 47). Рекогносцирањима 2016–2019. године,

⁹⁰ Такође треба напоменути да је на парцели В. Михајловића откривена зидана конструкција, која је у извештају повезана са касноантичким стилем градње.

⁹¹ Под овим називом је убележено оближње налазиште винчанске културе, које се налази на истој тераси (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017: 87-90).

⁹² Карта И.8 Ниш, привремено издање, Географско одељење главног генералштаба (штампа 1894. год.).

прикупљен је нови археолошки материјал и одређена је оквирна граница простирања локалитета (Milanović, Milojević 2019).

Остаци насеља су евидентирани само на основу површинских фрагмената керамике и остатака лепа који се распростиру на површини од око 1,5 ha. Према керамичким фрагментима, могло би се претпоставити да се ради о једнослојном насељу из РГД (Т.VII/7-8). Фрагмент са дубоко урезаним хоризонталним линијама (Т.VII/8) се према аналогијама са ископаваних локалитета може везати за рано гвоздено доба, односно На В фазу (Karuran 2013: Т.I/12–14, 21, 23–25; Т.IV/1–2). Поред овог материјала при јужном ободу локалитета пронађен је материјал опредељени у позни неолит, али он потиче са периферије суседног винчанског насеља.

4.7. ГОРЊА ТОПОНИЦА

Горња Топоница (592 ha) је некадашње сточарско насеље разбијеног типа, на траси аутопута Е–75 и регионалног пута за Сокобању и Сврљиг, 11 km СЗ од Ниша. Шире окружење насеља највећим делом захвата равницу око ушћа Нишаве и Топоничке реке у Ј. Мораву, док је СИ периферија резервисана за област ниског побрђа и клисурастог сужњења на току Топоничке реке. Поред погодности за бављење земљорадњом у ширем окружењу Г. Топонице је било више летњих сточарских насеља.

17. ЂУЗИН БРЕГ

Локалитет Ђузин брег се још може срести под називима Шанац, Чивлак, Мало гробље и Стара петља аутопута⁹³. Налазиште као и пронађени археолошки материјал су обрађивани кроз више различитих студија (Оршић–Славетић 1936: 180–181; Garašanin 1959: 64; Дејановић (ур.) 1971: 30; Дејановић (ур.) 1971: 30; Гарашанин 1973: 168; Garašanin 1983: 720, 766; Стојић 2005: 39; Стојић, Јоцић 2006: 81–85; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 180–185).

Географски контекст налазишта

Потез Ђузин брег се налази непосредно изнад алувијалне равнице око старог ушћа Нишаве и Топоничке реке у Ј. Мораву. Поменути потез заузима део терасе који се пружа готово потпуно праволинијски правцем СЗ–ЈИ. Сам локалитет линеарно прати обод Ђузиног брега, све до тока Топоничке река који оштро сече поменути терасу. Већи део налазишта се налази на комплексу *Психијатријске болнице Горња Топоница* и аутопута Е 75, око 1 km низводно од суседног локалитета Чивлак.

Археолошки контекст налазишта

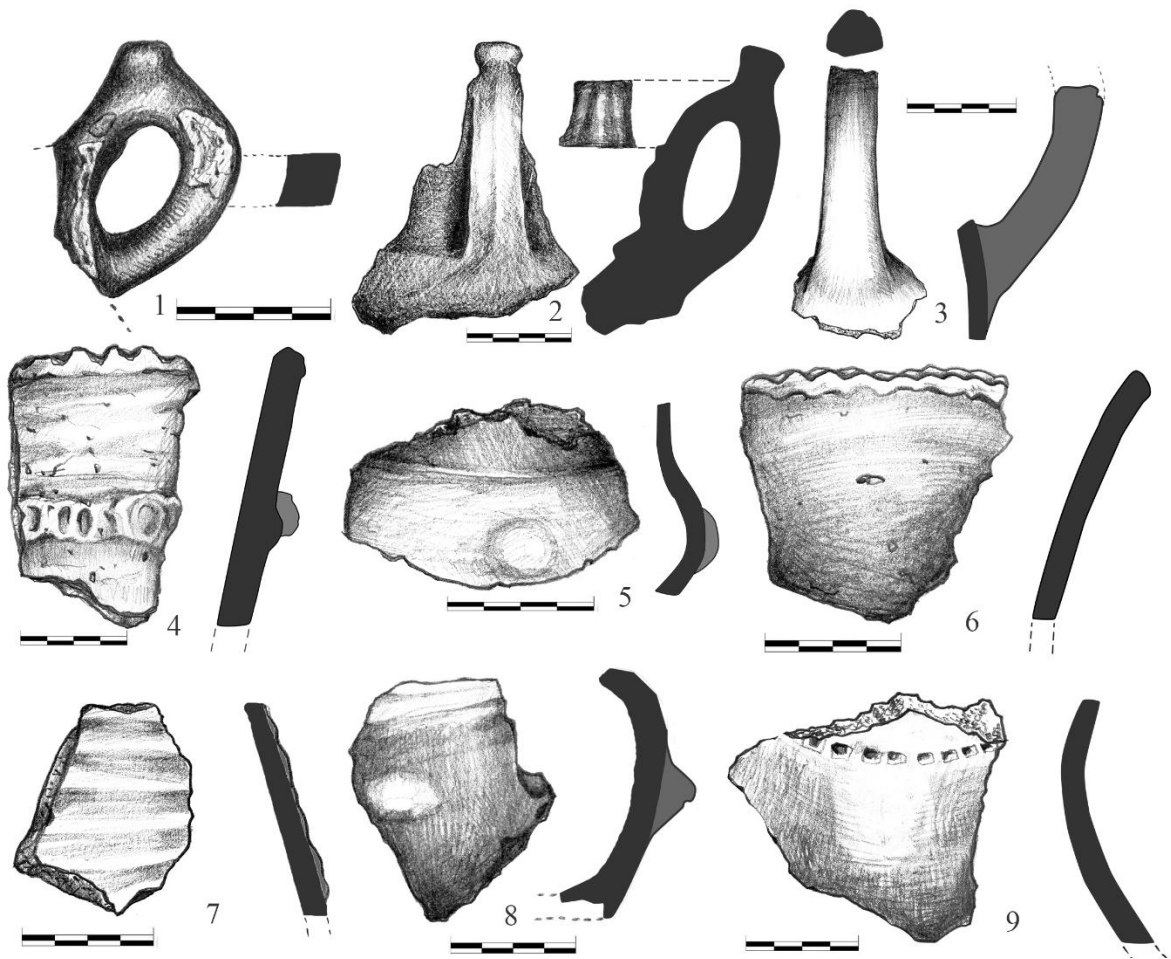
Најраније податке о локалитету под називом *Шанац* забележио је А. Оршић–Славетић у свом извештају са рекогносцирања праисторијских налазишта у околини Ниша (Оршић–Славетић 1936: 180–181). Наредна сазнања о налазишту прикупљена су током надзора земљаних радова⁹⁴ на изградњи аутопута *Братства и јединства* 1959.⁹⁵ и на петљи аутопута током 1964. године (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 81–83). Новија перспекција окружења око Г. Топонице обављена је током 2015–2016. год., приликом чега је установљено садашње стање налазишта (Милановић, Милојевић 2016).

⁹³ Садашњи назив Ђузин брег је антропоним повезан са некадашњим власником и велепоседником Николом Ђулизибарићем.

⁹⁴ Локалитет су у више наврата обилазили Миодраг Вуковић кустос Народног музеја Ниш и Војислав Трбуховић са Археолошког института Београд.

⁹⁵ Том приликом је девастиран већи део налазишта, тако да материјал који је прикупљала стручна екипа не потиче из поуздано дефинисаних контекста.

Сл. 13. Материјал из ПБД и РГД са локалитета Ђузин брег (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017)

С обзиром на то да локалитет није археолошки ископан, већина података је прикупљена приликом земљаних радова на аутопуту (1959–1964. год.) и случајних налаза у кругу Психијатријске болнице, тако да контекст откривеног материјала није увек потпуно јасан⁹⁶. Према диспозицији откривених налаза може се претпоставити да је комплетно праисторијско насеље обухватало површину од приближно 20 ha.

Извештаји записани приликом надзора земљаних радова не помињу ближе податке о остацима стамбених или других архитектонских објеката. Једино је при подножју терасе, евидентиран налаз који индицира постојање некрополе, пошто су на месту откривени остаци гари, лепа, људских костију и једне комплетно очуване урне (Т. VIII/2), која је везана за хоризонт канеловане керамике, односно На А2–В1 фазу (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 82–83).

На самој тераси пронађен је већи број карактеристичних керамичких фрагмената, који указују на постојање насеобинског хоризонта из неолита, енеолита, раног и ПБД и РГД (Стојић, Јоцић 2006: 81–85, 222; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 188–202). Керамички фрагменти из ПБД (Т. VIII/1) имају своје аналогије са материјалом из хоризоната I на Медијани, који се хронолошки може везати за оквире између Br D и На А1 фазе, док је материјал из РГД (Т. VIII/2, Т. IX/1) стављан у оквире На А2 – На В2 фазе (Garašanin 1983: 766; Стојић, Јоцић 2006: 222; Булатовић 2008: 238; Милојевић,

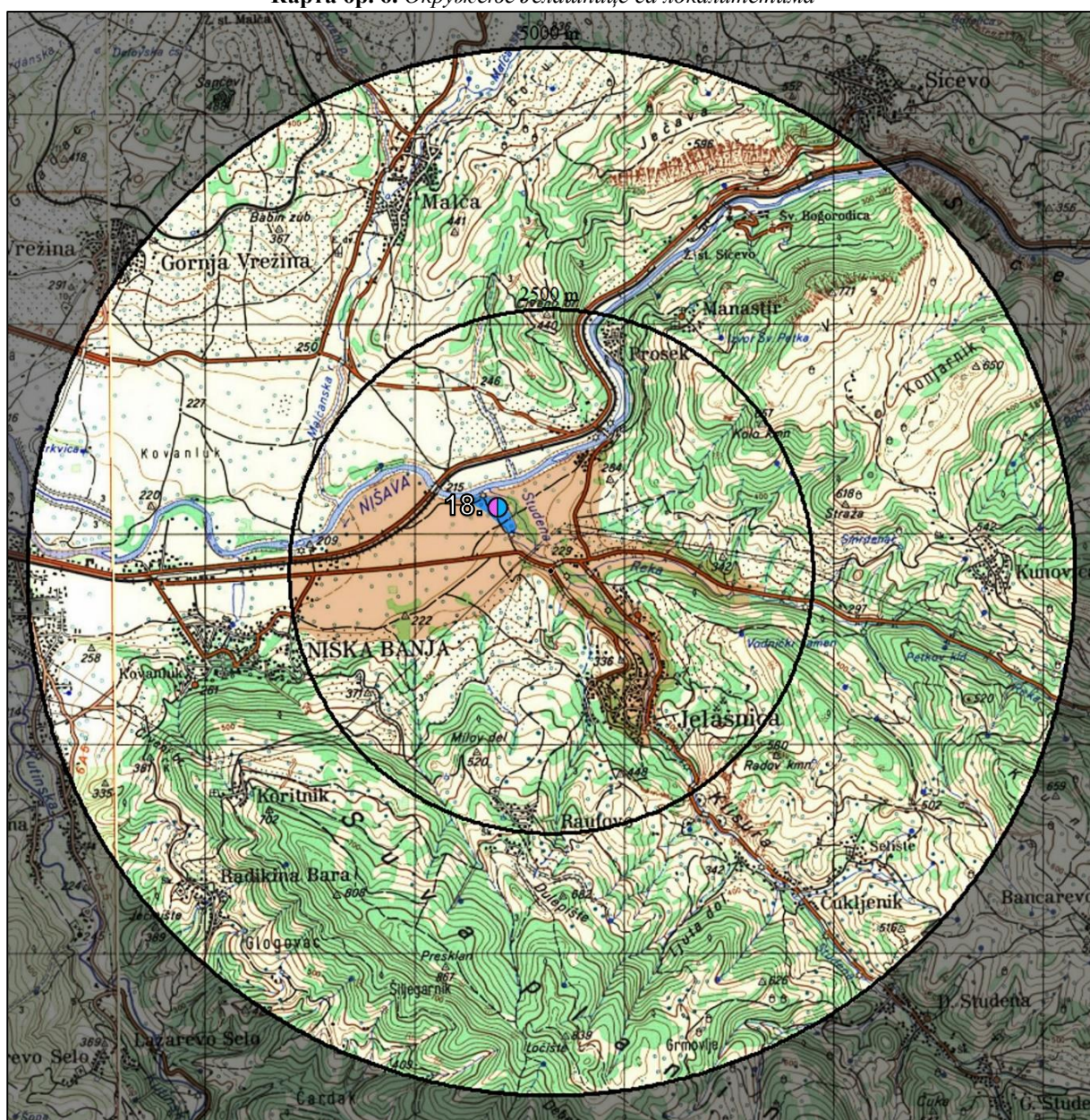
⁹⁶ Део тих налаза се чува у Збирци Принчеве виле, у кругу Специјалне психијатријске болнице Горња Топоница.

Трајковић–Филиповић 2017: 85, кат. 93–97). Поред тога познати су спорадични налази из млађе фазе СГД (На D). Данашње стање локалитета указује да је потенцијални културни слој очуван само на малој периферној површини налазишта.

4.8. ЈЕЛАШНИЦА

Јелашница (1.001 ha) је ратарско сеоско насеље збијеног типа, на источном ободу Нишке котлине, 15 km ЈИ од Ниша. Ширу околину Јелашнице карактерише пејзаж који укључује Сићевачку клисуру, нишавску долину и део брдско–планинске области Суве планине заједно са токовима Студене и Јелашничке реке. У поменутом окружењу константована су лежишта мрког угља у самој Јелашници, затим лежишта бабра у пешчарима око реке Студене и код Куновице, као и минералне воде у оближњој Нишкој Бањи (Vujić i dr 1980: 52–54).

Карта бр. 6. Окружење Јелашнице са локалитетима

18. БАРА

Локалитет Бара је релативно скоро ушао у археолошку литературу, тако да о њему нема пуно публикованих података (Лазих 2017: 30; Ђорђевић 2017; Стојић 2017)

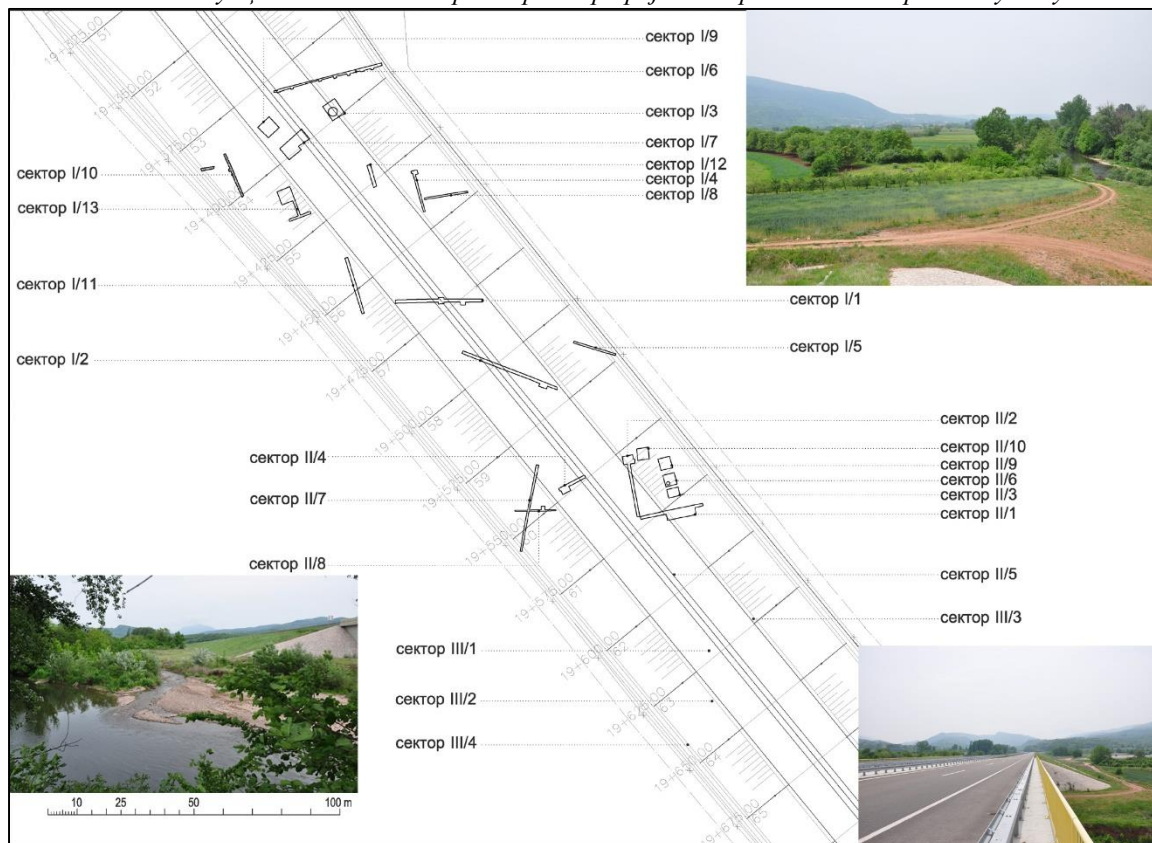
Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта је сконцентрисано око уске алувијалне равнице (ширине до 1 km) на излазу Нишаве из Сићевачке клисуре. Равница је формирана око токова Студене и Јелашничке реке, на северу је ограничена Нишавом, а на југу високим и тешко приступачним обронцима Суве планине⁹⁷. Сам локалитет се налази у долинској равници са леве стране Нишаве, око 1 km низводно од излаза из Сићевачке клисуре. Само налазиште је позицирано поред леве обале реке Студене, недалеко од њеног ушћа. Простор локалитета се налази у висинској зони 213–217 m н.в., која је данас склона честом плављењу, нарочито у време пролећних бујица.

Археолошки контекст налазишта

Према доступним извештајима локалитет Баре је евидентиран тек 2002. године након рекогносцирања Филозофског факултета у Београду (Лазих 2017: 30). С обзиром на то да се локалитет налазио у зони експроприације аутопута Е 80, спроведена су заштитна археолошка ископавања у организацији Републичког завода за заштиту споменика 2011. године (Ђорђевић 2017; Стојић 2017).

Сл. 14. Ситуациони план лок. Баре са фотографијама терена након изградње аутопута

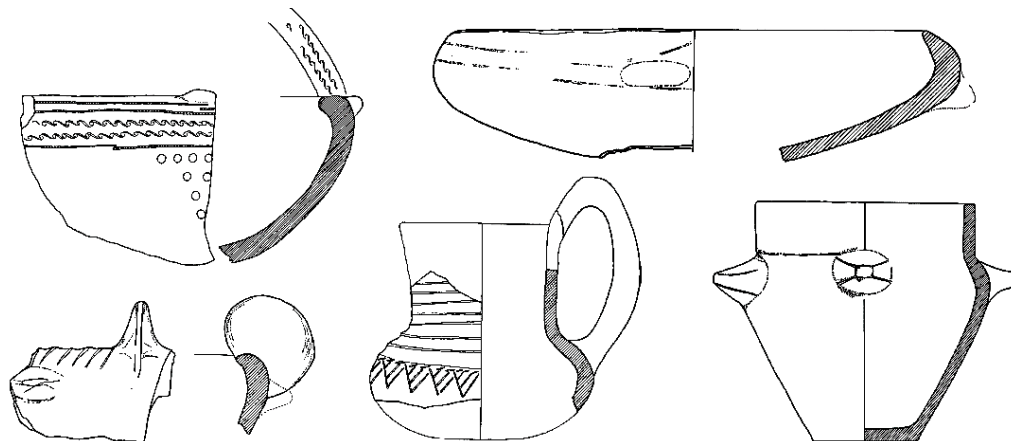

⁹⁷ Проходност кроз овај брдско планински терен омогућавају једино долинице уз токове Реке и Студене, чија ушћа се налазе у непосредној близини локалитета. Поред тога Сићевачка и Јелашничка клисура обилују разноврсним облицима крашког рељефа, међу којима се издвајају бројни спелеолошки објекти.

Приликом археолошких ископавања отворено је укупно 27 сонди (сл. 14). Међутим стратиграфске секвенце налазишта углавном нису сачуване услед честог плављења терена и интензивне култивације земљишта за потребе пољопривредне производње. Хронолошка скица налазишта установљена је на основу материјала из затворених целина (Ђорђевић 2017: 85). Према извештају истраживача установљено је да су у Барама егзистирала насеља током средњег неолита (Стојић 2017: 110, сл. 3–6), СГД (На С–D), латена и античког периода (Ђорђевић 2017: 92, 94, сл. 3–9).

Стилско–типологијске карактеристике керамичког мобилијара из интересног периода могуће је разврстати у две фазе (сл. 15). Материјал из РГД украшаван је канеловањем, печатним и урезаних орнамената (Т.Х/1-7), попут концентричних кругова повезаних тангетама, који су карактеристичан инвентар из ансамбла Бабадаг II — Пшеничево хоризонта (Т.Х/4). Тако да се материјал поменутих . Поред тога на овај хоризонт указује и случајан налаз „келт“ секире из Јелашнице (Дејановић (ур.) 1971: 51, кат. 434; Јоцић 144, кат. 51)⁹⁸. Млађи материјал украшен урезаним S орнаментима и тремолтирањем се може везати за СГД, односно На С фазу и керамички ансамбл Басараби стила (Т.Х/8).

Сл. 15. Керамички налази из РГД и СГД са лок. Баре (према: Ђорђевић 2017)

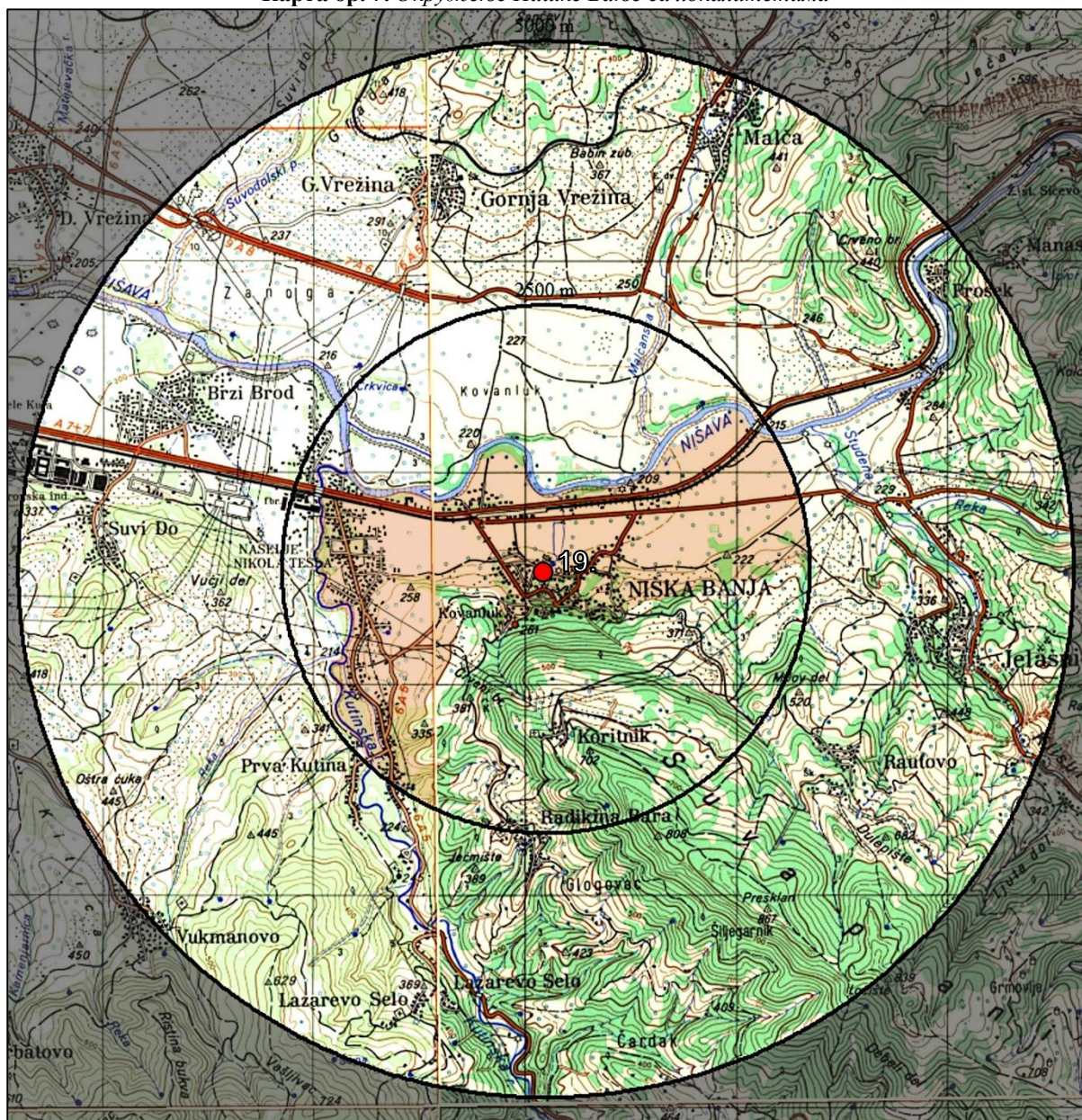
Једине објекте из гвозденог доба представљају јаме. Најупечатљивија јама била је пречника 3 m и дубине 1,5 m, испуњена слојевима пепела, гари, деловима профилисаног лепа и грнчарије, након чега је отвор прекривен набијањем шљунка и земље. На основу затеченог стања истраживачи су константовали да се ради о јами у којој су одбачени остаци једне или више кућа страдалих у пожару (Ђорђевић 2017: 88). Издвајају се комади лепа са траговима дрвета на којима се јасно запажају трагови обрађивања у виду зашиљеног коља или притесане греде (Ђорђевић 2017: 88, сл. 5).

4.9. НИШКА БАЊА

Нишка Бања је насеље у истоименој градској општини на подручју града Ниша, које се налази на магистралном путу Ниш–Пирот, 10 km источно од градског центра у Нишу. Шире окружење Нишке Бање обухвата простор у долинско–брдској и планинској зони, распоређен око токова Студене, Нишаве и Кутинске реке.

⁹⁸ Секира је до Народног музеја Ниш доспела као поклон локалног учитеља али ближе околности као ни прецизно место налаза нису познати.

Карта бр. 7. Окружење Нишке Бање са локалитетима

Терен се простире у висинској зони између 200 и 867 m и захвата Сићевачку, Јелашничку и Кутинску сутеску, што подразумева лак приступ у више регионалних праваца. Заступљеност разноврсних рељефних елемената на малој површини омогућила је широк асортиман привредних делатности⁹⁹, док је богатство термоминералних вода истицало лечилишну функцију насеља¹⁰⁰.

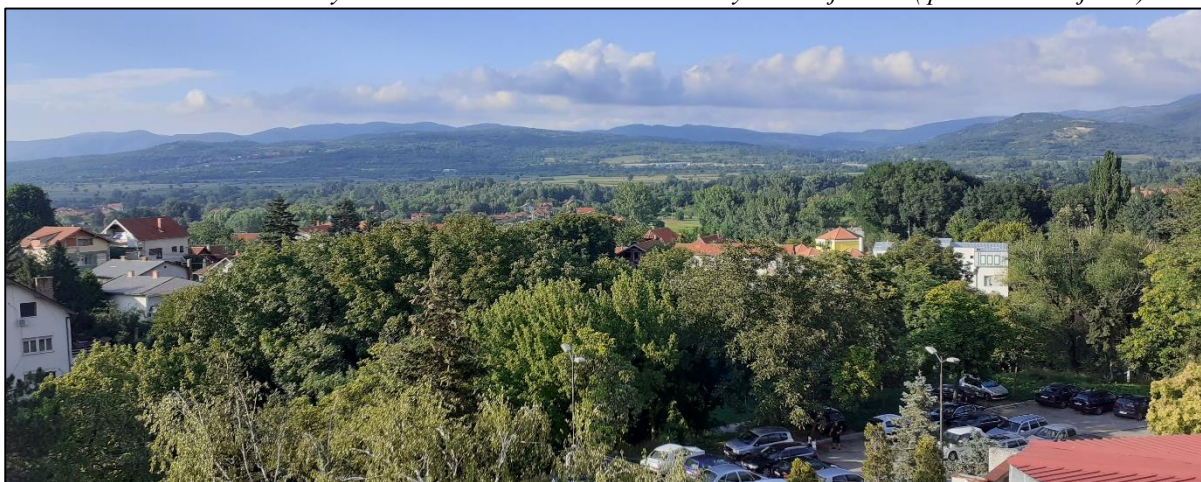
⁹⁹ Пољопривредни пејзаж у атару чине озираћена алувијална равна Нишаве где преовлађују ливаде и оранице под житарицама, на ниским СЗ падинама развијено је виногорје, нешто вишљи појасеви обилују шумом, док су на зарављеном темну Коритњака заступљени пашњаци (Костић 1958: 122-124).

¹⁰⁰ Представља истакнуто бањско лечилиште са неколико термоминералних извора, попут Главног врела, Суве бање и Школске чесме са температурама воде од 34 до 39,1 °C. Воде припадају класи хидрокарбонатских вода са изразито ниском минерализацијом и повишеним садржајем радона (Филиповић Б. 2003, 23-29, 218), ефикасних код лечења болести локомоторног апарата, респираторних органа, нервних болести, несанице, опште заморености, повреда мишића и зглобова, повећаног крвног притиска, обољења

19. РАДОН

Стационар Радон представља велики туристичко–терапеутски објекат смештен у најстрожем урбаном средишту Нишке Бање. Стационар је грађен у периоду од 1971. до 1975. године. О праисторијским налазима из Нишке Бање постоје оскудни подаци из свега неколико радова (Оршић–Славетић 1936: 181; Гарашанин, Гарашанин 1951: 48–49; Костић 1958: 115–116; Стојић, Јоцић 2006: 152, Т. LXII: 15), док се подаци о налазишту код стационара Радон само узгредно помињу (Гараџанин 1983: 766; Ајдић 1983: 40), тако да основни корпус података представља музејска документација и неколико новинских чланака.

Сл. 16. Поглед на долину Нишаве са платоа хотела Радон у Нишкој Бањи (фот. П. Милојевић)

Географски контекст налазишта

Налазиште је позиционирано на крејње западним обронцима Суве планине, тачније испод побрђа Коритник (808 m) , на његовој северној страни која се нагло и стрмо спушта до долиנסке равнице Нишаве. При таквој конфигурацији терена једино повољно место за насељавање могло је бити при подножју брда где су усечени уски платои четири Нишавске терасе (Костић 1958: 113). Откривени археолошки слој је смештен на зарављеном платоу треће терасе (239 m) , непосредно испод обода четврте терасе (250 m) , која уствари представља бигарну каскаду (око 10 m висине). Бигарна формација као и скромни остаци налазишта сконцентрисани су око тока Главног врела у данашњем урбаном средишту Нишке Бање. Сам плато пружа изузетне дефанзивне погодности обзиром да се нагло уздиже изнад долиנסке равнице Нишаве за 50 м, пружајући на тај начин изузетан преглед шире околине.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијски локалитет евидентиран је 1973. године приликом нивелационих радова за *Стационарно–реhabилитациони центар Радон*. Остатке културног слоја је открио инж. Борко Георгијевић¹⁰¹ који је до археолошких података дошло тако што је настојао да мерењем концентрације радијума по слојевима утврди старост тла у профилу грађевинског ископа¹⁰². О овом открићу обавештен је Народни музеј у Нишу и Завод за заштиту споменика Ниш, који су након обиласка локалитета и константовања затеченог

желуца и црева на нервној бази, поремећаја жлезда са унутрашњим лучењем, поремећај метаболизма, гинеколошких обољења.

¹⁰¹ У том тренутку Б. Георгијевић је професор нишког Машинског школског центра и магистар геологије, са одбрањеним магистарским радом на тему *Геохемијска студија Нишке Бање*.

¹⁰² Кратак чланак о појединостима налаза објављен у Политици Експрес за Среду 27. јун 1973. стр. 20.

стања покренули званичну иницијатива о неопходности заштитних истраживања.¹⁰³ Међутим планирана реализација никада није извршена.

Културни слој је опажен у јужном профилу грађевинског ископа, уз моћне наслаге бигра (преко 10 m висине) у близини извора термоминералне воде. Слој је хомоген, а његова дебљина варира од 20 до 50 cm. Тадашњи кустос нишког музеја Р. Ајдић, определила је откривене керамичке фрагменте у ПБД (Т.ХI/1-2) истичући да је материјал истоветан са хоризонтом Медијана I, који се може везати за временске оквири Ве D–На А1 фазе. Поред анализираниог слоја у оквирима треће и четврте терасе откривена је некропола из античке епохе, а приликом ископавања једног гроба 1937. године пронађена је бронзана наруквица са прекрштеним крајевима која је чест инвентар у слојевима из ПБД и СГД (Стојић, Јоцић 2006: сл. 33). У старим музејским извештајима се такође помињу налази урни и људских костију, пронађени приликом изградње *Главног купатила* 1932. године (Гарашанин, гарашанин 1951: 48–49). Оршић–Славетић пишући о ископима истог објекта помиње камену секиру и керамику из бронзаног доба (Оршић–Славетић 1936: 181). Данас су на простору око поменутих налаза изграђени објекти и пратећа инфраструктура урбаног центра Нишке Бање, тако да површинска перспекција није могућа.

4.10. БРЗИ БРОД

Брзи Брод (344 ха) је некадашње ратарско сеоско насеље¹⁰⁴, које се налази се на магистралном путу Ниш – Нишка Бања – Бела Паланка, 6 km источно од Ниша. Шире окружење насеља заузима равницу између Нишаве и северних обронака Селичевике (902 m), захватајући тако висинску зону између 192–445 m. У окружењу доминира терен са изразитим одликама долинске равнице, без истакнутих речних тераса, док мањи део окружења заузима ниско побрђе које се стрмо и нагло уздиже ка северу. Назив Брзи Брод је повезан са етимологијом речи брод, која у старословенском означава плитко место погодно за прелазак преко реке (сл. 17) (Skok 1971: 216; Павловић 1994: 34; Ћирић 1995 (а): 12; Лома 2013: 37–38). Од минералних сировина у окружењу једино су регистровани депозити глине уз обале суводолског потока (сл. 17).

20. МЕДИЈАНА

Резултати истраживања са Медијане публиковани су парцијално у већем броју стручних радова али без издања са комплетном и обједињеном техничком документацијом (Garšanin 1962; 1969; 1972; Гарашанин 1973: 307–309, Т. 53–54; Garšanin 1983; 1996; Јевтић 1975; Перић 1996; Булатовић 2006; 2008; 2012: 100–105, Т. VI–VII; Капуран 2009: 75–86). Археолошки материјал са овог епонимног налазишта послужио је М. Гарашанину да издвоји и дефинише Медијана групу коју је сматрао карактеристичном појавом у доњем сливу Ј. Мораве између краја XIV и почетка X века пре нове ере (Garšanin 1969; Гарашанин 1973: 307–309; Garšanin 1983: 765–766; 1996).

Географски контекст налазишта

Уже окружење Медијане је позиционирано у области која подразумева алувијалну равницу Нишаве, њене терасе и северне обронке Селичевике. Сам локалитет се налази у алувијалној равни уз леву обалу Нишаве (сл. 17), одакле је удаљено око 0,9

¹⁰³ АНМН, *Dopis Zavodu za zaštitu spomenika kulture, Izveštaj o arheološkom Nalazištu u Niškoj Banji. Mašinopis dir. Muzeja Dragoljuba Dejanovića, 19.07.1973. br950/1-75; ANMN, Dopis Narodnom muzeju Niš, mašinopis dir. Zavoda Momčila Mitrovića, 19.09.1973. br. 1255/2.*

¹⁰⁴ Брзи Брод од 1955. год. добија статус приградског насеља у градској општини Медијана.

km ka југу. Најужи рејон налазишта је изразито равничарски и заузима простор који је на истоку ограничен Кутинском (3 km), а на западу Габровачком реком (1,6 km), док га са југа ограничавају обронци Селичевеце (0,5 km), а са севера ток Нишаве (0,9 km).

Сл. 17. Поглед на комплекс Медијана са брда Камара,оближњи газ на Нишави и савремено лежиште глине на обали Суводолске реке (фот. П. Милојевић)

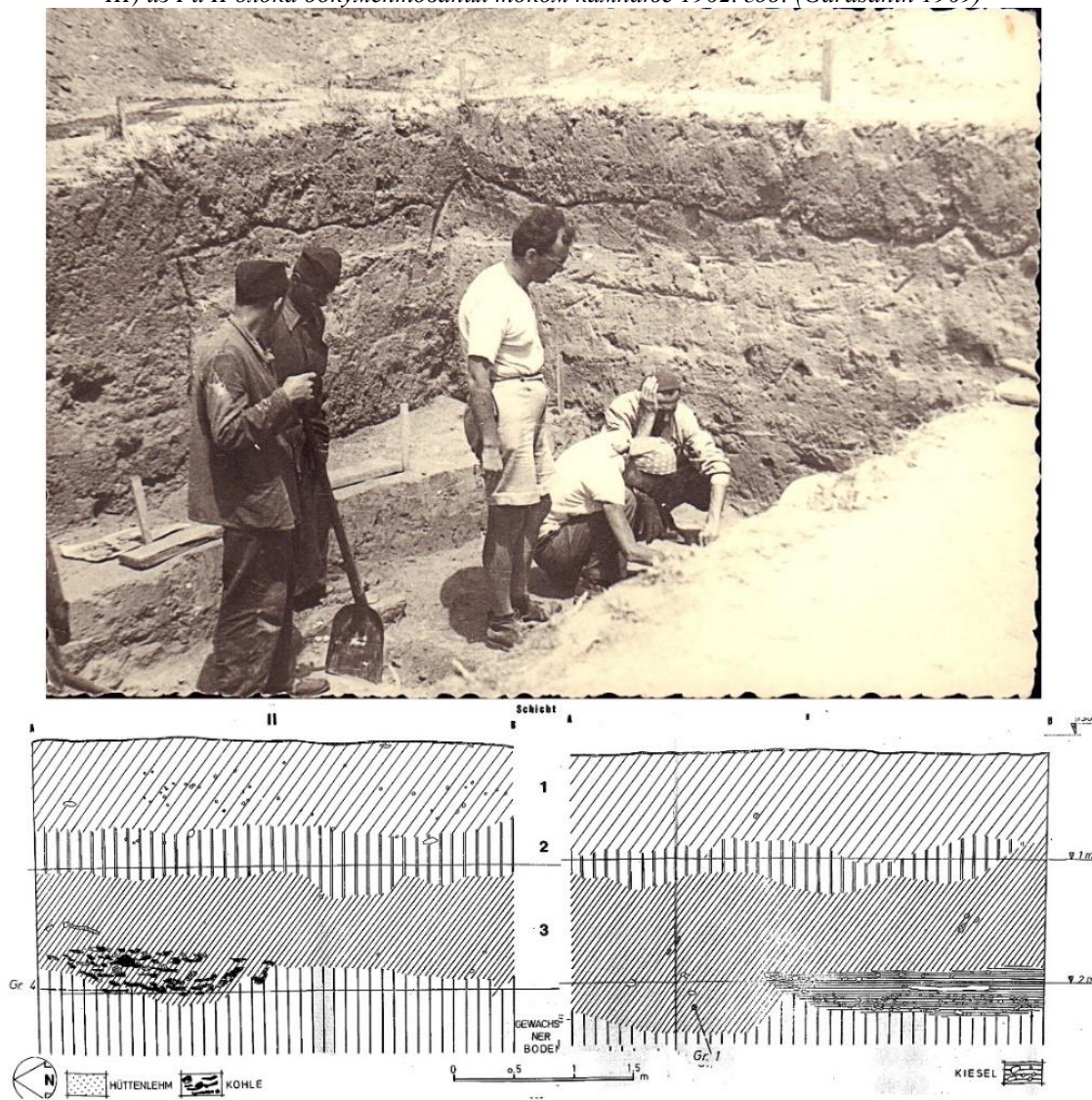
Археолошки контекст налазишта

Праисторијски слој на локалитету Медијана откривен је захваљујући сондажним испитивањима М. Грбића 1961. год., која су спроведена у циљу одређивања граница античког комплекса на Медијани (Garšanin 1962: 58). Након тога на локалитету се често из различитих разлога врше истраживања праисторијских хоризонта, која се спровode током археолошких кампања 1962, 1972, 1975, 1980¹⁰⁵, 1994–95 и 2007–08. год. (Garšanin 1962, 1972; Jevtić 1975; Перић 1996; Булатовић 2008; Булатовић, Алексић 2008: 47–9).

¹⁰⁵ Током кампање 1980. год. спроведена су у организацији Завода за заштиту споменика културе Ниш заштитна археолошка ископавања на остацима античког водоторња за који је установљено да је укопан у слој са старчевачким материјалом.

Према проценама истраживача бронзаноdobно насеље на Медијани захвата површину од око 30 ha, простирући се дужином од 750 m у правцу исток–запад и 400 m у правцу север–југ (Перић 1996: 293). Током кампања из 1962, 1972, 1994–95 и 2008 истражено је укупно 11 стамбених објеката и више јама различитих намена. Поред тога пронађен је бројан керамички материјал, животињске кости, оруђа од кости и камена, као и два ливачка калупа.

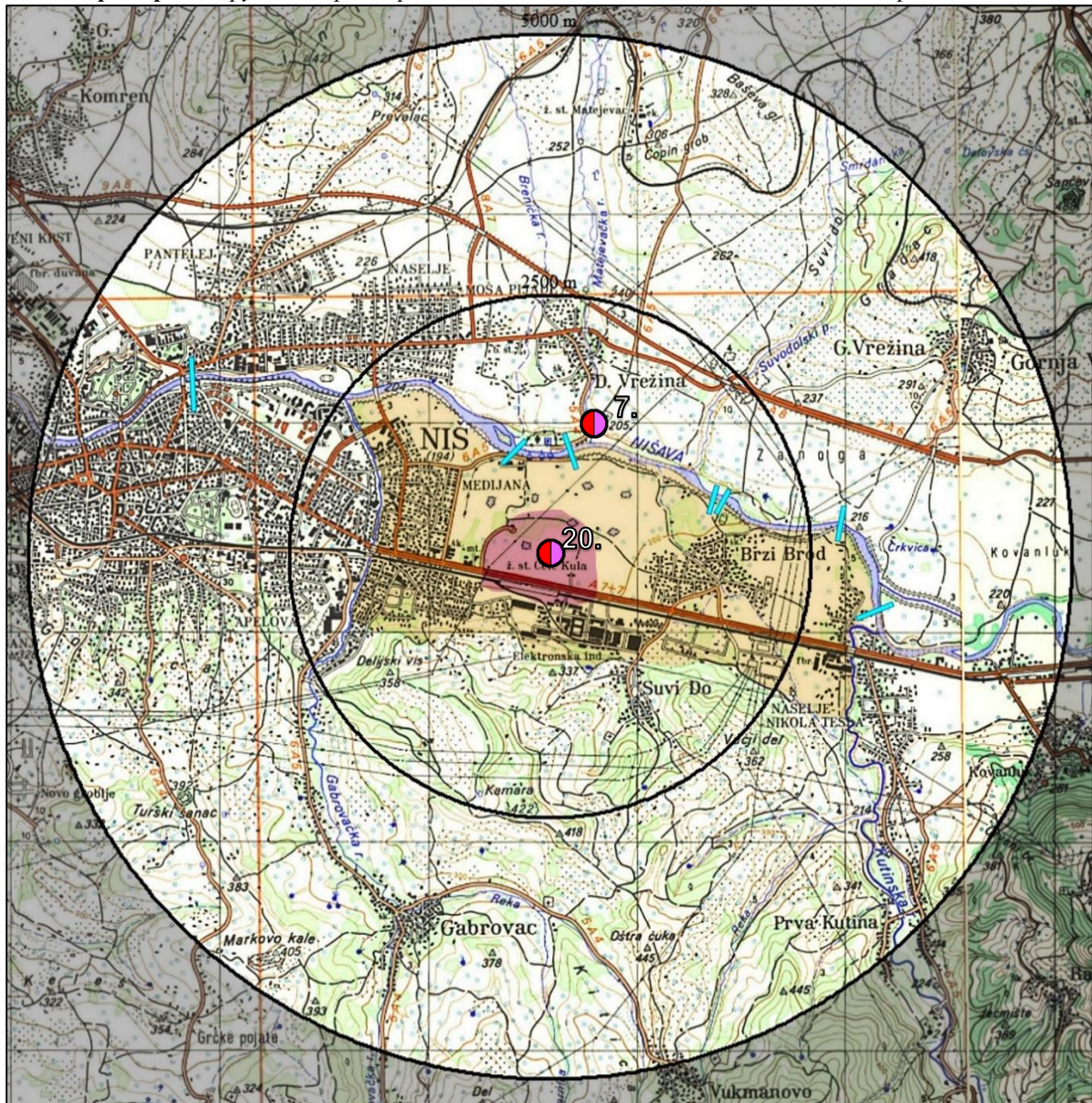
Сл. 18. Радна фотографија са ископавања Медијане 1962. (АНМН) и профили са слојевима (Медијана I–III) из I и II блока документованих током кампање 1962. год. (Garašanin 1969)

Милутин Гарашанин је већ након првих археолошких ископавања праисторијске Медијане успео да издвоји три суксесивне фазе у развоју насеља (сл. 18), обележене као Медијана I–III (Garašanin 1962: 57; 1969: 85; 1973: 307–309; 1983: 762). Након неколико корекција, М. Гарашанин је најстарију фазу Медијана групе (Медијана I) (Т.ХI/3-5, Т.ХII-ХIII/1-6) синхронизовао са временским оквиром који одговара средњоевропској фази Вг D и почетку На А1 фазе. Нешто млађи хоризонт, обележен као Медијана II (Т. ХIII/7-8. Т. ХIВ-ХV) одговара времеском периоду током трајања фаза На А1 и На А2, док је најмлађа фаза Медијане (Медијана III) (Т.ХVI-ХVII, Т.ХVIII/1-6) изједначена са

fazom Na B1 (Garašanin 1996: 201)¹⁰⁶. Из наведеног произилази да је насеље на Медијани егзистирало током временског интервала између 1300. и 1000. год. п.н.е. Поједини налази са локалитета, откривени углавном у поремећеним горњим слојевима, указују на постојање насеља све до почетка СГД и На С фазе¹⁰⁷ (Jevtić 1975: 28) али оно није са сигурношћу потврђено. Поред археолошких остатака из бронзаног доба на локлаитету је регистрован културни слој из средњег неолита и латена, док је локалитет најчувенији по архитектонском комплексу из касноантичке епохе. На три узорка са Медијане извршено је датовање старости радиокарбон методом С14, на основу које је хоризонт I смештен у оквиру XIII-XII века п.н.е. (Coles, Harding 1979: 452; Bulatović et al. 2019).

Карта бр. 8. Окружење Брзог Брода са локалитетима и назначеним газозима преко Нишава

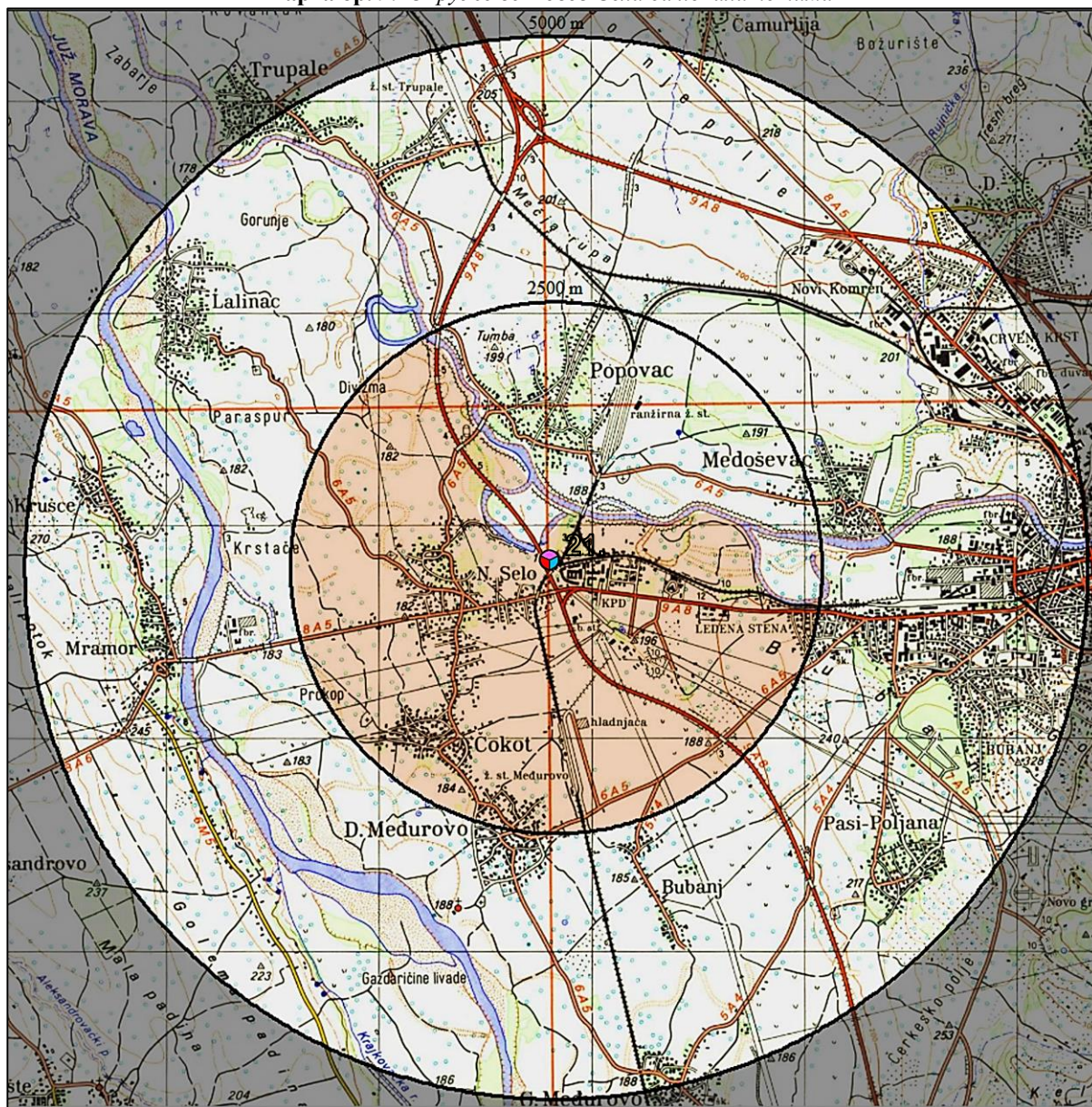
¹⁰⁶ Материјал у таблама потиче са ископавања Медијане 1962. год. а издвојен је по фазама на основу документације НМН. У овом раду Медијана I припада периоду ПБД, док су Медијана I II обухватају оквиру РГД.

¹⁰⁷ Поред посуда са елементима Пшеничево групе, индикативан је налаз фрагментоване бронзане фибуле са очуваним луком и петљом, која је пронађена ван културног слоја приликом заштитне археолошке кампање 1975. године.

4.11. НОВО СЕЛО

Ново Село је приградско некадашње сточарско-ратарско насеље, на алувијалним равнинама Јужне Мораве (десној) и Нишаве (левој), 6 km западно од Ниша. Шире окружење Новог Села подразумева равницу која лежи у међуречју Нишаве и Јужне Мораве. Терен карактеришу алувијална земљишта уз присуство локви, мртваја и бројних обриси старих корита. Подручје је важно саобраћајно чвориште на коме се укрштају путеви кроз долине Ј. Мораве, Нишаве и Топлице. Од минералних ресурса вреди истаћи лежиште глине у Новом Селу на месту предратне циглане-црепане Милана Јовића.

Карта бр. 9. Окружење Новог Села са локалитетима

21. БУБАЊ

Налазиште Бубањ, добило је назив по насељу Доњи Бубањ које је вероватно расељено током Великог турског рата, с краја XVII века (Васић и др. 1992: 131–132;

Ђурић 1983; 1995). Налазиште¹⁰⁸ је доста обрађивано у литератури (Оршић–Славетић 1936; Fewkes 1936: 63–64; Orssich de Slavetich 1940; Gaul 1948: 108, Pl. LXIV; Garašanin 1957; 1958a; 1959; Гарашанин 1958, 1961; Гарашанин, Ђурић 1983; Стојић, Јоцић 2006: 153–195; Милановић, Трајковић–Филиповић 2014; Bulatović, Milanović 2020).

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у оквиру комплекса Казнено поправног завода Ниш у непосредној околини приградског насеља Ново Село, 5,5 km западно од центра Ниша. Археолошки локалитет Бубањ заузима простор ја најнижој речној тераси Нишаве, то јест на њеном језичку јер се овде тераса нагло завршава и прелази у алувијалну равницу. На истом месту формирало се лесно узвишење, настало еолском акумулацијом током позног плеситоцена (MIS 3) (Basarin, et al. 2014). Узвишење је имао елипсоидну основу оријентације СЗ–ЈИ (340x150 m), а некада је лежао одмах изнад најизраженије конкаве на луку једног већег нишавског меандра¹⁰⁹. На узвишењу су се формирала три мања платоа¹¹⁰ погодна за формирање насеља, која између осталог пружају одличан преглед околине с обзиром на то да су од 8 до 17 m вишљи од терена у алувијалној равници. Данас је налазиште готово потпуно девастирано изградњом трензитне инфраструктуре али је у време археолошких истраживања током 20. века, била очувана сва три платоа на којима су константовани остаци културних слојева.

Сл. 19. Аерофотографија остатака лок. Бубањ са околним пејзажом (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет Бубањ је убележен на археолошкој карти Србије након рекогносцирања која је спровео А. Оршић–Славетић током 1934. године (Orssich de Slavetich 1940: 3), а већ наредне 1935. године организовао је и прва археолошка ископавања. Резултати тих истраживања дуго су били у фокусу домаће и стране стручне јавности (Fewkes 1936: 63–64; Gaul 1948: 108, Pl. LXIV; Garašanin 1957: 198), па се

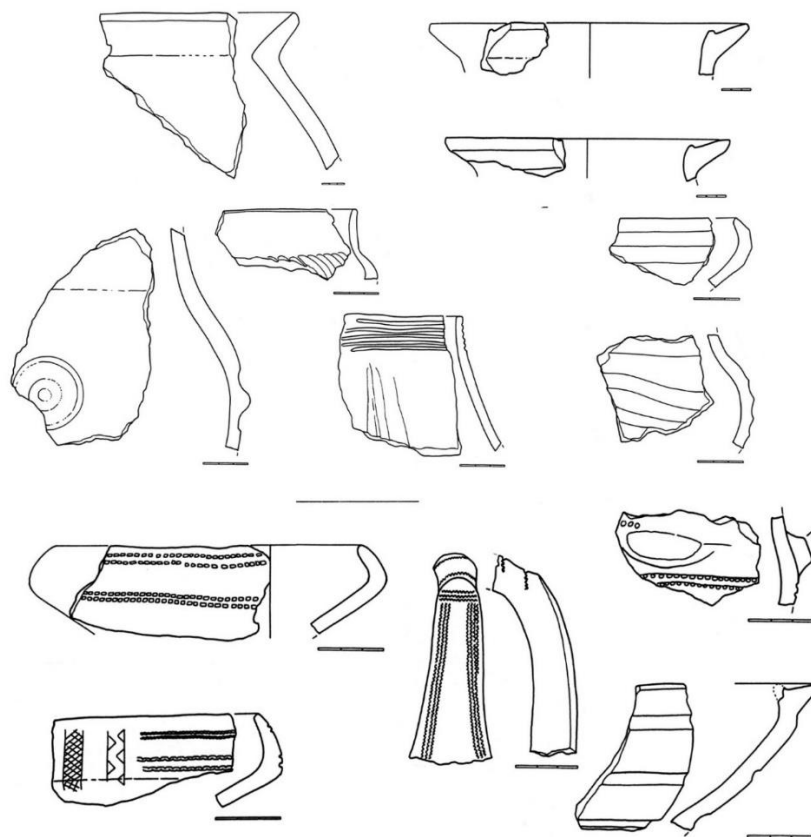
¹⁰⁸ Назив *Бубањ* везан је за службу дербенција (Зиројевић 1974: 176–177; Katić 2005: 149).

¹⁰⁹ Током осамдесетих година прошлог века ток Нишаве је на више места исправљен, тако да је садашње корито од локалитета на Бубњу удаљено око 500 m ка северу. Западно од платоа на Бубњу налази се ушће мањег данас готово потпуно пресушеног потока.

¹¹⁰ Источни, централни и најмањи, западни плато.

наставак истраживања наметнуо као неопходан. Археолошким кампањама под руководством М. Гарашанина у периоду између 1954–1958. године, спроведена су опсежна истраживања на ширем простору локалитета приликом чега је истражено 520 m² (Garašanin 1957, 1958a, 1959; Гарашанин 1958, 1961; Гарашанин, Ђурић 1983; Милановић, Трајковић–Филиповић 2014), Већ 1959. године локалитет је девастиран изградњом аутопута, а тренд уништавања је настављен, па је локалитет у новом миленијуму од некадашњих 5 ha, сведен на свега неколико ари. Таква мала површина, дочекала је и наредна истраживања које су спроведена у организацији АИ и НМН, у периоду 2008–2014. године (Bulatović, Milanović 2020).

Сл. 20. Керамички налази из ПБД, РГД и СГД са локалитета Бубањ (Стојић, Јоцић 2006)

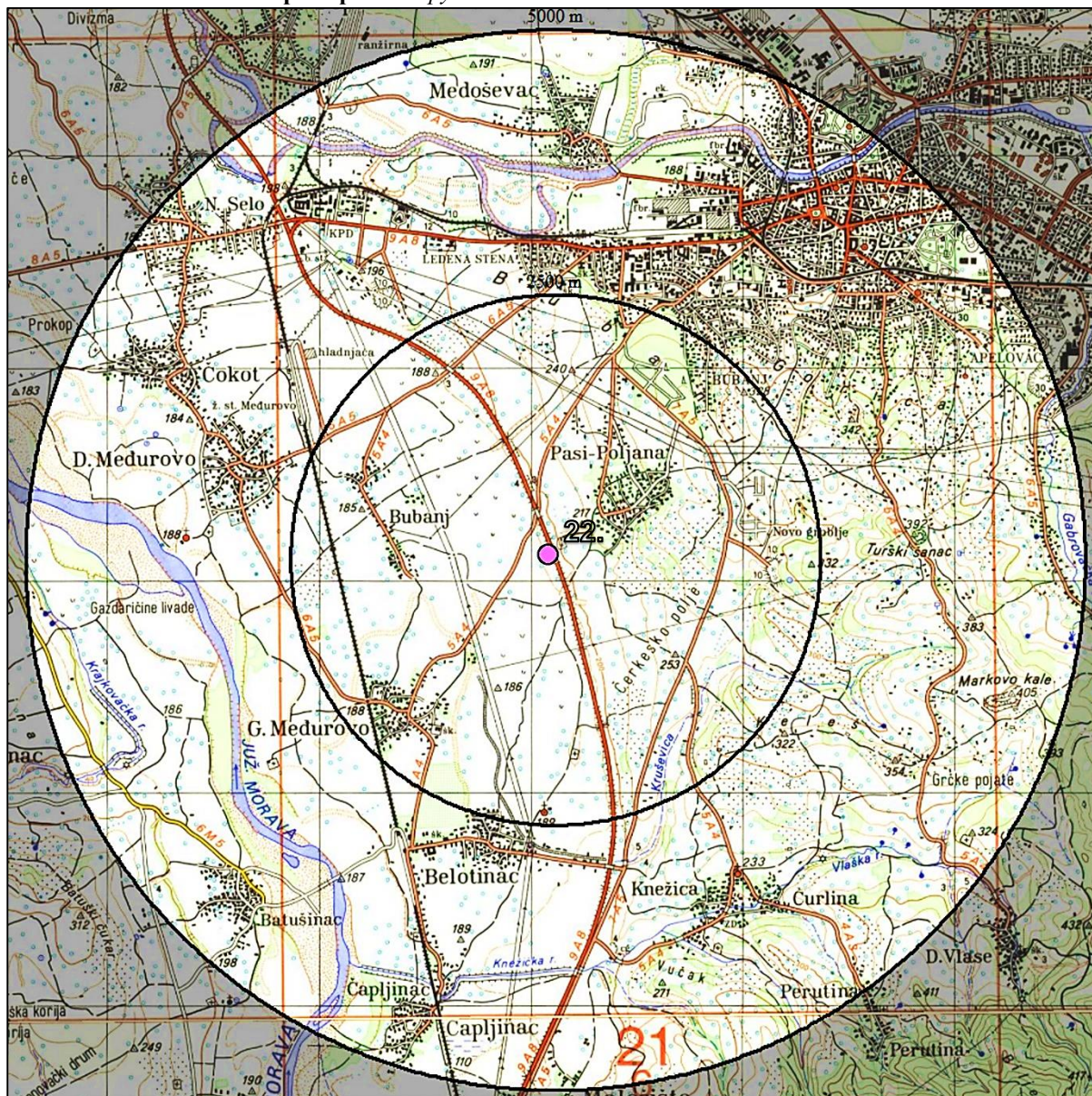
На Бубњу су јасно утврђени хоризонти становања током средњег неолита, раног, средњег и позног енеолита, као и током раног бронзаног доба (Bulatović 2020). Материјал из ПБД, РГД и СГД (Т. XVIII/7-8) проналажен је спорадично без јасно дефинисаног културног слоја (сл. 20) (Стојић, Јоцић 2006: Т. TXXVI–LXXVII; Bulatović 2020: 67).¹¹¹ У прилог таквој констатацији најбоље доприноси једна затворена целина обележена као објекат 79. У питању је јама са остацима посуда које се може везати за хоризонт канеловане керамике, односно за период у хронолошким оквирима На А2–На В1 фазе (Karuran 2020: 236, Pl. 55–56). Поред тога, на локалитету је откривено више фрагмената које се поуздано могу везати за На С и На D фазу (Стојић, Јоцић 2006: Т.LXXVII; Bulatović 2020: 120).

¹¹¹ Узимајући у обзир да је читав површина локалитета деценијама коришћена за засаде винограда (Orsich de Slavetich 1940: 3), као и чињенице да је добар део локације коришћен као нововековно гробље (Гарашанин 1958; 1961; Bulatović, Milanović 2020: 247), стиче се утисак да су хоризонти живљења из ПБД и СГД девастирани пре првих истраживања. Постоји могућност да су се културни слојеви из поменутих периода налазили у просторним зонама налазишта које нису захваћене досадашњим истраживањима.

4.12. ПАСИ ПОЉАНА

Паси Пољана (585 ha) некадашње сточарско–ратарско сеоско насеље, а данас предграђе Ниша у градској општини Палилула, на траси аутопуту Е–75, на 4,5 km ЈЗ од центра града. Шира околина налазишта обухвата простор између леве обале Нишаве и десне обале Ј. Мораве.

Карта бр. 10. Окружење Паси Пољане са локалитетима

22. МУСТАЈБЕГОВО ПОЉЕ

Локалитет је познат и под називима Горње њиве, Доров и Селиште¹¹², док је у литератури углавном обрађиван као неолитско налазиште (Стојић 1994: 94; Јоцић 2005: 25; Стојић, Јоцић 2006: 200–202, Т. LXXXI; Булатовић, Алексић 2008: 49; Милановић 2011; Milojević et al. 2019: 31–32).

¹¹² АНМН, Археолошки записник, бр. 62- 63. Археолошки институт, центар за документацију „Naissvs“.

Географски контекст налазишта

Уже околине налазишта подразумева терасе и алувијалну раван Ј. Мораве као и западне падине брда Бубњ (298 m), Калач брдо (341 m) и Голи рид (332 m), обједињени заједничким називом Горица. Ова блага узвишења представљају остатке централне језерске равни која се нашла између Нишаве на северу и Јужне Мораве на западу, тако да је ова област уједно и место развоја поменутих токова.

Мустајбегово поље се налази при ободу долинске равнице уз десну обалу Јужне Мораве, тачније на речној тераси формираној у зони контакта са западним падинанама Бубањског побрђа. Тераса је настала тако што је подножје побрђа засечено током Ј. Мораве, који данас протиче 3 km даље ка западу. Међутим, испод терасе се распознају бројни обриси, старих речних корита, међу којима је најрепрезентативнија мртваја *Баре*, смештена уз сами локалитет. Тако са се може претпоставити да је у праисторији Ј. Морава или бар неки њен рукавац протицала пред самог локалитета.¹¹³

Археолошки контекст налазишта

Досадашња истраживања свде се на прибављање случајних налаза, рекогносцирања и једним мањим сондажним ископавањем. Након увида у случајне налазе, Народни музеј у Нишу 1986. године покреће мања истраживања под руководством Наталије Ђурић (сл. 21), тадашњег кустоса праисторијске збирке. Том приликом отворена је једна мања сонда (3x3 m) са циљем да се прикупе индикативни налази и испита стратиграфија налазишта. Након ових истраживања локалитет је поново рекогносциран у периоду 2017–19. године (Milanović, Milojević 2019).¹¹⁴

Сл. 21. Ископавања НМН 1986. год. на Мустајбеговом пољу (АНМН) и поглед на данашњи пејзаж потеза

Утврђено је да се читаво налазиште простире на површини од око 15 ha али да је материјал из РГД сконцентрисан на оранице испод сеоског гробља које заузимају до 3

¹¹³ Најинтензивније промене тока Ј. Мораве дешавале су се током 19. века.

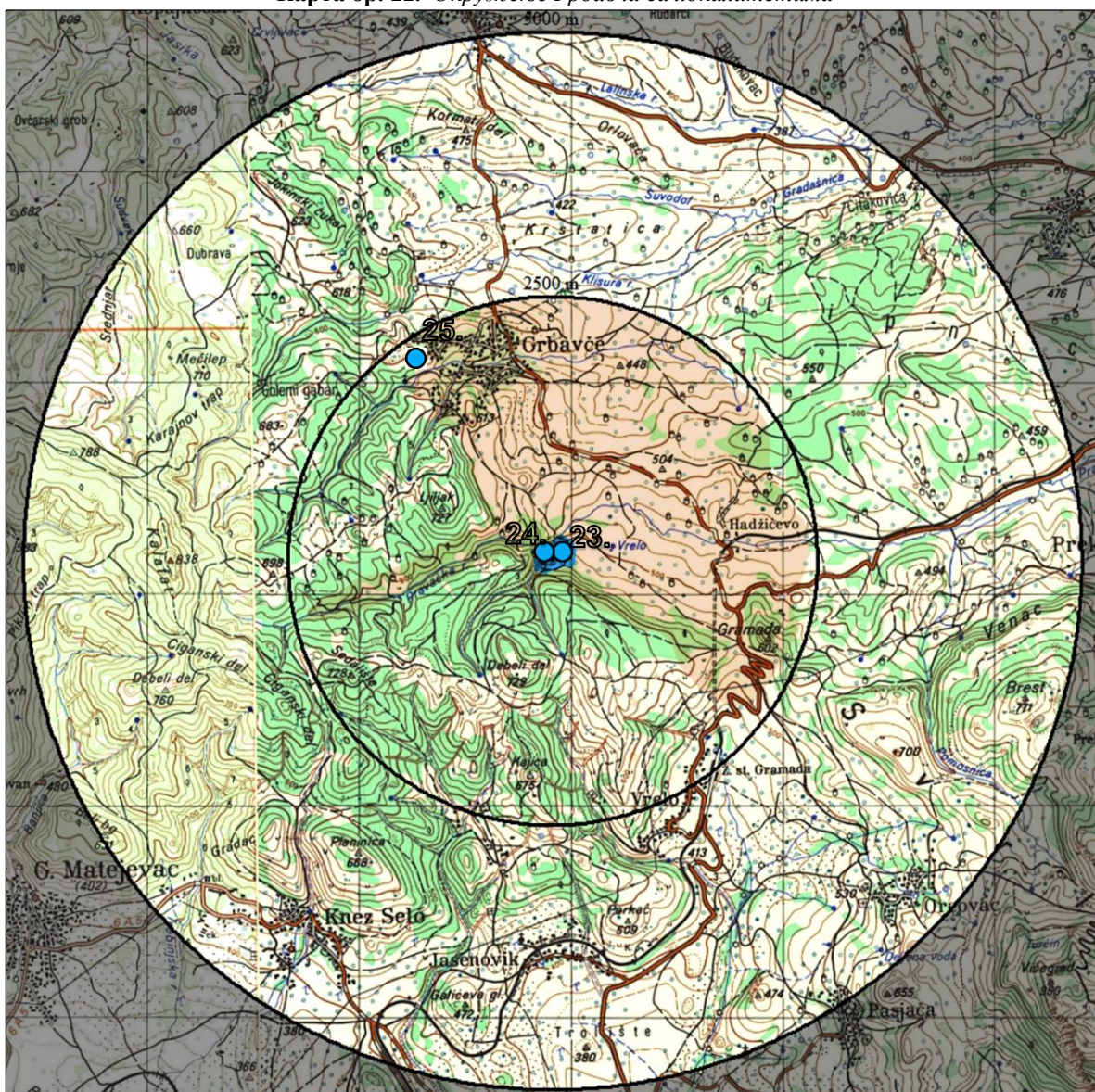
¹¹⁴ Истраживања су обављана у склопу пројекта *Проспекција доњег тока Јужне Мораве*.

на површине. Приликом рекогносцирања и пољских радова на површини локалитета је проналажен мешовит материјал који упућује на заступљеност млађег неолита, РГД, латена и антике. Стратиграфски подаци са ископавања наводе да је керамички материјал у првих 0,2 m дубине изразито хетероген. Нижи откопни слојеви до релативне дубине од 1,05 m, осим неколико фрагмента из гвозденог доба, садрже искључиво винчански материјал, док најстарији културни хоризонт припада старчевачкој култури (до 2 m дубине) (Милановић 2011: 157–158). Материјал из РГД (Т.ХИХ/1-6), би се могао узети за оквире На В фазе (Стојић 1994: 94, Т. П/4).

4.13. ГРБАВЧЕ

Грбавче је некадашње сточарско, сеоско насеље у општини Сврљиг на путу Ниш–Сврљиг, 19 km североисточно од Ниша. Шире окружење Грбавча лежи на заравни при источном подножју Калафата (839 m), у планинско-брдском подручју које се простире у висинској зони од 380 до 838 m (Голубовић 1992: 198–199).

Карта бр. 11. Окружење Грбавча са локалитетима

Минерални ресурси су представљени лежиштима бакра у брдима западно од села на контакту црвених пешчара и јурских кречњака (Krstić i dr. 1976: 58) извор термоминералне воде Бањица (Костић 1978: 137), док се на основу топониме може претпоставити постојање извора соли на потезу Сланиште (Голубовић 1992: 199).

23. ПОЉАНА

Локалитети на потезу Пољана се помињу у свега пар стручних извештаја са терена (Филиповић, Миливојевић 2006; Филиповић 2008).

Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта заузима простор који се налази на развођу сливова између Нишаве и Сврљешког Тимока. Пољана подразумева брдо (571 m), на месту где се Тајчин поток улива Правачку реку, недалеко од превоја Грамда (455 m). На тај начин поменти токови јасно издвајају Пољану од остале масе Калафата, уједно пружајући дефанзивне погодности и визуелну контролу превоја Грамада. При јужном подножју Пољане се налази извор воде који не пресушује целе године.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут евидентиран приликом археолошких рекогносцирања 2006–2007. године у организацији Завичајне музејске збирке Сврљиг. Плато при врху брда на коме су пронађени уломци праисторијске и средњовековне грнчарије заузима површину од 1,5 ha на којој нису регистровани остаци одбрамбене архитектуре. На основу керамичких уломака, праисторијски слој на градини је опредељен у период СГД (Филиповић 2008: 24).

24. ПЕЋИНА ПОЉАНА / ДРЕНОВА ГЛАВА

Географски контекст налазишта

Пећина се налази на истом брду као и претходно налазиште. Смештена је на северној стрмо нагнутој страни брда Пољана уз коју протиче Правачка река. Улазни канал је малих димензија (1 x 0.7 m), али се у даљим деловима пећине шири у пространу дворану.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран на основу случајних налаза и проспекције терена (Филиповић, Миливојевић 2006: 205; Филиповић 2008: 23–24). Керамички материјал из пећине се може хронолошки поистоветити са налазима из СГД на платоу брда (Филиповић 2008: 24, Т. VII/4). Мале димензије и тешка приступачност пећинског улаза постављају питања о функцији овог локалитета.

25. ГРАДАЦ

Географски контекст налазишта

Потез Градац подразумева узвишење смештено у међуречју токова реке Клисуре на северу и Градешнице на југу. Само налазиште смештено је на стеновитом гребену испод којег се налази западна периферија данашњег сеоског насеља. Плато на врху Градца је издужен правцем север–југ у дужини од око 200 m и ширине до 50 m, на позицији са које се пружа одличан преглед околине.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је стручно забележен приликом проспекције терена 2006–2007. године у организацији Завичајне музејске збирке Сврљиг (Филиповић, Миливојевић 2006; Филиповић 2008: 23–24). На Градцу је поред бројног покретног материјала у коме доминирају налази из касноантичког и средњовековног периода, откривен бронзани звонасти привезак који указује на постојање хоризонта из СГД (сл. 22) (Филиповић 2008: 24, Т. VII/5).

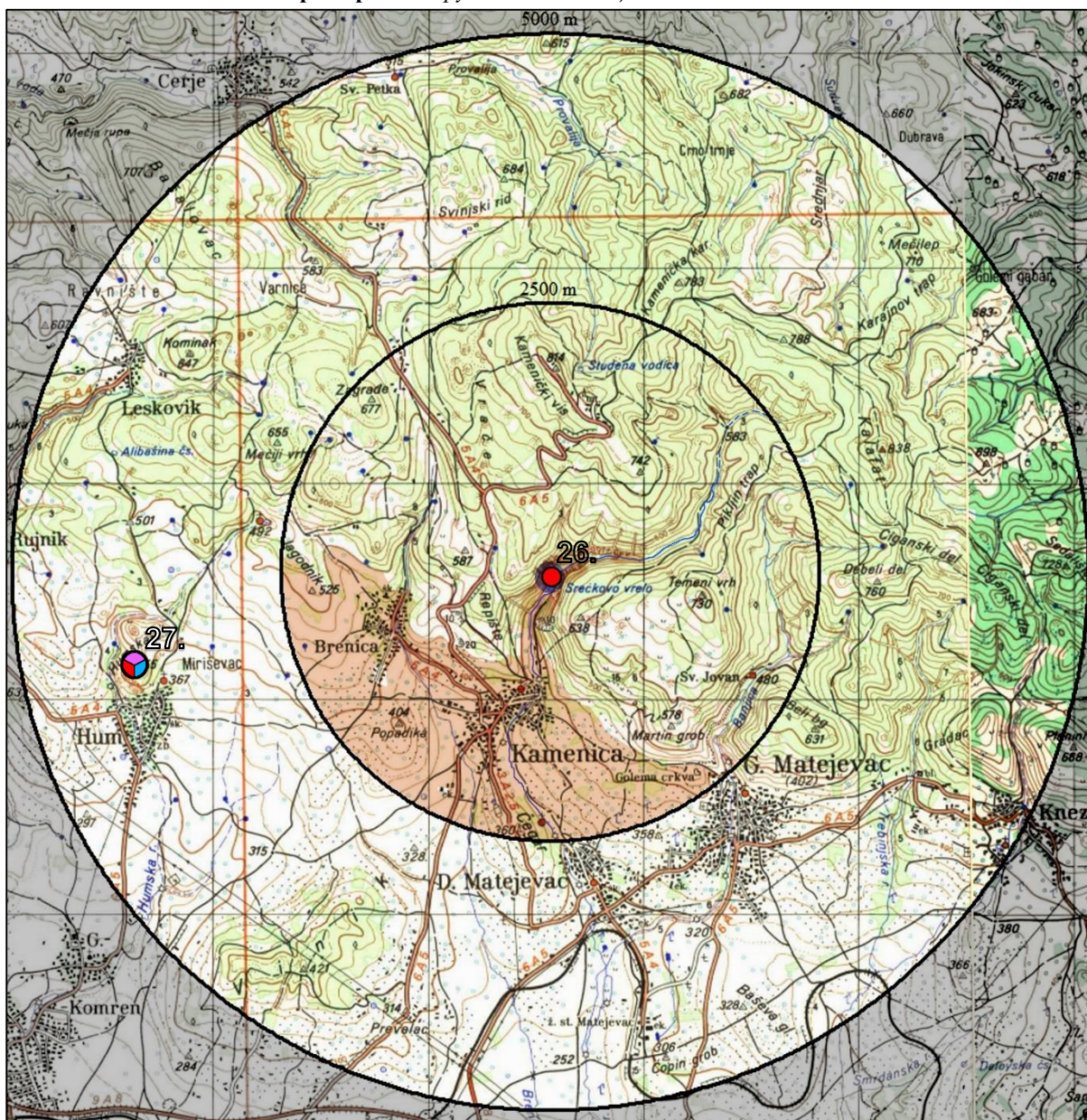

Сл. 22.
Бронзани
привезак са
локалитета
Градац
(Филиповић
2008)

4.15. КАМЕНИЦА

Каменица (1.955 ha), је ратарско сеоско насеље збијеног типа, које се налази на локалном путу Ниш–Каменица–Церје. Шире окружење Каменице подразумева брдско-планинску зону Клафата (839 m) сконцентрисану око горњег слива Бреничке реке.

Карта бр. 12. Окружење Каменице са локалитетима

Окружење Каменице је у прошлости било познато по великом броју сезонских сточарских насеља (Шолина, Петковска, Милојкова, Мишина, Кошеркова и др.), које су данас напуштене. У близини села налази се депозит кредастих доломита (Krstić et al, 1980: 44), назван *Бела земља*, који је био нашироко познат и експлоатисан за потребе прања рубља, бељења платна и производњу боја, креда и средстава за заштиту биља¹¹⁵ (Jovanović 2015: 26).

26. КАМЕНИЧКА ПЕЋИНА

Каменичка пећина се налази у атару села Каменице, 8,5 km северно од Ниша. Локалитет је забележен у археолошкој литератури захваљујући случајно откривеним керамичким предметима, који су доспели до праисторијске збирке Народног музеја Ниш (Стојић 2005: 39; Сојић, Јоцић 2006: 112, Т. XL/1–3; Булатовић, Станковски 2012: 39).

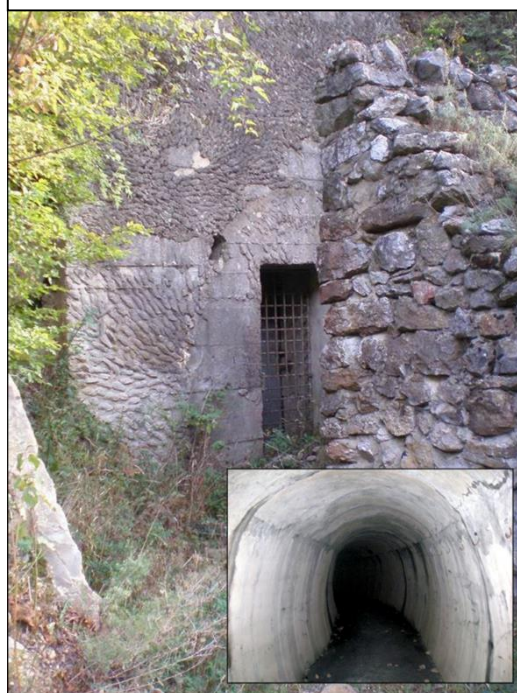
Географски контекст налазишта

Пећина у којој је откривен керамички материјал налази се у клисури Каменичке реке, недалеко од њеног извора на западним падинама врха Калафат (838 m), око 8,5 km узводно од њеног ушћа у Нишаву. Каменичка клисура подразумева крашки предео при горњем току Каменичке реке, који је погодан за формирање спелеолошких објеката. Каменичка пећина данас више не постоји у свом изворном облику. Заправо некадашњи спелеолошки објекат је за потребе војске пробијен и преправљен у пространо склониште (Jovanović 2015: 44). Сам објекат се налази у близини једног од крашких извора званог Срећково врело¹¹⁶, које се налази на локацији изузетне природне лепоте.

Археолошки контекст налазишта

Налази из пећине су доспели до нишког музеја 1963. године као случајни налази, откривени приликом изградње војног објекта. Проспекција каменичког атара вршена је у неколико наврата између 1981 и 1982 год., приликом чега је обиђена Каменичка клисура¹¹⁷ и потез око Срећковог врела¹¹⁸ али је истраживање било усмерено на проверу података М. Ризнића (1899) о остацима античке и средњевековне архитектуре. Откривени керамички фрагменти и једна комплетно очувана посуда, могу се разврстати у две фазе бронзаног доба. Старија група фрагмента опредељена је у средње бронзано доба, док је млађа група керамике заједно са готово комплетним пехаром, украшеним урезаним жлебовима и канелурама (Т. IX/2) опредељена млађу фазу параћинске културе (На А1) (Стојић, Јоцић 2006: 112; Булатовић, Станковски 2012: 39).

Сл. 23. Војни објекат на пећинском улазу и адаптирани пећински канал

¹¹⁵ Познато је да се овај седимент експлоатисан за потребе Фабрике боја и лакова "Поморавље" из Ниша. Поред тога забележен је податак да је предратна фабрика школског прибора "Викторија" из Ниша у периоду од 1926. до 1935. произвела 10 тона креде од *Беле земље* из Каменице (Jovanović 2015: 26).

¹¹⁶ Врело се среће и под називом Девојачки камен.

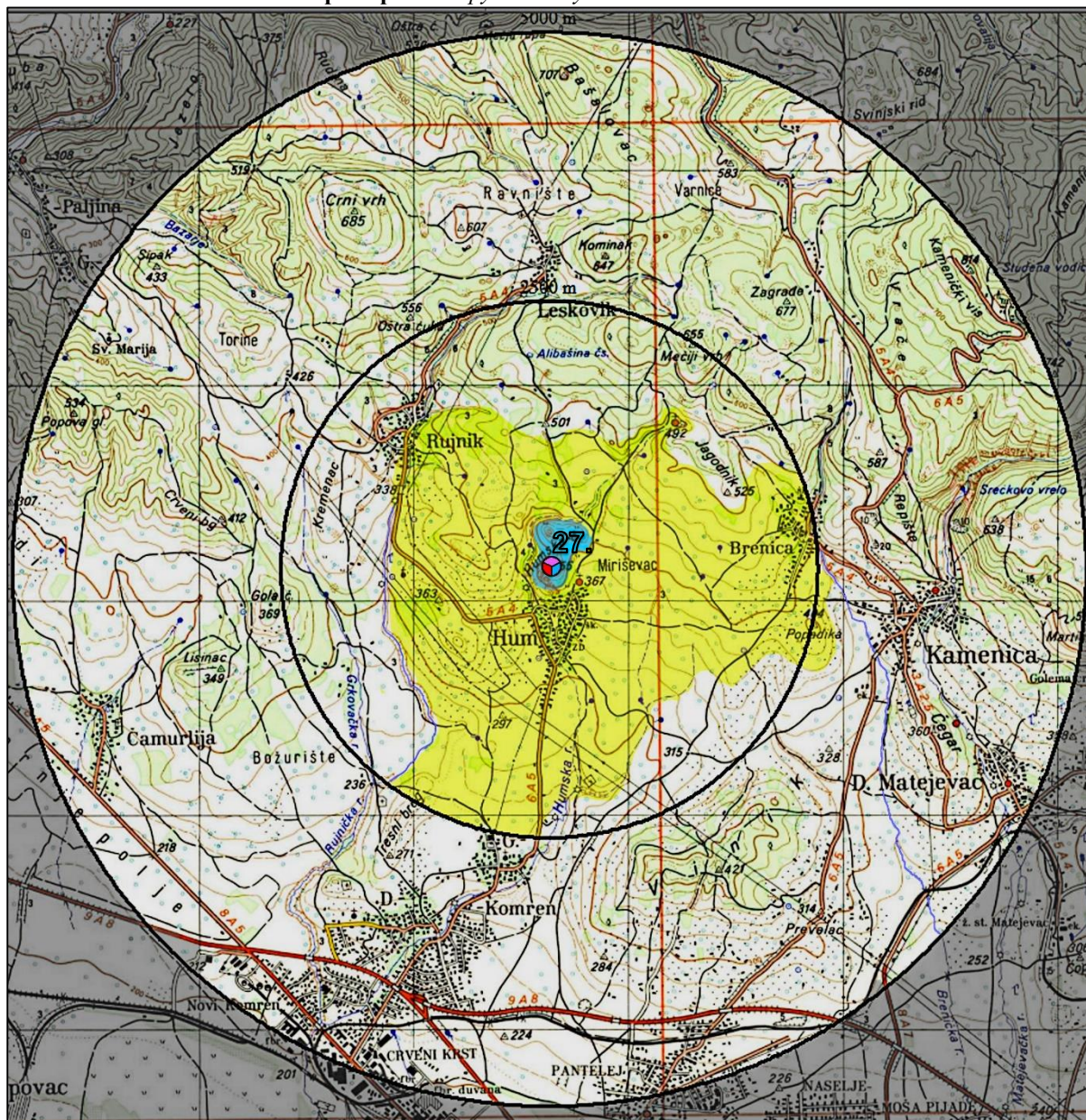
¹¹⁷ Среће се и под називом Девојачко ждрело.

¹¹⁸ АНМН, Археолошки записник бр. 126. Археолошки институт, Центар за документацију „Naivss“

4.16. ХУМ

Хум (883 ha) је ратарско–сточарско сеоско насеље збијеног типа, на локалном путу Ниш–Хум–Лесковик, 7 km северно од Ниша. Шире окружење налазишта подразумева планинску и подпланинску зону Калафата у области око горњег и средњег тока Ружничке, Хумске и Бреничке реке.

Карта бр. 13. Окружење Хума са локалитетима

У окружењу су заступљени различити привредно–географски пејзажи, међу којима доминирају благе падине нагнуте ка југу са погодностима за развијање пашњака и земљорадњу. Кроз област протиче неколико водених токова, око чијих обала су се развили уски појаси речних долина, погодних за баштованство. Област окружују ниске планине на чијим обронцима су заступљени крашки облици рељефа, уз бројне изворе воде и једним хипотермалним извором (Мартиновић 1976). Од интересних ресурса издваја се богато лежиште квалитетног кремена, регистровано на оближњим падинама

Кременца (Šarić 2013), док је квалитетна глина присутна на потезу Језеро (Стевановић 2014). Ресурси познати на основу топонамистике издвајају се нешто јужније од Хума на потезу Слатина и знатно северније (око 4,5 km) на потезу Рудина¹¹⁹.

27. ВЕЛИКА ХУМСКА ЧУКА

Хумска чука је археолошко налазиште, које представља непокретно културно добро од великог значаја. Досадашња истраживања презентована су кроз већи број публикација различитог карактера (Fewkes 1936: 53–54; Orssich de Slavetich 1940; Гарашанин, Гарашанин 1959; Гарашанин, Ђурић 1983; Калуђеровић, Ђурић 1996: 289; Стојић 2005: 40; Bulatović 2011; Булатовић, Станковски 2012: 65–73; Булатовић, Милановић 2014; Bulatović et al. 2018: 21). Локалитет је познат по открићима на основу којих је М. Гарашанин дефинисао археолошке културе из енеолита.

Географски контекст налазишта

Уже окружење Хумске чуке је смештено у контактної зони између високих језерских тераса и подпланинске зоне Калафата, обухватајући висинску зону између 250 и 450 m. Микрорејон подразумева област која је природно издвојена токовима Бреничке и Рујничке реке на истоку и западу, док је простор на северу ограничен обронцима Мечјег врха (655 m), а на југу обронцима Виника (421 m). То је изразито хетерогени комплекс језерских седимента, који заступају: пескови, глине, лапори, лапорци, шљункови, пешчари, конгломерати, агломерати, кречњаци, туфови и угљеви.

Хумска чука је развијени облик кречњачког узвишења (фот. 24), које се састоји од два међусобно раздвојена врха са заједничком основом на нижим kotaма. Вишље и пространије узвишење се назива Велика хумска чука (455 m) и представља вишеслојно градинско насеље, док се нижи врх назива Мала хумска чука (440 m) и за сада је археолошки мало познат. Чука се јасно издваја у локлалном пејзажу јер се својом висином истиче у најближем окружењу. Додатну диференцираност појачава и Хумска река, која протиче уз северну и западну страну чуке. Такве карактеристике пружају одличне дефанзивне погодности као и одличну прегледност околине, с обзиром на то да елевација највише коте у односу на Хумску реку (333 m) износи 121 m (Булатовић, Милановић 2014: 164), тако да је са врха чуке могуће надгледати готово читаву Нишку котлину. Простор погодан за насељавање налази се на платоу при врху Велике хумске чуке, који заузима површину од око 2 ha, распоређену на kotaма од 455 до 440 m н.в. (Булатовић, Милановић 2014: 163). Поред тога, важно је напоменути да су на стеновитим странама са западне стране чуке регистроване четири поткапине, које нису археолошки истраживане.

Археолошки контекст налазишта

Прва забележена истраживања Велике хумске чуке почињу у времену непосредно пре оснивања Музеја града Ниша 1933. године¹²⁰, а уредно се настављају и у неколико наредних година¹²¹ (Оршић–Славетић 1934: 303; Fewkes 1936: 54). Након поменутих проспекција, Миодраг Грбић у сарадњи са музејским институцијама из

¹¹⁹ Потез се налази на Калафату и може бити јако индикативан с обзиром на то да су на овој планини у атару Копажкошаре регистрована лежишта бабра и то на потезима званим Рудине и Руда пољана ().

¹²⁰ У питању је вероватно период током 1932. године обзиром да А. Оршић–Славетић помиње откривање праисторијских насеља у селу Хуму (Оршић–Славетић 1934: 303).

¹²¹ Издваја се експедиција Америчке школе за праисторијска истраживања којом је руководио харвардски професор Владимир Фјукс, 1933. године.

Београда и Ниша, предузима ископавања на локалитету¹²², а након њега то чине Милутин и Драга Гарашанин, 1956. године (Гарашанин, Гарашанин 1959; Гарашанин, Ђурић 1983), као и Звонимир Калуђеровић и Наталија Ђурић током 1994. године (Калуђеровић, Ђурић 1996: 289). У новом миленијуму настављена је сарадња АИ и НМН, па се током 2009. године врше ископавања мањег обима (Булатовић, Станковски 2012: 65; Булатовић, Милановић 2014), која ће од 2014. године добити систематски карактер (Булатовић *et al.* 2018: 21)¹²³.

Сл. 24. Аерофотографија Хумске чуке са југоистока (фот. П. Милојевић)

Обзиром да је локалитет интензивно коришћен и током античке епохе, горњи слојеви из бронзаног и гвозденог доба нису добро очувани и углавном су поремећени. Досадашњим истраживањима дошло се до закључка да је на платоу чуке постојало развијено насеље из ПБД (Т.ХХ/1-3) у коме је забележен материјал са елементима параћинске, брњичке и вербичоара IV културе (сл. 25) (Булатовић, Милановић 2014: 170), тако да се оквирно може одредити у фазу Вг С–D (Булатовић, Станковски 2012: 357, фуснота 541). Овом периоду припада јако оштећен плитко укопан стамбени објект већих димензија¹²⁴. Објект је садржао остатке лепа и поднице од запечене земље, као и већу количину ломљеног камена измешаног са облацима.

Материјал из РГД најчешће је украшен техникама канеловања и фасетирања (Т.ХИХ/8, Т.ХХ/4-6), па извођачи истраживања овај хоризонт везују за период између На А2 и На В1 фазе (Гарашанин, Гарашанин 1959: 246, сл. 5–11; Булатовић, Милановић 2014: 179). Керамички материјал из ове фазе је ретко заступљен, а од објектата се издваја једна мања плитко укопана јама у којој је пронађено бронзано копље одређено у исти период (Гарашанин, Гарашанин 1959: 245, сл. 4). Слична је ситуација и са материјалом

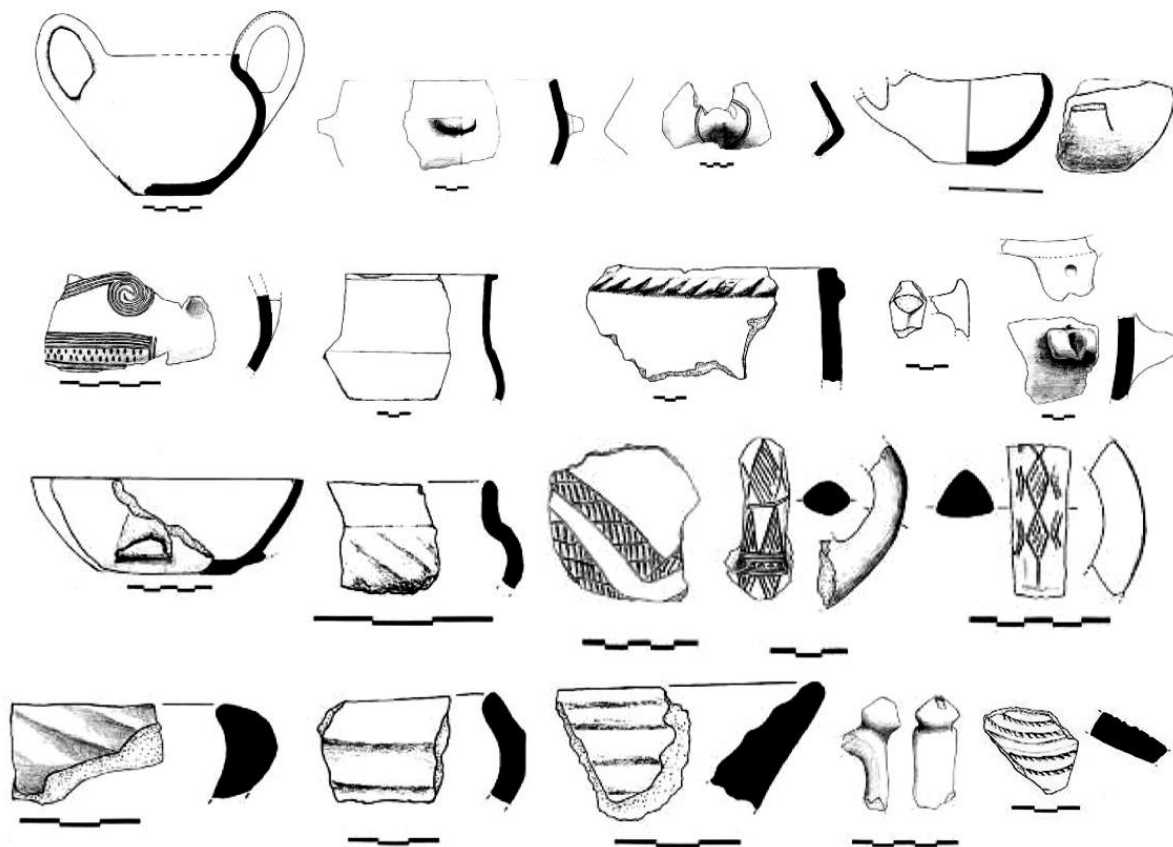
¹²² Иако су налази са тих ископавања сачувани у Народном музеју Београд, остали су без адекватне пратеће документације, чиме је онемогућена стратиграфска реконструкција (Гарашанин, Гарашанин 1959: 243).

¹²³ Поред поменутих ископавања, Хумска чука се повремено обилази у оквиру рекогносцирања у региону, попут кампања из 1973. год. у организацији Завода за заштиту споменика културе Ниш, затим 1982. год. у организацији Народног музеја Ниш и 1991. у организацији Археолошког института и нишког музеја.

¹²⁴ Објект (обележен 1 и 2) је оштећен укопима из античког периода па је јединино могуће реконструисати дубину укопа који је износио 0,3 м, док су облик и димензије остали недефинисани (Булатовић, Милановић 2014:).

из СГД (На С-D) (Т.ХІХ/7) и латена који је само спорадично регистрован без јасно издвојене стратиграфске јединице (Гарашани, Гарашанин 1959: 246, сл. 14; Гарашанин и Ђурић 1983: кат. 191; Булатовић, Милановић 2014: 179).

Сл. 25. Керамички фрагменти из ПБД и РГД са Велике Хумске чуке (Булатовић, Милановић 2014)

4.17. ГАБРОВАЦ – ВУКМАНОВО

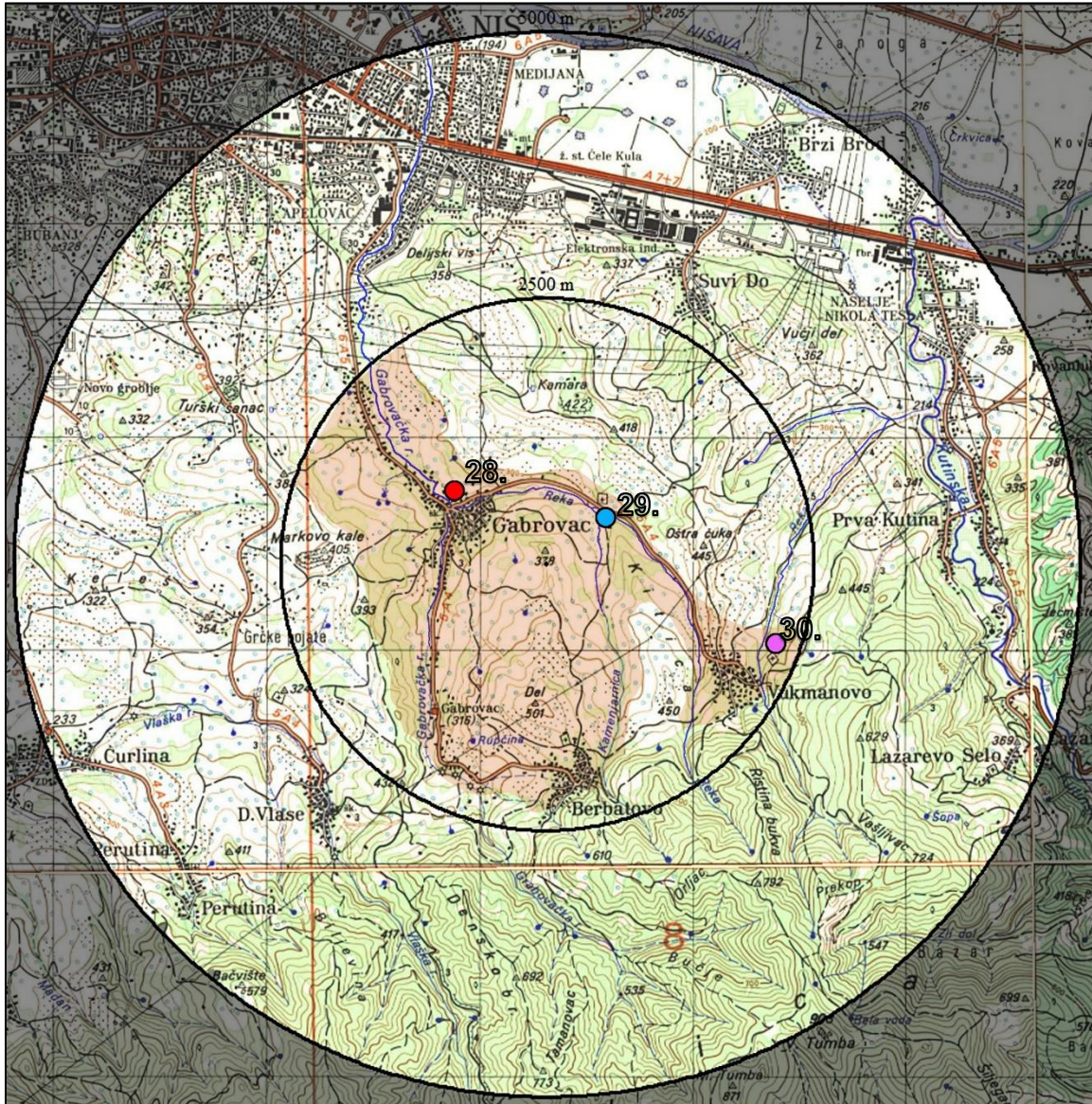
Габровац (778 ha) и Вукманово су сточарско–ратарска насеља збијеног типа, на локалном путу Ниш–Габровац–Вукманово, јужно од Ниша. Шире окружење ових насеља подразумева Селичевицу (903 m) и њене северне обронке у сливу Габровачке и Кутинске реке, као и мањи део нишавске долине. Напуштене сезонске појате сведоче о некадашњем значају сточарства¹²⁵, док архивска грађа наводи плитка лежишта мрког угља у Габровцу експлоатисана током турске власти (Милићевић 1884: 15).

28. РАСАДНИК / ГАБРОВАЦ

Локалитет Расадник је ретко помињан у литератури и у складу са својим положајем углавном се среће под називом Габровац (Гарашанин, Гарашанин 1951: 47; Костић 1967: 296; Стојић, Јоцић 2006: 78; Булатовић, Станковски 2012: 41).

¹²⁵ Поред тога околна топонимија: Бербатово, Доње Власе, Раутово, Влашко брдо, Влашка шума итд. указују на ранију насељеност подручја влашким становништвом (Ђурић 1987: 114).

Карта бр. 14. Окружење Габровца и Вукманова са локалитетима

Географски контекст налазишта

Потез Расадник се данас налази у централном делу села Габровц (сл. 26). То је простор на падинама уз десну страну Габровачке реке, нешто ниже од ушћа Вукмановачке реке. У горњим деловима падине постоје два јака извора воде.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први регистровао А. Оршић–Славетић, који је током ратних година планирао мања ископавања у сарадњи са Владимиром Милојчићем (Јанковић 2018: 87–88). На локалитету је константовано вишеслојно праисторијско насеље са материјалним остацима из бакарног и бронзаног доба. Керамика из бронзаног доба (Т. XX/7-8, XXI/1-2) има одлике позне парафинске културе и има аналогија са материјалом из хоризонта Медијане I, тако да се у Понишављу може узети за временске оквире Br D – На A1 фазе (Булатовић 2012: 41; Стојић, Јоцић 2006: 78).

Сл. 26. Поглед на село Габровац и околину локалитета Расадник са брда Камара (фот. П. Милојевић)

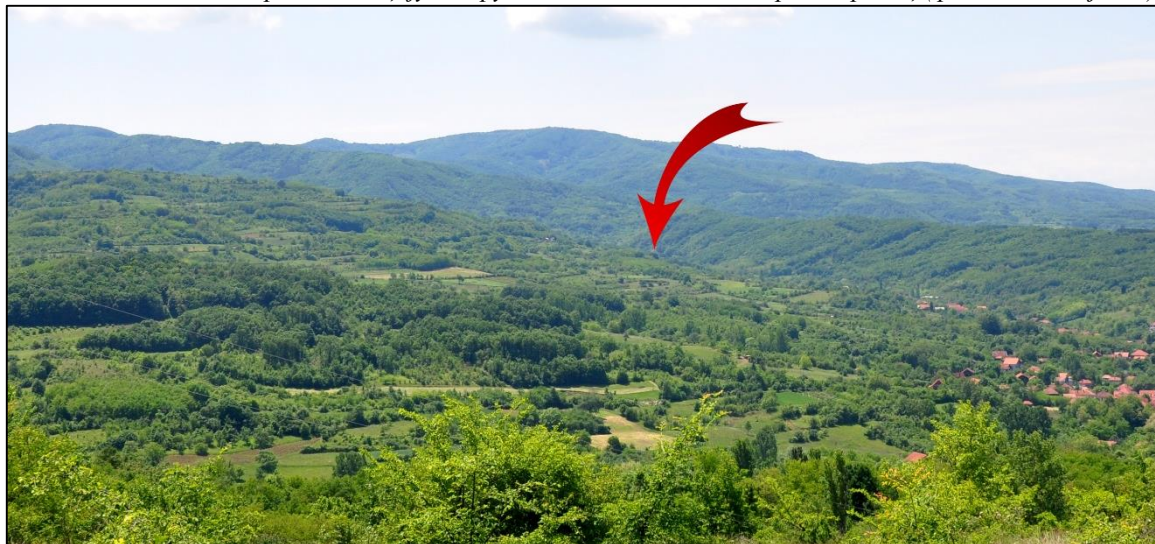
29. СТАРИ ГАБРОВАЦ / КИТИЦА

Локалитет није помињан у литератури, с обзиром да је откривен 2020. године.

Географски контекст налазишта

Потез Стари Габровац се налази ЈИ од Габровца на путу ка селу Вукманову, недалеко од сеоског гробља (сл. 27). Налазиште заузима положај у северном подножју Кितिце (450 m) у уској равници на месту ушћа Камењарнице у Вукмановачку реку.

Сл. 27. Поглед са севера на позицију и окружење локалитета Стари Габровац (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је откривено приликом провере музејских података о налазиштима из атара села Габровца за потребе овог рада. Установљено је да се налазиште простира на површини од 1 ha и да садржи керамички материјал из неолита, СГД и новог века. Керамика из СГД (Т.ХХI/3) се може везати за временске оквире На В3 – На С фазе.

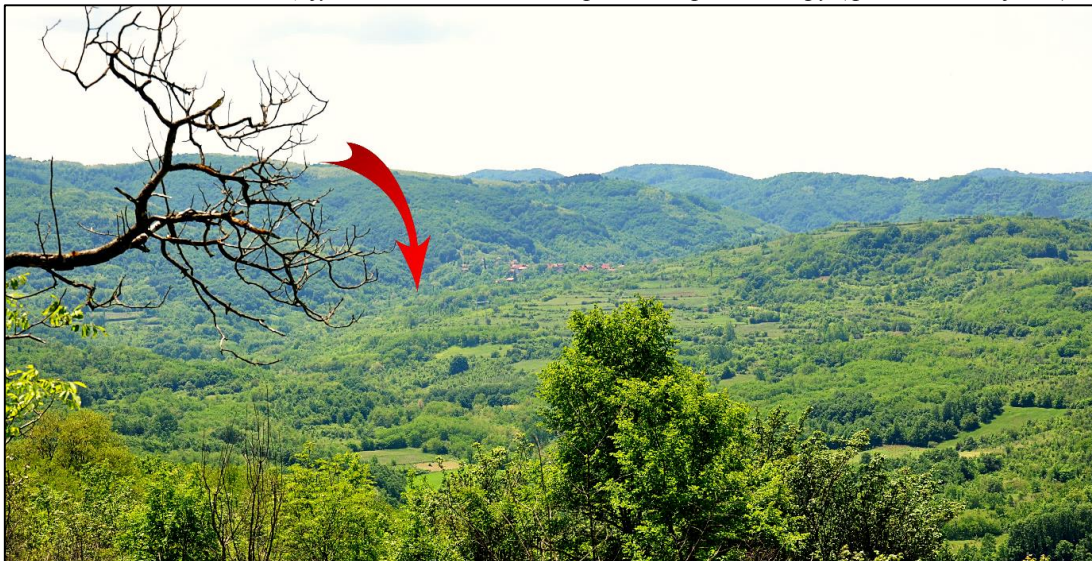
30. СЕЛИШТЕ / ВУКМАНОВО

Локалитет је само узгредно помињан у литератури, често забележен само под називом матичног села, Вукманова (Оршић–Славетић 1934: 303; Гарашанин, Гарашанин 1951: 47; Ајдић 1981: 41).

Географски контекст налазишта

Ужа околина налазишта је смештена на побрђу које уједно представља место развођа ка сливовима Габровачке и Кутинске реке. Само налазиште се налази на једном благо узвишеном троугаоном платоу при северним падинама Белог Камена (629 m) који лежи изнад ушћа два потока који даље формирају ток Реке (сл. 28). На поменутом платоу је смештено сеоско гробље, као и два извора воде.

Сл. 28. Поглед на позицију потеза Селиште са брда Камара на северу (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет Селиште је тридесетих година прошлог века регистреовао А. Оршић–Славетић,¹²⁶ одређивши још тада материјал у халштатски период (Оршић–Славетић 1934: 303). Карактеристике пронађеног керамичког материјала указују да је насеље егзистирало током позног средњег века и РГД (На В) (Т.ХХI/4-6).

4.18. БЕРЧИНАЦ

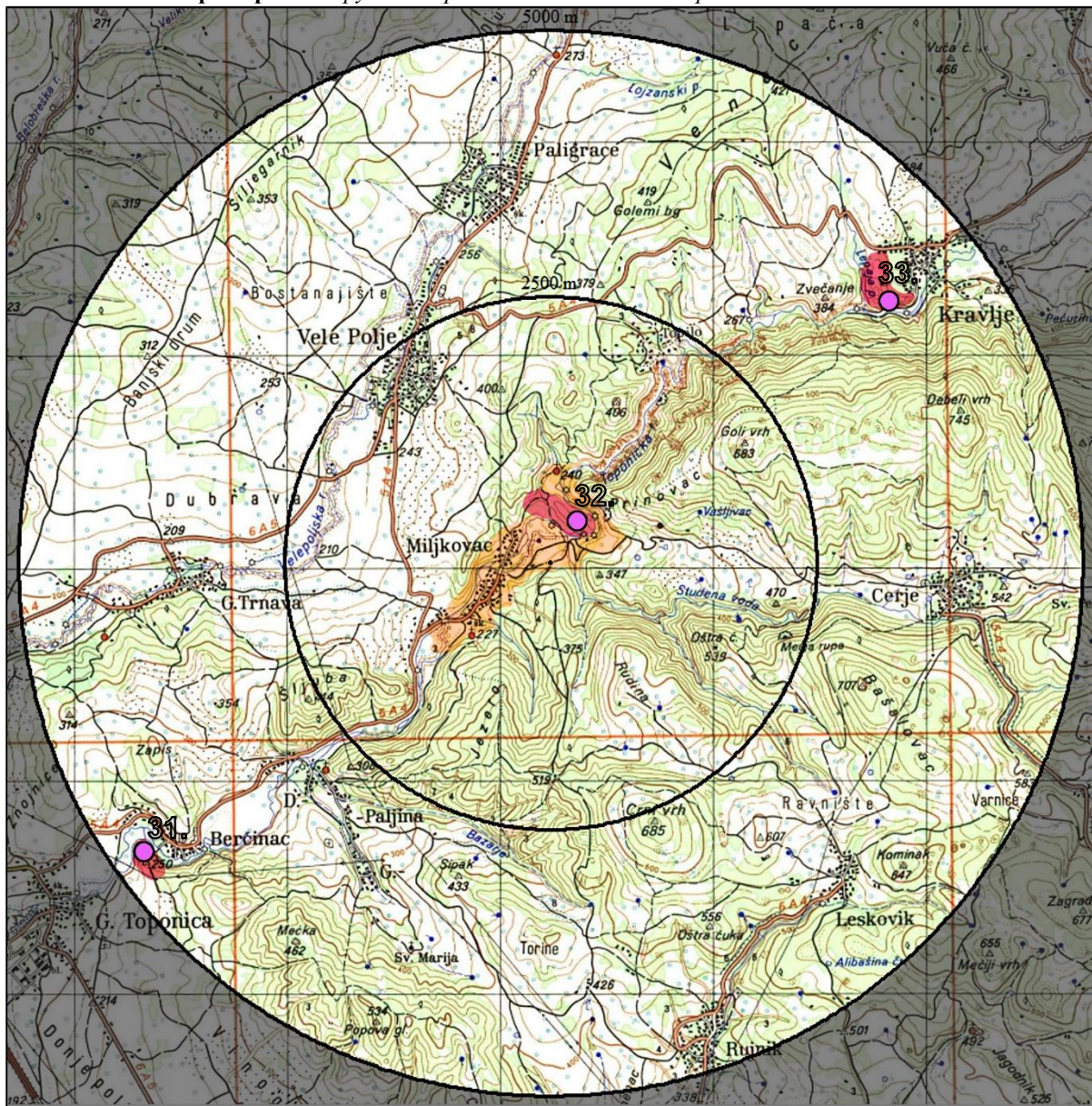
Берчинац (356 ha) је ратарско–сточарско сеоско насеље збијеног типа, 13 km СЗ од Ниша. Налази се на регионалном путу који се у горњем сливу Топоничке реке¹²⁷ рачва ка Сврљигу и Сокобањи. Шире окружење Берчинца подразумева јужне обронке Калафата око доњег тока Топоничке реке, као и област јужноморавске долине око њеног

¹²⁶ Оршић–Славетић је до налазишта дошао на основу *Извештаја о археолошким налазиштима* у општини Габровац који је саставио и предао преседник општинске управе Габровац (АНМН, рукописни документ заведен: 12 /No 2581, 30. IX. 1934. год. Општина Габровачка, Срез Нишки).

¹²⁷ Слив Топоничке реке се може сматрати микроцелином у Доњем Понишављу с обзиром да покрива област између Нишке, Алексиначке, Сврљишке и Сокобањске котлине, на простору између јужноморавске долине и планина Озрена, Девнице и Калафата (Ршумовић 1967: 150–156; Дукић 1975: 46–48). Слив је састављен од брзих планинских токова који формирају специфичан брдско–планински рељеф са развијеним крашким облицима (Nešić 2001) у оквиру кога се развило 14 савремених насеља углавном са развијеном сточарском привредном оријентацијом и траговима старије насељености.

ушћа. Лежиште кремена на Кременцу код Рујника, представља једино регистровано лежиште неметаличних минералних сировина у ширем окружењу.

Карта бр. 15. Окружење средњег тока Топоничке реке са локалитетима

31. ДЕРВИШКА ЧУКА

Локалитет до сада није много обрађиван у стручној литератури (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 91).

Географски контекст налазишта

Налазиште је позиционирано при врху брда (250 m), које се уздиже поред леве обале Топоничке реке, 2 km узводно од налазишта на Ђузином брегу. Само брдо је јасно издвојено у локалном пејзажу, с обзиром на то да је у односу на долињску равницу вишље за 60 m. Чука се налази у конкави једне веће окуке Топоничке реке, тако да је са три стране ограђена водом, што увећава њене дефанзивне перформансе. Поред тога Дервишка чука се налази на излазу Топоничке реке из Берчиначке сутеске, тако да представља стратешку тачку погодну за контролу пута у долини Топоничке реке.

Археолошки контекст налазишта

Једина стручна проспекција обављена је 2015. године¹²⁸ (Милановић, Милојевић 2016). Локалитет је познат од раније на основу случајних налаза, који су доспели до евиденције НМН и археолошке збирке *Принчева вила* у Г. Топоници. Керамички материјал са врха Дервишке чуке указује на период РГД (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: сл. 45).

Сл. 29. Поглед на Дервишку чуку са истока (фот. П. Милојевић)

4.19. МИЉКОВАЦ

Миљковац је сточарско–ратарско сеоско насеље збијеног типа у градској општини Црвени Крст, 12,5 km северно од Ниша. Налази се на месту где се рачвају два регионална пута, један ка Сокобањи преко Велепоља и Озрена, а други ка Сврљигу долином Топоничке реке и попшичким развођем. Шире окружење Миљковца подразумева брдско–планинску област око тока Топоничке реке, коју са десне стране окружују обронци Калафата, а са леве обронци Озрена. Топонамистички подаци са потеза Рудина указују на могућност постојања лежишта бакра с обзиром да се потез налази у истим серијама јурских кречњака као код регистрованих лежишта у атарима Матејевца, Копајкошаре и Грбавча (Krstić et al. 1980: 45–46). У непосредној близини Железника регистрован је термоминерални извор назван бања Видриште.

32. ЖЕЛЕЗНИК

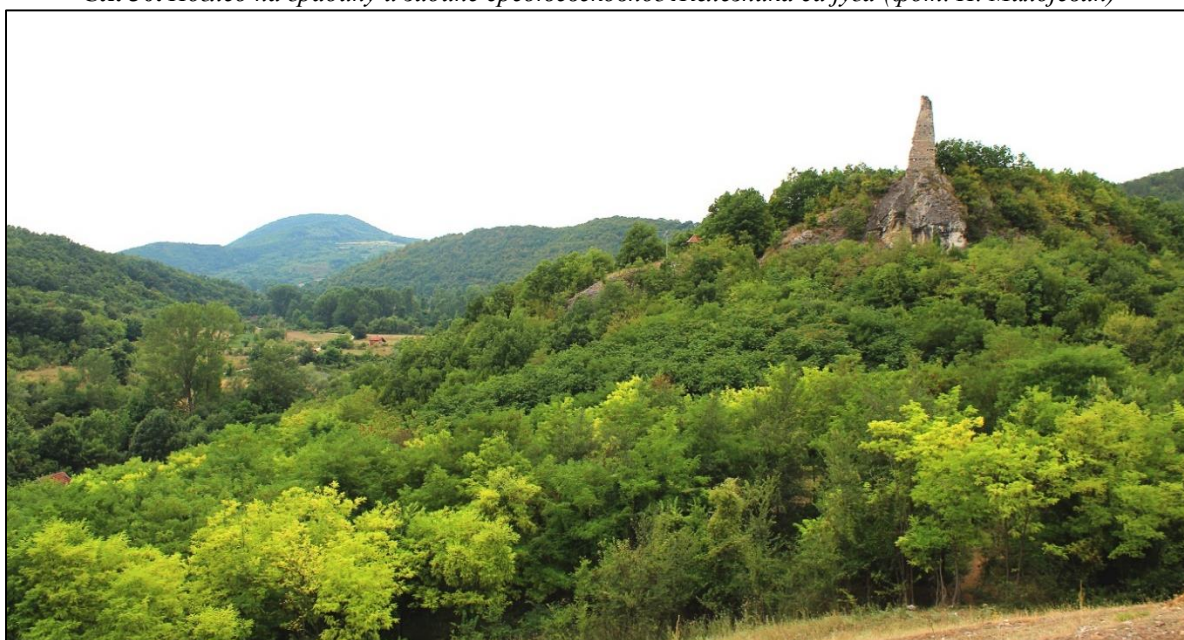
Налазиште је обрађивано кроз неколико археолошких студија где је фокус усмериван на архитектонске остатке из средњег века (Милићевић 1884: 18, 80; Дероко 1950: 116; Бојанић 1983: 146; Стојић, Јоцић 2006: 148; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 124–125).

¹²⁸ У оквиру пројекта *Археолошка проспекција Алексиначке општине*.

Географски контекст налазишта

Најужи рејон налазишта подразумева мање котлинасто проширење при ушћу Студене воде у Топоничку реку. Миљковачка котлинаца уједно представља и транзитну тачку код које се укрштају путеви на излазима из Крављанске и Церјанске сутеске¹²⁹. Сам локалитет се налази на каскадном узвишењу које је смештено у меандру Топоничке реке, низводно од њеног излаза из Крављанске клисуре, а на месту ушћа са Студеном водом. Железник је имао одличне дефанзивне предиспозиције, с обзиром да је окружен реком са свих страна осим западне, док је са врха градине могућа визуелна контрола шире околине. У подножју градине извире термоминерални извор Видриште (Костић 1978: 136–137; Krstić et al. 1980: 46), а евидентирана су и 4 спелеолошка објекта.

Сл. 30. Поглед на градину и зидине средњевековног Железника са југа (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Железник је пре свега познат по рушевинама утврђења из средњег века, чији остаци се налазе на највишем платоу брда, док је праисторијска керамика регистрована на нешто нижем, али пространијем јужном платоу. Слој са праисторијском керамиком је први пут евидентиран приликом рекогносцирања 1971. године, спроведених у организацији ЗЗСКН (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 138–140). Наредна истраживања обављана су тек приликом кампања из 2015. и 2019. године у организацији АИ и матичних институција¹³⁰.

Фрагменти украшени широким хоризонталним канелурама су повезани са керамиком израђеном у стилу Гава–Белегиш II (Стојић, Јоцић 2006: 148). Налази керамике пронађени приликом рекогносцирања 2015. и 2019. године, се хронолошки уклапају у временске оквире РГД (Т.ХХI/7-8, ХХII/1-5). У прилог таквој хронологији иде и податак са краја XIX века који наводи да је на овој локацији пронађена једна

¹²⁹ Прва сутеска представља сужење на траси планинског пута уз Топоничку реку, који кроз Моравски Голак води ка Сокобањској и Сврљишкој котлини. Друга сутеска се налази на траси која прати ток Студене воде и пролази кроз унутрашњост Калафата, преко којих је могућа алтернативна деоница до Нишке и Сврљишке котлине.

¹³⁰ Пројекти: Археолошка проспекција Алексиначке општине (2014-2016) и Археолошка проспекција доњег тока Јужне Мораве (2017-2019).

бронзана секира типа „келт“, укупне дужине 13 цм и ширине сечива 4,5 цм (Валтровић 1885: 132).

4.20. КРАВЉЕ

Кравље је сточарско–ратарско сеоско насеље у градској општини Црвени Крст, које се налази на регионалном путу Горња Топоница – Кравље – Сврљиг 14,5 km северно од Ниша. У ширем окружењу Кравља превладавају брдско–планински пејзажи Калафата и Девике око тока Топоничке реке која овде пролази кроз Крављанску клисуру између Миљковца и Кравља, као и кроз једно веће долинско проширење између Кравља и Попшице. Најзначајнији ресурс представљају лежишта бакра регистрована у кречњацима и црвеним пешчарима Калафата (Krstić et al. 1980: 45–46), док изузетан ресурс подручја чине бројни термални извори (укупно 18) и врела пијаће воде (Мартиновић, Костић 1965; 1975). Са друге стране топонамистички маркери указују на изворе сумпора на потезу Смрдан и соли на потезу Слатина.

33. КУЛИНА

Кулина је релативно скоро ушла у археолошку литературу иако је њено постојање давно познато из музејске евиденције (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 124-5).

Географски контекст налазишта

Кулина је стеновито узвишење (396 m) које се уздиже одмах изнад источне периферије села, на самом почетку Крављанске клисуре. Брдо је јасно истакнуто у локалном пејзажу, с обзиром да су источна и јужна страна омеђена меандром Топоничке реке, док западну страну сече ток Лепаје који се улива у подножју градине. Градина поред тога што пружа одличну прегледност терена, садржи на самом платоу узвишења мању поткапину.

Сл. 31. Поглед на Кулину са обале Топоничке реке, њен плато и поглед на село Кравље са врха градине (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Праисторијски слој на градини је евидентиран приликом рекогносцирања ЗЗСКН 1971. године, што је потврђено рекогносцирањима 2014–2016 године. Остаци налазишта су установљени на платоу узвишења који се простире се правцем исток–запад 200 x 70 m. Фрагменти керамике су рађени без употребе витла и имају изразито грубу фактуру и текстуру, углавном без декоративних елемената. Фрагмент питоса са масивном трапезоидном дршком квадратног пресека и вертикалном перфорацијом која је изведена неким ваљкастим инструментом су широко заступљени облици из РГД, који се срећу у североисточној (Капуран 2015: Т.18/18–23), централној (Стојић, Чађеновић 2006: Т.ХСVI/1, Т.СXXX/1) и југоисточној Србији (Стојић, Јоцић 2006: XV/45, XL/3, Булатовић 2008: сл. 5/6, 6/9; Булатовић, Станковски 2010: XXXI/111). Фрагменти са низом дубоко урезаних хоризонталних линија, као и зделе дебљих зидова S профилације са украсима у виду хоризонталних уреза и канелура ближе опредељују локалитет у временске овире На А2 – На В3 фазе (Т.ХХII/6-8).

4.21. ПОПШИЦА

Попшица је сточарско сеоско насеље у општини Сврљиг, које се налази на регионалном путу Г.Топоница–Сврљиг, 19 km СЗ од Сврљига и 23 km северно од Ниша. Шире окружење Попшице подразумева брдско–планинску област на развоју сливова између Топоничке реке и Сврљишког Тимока. Окружење обухвата исте минералне ресурсе као и суседно село Кравље, с тим што је удаљеност до ресурса другачија.

Сл. 32. Попшичка пећина горњи улаз и унутрашњост (фото. П. Милојевић)

34. ПОПШИЧКА ПЕЋИНА

Попшичка пећина је у науци била предмет бројних спелеолошких проучавања (Жујовић 1893; Цвијић 1895; Петровић 1955; 1976: 147–148; Димитријевић 1997), док њен археолошки потенцијал до сада није био предмет публикованих радова.

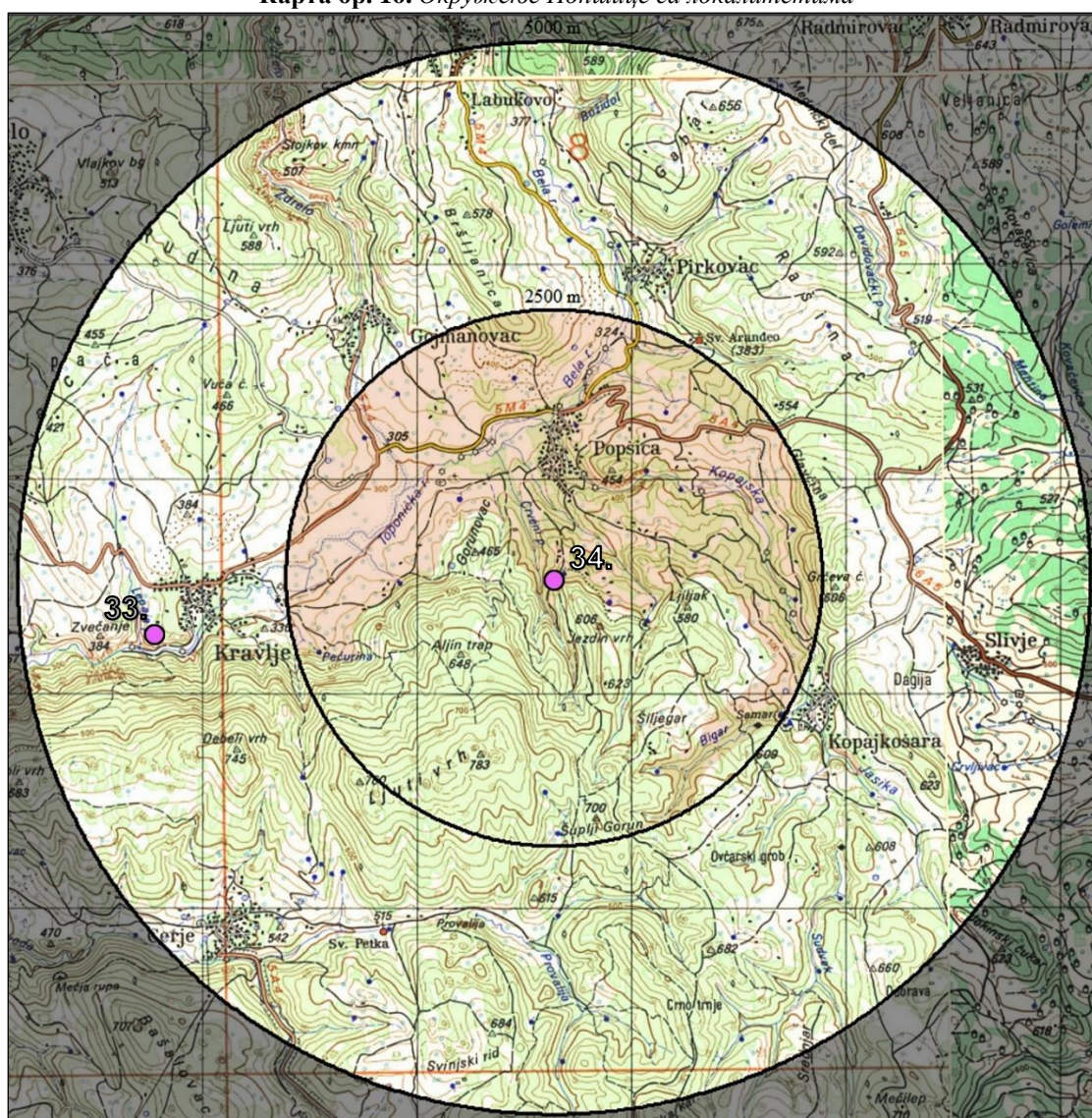
Географски контекст налазишта

Попшичка пећина се налази на северним обронцима Калафата у анфитеатралном басену који је формиран око тока Селског потока, леве притоке Топоничке реке. Пећински улаз се налази испод кречњачког одсека Јездиног врха (606 m), недалеко од извора Селског потока, 2 km северно од Попшице. Укупна дужина свих пећинских канала износи 620 m, а издвајају се простране дворане и богатство пећинског накита (Петровић 1955). На истој стени поред пећине постоји и поткапина.

Археолошки контекст налазишта

Пећина је рекогносцирана 2017¹³¹. и 2018¹³². године приликом чега су установљени фрагменти праисторијске керамике, како у унутрашњости пећине и поткапине, тако и на платоу испред пећине. Пронађени керамички материјал се може одредити у РГД.

Карта бр. 16. Окружење Попшице са локалитетима

¹³¹ Рекогносцирање обављено у склопу пројекта: *Истраживања прелаза из средњег у горњи палеолит у источној Србији*, који се реализује у сарадњи Филозофског факултета у Београду и Универзитета Аризона у Тусону (САД), под руководством Душана Михаиловића.

¹³² Пројекат: Археолошка проспекција доњег тока Јужне Мораве (2017-2019).

5. ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У ДОЊЕМ ПОНИШАВЉУ

У регионалној целини дефинисаној као Доње Понишавље, обрађено је 34 археолошка налазишта из атара 22 савремена насеља. Осим три локалитета, сва остала налазишта је аутор лично обишао. Највећи број налазишта је регистрован путем археолошке проспекције (24). Ископавања су вршена на 8 налазишта, док подаци за два налазишта потичу на основу музејске евиденције о случајним налазима. Међу ископаваним налазиштима 4 су испитивана само мањим сондирањем, док су на 4 вршена систематска вишегодишња ископавања. Осим два локалитета који су препознати као некрополе, сва остала налазишта су окарактерисана као насеља или места за поједине специјализиране активности људи (војни логори или светилишта). Досадашњим истраживањима је установљено да су 9 налазишта једнослојна, док су остала 25 локалитета на основу површинских налаза и ископане стратиграфије опредељена као вишеслојна.

Позно бронзано доба

Хоризонт ПБД евидентиран је на 13 налазишта у 12 савремених катастарских атара. Једино се локалитети Радачје и Кованлук 1 налазе у истом сеоском атару на међусобно малој удаљености (500 м), међутим у њиховом случају постоје индиције да се ради о насељу и некрополи. Три локалитета ископавано је систематски, два су само сондирана, шест су евидентирана археолошком проспекцијом, док су два налазишта ушла у евиденцију захваљујући случајним налазима.

Таб. 4. *Налазишта из ПБД у доњем Понишављу и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Катастарски атар налазишта	Врста налазишта	Истраживања	Ауторов обилазак
2	Радачје	Малча	Насеље	СОНД	ДА
3	Кованлук 1	Малча	Насеље	РЕК	ДА
7	Суводол	Г. Врежина	Насеље	РЕК	ДА
8	Бујет	Д. Врежина	Насеље	РЕК	ДА
10	Војни аеродром	Медошевац	Некропола	СЛУЧ	НЕ
14	Велика чесма	Вртиште	Насеље	СОНД	ДА
17	Ђузин брег	Г. Топоница	Насеље	РЕК	ДА
19	Радон	Нишка бања	Насеље	РЕК	ДА
20	Медијана	Брзи брод	Насеље	ИСКОП	ДА
21	Бубањ	Ново село	Насеље	ИСКОП	ДА
26	Каменичка пећ.	Каменица	Пећински л.	СЛУЧ	ДА
27	В. Хумска чука	Хум	Градина	ИСКОП	ДА
28	Расадник	Габровац	Насеље	РЕК	ДА

Само налазиште код Медошевца је документовано као некропола, док за Кованлук 1 постоје индиције. Сва остала налазишта се могу везати за насеља, међу којима се издваја једно градинско и једно пећинско. Насеље у близини некрополе код Медошевца за сада није потврђено, првенствено из разлога што се ширира област налази под управом војске РС. Међутим локалитет ће бити третиран у анализи образаца насељавања под претпоставком да се бронзанодопско насеље налази у близини откривене некрополе.

Добар део налазишта из узорка ПБД (77%) према свом географском положају у Моравско-вардарској долини смештен је у првој зони (I), односно у оквирима Нишавске долине. Преостала три налазишта (23%) заузимају позиције у другој зони (II) односно у ближем залеђу, тако да локалитети из ПБД у трећој зони (III) нису ни регистровани. Сва налазишта налазе се на позицијама чија хидрографска мрежа припада Нишавском сливу, док рељефна основа из окружења 8 налазишта припада масиву Калафата (61%), три обронцима Селичевице (23%), један локалитет припада систему Сврљишких планина (8%), док је један на обронцима Суве планине (8%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у по шест случајева обухватају два (46%) и три рељефна појаса (46%), док у једном случају (8%) налазиште обухвата само један појас. Окружење четири налазишта је сконцентрисано у равници али добрим делом атара захватају и побрђе, док су два налазишта сконцентрисана на побрђу али гравитирају ка планинским обронцима. Надморска висина свих окружења варира од 170 до 903 m, док висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 140 m у околини Бубња, па до 700 m у окружењу Расадника код Габровца. На четири налазишта (19, 26, 27, 28) висинске варијације у околном рељефу су веће од 500 m, док је на преосталих 9 налазишта висинска разлика мања и у просеку износи око 300 m.

Таб.5. Локалитети из ПБД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Катастарски атар налаз.	Поз.	Реч. слив	Планин. сис.	Рељ. појас	Над. вис. окружења
2	Радачје	Малча	I	Нишавски	Сврљишке п.	1-2-3	215-596
3	Кованлук I	Малча	I	Нишавски	Калафат	1-2-3	215-596
7	Суводол	Г. Врежина	I	Нишавски	Калафат	1-2	205-488
8	Бујет	Д. Врежина	I	Нишавски	Калафат	1-2	205-421
10	Војни аерод.	Медошевац	I	Нишавски	Калафат	1-2	185-369
14	Велика чесма	Вртиште	I	Нишавски	Калафат	1-2-3	170-534
17	Ђузин брег	Г. Топоница	I	Нишавски	Калафат	1-2-3	170-534
19	Радон	Нишка Бања	I	Нишавски	Сува план.	1-2-3	210-867
20	Медијана	Брзи брод	I	Нишавски	Селичевица	1-2	195-445
21	Бубањ	Ново село	I	Нишавски	Селичевица	1	180-320
26	Каменичка пећ.	Каменица	II	Нишавски	Калафат	2-3	240-838
27	В. Хумска чука	Хум	II	Нишавски	Калафат	2-3	210-814
28	Расадник	Габровац	II	Нишавски	Селичевица	1-2-3	200-903

Пољопривреда прединдустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из ПБД, орјентисана је у 8 случајева претежно ка ратарству (62%), док је у пет случајева привредна орјентација више окренута сточарству (38%). Прецизнијим разврставањем из узорка је могуће издвојити три атара са мешовитом привредном орјентацијом, односно два атара са сточарско-ратарском (15%) и један атар са ратарско-сточарском (8%) привредном орјентацијом¹³³.

Чак 12 налазишта гравитира ка неком минералном ресурсу, од којих су само два окренута ка металичним ресурсима. Хумска чука гравитира ка 6 минералних ресурса, пет налазишта гравитира ка два ресурса, а 6 налазишта ка једном минералном ресурсу. Највише налазишта (31%) у својим окружењима поседује лежиште квалитетне глине (10,

¹³³ Сви резултати о прединдустријској орјентацији сеоских општина добијени су на основу статистике из публикације: *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31. децембра 1910. (1911). Књ. 5. Управа државне статистике. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.*

20, 21, 27) и минералне изворе (7, 8, 19, 27), нешто је мање слатина (10, 27), смрдана (7, 8), угља (19, 28), а истичу се и два налазишта која гравитирају ка лежишту креде (26, 27). Ка металичним ресурсима, односно баку гравитирају једино Хумска Чука и Каменичка пећина и то тек у најдаљој, трећој зони од локалитета. Ресурси у првој зони, односно у рејону налазишта евидентирани су у девет случајева. У овој зони налазе се сва глиништа (10, 20, 21, 27), затим два термоминерална извора воде (7, 19), док су лежишта угља (28), креде (26) и слатине (27) евидентирана само у поједначним случајевима.

Таб. 6. Локалитети из ПБД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоприв. оријентација	Минерална лежишта	Позиција лежишта
2	Радачје	I	ПАТ	SiO ₂	2
3	Кованлук I	I	ПАТ	SiO ₂	3
7	Суводол	I	ПАТ	MI / S	1/3
8	Бујет	I	ПАТ	MI / S	2/3
10	Војни аеродром	I	ПАТ	GL / NaCl	1/3
14	Велика чесма	I	СТО	/	/
17	Ђузин брег	I	СТО	NaCl	3
19	Радон	I	ПАТ	MI / UG	1/3
20	Медијана	I	СТО	GL	1
21	Бубањ	I	СТО-ПАТ	GL	1
26	Каменичка пећина	II	ПАТ	KR / Cu	1/3
27	Велика Хумска чука	II	ПАТ-СТО	NaCl / GL / SiO ₂ / MI / KR / Cu	1/1/2/2/3/3
28	Расадник	II	СТО-ПАТ	UG	1

Доминирајући рељеф у ужем окружењу ($r = 2,5$ km) налазишта је чак у 10 случајева (77%) окренут долиномском рељефу у пет случајева (23%) брдском рељефу, док ниједно налазиште не заузима позицију у чијем окружењу доминира планински рељеф. Детаљнијим разврставањем могуће је издвојити пет налазишта која готово искључиво заузимају долиномски рељефни појас (38%), док пет налазишта заузима мешовит рељефни пејзаж који у четири случајева подразумева претежно долиномско-брдски предео (31%), а у једном брдско-долиномски предео (8%). Окружења два налазишта (26-27) заузимају брдско-планински предео (15%), док једино окружење налазишта Радон код Нишке Бање нагло прелази из долиномског у планско подручје.

Магистрални правци који пролазе кроз рејон налазишта забележени су у 10 (77%) случајева. Међу њима су пет (38%) налазишта (2, 3, 17, 19, 20) додатно повезана са појединим регионалним правцима тако да уживају још веће саобраћајне погодности с обзиром да представљају важна саобраћајна чворишта. Преостала три локалитета (23%) захватају рејон кроз који циркулишу само локални путеви (26-28).

Бројност речних токова у непосредној околини локалитета из ПБД у највише случајева подразумева терен са два речна тока, који се срећу на 8 налазишта (62%). Налазишта са само једним речним током (14, 19, 26, 27) евидентирана су у четири случаја (23%), док је налазиште са три реке забележено само у случају Ђузиног брега.

Поред већине налазишта (69%) протиче пловна река, односно река Нишава, осим у случају Ђузиног брега код Г. Топонице који се налазио у близини две пловне реке, односно на ушћу Нишаве и Ј. Мораве. Осим у случају већ поменутог Ђузиног брега и Велике чесме код Вртишта, које нема ближних притока сва остала налазишта на Нишави се налазе у близини ушћа неке локалне реке или потока (78%). Налазиште у близини већег (регионалног) тока забележено је само у случају Ђузиног брега.

Налазишта поред малих (локалних) токова (19, 26-28) забележена су у три случаја (23%), док је једино налазиште (8%) Радон у Нишкој Бањи позиционирано поред тока четврте категорије, који је уз то и термалан. Међу наведеним налазиштима поред малих токова, једино се Расадник код Габровца налази у близини два речна тока.

Таб. 7. Локалитети из ПБД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Рељеф (2,5 km)	Путни правци	Река	Реч. прел.	Хидрографија
2	Радачје	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	1/3	/	КЛИ/УШЋ/МЕА-с/ ИЗВ
3	Кованлук 1	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	1/3	/	УШЋ
7	Суводол	ДОЛ	МАГ	1/3	Газ	УШЋ
8	Бујет	ДОЛ	МАГ	1/3	Газ	УШЋ
10	Војни аеродром	ДОЛ	МАГ	1/3	/	УШЋ/МЕА-с
14	Велика чесма	ДОЛ	МАГ	1	/	МЕА-у/ИЗВ
17	Ђузин брег	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	1/1/2	/	УШЋ
19	Радон	ДОЛ-ПЛА	РЕГ-МАГ	4	/	ИЗВ/ТИ
20	Медијана	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	1/4	Газ	УШЋ
21	Бубањ	ДОЛ	МАГ	1/4	Мост	УШЋ
26	Каменичка пећина	БРД-ПЛА	ЛОК	3	/	КЛИ/ИЗВ
27	Велика Хумска чука	БРД-ПЛА	ЛОК	3	/	МЕА-у
28	Расадник	БРД- ДОЛ	ЛОК	3/4	/	УШЋ/ИЗВ

Поједина налазишта (7, 8, 20, 21) се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Нишаве. У три случаја оближни прелаз је речни газ (33%), а у случају Бубња код Новог Села у питању је мост (11%). Интересантно је поменути да се највећи број речних прелаза налази у рејону Медијане, где је забележено пет газова и три моста.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из ПБД у доњем Понишављу издвојене су у виду појава попут речних ушћа, меандра, извора и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи два (10, 14, 26, 28) или чак четири (2) од поменутих хидрографских елемената. Најчешћи избор насељеника у поменутом времену и простору био је терен око речних ушћа (69%), који је присутан на 9 налазишта. Чест хидрографски избор такође представљају мањи извори воде који се срећу у близини пет налазишта (38%), међу којима је и један термоминералан. Речни меандри су присутни у пејзажу четири налазишта (31%), од којих је једна половина налазишта (2, 10) позиционирана на спољној страни меандра, док друга половина (14, 27) заузима терен у конкави меандра. Међутим, из свега произилази да су насељеници најчешће преферирали терен поред равног речног тока (69%). Каменичка пећина и Радачје су једина налазишта (15%) која се налазе у клисури (26) или у њеној непосредној близини (2). Интересантно је да су налазишта са речним прелизима преко Нишаве увек позиционирана на равном току реке, док налазишта на нишавским меандрима (2, 8, 10) немају у близини речне прелазе.

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља током ПБД је у највећем броју случајева на флувијалним творевинама (77%). У девет случајева заузимају се речне терасе (ФЛ1) што је 69% укупног узорка и 90% из узорка са флувијалних формација, док је само у случају Медијане насеље подигнуто у алувијалној равници (ФЛ4). Два налазишта (26-27) су формирана у облицима крашког рељефа (К1), док је Расадник код Габровца једино налазиште формирано на падинском облику рељефа, тачније на подручју умерених и активних клизишта (КО3).

Литолошка подлога на седам налазишта из прве зоне је везана за речно-терасне седimente (ФН 6-7), док су на два локалитета забележени алувијални седиментни комплекси (ФН 1-3), а код Радона у Нишкој Бањи налазиште је смештено на кречњацима из комплекса мање чврстих седиментних стена. Поред Радона на кречњацима су формирана дав налазишта из друге зоне (26-27), док је на језерским наслагама једино Расадник код Габровца.

Таб. 8. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из ПБД у доњем Понишављу са надморском висином, вртом и позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Врста налазишта	Поз.
2	Радачје	ФЛ1	ФН/7	СМО	225	Насеље	1
3	Кованлук 1	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	227	Насеље	1
7	Суводол	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	215	Насеље	1
8	Бујет	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-СМО	218	Насеље	1
10	Војни аеродром	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	190	Некропола	1
14	Велика чесма	ФЛ1	ФН/7	КАМ-АЛУ	185	Насеље	1
17	Ћузин брег	ФЛ1	ФН/7	КАМ-КОЛ	190	Насеље	1
19	Радон	ФЛ1	СС/1	КАЛК-АЛУ	239	Насеље	1
20	Медијана	ФЛ4	ФН/2	АЛУ	195	Насеље	1
21	Бубањ	ФЛ1	ФН/1	АЛУ	200	Насеље	1
26	Каменичка пећина	К1	СС/1	КАЛК	430	Пећински л.	2
27	В. Хумска чука	К1	ЈН/2	СМО-КАЛК	455	Градина	2
28	Расадник	КО3	ЈН/3	СМО	267	Насеље	2

Педолошку подлогу у рејону налазишта обично чине две врсте земљишта које доминирају простором. Најзаступљенија врста земљишта на налазиштима из ПБД је алувијум који је значајан земљишни чинилац у најближем окружењу 8 локалитета (62%), односно на 80% налазишта из долиноског појаса. Среће се као једини педолошки тип на три налазишта (7, 20, 21) и на исто толико у комбинацији са смоницом (3, 8, 10), док се појединачно среће у комбинацији са камбисолом (14) и калкомеланосолом (19). Следећи тип по заступљености је вертисол, која је садржалац педолошког покривача на 6 налазишта (2, 3, 8, 10, 27, 28), док је калкомеланосол заступљен на три (19, 26, 27), камбисол на два (14, 17), а колувијум на једном налазишту (17).

На основу такве заступљености тла у долиносним рејонима налазишта може се претпоставити да су пет локалитета била орјентисана ка педолошким типовима који су најпрактичнији за земљорадњу (7, 17, 20, 21, 14). Четири налазишта су тежила ка педолошким типовима који поред земљорадње подржавају и сточарство, односно мешовиту пољопривреду (3, 8, 10, 19). Радачје код Малче је једино налазиште из долиноског појаса чији рејон се готово искључиво налази на смоници, која је тешка за обраду и стога погодује развоју сточарске привреде. Сва три налазишта из друге зоне заузимају рејоне са земљиштима која подржавају развој сточарства.

У надморској висини на којој су позиционирана сама налазишта нема већих варијација. Налазиште Велика чесма код Вртишта је смештено на најнижој коти од 185 m н.в., док В. Хумска чука представља градинско насеље са највишим положајем који износи 455 m н.в. Чак 11 налазишта (85%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 300 m н.в. док преостала два налазишта заузимају позиције више од 400 m н.в. Просечна надморска висина свих налазишта износи 249 m н.в.

Површина налазишта није прецизно утврђена и представља резултате мерења на основу заступљености површинских налаза, који нарочито у случају вишеслојних локалитета не може прецизно осликавати површину одређеног насеобинског хоризонта. Површине локалитета са хоризонтом ПБД у доњем Понишављу утврђене су на 10 локалитета. Измерене површине се крећу од 2 до 30 ha. Најпространије налазиште је на Медијани, а најмање површине имају Велика Хумска чука и Кованлук 1. Изузетно пространа налазишта са површином преко 20 ha регистрована су код Вртишта (14) и Г. Топонице (17), а једино налазиште са површином између 10 и 20 ha регистровано је код Д. Врежине (8). Налазишта са површином између 3 и 10 ha регистрована су на три локације (2, 7, 21), док су две локације (3, 27) заузимале површину мању од 3 ha. Произлази да просечна површина налазишта из ПБД у доњем Понишављу износи 11,2 ha.

Таб. 9. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из ПБД у доњем Понишављу.

Бр. ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов. (ha)	Грађ. Струк.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
2	Радачје	Насеље	7	/	/	3	1	2	/	/
3	Кованлук 1	Насеље	2	/	/	1	1	2	/	2
7	Суводол	Насеље	5	/	/	/	1	/	/	/
8	Бујет	Насеље	11	/	/	1	1	2	/	1
10	Војни аеро.	Некроп.	?	/	/	/	1	2	/	/
14	В. чесма	Насеље	25	леп / јаме	извор/насеље	4	1	2	/	2
17	Ђузин брег	Насеље	20	/	/	4	1	2	/	1
19	Радон	Насеље	?	/	гробље/извор/ насеље	/	1	/	/	/
20	Медијана	Насеље	30	куће / јаме	/	1	1	2	/	2
21	Бубањ	Насеље	5	/	гробље	6	1	2	3	2
26	Каменичка	Пеџин.	?	/	/	1	1	/	/	/
27	В. Х. Ч.	Градина	2	кућа / јаме	црква	3	1	2	3	3
28	Расадник	Насеље	?	/	гробље	1	1	/	/	/

Грађевинске структуре из хоризоната ПБД у Понишављу поуздано су регистроване само на налазиштима која су стручно ископавана (14, 20, 21, 27). По том питању највише података дала је Медијана на којој је регистровано чак 11 стамбених објеката (Garašanin 1969; Булатовић 2008; Капуран 2009: 79-89), затим више отпадних, складиштених и вероватно једна култна јама (Garašanin 1983: 766). Једна недовољно очувана плитко укопана стамбена структура регистрована је на Великој Хумској чуки, док су на Великој чесми код Вртишта у хоризонту ПБД, поред остатака лепа регистроване и две јаме. С обзиром на то да је јама б имала зидове од налепљеног лепа може се дефинисати као јама за складиштење, док бројне животињске кости и керамика из јаме 2 указују да је коришћена за депоновање отпадног материјала.

Савремене или историјски познате структуре са традицијом у непосредној близини налазишта из ПБД затичемо на пет локација (38%), међу којима је могуће издвојити места са утилитарном традицијом (14, 19) и места или објекте секуларног или религијског значаја (19, 21, 27, 28). Тако су налазишта Велика чесма и Радон подигнута у оквиру централних језгара савремених насеља у Вртишту и Нишкој Бањи. Три налазишта се налазе у близини гробаља из историјских епоха (19, 21, 28), два у близини поштованих извора воде који су каптирани у виду спомен чесми (14, 19), док је у

подножју Хумске чуке (27) подигнута црква. У узорку се издвајају налазишта Радон и Велика чесма која у својој близини имају три и две традиционалне вредности.

Заједнице ПБД у Понишављу често заузимају простор са традицијом коришћења током старијих периода, што је потврђено на десет локација (77%). Исти простор су најчешће заузимале заједнице из неолита, што је забележено у културној стратиграфији са чак осам налазишта (62%). Наставак живота у наредном хоризонту РГД забележен је у 9 случајева (69%), док је на Бубњу и Великој Хумској чуки забележен континуитет до СГД. Хоризонти из латена и историјских периода евидентирани су на осам налазишта (62%), међу којима је на шест налазишта присутан антички материјал (46%).

Рано гвоздено доба

Хоризонт РГД евидентиран је на 25 налазишта у 17 савремених катастарских атара. На 7 налазишта вршена су ископавања, 17 локалитета је евидентирано путем археолошких рекогносцирања, док је само налазиште у Медошевцу (10) забележено на основу случајних налаза. Четири локалитета је ископавано систематски (9, 20, 21, 27), два су на три вршена само мања сондирања (2, 14, 22). Сва налазишта су документована као насеља, односно као делови насеобинких формација. Међу њима је могуће издвојити четири градине (16%) и један пећински локалитет (4%).

Таб. 10. *Налазишта из РГД у доњем Понишављу и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Катастарски атар	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
1	Мело	Малча	Насеље	РЕК	ДА
2	Радачје	Малча	Насеље	СОНД	ДА
3	Кованлук 1	Малча	Насеље	РЕК	ДА
4	Кованлук 2	Малча	Насеље	РЕК	ДА
5	Занога	Горња Врежина	Насеље	РЕК	ДА
6	Рудопоље	Горња Врежина	Насеље	РЕК	ДА
8	Бујет	Доња Врежина	Насеље	РЕК	ДА
9	Јагодин мала	Ниш	Насеље	ИСКОП	ДА
10	Војни аеродором	Медошевац	Насеље	СЛУЧ	НЕ
11	Ајанско	Трупале	Насеље	РЕК	ДА
12	Селиште	Трупале	Насеље	РЕК	ДА
13	Горња мала-Шопур	Трупале	Насеље	РЕК	ДА
14	Велика чесма	Вртиште	Насеље	СОНД	ДА
16	Чивлак	Вртиште	Насеље	РЕК	ДА
17	Ђузин брег	Горња Топоница	Насеље	РЕК	ДА
18	Баре	Јелашница	Насеље	РЕК	ДА
20	Медијана	Брзи брод	Насеље	ИСКОП	ДА
21	Бубањ	Ново село	Насеље	ИСКОП	ДА
22	Мустајбегово поље	Паси Пољана	Насеље	СОНД	ДА
27	В. Хумска чука	Хум	Градина	ИСКОП	ДА
30	Селиште	Вукманово	Насеље	РЕК	ДА
31	Дервишка чука	Бершинац	Градина	РЕК	ДА
32	Железник	Миљковац	Градина	РЕК	ДА
33	Кулина	Кравље	Градина	РЕК	ДА
34	Попшичка пећина	Попшица	Пећински л.	РЕК	ДА

На основу свог географског положаја у хидрографској мрежи Моравско-вардарске долине, 19 налазишта (76%) је смештено у првој зони (I), односно у оквирима Нишавске долине. Преостала 6 налазишта (24%) заузимају позиције у залеђу, од којих су у другој зони (II) регистрована четири, а у трећој (III) два налазишта. Хидрографски посматрано 20 налазишта (80%) припада Нишавском сливу, четири припадају сливу Топоничке реке (16%) док само једно налазиште директно гравитира јужноморавском сливу (4%). Рељефна основа 16 налазишта припада масиву Калафата (64%), четири обронцима Селичевице (16%), два локалитета припадају систему Сврљишких планина (8%), док је на обронцима Озрена (4%), Девице (4%) и Суве планине (4%) формирано по једно налазиште.

Таб. 11. Локалитети из РГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. вис. ширег окруж.
1	Мело	1	Нишавски	Сврљишке п.	1-2-3	215-596
2	Радачје	1	Нишавски	Сврљишке п.	1-2-3	215-596
3	Кованлук 1	1	Нишавски	Калафат	1-2-3	215-596
4	Кованлук 2	1	Нишавски	Калафат	1-2-3	215-596
5	Занога	1	Нишавски	Калафат	1-2	205-488
6	Рудопоље	1	Нишавски	Калафат	1-2	205-488
8	Бујет	1	Нишавски	Калафат	1-2	205-421
9	Јагодин мала	1	Нишавски	Калафат	1-2	200-421
10	Војни аеродром	1	Нишавски	Калафат	1-2	185-369
11	Ајанско	1	Нишавски	Калафат	1-2	175-534
12	Селиште	1	Нишавски	Калафат	1-2	175-534
13	Горња мала	1	Нишавски	Калафат	1-2	175-534
14	Велика чесма	1	Нишавски	Калафат	1-2-3	170-534
16	Чивлак	1	Нишавски	Калафат	1-2-3	170-534
17	Ђузин брег	1	Нишавски	Калафат	1-2-3	170-534
18	Баре	1	Нишавски	Сува пл.	1-2-3	210-867
20	Медијана	1	Нишавски	Селичевица	1-2	195-445
21	Бубањ	1	Нишавски	Селичевица	1	180-320
22	Мустајбегово поље	1	Јужноморавски	Селичевица	1-2	180-392
27	В. Хумска чука	2	Нишавски	Калафат	2-3	210-814
30	Селиште	2	Нишавски	Селичевица	2-3	260-903
31	Дервишка чука	2	Топонички	Калафат	1-2	180-685
32	Железник	2	Топонички	Озрен	2-3	250-745
33	Кулина	3	Топонички	Девица	2-3	250-760
34	Попшичка пећина	3	Топонички	Калафат	2-3	250-784

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 16 случајева обухватају два рељефна појаса (64%), међу којима се издваја 11 налазишта (44%) која гравитирају ка долинско-брдским пределима (1-2) док преосталих 5 (20%) гравитира ка брдско-планинским (2-3) пределима. Атари 8 налазишта су подједнако распоређени у сва три рељефна појаса (32%), док је само један атар комплетно сконцентрисан у долини (4%).

Надморска висина ширег окружења око налазишта варира од 170 до 903 m, док висинске разлике од најниже до највише тачке варирају од 140 m у околини Бубња, па

до 650 m у окружењу Селишта код Вукманова. На седам налазишта (18, 27, 30-32) висинске варијације околног рељефа су веће од 500 m, док су на преосталих 18 налазишта висинске разлике мање од 500 m и у просеку износе око 340 m. Висинске варијације мање од овог просека забележене су на атарима 8 налазишта (5, 6, 8-10, 20-22).

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из РГД у 14 случајева је претежно орјентисана ка ратарству (56%), док у 11 случајева привредна орјентација више нагиње ка сточарској привреди (44%). Међутим из узорка се издваја 6 налазишта (24%) чија је привредна орјентација мешовита, односно ратарско-сточарска у три случаја и сточарско-ратарска такође у три случаја.

Таб. 12. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	М.Л.	Поз. Рес.
1	Мело	I	РАТ	SiO ₂	2
2	Радачје	I	РАТ	SiO ₂	2
3	Кованлук 1	I	РАТ	SiO ₂	3
4	Кованлук 2	I	РАТ	SiO ₂	3
5	Занога	I	РАТ	MI / S	1/3
6	Рудопоље	I	РАТ	MI / S	1/3
8	Бујет	I	РАТ	MI / S	2/3
9	Јагодин мала	I	РАТ	/	/
10	Војни аеродром	I	РАТ	GL / NaCl	1/3
11	Ајанско	I	РАТ-СТО	GI	1
12	Селиште	I	РАТ-СТО	GI	1
13	Горња мала-Шопур	I	РАТ-СТО	GI	1
14	Велика чесма	I	СТО	/	/
16	Чивлак	I	СТО	/	/
17	Бузин брег	I	СТО	NaCl	3
18	Баре	I	РАТ	UG / Cu / MI	1/2/3
20	Медијана	I	СТО	GL	1
21	Бубањ	I	СТО-РАТ	GL	1
22	Мустајбегово поље	I	СТО-РАТ	/	/
27	В. Хумска чука	II	РАТ-СТО	NaCl / GL / SiO ₂ / MI / KR / Cu	1/1/2/2/3/3
30	Селиште	II	СТО	UG	3
31	Дервишка чука	II	СТО	SiO ₂	3
32	Железник	II	СТО	MI / Cu	1/2
33	Кулина	III	СТО	S / NaCl / MI / Cu	1/1/2/2
34	Попшичка пећина	III	СТО	MI / S / NaCl / Cu	1/3/3/2

У окружењима 21 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (84%). Само пет налазишта (18, 27, 32-34) гравитира ка металним ресурсима (20%), док сва налазишта са ресурсима (21) у својим атарима имају неметалне минералне сировине. Хумска чука гравитира ка 6 минералних ресурса, два налазишта (33-34) гравитирају ка четири ресурса, једно налазиште гравитира ка три (18), пет налазишта (5, 6, 8, 10, 32) гравитира ка два ресурса, док 12 налазишта у својим атарима има један минерални ресурс. У седам атара (28%) евидентирано је лежиште

глине (10-13, 20, 21, 27), исто толико атара (28%) има и минералне изворе (28%). Шест атара садржи лежиште силекса (24%), док су у пет атара (20%) евидентирани слатине (10, 17, 27, 33-34), а у четири (16%) смрдани (5-6, 8, 33). Два налазишта (8%) у свом атару заузимају лежишта угља (18, 30), док само у једном атару (4%) постоји лежиште пигмента, односно креде (27).

Лежишта металичних ресурса су у четири случаја позиционирана у ужем окружењу локалитета (18, 32-34) док је само у случају Хумске чуке (27) лежиште бакра на већој удаљености тј. у ширем атару. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 11 случајева. Сва налазишта са глиништима имају овај ресурс у најближој околини (10-13, 20, 21, 27), за њима следе налазишта са термоминералним изворима воде (5-6, 34). Слатине су регистроване у два рејона (27, 33), док је једини смрдан позициониран у рејону налазишта регистрован код Кулине у Крављу (33).

Доминирајући рељеф у ужем окружењу ($r = 2,5 \text{ km}$) 17 налазишта (68%) је окренут долинском рељефу. У пет случајева (28%) преовлађује брдски рељеф, док у три случаја (12%) доминира планински рељеф. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да се ужа окружења 7 налазишта (28%) налазе готово искључиво у долини, 10 локалитета (40%) се налазе у долинско-брдском окружењу, односно заузимају претежно долински предео уз значајно присуство брдског рељефа. Пет налазишта (20%) се налазе у брдско-планинском, а три у планинско-брдском (12%) окружењу.

Магистрални путни правци пролазе кроз рејоне 20 налазишта (80%). Међу њима је 8 (32%) налазишта додатно повезано са појединим регионалним правцима тако да уживају још веће саобраћајне погодности с обзиром да представљају важна саобраћајна чворишта. Три локалитета (12%) захватају рејон кроз који циркулишу само регионални путеви, док су два налазишта (8%) везана само за локалне путне правце.

Локалитети са хоризонтом РГД у доњем Понишављу најчешће гравитирају ка једном речном току што је забележено у 13 случајева (52%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у 12 случајева (48%), док је Ђузин брег код Г. Топонице једино налазиште (4%) које гравитира ка три речна тока.

Поред 19 налазишта (76%) протичу пловне реке, а међу њима се издвајају 8 налазишта (32%) која се налазе у близини ушћа неке локалне реке или потока и локалитет Ђузин брег (4%) који се налази на ушћу Нишаве, Ј. Мораве и Топоничке реке. У узорку се издвајају три налазишта (12%) чији главни водни ресурс представља регионалан ток, односно Топоничка река а међу њима се такође издвајају два налазишта (8%) смештена на ушћу са мањим локалним речицама. Три налазишта (12%) као једини водни ресурс имају токове треће и четврте категорије односно локалне реке и потоке, од којих је само Селиште код Вукманова (4%) на ушћу два потока.

Осам (42%) од 19 налазишта (5-6, 8-9, 12, 18, 20-21) се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Нишаве. Евидентирано је четири случаја (21%) са речним газом и исто толико случајева (21%) на којима је оближњи прелаз мост. У случају лок. Рудопоље код Г. Врежине (4%) забележена су обе врсте прелаза, односно мост и газ.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из РГД у доњем Понишављу издвојене су у виду појава попут речних развођа, ушћа, меандра, извора и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу садржи две (1, 3-4, 8-9, 10-14, 16-18, 20-22, 27, 30-31), три (5, 30) или четири (2, 32-33) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа (52%), који је присутан у 13 случајева. Чест хидрографски избор такође представљају мањи извори воде који се срећу у близини 9 налазишта (36%), међу којима је и један термоминералан. Исто толико случајева чине налазишта смештена на речним меандрима (52%), од којих је 6 налазишта (24%) позиционирана на спољној страни меандра, док се 7 локалитета (28%) налази унутар лука меандра. Произилази да су насељеници у 12

случајева подизали насеља поред равних речних токова (48%). Шест локалитета (24%) се налази на позицијама које се налазе у близини или унутар клисуре, док се два налазишта (8%) налазе на речним развођима.

Таб. 13. Локалитети РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. прел.	Хидрографија
1	Мело	РЕГ-МАГ	БРД-ДОЛ	1	мост	МЕА-с/КЛИ
2	Радачје	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/3	/	УШЋ/МЕА-с/КЛИ/ИЗВ
3	Кованлук 1	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/3	/	УШЋ
4	Кованлук 2	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1	/	УШЋ
5	Занога	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	газ	УШЋ / МЕА-с / ИЗВ
6	Рудопоље	МАГ	ДОЛ-БРД	1	газ/мост	ИЗВ
8	Бујет	МАГ	ДОЛ	1/3	газ	УШЋ
9	Јагодин мала	МАГ	ДОЛ-БРД	1	мост	РАВ
10	Војни аеродром	МАГ	ДОЛ	1/3	/	УШЋ / МЕА-с
11	Ајанско	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у / ИЗВ
12	Селиште	МАГ	ДОЛ	1	газ	РАВ
13	Горња мала	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-с
14	Велика чесма	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у / ИЗВ
16	Чивлак	МАГ	ДОЛ-БРД	1	/	МЕА-у
17	Ђузин брег	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/1/2	/	УШЋ
18	Баре	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/3	мост	КЛИ / УШЋ
20	Медијана	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	газ	УШЋ
21	Бубањ	МАГ	ДОЛ	1/4	мост	УШЋ
22	Мустајбегово п.	МАГ	ДОЛ-БРД	1	/	РАЗ / МЕА-с
27	В. Хумска чука	ЛОК	БРД-ПЛА	3	/	МЕА-у
30	Селиште	ЛОК	БРД-ПЛА	4/4	/	РАЗ / УШЋ / ИЗВ
31	Дервишка чука	РЕГ-МАГ	БРД-ДОЛ	2	/	КЛИ / МЕА-у
32	Железник	РЕГ	ПЛА-БРД	2/3	/	КЛИ / МЕА-у/ УШЋ / ТИ
33	Кулина	РЕГ	ПЛА-БРД	2/4	/	КЛИ/ МЕА-у/ УШЋ/ ИЗВ
34	Попшичка пећ.	РЕГ	ПЛА-БРД	4	/	ИЗВ

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља током РГД је у највећем броју случајева падао на флувијалне формације (76%). У 17 случајева заузимају се речне терасе (ФЛ1) што је 68% од укупног узорка. Од насеља на флувијалним формацијама једино су Медијана (20) и Бара код Јелашнице (18) подигнута у алувијалној равници (ФЛ4), што је само 8% укупног узорка. Три налазишта (27, 33-34) или 12% од укупног узорка, формирана у облицима крашког рељефа (К1). Градине на Дервишкој чуки и Железнику (8%) настале у областима падинског рељефа, односно у зони интензивног спирања и јаружења (Д2), док је једино Селиште код Вукманова (4%) подигнуто у зони умереног спирања и јаружења (Д1).

Литолошка подлога на 16 налазишта (64%) је везана за речно-терасне седименте (ФН 6-7) и углавном се поклапа са дистрибуцијом налазишта на речним терасама¹³⁴, док

¹³⁴ Изузетак представља налазиште на Бубњу, које геоморфолошки одговара тераси али је литолошки састављено из алувијалних фазијално нерашчлањених (ФН/1) седиментних комплекса.

су на три локалитета (12%) забележени алувијални седиментни комплекси (ФН 1-3). Три налазишта (12%) су формирана на кречњацима (СС1), два су на ниско кристалним метаморфним стенама (8%), док је једино налазиште (4%) на језерским седиментима (ЈН1) Селиште код Вукманова.

Таб. 14. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из РГД у доњем Понишављу са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморф.	Литол.	Педологија	Над. Вис.	Поз.
1	Мело	ФЛ1	ФН/7	СМО	225	I
2	Радачје	ФЛ1	ФН/7	СМО	225	I
3	Кованлук 1	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	227	I
4	Кованлук 2	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	221	I
5	Занога	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	220	I
6	Рудопоље	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	216	I
8	Бујет	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-СМО	218	I
9	Јагодин мала	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	200	I
10	Војни аеродром	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	190	I
11	Ајанско	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	190	I
12	Селиште	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	190	I
13	Горња мала	ФЛ1	ФН/7	КАМ	185	I
14	Вел. чесма	ФЛ1	ФН/7	КАМ-АЛУ	185	I
16	Чивлак	ФЛ1	ФН/7	КАМ	192	I
17	Ђузин брег	ФЛ1	ФН/7	КАМ-КОЛ	190	I
18	Баре	ФЛ4	ФН/2	АЛУ-КАМ	216	I
20	Медијана	ФЛ4	ФН/2	АЛУ	195	I
21	Бубањ	ФЛ1	ФН/1	АЛУ	200	I
22	Мустајбегово п.	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	217	I
27	В. Хумска чука	К1	СС/1	СМО-КАЛК	455	II
30	Селиште	Д1	ЈН/1	КАМ-СМО	395	II
31	Дервишка чука	Д2	СС/5	КАМ-КОЛ	250	II
32	Железник	Д2	СС/5	КАМ-КАЛК	335	II
33	Кулина	К1	СС/1	СМО-РЕН	385	III
34	Попшичка пећина	К1	СС/1	КАМ-РЕН	525	III

Најчешће у рејону налазишта доминирају по два педолошка типа, што је забележено у 16 случајева, док у свим осталим случајевима доминира само један тип земљишта. Најзаступљенија врста земљишта која се среће у нјужој околини налазишта из РГД у Понишављу је алувијум који је значајан земљишни чинилац код 14 локалитета, иза њега следи смоница која је заступљена на 12 налазишта, камбисол на 9 налазишта, колувијум, ренздина и калкомеланосол на по два налазишта.

Најнижа надморска висина на којој је позиционирано налазиште износи 185 m н.в., и забележена је на локалитетима В. Чесма у Вртишту и Горња мала у Трупалу. Са друге стране највиша кота од 525 m н.в. забележена је на пећинском локалитету код Попшице. Чак 20 налазишта (80%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 300 m н.в. док преосталих 5 налазишта заузима позиције изнад 300 m н.в. Просечна надморска висина свих налазишта износи 250 m н.в.

Површине локалитета оквирно су утврђени на 22 локалитета (88%). Измерене површине се крећу од 1 до 30 ha. Највећа површина је измерена на Медијани, али тај простор подразумева читаву површину праисторијског комплекса и вероватно не осликава у потпуности димензије насеља из РГД, што је вероватно и случај са још неколико већих вишеслојних налазишта (2, 8, 12, 14, 17). Са друге стране, постоји више налазишта са површином од приближно 1 ha (1, 4, 31-32). Површине једнослојних насеља из РГД не прелазе 1,5 ha. Просечна површина локалитета из РГД износи 6 ha. Сва велика налазишта са површинама од преко 10 ha су по правилу наслеђена из ПБД, а регистрована су код Брзог Брода (20), Вртишта (14), Г. Топонице (17) и Д. Врежине (8). Налазишта са површином између 3 и 10 ha регистрована су на четири локације (2, 12, 18, 21) и подразумевају 16% локалитета. Најбројнији су локалитети са површинама до 3 ha, којих је регистровано 14, односно 56%.

Таб. 15. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из РГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П	Грађев. Струк.	Трад. Обј	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
1	Мело	Насеље	1	/	/	/	/	2	/	2
2	Радачје	Насеље	7	/	/	3	1	2	/	/
3	Кованлук 1	Насеље	2	/	/	1	1	2	/	2
4	Кованлук 2	Насеље	1	?	/	1	/	2	/	1
5	Занога	Насеље	2	/	/	1	/	2	/	/
6	Рудопоље	Насеље	2	/	/	/	/	2	/	/
8	Бујет	Насеље	11	/	/	1	1	2	/	1
9	Јагодин мала	Насеље	?	?	/	1	/	2	/	2
10	Војни аерод.	Насеље	?	?	/	/	1	2	/	/
11	Ајанско	Насеље	2.5	?	/	1	/	2	3	/
12	Селиште	Насеље	6	?	/	/	/	2	/	4
13	Горња мала	Насеље	3	?	запис	/	/	2	/	1
14	Вел. чесма	Насеље	25	?	извор / насеље	4	1	2	/	2
16	Чивлак	Насеље	1.5	/	насеље	/	/	2	/	/
17	Ђузин брег	Насеље	20	/	/	4	1	2	/	1
18	Баре	Насеље	3.5	?	/	1	/	2	3	1
20	Медијана	Насеље	30	куће / јаме	/	1	1	2	/	2
21	Бубањ	Насеље	5	јама	гробље	6	1	2	3	2
22	Мустајбегово п.	Насеље	3	/	гробље	2	/	2	/	1
27	В. Хумска чука	Градина	2	?	црква	3	1	2	3	3
30	Селиште	Насеље	2	/	гробље	/	/	2	/	1
31	Дервишка ч.	Градина	1	/	/	/	/	2	/	/
32	Железник	Градина	1	/	црква/тврђ.	/	/	2	/	1
33	Кулина	Градина	1.5	/	црква	/	/	2	/	1
34	Попшичка пећ.	Пећ. лок.	?	/	/	/	/	2	/	/

Стамбене структуре су једино регистроване на Медијани али публиковани подаци нису у потпуности јасни. Према доступним подацима у питању су земунце 1 и 2 откривене током кампање 1962. године (Garašanin 1983: 766). Поред поменутих, постоје подаци за још три земунце (земунце 6-8) на којима су регистрована по два хоризонта становања, али остало је нејасно о којим временским фазама се ради (Капуран

2009: 82-86). Генерално гледано ради се о малим објектима неправилне основе до близу квадратне основе са зидовима од плетера и лепа и подницом која је укопана око 0,5 m у тло. Поред кућа, пажњу привлачи једна затворена целина са локалитета Бубањ, која је и поред нејасне стратиграфске ситуације, на основу садржаја и контекста материјалних остатака доведена у везу са одређеном култном праксом (Каруран 2020).

Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта документована су у близини девет локалитета (36%), међу којима је могуће издвојити места са утилитарном традицијом (14, 16) и места или објекте секуларног или религијског значаја (13, 21-22, 27, 30-33). У непосредној близини налазишта евидентирана су гробља у три случаја, цркве у три случаја, габарити прединдустријских насеља у два случаја и по један случај са светим записом, извором воде и остацима тврђаве. У узорку се издвајају налазишта Кулина и Велика чесма која у својој близини имају по две традиционалне вредности.

Често се заузима простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 14 локација (56%). Исти простор су најчешће заузимале заједнице из неолита, што је забележено у културној стратиграфији на чак 12 налазишта (48%), а интересантно је да свих 12 налазишта у својим неолитским хоризонтима имају налазе старчевачке културе. Остаци насеља из ПБД евидентирани су у 9 случајева (36%), док су насеља са хоризонтом СГД потврђена на 4 налазишта (16%). Материјални остаци из латена и историјских периода утврђени су на 17 налазишта (68%), међу којима је на чак 10 налазишта присутан археолошки материјал из антике (40%).

Старије гвоздено доба

Хоризонт СГД евидентиран је на 9 налазишта у 7 савремених катастарских атара. На три налазишта вршена су ископавања, 6 локалитета су евидентирана путем археолошких рекогносцирања. Два локалитета су ископавана систематски (21, 27), док су на Урвинама код Вртишта вршена само мања сондирања. Једино је налазиште на Урвинама документовано као некропола али ће у анализи и она бити третирана као насеље под претпоставком да се насеље из СГД налази у непосредној близини откривене некрополе, тачније на територији самог насеља у Вртишту. Тако је међу насељима могуће издвојити пет равничарска насеља (56%), три градине (33%) и један пећински локалитет (11%).

На основу свог географског положаја у хидрографској мрежи Моравско-вардарске долине, четири налазишта (44%) је смештено у првој зони (I), односно у оквирима Нишавске долине. Пет налазишта (56%) заузимају позиције у залеђу, од којих су у другој зони (II) регистрована два (22%), а у трећој (III) три налазишта (33%). Хидрографски посматрано 6 налазишта (67%) припада Нишавском сливу, а три се налазе у зони развођа Нишавског и Тимочког слива (33%). Рељефна основа 6 налазишта (67%) припада масиву Калафата, два обронцима Селичевике (22%), док једино Баре код Јелашнице припадају систему Суве планине (11%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у пет случајева обухватају два рељефна појаса (56%), међу којима се издваја четири налазишта (44%) која гравитирају ка брдско-планинским пределима (2-3) док једино Ајанско код Трупала (11%) гравитира ка долиноско-брдским (1-2) пределима. Атари три налазишта су подједнако распоређени у сва три рељефна појаса (33%), док је само један атар комплетно сконцентрисан у долини.

Надморска висина у ширим окружењима око налазишта варира од 170 до 903 m, док висинске разлике од најниже до највише тачке варирају од 140 m у околини Бубња, па до 700 m у окружењу Старог Габровца код Габровца. На три налазишта (18, 27, 30-

32) висинске вариације околног рељефа су веће од 500 m, док су на преосталих 6 налазишта висинске разлике мање од 500 m.

Таб. 16. *Налазишта из СГД у доњем Понишављу и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
11	Ајанско	Трупале	Насеље	РЕК	ДА
15	Урвине	Вртиште	Некропола	ИСКОП	ДА
18	Баре	Јелашница	Насеље	РЕК	ДА
21	Бубањ	Ново село	Насеље	ИСКОП	ДА
23	Пољана	Грбавче	Градина	РЕК	НЕ
24	Пећина пољана	Грбавче	Пећински л.	РЕК	НЕ
25	Градац	Грбавче	Градина	РЕК	ДА
27	В. Хумска чука	Хум	Градина	ИСКОП	ДА
29	Стари Габровац	Габровац	Насеље	РЕК	ДА

Таб. 17. *Локалитети из СГД са њиховим топографским одликама ширег окружења*

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Реч. слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. Вис
11	Ајанско	I	Нишавски	Калафат	1-2	175-534
15	Урвине	I	Нишавски	Калафат	1-2-3	170-534
18	Баре	I	Нишавски	Сува пл.	1-2-3	210-867
21	Бубањ	I	Нишавски	Селичевица	1	180-320
23	Пољана	III	Тимочко-нишавски	Калафат	2-3	380-838
24	Пећина пољана	III	Тимочко-нишавски	Калафат	2-3	380-838
25	Градац	III	Тимочко-нишавски	Калафат	2-3	380-838
27	В. Хумска чука	II	Нишавски	Калафат	2-3	210-814
29	Стари Габровац	II	Нишавски	Селичевица	1-2-3	200-903

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара је у 4 случајева орјентисана ка ратарству (44%), док у пет случајева привредна орјентација више нагиње ка сточарској привреди (56%). Софистициранија подела у узорку издваја 8 налазишта (89%) са мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском у три случаја (33%) и сточарско-ратарском у пет случаја (56%).

У окружењима 8 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (89%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), смрдани (S), пигмената (KR), лежишта кремена (SiO₂), угља (UG) и бакра (Cu). Чак пет налазишта (18, 23-25, 27) гравитира ка металичним ресурсима (56%), док три налазишта (33%) у својим атарима имају само неметаличне минералне сировине. У три атара (33%) евидентирано је лежиште глине (11, 21, 27), док пет атара (56%) имају минералне изворе. Два атара садрже лежиште угља (22%), док се лежишта силексног камена, односно кремена (11%) и лежишта пигмената односно креде (11%) представљају јединствене појаве. Лежишта бакра су у два случаја позиционирана у рејону локалитета (23-24), два у у ужем окружењу локалитета (18, 25) док је само у случају Хумске чуке (27) лежиште бакра на већој удаљености тј. у ширем атару. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 7 случајева, а представљени су са три глиништа (11, 21, 27), три слатине (23-24, 27) и једним лежиштем угља на површини (18).

На основу доминантне рељефна конфигурација ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити четири налазишта (44%) која највише нагињу ка долињском рељефу, два (22%) која нагињу ка брдском и три (33%) која највише заузимају планинске пејзаже. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да су четири налазишта окренута брдско-планинском рељефу (44%), два налазишта су у долињско-брдском окружењу (22%), два су комплетно у пејзажу долињске равнице, док једно комплетно заузима брдски предео.

Таб. 18. *Налазишта СГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења*

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	Минерална лежишта	Позиција ресурса
11	Ајанско	I	РАТ-СТО	GL	1
15	Урвине	I	РАТ-СТО	/	/
18	Баре	I	РАТ	UG / Cu / MI	1/2/3
21	Бубањ	I	СТО-РАТ	GL	1
23	Пољана	III	СТО-РАТ	MI / NaCl / Cu	2/1/1
24	Пећина пољана	III	СТО-РАТ	MI / NaCl / Cu	2/1/1
25	Градац	III	СТО-РАТ	MI / NaCl / Cu	2/2/2
27	В. Хумска чука	II	РАТ-СТО	NaCl / GL / SiO ₂ / MI / KR / Cu	1/1/2/2/3/3
29	Стари Габровац	II	СТО-РАТ	UG	2

Магистрални путни правци пролазе кроз рејоне четири налазишта (44%), међу којима су Баре код Јелашнице (11%) додатно повезане са још једним регионалним правцем. Три налазишта (33%) се налазе на позицијама које су директно повезане само са регионалним правцима, док су два налазишта (22%) изолована од свих важнијих путева и комуницирају само са локалним правцима.

Локалитети са хоризонтом СГД у доњем Понишављу најчешће гравитирају ка једном речном току што је забележено у 5 случајева (56%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у четири случајева (44%). У четири случаја (44%) је налазиште окренуто пловној реци, док су преосталих пет налазишта (56%) окренута рекама треће (23-25) и четврте категорије (29). Прелази преко пловних река, установљени су на два (18, 21) од четири налазишта (50%).

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из СГД у доњем Понишављу издвојене су у виду појава попут речних развођа, ушћа, међуречја, меандра, извора и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу садржи две (11, 15, 18) или три (23-25) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа (56%), који је забележен у пет случајева. Чест хидрографски избор такође представљају мањи извори воде који се срећу у близини четири налазишта (44%). Три налазишта су смештена поред речних меандра (33%) и то сва три заузимају простор са унутрашње стране лука у меандру. Произилази да су насељеници у 6 случајева заузимали насеља поред равних речних токова (67%), а једино се Градац (11%) налази у међуречју. Баре у Јелашници (11%) се налазе на домак Сићевачке клисуре, док се три локалитета (33%) из атара села Грбавче, налазе у зони речног развођа ка сливовима Нишаве и Тимока.

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља током СГД је у четири случаја везан за флувијалне формације (44%), у четири случаја су крашки облици рељефа, а у једном падински облици рељефа (11%). Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити три локације (33%) на речним терасама (ФЛ1), једну (11%) у алувијалној равници (ФЛ4), четири локације (44%) на кречњацима (К1) и једну локацију (11%) на падини у зони умереног спирања и јаружења (Д1).

Литолошка подлога је у складу са геоморфолошким формацијама. На четири налазишта (44%) је везана за флувијалне наслагае, на четири (44%) за комплексе мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, а на једном (11%) за језерске седименте. Софистициранијом поделом издвајамо три локалитета (33%) на речно-терасним седиментима (ФН 6-7) један (11%) на алувијалном седиментном комплексу (ФН 1-3). Три налазишта (33%) су формирана на кречњацима (СС1), а једно (11%) на хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН1).

Таб. 19. Локалитети из СГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. Прел.	Хидрографија
11	Ајанско	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у / ИЗВ
15	Урвине	МАГ	ДОЛ-БРД	1	/	МЕА-у/ИЗВ
18	Баре	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/3	Мост	КЛИ / УШЋ
21	Бубањ	МАГ	ДОЛ	1/4	Мост	УШЋ
23	Пољана	РЕГ	ПЛА-БРД	3	/	РАЗ/ УШЋ/ИЗВ
24	Пећина пољана	РЕГ	ПЛА-БРД	3	/	РАЗ/ УШЋ/ИЗВ
25	Градац	РЕГ	ПЛА-БРД	3/3	/	РАЗ/КЛИ/МЕЋ
27	В. Хумска чука	ЛОК	БРД-ПЛА	3	/	МЕА-у
29	Стари Габровац	ЛОК	БРД	4/4	/	УШЋ

Најчешће су у рејону налазишта заступљена по два водећа педолошка типа, што је забележено у 6 случајева, док је у преостала три случаја доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта из СГД у Понишављу представљена су смоницом на пет локалитета, следи алувијум који је заступљен на четири налазишта, ренздина на три налазишта, камбисол на два и калкомеланосол у једном случају.

Таб. 20. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из СГД у доњем Понишављу са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Поз.
11	Ајанско	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	190	I
15	Урвине	ФЛ1	ФН/7	КАМ-АЛУ	185	I
18	Баре	ФЛ4	ФН/2	АЛУ-КАМ	216	I
21	Бубањ	ФЛ1	ФН/1	АЛУ	200	I
23	Пољана	К1	СС/1	РЕН-СМО	570	III
24	Пећина пољана	К1	СС/1	РЕН-СМО	563	III
25	Градац	К1	СС/1	РЕН-СМО	609	III
27	В. Хумска чука	К1	СС/1	СМО-КАЛК	455	II
29	Стари Габровац	Д1	ЈН/1	СМО	302	II

На основу такве заступљености тла може се претпоставити да су пет налазишта (66%) била орјентисана ка педолошким типовима (СМО, РЕН-СМО, СМО-КАЛК), која су најподеснији за сточарство (23-25, 27, 29). Четири налазишта (44%) гравитира ка педолошким типовима који су изузетно погодују земљорадничкој привреди (АЛУ, АЛУ-КАМ-е). У узорку нису заступљена налазишта са педолошким типовима који имају потенцијала за развој обе гране пољопривреде.

Најнижа надморска висина на којој је позиционирано налазиште износи 185 m н.в., и забележена је на локалитету у Вртишту, док је највиша кота забележена на 609 m

н.в. и подразумева Градац у селу Грбавче. Четири налазишта (44%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 300 m н.в. док преосталих пет налазишта (56%) заузима позиције изнад 300 m н.в. Просечна надморска висина свих налазишта износи 365 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом СГД у доњем Понишављу оквирно су утврђени на 7 локалитета (78%). Измерене површине се крећу од 1 до 5 ha. Највећа површина је измерена на Бубњу код Новог Села, а најмања на локалитету Стари Габровац код Габровца. Четири налазишта имају површине мање од 3 ha, док су на преостале две локације површина само незнатно већа. Површине једнослојних насеља нису утврђене, док просечна површина локалитета из СГД износи 1,8 ha.

Једине грађевинске структуре из хоризоната СГД у Понишављу регистроване су приликом ископавања на локалитету Баре код Јелашнице. У питању је већа отпадна јама крушколиког пресека пречника 3 m а дубине 1,5 m, која је била заута слојем шљунка при површини и испуњена материјалом из једне или више кућа страдалих у пожару (Ђорђевић 2017: 88). У питању је леп са траговима од уских облица и пружа али су присутни и примерци са траговима притесаних греда или дасака (Ђорђевић 2017: 89).

Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из СГД документована су у близини 6 налазишта (66%), међу којима је могуће издвојити објекте са утилитарном традицијом (23-25) и места или објекте секуларног или религијског значаја (21, 25, 27, 29). У непосредној близини три налазишта евидентиране су бачије (33%), гробља у два случаја (22%), цркве у два случаја (22%), док на три налазишта нису забележена никаква знамења (33%).

Заједнице СГД у Понишављу често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на пет локација (56%). На три налазишта регистрован је материјал из средњег неолита, а на исто толико налазишта установљен је слој из позног енеолита. Остаци насеља из претходне фазе (РГД) евидентирани су у четири случаја (44%), док је хоризонт ПБД потврђен на два налазишта (22%). Хоризонти из латена и историјских периода утврђен је на 6 налазишта (67%), међу којима је најприсутнији хоризонт из средњег века који је утврђен на пет налазишта (44%).

Таб. 21. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из СГД у доњем Понишављу

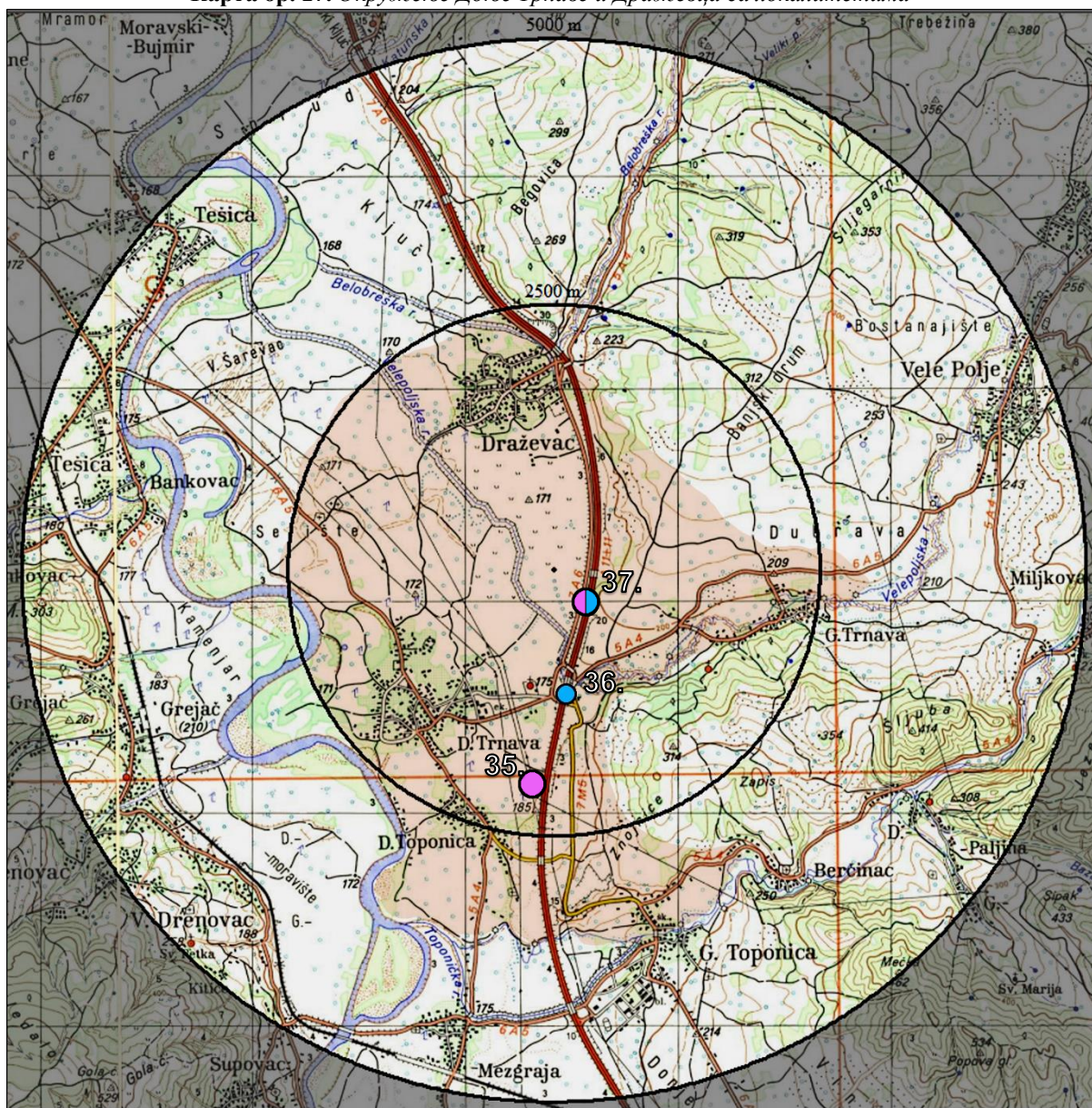
Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (ha)	Грађев. Струк.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
11	Ајанско	Насеље	2.5	?	/	1	/	2	3	/
15	Урвине	Некропола	?	Камене гомиле	/	/	/	/	3	/
18	Баре	Насеље	3.5	јаме / леп	/	1	/	2	3	1
21	Бубањ	Насеље	5	?	гробље	6	1	2	3	2
23	Пољана	Градина	1.5	/	бачије	/	/	/	3	1
24	Пећина пољана	Пећински л.	?	/	бачије	/	/	/	3	/
25	Градац	Градина	2	/	црква/бачије	/	/	/	3	2
27	В. Хумска чука	Градина	2	?	црква	3	1	2	3	3
29	С. Габровац	Насеље	1	/	гробље	1	/	/	3	1

6. КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА ИЗ АЛЕКСИНАЧКОГ ПОМОРАВЉА

6.1. ДОЊА ТРНАВА

Доња Трнава (801 ha) је сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, 17 км СЗ од Ниша на правцу аутопута Е 75. Шире окружење Д. Тржаве подразумева пространу долину равницу између десне стране Ј. Мораве и јужних обронака Озрена у којој гравитирају токови Топоничке, Велепољске и Белобршке реке. Ресурс индентификован на основу топонимије везује се за извор соли и забележен је на потезу Слатина, ЈИ од села на месту истоименог археолошког налазишта.

Карта бр. 17. Окружење Доње Тржаве и Дражевца са локалитетима

35. СЛАТИНА

Локалитет није помињан у стручној литератури, тако да једини извор података представља документација и материјал из НМН.

Географски контекст налазишта

Потез Слатина се налази на катастарској међи атара између Доње Топонице и Горње Трнавe у долинском појасу Ј. Мораве. Локалитет се налази при ободу речне терасе¹³⁵ која лежи између алувијалне равнице и ЈЗ обронака који се спуштају са врха Шљубе (413 m). Данас је ток Ј. Мораве удаљен за око 1,2 km од терасе и налазишта.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је откривен 2018. године, приликом реализације пројекта проспекције доњег тока Јужне Мораве. Установљено је да се налазиште простире на површини већој од 1 ha, на којој је откривен искључиво материјал из раног гвозденог доба (Т. XXIII/1).

36. ПЕТЉА АУТОПУТА

Налази и налазиште су обрађивани кроз неколико стручних радова (Ђурић 1985: 21; Vasić 1999: 67, Т. 34/447; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 100–101).

Географски контекст налазишта

Праисторијско налазиште је регистровано при источном ободу јужноморавске алувијалне равнице у подножју врха Кочевина (314 m), око 900 m на север од налазишта Слатина. То је простор са леве стране Велепољске реке у зони прелаза између побрђа Голака и равнице Јужне Мораве. Сам надвожњак се налазио на 207. километру пута од Београда ка Нишу источно од сеоске цркве.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је откривено случајно приликом земљаних радова на изградњи аутопута Братства и јединства 1959. године. Налази се састоје из једног калотастог дугмета и једне фрагментоване лучне фибуле (Ђурић 1985: Т.IV/5–6; Vasić 1999: Т. 34/447). Налази су откривени на дубини од 2,5 m приликом ископа за темеље надвожњака, па је на основу дубине и контекста налаза претпостављено да се ради о некрополи (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 101). Откривена фибула је хронолошки осетљива и представља чест инвентар налаза који се везују за оквире На С – На D1 фазе (Vasić 1999: 67).

6.2. ДРАЖЕВАЦ

Дражевац (1.398 ha) је сточарско-ратарско сеоско насеље, смештено на половини деонице аутопута Е 75 између Ниша и Алексинца.¹³⁶ Највећи део ширег окружења обухвата равничарски предео¹³⁷ са десне стране Јужне Мораве, док мањи део захвата брдовит терен на обронцима Озрена, СИ од села. Кроз ове планинске масиве формирале су токове Велепољска и Белобршка река, које се код Дражевца уливају у Јужну Мораву,

¹³⁵ Данас 1,3 km удаљене од тока Ј. Мораве.

¹³⁶ Удаљеност Дражевца од Алексинца је 13 km, а од Ниша 17 km.

¹³⁷ Дражевачка равница (168-171 m) подразумева веће долинско проширење Јужне Мораве, које код Дражевца достиже највећу ширину (око 4 km у правцу запад-исток), након чега се даље ка истоку уздижу ЈЗ обронци Озрена и Девице (са врховима између 269-312 m).

представљајући тако значајне природно истрасиране комуникације са планинским залеђем Моравског Голака.

37. ТРЕСИБАБА

Локалитет је познат на основу неколико публикованих радова (Стојић, Јоцић 2006: 99; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 103).

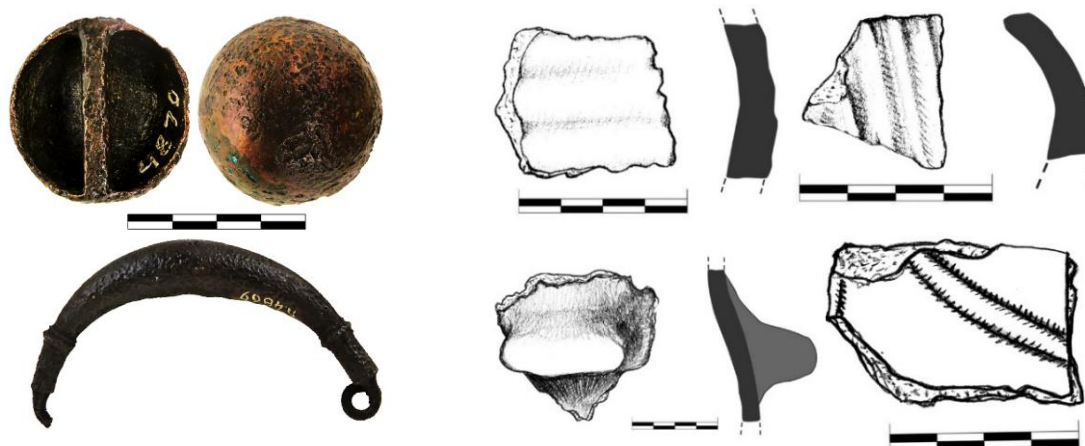
Географски контекст налазишта

Потез Ограђе–Тресибаба подразумева велико пространство (око 1 км²) у равници која се налази у доњем току Велепољске реке, 2 км источно од корита Јужне Мораве. Само налазиште је лоцирано на међи атара Дражевца и Доње Трнавe у ораницама поред аутопута са десне стране Велепољске реке¹³⁸. То је данас простор у зони контакта високих језерских тераса и алијувијалне равни коју представља барушњав терен са јако плитким подземним водама уз бројне површинске локве и баре у прошлости коришћене за узгој пиринча.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште на локалитету Ограђе–Тресибаба потврдили су Војислав Трбуховић и Миодраг Вуковић приликом рекогносцирања терена од Ниша до Алексинца, вршених током грађевинских радова на изградњи аутопута „Братства и јединства“ (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 103). Посуде украшене канеловањем вероватно припадају РГД, док се фрагменти са линијама изведеним у тремоло техници, могу се везати за басараби стил и СГД, тј. На С фазу (Стојић, Јоцић 2006: 99; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 103). Налаз бронзаног украса са стилизованом главом коња или јелена, пронађен је приликом изградње аутопута у истом рејону и такође указује на хоризонт из СГД (Трајковић–Филиповић 2017: 103).

Сл. 33. Метални налази са лок. Петља аутопута и керамика са лок. Тресибаба (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017)

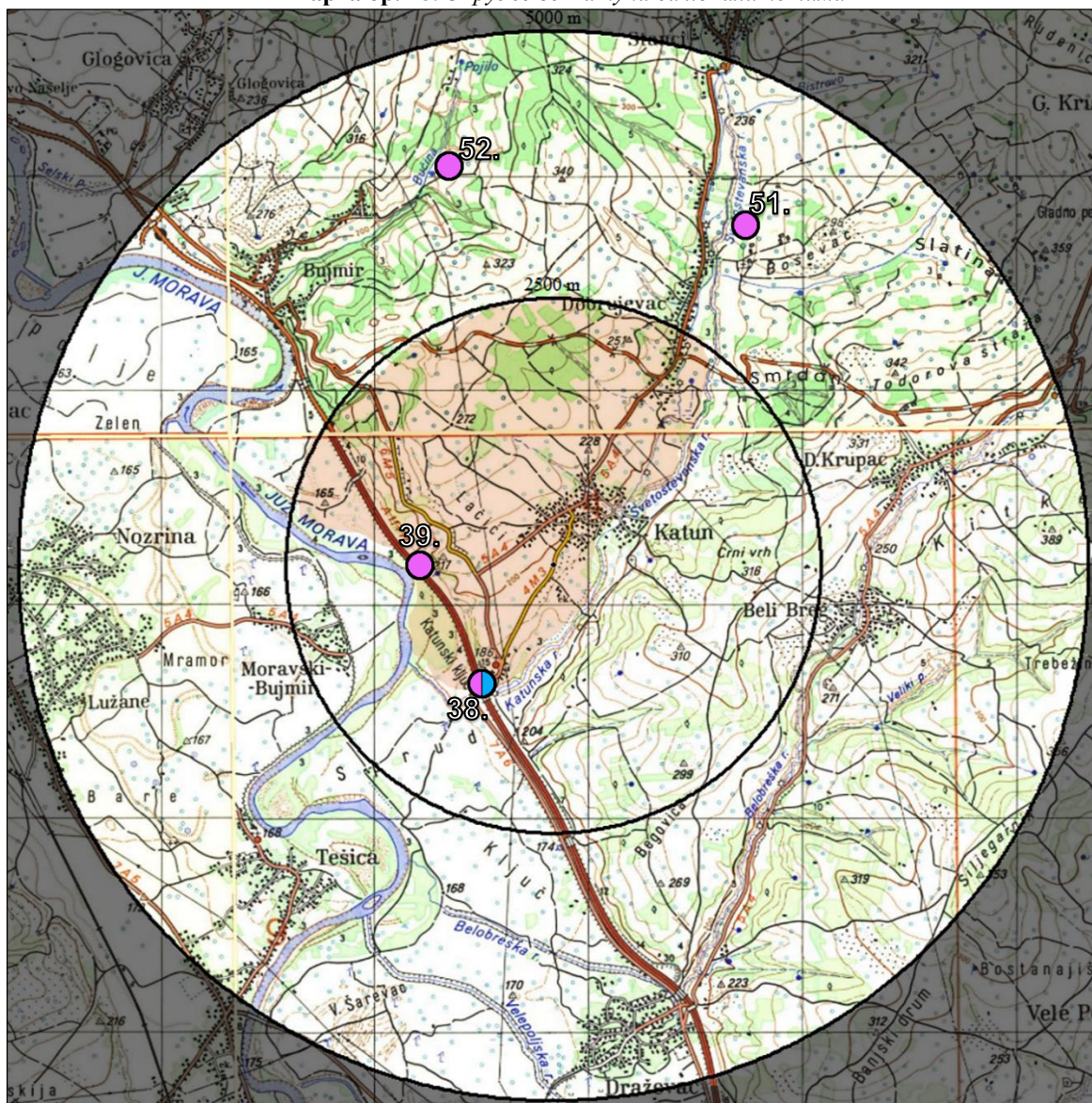

¹³⁸ Према подацима са Генералштабне карте Краљевине Србије, Велепољска река је текла паралелно са аутопутем уз обод Дражевачког побрђа. Скретала је ка Ј. Морави тек у близини Дражевца примајући као притоку Белобршку реку док су данас то две независне притоке Ј. Мораве.

6.3. КАТУН

Катун (1.042 ha) је сточарско сеоско насеље збијеног типа, 9 km ЈИ од Алексинца. Шире окружење Катунa се простире на благом побрђу при најјужнијим обронцима Озрена, који се дижу непосредно изнад додLINE Ј. Мораве. Читаво окружење је сконцентрисано око слива Светостефанске реке која повезује Јужно Поморавље и планинска насеља на јужним обронцима Лесковика и Озрена. Назив насеља потиче од сточарских зимовалишта – катуна, које су на месту данашњег насеља подизали влашки чобани са околних планина (Радоман–Цветићанин 2012: 97), што потврђују и турски дефтери из XV века (Зиројевић, Ерен 1968: 384).

Карта бр. 18. Окружење Катунa са локалитетима

38. СЕЛИШТЕ – ШОПИЋА СТРАНА

Локалитет и материјал са њега су обрађивани кроз пар стручних радова (Стојић, Јоцић 2006: 114–115; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 119–120).

Географски контекст налазишта

Потез Селиште подразумева област у долини Светостефанске реке око 500 m узводно од њеног ушћа у Ј. Мораву. То је пердео формиран око плавинске лепезе при доњем току Светостефанске реке у зони контакта узвишених језерских тераса са алувијалном равницом Ј. Мораве. Сам локалитет је евидентиран на узвишеном платоу (185 m) код цркве св. Преображења, који је на југу стрмо исечен током Светостефанске реке, а на западу равницом Ј. Мораве (167 m) , што локацији пружа дефанзивне погодности и визуелну контролу околине.

Археолошки контекст налазишта

Археолошко налазиште на потезу званом Селиште–Шопића страна евидентирано је приликом извођења радова на изградњи аутопута *Братства и јединства*, 1959. године, док су наредна рекогносцирања обављена тек 2015. године. Откривени материјал указује на остатке насеља из РГД, СГД и средњег века. Репрезентативна керамика из РГД представљена је канелованом орнаментиком (Т. XXIII/2), док су фрагменти украшени у тремоло техници везани за На С фазу (Т. XXIII/3). Метални налази са супротне стране Светостефанске реке вероватно потичу из гробова и опредељују се у позни халштат (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 119–121).

39. ЖЉЕБУРА

Налазиште на Жљебури обрађивано је у свега две публикације које се баве широм проблематиком (Стојић, Јоцић 2006: 114–115; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 121).

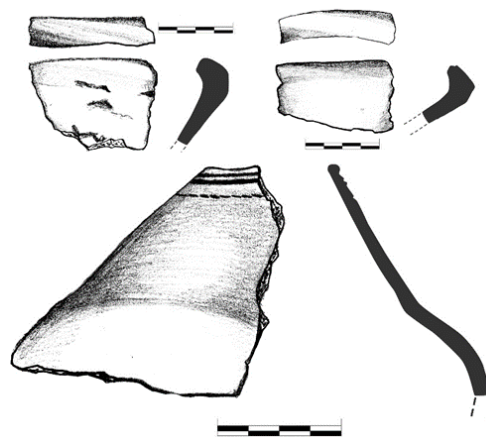
Географски контекст налазишта

Потез Жљебура се налази на падини побрђа, тачно изнад лакта на окуци Ј. Мораве у чијој конкави је смештен Моравски Бујмир. То је уједно и позиција на којој се традиционално налази једна од моравских скела. Потез захвата површину од неколико хектара и представља сеоску утрину под ливадама, погодну за испашу стоке. Локалитет је смештен на падини где постоје три извора воде, од којих је на једном подигнута спомен чесма¹³⁹.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран приликом археолошког надзора земљаних радова на изградњи аутопута „Братства и јединства“ (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 121). На локалитету је пронађен керамички материјал и профилисани леп (сл. 32) (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: сл. 62) међутим оквирна површина налазишта није процењена. Пронађене керамичке фрагменте је М. Стојић определио у гвоздено доба Ic, односно На В1 фазу (Стојић, Јоцић 2006: XLII/3–5), ма да је вероватно на налазишту присутан и метеријал из нешто

Сл. 34. Керамички фрагменти са лок. Жљебура (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017)

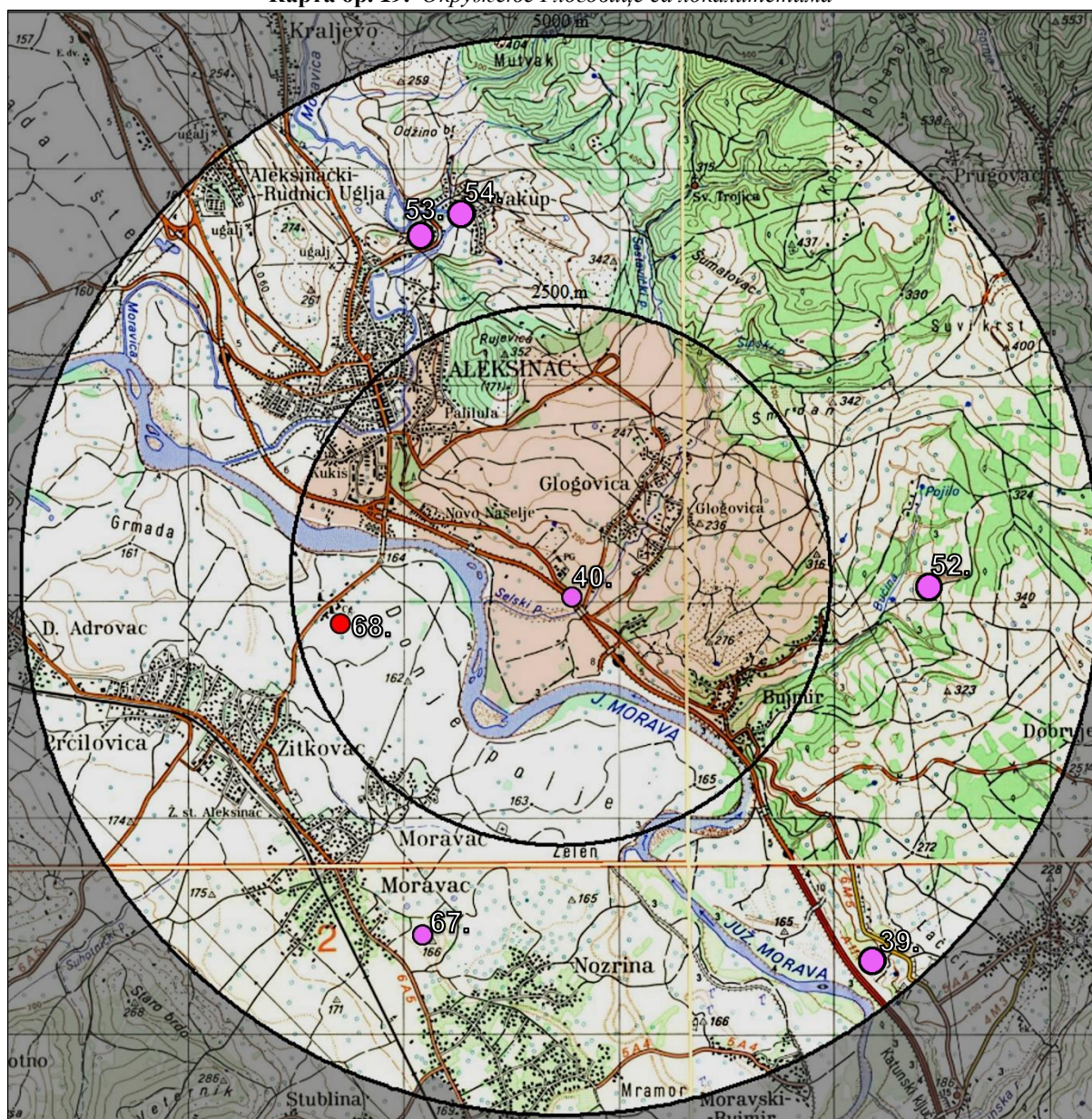
¹³⁹ Терен је познат као клизиште, тако да је околни пејзаж претрпео веће промене у циљу санирања одрона на траси аутопута Е75, која пресеца крајњи обод падине на Жљебури, чиме је девастиран већи део налазишта.

познијег периода, на шта може сугерисати фрагмент крушколиког суда са хоризонтално урезаним линијама и квадратним цртицама изведених помоћу радла (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: кат. 188).

6.4. ГЛОГОВИЦА

Глоговица (602 ха) је ратарско сеоско насеље смештено у ближем залеђу Јужноморавске долине, свега 2 км источно од Алексинца и 1,5 км северно од десне обале Јужне Мораве. Шире окружење Глоговице највећим делом обухвата брежуљкаст терен при најјужнијим обронцима Озрена, захватајући поред тога долине Ј. Мораве и Моравице. Топографски положај утицао на привредну оријентацију становништва које се традиционално бави свињогојством, чему доприносе хрестове шуме на лако приступачним брежуљцима Лесковица у којима се свиње жире од касне јесени до раног пролећа (Костић 1969: 523–525).

Карта бр. 19. Окружење Глоговице са локалитетима

Од минералних ресурса истиче се лежиште глине на брду званом Грнчарска земља¹⁴⁰, који се данас чешће назива Глоговички брег. На основу топонимије издваја се потез Смрдан као извор сумпора и поток Сланик као потенцијални извор соли.

40. ГЛОГОВИЧКИ БРЕГ

Локалитет је обрађиван само кроз два стручна рада (Стојић, Јоцић 2006: 79; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 75–77).

Географски контекст налазишта

Глоговички брег подразумева благо (236 м.н.в.), али дугуљасто побрђе распрострањено у правцу исток–запад, на току Ј. Мораве која спољним луком свог меандра додирује обронке брда. Према расположивим подацима ово налазиште је обухватало простор при подножју јужне стране Глоговичког брега уз ток Селског потока, недалеко од његовог ушћа. Налазиште је у великој мери девастирано изградњом аутопута Е 75 и регионалног пута Г. Топоница – Алексинац.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет на Глоговичком брегу је познат на основу извештаја и прикупљеног материјала са рекогносцирања трасе аутопута Братства и јединства, 1959. године¹⁴¹. Према сачуваном материјалу може се закључити да је на налазишту егзистирало насеље из средњег неолита и РГД (Стојић, Јоцић 2006: Т. XXVIII; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: кат. 19–34).

6.5. АЛЕКСИНАЧКИ РУДНИЦИ

Алексиначки Рудници данас представљају приградско насеље на СЗ периферији Алексинца. Шире окружење Алексиначких рудника подразумева долинско–брдски простор смешетн између токова Ј. Мораве и Сокобањске Моравице. Читаво подручје представља богато лежиште мрког угља и угљеног шкриљца које се интензивно експлоатисало у периоду од оснивања рудника 1883. године, па све до велике несреће 1989. године када је рудник затворен. На потенцијалне изворе соли и сумпора указују топономистички подаци на потезима Слатина и Смрдан¹⁴².

41. ШТОЛНА / АЛЕКСИНАЧКО ОКНО

Праисторијски локалитет на Штолни је углавном помињано у литератури као неолитско налазиште познато углавном на основу случајних налаза (Ајдић 1983: 37; Спирић 1995: 26; Стојић 2011; Милановић, Милојевић 2013; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 41–45; Milojević i dr 2019: 15–16).

Географски контекст налазишта

Уже окружење локалитета захвата централни део ниског и добро проходног брда званог Брег (322 m), које је издужено у правцу СЗ–ЈИ. Саобраћајна погодност Брега

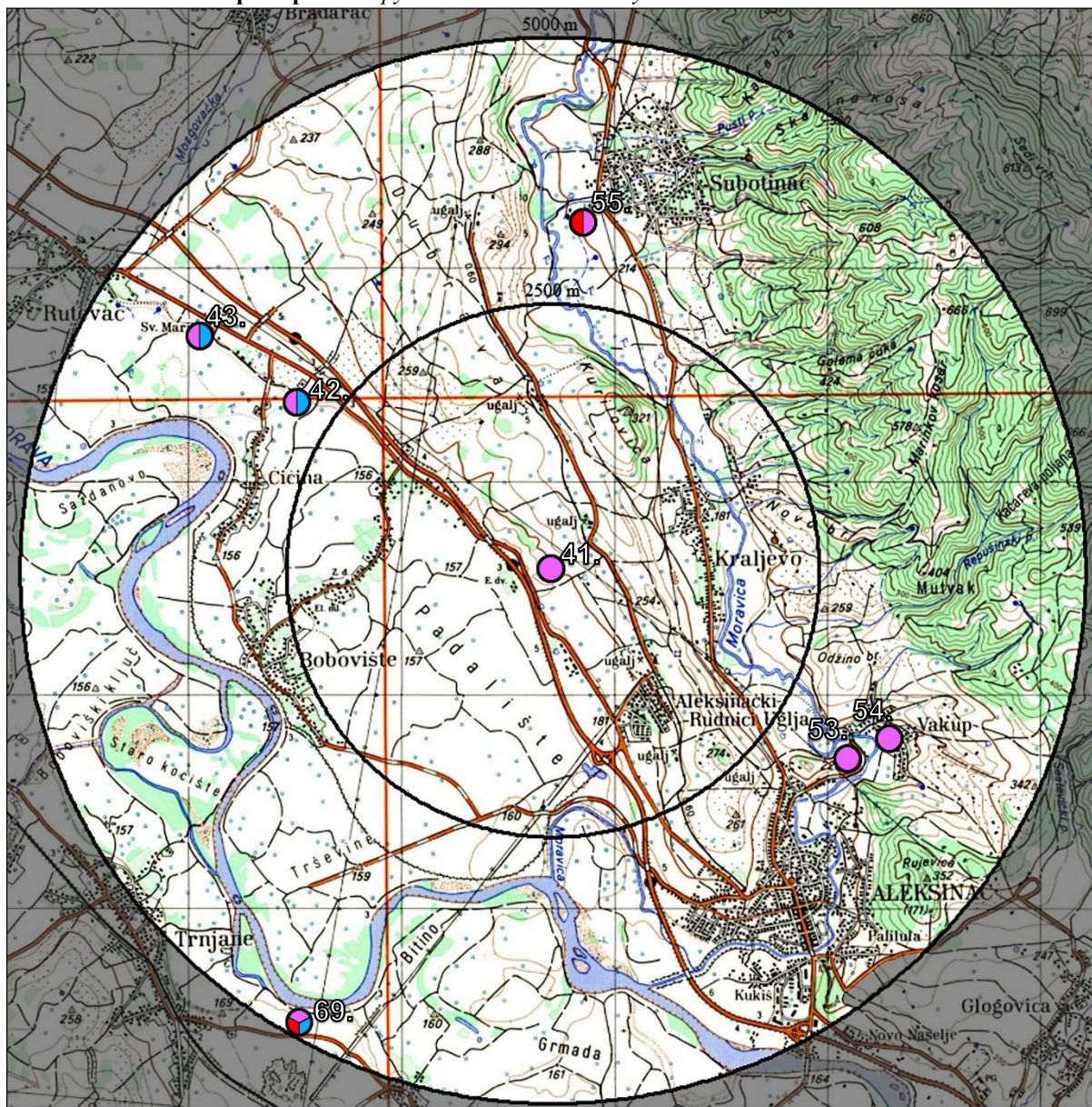
¹⁴⁰ Карта 3.7. Алексинац, привремено издање, Географско одељење главног генералштаба. (штампано 1894. године).

¹⁴¹ Проспекцију су обављали М. Вуковић, кустос Народног музеја у Нишу, уз повремено учешће В. Трбуховића, асистента Археолошког института у Београду.

¹⁴² Слатина се налази на око 5 км ка СИ, а Смрдан на 2,5 км ка северу од Ал. Рудника.

огледа се у томе што на јужној страни додирује Јужноморавску долину, а на северној долину Сокобањске Моравице. Таквим положајем овај терен има прилаз и лак приступ на две значајне комуникације. Само налазиште се простире на падини недалеко од рударских објеката и улаза у Друго окно. Једини водоток представља мали локални поток који извире и протиче дуж источног обода налазишта. Падини се благим нагибом спушта у правцу ЈЗ до линије контакта са алувијалном равницом Јужне Мораве, где је прелаз нагао са висинском разликом од 40 м¹⁴³.

Карта бр. 20. Окружење Алексиначких Рудника са локалитетима

Археолошки контекст налазишта

Налазиште се налази у евиденцији НМН још од 30–их година прошлог века али је прва стручна рекогносцирања обавио АИ 1955. године (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 41), док су новија истраживања обављана у периоду током 2014–2019

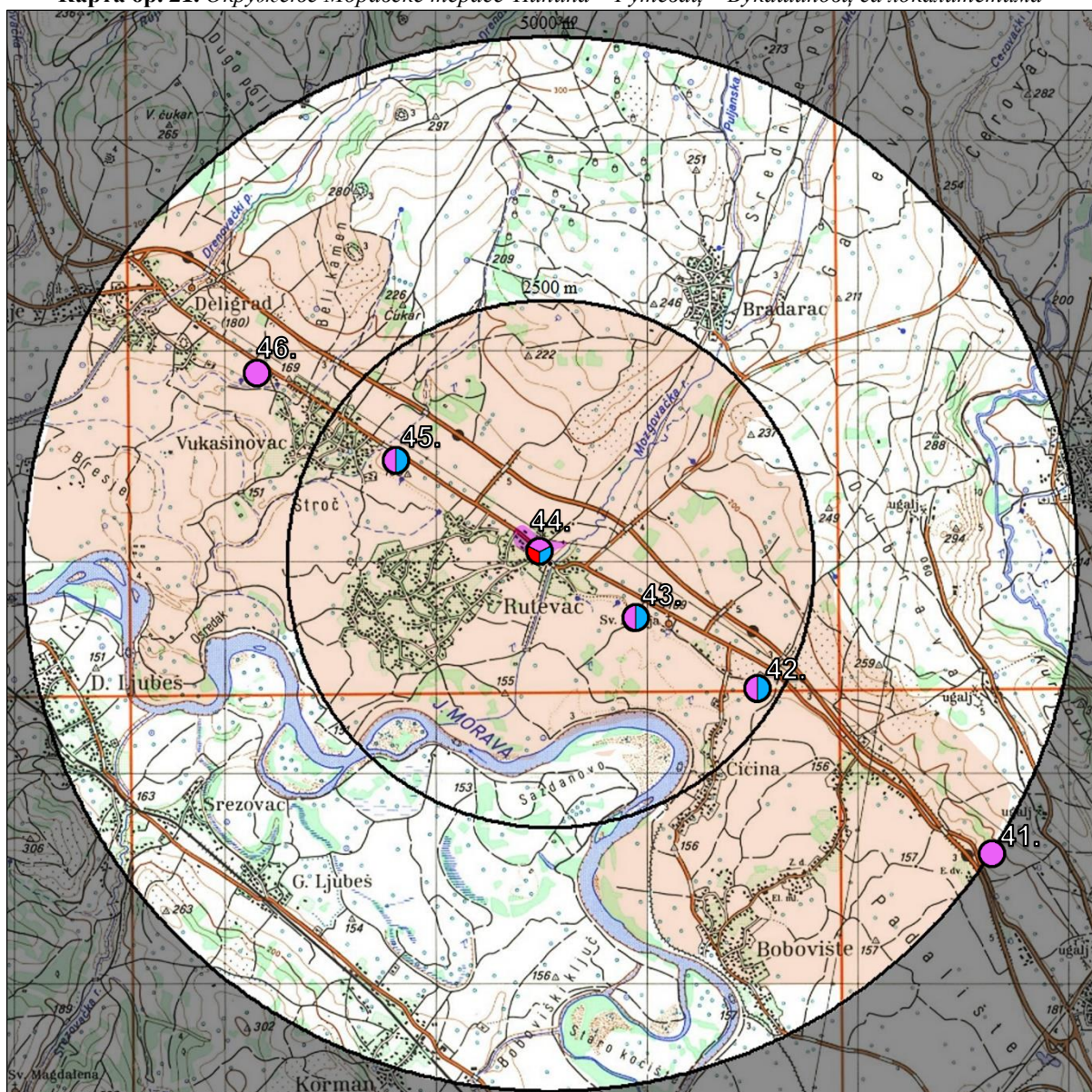
¹⁴³ Данашња удаљеност од корита Ј. Мораве је око 2,5 км али се на основу трагова старих корита и мртваја може претпоставити да је у близини локације био велики меандар чији спољни лук је био на удаљености од око 0,5 км од локалитета.

(Милановић, Милојевић 2016). Простор на коме је забележен праисторијски материјал прати нагиб терена простирући се на око 6,5 ха. На поменутој површини апсолутно доминирају материјални остаци из насеља позне винчанске културе (Винча D2) (Милојевић и др 2019: 16) док су само спорадично пронађени керамички фрагменти из старијег гвозденог доба. Материјал из гвозденог доба на основу карактеристичних украса изведених назубљеним инструментом, канеловањем или дубоким урезивањем указује на временске оквири На В фазе (Т. XXIII/4-6).

6.6. МОРАВСКА ТЕРАСА ЂИЋИНА – РУТЕВАЦ – ВУКАШИНОВАЦ

Ђићина (327 ха), Рутевац (1.326 ха) и Вукашиновац су три међусобно блиска сеоска насеља у долини Ј. Мораве, на деоници аутопута Београд–Ниш, 7, 9 и 11 km СЗ од Алексинца. Сва села су претежно ратарска, са земљиштем које пружа одличне услове за узгој житарица (Костић 1969: 495).

Карта бр. 21. Окружење Моравске терасе Ђићина – Рутевац – Вукашиновац са локалитетима

Шире окружење ових насеља обухвата јужноморавску долину и благо заталасани неогени рељеф између токова Моравице и Ј. Мораве. Неогени терен одликује се богатством мрког угља, док се у локалној топонимији срећу индикативни називи који се везују за лежишта соли и сумпора¹⁴⁴.

42. ДЕЛНИЦЕ – ТОПОВА БАРА

Локалитет до сада није познат у литератури, тако да основни извор података представљају материјал и документација из музеја у Нишу и Алексинцу.

Географски контекст налазишта

Потез Делнице – Топова бара се налазе у непосредној околини северне периферије Ћићине. Локалитет је лоциран на језичастом платоу терасе, формиране око окуке старог корита Ј. Мораве, недалеко од сеоског гробља. Поменути терасни језичк се постепено и лагано спушта до алувијалне равнице, тако да је приступ до некадашњег тока био знатно лакши него на другим деловима исте терасе.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано 2014. године у склопу реализације пројекта рекогносцирања АИ и ЗМА. На нешто ширем простору који захвата и део алувијалне равнице регистрован је материјала из праисторије, антике и средњег века.

Материјал из праисторије је евидентиран у склопу неколико мањих међусобно разбијаних концентрација које су расејане на површини од око 10 ха. Керамику истичу фрагменти украшени са пољима урезаних косих линија, дршке са оштрим наставком на колелу украшене плитким жлебовима, као и примерци украшени тремолираним линијама. Наведене карактеристике указују на налазиште са хоризонтом из РГД и СГД, односно На В (Т. XXIII/7, Т. XXIV/1-2) и На С фазе (Т. XXIV/3).

43. ЗИНДАН

Локалитет је у литератури углавном познат као античка путна станица и веће насеље из античког периода (Каниц 1985:111–112; Драгашевић 1877: 32–36; Васић 1910: 274; Петровић 1976: 93; Рашковић 2007; Петровић 2007: 73–74; Милановић и др. 2016: кат. 12–17), док су материјални остаци из праисторије ретко спомињани (Stojić 2008; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 154–157).

Географски контекст налазишта

Налазиште је евидентирано на месту контакта речне терасе и алувијалне равнице Ј. Мораве, на међи између атара Ћићине и Рутевца, недалеко од цркве Св. великомученице Марине. То је део кратки део терасе код каптираног извора воде, који се постепено, без стрмог одсека спушта до простране алувијалне равни формиране око спољног лука једеног већег меандра Ј. Мораве. Локалитет се налази 1 км низводно од претходног налазишта са потеза Делнице–Топова бара и 1,4 км узводно од наредног локалитета лоцираног на тераси у селу Рутевц.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијско налазиште познато из литературе се заправо односи на случајно откривене гробне прилоге из познохалштатског периода (На D) који су пронађени у

¹⁴⁴ У питању су исти потези регистровани у окружењу Алексиначких Рудника.

непосредној близини храма Св. великомученице Марине (Stojić 2008; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 154–157). Међутим, опсервацијом површинских налаза који су пронађени случајно или приликом учесталих рекогносцирања¹⁴⁵, утврђено је да у периферним деловима античког града постоје трагови вишеслојног налазишта из праисторије. Керамички налази сугеришу постојање слоја из средњег бронзаног, старијег и млађег гвозденог доба. Хронолошко детерминисање хоризонта из СГД на локалитету је поред керамичких фрагмената (Т. XXIV/4-5) употпунио један случајан налаз гвоздене секире са крилцима (Ärmchenbeile) из збирке ЗМА (сл. 35), која се може везати за VIII–VII век п. н. е. (Ђурић и др. 1975: Т. XIV/1; Стојић 1980: кат. 58; Wesse 1990; Јевтић 2016: Pl. 1, Pl. 3/3; Munteanu, Iarmulschi 2020). Мали број керамичких налаза, као и документовани сепулкарни контекст налаза из На D фазе, указује на евентуалност да су налази из хоризонта СГД односно На C фазе везани за разорене гробове.

Сл. 35. Гвоздена секира са крилцима (Ärmchenbeile) из збирке ЗМА, откривена на локалитету Зиндан

44. РУТЕВАЧКА ТЕРАСА – ШКОЛСКА БАШТА

Бројни налази са овог вишеслојног локалитета помињани су у више различитих студија (Gjorgjević 1901: 163; Тодоровић, Симовић 1959; Дејановић (ур.) 1971: 55; Стојић, Јоцић 2006: 213; Стојић, Чађеновић 2006: 206; Рашковић 2007; Булатовић 2008(а); 2010; Булатовић, Филиповић 2011: 18; 2011(а): 32, Т.1/7–12; Булатовић 2011: 23; Чађеновић 2011: 38–40; Рашковић, Чађеновић 2013: 143–145; Милановић и др. 2016; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 149–153).

Географски контекст налазишта

Рутевачка тераса подразумева прву речну терасу Јужне Мораве преко које је данас изграђен северни део насеља Рутевц и регионални пут Алексинац – Ражањ. Праисторијски локалитет је евидентиран на постору који прати обод поменуте терасе на деоници између сеоске школе и десне обале Мозговачке реке¹⁴⁶, 1,2 км низводно од Зиндана и 1,6 узводно од налазишта Брег у суседном Вукашиновцу.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет са неколико гробова из позног бронзаног доба и више добро очуваних налаза из различитих периода праисторије, најпре је евидентиран приликом дубоког орања у периоду 1955–1956. год., а затим и приликом мањих археолошких ископавања 1957. године. Некропола је приписана носиоцима парафинске културне групе и опредељена у Вг D фазу (Т. XXIV/6-7, Т. XXV/1) (Стојић, Јоцић 2006: 213–214; Булатовић, Станковски 2012: 283). Међутим, мање је познато да су приликом

¹⁴⁵ Рекогносцирања је у више махова организовао Завичајни музеј у Алексинцу и Народни музеј у Нишу, као и током 2014-2016. год. приликом систематске проспекције Алексиначке општине.

¹⁴⁶ Мозговачка река је десна притока Ј. Мораве која својом долином у правцу севера трасира пут ка планини Буковик и Сокобањској котлини.

ископавања пронађени фрагменти канелованих урни са карактеристикама из познијег периода (На А2–В1)¹⁴⁷ (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: кат. 206–211). Разлог за такву ситуацију представља чињеница да су поменуте урне уништене претходним риголовањем земљишта, па због изгубљеног контекста овим налазима приликом публиковања није поклањана пажња.

Остала открића из овог дела Рутевца, откривани су случајно углавном приликом грађевинских ископа (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 153). Тако је у окућници Ристића откривен материјал из позног бронзаног доба, на коме се препознају одлике из два развојна хоризонта која се могу везати за Вг D–На А1 и На А2–В1 фазе (Булатовић 2008(а): сл. 1–16; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: сл. 77–78). Убицирањем овог локалитета евидентирано је насеље чији становници су сахрањивали покојнике на некрополи код оближње Школске баште.

На окућници Џинкића откривен је материјал са одликама РГД, односно из временских оквира позне На В фазе (Т. XXV/2) (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: сл. 78; кат. 203). Поред поменутих налаза на тераси су евидентирани налази из неолита, раног и срдњег бронзаног и млађег гвозденог доба (Булатовић 2008(а); Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 151–153).

45. ВУКАШИНОВАЧКИ ПОДБРЕГ

Локалитет није забележен у литератури, тако да основни извор података представљају материјал и документација из музеја у Нишу и Алексинцу.

Географски контекст налазишта

Потез Подбрег подразумева област на Моравској тераси на деоници између села Рутевца и Вукашиновца, тачније на деоници са неколико извора воде, а између токова Рутевачког и Сувог потока. Налазиште је евидентирано 1,6 км низводно од локалитета Рутевачка тераса. Налази се при источној периферији Вукашиновца недалеко од десне обале Сувог потока.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран приликом рекогносцирања 2014. године у организацији АИ и ЗМА. Налазиште се простире на површини од 4,5 ха али регистровани материјал није интензивно заступљен. Керамички фрагменти указују на насеље из средњег неолита, РГД и СГД. Материјал из РГД могуће је издвојити на основу фрагмената грубље фактуре и урезаном орнаментиком (Т. XXV/3), док је СГД представљају фрагменти попут примерка украшеног хоризонталним низом тремолираних линија испуњених инкрустрацијом, који указује на басараби стил украшавања и временске оквира На С фазе (Т. XXV/4).

46. ВУКАШИНОВАЧКИ БРЕГ

Налазиште није помињано у стручној литератури тако да основни извор података представљају материјал и документација из музеја у Нишу и Алексинцу.

Географски контекст налазишта

Потез Брег заузима површину на тераси између села Вукашиновца и Делиграда. Локалитет је смештен при западној периферији Вукашиновца на месту са три извора које

¹⁴⁷ Урне као и њихов контекст су уништени риголовањем земљишта, тако да овим налазима до сада није поклањана већа пажња.

заузима положај изнад спољашњег лука некадашњег меандра Ј. Мораве. Локалитет се налази 1,8 км низводно од претходног налазишта на Вукашиновачком подбрегу.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут евидентиран приликом реализације пројекта рекогносцирања Алексиначке општине 2014–2016. године. С обзиром да се локалитет налази непосредно уз сеоско насеље може се претпоставити да је један део налазишта девестиран, тако да евидентирана површина износи око 1,5 ха. Праисторијски материјал пронађен на овој позицији према својим стилско–типолошким карактеристикама није нарочито индикативан. Техника израде и фактура керамике показују велику сличност са материјалом из РГД који је пронађен на суседним налазиштима из исте епохе (Т. XXV/5).

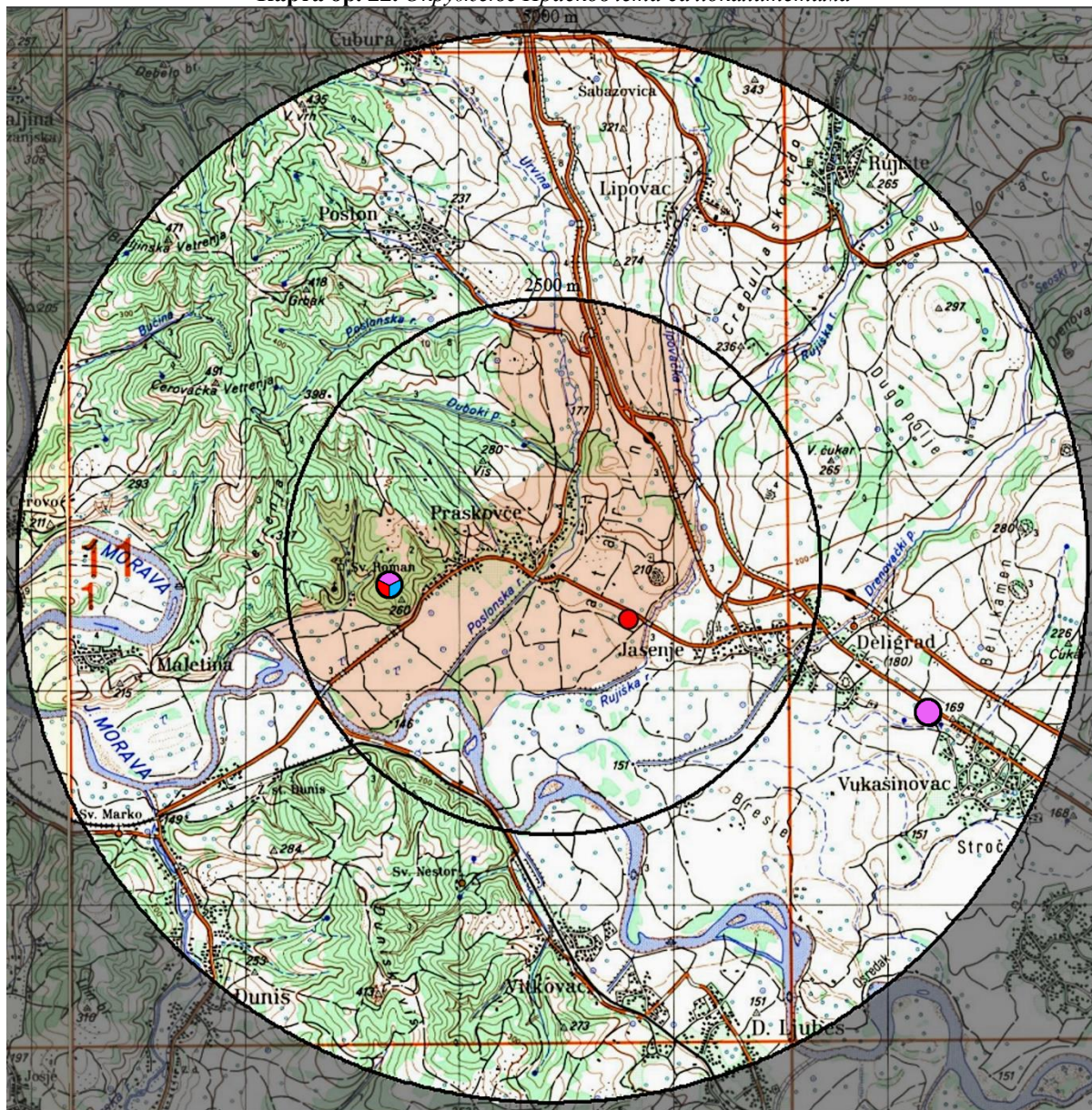
Сл. 36. Моравска тераса на деоници између села Рутевац и Вукашиновац са обележеном позицијом лок. Школска башта (1) и Подбрег (2) (аерофот. П. Милојевић)

6.7. ПРАСКОВЧЕ

Прасковче је ратарско–сточарско село у саставу Ражањске општине које се налази на западном ободу Алексиначке котлине, 16 км на СЗ од Алексинца и 6 км на ЈИ од Ражња. Шире окружење насеља обухвата долину Јужне Мораве са почетним делом Сталаћке клисуре, благо побрђе у сливу Послонске и Рујишке реке, као и ЈИ обронке Послонских планина (491 m) . Прасковче се налази на чворишту путева ка Великоморавској долини од којих један води долином Ј. Мораве кроз Сталаћку клисуру, а други долинама Послонске и Рујишке реке преко Ражањског платоа и превоја Мечка.

Карта бр. 22. Окружење Прасковчета са локалитетима

47. ТАТАРИН

Татарин је локалитет на истоименом потезу (Милојевић, Милановић 2017: 12), који је у литератури забележен под називом *Локалитет 300 метара од главног пута* (Стојић, Чађеновић 2006: 94).

Географски контекст налазишта

Потез Татарин подразумева област између токова Рујишке и Послонске реке са обе стране пута Јасење–Прасковче. Остаци налазишта са материјалом из праисторије су регистровани на моравској тераси (t1) недалеко од ушћа и леве обале Рујишке реке.

Археолошки контекст налазишта

Према подацима НМК ради се о локалитету који је рекогносциран 1987. и 1996. године (Рашковић 1998: 184–185) али је том приликом усмерена већа пажња на античке остатке насеља. Истраживањима из 2014–2016. године установљено је да поред

доминирајућих остатака из антике постоји и праисторијски хоризонт са већом концентрацијом уз обод моравске терасе. Дијагностички материјал је везан за ПБД, односно На А1 фазу (Стојић, Чађеновић 2006: Т. XXV)¹⁴⁸.

48. ГРАДИШТЕ

Налазиште на Градишту је дуже од две деценије обрађивано у археолошкој литератури (Чађеновић, Трифуновић 2002; Рашковић 2004: 191–192; Стојић, Чађеновић 2006: 186–187; Чађеновић 2011: 38; Милојевић, Милановић 2017: 12–13; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 147–148).

Географски контекст налазишта

Градиште је топоним којим се обележава маркантно брдо на југу Послонских планина, недалеко од манастира Св Роман. Брдо се уздиже директно изнад јужноморавске долине, 3 км узводно од почетка Сталаћке клисуре. Дефанзивне погодности брда одликује чињеница да је опкољено токовима Ђориног потока на истоку, Посланске реке на ЈИ и Манастирске реке на западу. Врх Градишта подразумева заравњени плато који омогућава изванредну визуелну контролу западног дела Алексиначке котлине, као и прилаз Сталаћкој клисури.

Сл. 37. Бронзани предмети са Градишта у Праскавчету (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017)

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут евидентирано 1999. год. приликом сондажних рекогносцирања НМК, након чега су уследила истраживања 2014 год. у организацији АИ и ЗМА. Димензије највишег платоа представљају добро заштићени простор насеља (90x40 m), који је са северне лакше приступачна стране брда био заштићен ровом и земљаном палисадом (Чађеновић, Трифуновић 2002: 263). Од осталих архитектонских остатака установљена је велика количина ломљеног камена и кућног лепа (Чађеновић, Трифуновић 2002: 263). Пронађена керамика указује да се на Градишту налазило вишеслојно насеље које је егзистирало током позног енеолита, затим током ПБД, РГД и током СГД (Стојић, Чађеновић 2006: 186–187)¹⁴⁹. Млађе фазе Градишта указују да је налазиште наставило да егзистира током античког и средњевековног периода (Рашковић 2004: 191–192). Заступљеност керамике указује да је најинтензивнији живот на градини био током СГД односно током На С фазе (Стојић, Чађеновић 2006: 186).

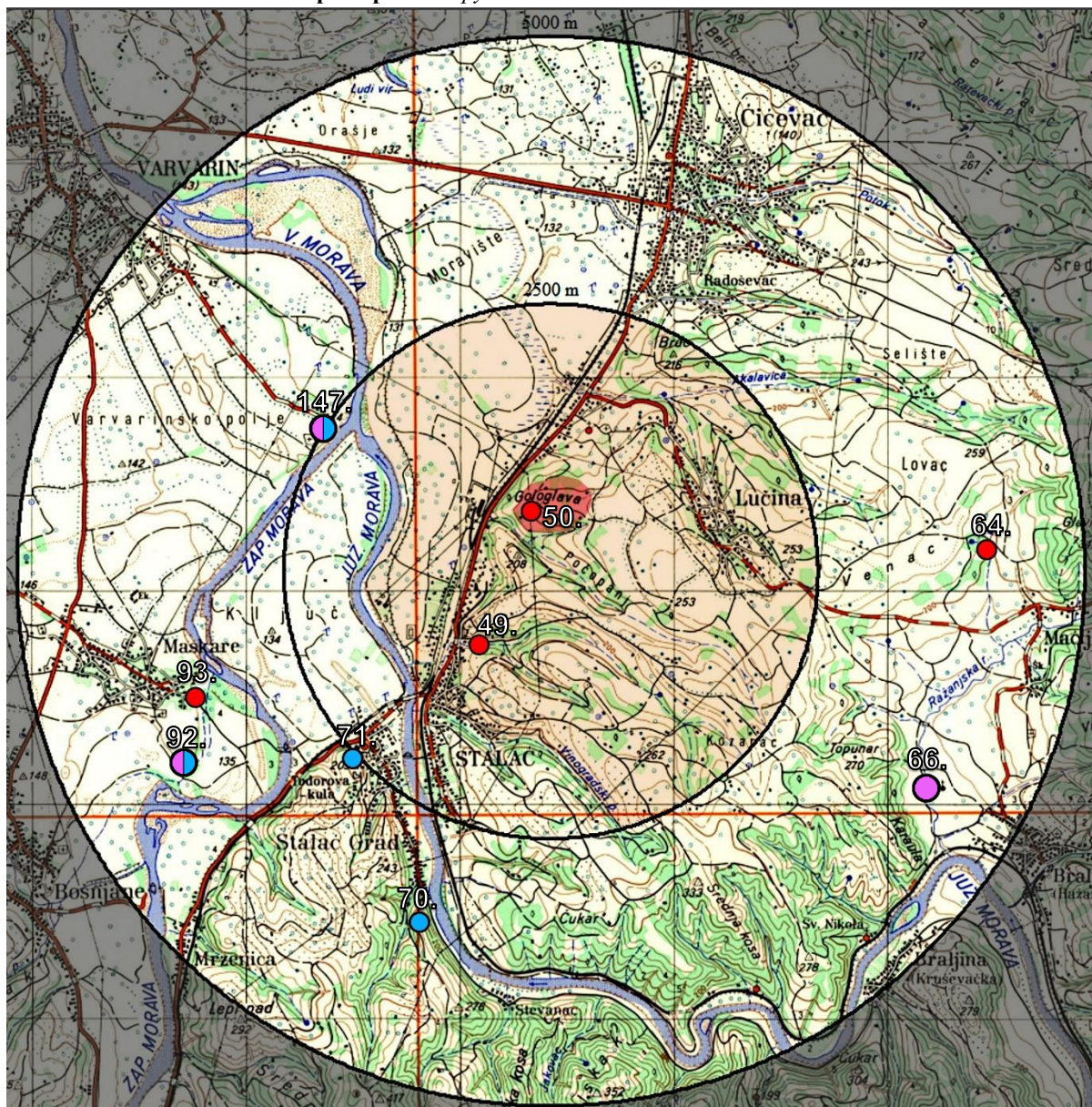
¹⁴⁸ У материјалу су такође присутни мање дијагностички примерци који би се могли везати за РГД, које је такође засигурно потврђено у материјалу са оближњег брда Градиште.

¹⁴⁹ Овакву хронологију бронзаног и гвозденог доба ближе потврђују и случајно откривени метални налази (Чађеновић 2007: 16, Т. VII/1-3; Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017: сл. 75).

6.8. СТАЛАЋ

Сталаћ (1.806 ha) је ратарско сеоско насеље полузбијеног типа у општини Тићевац. Само насеље се налази на десној страни Ј. Мораве недалеко од њеног ушћа, 6 km ЈЗ од Тићевца. Шире окружење Сталаћа подразумева област у зони додира простране алувијалне равни Ј. Мораве (138 m) и Послонског побрђа (200 m), заједно са деоницом Сталаћле клисуре. Познато је више лежишта глине на локалном побрђу која се деценијама активно експатишу за индустријску производњу,¹⁵⁰ док је у нешто ширим оквирима забележена појава пегматита (Николић 1958).

Карта бр. 23. Окружење Сталаћа са локалитетима

49. ТОПЛИК

Налазишту никада није посвећена већа пажња, тако да је само помињано у литератури (Тасић 1990: 22–23; Чађеновић 2002: 8; 2007: 22–23; Васиљевић 2016(a): 9).

¹⁵⁰ ИМГ Младост из Сталаћа послује под различитим називима од 1911. године.

Географски контекст налазишта

Потез Топлик се везује за бронзаноdobно насеље и некропопу, лоциране нешто јужније од градине на Гологлави. Локалитет је смештен у епигенији локалног потока који се нешто ниже улива у Јужну Мораву. Долинаца је добро заклоњена од ветрова и има пријатнију климу од окружења, због чега је вероватно и добила назив Топлик (Чађеновић 2007: 22). Само налазиште подразумева простор на једној заравни нагнутој ка југу која се благом падином спушта до потока.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је познато на основу рекогносцирања НМК и ЗЗСКК, као и бројних случајних налаза. Археолошки слој је плитако испод површине па је савременом култивацијом земље потпуно поремећен, тако да се на површини тла изоравају велике количине лепа и керамичких фрагмената (Чађеновић 2007: 23; Васиљевић 2016(a): 9). На самој локацији као и на оближњим окућницама, пронађене су приликом грађевинских ископа урне са остацима спаљених покојника (Т.ХХV/б), од којих су неке доспеле до збирке НМК. Пронађене урне и керамички прилози упућују на стилско–технолошки дизајн и погребне праксе својствене за ПБД и парћинску културну групу (Тасић 1990: 23).

50. ГОЛОГЛАВА

Археолошко налазиште на потезу Гологлава познато је још и под називом Ђула, а налази се на северној периферији Сталаћа, на међи атара са селом Лучина, 16,5 км североисточно од Крушевца. Локалитет је познат у стручној литератури углавном на основу краћих извештаја и презентација археолошке грађе (Тасић, Томић 1987: 131–133; Чађеновић 2001(a): 2002: 8; 2003: 41–72; Стојић, Чађеновић 2006: 207–212, Т. СХ–СХII; Капуран 2009: 121–122; Васиљевић 2016(a): 7–8; Bulatović, Filipović 2017: 150).

Географски контекст налазишта

Потез Гологлава подразумева узвишење (235 m) на западном ободу Послонских планина (491 m) , непосредно изнад ушћа Западне и Јужне Мораве. Брдо је стрмо засечено на западу ка моравској долини и на јужној страни где је брдску падину просекло корито потока Топлик. У другим правцима Гологлава је лакше приступачна, а најбоља веза је могућа на истоку, где преко Почопањске преседлине комуницира са Сталћком клисуром и долином Ражањске реке. Иако је данас став Морава, удаљен око 1,5 км од Гологлаве, остаци велике мртваје, позициониране уз обронке брда, наводе на претпоставку да је некада ток Мораве пролазио непосредно испод источне стране налазишта. Својим положајем Гологлава пружа одличне дефанзивне предиспозиције, као и апсолутну прегледност простране равнице око ушћа Ј. и З. Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијски слој на Гологлави откривен је током земљаних радова на трасирању сеоског пута, приликом чега су у профилу откривени насеобински остаци¹⁵¹. Археолошка ископавања, реализована су 1986. и 1987. године, која је спроводио Балканолошки институт САНУ и НМК¹⁵² (Тасић, Томић 1987: 131).

¹⁵¹ Подаци су сакупљени захваљујући ангажовању Десимира Илића, локалног наставника из Сталаћа, што је послужило као иницијална основа за реализацију археолошких ископавања.

¹⁵² Ископавања су обављена у оквиру пројекта *Етногенеза праисторијских и античких култура у долини Западне Мораве и Расине*, под руководством Николе Тасића.

Археолошким ископавањима отворене су три сонде¹⁵³ у којима је утврђен културни слој дебљине 0,60 – 0,80 m са материјалним остацима из средњег и позног бронзаног доба (Чађеновић 2003: Т. I – XII; Стојић, Чађеновић 2006: Т. CX – CXII). На керамици из ПБД заступљени су елементи карактеристични за посуде парафинске и брњичке културне групе (Стојић, Чађеновић 2006: 207, Т. CXI – CXII). Керамика, као и налаз бронзаног копља (Тасић 1990(а): 124, сл. 5) опредељују хоризонт из ПБД у период Вг D – На А1 (Тасић 1990(а): 124; Стојић, Чађеновић 2006: 207).

Још приликом трасирања поменутог пута на Гологлави у профилу откопа су запажени остаци грађевинских објеката (Чађеновић 2002:8). Према публикованој грађи, током археолошких испитивања документован је шест остатака грађевинских објеката за које се може претпоставити да су били намењени становању (Чађеновић 2002: 2003: 42–45). Поред кућа испитане су две веће јаме, као и четири објекта са остацима архитектуре чија намена није дефинисана. На основу публиковане грађе може се приметити да је највећи број откривених објеката пронађен плитко, што је утицало на јако лошу очуваност конструкција (Тасић, Томић 1987: 131). У већини случајева није било могуће документовати ни најосновније податке, попут облика основе и димензија, па су остаци кућа препознавани на основу концентрације грађевинског материјала и веће заступљености покретних налаза карактеристичних за домаћинство (Тасић, Томић 1987: 131; Чађеновић 2003: 42–45, скица 1–7).

Генерално посматрано можемо закључити да је на малој површини која је истражена пронађен велики број грађевинских објеката. Сви стамбени објекти су имали фундирану основу од ломљеног камена, а на једном објекту је овим каменом вероватно био подигнут и мањи сухозид (Чађеновић 2003: 44–45). Зидови су прављени од лепа, који је проналажен у већим количинама. Занимљиво је да је приликом градње три куће искоришћена погодност конфигурације терена, тако да су њихове основе постављане у удубљења између стена (Чађеновић 2003: 44, 53, скица 1). Поднице кућа су прављене од набијене, запечене земље или у виду поплочања од речних облутака, које је често коришћено и као супструкција читаве основе (Чађеновић 2003: 42–44). На једној кући је уз сам зид документована јама за стуб већих димензија (Чађеновић 2003: 45). Једино се за основу куће у квадрату Е са сигурношћу могло установити да је правоугаоног облика, приближних димензија 6 m x 5 m. (Чађеновић 2003: 45, скица 7; Капуран 2009: 121–122). У близини два стамбена објекта откривене су јаме од којих је једна била на релативној дубини од преко једног метра и са пречником од 2 m, док је друга нешто мањих димензија (Чађеновић 2003: 43, скица 1 и 7).

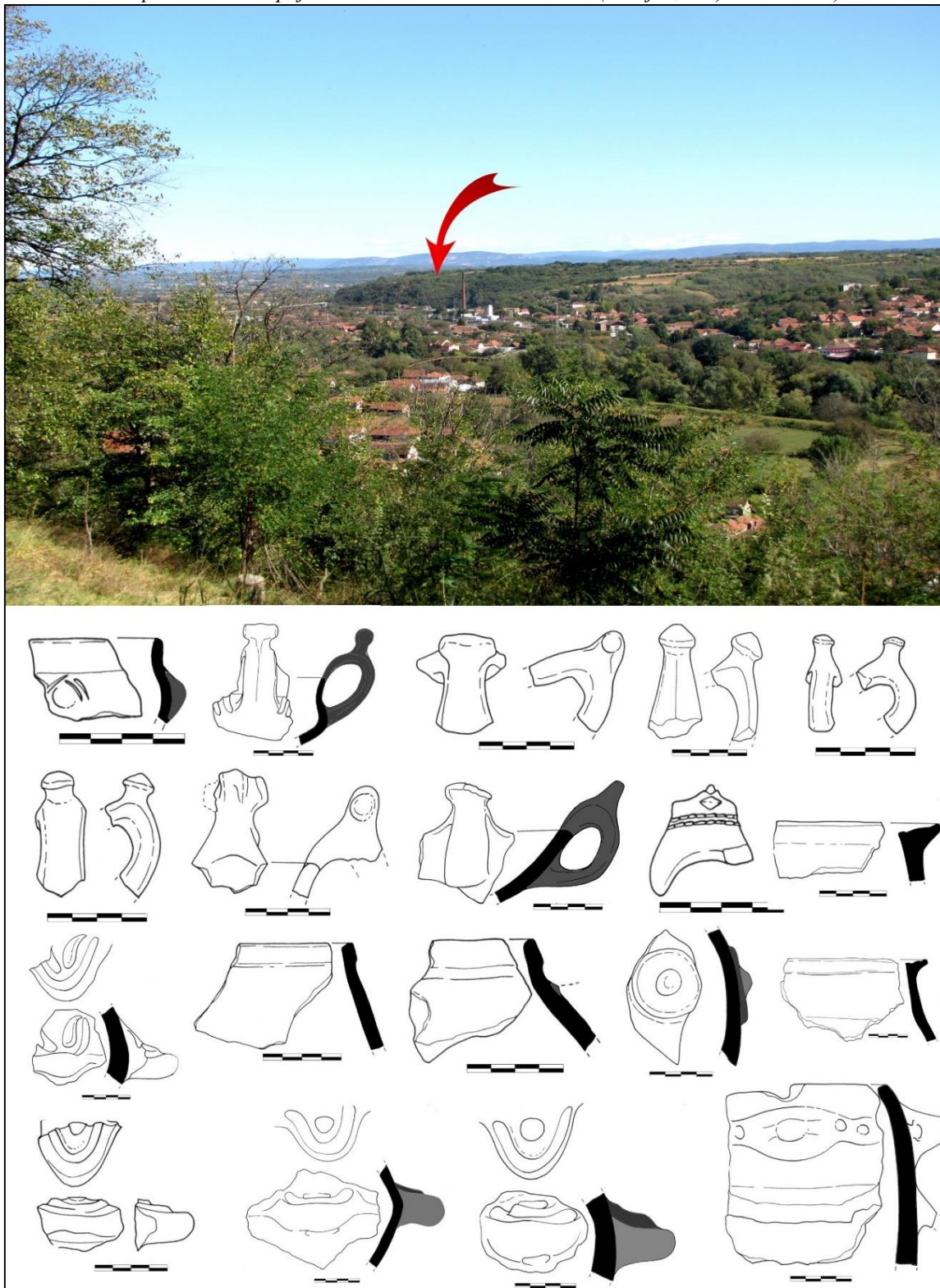
Покретни археолошки материјал је разноврстан, а највећим делом га чине предмети из домаћинства попут керамичких посуда које су заступљене у разним облицима попут здела, шоља, пехара, урни, лонаца, питоса, сацака и керамичких тегова (Чађеновић 2003: 45–49, Т. I–XII; Стојић, Чађеновић 2006: Т. CXI–CXIII). У локалном занатству најзаступљенији су предмети за обраду текстила, попут коштаних шила, металних игли и керамичких пршљенака (Чађеновић 2003: Т. VIII/4–5, Т. XI/7). У земљорадњи се користе мотике од јелењег рога (Чађеновић 2003: Т. XII/8), док се међу предметима за прераду житарица употребљавани камени жрвњеви. Међу осталим предметима од камена заступљене су секире, а пронађен је и један ретуширани кремни ножић (Стојић, Чађеновић 2006: CX/4–8). Од оружја треба истаћи бронзано копље са усадником и врхом пламенастог типа¹⁵⁴, док се међу украсним предметима срећу украси

¹⁵³ Отворене су: Сонда I (12 x 4m), Сонда II (9 x 3m), Сонда III (9 x 3m), накнадно су у близини Сонде I отворени квадрати E (4x4 m), D (4x4 m), F (4x4 m) и F2 (4x2 m) (Чађеновић 2003: 42).

¹⁵⁴ На копљу су вршене анализе изотопа калаја што се показало као ефикасан приступ за утврђивање порекла бакарне руде за производњу бронзаних артефаката. Међутим, добијене вредности из узорка са Гологлаве нису омогућиле контекстуализацију са познатим лежиштима (Mason et al. 2016: 113-115).

за косу (Norpenring), украси од спирално увијене жице, прстен са укрштеним крајевима (Тасић, Томић 1987: Т. I/5–7), као и малобројни налази ћилибара (Чађеновић 2003: 50).

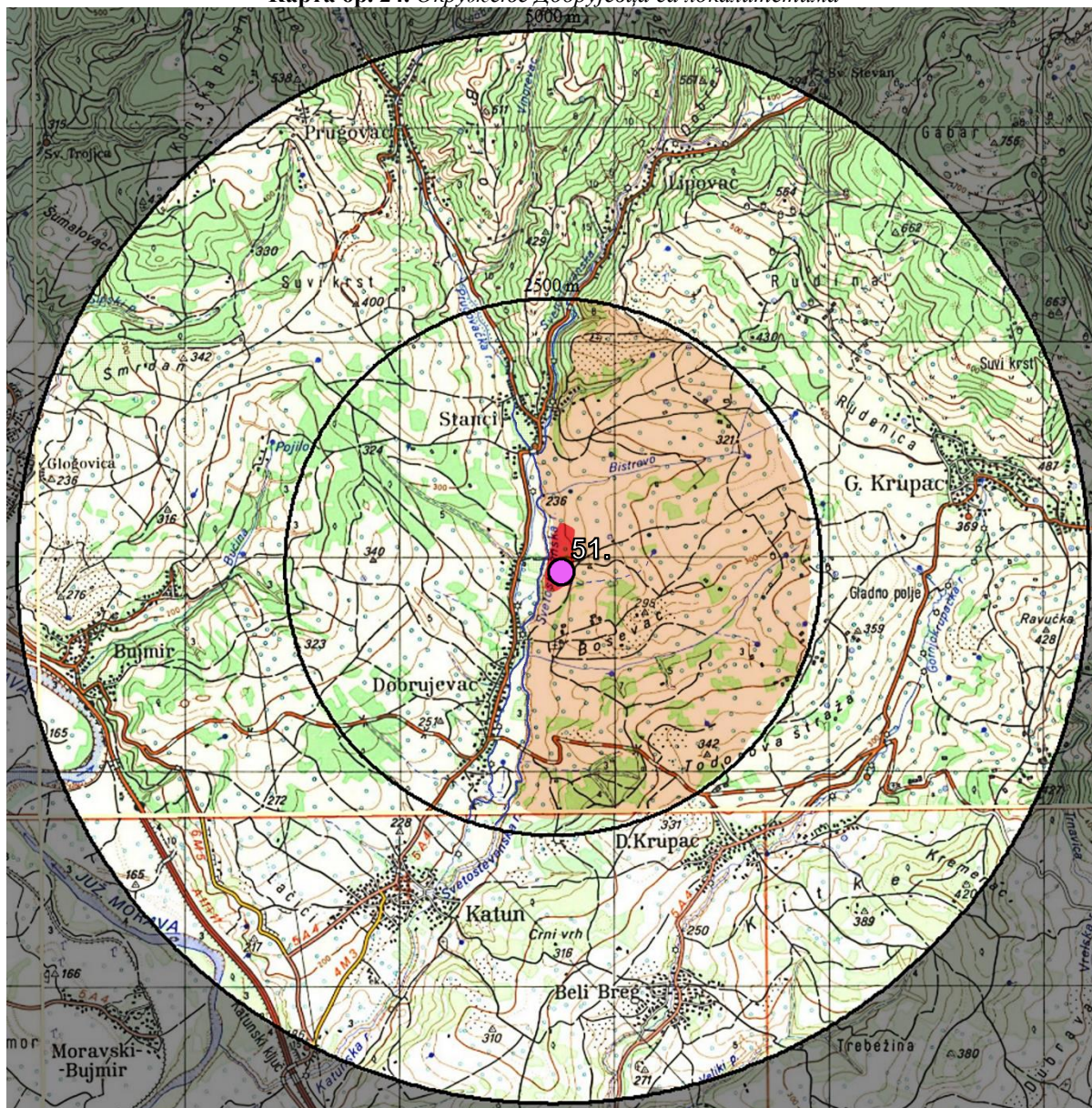
Сл. 38. Поглед на плато Гологлаве са Куле Тодора од Сталаћа (фот. П. Милојевић) и керамички материјал са ископавања 1986-87. год. (Стојић, Чађеновић 2006)

6.9. ДОБРУЈЕВАЦ

Добрујевац (1119 ха) је претежно сточарско сеоско насеље, 8 км ЈИ од Алексинца. Насеље је смештено у залеђу Јужноморавске долине од које је удаљено 4 км ка северу. Шире окружење Добрујевца заузима брежуљкасти потпланински терен на јужним обронцима Озрена и Лесковика, који по средини пресеца долина Светостефанске реке. Таква позиција издваја две рељефне зоне са различитим економским карактеристикама. Међу њима се истиче долина Светостефанске реке и предео ниског побрђа који са обе стране реке затвара долину¹⁵⁵.

Карта бр. 24. Окружење Добрујевца са локалитетима

¹⁵⁵ Долински део подразумева уску равницу (око 210 m н.в.) са обе стране реке (ширине до 500 m), испуњену плодним и лако обрадивим алувијалним наносима, док је знатно пространије брежуљкасто подручје (260-340 m) прекривено рендзином на доломитној подлози, која представља добру основу за развој шумске и травнате вегетације.

У окружењу Добрујевца лоцирани су извори соли и сумпора на потезима Слатина и Смрдан, док потези Руденица и Рудина¹⁵⁶ иако индикативни за сада нису поуздано повезани са неким минералним ресурсима.

51. КРУШАРЈЕ

Локалитет је тек недавно ушао у археолошку литературу (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 97–98).

Географски контекст налазишта

Потез Крушарје се налази у равници са леве обале Светостефанске реке на излазу из Добрујевца према селу Станци. Потез подразумева узак долински појас на површини правца С–Ј која се простире између ушћа два локална потока на међусобној удаљености од 700 m. Само налазиште је лоцирано на јужном крају поменуте површине.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијски локалитет је 1987. године, након случајног открића керамичких налаза заведен у документацији НМН (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 98), док су стручна рекогносцирања обављена тек 2016. год. у склопу пројекта Археолошка перспекција Алексиначке општине. Локалитет се простире на површини од приближно 2 ha на којој је интензивно заступљен археолошки материјал у виду остатака грнчарије, лепа и запечених подница. Керамички материјал се састоји од фрагмената већих посуда, вероватно лонаца и амфора углавном грубе површине са масивним понекад канелованим дршкама. Орнаменти се најчешће јављају као отисци прстију на ободу или у виду отисака на хоризонталним пластичним тракама (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: кат. 100–105). Остале налазе чини један пирамидални тег и велика количина лепа и запечених подница. Керамика се може везати за временске оквири РГД.

6.10. АЛЕКСИНАЧКИ БУЈМИР

Алексиначки Бујмир (787 ха) је некадашње сточарско сеоско насеље на десној обали Јужне Мораве, 3 км источно од Алексинца. Шире окружење Бујмира гравитира на ниском побрђу Озрена између токова Јужне Мораве (Ј)¹⁵⁷, Моравице (З) и Светостефанске реке (И) кроз чију средину протиче Бујмирски поток. Јужна Морава је у Ал. Бујмиру пре савремене регулације водотока текла директно испод Бујмирског побрђа, не остављајући тако простора долинској равници. Такве одлике терена су утицале да привреда насеља буде орјентисана на искоришћавање потенцијала брдског земљишта у залеђу. У окружењу Бујмира на основу топомаистичке грађе регистрована су два извора соли (Сланик и Слатина), једино лежиште глине (Грнчарска земља) и један извор сумпора (Смрдан).

52. ЧАБУРА / ПЕТРОВО ОГРАЂЕ

Локалитет је ретко обрађиван у литератури (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 38–39).

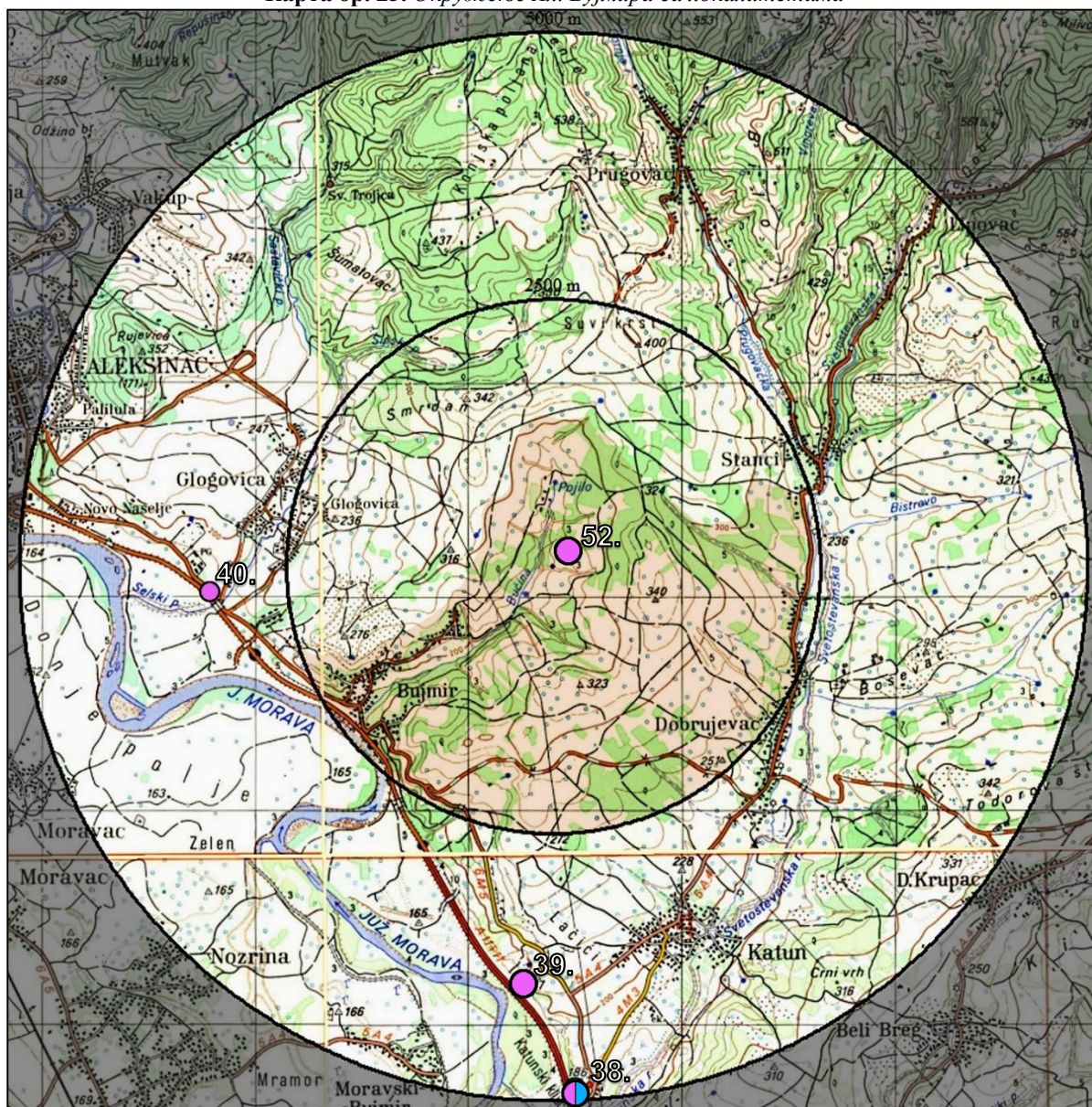
¹⁵⁶ Потези су међусобно блиски, а налазе се 4,5 км ка СИ од Добрујевца у катастарском атару Горњег Крупца. Геолошку подлогу оба потеза чине карбонатни конгломерати, доломити, доломитски кречњаци, тамно сиви и црни кречњаци доњег тријаса. Мештани са ових потеза експлоатишу грађевински камен.

¹⁵⁷ Морава је у Ал. Бујмиру пре савремене регулације водотока текла директно испод Бујмирског побрђа начинивши тако својим ерозивним дејством високу и стрму речну терасу.

Географски контекст налазишта

Потез Чабура или Петрово ограђе се налази у оквиру брдовитог залеђа око горњег тока Бујмирског потока, 2 км узводно од сеоске цркве и тока Ј. Мораве. Само налазиште је смештено на платоу релативно стрме падине, која се налази са леве стране Бујмирског потока где заузима простор између две суве јаруге некадашњих водених токова.

Карта бр. 25. Окружење Ал. Бујмира са локалитетима

Археолошки контекст налазишта

Налзиште Чабура је евидентирано приликом проспекција у организацији АИ 1955. и 2014.¹⁵⁸ године (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 38–39). На површини од 250x100 m пронађени су фрагменти праисторијске и средњевековне керамике. Стилско–типолошке карактеристике керамичког материјала из праисторије указују на

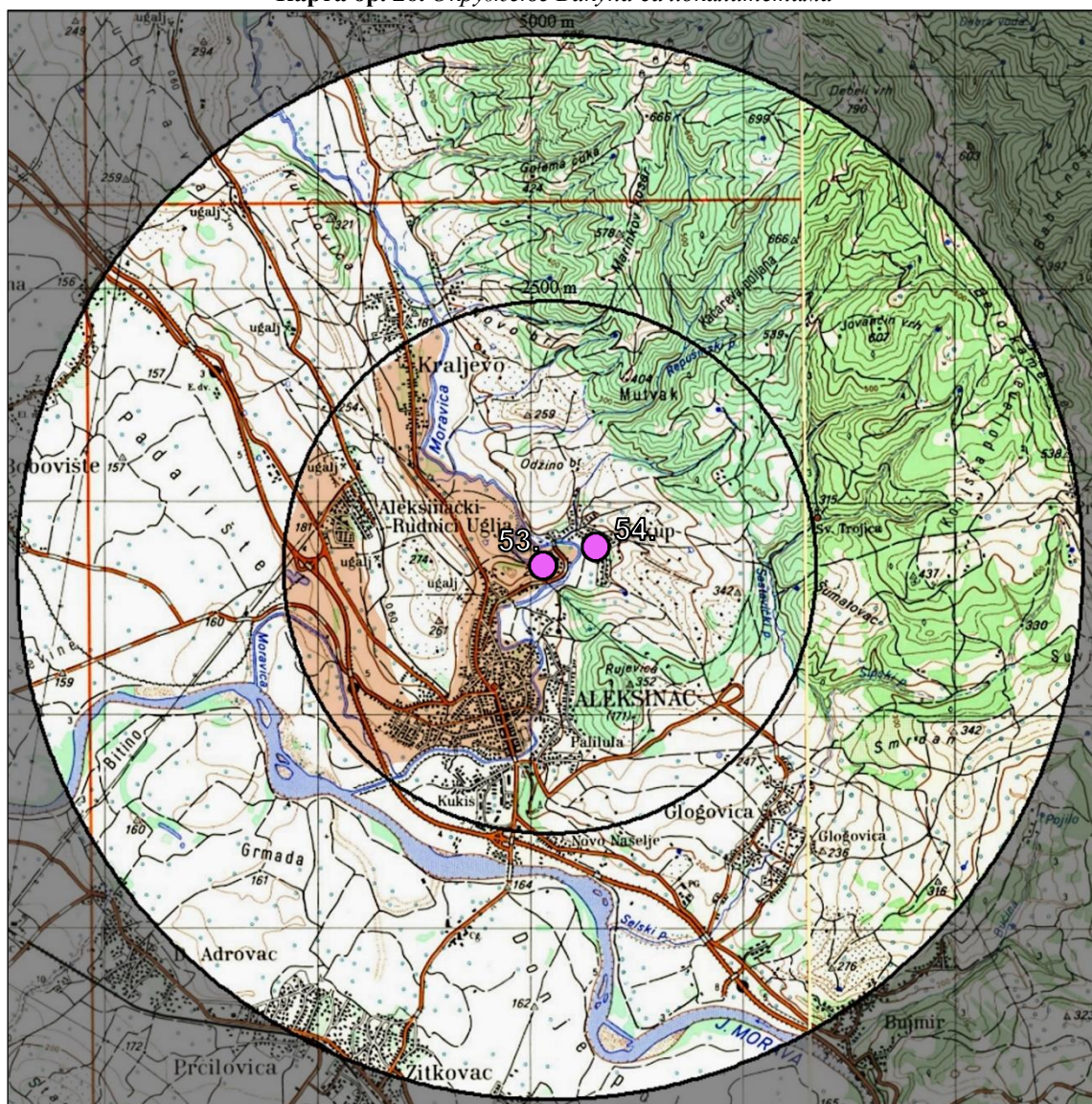
¹⁵⁸ Рекогносцирања су обављана у склопу пројекта: *Археолошка проспекција алексиначке општине*.

период РГД (Т.ХХVI/1-4), што је поменуто у извештају још приликом рекогносцирања из 1955. године ¹⁵⁹.

6.11. ВАКУП

Вакуп (897 ha) је приградско, некада сточарско сеоско насеље збијеног типа, на левој долинској страни сокобањске Моравице, на око 2 км СИ од Алексинца. Шире окружење Вакупа подразумева долинско и брдско–планинско подручје око доњег тока и ушћа Моравице у Ј. Мораву. Сам Вакуп као и сва његова археолошка налазишта су смештени у долинском проширењу (површине око 0,5 км²) формираном око једне лактасте окуке Моравице. Простор Вакупачке долине је ограђен брдима са свих страна (Градиште 228 м, Средњи брег 251 м, Оцино брдо 243 м и Ново брдо 235 м), док река Моравица при улазу и излазу из овог проширења прави по једну краћу епигенију, тако да унутрашњост делује потпуно изоловано и заклоњено. У окружењу су регистрована два топонима са називом Смрдан, као могући извори сумпора.

Карта бр. 26. Окружење Вакупа са локалитетима

¹⁵⁹ АНМН, Археолошки записник бр.18. Археолошки институт, Центар за документацију „Naissus“.

53. ГРАДИШТЕ / ПАНИЧЕ

Локалитет се помиње у неколико радова који се баве широм тематиком (Спирић 1995: 76; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 64–65).

Географски контекст налазишта

Градиште се уздиже изнад десне обале Моравице, која окружује брдо са северне, источне и јужне стране пратићећи основу његовог подножја. Падине брда су подједнако стрме са свих страна, док се на врху издваја заравњени кружни плато пречника око 50 m. Градиште има велики стратешки значај за Вакупачку котлину јер је преко његовог врха могуће надгледање ширег подручја у долини Сокобањске Моравице, што за ову заклоњену област представља једину визуелну комуникацију са околином.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је стручно евидентиран приликом рекогносцирања НМН 1973. и 1982. године, а обилажен је и приликом систематског рекогносцирања Алексиначке општине 2014–2016. год. Градиште представља вишеслојан градински тип локалитета на коме су регистровани археолошки остаци из РГД (Т. XXVI/5), античког и средњовековног периода (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 64–65, кат. 6).

Сл. 39. Аерофотографија Градишта код Вакупа (фот. П. Милојевић)

54. ВАРОШ

Локалитет је дуго познат у музејским архивама из Ниша и Алексинца али је тек у скорије време обрађен у археолошкој литератури (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 65–66).

Географски контекст налазишта

Налазиште је лоцирано на благој падини при подножју Новог брда (235 m) у јужном делу села Вакупа недалеко од леве обале Моравице. Локалитет Варош се налази на супротној страни река од брда Градиште, од чијег подножја је удаљен око 300 m.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијски налази са локације су забележени 1972. год. приликом рекогносцирања НМН и ЗЗСКН. Евидентирани предмети су пронађени током земљаних радова у дворишту М. Стевановића¹⁶⁰. Подаци добијени од власника парцеле наводе да је на дубини између 2,5 и 3 m нађена група керамичких предмета, међу којима су биле и четири урне са пепелом покојника.¹⁶¹ Керамички материјал попут крушкастог пехара са две дршке које надвисују обод, декорисаног хоризонталних низова правоугаоних отисака у жлебу попуњених инкрустацијом или примерак са кружним печатним оранаментама одговарају периоду РГД (Т. XXVI/6), вероватно са почетка VIII века п.н.е. (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 63, сл. 26).

6.12. СУБОТИНАЦ

Суботинац је ратарско–сточарско сеоско насеље у долини реке Моравице, 8 км узводно од Алексинца и њеног ушћа у Јужну Мораву. Шире окружење Суботинца обухвата уски долински појас Моравице, који са истока ограничавају обронци Озрена (Седи врх 813 m), а са запада побрђе Куриловице (322 m), тако да је читав простор једино на северу отворен ка пространом неогеном платоу у сливу Мозговачке реке. Природно–географско окружење обезбеђивало је добре услове за развој земљорадње и сточарства¹⁶². Потенцијал минералних ресурса се огледа у лежиштима мрког угља на побрђу Куриловице и на потезу Угљарица¹⁶³ где је могућа експлоатација на површини, као и у извору сумпорне воде или блата на потезу Смрдан између Суботинца и Краљева.

55. БРЕСЈЕ

Локалитет Бресје је обрађиван кроз неколико стручних радова (Спирић 1995: 35; Милановић *и др.* 2015: 11; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 158–159).

Географски контекст налазишта

Потез Бресје се налази на платоу падине који је попут речне терасе стрмо одсечен од уске долинске равнице формиране на левој страни Сокобањске Моравице. Поменута падина представља подножје при западним падинама Лесковика, са којих се спушта Селски поток који се код Бресја улива у Моравицу, док на самој локацији постоји још један јак извор воде. Сам локалитет се налази уз западну периферију села, на месту око сеоског гробља, којим је налазиште делимично девестирано.

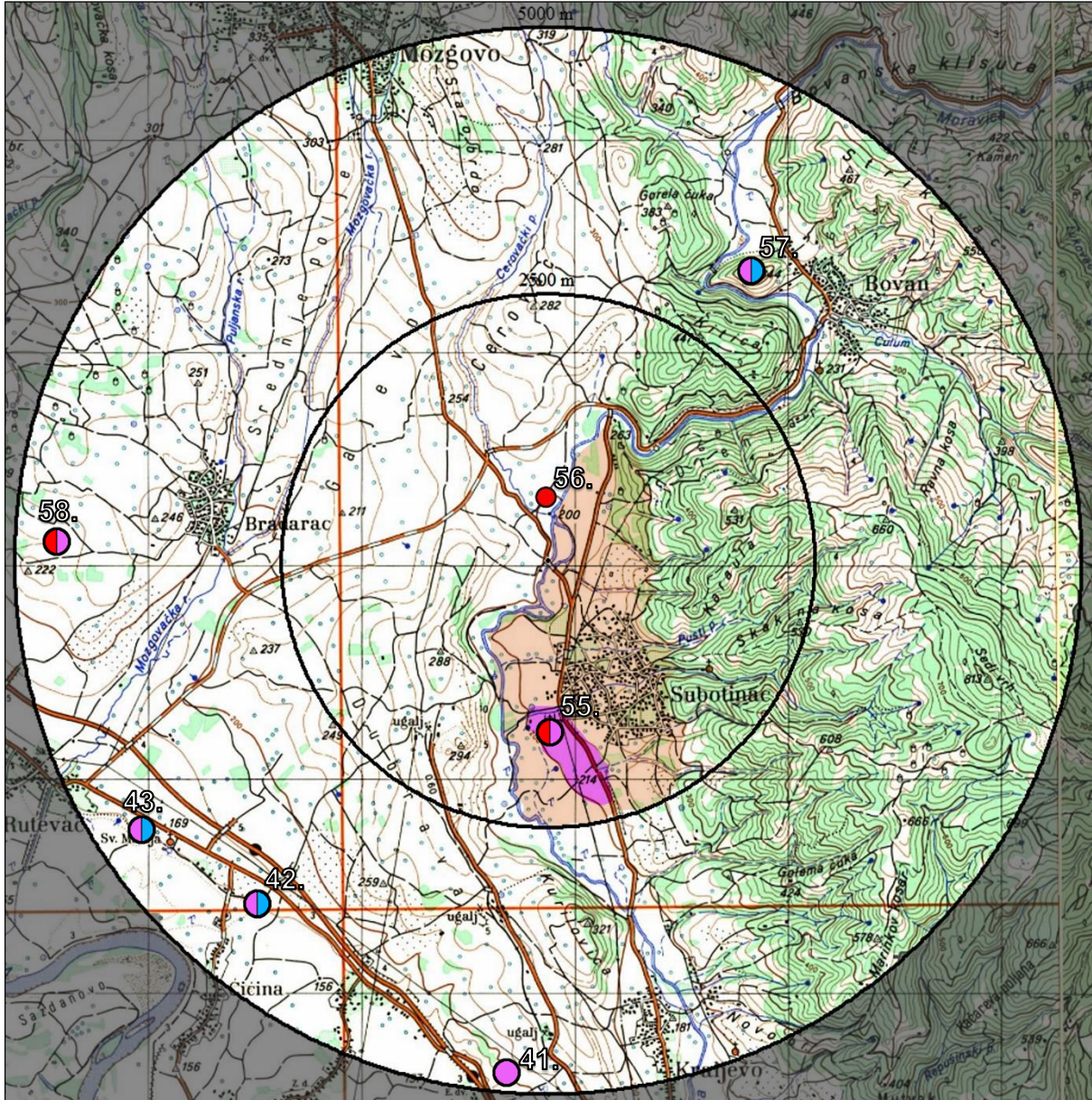
¹⁶⁰ АНМН, Археолошки записник бр. 86. Археолошки институт, Центар за документацију „Naissus“; АНМН, Дневник у рукопису Радмиле Ајдић (1967-1978), белешка под датумом 23.4.1973. године (несређена грађа).

¹⁶¹ АНМН, Археолошки записник бр. 86а. Археолошки институт, Центар за документацију „Naissus“; Наведене податке у својој монографији потврђује и М. Спирић који је информације о овим налазима добио од Слободана Стевановића и Славише Пантића (Спирић 1995: 28).

¹⁶² Према пописним подацима из нововековне историје изгледа да је овчарство главна привредна делатност мештана све до друге половине XX века (Костић 1969: 522-523; Катић 2009: 240).

¹⁶³ Потез се налази на обронцима Озрена нешто ниже од Седог Врха (813 m), на 2,5 км ЈИ од Суботинца. Према подацима: ААРМУ – Извештај са проучавања алексиначког угљеног лежишта и непосредне околине. Машинопис: Б. Максимовић и Р. Никодијевић из 1969. године.

Карта бр. 27. Окружење Суботинца са локалитетима

56. ГУВНИШТЕ

Локалитет на потезу Гувниште од скоро је постао познат у археолошкој литератури (Филиповић и др. 2015; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 159–160).

Географски контекст налазишта

Потез Гувниште¹⁶⁴ се налази у долинском појасу реке Моравице, одмах при њеном излаза из Бованске клисуре. Предео око локалитета захвата изузетно благу падину неогеног рељефа која прати десну обалу Моравице, од ушћа Церовачког потока на југу до ушћа Пајиног потока на северу. Таквим положајем околни пејзаж добија облик полуострва омеђеног рекама са три стране¹⁶⁵. Налази са овог потеза су регистровани на

¹⁶⁴ Потез је подељен између три сеоска атара (Суботинца, Мозгова и Бовна), али гледано по удаљености најближи је селу Суботинцу (око 2 км северно).

¹⁶⁵ Простор између река заузима површину од приближно 0,5 км².

платоу који се уздиже између десне обалу реке Моравице и ушћа Церовачког потока. Поменути плато се од налазишта на Бресју налази на 2,1 км ка северу.

Археолошки контекст налазишта

Археолошки подаци о локалитету су добијени након случајног налаза бронзаног рапира микенског типа (Филиповић *и др.* 2015: 12)¹⁶⁶. Локалитет је након тога у више махова рекогносциран (2014–2016. год.) приликом чега је проналажен керамички материјал из праисторије, антике, средњег и новог века. Иако целокупно налазиште захвата велико пространство, налази праисторијског материјала су једино документовани на платоу изнад ушћа Церовачког потока. Праистортијска керамика је ретка и углавном се састоји од грубих и недовољно идикативних фрагмената који се према фактури могу повезати са бронзанодобном керамиком са оближњег налазишта у Бресју. Налаз мача је једини прецизнији хронолошки маркер који је на основу бројних аналогија опредељен у време између 1400. и 1200. године пре нове ере у апсолутним вредностима (Филиповић *и др.* 2015: 13–14). Међутим, на овом нивоу истражености остаће нејасно о каквој врсти налазишта се ради, тј. да ли је у питању насеље, некропола или се ради о неком култном месту на коме је похрањена остава чији је део инвентара представљао пронађени рапир.

6.13. БОВАН

Бован (2.496 ha) је сточарско сеоско насеље збијеног типа, на пута Алексинац–Сокобања, 14,5 km северно од Алексинца. Шире окружење насеља обухвата прелазну зону између западног обода Сокобањске и северног обода Алексиначке котлине. То је брдско–планинска област са обе стране Бованске клисуре на Моравици која протиче између обронака Буковика и Озрена¹⁶⁷. Металичне минералне сировине чине лежишта хематита¹⁶⁸ који су регистровани на јужним обронцима Буковика (Veselinović *i dr.* 1970: 44–45), док се површинска лежишта мрког угља јављају око Седог врха и потеза Угљарице на Озрену¹⁶⁹.

57. ЉИЉАЧЕ

Љиљаче је одавно познато у литератури као градински локалитет (Ђорђевић 1894: 39–40; Спирић 1995: 86; Милојевић 2014: 16; 2018).

Географски контекст налазишта

Љиљаче је доминантно и јасно издвојено брдо (344 m н.в.) смештено на средини Бованске клисуре на месту долинског проширења, непосредно изнад СЗ засеока села Бовна. До формирања Бованског језера¹⁷⁰ река Моравица је са три стране окруживала подножје брда (северну, западну и јужну), правећи краћи али стрми теснац између јужне

¹⁶⁶ Бронзани мач са локалитета Гувниште припада рапирима микенског типа по класификацији А. Хардинга (Harding 1995: 20–23), мачевима са роговима по И. Килијан-Дирлмајер (Kilian-Dirlmeier 1993: 41) или типу Ц егејских мачева по типологији Н.К. Сандарс (Sandars 1963: 119).

¹⁶⁷ Изузимајући неколико мањих проширења, Моравица у овом подручју највећим делом протиче кроз уску Бованску клисуру.

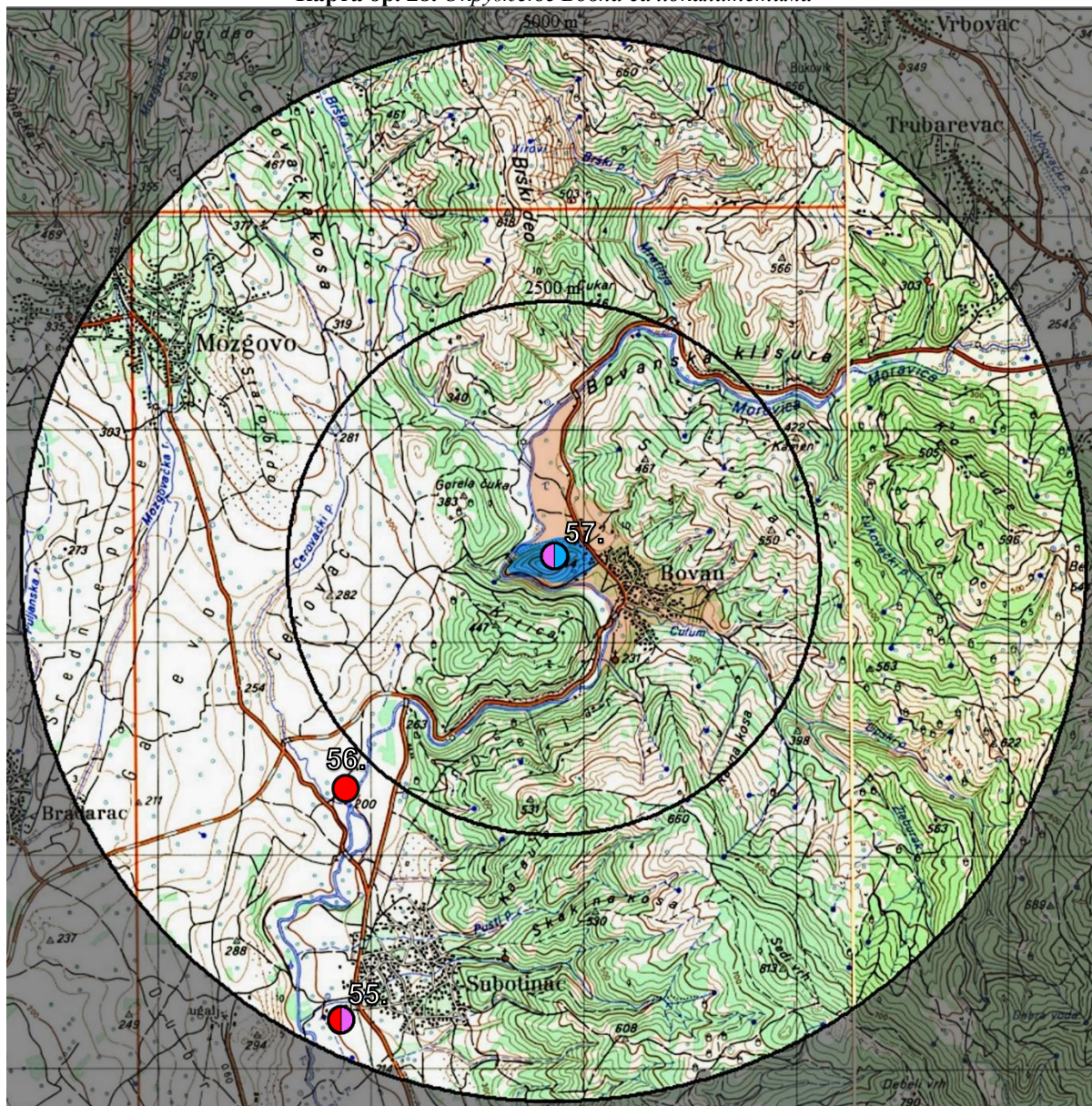
¹⁶⁸ Хематит је регистрован у сливу реке Мратиње (Veselinović *i dr.* 1970: 45).

¹⁶⁹ ААРМУ – Извештај са проучавања алексиначког угљеног лежишта и непосредне околине. Машинопис: Б. Максимовић и Р. Никодијевић из 1969. године.

¹⁷⁰ Данас се уз западно подножје Љиљача налази земљана брана којом је оформљена Бованска акумулација (1978–1984. год.), приликом чега је северни и западни обод побрђа потопљен до коте од 261 m н.в.

стране Љиљача и брда Китица, чинећи тако природну препреку од потенцијалних нападача. Врх Љиљача предствља елипсоидни плато (300 x 50 m), из чије основе избијају матичне стене зеленкастог шкриљца. Са врха брда се пружа одличан преглед читавог долинског проширења све до почетака северног и јужног теснаца клисуре.

Карта бр. 28. Окружење Бовна са локалитетима

Сл. 40. Фрагменти бронзане наруквице и фибуле из СГД са Љиљача (Милојевић 2018)

Археолошки контекст налазишта

На Љиљачу је у пар наврата вршена стручна проспекција, најпре 1973. године у организацији ЗЗСКН и током проспекције Алексиначке општине 2014–2016. године.

Простор налазишта заузима плато при врху градине који се простире на површини од око 3 ха. Сумирањем свих доступних резултата истраживања, установљено је да су на градини заступљени хоризонти из праисторије, антике и средњег века (Милојевић 2018). Материјал из праисторије опредељен је у РГД (Т. XXVII/7-8, Т. XXVIII/1-2), СГД (сл. 40) и латена (Милојевић 2018: 31–33).

6.14. БРАДАРАЦ

Брадарац (731 ха) је некадашње сточарско сеоско насеље збијеног типа, 12 km СЗ од Алексинца. Шире окружење села Брадарца захвата централну област благо таласастог терена (220–285 m), који се налази између јужних обронака планине Буковик (894 m) и десног обода алувијалне равни Јужне Мораве (151–161 m) око токова Мозговачке и Пуљанске реке. Брадарачко окружење заузима некадашње дно неогеног језера, састављено од конгломерата¹⁷¹ (Костић 1969: 505) преко којих се развио педолошки покривач састављен од неколико типова смоница погодних за развој ливадске флоре, док су алувијална земљишта, погодна за земљорадњу, заступљена у приобалном подручју Мозговачке и Пуљанске реке (Nikodijević 1976). Долине поменутих река представљају уједно и најважније локалне комуникационе правце, који директно повезују долину Јужне Мораве са залеђем на планини Буковик. Минерални ресурси су затупљени у виду лежишта мрког угља на побрђу Куриловице, као и у извору соли на потезу Слатина 1,3 км ЈИ од Брадарца.

58. БАРА / СЕЛИШТЕ

Праисторијско налазиште Бара, представља ужу територијалну одредницу за знатно шири потез под називом Селиште. Налазиште је до сада обрађивано кроз неколико стручних радова (Спирић 1995: 28; Булатовић 2008:127; Чађеновић 2011: 38–39; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 61).

Географски контекст налазишта

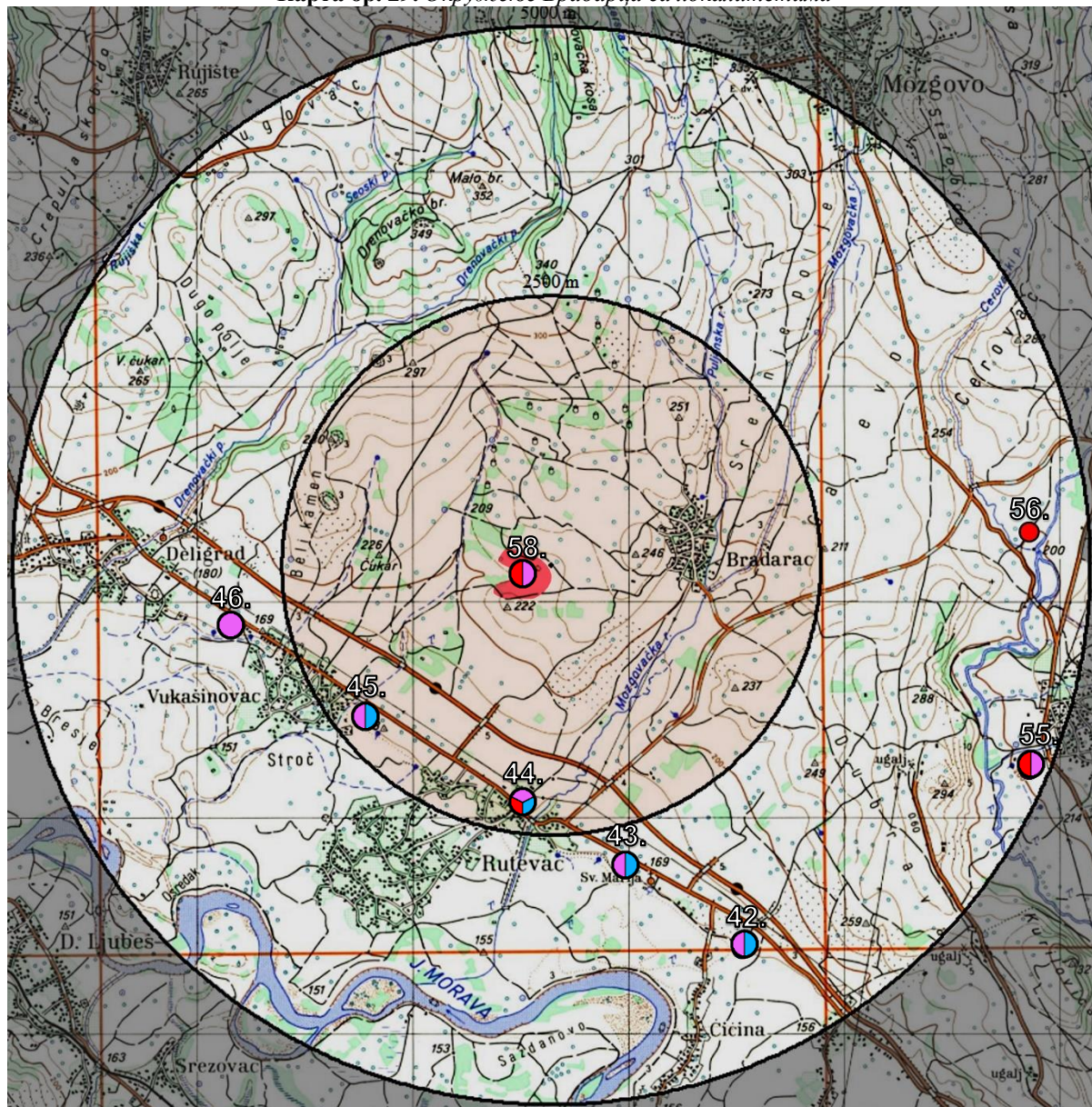
Потез Баре заузима подручје ниског побрђа, које се простире на тремеђи рутевачког, вукашиновачког и брадарачког атара (Булатовић 2008:127; Чађеновић 2011: 38). Назив места је одредила мала бара из које извире Селишки поток на око 2 км западно од села Брадарца. Рељефни пејзаж самог локалитета подразумева плато падине који нагнут ка југу у полулуку прати контуре поменуте баре.

Археолошки контекст налазишта

Према подацима који су сакупљени на основу рекогносцирања и случајних налаза на површини од 3 ха пронађени су бројни фрагменти праисторијске керамике. Према стилско–типолошким карактеристикама издвојен је материјал из раног и позног бронзаног доба. Прикупљени материјал указује да је насеље из ПБД и РГД (Т. XXVIII/3-4) које је према А. Булатовићу егзистирало у временским оквирима од Br D до Ha A2 фазе (Булатовић 2008:127, сл. 17–24).

¹⁷¹ Пешчари, песковитие глине, глиновити пешчари, глине са делимичном појавом лапораца и туfoва.

Карта бр. 29. Окружење Брадарца са локалитетима

6.15. ЦРНИ КАО

Црни Као традиционално представља сточарско сеоско насеље у општини Ражањ, око 16 km СЗ од Алексинца и 8 km источно од Ражња. Шире окружење насеље заузима подпланинску и планинску зону Буковика сконцентрисану око сливова Рујишке и Дреновачке реке. Најпознатија минерална сировина је лежиште квалитетне глине на потезу Црепуљарско брдо, која се још увек активно експлоатише (Јовић 2005: 214; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 164–5). На основу топонамистике евидентиран је извори соли на потезу Слатина и сумпоровите воде на потезу Смрданацки поток.

59. ДРУГОВАЦ

Друговац је археолошки локалитет који је већ дуго присутан у стручној литератури (Марковић, 1936: 5; Гарашанин, Гарашанин 1951; Tasić, Tomović 1960; 1969; Galović 1960; Tasić 1971: 32; Јевтић 1992; Рашковић 1996; 2014: 36–37; 2020: 21–22;

Милојевић, Милановић 2017: 13; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 163–165; Милојевић и др. 2019: 19–20; Svilar, Bogosavljević Petrović 2019).

Географски контекст налазишта

Потез Друговац¹⁷² смештен је у висинском појасу између 250–300 m и представља заравњени плато у јужном подножју Буковика, тачније испод Црнокаљачке косе (638 m) . С обзиром на то да је овај заравњени плато са свих страна ограничена брдима¹⁷³, Друговац се може издвојити као специфична микрорегија слична мањој котлини (Милојевић, Милановић 2017: 13). Област у којој је забележена највећа концентрација археолошког материјала се истиче у зони потковичастог облика око удолине у којој се спајају два извора потока, који спајањем са другим речицама учествују у генези Дреновачког потока.

Сл. 41. Аерофотографија пејзажа око локалитета Друговац (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

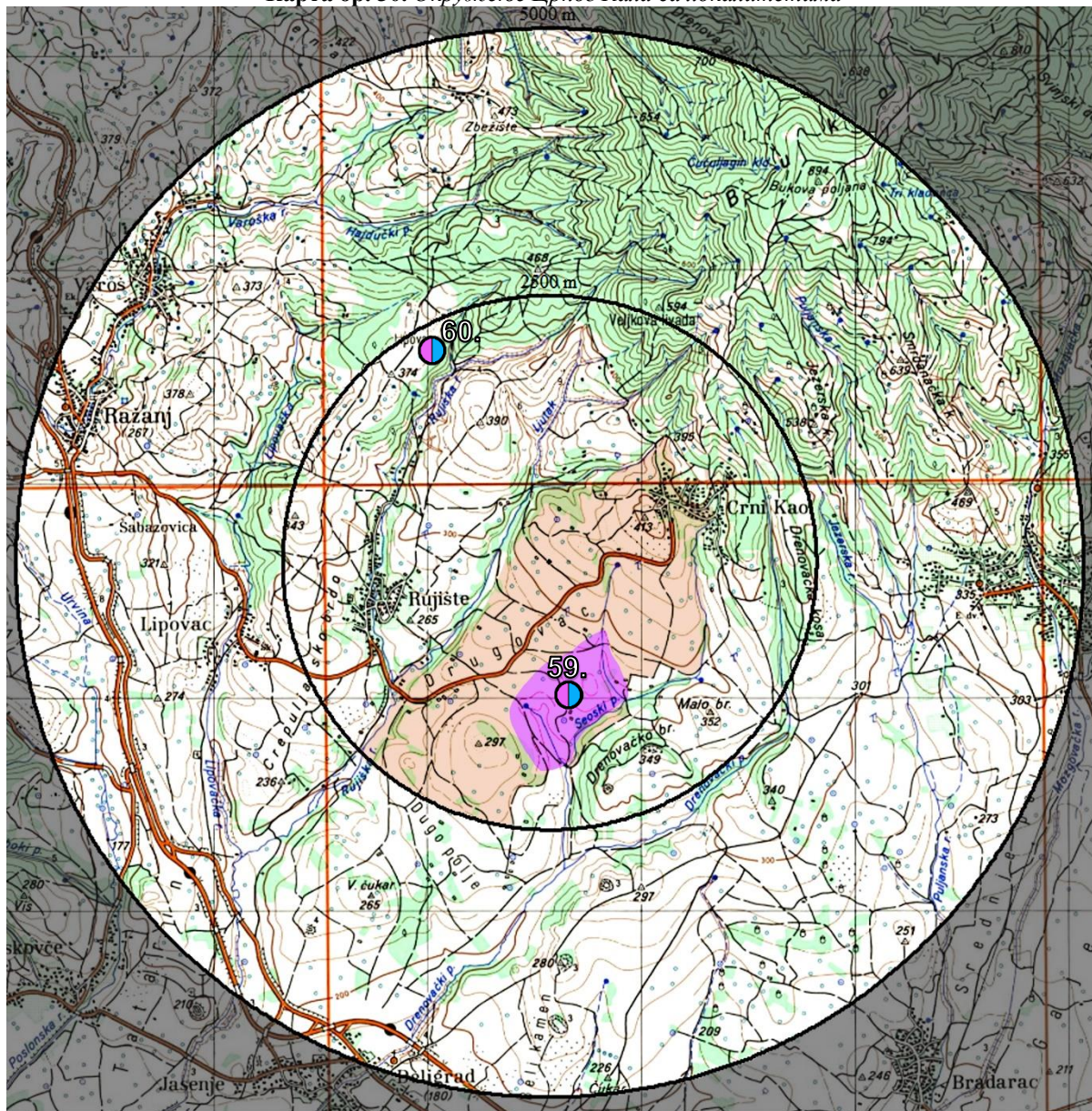
Након најранијих помена (Марковић 1936: 35), локалитет је археолошки детерминисан тек након систематског рекогносцирања АИ (1955) и нешто касније НМК (1958). Ова рекогносцирања су послужила као основа за каснија археолошка ископавања која је током 1959. и 1960. године паралелно обављао НМК (Tasić, Tomović 1960: 29–33) и НМБ (Galović 1960: 24–29), а 1967. године само НМБ (Tasić, Tomović 1969: 10). Након ових ископавања у неколико махова је вршена археолошка проспекција током 2014–2016. год. (Милојевић, Милановић 2017: 13). Дугогодишња истраживања су установила да се ради о вишеслојном праисторијском локалитету који се простире на површини већој од 30 ха. Констатован материјал је из средњег и млађег неолита, бронзаног, РГД, развијеног (Т. XXXVIII/5-8, Т. XXXIX/1-2) и млађег гвозденог доба (Galović 1960: 24–

¹⁷² Потез је катастарски подељен између атара села Црни Као и Рујиште.

¹⁷³ Плато је са запада ограничен Рујишким реком изнад које се диже Рујишка коса (302 m), а на истоку Сеоским потоком који протиче поред Дреновачког (349 m) и Малог брда (352 m) , док јужну границу чини благо узвишење Старог чукара (298 m) , а северну обронци Буковика.

29; Tasić, Tomović 1969; Јевтић 1992: 253–255; Рашковић 2020: 21; Милојевић, Милановић 2017: 13), док су из историјске епохе забележени остаци из античког периода (Рашковић 1996; Рашковић 2014: 36–37).

Карта бр. 30. Окружење Црног Кала са локалитетима

60. ЛИПОВАЦ – БУКОВИК

Локалитет Липовац – Буковик је релативно скоро ушао у археолошку литературу (Милојевић, Милановић 2017: 13).

Географски контекст налазишта

Липовац је потез на обронцима планине Буковик, који је катастарски подељен између атара села Црни Као и Рујиште. Потез подразумева један узвишени плато (380 m н/в) на ЈЗ обронцима планине Буковик, испод Камените чуке (749 m) на самој граници између ораница и планинских шума. Плато ј на истоку пресечен током Рујишке, а на западу током Липовачке реке.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут евидентиран приликом рекогносцирања 2014. године (Милојевић, Милановић 2017: 13) приликом чега је утврђено да заузима површину од приближно 7 ха на којој је забележена већа концентрација грађевинског шута и керамичког материјала. Керамички материјал се везује за РГД, СГД и позни средњи век. Присуство канелура на керамици, понекад у комбинацији са низом убода изведених помоћу радла, заступљеност здела са увученим фасетираним ободом и тракастих дршки са уским канелурама указују на присуство материјала позне фазе РГД (Т. XXIX/3-6). Керамику из СГД (Т. XXIX/7-8) има аналогија са налазима из Басараби хоризонта на локалитету Градац у Ланишту (Стојић 1991), Сарина Међа и Црвена Ливада код Јагодине (Стојић 1979: сл. 1–5; Стојић 1981), Ан у Својнову (Брмболић 1995) као и са оближњих налазишта у Друговцу код Црног Кала (Јевтић 1992) и Градишту код села Прасковче (Чађеновић, Трифуновић 2002), а најупечатљивије је презентују украси изведени тремолираним линијама и мотиви уске цик–цак траке изведене помоћу двојног низа дубоких троугаоних убода.

6.16. МАЂАРЕ

Мађаре (1.028 ха) је некадашње сточарско сеоско насеље збијеног типа¹⁷⁴, које административно припада општини Ражањ. Налази се на локалном путу Ражањ – Тићевац, 5 км на северозапад од Ражња. Шире окружење Мађара је смештено око тока Ражањске реке на североисточним обронцима Послонских планина (491 m). Међу минералним сировинама на потезу Гробљиште пронађено је приликом сондирања античко позајмиште глине¹⁷⁵ (Рашковић 2009: 22–23), док је на основу топонимије евидентиран потез Слатина, на 2,5 км ЈЗ од Мађара.

61. МАРКОВА БАРА

Подаци о садржају праисторијског налазишта на потезу Маркова бара публиковани су кроз неколико радова (Стојић, Чађеновић 2006: 129–131; Чађеновић 2002: 10; 2009: 164–165; 2011: 33; Милојевић, Милановић 2016: 13–14).

Географски контекст налазишта

Потез Маркова бара заузима позицију недалеко од ушћа Бучарског потока у Ражањску реку. То је место на почетку Ражањске клисуре, која одатле трасира своју деоницу кроз сам центар Послонског масива. Само налазиште је формирано на падини која је балго нагнута ка југу и истоку, односно ка токовима Буковичког и Ливадског потока (сл. 31)¹⁷⁶. Тако да падина заузима позицију између превоја Мечка (366 m) на североистоку и улаза у Ражањску клисуру на југозападу, што локацији омогућава одличну везу са путним правцима преко поменутих пунктова.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је рекогносцирано у неколико наврата од стране стручњака НМК (Чађеновић 2002: 10), док је у склопу пројекта *Археолошка проспекција Алексиначке*

¹⁷⁴ Садашње насеље је настало у средњем веку на месту са археолошким остацима насељености из античког периода (Благојевић 1972: 38-39; Младеновић 2003: 178, 181; Рашковић 2009: 19, 22-23).

¹⁷⁵ Приликом истраживања, откривена је јама при чијем дну је пронађена изузетно квалитетна глина светло зелене боје, која се након вађења и као потпуно сува врло лако меси и обликује.

¹⁷⁶ Ливадски поток је сезонског карактера, повремено представља десну притоку Буковичког потока, а његова јаруга представља североисточну границу локалитета.

општине, испитана шира околина локалитета у циљу евидентирања природних потенцијала (Милановић, Милојевић 2016; Милојевић, Милановић 2017: 13–14).

Површински остаци насеља се пружају у дужини од око 600 m правцем сеоско гробље – ушће Ливадског потока (ЈЗ–СИ), док ширина локалитета не прелази више од 200 m. У материјалу који је прикупљен током рекогносцирања 2014. год. могу се издвојити фрагменти из праисторије, антике, средњег века, као и керамика новог доба (Милојевић, Милановић 2017: 13–14). Праисторијски керамички инвентар се може одредити у позни енеолит (Стојић, Чађеновић 2006: 129, Т. LVII), средње и ПБД (Чађеновић 2009: 164; 2011: Т. IX/6–11; Милојевић, Милановић 2017: Т. I/11–13), а присутни су и спорадични налази из РГД и СГД (Т. XXX/1-6) (Стојић, Чађеновић 2006: 129). Материјал из ПБД према својим стилско–типолошким карактеристикама одговара стилу параћинске културе (Br D–Ha A1) (Тасић 1990(a); Милојевић, Милановић 2017: Т. I/11–13). Керамику из РГД представљају фрагменти украшени широким канелурама (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LVI/11) и дршке са дубоким низом урезаних линија у комбинацији са шрафираним троугаоним пољима. Материјал из СГД може везати за Басараби стил и Ha C фазу (Т. XXX/5-6) (Стојић, Чађеновић 2006: 129, Т. LVI/14–15). Из историјских периода заступљени су налази из антике, средњег и новог века.

Сл. 42. Аерофотографија налазишта Маркова бара (лево) и Чешина глава (десно) (фот. П. Милојевић)

62. ГРОБЉИШТЕ

Археолошко налазиште на потезу Гробљиште је спорадично обрађивано у стручној литератури (Стојић, Чађеновић 2006: 127, 132; Рашковић 2009: 22–23; Чађеновић 2011: 32–34).

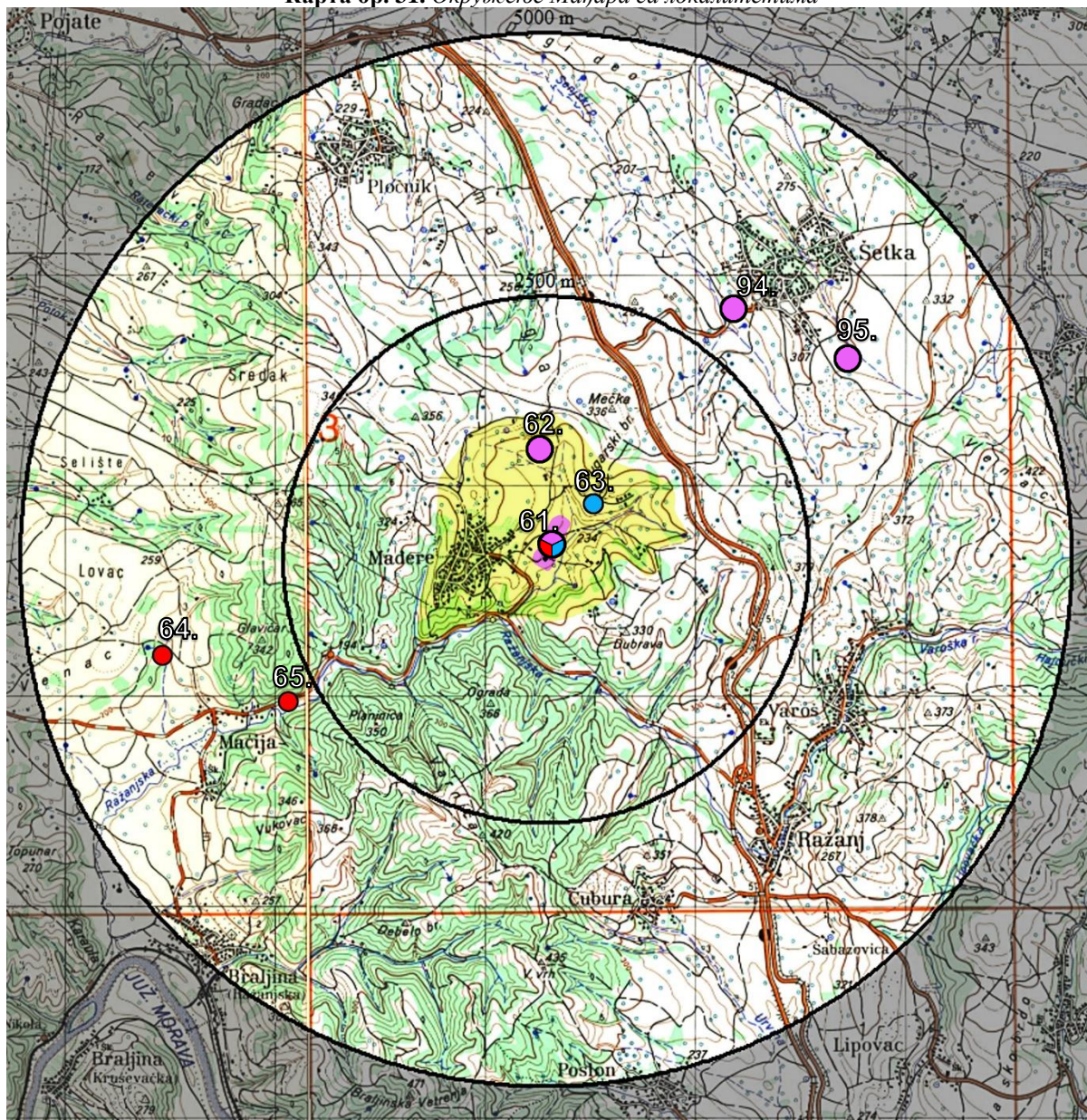
Географски контекст налазишта

Локалитет Гробљиште се налази на око 800 m СИ од налазишта Маркове баре. Смештен је на благо заталасаном терену, који се спушта низ јужне падине превоја Мечка (336 m). Налазиште обухвата простор на месту укрштања 4 сезонска потока од којих се формира Ливадски поток.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је рекогносциран од стране стручњака из Народног музеја у Крушевцу, а обављено је и мање сондажно истраживање (Рашковић 2009: 23). Откривени материјал са локалитета указује на остатке насеља из старијег гвозденог доба, а на истој локацији откривени су остаци живота из античког периода. Материјал из гвозденог доба највише указује на стилске–типолошке одлике из позне На В фазе (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LIV/4–6; Чађеновић 2009: 32 Т. IX/3–5).

Карта бр. 31. Окружење Мађара са локалитетима

63. ЧЕШМИНА ГЛАВА

Скромни подаци о локалитету на потезу Чешмина глава публиковани су кроз пар радова (Стојић, Чађеновић 2006: 127, 132; Чађеновић 2011: 32–34).

Географски контекст налазишта

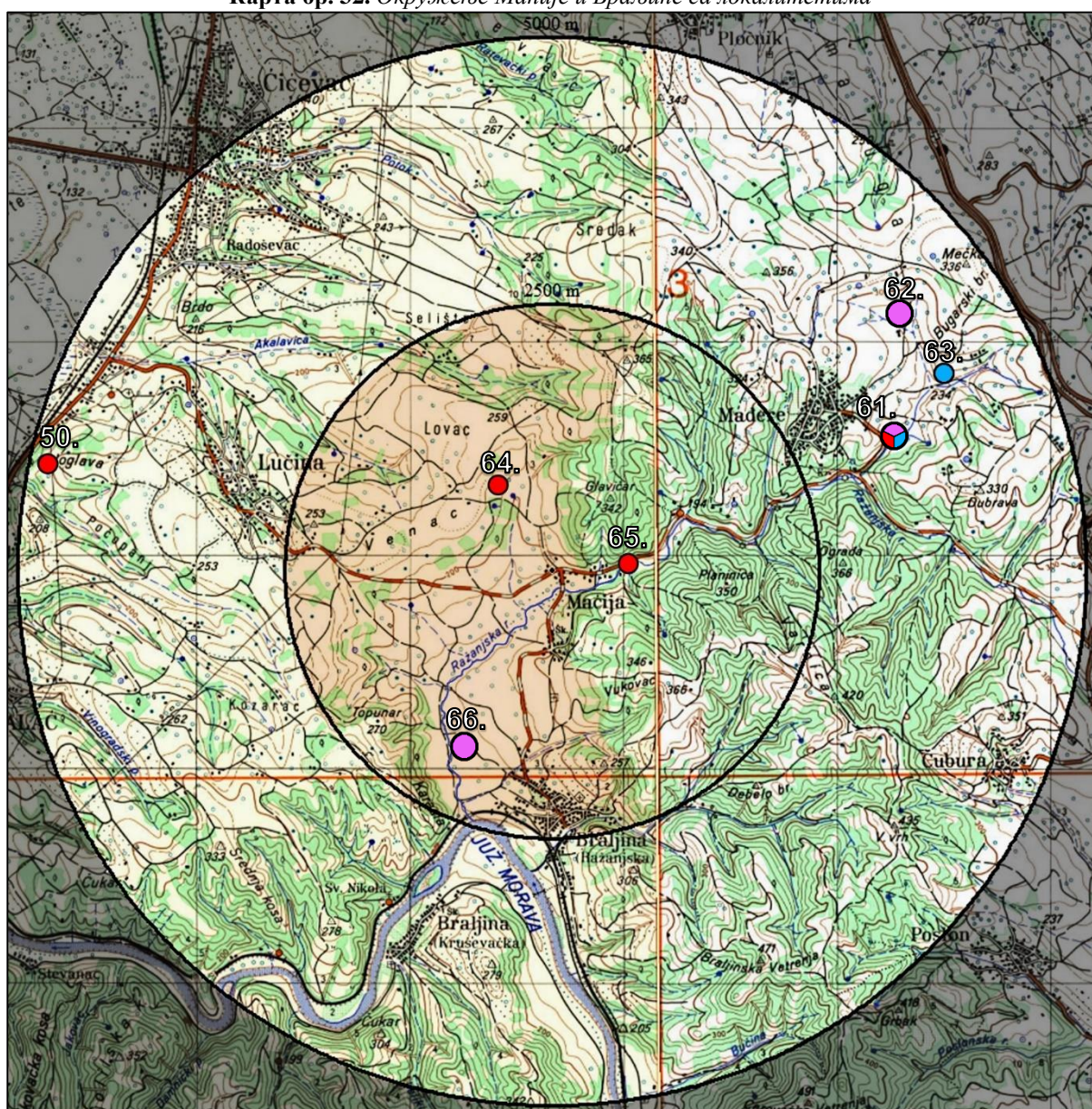
Локалитет се налази на падини између леве обале Ливадског и десне стране Бучурског потока. Потез такође представља место на коме се срусреће неколико мањих водотока који учествују у генези Бучурског потока. Налазиште се налази 600 m низводно од Гробљишта и око 500 m источно од Маркове баре.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано приликом рекогносцирања НМК, током 2002. године. На локалитету је регистрован готово индентични материјал као на оближњем налазишту код Гробљишта (Стојић, Чађеновић 2006: 133, Т. Т. LVIII; Чађеновић 2009: 33 Т.IX/12).

6.17. МАЋИЈА – БРАЉИНА

Карта бр. 32. Окружење Маџије и Браљине са локалитетима

Мађија (462 ha) и Браљина (1.158 ha) су традиционална сточарско–ратарска сеоска насеља разбијеног типа, на путу Ражањ–Сталаћ, 9 km западно од Ражња. Шире окружење насеља подразумева благо изоловани предео у унутрашњости Послонског масива у области око доњег тока Ражањске реке, недалеко од њеног ушћа у Ј. Мораву и Сталаћке клисуре. Од природних лепота истиче се деоница Ражањске реке, узводно од Мађије на којој је неколико водопада. Окружење је познато по богатству ловне дивљачи, а од минералних ресурса се истичу лежишта глине на Осоју¹⁷⁷ и јаче жице пегматита на околним Послонским брдима (Dolić i dr. 1981: 19, 38). На основу топонимије познате су и појаве сумповитих вода на потезима Смрдан и Смрднски поток, З и С од Мађије.

64. ГЛАВИЧАР

Локалитет није нарочито обрађиван у стручној литератури (Стојић, Чађеновић 2006: 207–212).

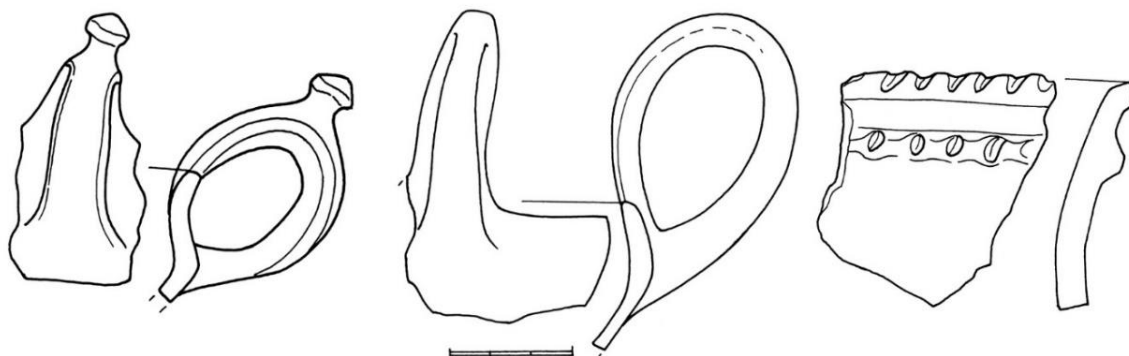
Географски аспекти налазишта

Археолошко налазиште на потезу Главичар налази се на међи атара између села Лучине и Мађије, 7 km југоисточно од Ћићевца и 22 km североисточно од Крушевца. Потез Главичар (324 m) подразумева један од врхова из масива Послонских планина. Праисторијско насеље је формирано на ЈЗ падинама овог брда на простору *Рубинових винограда* око изворишта Смрданског потока, који се 1 km ниже улива у Ражањску реку чинећи тако њену десну притоку. С обзиром да се налази на падини брда, налазиште је узвишено у односу на локални пејзаж и пружа одличну визуелну контролу подручја око излаза из клисуре Мађаре – Мађија, као и на плодну равницу формирану око доњег тока Ражањске реке и њеног ушћа у Јужну Мораву.

Археолошки аспекти налазишта

Локалитет је познат захваљујући активностима Народног музеја из Крушевца, који је током 2002. године приликом реализације пројекта мултидисциплинарног истраживања Мојсињско – послонског комплекса, током 2002. године (Радуловић 2002). На локалитету је евидентирана керамика из неолита и бронзаног доба. Материјал из бронзаног доба би се према својим стилско–типолошким одликама могао везати за ПБД (Br D–Ha A1) и парафинску културну групу (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LII/8–10, Т. LIII).

Сл. 43. Керамички фрагменти пронађени на локалитету Главичар (Стојић, Чађеновић 2006)

¹⁷⁷ На потезу се налази опсежан коп Сталаћке циглане за експлоатацију глине, а приликом ископа је откриврно и пространо једнослојно насеље из ране фазе средњег бронзаног доба.

65. МАЋИЈА

Резултати истраживања на локалитету Маћија обрађени су кроз неколико стручних радова (Марковић 1936: 15; Тасић 1965; 1990: 20–25; Гарашанин 1973: 299–303; Чађеновић 2002: 9; Пековић 2003: 29–32).

Географски контекст налазишта

Праисторијска некропола у Маћији откривено је при северној периферији села уз локални пут ка селу Мађаре, 7 км на запад од Ражња и 23 км на СИ од Крушевца. Локалитет је позициониран на уском платоу при излазу Ражањске реке из своје клисуре, на око 1,3 км удаљености у правцу ЈИ од локалитета Главичар. Река у последњем километару Ражањске клисуре протиче кроз уску долину (80–110 m ширине) оивичену стрмим побрђем. Таква конфигурација терена омогућава Ражањској реци дуж ове деонице честа изливања и меандрирања.

Археолошки контекст налазишта

Некропола је забележена још 30–их година на основу случајних налаза две урне (Марковић 1936: 15). Међутим, прва стручна евиденција је уследила након рекогносцирања НМК. Том приликом је обиђен терен који је био угрожен ерозијом Ражањске реке која је променила свој ток. На основу затеченог стања и добијених информација о великом броју уништених гробова, дошло се до закључка да је главни део некрополе уништен и да је остала сачувана само њена периферија. Мања заштитна ископавања спровела је 1958. године стручна екипа НМК, приликом чега су откривена два гроба на површини од 88 м² (Тасић 1965: 187).

Грбове су чиниле урне са остацима спаљених покојника, које су биле похрањене у јаме укопане у слој речног наноса на дубини од око 1,3 m. Поред урни откривени су прилози у виду керамичких посуда и металних предмета (сл. 44). На једној урни је као поклопац послужила благобиконична здела, док се у виду прилога срећу конична шоља, бронзана игла са ушицом и биконична перла од печене земље. Друга урна је такође имала поклопац у виду зделе, а прилоге су чиниле још две посуде. Прилози су накнадно стављени у урне, с обзиром да на њима нису присутни трагови горења (Тасић 1965: 188–190). Налази су везани за ПБД и параћинску културну групу (Пековић 2003: 61–66; Булатовић, Станковски 2012: 283).

Сл. 44. Део керамичког инвентара са некрополе у селу Маћија (Збирка НМК)

66. БРАЉИНСКА ЦРКВА СВ. САВЕ / ВЕЛИКА МЛАКА

Археолошко налазиште код Браљине се само фрагментовано среће у археолошкој литератури (Чађеновић 1994: 36; Рашковић, Ђокић 1998: 176; Трифуновић 2003: 108; Рашковић 2009: 22; 2011(a): 166).

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у долиномском проширењу које сече масиве Послонских планина у зони ушћа Ражањске (сл. 45). Потез се пружа на заравњеним падинама при подножју Варница (419 m) и прати леву обалу Ражањске реке. Сам локалитет се налази око цркве Св. Саве, недалеко од тока Ражањске реке, 600 m узводно њеног од ушћа у Ј. Мораву¹⁷⁸.

Сл. 45. Поглед на браљинску равницу са СЗ и позиција цркве обележена стрелицом (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је убележен још педесетих година на основу случајних налаза али су тек 1996. године спроведена прва стручна рекогносцирања у организацији НМК (Рашковић, Ђокић 1998), која су поновљена и 2012. године. На локалитету је евидентиран материјал из праисторије, касне антике, позног средњег и новог века (Рашковић 2009: 22; 2011(a): 166). Налази из праисторије се могу узети за средње бронзано доба и позну фазу раног гвозденог доба¹⁷⁹.

6.18. МОРАВАЦ – ЖИТКОВАЦ

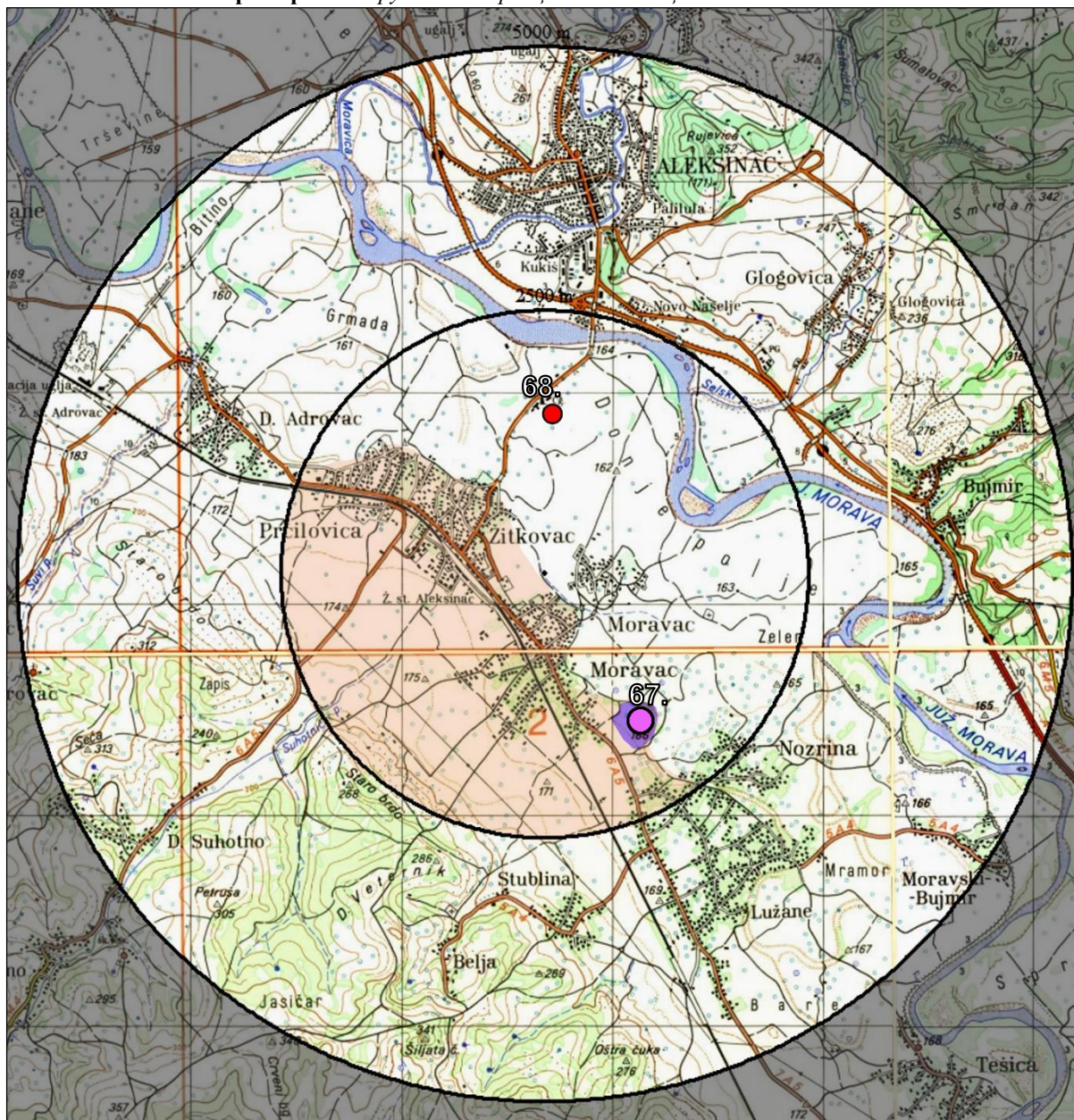
Моравац (1.189 ha) и Житковац (549 ha) су ратарска сеоска насеља збијеног типа, на регионалном путу Витковац – Мрамор, 3–5 km јужно од Алексинца. Шире окружење ових насеља подразумева пространу равничарску област уз леву обалу Ј. Мораве и ниско побрђе на јужним обронцима Јастрепца. Пространа алувијална равница је у овом подручју испресецана бројним усецима који представљају трагове некадашњих токова и рукаваца Јужне Мораве. Обрадиво земљиште чине иловасто–карбонатни и бескарбонатни алувијум, који према агрохемијским особинама представља изузетно пољопривредно земљиште (Костић 1969: 488–489). У околини насеља истиче се

¹⁷⁸ На подацима о положају локалитета захваљујем Д. Рашковићу, пензионисаном кустосу НМК.

¹⁷⁹ На подацима се захваљујем Г. Чађеновић и Д. Рашковићу.

лежиште квалитетне глине (уме), која се налази на брду Умиште, недалеко од села Стублина, 3 км јужно од Моравца, као и на месту некадашње циглане „ИГМ Морава“, 1 км СИ од Житковца. Поред тога могу се издвојити потенцијални извора сумпора са Смрданског потока и потеза Смрдан, 2,5 km ЈЗ од Моравца.

Карта бр. 33. Окружење Моравца и Житковца са локалитетима

67. КОЊАРНИК

Налазиште на Коњарнику иако је одавно познато стручној јавности, није нарочито обрађивано у археолошкој литератури (Гарашанин 1973: 24; Спирић 1995: 33; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 143–145).

Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта готово у потпуности заузима долину Ј. Мораве. Налазиште лежи у алувијалној равници на благо узвишеном платоу, који окружује

меандар баре¹⁸⁰. Плато је са на тај начин са три стране окружен водом, па одаје утисак природно заштићеног рта. Поменути плато има изглед ниског тела, тако да на овом нивоу истражености остаје нејасно да ли је у питању природно узвишење.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијски локалитет Коњарник први пут је регистрован рекогносцирањем 1951. године које је спровела екипа АИ¹⁸¹. Наредна рекогносцирања обавио је НМН (1982)¹⁸², док су најсвежији подаци са терена прикупљени приликом обилазака обављених у периоду између 2014–2016. године (Милановић, Милојевић 2016). Установљено је да се налазиште простире на површини од око 8,5 ha¹⁸³ на којој је прикупљен материјал из средњег неолита, раног бронзаног доба и РГД (Т. XXX/7-8, Т. XXXI/1-2) уз спорадично присуство материјала из антике и позног средњег века.

68. ЦИГЛАНА

Локалитет Циглана у Житковцу није много помињан у литератури (Спирић 1995: 30–31; Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 105–107).

Географски контекст налазишта

Налазиште је лоцирано на имању циглане *ИГМ Морава*, која се налази на потезу под називом Куње половици пута између Житковца и моста на Јужној Морави. У питању је простор у алувијалној равници, који се према траговима страих речних корита налазио у унутрашњости некадашњег меандра Ј. Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран 1985. године приликом уобичајених ископа глине за потребе производње житковачке циглане. Убрзо су локалитет обишли стручњаци ЗЗСКН и НМН (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 106). Том приликом откривене су урне са спаљеним остацима покојника за које је на лицу места установљено да потичу из некрополе парћинске културне групе (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 106, сл. 52). Приликом контролних рекогносцирања 1994. године, поред остатака некрополе откривени су и потенцијални остаци насеља који су документовани у профилу проширеног цигларског откопа где је пронађена једна конична шоља са дршком изнад обода и остаци лепа са траговима плетера од трске и прућа на једној страни (Спирић 1995: 30–31)¹⁸⁴. Инвентар налаза се може широко одредити у период између средњег и позног бронзаног доба, односно у временске оквири Вr C – Вr D (Т. XXXI/3-5).

¹⁸⁰ Није јасно да ли је данашња бара некадашњи рукавац Ј. Мораве или је у вези са током безименог потока који протиче у непосредној близини локалитета према приказу са Генералштабне карте из 1894. године.

¹⁸¹ Екипа су чинили: М. Гарашанин, А. Јуришић и Р. Галовић (Гарашанин 1973: фуснота 46).

¹⁸² АНМН, Археолошки записник бр. 13. Археолошки институт, Центар за документацију Naissus; АНМН, Белешка за 20. 4. 1982. год. у свесци под називом: Рекогносцирање археолошких локалитета, (за период 1981-1992), рукопис Наталије Ђурић (несређена грађа).

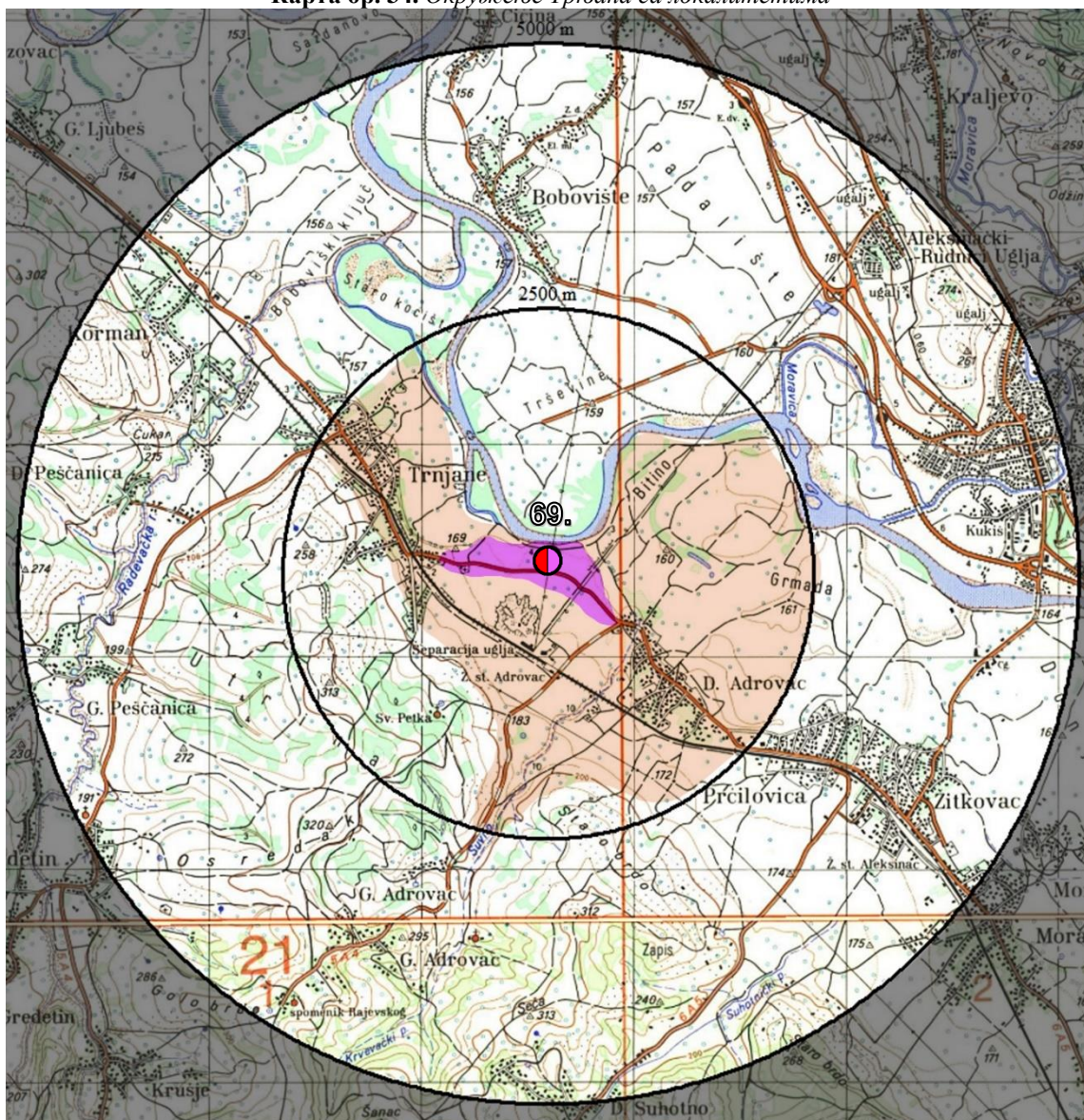
¹⁸³ Вероватно је површина налазишта била још већа, с обзиром на то да је археолошки материјал углавном из бронзаног доба пронађен приликом изградње пута ка Нозрини, 170 m ка западу од узвишења на Коњарнику (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 144). Недостатак површинских налаза у нижој зони локалитета може се објаснити таложењем слоја наплавинског материјала услед честих поплава. У том случају површина локалитета би износила преко 20 ха.

¹⁸⁴ Каснија истраживања обављана у периоду 2014-2016. год. нису пружила никакве податке због запуштености читавог терена.

6.19. ТРЊАНЕ

Трњане је претежно ратарско сеоско насеље на левој долиној страни Ј. Мораве, 7 км западно од Алексинца. Шире окружење Трњана подразумева долиноски појас Ј. Мораве и ниско побрђе са источних обронака Јасрепца. Код Трњана се улива Радевачка река, чијом долином је истрасирана природна веза са долином Рибарске реке.

Карта бр. 34. Окружење Трњана са локалитетима

69. ЈАЗБИНЕ

Локалитет Јазбине иако дуго познат у локалу, релативно скоро је ушао у стручну литературу (Спирић 1995: 36–38; Рашковић 2014: 61–62; Милојевић, Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 161–162).

Географски контекст налазишта

Потез Селиште или Јазбине налази се на половини пута између Доњег Адровца и Трњана, у близини старе жичаре алексиначког рудника угља и трњанског гробља.

Заузима пространу територију на речној тераси која прати спољни лук једног већег меандра, лево од тока Сувог потока.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет Јазбине–Селиште је први пут званично евидентиран приликом проспекције НМН 1984. године (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 161–162). Новија истраживања спроведена су приликом системских рекогносцирања Алексиначке општине 2014–2016. године. Дистрибуција површинског материјала на терену сугерише да се налазиште простире на површини од око 20 ha. На основу стилско–типолошких карактеристика керамичког материјала установљено је да су на налазишту егзистирала насеља из позног енеолита, ПБД (Т. XXXI/ 6-8), РГД (Т. XXXII/1-5) и латена, као и током античке и срењевековне епохе (Милојевић, Трајковић–Филиповић 2017: 162).

6.20. ГРАД СТАЛАЋ

Град Сталаћ (1.737 ha) је ратарско–сточарско сеоско насеље збијеног типа које административно припада општини Ћићевац. Налази се на левој страни Ј. Мораве 2,5 км од њеног ушћа и 6 км ЈЗ од Ћићевца. Шире окружење насеља подразумева пространу долину равницу у међуречју Ј. и З. Мораве, заједно Сталаћком клисуром и северним обронцима Мојсињских планина. У окружењу села Град Сталаћ традиција експлоатације глине се може пратити од античког периода¹⁸⁵, док околна лежишта фелдаспата (Ракић и др. 1976: 9) представљају потенцијално користан додаток керамичарско–цигларској смеси са улогом топитеља. Поред тога у непосредној близини куле Тодора од Сталаћа присутне су појаве кварцних жица (Ракић и др. 1976: 19).

70. УКОСА

О локалитету је написано више стручних радова у којима је скренута пажња на археолошки потенцијал овог налазишта (Вукадин 1988; Рашковић 1998; 2011; Чађеновић 2002: 7–8; 2007: 22; Ђокић, Рашковић 2007; Таравићи–Илић et al. 2015; Васиљевић 2016: 9–12; 2016(a): 13–14).

Географски контекст налазишта

Археолошко налазиште Укоса познато је и под називом Кућиште, а налази се недалеко од јужне периферије села Град Сталаћ. Укоса означава једно од брда из масива Мојсињских планина, које уједно представља и леву страну Сталаћке клисуре. То је позиција на североисточним обронцима Мојсињских планина који су овде оштро исечени током Ј. Мораве, 1,5 км узводно од Сталаћа и излаза из истоимене клисуре. Сталаћка клисура је штитила локалитет са истока, док је оштри усек Митровачког потока отежавао прилаз са северне и западне стране. Укоса је прилично заклоњена јер се налази у унутрашњости Сталаћке клисуре али без обзира на ту околност место за подизање утврђења има одличну стратешку позицију. Поред тога што представља незаобилазни пункт на деоници кроз клисуру, оно уједно пружа и прегледност повољну за контролу читаве равнице око ушћа Јужне и Западне Мораве (сл. 46).

Археолошки локалитет на Укоси заузима врх издуженог брдског гребена који се стрмо и директно спушта до корита Јужне Мораве. Дужина гребена износи 350 m, а ширина до 150 m. Простор око највише коте градине је природно подељен на 4 каскадна

¹⁸⁵ О томе сведочи цигларска пећ, откривена у близини Куле Тодора од Сталаћа (Минић 1989).

платоа, на чијим површинама је регистровано значајније присуство керамичког материјала из различитих периода (Чађеновић 2007: 22; Рашковић 2011).

Сл. 46. Поглед на узвишење Укосе са јужне периферије Града Сталаћа

Археолошки контекст налазишта

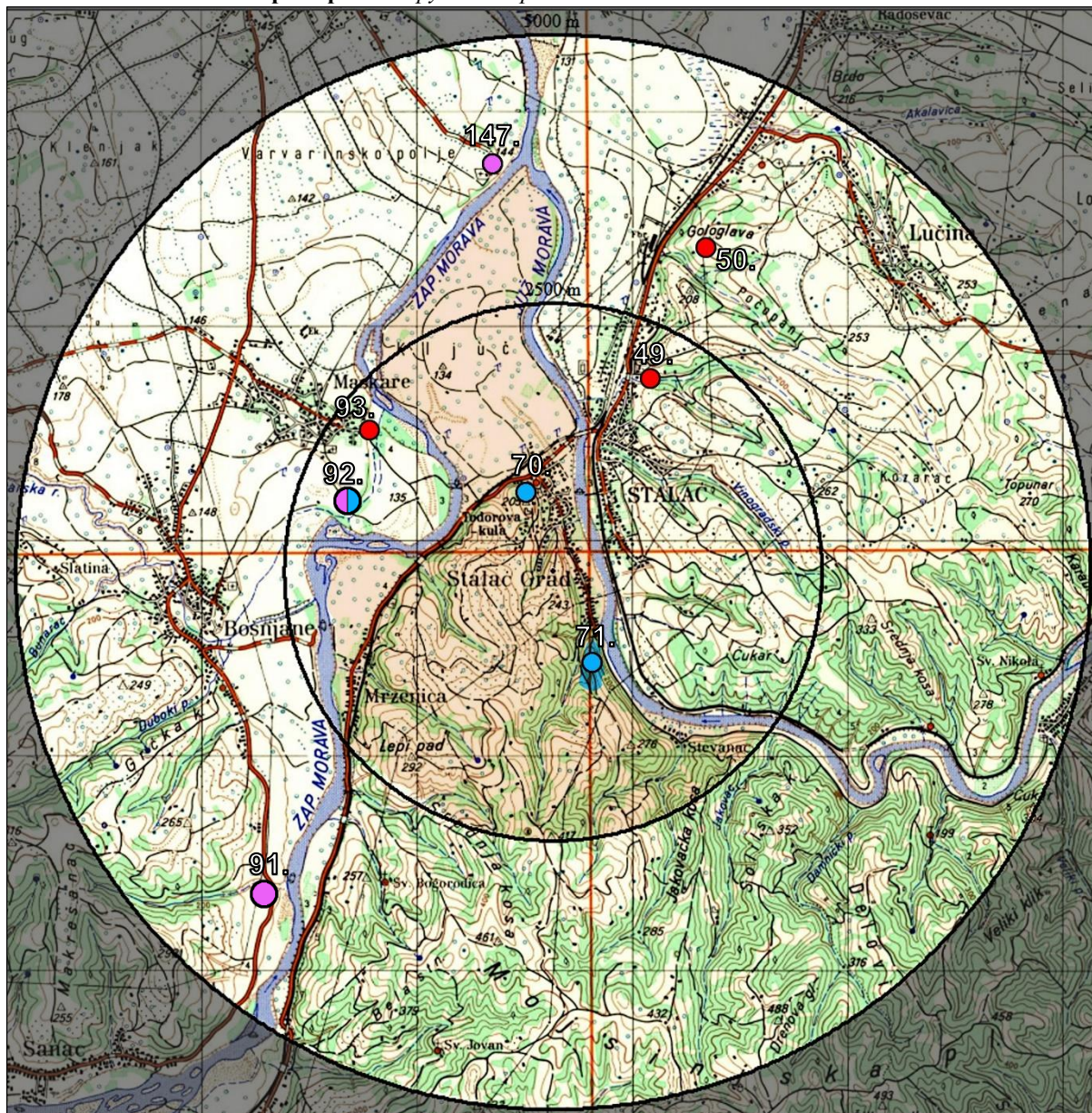
Релевантни подаци о Укоси¹⁸⁶, забележени су приликом проспекције и мањег сондажног ископавања која су 1986. године извели АИ и ЗЗСКК у оквиру пројекта *Средњовековни Сталаћ* (Вукадин 1988: 281). Наредна истраживања Укосе подразумевала су рекогносцирања изведена у периоду између 1996–1997. године (Рашковић 1998: 180), након којих су иницирана систематска ископавања обављена у периоду између 2009–2014 године (Рашковић 2011; Таравићки–Плић et al. 2015: 46; Васиљевић 2016: 10). Резултати добијени током вишегодишњих истраживања су показали да налазиште на Укоси представља вишеслојни локалитет чије је насељавање почело током СГД, односно На С фазе. Хоризонти становања на градини документовани су за период позног латена (Lt D), касне антике (IV–VII век) и раног средњег века (IX–XII век) (Чађеновић 2007(а):14–15; Рашковић 2011: 2; Таравићки–Плић et al. 2015; 2015(а)).

Трагови фортификације из хоризонта старијег гвозденог доба на Укоси, за сада нису констатовани. Објективни разлог вероватно предсављају градитељске активности из историјских епоха градине које су обично деструктивне према остатцима из ранијих епоха. Остаци једне јаме (Јама 6), представљају једине архитектонске трагове из СГД. Ради се о кружном укопу (1,2 x 1 m) који има проширено овално дно укопано у меку стенску подлогу (Рашковић 2011: 7; Rutić, Vasiljević 2014). Керамички материјал из СГД репрезентују фрагменти урни са канелурама на врату, зделе фасетираног обода и једна керамичка цециљка, док се од осталих налаза издваја језичаста секира од сивог лапорца и коштаног шило (Чађеновић 2007(а):14–15; Рашковић 2011: 2). Интересантно је

¹⁸⁶ Први археолошки подаци о локалитетима у општини Ћићевци потичу са рекогносцирања која је спроводио Народни музеј у Крушевцу често у сарадњи са другим институцијама, током 1955, 1958 и 1971. године (Рашковић 1998: 173).

поменути и налазе гвоздене шљаке вероватно из каснијих периода као сведочанство металургије и могуће експлоатације гвожђа у околини (Рашковић 2011).

Карта бр. 35. Окружење Града Сталаћа са локалитетима

71. ГРАД

Град Сталаћ, познат још и као Кула Тодора од Сталаћа, представља познато утврђење са архитектонским остацима из позног средњег века. О локалитету је доста писано када је у питању средњевековни период (Минић, Вукадин 2007), док су ретки налази из праисторије само спорадично помињани (Чађеновић 2002: 7; 2007: 18–19; Стојић, Чађеновић 2006: 213).

Географски контекст налазишта

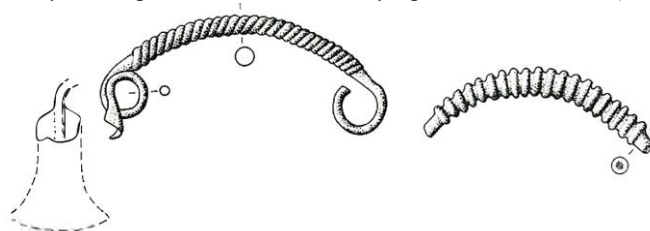
Локалитет се налази у непосредној близини села Град Сталаћ, 1,5 км северно од Укосе и 14 км СИ од Крушевца. Потез Град подразумева најсеверније узвишење (205 м)

Мојсињских планина, који се налази у троугаоном простору између токова Ј. и З. Мораве, 3 км јужније од њиховог ушћа. Град се издваја из Мојсинског масива и једино је на југу повезан са планинским залеђем, док се на осталим странама стрмо спушта до равнице (134 m). Плато брда се простире на око 3,5 ха, заузимајући коту око 70 m вишљу од алувијалне равни, тако да је са виса Куле Тодора од Сталаћа, могућа визуелна контрола читаве равнице око става обе Мораве све до обронака Јухор планине.

Археолошки контекст налазишта

У оквиру конзерваторско–истраживачких радова АИ и ЗЗСКК на локалитету Град су обављена бројна истраживања у периоду између 1971–1979. године. Приликом археолошке кампање 1978. године на локалитету су поред пратеће керамике (Стојић, Чађеновић 2006: 213), пронађене и две бронзане фибуле са почетка СГД, односно из оквира периода На В3 – На С1 (сл. 47) (Vasić 1999: 56–59, Т. 30/357, 370).

Сл. 47. Фибуле откривене на локалитету Град код Сталаћа (Vasić 1999)

6.21. БОЉЕВАЦ

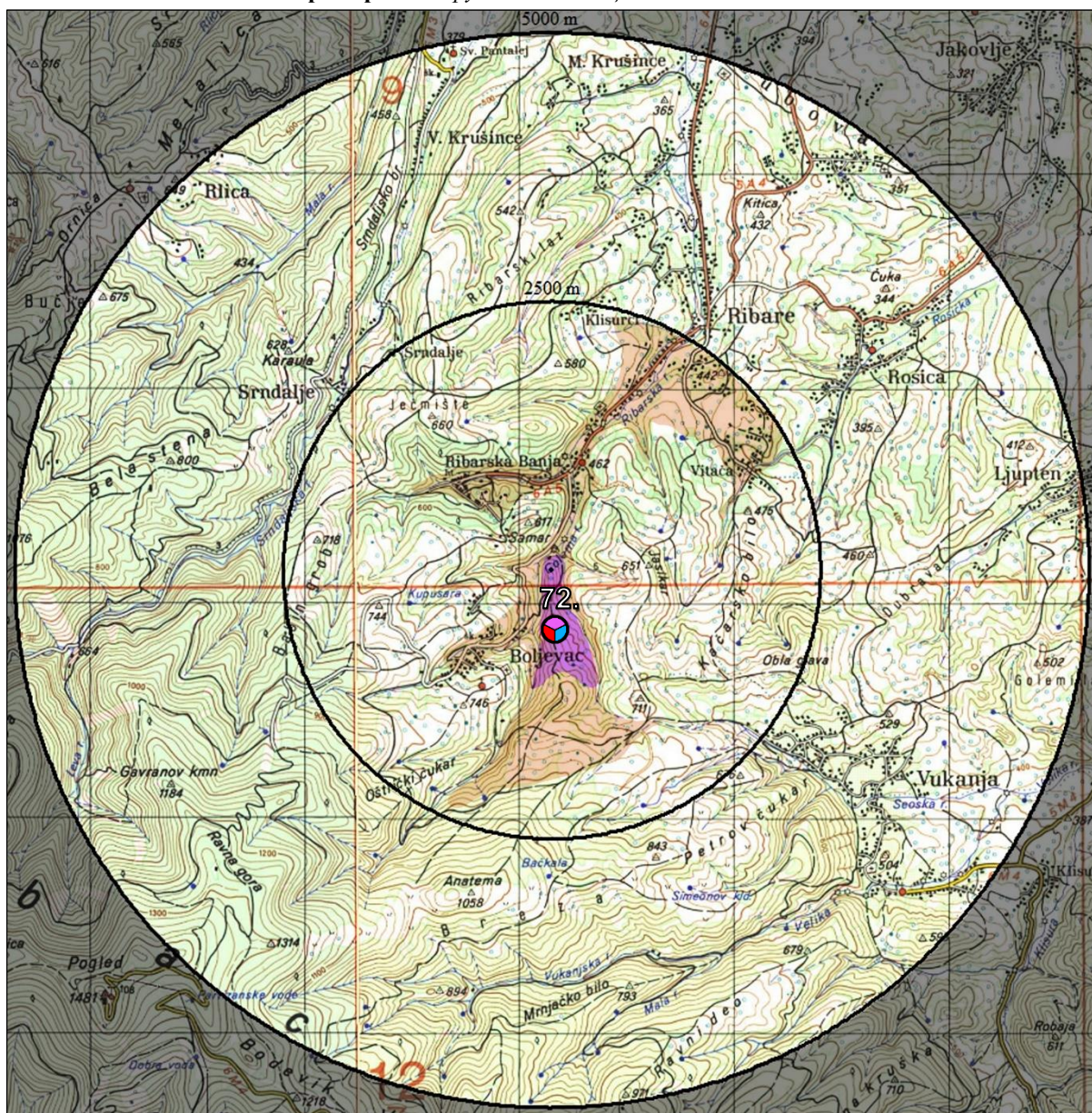
Бољевац је сточарско сеоско насеље разбијеног типа, које административно припада општини Крушевац, док према критеријумима физичке географије припада западном ободу Алексиначке котлине. Шире окружење подразумева планинску област смештену испод највишег врха Великог Јастрепца (Велика Ђулица 1491 m) на чијим обронцима извиру бројни потоци који чине горњи слив Рибарске реке. Минералне ресурсе чине околни златоносни потоци и лежишта гвожђа (Костић 1969: 556; Rakić *et al.* 1976: 51; Marjanović 2001:), као и термоминерални извори у оближњој Рибарској бањи (Костић 1979), док у самом селу постоји мање лежиште плаве глине (уме)¹⁸⁷.

Сл. 48. Поглед са запада на долину Рибарске реке између Ђуниса и Каоника

¹⁸⁷ Подаци прикупљени приликом рекогносцирања 2016. год. од Младена Павловића пољопривредника из села Бољевац.

Карта бр. 36. Окружење Бољевца са локалитетима

72. ЧУКАР

Археолошка грађа са Чукара обрађивана је кроз неколико стручних радова (Рашковић 2002: 66; Рашковић, Трифуновић 2004: 73–76; Стојић, Чађеновић 2006: 64–70; Булатовић, Филиповић 2011: 10; Булатовић, Филиповић 2011а: 32; Чађеновић 2011: 28–29; Рашковић, Чађеновић 2013: 138–139).

Географски контекст налазишта

Уже окружење Чукара подразумева планинску област у дубоком залеђу, које смештено на развођу сливова између Рибарске реке и Турије, преко кога су могуће везе са Алексиначком котлином, а нешто даље и са Топлицом преко превоја Гребац. Само налазиште се налази на узвишењу између токова Големе реке на западу и Барског потока на истоку. Ове две реке се уливају једна у другу испод северне падине Чукара, одакле се ток наставља кроз уску долину (дугу око 1 км) све до ушћа у Рибарску реку. Таква

конфигурација терена употпуњава изолованост и отежава приступ Чукару, који је једино на југу са везан за вишље планинско залеђе.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано 1987. године приликом рекогносцирања НМК, а затим и током 2000. год. када су обављена и мања сондажна истраживања (Рашковић 2020: 18). Наредна перспекција терена спроведена је приликом рекогносцирања АИ и ЗМА 2016. године. Простирање налазишта прати габарите највиши платоа Чукара који се простире правцем север–југ у дужини од 250 м, и ширином од 30 до 50 м¹⁸⁸. Керамика пронађена приликом сондажних рекогносцирања терена указује на постојање неколико хоризоната становања. Према керамичким налазима најзаступљенији су фрагменти ПБД, док су нешто ређи налази из РГД (На В), СГД (На С) и латена (Lt D) (Стојић, Чађеновић 2006: 64–70; Булатовић, Филиповић 2011: 10; Чађеновић 2011: Т. III/1–10).

6.22. ЗДРАВИЊЕ

Здравиње је традиционално сточарско сеоско насеље разбијеног типа на путу Крушевац – В. Шилеоговац, 26 км ЈИ од Крушевца и 30 км западно од Алексинца. Шире окружење Здравинја заузима северне падине Великог Јастрепца, у области благог побрђа које је испресецано бројним малим токовима на развођу речних сливова ка Расини и Рибарској реци, односно ка западноморавском и јужноморавском сливу. На поменутом развођу се налази Здравинска преседлина као незаобилазан саобраћајни пункт на траси која директно повезује област доње Расине и Рибарске реке (Јовановић и др. 1969: 8–9). Од минералних ресурса истичу се недовољно испитане златоносне реке у сливу Позлатске реке (Rakić i dr. 1976: 32; Marjanović i dr. 2001: 149).

73. ГРАБУЈЕВАЦ

Налазиште је у археолошкој литератури познато само на основу мањих стручних извештаја (Стојић, Чађеновић 2006: 91–92; Чађеновић 2011: 31; Бугар 2003: 17).

Географски контекст налазишта

Потез Грабујевац се налази североисточно од села Здравинја и подразумева заравњене падине око тока истоименог потока. Сам локалитет се налази при ЈЗ подножју Чукара (346 m) на благим падинама које су нагнуте ка левој обали Габрујевачког потока¹⁸⁹. У питању је мало проширење уске, добро заклоњене долине окружене са свих страна побрђем, која је отворена једино у правцу ушћа са Позлатском реком. Такав положај удаљен од регионалних комуникација и визуелно добро заклоњен, пружа утисак благе изолованости и место погодно за скривање услед опасности.

Археолошки контекст налазишта

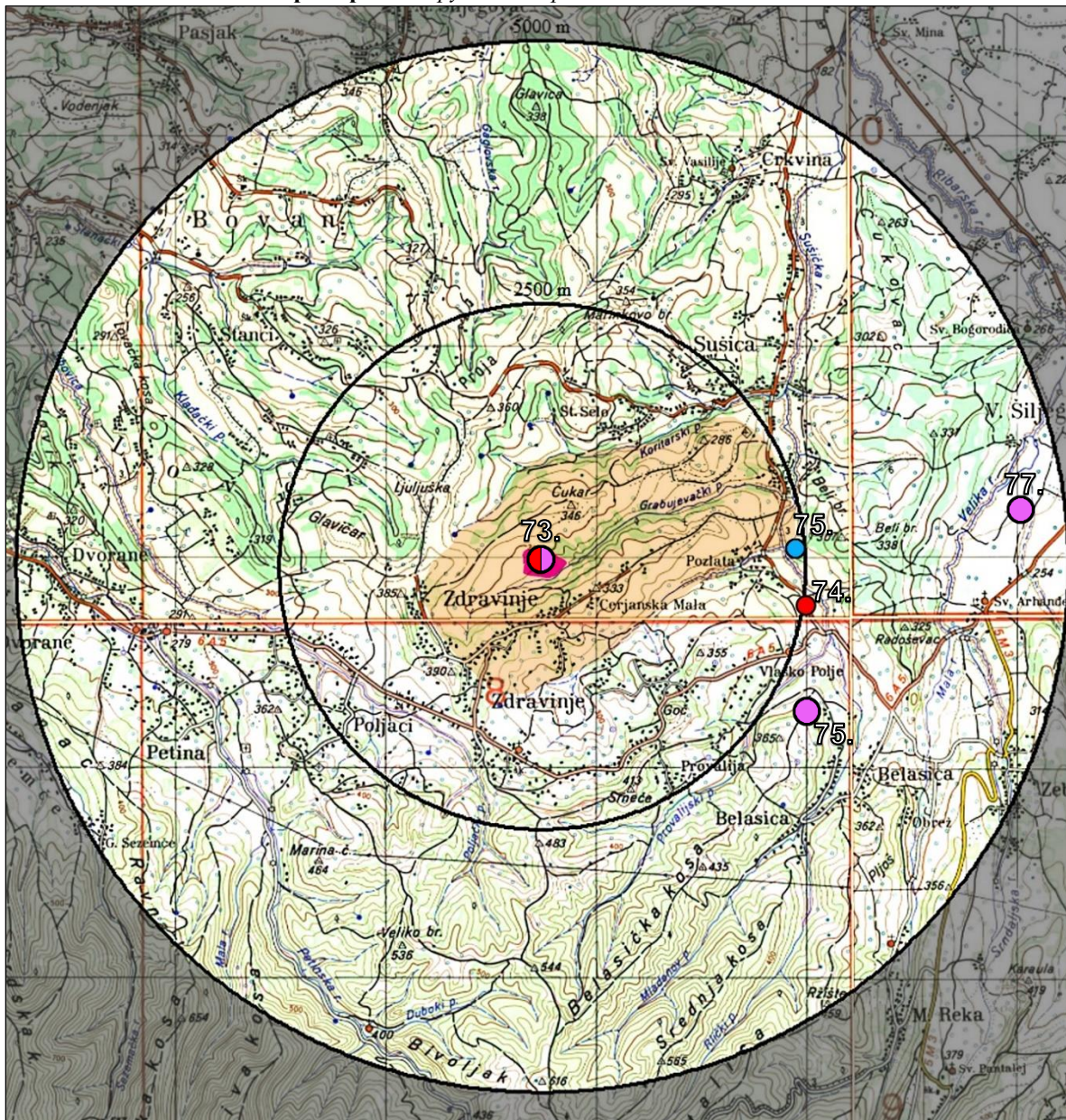
Рекогносцирања локалитета је 1998. године спровео НМК, приликом чега је на локалитету установљено постојање веће количине керамичких фрагмента. Материјал се према својим стилско–типолошким карактеристикама може везати за млађу фазу брњичке културе, односно за временске оквире На А1 фазе (Стојић, Чађеновић 2006: 60, Т. XXIII/4–6; Чађеновић 2011: 31, Т. VI/1–4; Bulatović 2008: 209). Старију фазу РГД (На

¹⁸⁸ На локалитету су забележени су штуре остаци бедема и одбрамбеног рова којима је штићен највиши плато али остаци вероватно потичу из касноантичког периода.

¹⁸⁹ Локалитет је евидентиран на имању Драгослава Миленковића (парцела бр. 3575).

A2–B1) репрезентују фрагменти грнчарије са косо канелованим трбухом и зделе увученог хоризонтално фасетираног обода (Стојић, Чађеновић 2006: 60, Т. XXIII/2–3; Bulatović 2019: 226–227). Поред праисторијских на локалитету су евидентирани и налази из средњевековног периода (Бугар 2003: 17).

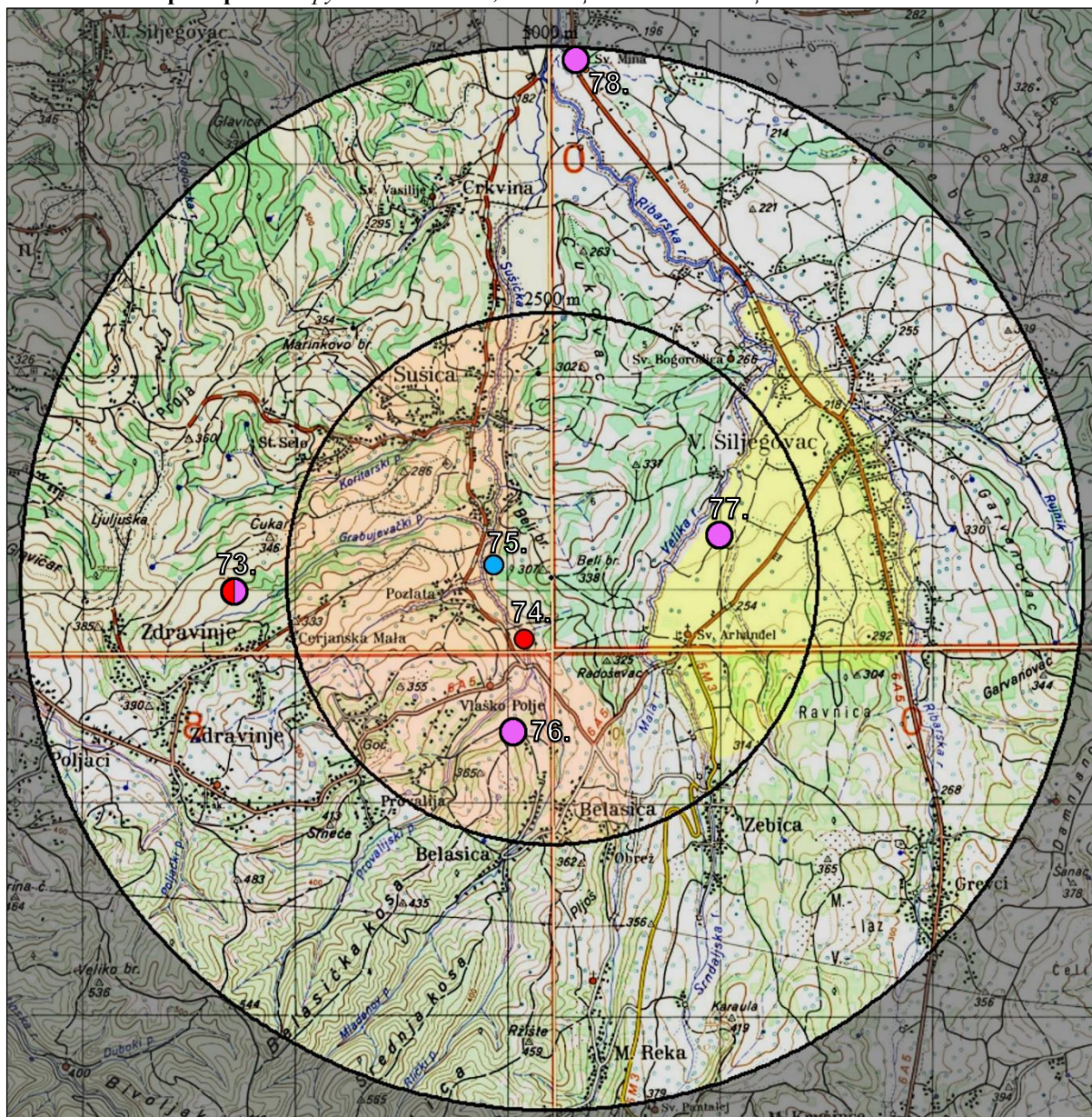
Карта бр. 37. Окружење Здравинја са локалитетима

6.23. ПОЗЛАТА – БЕЛАСИЦА

Позлата (214 ha) и Беласица су сточарска сеоска насеља разбијеног типа, који се налазе на путу Ђунис – Срндаље, 21 км ЈИ од Крушевца и 28 км западно од Алексинца. Шире окружење Позлате и Беласице се налази у претежно брдском пределу у коме је разграната хидрографија мањих потока сконцентрисаних ка сливу Сушичке реке све до њеног ушћа у Рибарску реку. Према топономистици и геолошким подацима у сливу Позлатске реке регистрована су лежишта злата углавном у виду златоносних токова (Rakić i dr. 1976: 32; Marjanović i dr. 2001: 149).

Карта бр. 38. Окружење Позлате, Беласице и В. Шиљеговца са локалитетима

74. ПОЗЛАТСКА РЕКА

Грађа о локалитету Позлатска река обрађивана је кроз неколико стручних радова (Tomić 1968; Palavestra, Bankoff 1986; Палавестра, Bankoff 1986; Bankof, Palavestra 1986; Палавестра 2001: 195–198; Бугар 2003 (а): 31; Капуран 2009: 119; Васиљевић 2017: 32).

Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта смештено је у пределу благог побрђа испресецаног са више малих речних токова, који се уливају у Позлатску односно Сушичку реку. Потез Позлатска река подразумева уску зараван око истоименог тока која се простире на деоници између ушћа Провалијског и Габрујевачког потока (1,5 км)¹⁹⁰. Заправо, локалитет заузима простор на заравњеним падинским косама које се спуштају са

¹⁹⁰ Након ове деонице река мења назив у Сушичку и наставља свој ток кроз знатно пространију алувијалну равницу.

локалних брда¹⁹¹. Врхови ових брда представљају изванредан природни заклон, с обзиром да са три стране окружују простор налазишта.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано приликом рекогносцирања ЗЗСКК¹⁹² и НМК, након чега су извршена мања ископавања на локалитету под руководством Е. Томић, 1968. год. (Томић 1968). Наредна ископавања обављена су 1985. године након геомагнетних снимања¹⁹³ (Palavestra, Bankoff 1986), док су сва наредна истраживања обављана кроз археолошку проспекцију попут кампање из 2016. године у организацији АИ и ЗМА.

Истраживањима је установљено да се ради о једнослојном налазишту које се простирало на обе стране реке (Палавестра, Bankoff 1986: 57), заузимајући површину од приближно 5 ха. Геомагнетска испитивања су указала на велики број аномалија које углавном потичу од објеката страдалих у пожару, што је потврђено проналажењем спаљених грађевинских остатака приликом ископавања 1968 и 1985. год. (Томић 1968: 32; Палавестра, Bankoff 1986: 59). Стамбени објект из 1985. године имао је облик правоаоника са заобљеним странама у оквиру кога су забележени остаци грађевинског материјала у виду камења кућног лепа и угљенисаног дрвета (Палавестра, Bankoff 1986: сл. 2–3). Пронађени керамички материјал са терена се може везати за ПБД и облике израђене у стилу параћинске и медијана групе (Т. ХХХII/6-7) (Томић 1968; Палавестра, Bankoff 1986: 61; Palavestra, Bankoff 1986). Поред фрагмента посуда проналажена су кремена сечива и керамички тегови.

75. ОРАНИЦА

Налазиште је ретко помињано у стручној литератури (Бугар 2003 (а): 31; Стојић, Чађеновић 2006: 184; Чађеновић 2011: 37).

Географски контекст налазишта

Оранице су потез којим мештани називају њиве на северној периферији села. Сам локалитет је смештен између СЗ обронака Радошевца и десне обале Позлатске реке недалеко од ушћа Градинског потока. Налазиште је позиционирано на њиви Србољуба Јовановића, 1 км низводно од локалитета Позлатска река.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран након рекогносцирања НМК, 1983. године. Том приликом је откривен керамички материјал који указује на остатке једнослојног насеља из СГД (Стојић, Чађеновић 2006: Т. ХСѢIII).

76. КАМЕНИЦА

Археолошко евиденција о налазишту је позната само на основу мањих стручних извештаја (Бугар 2003: 11; Стојић, Чађеновић 2006: 60–61; Чађеновић 2011: 28).

¹⁹¹ Гоч (383м) и Костатак (355 m) на западу, Беласичка коса на Југу (435 m) , Бели брег (338 m) и Радошевац (325 m) на истоку.

¹⁹² Завода за заштиту споменика културе Краљево.

¹⁹³ Ископавањима су обављена у оквиру пројекта *Предримска Дарданија у светлости археолошких извора* чији је координатор био Балканолошки институт САНУ, док су ископавања обављена у сарадњи са НМК и Бруклин колеџом Универзитета у Њујорку (Brooklyn College CUNY). Ископавањима је руководио А. Палавестра, а отворене су две сонде 2х3 m и 5х5 m.

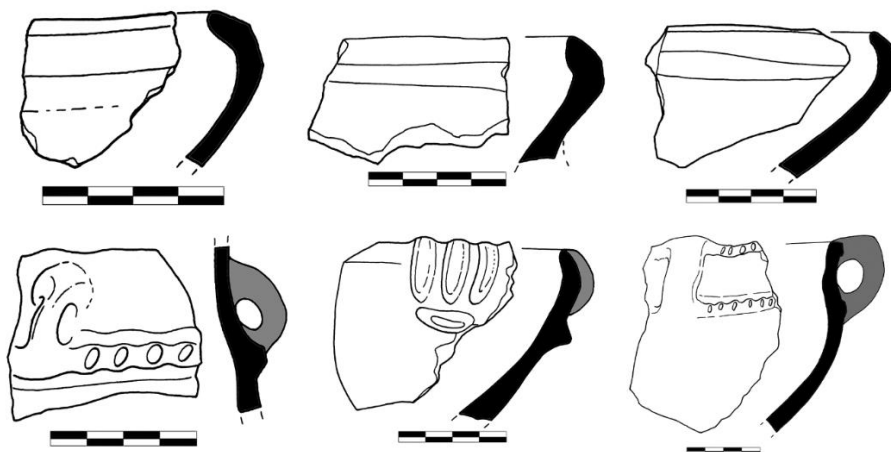
Географски контекст налазишта

Потез Каменица се налази у атару села Беласица, при северном подножју Беласничке косе (529 m) на ушћу Провалијског потока и Позлатске реке¹⁹⁴. Ради се о благој падини која је једино на југу повезана са планинским залеђем, док је са свих осталих страна фланкирана међуречјем поменутих водених токова. Такав положај пружа дефанзивне погодности и добру прегледност на долину Позлатске реке.

Археолошки контекст налазишта

Подаци и материјал о овом налазишту прикупљени су приликом рекогносцирања стручњака НМК 1987. године¹⁹⁵, која су обављена за потребе АИ. Према извештају са терена на локалитету непознате површине установљена је већа количина керамичких фрагмента. Материјал је према својим стилско–типолошким карактеристикама опредељен у позну фазу гвозденог доба Ic по М. Стојићу (Стојић, Чађеновић 2006: 60, Т. V; Чађеновић 2011: 28, Т. I/8–11), односно На В1/2 фазу према модификованој Рајнкеовој периодизацији за средњу Европу (сл. 49). Поред праисторијског хоризонта на локалитету су забележени налази новца из античког периода (Рашковић 1998(а): 98).

Сл. 49. Керамички налази са локалитета Каменица (Стојић, Чађеновић 2006)

6.24. ВЕЛИКИ ШИЉЕГОВАЦ

Велики Шиљеговац (3.229 h) је традиционално сточарско–ратарско насеље¹⁹⁶, на путу Ђунис–Рибарска Бања, 20 km ЈИ од Крушевца и 22 km ЈЗ од Алексинца. Шире окружење насеља подразумева област са брдско–долинским рељефом који је сконцентрисан око токова Позлатске, Рибарске и Радевачке реке. На потезу Ђеремидиште, при северној периферији села, недалеко од ушћа Велике у Рибарску реку постоји лежиште глине са дугом традицијом локалне експлоатације¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Позлатска река се у овом делу тока назива Беласичка река.

¹⁹⁵ Стручну екипу су чинили Емилија Томић и Никола Берих.

¹⁹⁶ Између осталог сточарску привреду документује сам назив насеља, као и околни топоними попут Појатишта, Пландишта.

¹⁹⁷ Подаци добијени приликом рекогносцирања 2016. год. од Есада Попаре и Мирослава Јовановића из Великог Шиљеговца.

77. МОДРИ КЛАДЕНАЦ / СТРАНА

Локалитет је ретко спомињан у литератури (Палавестра, Bankoff 1986: 57; Палавестра 2001: 198).

Географски контекст налазишта

Модри кладенац подразумева ужу просторну одредницу у овире ширег потеза званог Стране. Овим потезом мештани означавају подручје између засеока Борјак и цркве Св. Арханђела, СЗ од центра Великог Шиљеговца. Уже окружење налазишта заузима брежуљкасту област између токова Рибарске реке на истоку и Липовачке реке на западу. Сам локалитет се налази у близини јавне чесме зване Модри кладенац на тераси са десне стране Велике реке, недалеко од ушћа потока Липовац (сл. 50).

Сл. 50. Поглед на долину Велике реке са терасе код Модрог кладенца (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет се први пут помиње 1934. год. у извештају о археолошким налазиштима у општини Велики Шиљеговац где се наводи да на локалитету постоје гробни белези у виду великог камења¹⁹⁸. Прва стручна рекогносцирања обавила је 1985. године екипа Балканолошког института САНУ, приликом чега је константовано налазиште из гвозденог доба (Палавестра, Bankoff 1986: 57). Проспекцијом АИ и ЗМА усановљено је да се ради о налазишту на површини од 2 ха на коме су потврђени керамички налази из РГД (Т.ХХХII/8), као и неколико великих камених блокова без натписа, који су вероватно представљали гробне белеге из средњег или новог века¹⁹⁹.

6.25. КАОНИК

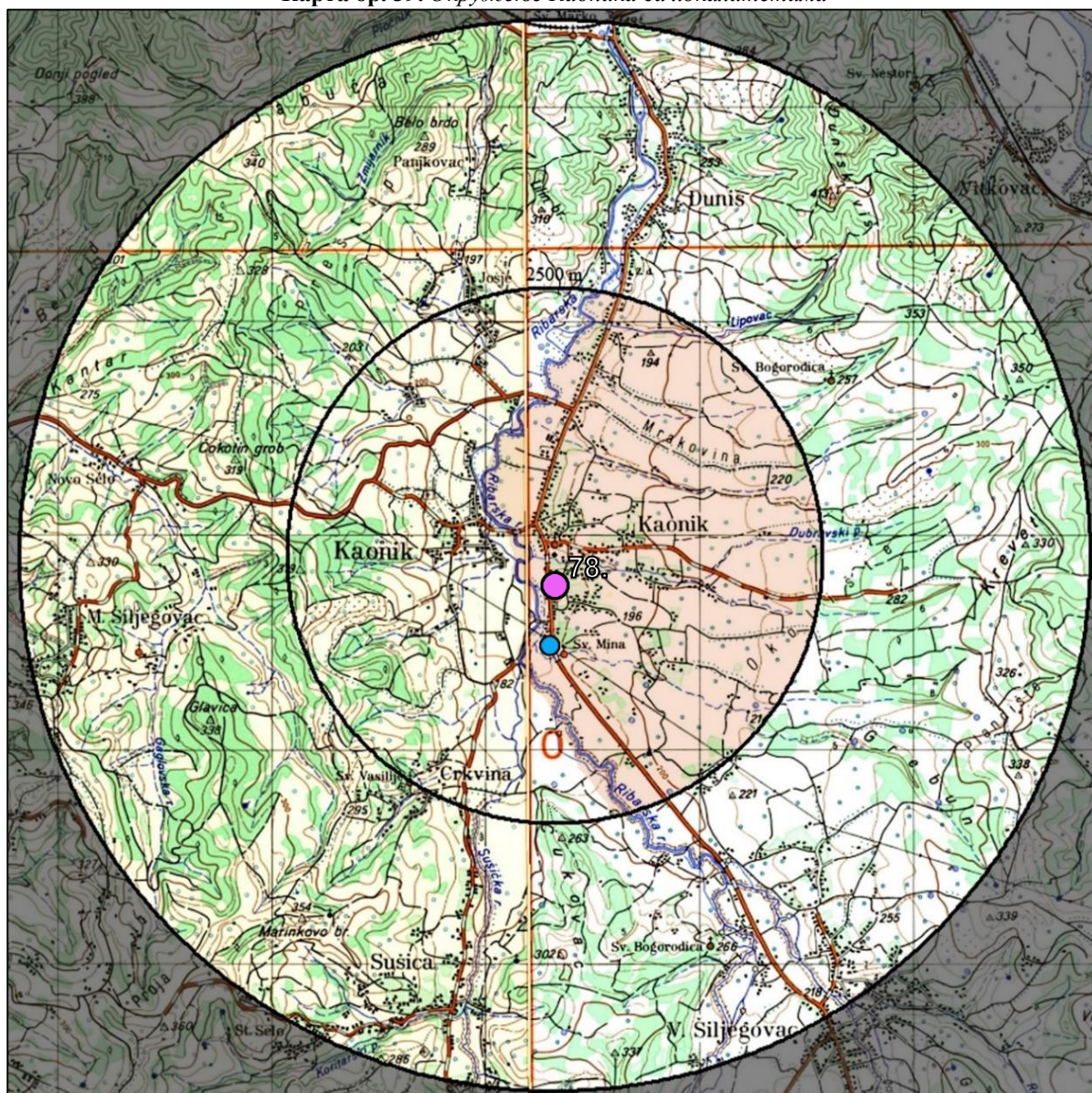
Каоник (2.066 ha) је сточарско–ратарско сеоско насеље разбијеног типа, које се налази на локалном путу Ђунис – Рибарска Бања. Поред ове саобраћајнице у Каонику се рачвају још два регионална пута, од којих један преко превоја Чокотин гроб (319 m)

¹⁹⁸ АНМН - Преглед археолошких налазишта, Општина Велики Шиљеговац. Документ, No. 1517, (6.VII.1934. год.), Преседник управе, Драг С. Динић.

¹⁹⁹ Овакав тип гробних белега је приликом наведених рекогносцирања (2016. год.) евидентиран на више места у сливу Рибарске реке.

води за Крушевац, а други преко превоја Кревет (330 m) води до леве долињске стране Ј. Мораве²⁰⁰. Шире окружење Каоника обухвата ниско побрђе из Јастребачког масива које је по средини исечено долином Рибарске реке.

Карта бр. 39. Окружење Каоника са локалитетима

78. БОИЋКИ ЧАИР

Локалитет је ретко помињан у археолошкој литератури (Бугар 2003 (а): 21; Стојић, Чађеновић 2006: 99).

Географски контекст налазишта

Потез Боићки чаир се везује за обрадиве површине уз најјужњи засеок Каоника недалеко од Цркве Св. Мине. Сам локалитет се налази на тераси изнад десне обале Рибарске реке, недалеко од тока и ушћа Гребунског потока.

²⁰⁰ На поменутих побрђима се уједно налазе и развођа сливова ка Расини и Јужној Морави.

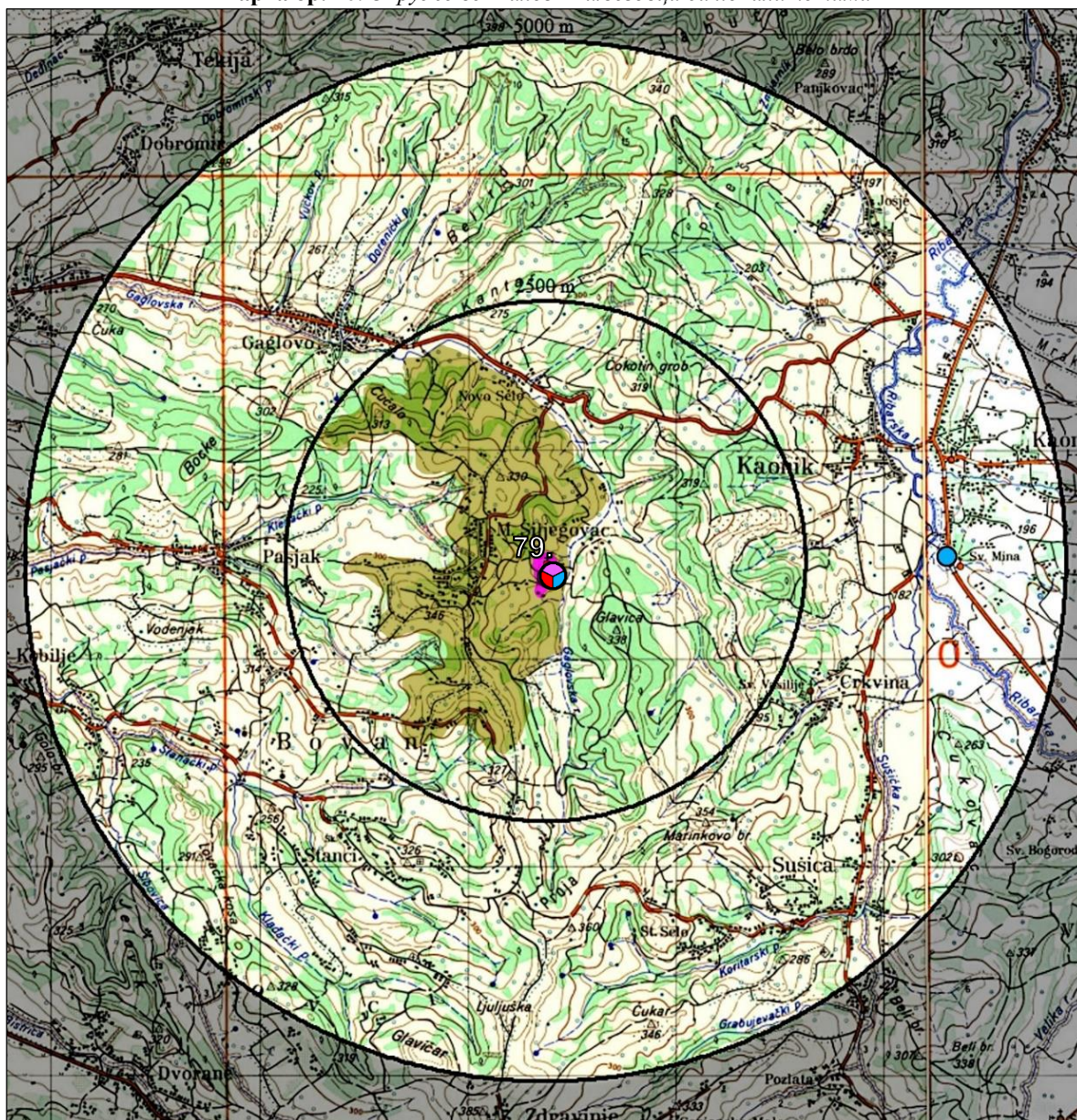
Археолошки контекст налазишта

Рекогносцирање терена обавили су 1987. године Е. Томић и Н. Берић из НМК за потребе АИ. На локлитету су првенствено константовани покретни налази и осатци некрополе из средњег века али је ревизијом прикупљеног материјала установљено спорадично присуство керамике са карактеристикама раног гвозденог доба (Стојић, Чађеновић 2006: Т. XXIX).

6.26. МАЛИ ШИЉЕГОВАЦ

Мали Шиљеговац (1366 м²) је сточарско сеоско насеље разбијеног типа. Налази се на јужној грани пута Крушевац – Ђунис – Алексинац, 12,5 км источно од Крушевца. Смештено је на северним падинама Великог Јастрепца (1491 m) у висинском појасу између 220 и 320 m надморске висине. Иако су у селу познати остаци насеља из средњевијековног периода (Благојевић 1972: 39; Рашковић 2016: 162), садашње насеље се развило почетком XIX века од пастирских раселица из Великог Шиљеговца.

Карта бр. 40. Окружење Малог Шиљеговца са локалитетима

79. ЦРКВА СВЕТОГ АНАСТАСИЈА ВЕЛИКОГ

Археолошко налазиште откривено око поседа цркве посвећене Светом Анастасију, среће се у литератури под називима Локалитет изнад цркве и Црквена порта (Стојић, Чађеновић 2006: 158–160). Праисторијско налазиште, као и налази са њега су само спорадично обрађивани у стручној литератури (Стојић, Чађеновић 2006: 158–160; Чађеновић, 2009: 165; 2011: 34–35).

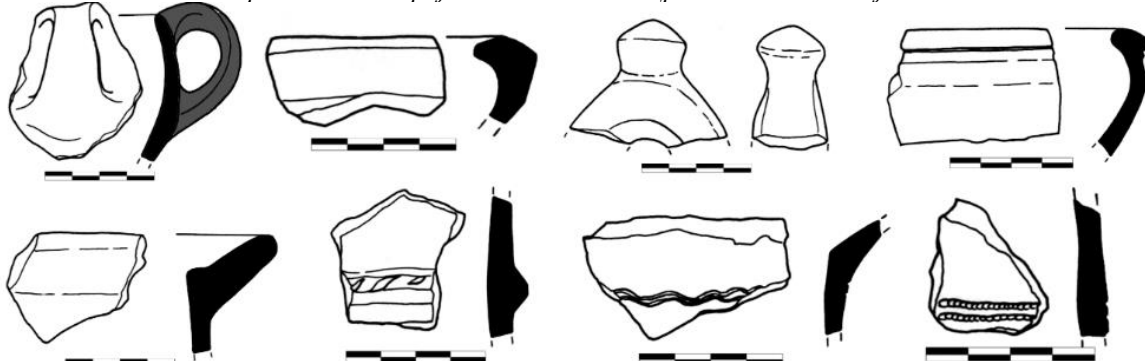
Географски контекст налазишта

Налазиште подразумева област у склопу најсевернијих обронака Великог Јастрепца. То је област ниског побрђа у зони линије између северних обронака Јастрепца и јужних обронака Мојсињских планина. Непосредна околина локалитета сконцентрисана је око побрђа (346 m) при чијем врху се налази данашњи насељени део М. Шиљеовца. То је брдо са издуженим платом који је нагнут ка току Галовског потока док се само налазиште налази на простору између две њене притоке. Преко овог узвишеног платоа могућа је лака и брза комуникација са готово неколико села из околине (Сушица, Бован, Станци, Пасјак, Гаглово, Ново Село). У ужем окружењу локалитета налази се превој Чокотин гроб (319 m) , представља развође и значајни саобраћајни пункт на деоници која везује долину Рибарске реке и Ј. Мораве са Крушевачком котлином и сливом Расине и З. Мораве.

Археолошки контекст локалитета

Локалитет је откривен приликом рекогносцирања стручњака из НМК (Чађеновић 2009: 165). Том приликом су пописана два локалитета (Црквена Порта и Локалитет изнад цркве) на међусобној удаљености од 100–150 m, за која се након анализе материјала установило да чине јединствен комплекс (Стојић, Чађеновић 2006: 158). Према прикупљеном керамичком материјалу са локалитета константована су три хоризонта становања (сл. 51). Старијем хоризонту, поред неколико фрагмента из средњег бронзаног доба (Чађеновић 2009: Т. III/4), припада керамика са одликама брњичке културне групе, која се може одредити у период Вг D – На А1 (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LXXIX/1–2, Т. LXXX/2–4). Млађи хоризонт одликује керамика из позне фазе РГД са урезаним цик-цак линијама и дршкама са великим жлебовима (Чађеновић 2011: Т. XII/4–6), док хоризонт СГД епрезентују украси у виду тремолираних линија које су карактеристичне за Басараби стил и На С фазу (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LXXIX/7).

Сл. 51. Керамички материјал са налазишта Црква Св. Анастасија Великог

7. ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У АЛЕКСИНАЧКОМ ПОМОРАВЉУ (ДОЊИ СЛИВ Ј. МОРАВЕ)

Регионална целина Доњи ток Јужне Моораве садржи 45 археолошких налазишта из атара 30 савремена насеља. Аутор је за потребе овог рада, као и кроз учешћа на пројектима Археолошка перспекција Алексиначке општине и Археолошка перспекција Доњег тока Ј. Мораве лично обишао 37 локалитета. На регистрованим налазиштима установљено је 17 хоризоната из ПБД, 30 хоризоната из РГД и 20 хоризоната из СГД.

Позно бронзано доба

Хоризонт ПБД евидентиран је на 17 налазишта у 13 савремених катастарских атара. Локалитети Татарин и Градиште налазе у селу Прасковче, као и Топлик и Гологлава у селу Сталаћ и у оба случаја представљају равничарско и градинско насеље. Са друге стране локалитети у Суботинцу (55-56) и Маћији (64-65) вероватно представљају однос некрополе и насеља. Пет локалитета су сондирана, док су преосталих 11 налазишта евидентирана рекогносцирањима. Ниједно налазиште није систематски ископавано.

Таб. 22. *Налазишта из ПБД у Алексиначком Поморављу и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
44	Рутевачка тераса	Рутевац	Насеље/некропола	СОНД	ДА
47	Татарин	Прасковче	Насеље	РЕК	ДА
48	Градиште	Прасковче	Градина	СОНД	ДА
49	Топлик	Сталаћ	Насеље/некропола	РЕК	ДА
50	Гологлава	Сталаћ	Градина	СОНД	ДА
55	Бресје	Суботинац	Насеље	РЕК	ДА
58	Бара / Селиште	Брадарац	Насеље	РЕК	ДА
61	Маркова бара	Мађаре	Насеље	РЕК	ДА
64	Главичар	Маћија	Насеље	РЕК	НЕ
68	Циглана	Житковац	Насеље/Некропола	РЕК	ДА
69	Јазбине	Трњане	насеље	РЕК	ДА
72	Чукар	Бољевац	Градина	СОНД	ДА
73	Грабујевац	Здравиње	Насеље	РЕК	НЕ
74	Позлатска река	Позлата	Насеље	СОНД	ДА
79	Цр. Св. Анастасија	М. Шиљеговац	Насеље	РЕК	НЕ

У близини налазишта Топлик код Сталаћа, Циглана код Житковца и Рутевачка тераса код Рутевца евидентирани су остаци некрополе поред насеља. Недалеко (1,2 km) од некрополе код Маћије регистровано је насеље Главичар, тако да није сасвим јасно да ли су некропола и насеље у вези. Наведени случајеви из најближе околине указују да се насеље и некропола из ПБД налазе у непосредној близини, односно на мањој удаљености од Главичара и некрополе у Маћији. С обзиром да се Главичар налази на узвишењу може се протумачити и као градина, док је оближња Маћија била равничарско насеље са некрополом као у случају Гологлаве и Топлика код Сталаћа или Градишта и Татарина

код села Праскавче²⁰¹. Иако поменути примери иду у прилог постојању насеља у близини некрополе у Маћији, решено је да се због недостатка конкретних доказа овај случај изузме из анализе насеља ПБД. Слична недоумица се јавља у случају налазишта (Бресје и Гумниште) код села Суботинца, где због слабе истражености, није са сигурношћу дефинисан статус налазишта Гумниште па је и ово налазиште изузето из финалне анализе насеља из ПБД.

Географски положај насеља из ПБД у Доњем сливу Ј. Мораве показује да је 6 насеља (47%) смештено у првој зони (I), односно у оквирима јужноморавске долине. Четири налазишта (27%) заузимају позиције у другој зони (II) односно у ближем залеђу и исто толико (27%) у трећој зони (III). Осам налазишта се налази на позицијама чија хидрографска мрежа припада јужноморавском сливу (53%), четири припадају (27%) сливу Рибарске реке, два (13%) сливу Ражањске реке и једно (7%) сливу Сокобањске Моравице. Рељефна основа 6 налазишта припада масиву Јастрепа (61%), 6 обронцима Послонских планина (23%), два масиву Буковика (13%) и једно (7%) масиву Озрена.

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 8 случајева (53%) обухватају сва три рељефна појаса. У 6 случаја (40%) шире окружење насеља обухвата два рељефна појаса, и то пет (33%) у долинско-брдском, а једно (7%) у брдско-планинском пејзажу. Само Чукар код Бољевца (7%) највећим делом свога атара обухвата планински појас. Надморска висина свих окружења варира од 131 до 1314 m, док висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 138 m у околини Рутевца, па до 944 m у окружењу Чукара код Бољевца. На 14 налазишта висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку износе 240 m, док је на преостала два налазишта висинска разлика већа од 600 m.

Таб. 23. Локалитети из ПБД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. лок.	Локалитет	Катастарски атар налаз.	Поз	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. вис. окруж.
44	Рутевачка тер.	Рутевац	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
47	Татарин	Прасковче	I	Јужноморавски	Послонске	1-2-3	145-491
48	Градиште	Прасковче	I	Јужноморавски	Послонске	1-2-3	145-491
49	Топлик	Сталаћ	I	Јужноморавски	Послонске	1-2-3	131-491
50	Гологлава	Сталаћ	I	Јужноморавски	Послонске	1-2-3	131-491
55	Бресје	Суботинац	II	Моравички	Озрен	1-2-3	180-813
58	Бара / Селиште	Брадарац	II	Јужноморавски	Буковик	1-2	151-335
61	Маркова бара	Мађаре	II	Ражањска	Послонске	2-3	204-419
64	Главичар	Маћија	II	Ражањска	Послонске	1-2-3	145-435
68	Циглана	житковац	I	Јужноморавски	Јастребац	1-2	161-341
69	Јазбине	Трњане	I	Јужноморавски	Јастребац	1-2	155-320
72	Чукар	Бољевац	III	Рибарска река	Јастребац	3	370-1314
73	Грабујевац	Зравиње	III	Рибарска река	Јастребац	1-2	200-536
74	Позлатска река	Позлата	III	Рибарска река	Јастребац	1-2-3	200-565
79	Св. Анастасије	М. Шиљеговац	III	Рибарска река	Јастребац	1-2-3	215-596

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из ПБД, орјентисана је у 6 случајева претежно ка ратарству (40%), док је у 9 случајева привредна орјентација више окренута сточарству (60%). Софистициранијим разврставањем из узорка је могуће издвојити само два атара који се одликују мешовитом

²⁰¹ На последње две локације није потврђено постојање некропола, већ само градине и насеља.

пољопривредом, односно један атар са сточарско-ратарском (7%) и један атар са ратарско-сточарском (7%) привредном орјентацијом.

У окружењима 12 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (80%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), смрдани (S), лежишта површинског угља (UG), злата (Au) и гвожђа (Fe). Три налазишта (72-74) својим атарима заузимају металичне ресурсе (20%), међу којима су у сва три атара регистрована потенцијална лежишта злата, док је у Бољевцу поред злата забележено и потенцијално лежиште гвожђа. Преосталих 9 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (60%). У 9 атара (60%) евидентирано је лежиште глине (44, 49-50, 58, 61, 64, 68-69, 72), три атара (20%) имају у свом окружењу изворе соли (44, 61, 58). Три атара (20%) имају смрдане (55, 64, 68), два атара (20%) садрже лежиште угља (55, 58), док је само код Чукара у Бољевцу (7%) регистрован минерални извор. Лежишта злата су у два случаја (72-73) позиционирана у ужем окружењу локалитета, док је у једном случају (74) може сматрати да се златоносна река налази у рејону налазишта. Са друге стране лежиште гвожђа је регистровано у ужем окружењу налазишта. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у пет случајева, а представљени су у четири случајева глиништима (44, 49-50, 61), док је у рејону Главичара код Маћије забележен смрдан.

Таб. 24. Локалитети из ПБД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окруж.

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоприв. орјентација	Минерална лежишта	Позиција лежишта
44	Рутевачка тераса	I	РАТ	GL / UG / NaCl	1/3/2
47	Татарин	I	СТО	/	/
48	Градиште	I	СТО	/	/
49	Топлик	I	РАТ	GL	1
50	Гологлава	I	РАТ	GL	1
55	Бресје	II	РАТ-СТО	UG / S	2/2
58	Бара / Селиште	II	СТО	NaCl / UG	2/3
61	Маркова бара	II	СТО	GL / NaCl	1/2
64	Главичар	II	СТО-РАТ	GL / S	2/1
68	Циглана	I	РАТ	S / GL	2/2
69	Јазбине	I	РАТ	GL	3
72	Чукар	III	СТО	GL / MI / Au / Fe	2/2/2/3
73	Грабујевац	III	СТО	Au	2
74	Позлатска река	III	СТО	Au	1
79	Св. Анастасије	III	СТО	/	/

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 9 насеља (60%) која највише нагињу ка брдском рељефу, пет окружења ка долињском (33%), док је Чукар (7%) у изразито планињском окружењу. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да су четири налазишта окренута долињско-брдском рељефу (27%), четири налазишта су окренута брдско-планињском окружењу (27%), пет (33%) су комплетно у брдском пејзажу, док је једно (7%) комплетно у равници, а једно (7%) комплетно у планињском окружењу.

Магистрални правци који пролазе кроз рејон налазишта забележени су у 7 случајева (47%). Шест налазишта (40%) гравитира ка регионалним правцима, а два налазишта (13%) захватају рејон кроз који циркулишу само локални путеви (58, 74).

Локалитети са хоризонтом ПБД у Алексиначком Поморављу најчешће

гравитирају ка једном речном току што је забележено у 8 случајева (53%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у четири случајева (27%), док три налазишта (20%) гравитирају ка три речна тока. У 6 случаја (40%) је налазиште окренуто пловној реци, једно налазиште је окренуто регионалном току, док су преосталих 8 налазишта (53%) окренута рекама треће и четврте категорије, међу којима се издваја чак 6 налазишта (40%) која гравитирају искључиво ка воденим токовима четврте категорије.

Таб. 25. Локалитети из ПБД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок	Локалитет	Рељеф (2,5 km)	Путни правци	Река	Реч. прел.	Хидрографија
44	Рутевачка тераса	ДОЛ-БРД	МАГ	1/3	/	УШЋ
47	Татарин	ДОЛ-БРД	МАГ	3/1/3	/	УШЋ/МЕЂ
48	Градиште	ДОЛ-БРД	МАГ	4/4/1	мост	МЕЂ / УШЋ / КЛИ
49	Топлик	БРД-ДОЛ	МАГ	4	/	РАВ
50	Гологлава	БРД-ДОЛ	МАГ	1	/	РАВ
55	Бресје	БРД-ДОЛ	РЕГ	2/4	/	УШЋ
58	Бара / Селиште	БРД	ЛОК	4	/	БАР/ИЗВ
61	Маркова бара	БРД-ПЛА	РЕГ	4	/	РАЗ / РАВ / КЛИ
64	Главичар	БРД	РЕГ	4	/	КЛИ/ИЗВ
68	Циглана	ДОЛ	МАГ	1	Мост	МЕА-у
69	Јазбине	ДОЛ-БРД	МАГ	1	Скела	МЕА-с
72	Чукар	ПЛА	РЕГ	4/4	/	РАЗ / МЕЂ / УШЋ
73	Грабујевац	БРД	РЕГ	4	/	РАЗ/РАВ
74	Позлатска река	БРД	ЛОК	3/4	/	УШЋ
79	Св. Анастасије	БРД	РЕГ	3/4/4	/	РАЗ/МЕЂ

Издвојена су 3 од 6 налазишта (50%) поред пловних река (48, 68-69) која се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Ј. Мораве. У случају Јазбина код Трњана оближни прелаз је скела, док је у случају Циглане код Житковца и Градишта код Прасковчета у питању мост (33%).

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта издвајају су у виду речних развођа, ушћа, међуречја, меандра, извора, бара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (47, 58, 73, 79) или три (48, 61, 72) хидрографске појаве. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 6 случајева (40%). Четири налазишта (27%) се налазе у зони развођа речних сливова (61,72-73, 79), четири налазишта (20%) су у међуречју (47-48, 72, 79), а три (20%) су везане за речне клисуре (48, 61, 64). Два налазишта су смештена поред речних меандра (13%) и то једно са његове унутрашње (68), а друго (69) са спољашње стране меандроног лука. Из наведеног произилази да су насељеници у 13 случајева заузимали насеља поред равних речних токова (87%). Два налазишта (13%) су поред значајнијих извора воде (58, 64), а једно (7%) је поред баре (58).

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 10 случајева (66%) везан за падинске облике рељефа, четири налазишта (27%) су на флувијалним формацијама, а само једно налазиште (7%) је смештено на облицима маринско-лимничког рељефа. Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити пет локација (33%) на благим падинама (Д1), три (20%) на оштрим падинама (Д2), два (13%) на клизиштима (КО3), три (20%) на речним терасама (ФЛ1), једно (7%) у алувијалној равници (ФЛ4) и једно (7%) на маринско-лимничкој тераси (М1).

Литолошка подлога углавном прати геоморфолошке формације. Девет налазишта (60%) је смештено на језерским наслагама, четири налазишта (27%) су везана за флувијалне насlage, а два (13%) за комплексе мање чврстих до веома чврстих седиментних стена. Софистициранијом поделом издвајамо 7 локалитета (47%) на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1), један (7%) је на конгломератима (ЈН2) један (7%) је шљунковито-песковитом комплексу језерских и речно-језерских наслага (ЈН 3). Три локалитета (20%) су на речно-терасним седиментима (ФН 6-7), а један (7%) на алувијалном седиментном комплексу (ФН 1-3). Једно налазиште (7%) је на високо кристалним метаморфним стенама (СС4), а једно (7%) на ниско кристалним метаморфним стенама (СС5).

Највећи број насеобиских рејона поседује два педолошка типа, што је забележено у 10 случајева, док је у преосталих 5 случаја доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су камбисолом на 7 налазишта, смоницом на 6 локалитета, алувијумом на 6 налазишта, ранкером на једном и хумифлувисолом на једном налазишту. Заступљеност педолошких типова указује да 11 налазишта (73%) гравитира ка земљиштима (СМО-АЛУ, АЛУ-ХУФ, РАН-АЛУ, КАМ-е), која су најподеснија за мешовиту пољопривреду (23-25, 27, 29). Три налазишта (20%) гравитира ка педолошким типовима (СМО, СМО-КАМ) који су изузетно погодују развоју сточарске привреде, док је само рејон Циглане код Житковца подесан за земљорадњу.

Таб. 26. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из ПБД у доњем току Ј. Мораве са надморском висином, врстом и позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Врста налазишта	Поз.
44	Рутевачка тераса	ФЛ1	ФН/7	СМО-АЛУ	167	Насеље/некропола	I
47	Татарин	ФЛ1	ФН/7	КАМ-АЛУ	163	Насеље	I
48	Градиште	Д2	СС/4	РАН-АЛУ	260	Градина	I
49	Топлик	Д1	ЈН/1	КАМ	155	Насеље/некропола	I
50	Гологлава	Д1	ЈН/1	КАМ	235	Градина	I
55	Бресје	Д1	ЈН/1	СМО-АЛУ	200	Насеље	II
58	Бара / Селиште	Д1	ЈН/2	СМО	223	Насеље	II
61	Маркова бара	Д2	ЈН/1	СМО-КАМе	233	Насеље	II
64	Главичар	М1	ЈН/3	СМО-КАМе	215	Насеље	II
68	Циглана	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	162	Насеље/Некропола	I
69	Јазбине	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ХУФ	168	Насеље	I
72	Чукар	Д2	СС/5	КАМд-КАМе	590	Градина	III
73	Грабујевац	Д1	ЈН/1	КАМе-КАМд	290	Насеље	III
74	Позлатска река	КО3	ЈН/1	КОЛ-СМО	230	Насеље	III
79	Св. Анастасије	КО3	ЈН/1	КАМе	250	Насеље	III

Надморска висина самих налазишта креће се од 155 m на Топлику код Сталаћа до 590 m на Чукару код Бољевца. Пет налазишта (33%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 200 m н.в., док се 9 налазишта (60%) налазе на котима између 200 и 300 m н.в. тако да се само Чукар код Бољевца (7%) налази на вишој коти. Просечна надморска висина свих 15 налазишта износи 236 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом ПБД у доњем току Јужне Мораве утврђени су на 10 локалитета. Измерене површине се крећу од 0,5 до 20 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Јазбине у Трњану, док је најмања површина измерена на

платоу Градишта код села Праскавче. Површина јединог једнослојног налазишта износи 5 ha и установљена је на локалитету Позлатска река. Јазбине код Трњана је уједно и једино налазиште (7%) које спада у групу изузетно пространих налазишта. Налазишта са површином између 10 и 20 ha регистрована су код Суботинца (55) и Мађара (61) (13%). Налазишта са површином између 3 и 10 ha регистрована на пет (33%) локација (44, 47, 50, 58, 74), док су две (13%) локације (48, 72) заузеле површину мању од 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД у доњем току Јужне Мораве износи 7,8 ha.

Таб. 27. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из ПБД у доњем току Ј. Мораве

Бр. ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов. (ha)	Грађ. Струк.	Град. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
44	Рутевачка тер.	Насеље/некроп.	9	/	/	3	1	2	/	1
47	Татарин	Насеље	6.5	/	/	/	1	/	/	1
48	Градиште	Градина	0.5	бедем/ров	црква	1	1	2	3	1
49	Топлик	Насеље/некроп.	?	?	гробље	/	1	/	/	/
50	Гологлава	Градина	4	куће/јаме	/	1	1	/	/	/
55	Бресје	Насеље	16	/	гробље	/	1	2	/	1
58	Бара / Селиште	Насеље	3	/	/	1	1	2	/	/
61	Маркова бара	Насеље	12	/	Гробље	2	1	2	3	3
64	Главичар	Насеље	?	/	/	1	1	/	/	/
68	Циглана	Насеље/некроп.	?	/	/	/	1	/	/	/
69	Јазбине	Насеље	20	/	гробље	1	1	2	/	2
72	Чукар	Градина	2.5	/	/	/	1	2	3	2
73	Грабујевац	Насеље	?	/	/	/	1	2	3	1
74	Позлатска река	Насеље	5	куће/јаме	/	/	1	/	/	/
79	Св. Анастасије	Насеље	?	/	црква	/	1	2	3	1

Грађевинске структуре поуздано су регистроване само на налазиштима која су стручно ископавана (58, 72). Остаци земљаног бедема, рова и кућног лепа на Градишту код Прасковчета не могу се поуздано везати за слој ПБД, с обзиром на то да поменути остаци нису прецизно стратификовани услед ограничености сондажних радова. На Гологлави код Сталаћа откривено је 6 стамбених објеката, две јаме и четири објекта нејасне намене. На налазишту Позлатска река такође је ископан стамбени објект правогаоне основе са заобљеним странама у оквиру кога су забележени остаци грађевинског материјала у виду камења кућног лепа и угљенисаног дрвета.

Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из ПБД документована су у близини 6 налазишта (40%). На њима је могуће издвојити једино објекте и места сепулкарног и религијског значаја (48-49, 55, 61, 69, 79). У непосредној близини четири налазишта евидентирана су гробља (27%), док су цркве или манастири документовани у два случаја (13%).

Заједнице ПБД у доњем току Ј. Мораве често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 7 локација (47%). На три налазишта регистрован је материјал из позног енеолита, а на два налазишта из средњег бронзаног доба. Налазишта са хоризонтом РГД документована су у 9 случајева (60%), а са хоризонтом СГД у 6 случајева (40%), и то су уједно налазишта (48, 61, 69, 72-73) на

којима се јављају сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД). Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 9 налазишта (60%), међу којима је најприсутнији хоризонт из антике утврђен на 6 налазишта (40%).

Рано гвоздено доба

Хоризонт РГД заступљен је на 31 налазишту, која су распоређена у 26 савремених катастарских атара. Локалитети Селиште и Жљебуља налазе у атару Катун, Подбрег и Брег налазе се у атару Вукашиновца, Градиште и Варош у Вакупу, Друговац и Буковик у Црном Калу, Гробљиште и Маркова бара у Мађару. Изузимајући Градиште и Варош у Вакупу који вероватно представљају међусобно близак однос градине и некрополе, сви поменути локалитети из истих атара представљају насеља.

Таб. 28 *Налазишта из РГД у Доњем сливу Ј. Мораве и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Катастарски атар	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
35	Слатина	Доња Трнава	Насеље	РЕК	ДА
37	Тресибаба	Дражевац	Насеље	РЕК	ДА
38	Селиште	Катун	Насеље	РЕК	ДА
39	Жљебура	Катун	Насеље	РЕК	ДА
40	Глоговичи брег	Глоговица	Насеље	РЕК	ДА
41	Штолна	Ал. Рудници	Насеље	РЕК	ДА
42	Делнице / Топова бара	Тићина	Насеље	РЕК	ДА
44	Рутевачка тераса	Рутевац	Насеље	РЕК	ДА
45	Вукаш. подбрег	Вукашиновац	Насеље	РЕК	ДА
46	Вукаш. брег	Вукашиновац	Насеље	РЕК	ДА
48	Градиште	Прасковче	Градина	СОНД	ДА
51	Крушарје	Добријевац	Насеље	РЕК	ДА
52	Чабура	Ал. Бујмир	Насеље	РЕК	ДА
53	Градиште	Вакуп	Градина	РЕК	ДА
54	Варош	Вакуп	Некропола	СЛУЧ	ДА
55	Бресје	Суботинац	Насеље	РЕК	ДА
57	Љиљаче	Бован	Градина	РЕК	ДА
58	Бара / Селиште	Брадарац	Насеље	РЕК	ДА
59	Друговац	Црни Као	Насеље	ИСКОП	ДА
60	Буковик	Црни Као	Насеље	РЕК	ДА
61	Маркова бара	Мађаре	Насеље	РЕК	ДА
62	Гробљиште	Мађаре	Насеље	СОНД	НЕ
66	Браљинска црква	Маћија	Насеље	РЕК	ДА
67	Коњарник	Моравац	Насеље	РЕК	ДА
69	Јазбине	Трњане	Насеље	РЕК	ДА
72	Чукар	Болевац	Градина	СОНД	ДА
73	Грабујевац	Здравиње	Насеље	РЕК	НЕ
76	Каменица	Беласица	Насеље	РЕК	НЕ
77	Модри кладенац	В. Шиљеговац	Насеље	РЕК	ДА
78	Бојићки Чаир	Каоник	Насеље	РЕК	НЕ
79	Цр. Св. Анастасија	М. Шиљеговац	Насеље	РЕК	НЕ

Велика већина од 26 локалитета документована је на основу података прикупљених приликом археолошке проспекције. Свега четири налазишта су ископавана, међу којима једно систематски (59), а три сондажно (48, 62, 72), док је једина некропола из РГД у регији (54) забележена на основу случајних открића.

Географски положај насеља показује да је 14 насеља (45%) смештено у првој зони (I), односно у оквирима јужноморавске долине. Девет налазишта (29%) заузимају позиције у другој зони (II) односно у ближем залеђу, док је 8 налазишта (26%) позиционирано у трћој зони (III). Осамнаест налазишта се налази на позицијама чија хидрографска мрежа припада јужноморавском сливу (58%), 6 припадају (19%) сливу Рибарске реке, четири (13%) сливу Сокобањске Моравице и три (10%) сливу Ражањске реке. Рељефна основа 11 налазишта припада масиву Озрена (35%), 8 масиву Буковика (26%), 8 систему Јастрепца (26%), а четири обронцима Послонских планина (13%).

Таб. 29. Локалитети из РГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. вис. ширег окруж.
35	Слатина	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	168-494
37	Тресибаба	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-389
38	Селиште	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-389
39	Жљебура	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-389
40	Глоговичи брег	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-488
41	Штолна	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	165-585
42	Делнице / Топова бара	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
44	Рутевачка тераса	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
45	Вукаш. подбрег	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
46	Вукашновачки брег	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
48	Градиште	I	Јужноморавски	Послонске	1-2-3	145-491
51	Крушарје	II	Јужноморавски	Озрен	1-2-3	200-662
52	Чабура	II	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-538
53	Градиште	II	Моравички	Озрен	1-2-3	160-699
54	Варош	II	Моравички	Озрен	1-2-3	160-699
55	Бресје	II	Моравички	Озрен	1-2-3	180-813
57	Љиљаче	III	Моравички	Озрен	1-2-3	200-813
58	Бара / Селиште	II	Јужноморавски	Буковик	1-2	151-335
59	Друговац	II	Јужноморавски	Буковик	2-3	193-894
60	Буковик	III	Јужноморавски	Буковик	2-3	240-894
61	Маркова бара	II	Ражањска	Послонске	2-3	204-419
62	Гробљиште	II	Ражањска	Послонске	2-3	204-420
66	Браљинска црква	II	Ражањска	Послонске	1-2-3	145-435
67	Коњарник	I	Јужноморавски	Јастребац	1-2	161-341
69	Јазбине	I	Јужноморавски	Јастребац	1-2	155-320
72	Чукар	III	Рибарска река	Јастребац	3	370-1314
73	Грабујевац	III	Рибарска река	Јастребац	1-2	200-536
76	Каменица	III	Рибарска река	Јастребац	1-2-3	200-565
77	Модри кладенац	III	Рибарска река	Јастребац	1-2	180-465
78	Бојићи Чаир	II	Рибарска река	Јастребац	1-2	160-330
79	Цр. Св. Анастасија	III	Рибарска река	Јастребац	1-2-3	215-596

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 21 случају (68%) обухватају два рељефна појаса, и то 17 (33%) у долињско-брдском, а четири (7%) у брдско-планинском пејзажу. У 9 случајева (29%) шири атари обухватају сва три рељефна појаса, док само Чукар код Бољевца (7%) највећим делом свога атара обухвата планински појас. Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 145 до 1314 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 138 m у околини налазишта смештених на тераси Ћићина - Вукашиновац, па све до рекорних 944 m висинске разлике у окружењу Чукара код Бољевца. На 24 налазишта висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку износе 255 m, док је на преосталих 7 налазишта висинска разлика већа од 500 m и у просеку износи 658 m.

Таб. 30. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоп. оријентација	Врста минералног лежишта	Поз. ресурса
35	Слатина	I	СТО-ПАТ	NaCl	1
37	Тресибаба	I	СТО-ПАТ	NaCl	2
38	Селиште	I	СТО	S / NaCl	3/3
39	Жљебура	I	СТО	S / NaCl	3/3
40	Глоговичи брег	I	ПАТ	Gl / S / NaCl	1/2/2
41	Штолна	I	СТО	UG / S / NaCl	1/2/3
42	Делнице / Топова бара	I	ПАТ	Gl / UG / NaCl	1/2/2
44	Рутевачка тераса	I	ПАТ	Gl / UG / NaCl	1/3/2
45	Вукашновачки подбрег	I	ПАТ	Gl / UG / NaCl	1/3/3
46	Вукашновачки брег	I	ПАТ	Gl / NaCl	3/3
48	Градиште	I	СТО	/	/
51	Крушарје	II	СТО	NaCl / S	2/3
52	Чабура	II	СТО	S / NaCl / Gl	2/3/3
53	Градиште	II	СТО	S	2
54	Варош	II	СТО	S	2
55	Бресје	II	ПАТ-СТО	UG / S	2/2
57	Љиљаче	III	СТО	Fe/Cu /UG	3/3/3
58	Бара / Селиште	II	СТО	NaCl / UG	2/3
59	Друговац	III	СТО	NaCl / Gl / S	1/2/3
60	Буковик	III	СТО	NaCl / Gl	3/3
61	Маркова бара	II	СТО	Gl / NaCl	1/2
62	Гробљиште	II	СТО	Gl / NaCl	1/2
66	Браљинска црква	I	СТО-ПАТ	Gl / S	3/2/2
67	Коњарник	I	ПАТ	S/ Gl	2/2
69	Јазбине	I	ПАТ	Gl	3
72	Чукар	III	СТО	Gl / MI / Au / Fe	2/2/2/3
73	Грабујевац	III	СТО	Au	2
76	Каменица	III	СТО	Au	2
77	Модри кладенац	III	СТО	Gl / Au	2/3
78	Бојићки Чаир	II	СТО-ПАТ	Gl	2
79	Црква Св. Анастасија	III	СТО	/	/

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из РГД, орјентисана је у 23 случаја претежно ка сточарству (74%), док је у 8 случајева привредна орјентација више окренута ратарству (26%). Софистициранијим разврставањем из узорка је могуће издвојити пет атара који се одликују мешовитом пољопривредом, односно четири атара са сточарско-ратарском (13%) и један атар са ратарско-сточарском (3%) привредном орјентацијом.

У окружењима 29 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (94%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), смрдани (S), лежишта површинског угља (UG), злата (Au) и гвожђа (Fe). Пет налазишта (57, 72-73, 76-77) својим атарима заузимају металичне ресурсе (16%), међу којима су у четири атара регистрована лежишта злата (72-73, 76-77), у два лежишта гвожђа (57, 72), а у једном лежишта бакра (57). Преосталих 24 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (78%). У 16 атара (51%) евидентирано је лежиште глине (40, 42, 44-46, 52, 59-62, 67, 66, 69, 72, 77-78), 17 атара (55%) имају у свом окружењу изворе соли (35, 37-39, 40-41, 42, 44-46, 51-52, 58-59, 60-62). Дванаест атара (39%) имају смрдане (38-41, 51-55, 59, 66-67), 7 атара (23%) садрже лежиште угља (41-42, 44-45, 55, 57-58), док је једини термоминерални извор регистрован у атару Чукара код Бољевца. Лежишта злата су у три случаја (72-73, 76) позиционирана у ужем окружењу локалитета, док су сва остала металична лежишта позиционирана и ширем атару налазишта. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 9 случајева, а представљени су у 6 случајева глиништима (40, 42, 44-45, 61-62), док су у рејону Слатине и Друговца забележене слатине, а у рејону Штолне код Ал. Рудника регистрована су површинска лежишта мрког угља.

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 20 налазишта (65%) која највише нагињу ка брдском рељефу, 10 окружења нагиње (32%) ка долињском, док се окружење Чукара (3%) налази у изразито планинском окружењу. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да су 9 налазишта окренута брдско-долињском рељефу (29%), пет налазишта су окренута брдско-планинском окружењу (16%), 6 атара (19%) су комплетно у брдском пејзажу, док су два (7%) комплетно у равници, а 8 (26%) долињско-брдском окружењу окружењу.

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци забележени су у 12 случајева (39%). Девет налазишта (29%) гравитира искључиво ка регионалним правцима, а 6 налазишта (19%) захватају рејон кроз који циркулишу само локални путеви. Четири налазишта (13%) се налазе на саобраћајним чвориштима између магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ).

Локалитети са хоризонтом РГД у доњем сливу Ј. Мораве у 14 случајева гравитирају ка једном речном току (45%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у 12 случајева (39%), док пет налазишта (16%) гравитирају ка три речна тока. У 11 случајева (36%) су налазишта окренута пловној реци, 6 налазишта су окренута регионалном току (19%), док преосталих 14 налазишта (45%) гравитирају ка воденим токовима треће и четврте категорије, међу којима се издваја чак 8 налазишта (26%) која се налазе искључиво поред водених токова четврте категорије.

Издвојена су три (39, 42, 69) од 11 налазишта (27%) поред пловних река која се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Ј. Мораве. У сва три случају оближњи прелаз је скела. Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из РГД у доњем току Ј. Мораве издвојене су у виду појава попут речних развођа, ушћа, међуречја, меандра, извора, бара, мочвара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (37-40, 46, 53-54, 57-59, 62, 66, 73, 77, 79) или три (48, 51-52, 61, 72) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 12 случајева (39%). Десет налазишта

(32%) се налазе поред речних меандра и то 7 на спољној (23%), а три на унутрашњој страни меандровог лука (10%). Тако да из наведеног произилази да су насељеници у 21 случају насељавали простор поред равних речних токова (68%). Осам налазишта (26%) су у међуречју, пет је у зони развођа речних сливова (16%) док су 6 локалитета (19%) везана за речне клисуре. Мањи извори воде се срећу у близини 8 налазишта (26%), једно се налази поред баре (3%), а једно је у близини некадашње мочваре (3%).

Таб. 31. Локалитети РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. прел.	Хидрографија
35	Слатина	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1	/	РАВ
37	Тресибаба	МАГ	ДОЛ	3/3	/	МЕЂ/МОЧ
38	Селиште	МАГ	БРД-ДОЛ	1/3	/	УШЋ/ МЕА-с
39	Жљебура	МАГ	БРД-ДОЛ	1	Скела	МЕА-с/ИЗВ
40	Глоговичи брег	МАГ	БРД-ДОЛ	1/4	/	МЕА-с/УШЋ
41	Штолна	МАГ	ДОЛ-БРД	4	/	ИЗВ
42	Делнице / Топова бара	МАГ	ДОЛ-БРД	1	Скела	МЕА-с
44	Рутевачка тераса	МАГ	ДОЛ-БРД	1/3	/	УШЋ
45	Вукашновачки подбрег	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	/	УШЋ
46	Вукашновачки брег	МАГ	ДОЛ-БРД	1	/	МЕА-с/ИЗВ
48	Градиште	МАГ	ДОЛ-БРД	4/4/1	/	МЕЂ/УШЋ/КЛИС
51	Крушарје	ЛОК	БРД-ДОЛ	3/4/4	/	МЕЂ/УШЋ/ИЗВ
52	Чабура	ЛОК	БРД	4/4/4	/	МЕЂ/УШЋ/ИЗВ
53	Градиште	РЕГ-МАГ	БРД-ДОЛ	2	Мост	КЛИС/МЕА-у
54	Варош	РЕГ-МАГ	БРД-ДОЛ	2	Мост	КЛИС/МЕА-с
55	Бресје	РЕГ	БРД-ДОЛ	2/4	/	УШЋ
57	Љиљаче	РЕГ	БРД-ПЛА	2	/	КЛИС/МЕА-у
58	Бара / Селиште	ЛОК	БРД	4	/	БАР/ИЗВ
59	Друговац	ЛОК	БРД-ПЛА	4/4/4	/	МЕЂ/ИЗВ
60	Буковик	ЛОК	БРД-ПЛА	3/4	/	МЕЂ
61	Маркова бара	РЕГ	БРД-ПЛА	4	/	РАЗ / РАВ / КЛИ
62	Гробљиште	РЕГ	БРД-ПЛА	4/4	/	РАЗ / УШЋ
66	Браљинска црква	РЕГ-МАГ	БРД	2	/	КЛИ / РАВ
67	Коњарник	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у
69	Јазбине	МАГ	ДОЛ-БРД	1	Скела	МЕА-с
72	Чукар	РЕГ	ПЛА	4/4	/	РАЗ / МЕЂ / УШЋ
73	Грабујевац	РЕГ	БРД	4	/	РАЗ/РАВ
76	Каменица	ЛОК	БРД	3/4	/	УШЋ
77	Модри кладенац	РЕГ	БРД-ДОЛ	3/4	/	УШЋ/ИЗВ
78	Бојићки Чаир	РЕГ	БРД-ДОЛ	2/4	/	УШЋ
79	Цр. Св. Анастасија	РЕГ	БРД	3/4/4	/	РАЗ/МЕЂ

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 21 случају (68%) везана за падинске облике рељефа, док су 10 налазишта (32%) на флувијалним формацијама. Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити 9 локација (33%) на благим падинама (Д1), три (10%) на оштрим падинама (Д2), 6 је (19%) на клизиштима

(КОЗ), 8 (26%) на речним терасама (ФЛ1), два (6%) у алувијалној равници (ФЛ4) и једно (3%) на пролувијалној лепези (Д4).

Литолошка подлога углавном прати геоморфолошке формације. Деветнаест налазишта (61%) је смештено на језерским наслагама, 9 налазишта (29%) су везана за флувијалне наслаге, а три (10%) за комплексе мање чврстих до веома чврстих седиментних стена. Софистициранијом поделом издвајамо 10 локалитета (47%) на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1) и 9 налазишта (7%) на конгломератима (ЈН2). Четири локалитета (13%) су на речно-терасним седиментима (ФН 6-7), три (10%) на алувијално-пролувијалним седиментима (ФН/4), а два (7%) на алувијалном седиментном комплексу (ФН 1-3). Једно налазиште (3%) је на високо кристалним метаморфним стенама (СС4), а два (7%) на ниско кристалним метаморфним стенама (СС5).

Таб. 32. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога налазиштима са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморф.	Литол.	Педологија	Над. Вис.	Поз.
35	Слатина	ФЛ1	ФН/7	КАМ-АЛУ	180	I
37	Тресибаба	ФЛ4	ФН/1	АЛУ-КАМ	175	I
38	Селиште	Д1	ЈН/1	КАМ-АЛУ	185	I
39	Жљебура	КОЗ	ЈН/1	СМО-АЛУ	180	I
40	Глоговичи брег	КОЗ	ЈН/1	СМО-АЛУ	180	I
41	Штолна	Д1	ЈН/2	СМО	195	I
42	Делнице / Топова бара	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	168	I
44	Рутевачка тераса	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	167	I
45	Вукашновачки подбрег	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	168	I
46	Вукашновачки брег	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	167	I
48	Градиште	Д2	СС/4	РАН-АЛУ	260	I
51	Крушарје	ФЛ4	ФН/4	АЛУ-СМО	230	II
52	Чабура	КОЗ	ЈН/1	СМО	255	II
53	Градиште	Д1	ЈН/2	СМО-АЛУ	228	II
54	Варош	Д1	ФН/4	СМО-АЛУ	169	II
55	Бресје	Д1	ЈН/1	СМО-АЛУ	200	II
57	Љиљаче	Д2	СС/5	КАМ-ЦРВ	344	III
58	Бара / Селиште	Д1	ЈН/2	СМО	223	II
59	Друговац	Д1	ЈН/2	СМО	278	III
60	Буковик	Д1	ЈН/2	КАМ-д	380	III
61	Маркова бара	Д2	ЈН/1	СМО-КАМе	233	II
62	Гробљиште	КОЗ	ЈН/1	СМО-КАМе	265	II
66	Браљинска црква	Д2	ФН/2	КАМе	154	I
67	Коњарник	Д4	ФН/7	АЛУ	166	I
69	Јазбине	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ХФЛ	168	I
72	Чукар	Д2	СС/5	КАМд-КАМе	590	III
73	Грабујевац	Д1	ЈН/1	КАМе-КАМд	290	III
76	Каменица	КОЗ	ЈН/1	ПДЗ	275	III
77	Модри кладенац	ФЛ1	ФН/4	ПДЗ	230	III
78	Бојићки Чаир	ФЛ1	ФН/6	КАМе	185	II
79	Црква Св. Анастасија	КОЗ	ЈН/1	КАМе	250	III

Таб. 33. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из РГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П	Грађ. Струк.	Трад. Обј	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
35	Слатина	Насеље	1	/	Гробље	/	/	2	/	/
37	Тресибаба	Насеље	?	/	/	/	/	2	3	/
38	Селиште	Насеље	5	/	Црква	/	/	2	3	1
39	Жљебура	Насеље	?	?	Чесма	/	/	2	/	/
40	Глоговичи брег	Насеље	?	Леп	/	1	/	2	/	/
41	Штолна	Насеље	6.5	/	/	1	/	2	/	/
42	Делнице - Топова б.	Насеље	4	/	Гробље	/	/	2	3	2
44	Рутевачка тераса	Насеље	9	/	/	3	1	2	3	1
45	Вукаш. подбрег	Насеље	4.5	/	/	1	/	2	3	/
46	Вукаш. брег	Насеље	1.5	/	/	/	/	2	/	/
48	Градиште	Градина	0.5	бедем/ров	Црква	1	1	2	3	1
51	Крушарје	Насеље	2	Леп	Гробље / бачије	/	/	2	/	/
52	Чабура	Насеље	2.5	/	/	/	/	2	/	1
53	Градиште	Градина	2.5	/	Тврђава	/	/	2	/	1
54	Варош	Некроп.	?	/	/	/	/	2	/	/
55	Бресје	Насеље	16	/	Гробље	/	1	2	/	1
57	Љиљаче	Градина	3	/	Тврђава	/	/	2	3	3
58	Бара / Селиште	Насеље	3	/	/	1	1	2	/	/
59	Друговац	Насеље	35	/	/	3	/	2	3	2
60	Буковик	Насеље	7	/	/	/	/	2	3	1
61	Маркова бара	Насеље	12	/	Гробље	2	1	2	3	3
62	Гробљиште	Насеље	?	/	/	/	/	2	/	1
66	Браљинска црква	Насеље	?	/	Црква	1	/	2	/	3
67	Коњарник	Насеље	8.5	/	/	2	/	2	/	2
69	Јазбине	Насеље	20	/	Гробље	1	1	2	3	2
72	Чукар	Градина	2.5	/	/	/	1	2	3	2
73	Грабујевац	Насеље	?	/	/	/	1	2	3	1
76	Каменица	Насеље	?	/	/	/	/	2	/	/
77	Модри кладенац	Насеље	2	/	Црква/гробље /чесма	/	/	2	/	1
78	Бојићи Чаир	Насеље	?	/	Црква	/	/	2	/	1
79	Цр. Св. Анастасија	Насеље	?	/	Црква	/	1	2	3	1

Најчешће су у рејону налазишта заступљена по два водећа педолошка типа, што је забележено у 20 случајева, док је у преосталих 11 случајева доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су смоницом на 15 налазишта, алувијумом на 15 налазишта, гајњачама односно етричним камбисолом на 11 локалитета, дистричним камбисолом на два налазишта, подзолом на два налазишта, црвеницом и ранкером на по једном налазишту. Заступљеност педолошких типова указује да 15 налазишта (48%) гравитира ка земљиштима (СМО-АЛУ, АЛУ-ХУФ, РАН-АЛУ, КАМ-е). Осам налазишта (26%) гравитира ка педолошким типовима (СМО, СМО-КАМ) који су погодни за сточарство, док су само три рејона (10%) (35, 37-38, 67) изразито подесна за земљорадњу (АЛУ,

АЛУ-КАМе). Рејони пет налазишта (16%) претежно захватају типове земљишта који првенствено погодују развоју шумске вегетације (КАМд, КАМд-КАМе, ПДЗ).

Надморска висина самих налазишта креће се од 154 m на локалитету Браљинска црква код Маћије до 590 m на Чукару код Бољевца. Петнаест налазишта (33%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 200 m н.в., док се 13 налазишта (60%) налазе на котима између 200 и 300 m н.в., тако да се само три налазишта (7%) налазе на надморским висинама изнад 300 m н.в. Просечна надморска висина износи 230 m н.в.

Површине локалитета утврђене су за 21 налазиште (68%). Измерене површине се крећу од 0,5 до 35 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Друговац у Црном Калу, док је најмања површина измерена на платоу Градишта код села Праскавче. Утврђена је површина за три једнослојна налазишта (35, 46, 51) која се креће између 1 и 2 ha. Друговац код црног Кала и Јазбине код Трњана су уједно и једина налазишта (7%) које спадају у групу изузетно пространих налазишта. Налазишта са површином између 10 и 20 ha регистрована су код Суботинца (55) и Мађара (61) (7%). Налазишта са површином између 3 и 10 ha регистрована на 7 (33%) локација (38, 41-42, 44-45, 60, 67), док 10 (32%) локација (35, 46, 48, 51-53, 57-58, 72, 77) има површину до 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта РГД износи 6,9 ha.

Грађевинске структуре нису поуздано регистроване у хоризонтима РГД на налазиштима у Доњем сливу Јужне Мораве иако је на два једнослојна налазишта (39, 51) регистрован леп са траговима плетера. Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из РГД, документована су у близини 15 налазишта (48%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве, бачије, спомен чесме), сепулкарног (гробља) и религијског значаја (цркве, манастири). У непосредној близини 7 налазишта евидентирана су гробља (23%), док су цркве или манастири документовани у 6 случаја (19%). Остаци тврђава из историјских периода забележени су на два налазишта (7%), спомен чесме стоје уз две локације (7%), док су некадашње бачије у оквирима једног налазишта (3%). Поред тога, заједнице РГД у Ал. Поморављу често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 15 локација (47%), међу којима су 9 локације (29%) са слојем из ПБД, док 5 локалитета (16%) садрже хоризонте из средњег неолита. Хоризонт СГД забележен је на 14 налазишта (45%), док су сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД) забележена на 7 локалитета (23%). Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 20 налазишта (65%), међу којима је најприсутнији хоризонт из средњег века утврђен на 15 налазишта (48%).

Старије гвоздено доба

Хоризонт СГД заступљен је на 19 налазишта, која су распоређена у 15 савремених катастарских атара. Локалитети Делнице - Топова бара и Зиндан налазе се у атру Ћићине, Друговац и Буковик у атару Црног Кала, Маркова бара и Чешмина глава у атару села Мађаре, Укоса и Град налазе у атару Сталаћа. Сва поменута налазишта указују на односе насеља са насељем (Црни Као, Мађаре) или градине са градином (Сталаћ) док је контекст између локалитета у Ћићини нејасан јер нема довољно података који могу да потврде или оспоре сепкуларно порекло налаза са локалитета Зиндан. Некропола код петље аутопута у Доњој Трнави, иако извеснија није сигурно потврђена.

Велика већина од 14 локалитета (74%) документована је на основу података прикупљених приликом археолошке проспекције. Свега пет налазишта (26%) су ископавана, међу којима три систематски (59, 70-71), а два сондажно (48, 72), док је потенцијална некропола код Д. Трнавe (36) документована на основу случајних открића.

Таб. 34. *Налазишта из СГД у Алексиначком Поморављу и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
36	Петља аутопута	Доња Трнава	Некропола	СЛУЧ	ДА
37	Тресibaба	Дражевац	Насеље	РЕК	ДА
38	Селиште	Катун	Насеље	РЕК	ДА
42	Делнице / Топова бара	Тићина	Насеље	РЕК	ДА
43	Зиндан	Тићина	Насељ./Некр.	РЕК	ДА
45	Вукашновачки подбрег	Вукашиновац	Насеље	РЕК	ДА
48	Градиште	Прасковче	Градина	СОНД	ДА
57	Љиљаче	Бован	Градина	РЕК	ДА
59	Друговац	Црни Као	Насеље	ИСКОП	ДА
60	Буковик	Црни Као	Насеље	РЕК	ДА
61	Маркова бара	Мађаре	Насеље	РЕК	ДА
63	Чешмина глава	Мађаре	Насеље	РЕК	НЕ
69	Јазбине	Трњане	насеље	РЕК	ДА
70	Укоса	Сталаћ	Градина	ИСКОП	ДА
71	Град	Сталаћ	Градина	ИСКОП	ДА
72	Чукар	Бољевац	Градина	СОНД	ДА
73	Грабујевац	Здравље	Насеље	РЕК	НЕ
75	Орница	Позлата	Насеље	РЕК	НЕ
79	Црква Св. Анастасија	М. Шиљеговац	Насеље	РЕК	НЕ

Географски положај насеља СГД у Доњем сливу Ј. Мораве показује да се 10 насеља (52%) налази у првој зони (I), односно у оквирима јужноморавске долине. Два налазишта (11%) заузимају позиције у другој зони (II) односно у ближем залеђу, док је 7 налазишта (37%) позиционирано у трећој зони (III). Дванаест налазишта се налази на позицијама чија хидрографска мрежа припада јужноморавском сливу (63%), четири припадају (21%) сливу Рибарске реке, два (11%) сливу Ражањске реке, а само Љиљаче код Бовна (5%) се налази у сливу Сокобањске Моравице. Рељефна основа 6 налазишта припада масиву Буковика (32%), пет огранцима Јастрепца (26%), четири систему Озрена (21%), три обронцима Послонских пл. (16%), а два масиву Мојсињских пл. (11%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 14 случајева (74%) обухватају два рељефна појаса, и то 10 (53%) у долиноско-брдском, а четири (21%) у брдско-планинском пејзажу. У четири случаја (21%) шири атари обухватају сва три рељефна појаса, док само Чукар код Бољевца (5%) највећим делом свога атара обухвата планински појас. Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 133 до 1314 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 138 m у околини налазишта смештених на тераси Тићина - Вукашиновац, па све до рекорних 944 m висинске разлике у окружењу Чукара код Бољевца. На 16 налазишта висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку износе 245 m, док је на преостала четири налазишта висинска разлика већа од 500 m и у просеку износи 725 m.

Пољопривреда прединдустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из СГД, орјентисана је у 12 случајева претежно ка сточарству (63%), док је у 7 случајева привредна орјентација више окренута ратарству (37%). Софистициранијим разврставањем из узорка је могуће издвојити три атара (16%), који су се одликовали мешовитом пољопривредом, односно два атара са ратарско-сточарском (11%) и један атар са сточарско-ратарском (5%) привредном орјентацијом.

Таб. 35. Локалитети из СГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. Вис
36	Петља аутопута	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	168-494
37	Тресибаба	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-389
38	Селиште	I	Јужноморавски	Озрен	1-2	165-389
42	Делнице / Топова бара	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
43	Зиндан	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
45	Вукаш. подбрег	I	Јужноморавски	Буковик	1-2	159-297
48	Градиште	I	Јужноморавски	Послонске	1-2-3	145-491
57	Љиљаче	III	Моравички	Озрен	1-2-3	200-813
59	Друговац	III	Јужноморавски	Буковик	2-3	193-894
60	Буковик	III	Јужноморавски	Буковик	2-3	240-894
61	Маркова бара	II	Ражањска	Послонске	2-3	204-419
63	Чешмина глава	II	Ражањска	Послонске	2-3	204-421
69	Јазбине	I	Јужноморавски	Јастребац	1-2	155-320
70	Укоса	I	Јужноморавски	Мојсинске	1-2	133-417
71	Град	I	Јужноморавски	Мојсинске	1-2	133-417
72	Чукар	III	Рибарска река	Јастребац	3	370-1314
73	Грабујевац	III	Рибарска река	Јастребац	1-2	200-536
75	Орница	III	Рибарска река	Јастребац	1-2-3	200-565
79	Цр. Св. Анастасија	III	Рибарска река	Јастребац	1-2-3	215-596

У окружењима 17 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (90%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), смрдани (S), силекса (SiO₂), лежишта површинског угља (UG), злата (Au) и гвожђа (Fe). Четири налазишта (57, 72-73, 75) својим атарима заузимају лежишта металних сировина (21%), међу којима су у три атара регистрована лежишта злата (72-73, 75), у два лежишта гвожђа (57, 72), а у једном лежишта бакра (57). Преосталих 13 налазишта гравитира искључиво ка неметалним ресурсима (68%), док у околини два налазишта (11%) нису евидентирани минерални ресурси. У 11 атара (58%) евидентирано је лежиште глине (42-43, 45, 59-61, 63, 69, 70-72), 10 атара (53%) имају у свом окружењу изворе соли (36-38, 42-43, 45, 59-61, 63). Четири атара (21%) имају површинска лежишта угља (42-43, 45, 57), два атара (23%) имају смрдане (38, 59) и два атара имају лежишта силекса (71-72), док је једини термоминерални извор регистрован у атару Чукара код Бољевца (5%).

Лежишта злата су у два случаја (72-73) позиционирана у ужем окружењу локалитета, а у једном случају у рејону налазишта (75). Сва остала метална лежишта (Cu и Fe) позиционирана су и ширем атару налазишта (57, 72). Неметални ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 7 случајева, а представљени су у 5 случајева глиништима (42-43, 45, 61, 63). У рејону Друговца код Црног Кала забележена слатина, док у рејону Града код Сталаћа постоји лежиште силекса, тачније кварца.

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 11 налазишта (59%) која највише нагињу ка брдском рељефу, 7 окружења нагиње (26%) ка долиномском, док се окружење Чукара (5%) налази у изразито планинском окружењу. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да су три

налазишта окренута брдско-долинском рељефу (16%), пет налазишта је окренуто брдско-планинском окружењу (26%), три атара (16%) су комплетно у брдском пејзажу, док је једно налазиште комплетно у долинском (5%), а једно комплетно у планинском окружењу (5%).

Таб. 36. Локалитети СГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	Минерална лежишта	Позиција ресурса
36	Петља аутопута	I	РАТ	NaCl	2
37	Тресибаба	I	СТО-РАТ	NaCl	2
38	Селиште	I	СТО	S / NaCl	3/3
42	Делнице / Топова бара	I	РАТ	Gl / UG /NaCl	1/2/2
43	Зиндан	I	РАТ	Gl / UG /NaCl	1/2/2
45	Вукаш. подбрег	I	РАТ	Gl / UG /NaCl	1/3/3
48	Градиште	I	СТО	/	/
57	Љиљаче	III	СТО	Fe/Cu /UG	3/3/3
59	Друговац	III	СТО	NaCl /Gl / S	1/2/3
60	Буковик	III	СТО	NaCl /Gl	3/3
61	Маркова бара	II	СТО	Gl /NaCl	1/2
63	Чешмина глава	II	СТО	Gl /NaCl	1/2
69	Јазбине	I	РАТ	Gl	3
70	Укоса	I	РАТ-СТО	SiO ₂ / Gl	2/2/3
71	Град	I	РАТ-СТО	SiO ₂ / Gl	1/1/3
72	Чукар	III	СТО	Gl / MI / Au / Fe	2/2/2/3
73	Грабујевац	III	СТО	Au	2
75	Орница	III	СТО	Au	1
79	Цр. Св. Анастасија	III	СТО	/	/

Рејони налазишта кроз које пролазе само магистрални правци забележени су у 9 случајева (47%). Шест налазишта (32%) гравитира искључиво ка регионалним правцима, а три налазишта (16%) захватају рејон кроз који циркулишу само локални путеви. Једино се локалитет Петља аутопута код Д. Трнавe (5%) налази на саобраћајном чворишту између магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ).

Локалитети са хоризонтом СГД у доњем сливу Ј. Мораве у 8 случајева гравитирају ка једном речном току (42%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у 8 случајева (42%), док три налазишта (16%) гравитирају ка три речна тока. У 8 случајева (42%) су налазишта окренута ка току пловне реке, док само једно налазиште је окренуто регионалном току (5%). Преосталих 9 налазишта (52%) гравитирају ка воденим токовима треће и четврте категорије, међу којима се издваја чак 5 налазишта (26%) која се налазе искључиво поред водених токова четврте категорије. Издвојена су четири (42-43, 69, 71) од 8 налазишта (16%) поред пловних река, која се налазе у близини речног прелаза преко Ј. Мораве. Прелаз у сва четири случаја представља скела.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из СГД у доњем сливу Ј. Мораве издвојене су у виду појава попут речних развођа, ушћа, међуречја, меандра, извора, мочвара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (37-38, 57, 59, 63, 73, 79) или три (48, 61, 71-72) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 6 случајева (32%), исто толико налазишта је забележено и поред меандра

(32%) међу којима се пет налазе на спољној (26%), а једно на унутрашњој страни меандровога лука (5%). Тако да из наведеног произилази да су насељеници у 13 случајева насељавали површине поред равних речних токова (68%). Седам налазишта (37%) су у међуречју, пет заузимају простор око развођа речних сливова (26%), док се пет локалитета (26%) налазе у зони речне клисуре. Мањи извор воде се среће једино у оквирима локалитета Друговц код Црног Кала (5%), док се Тресисаба у близини Дражевца налази у окружењу некадашње мочваре (5%).

Таб. 37. Локалитети СГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. Прел.	Хидрографија
36	Петља аутопута	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	3	/	МЕА-с
37	Тресисаба	МАГ	ДОЛ	3/3	/	МЕЂ/МОЧ
38	Селиште	МАГ	БРД-ДОЛ	1/3	/	УШЋ/ МЕА-с
42	Делнице / Топова бара	МАГ	ДОЛ-БРД	1	Скела	МЕА-с
43	Зиндан	МАГ	ДОЛ-БРД	1	Скела	МЕА-с
45	Вукаш. подбрег	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	/	УШЋ
48	Градиште	МАГ	ДОЛ-БРД	4/4/1	/	МЕЂ/УШЋ/КЛИС
57	Љиљаче	РЕГ	БРД-ПЛА	2	/	КЛИС/МЕА-у
59	Друговац	ЛОК	БРД-ПЛА	4/4/4	/	МЕЂ/ИЗВ
60	Буковик	ЛОК	БРД-ПЛА	3/4	/	МЕЂ
61	Маркова бара	РЕГ	БРД-ПЛА	4	/	РАЗ / РАВ / КЛИ
63	Чешмина глава	РЕГ	БРД-ПЛА	4/4	/	РАЗ / УШЋ
69	Јазбине	МАГ	ДОЛ-БРД	1	Скела	МЕА-с
70	Укоса	МАГ	БРД-ДОЛ	1/4	/	КЛИ
71	Град	МАГ	БРД-ДОЛ	1/1	Скела	КЛИ/МЕЂ/УШЋ
72	Чукар	РЕГ	ПЛА	4/4	/	РАЗ/МЕЂ/УШЋ
73	Грабујевац	РЕГ	БРД	4	/	РАЗ/РАВ
75	Орница	ЛОК	БРД	3	/	РАВ
79	Црква Св. Анастасија	РЕГ	БРД	3/4/4	/	РАЗ/МЕЂ

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 13 случајева (68%) везана за падинске облике рељефа, док су 6 налазишта (32%) на флувијалним формацијама. Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити четири локације (21%) на благим падинама (Д1), док су 6 налазишта (32%) на оштрим падинама (Д2), а три (16%) на клизиштима (КО3). Четири налазишта (21%) су на речној тераси (ФЛ1), два (11%) у алувијалној равници (ФЛ4).

Литолошка подлога на 11 налазишта (58%) је везана за језерске наслагае, пет локација (26%) налази се на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, док су три налазишта (16%) на флувијалним наслагама. Софистициранијом поделом издвајамо 6 локалитета (32%) на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1) и пет налазишта (26%) на конгломератима (ЈН2). Једино се Јазбине код Трњана (5%) налазе на речно-терасним седиментима (ФН 6-7), Петља аутопута код Д. Трнавe (5%) је на алувијално-пролувијалним седиментима (ФН/4), док је Тресисаба код Дражевца (5%) на алувијалном седиментном комплексу (ФН 1-3). Три налазишта (16%) су на високо кристалним метаморфним стенама (СС4), а два (11%) на ниско кристалним метаморфним стенама (СС5).

Таб. 38. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из СГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литол -огија	Педологија	Над. Вис.	Поз.
36	Петља аутопута	ФЛ4	ФН/4	КОЛ-КАМе	180	I
37	Тресибаба	ФЛ4	ФН/1	АЛУ-КАМе	175	I
38	Селиште	Д1	ЈН/1	КАМе-АЛУ	185	I
42	Делнице / Топова бара	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	168	I
43	Зиндан	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	165	I
45	Вукашновачки подбрег	ФЛ1	ЈН/2	СМО-АЛУ	168	I
48	Градиште	Д2	СС/4	РАН-АЛУ	260	I
57	Љиљаче	Д2	СС/5	КАМе-ЦРВ	344	III
59	Друговац	Д1	ЈН/2	СМО	278	III
60	Буковик	Д1	ЈН/2	КАМ-д	380	III
61	Маркова бара	Д2	ЈН/1	СМО-КАМе	233	II
63	Чешмина глава	КОЗ	ЈН/1	СМО-КАМе	245	II
69	Јазбине	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ХФЛ	168	I
70	Укоса	Д2	СС/4	КАМд-КАМе	190	I
71	Град	Д2	СС/4	КАМе-АЛУ	205	I
72	Чукар	Д2	СС/5	КАМд-КАМе	590	III
73	Грабујевац	Д1	ЈН/1	КАМе-КАМд	290	III
75	Орница	КОЗ	ЈН/1	СМО	221	III
79	Црква Св. Анастасија	КОЗ	ЈН/1	КАМе	250	III

Најчешће су у рејону налазишта заступљена по два водећа педолошка типа, што је забележено у 15 случајева, док је у преосталих четири случајева доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су гајњачама односно етричним камбисолом на 9 локалитета, смоницом на 7 налазишта, алувијумом на 6 налазишта, дистричним камбисолом на четири налазишта. Колувијум, црвеница, ранкер и хумофлувисол се јављају као доминантно заступљени типови на по једном налазишту.

Надморска висина самих налазишта креће се од 165 m на локалитету Зиндан код Ћићине до 590 m на Чукару код Бољевца. Осам налазишта (42%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 200 m н.в., док се 8 налазишта (42%) налазе на котима између 200 и 300 m н.в., тако да се само три налазишта (16%) налазе на надморским висинама изнад 300 m н.в, од којих је само Чукар код Бољевца на висини изнад 400 m н.в. Просечна надморска висина свих 19 налазишта износи 247 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом СГД у доњем току Јужне Мораве утврђени су за 12 налазишта (63%). Измерене површине се крећу од 0,5 до 35 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Друговац у Црном Калу, док је најмања површина измерена на платоу Градишта код села Праскавче. Није утврђена површина ни за једно једнослојно налазиште. Друговац код црног Кала и Јазбине код Трњана су једина налазишта (11%) које спадају у групу изузетно пространих налазишта. Налазиште са површином између 10 и 20 ha регистровано је једино код Маркове Баре у близини Мађара (61) (5%). Налазишта са површином између 3 и 10 ha регистрована на четири (21%) локације, док су пет налазишта (26%) има површину до 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД у доњем току Јужне Мораве износи 8,2 ha.

Једина поуздано регистрована грађевинска структура у хоризонтима СГД на налазиштима у Доњем сливу Јужне Мораве документована је на Укоси код Сталаћа и представљена је једном јамом (1,2 x 1 m) са овалним дном укопаним у стенску подлогу (Рашковић 2011: 7; Rutić, Vasiljević 2014).

Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из СГД, документована су у близини 10 налазишта (53%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве), сепкуларног (гробља) и религијског значаја (цркве). У непосредној близини 5 налазишта евидентиране су цркве (26%), док су гробља документована у три случаја (16%). Остаци тврђава из историјских периода забележени су на два налазишта (11%).

Заједнице СГД често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 14 локација (74%), међу којима се издвајају 6 локације (32%) са слојем из ПБД и чак 12 локалитета (63%) са хоризонтом из РГД. Интересантно је да сви локалитети са хоризонтом ПБД садрже и хоризонте РГД и СГД. Хоризонти старији од ПБД се срећу на 6 налазишта и у 3 случаја су везани за позноенеолитски хоризонт, а у два случаја за средњенеолитски хоризонт. Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 14 налазишта (74%), међу којима је најприсутнији хоризонт из средњег века утврђен на 10 налазишта (53%).

Таб. 39. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из СГД

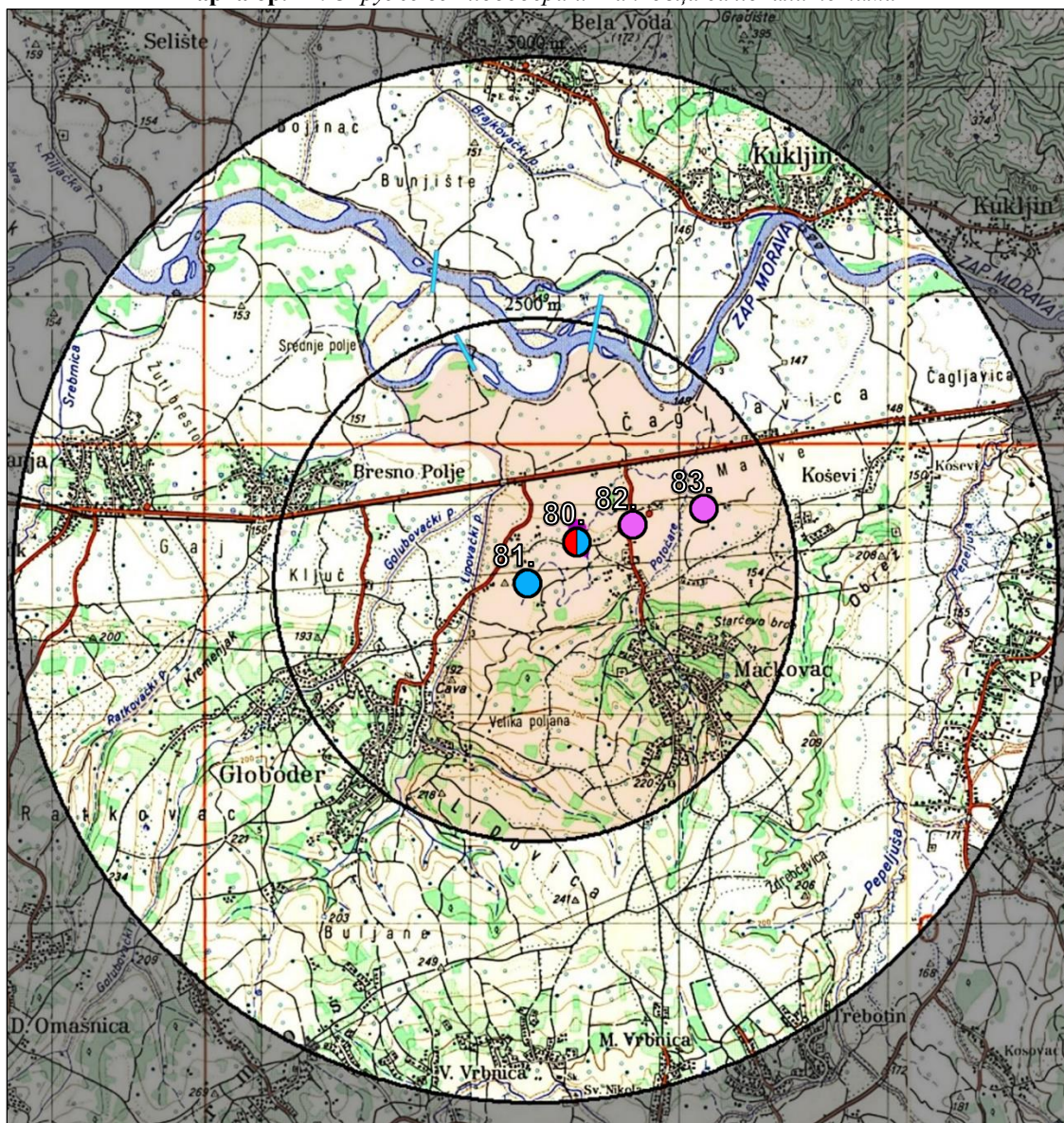
Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (ha)	Грађев. Струк.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
36	Петља аутопута	Некропола	?	/	црква	/	/	/	3	/
37	Тресибаба	Насеље	?	/	/	/	/	2	3	/
38	Селиште	Насеље	5	/	Црква	/	/	2	3	1
42	Делнице / Топова бара	Насеље	4	/	Гробље	/	/	2	3	2
43	Зиндан	Насеље	?	/	црква	1	/	/	3	3
45	Вукашновачки подбрег	Насеље	4.5	/	/	1	/	2	3	/
48	Градиште	Градина	0.5	бедем/ров	Црква	1	1	2	3	1
57	Љиљаче	Градина	3	/	Тврђава	/	/	2	3	3
59	Друговац	Насеље	35	/	/	3	/	2	3	2
60	Буковик	Насеље	7	/	/	/	/	2	3	1
61	Маркова бара	Насеље	12	/	Гробље	2	1	2	3	3
63	Чешмина глава	Насеље	?	/	/	/	/	/	3	/
69	Јазбине	насеље	20	/	Гробље	1	1	2	3	2
70	Укоса	Градина	3	јама	/	/	/	/	3	3
71	Град	Градина	1	/	Тврђава	/	/	/	3	1
72	Чукар	Градина	2.5	/	/	/	1	2	3	2
73	Грабујевац	Насеље	?	/	/	/	1	2	3	1
75	Орница	Насеље	?	/	/	/	/	/	3	/
79	Цр. Св. Анастасија	Насеље	?	/	Црква	/	1	2	3	1

8. КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА У КРУШЕВАЧКОМ ПОМОРАВЉУ

8.1. ГЛОБОДЕР – МАЧКОВАЦ

Глободер (1.523 ha) и Мачковац су ратарско–сточарска сеоска насеља разбијеног типа, 13–11 km ЈЗ ОД Крушевца. Налазе се нешто јужније од главне западноморавске саобраћајнице и западно од регионалне комуникације долином реке Пепељуше²⁰². Шире окружење насеља подразумева област између десне обале З. Мораве и најисточнијих обронака Гоча у висинској зони између 150 и 249 m над. висине.

Карта бр. 41. Окружење Глободера и Мачковца са локалитетима

Окружењем доминирају предели алувијалне равнице и благих брда²⁰³ са израженим богатством мањих водотока²⁰⁴. Ток Мораве се овде дели на неколико рукаваца омогућавајући прелаз путем газова, што представља изузетак у њеном доњем

²⁰² Долина реке Пепељуше представља природну везу са Александровачком жупом.

²⁰³ У локалној топонимији се ово ниско побрђе из масива Гоча назива Липовица (249 m) .

²⁰⁴ Ратковачки поток, Голубовачки поток, Липовачки поток и Поточаре, иначе западноморавске притоке.

току. Златоносни водоток Сребрнице и њених горњих притока има дугу традицију експлоатације (Илић 1910), док присутност песковитих глина на плавинским лепезама представља значајан неметалични ресурс (Rakić i dr. 1976: 37-8, sl. 5).

80. ИВЉЕ – НАСЕЉЕ

Подаци прикупљени приликом истраживања налазишта су обрађивани кроз неколико радова (Палавестра и др. 1990; Тасић 1990: 26, 28; Vasić 1999: 28; Палавестра 2001; Стојић, Чађеновић 2006: 87–90; Чађеновић 2011: 30–31).

Географски контекст налазишта

Потез Ивље се налази на међи атара са селом Мачковац и подразумева област на плавинском конусу изнад најниже речне терасе (t1) у долини Западне Мораве. Област је јасно омеђена токовима Липовачког потока на западу и Поточаца на истоку, док јужну границу чини подножје брда Липовице. Остаци насеља су регистровани унутар конкавне окуке локалног потока, око 500 m ка североистоку од ископаваних тумула²⁰⁵ (Палавестра 1990: 85; Тасић 1990: 28; Чађеновић 2011: 30).

Археолошки контекст налазишта

Археолошки остаци насеља нису најјасније документовани, а познати су на основу керамичких налаза са рекогносцирања, као и на основу мањих археолошких ископавања, која су обављена 1989. године (Тасић 1990: 28, Палавестра 2001: 199). Истраживањима су откривени остаци вишеслојног насеља на коме су евидентирани остаци керамике из средњег неолита (Палавестра 2001: 199), средњег (Чађеновић 2009: 163; 2011: 30–31) и позног бронзаног доба (Стојић, Чађеновић 2006: 87–90,), као и из старијег и млађег гвозденог доба (Палавестра 2001: 199; Стојић, Чађеновић 2006: 87–90). Налази керамике из СГД су ретки у откривеном насељу (Палавестра 2001: 199), тако остаје неразјашњено да ли су насеље и некропола истовремено постојали.

81. ИВЉЕ – НЕКРОПОЛА

Подаци прикупљени приликом истраживања налазишта су обрађивани кроз неколико радова (Палавестра и др. 1990; Тасић 1990: 26, 28; Vasić 1999: 28; Палавестра 2001; Стојић, Чађеновић 2006: 87–90; Чађеновић 2011: 30–31).

Географски контекст налазишта

Некропола под тумулима је регистрована на истом потоку као и Ивље – насеље с тим што се она налази око његовог изворишног дела, 2 км јужно од данашњег тока З. Мораве²⁰⁶. Некропола се налази око 500 m узводно од насеља истом потезу.

Археолошки контекст налазишта

Налази из тумула у Глободеру су познати још из периода пре Другог светског рата (Тасић 1990: 28), док су каснија истраживања обављена у сарадњи музеја из Крушевца и Чачка (1969–1970 год.) потврдила постојање већег броја тумула²⁰⁷ (Васиљевић 2004). Набоље резултате дала су ископавања обављена 1988. год. у

²⁰⁵ На подацима о налазишту захваљујем Д. Рашковићу и Г. Чађеновићу, пензионисаним кустосима НМК.

²⁰⁶ Ископавање тумула је вршено на парцели бр. 1357/3 у власништву Миљковић Будимира.

²⁰⁷ На основу прикупљених података са претходно обављених рекогносцирања покренута су пробна ископавања која су спроведена 1970. године, сарадњом музеја из Крушевца и Чачка. Истражена су три тумула али без значајнијих налаза, па је на основу неколико фрагментованих керамичких судова локалитет оквирно опредељен у период старијег гвозденог доба (Палавестра 2001: 199).

организацији БИ САНУ и НМК уз учешће Бруклин колеџа Универзитета у Њујорку²⁰⁸ (Палавестра ет ал 1990; Палавестра 2001). Том приликом ископан је Тумул III у коме је откривено више фрагментованих керамичких посуда као и јама са реперезентативним примерцима бронзаног накита, уз одсуство било каквог гроба, па је претпостављено да је хумка представљала кенотаф најмање једне особе (Палавестра ет ал 1990: 90–91). Откривени метални налази су најпре датовани у период VII века, тачније у На С фазу (Палавестра ет ал 1990: 91; Тасић 1990: 28). Међутим, касније анализе Растка Васића су сугерисале да се примерци фибула са Глободера могу одредити у нешто старију фазу (На В3), тако да се читава колекција широко везана за период VIII – VII века (Vasić 1999: 28). Налази *витичарки* од двоструке спирално намотане бронзане жице иду у прилог ранијем датовању тумула (VIII век), с обзиром да се срећу као чест инвентар на налазиштима из раног гвозденог доба (Дејановић (ур.) 1971: 51, кат. 423; Никитовић ет ал 2002: 54, Т. VI/29–38; Стојић, Васић 2004: 179, сл. 6; Kytlicová 2007: 309, Т. 153/23–25; Laux 2015: 64–65, Т.19/327–328, 330–332, 335, 337).

82. ИМАЊЕ РАДОЈЕВИЋ ЈОВИЦЕ / КЉУЧ

Подаци прикупљени са археолошког налазишта на имању Радојевић Јовице публиковани су кроз свега пар радова који су обухватили студије ширих области (Стојић, Чађеновић 2006: 176; Чађеновић 2011: 36).

Географски контекст налазишта

Имање Радојевић Јовице се налази у пространој равничарској области између десне обале Западне Мораве и побрђа Липовице (249 m). Сам локалитет заузима простор при ободу најниже западноморавске терасе (t1), која је данас удаљена око 1200 m од матичне реке²⁰⁹. Поменутој терасу на простору локалитета са истока и запада секу два локална потока, па се сходно томе и читав потез назива Кључ.

Археолошки контекст налазишта

Археолошка рекогносцирања шире области око села Мачковца, тачније дуж десне обале Западне Мораве између Крушевца и Трстеника, спровођена су у неколико махова током последњих деценија XX века²¹⁰. Документовано имање предтсавља једно од три насеља из позног бронзаног доба која су регистрована на истој тераси на међусобно малој удаљености. Дијагностичку керамику представљају фрагменти здела увученог фасетираног обода, амфора са широко разгнутим канелованим ободом и лонци са пластичним тракама (Стојић, Јоцић 2006: Т. ХСIII; Чађеновић 2011: Т. XV/5–8). Налази се могу везати за период РГД, односно за керамички материјал карактеристичан из хоризонт канеловане керамике (Стојић, Јоцић 2006: 176).

Сл. 52. Керамички налази са локалитета Имање Радојевић Јовице / Кључ

²⁰⁸ Истраживања су обављена у склопу пројеката: *Предримска Дарданија у светлу археолошких открића и Етногенеза праисторијских култура у долинама Расине и Западне Мораве*.

²⁰⁹ На подацима о позицији локалитета захваљујем пензионисаним кустосима НМК Гордани Чађеновић и Душану Рашковићу.

²¹⁰ У периоду између 1982–1983. године проспекцију обавља Д. Минић у организацији Археолошког института. Годину дана касније (1984) истраживања врши Народни музеј Крушевац под руководством Н. Берића, а потом и 1998. године под руководством Д. Рашковића (Рашковић, Берић 2002: 137).

83. МАКВЕ

Подаци о археолошком налазишту Макве су прилично ограничени и своде се на свега пар публикација у којима је грађа са овог локалитета обрађивана (Стојић, Чађеновић 2006: 176; Чађеновић 2011: 36).

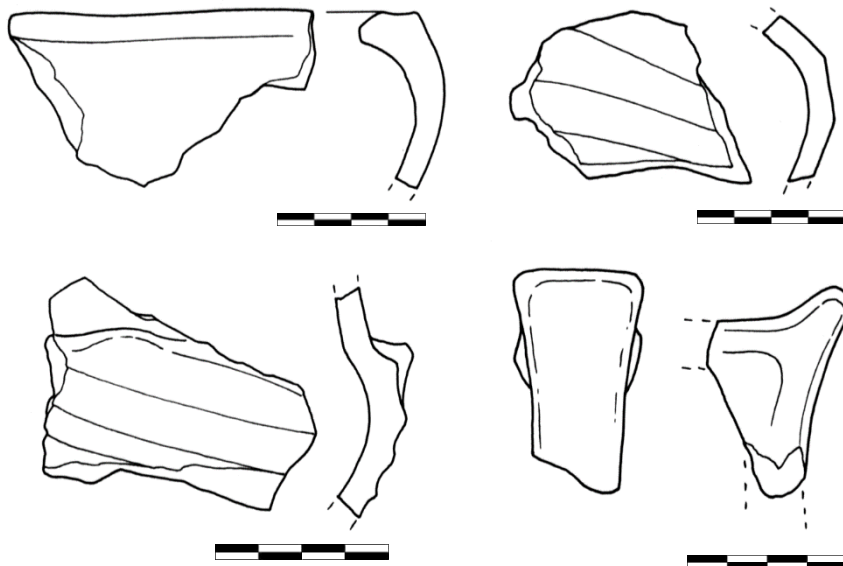
Географски контекст налазишта

Потез Макве означава топоним везан за мочварно тле (Лома 1994: 231), а налази у пространој равничарској области између десне обале Западне Мораве и побрђа Липовице (249 m). Локалитет је позициониран 600 m источно од локалитета Имање Радојевић Јовице, такође на тераси Западне Мораве (t1)²¹¹. Заправо, то је терасни плато формиран код ушћа Поточаре у мртвају Стара Морава, односно у некадашње корито З. Мораве, које овде простире у виду велике конкавне окуке. Такав положај пружао је локалитету са западене и северне стране заштиту уз помоћ поменутих водених токова.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште припада низу од три насеља из позног бронзаног доба која су на међусобно малој удаљености регистрована на истој тераси. На основу карактеристичне канеловане керамике (Стојић, Јоцић 2006: Т. XCIV) налази су везани за старији хоризонт раног гвозденог доба, односно На А2–В1 фазу (сл. 53).

Сл. 53. Керамички налази са локалитета Макве

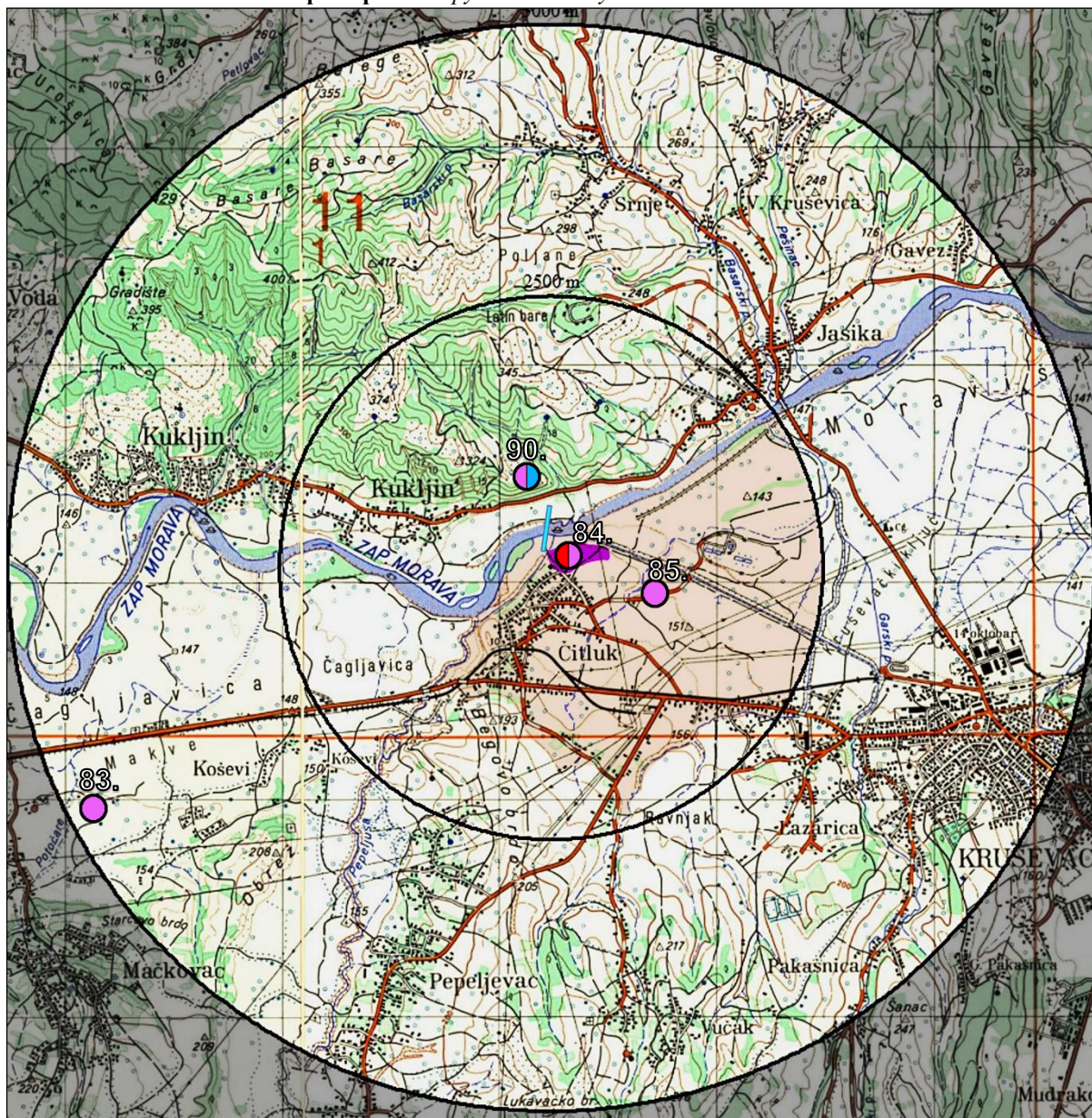
8.2. ЧИТЛУК

Читлук (521 ha) је приградско ратарско–сточарско сеоско насеље збијеног типа, на десној страни Западне Мораве код ушћа Пепељуше, 5 km западно од Крушевца. Шире окружење Читлука подразумева област која обухвата широку долинску равницу З. Мораве и обронке Беговог и Луковичког брда (296 m). Од минералних ресурса издваја се извор термалне воде у самом Читлуку, који је каптиран у виду јавне чесме²¹².

²¹¹ На подацима о позицији локалитета захваљујем Душану Рашковићу.

²¹² Спада у групу угљокиселих вода, температуре 13,3°C и рН вредности 5,5 (Филиповић Б. 2003, 47).

Карта бр. 42. Окружење Читлука са локалитетима

84. КОНОПЉАРА

Резултати дугогодишњих истраживања на локалитету парцијално су публиковани кроз више различитих студија (Чађеновић 1995; Трифуновић, ет ал. 1997; Трифуновић 2001; Чађеновић 2001; Тасић Н. Н. 2001; Стојић, Чађеновић 2001; Стојић, Чађеновић 2006: 225–229, Т. СХХIV – СХХV; Чађеновић 2011: 41–43, Т. XXI – XXV).

Географски контекст налазишта

Потез Конопљара се налази на северној периферији приградског насеља Читлук, око 5 км на СЗ од центра Крушевца (сл. 56). Подразумева пољопривредне површине на тераси са десне стране З. Мораве, 8 км узводно од ушћа Расине и 19 км од ушћа у Велику Мораву. У овом делу тока долина З. Мораве се сужава између издигнуте речне терасе са десне обале и стрмих обронака Темнићких брда уз леву обалу. Након овог сужења, З. Мораву улази у широку долинску равницу у којој је ток склон меандрирању, све до ушћа Расине и почетка Сталаћке Клисуре. Из тих разлога, микрорејон Конопљаре представља

најпогоднији терен за формирање насеља уз ток 3. Мораве на потезу од Трстеника до ушћа Расине²¹³ (Трифунновић и др. 1997; Трифунновић 2001).

Заравњени плато терасе је формирана између северног подножја Беговог брда (203 m) и алувијалне равнице Западне Мораве, а налази се на koti од 154 м.н.в., што је за 14 m више од нивоа реке при нормалном водостају. Тераса је на западу била ограничена реком Пепељушом, а на истоку старим током Гарског потока, одакле терасни одсек лагано прелази у широку алувијалну раван, звану Горњи Кључ (Трифунновић et al 1997: 4; Трифунновић 2001). Дужина овако формиране терасе износила је око 1,5 km.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет на Конопљари је посредством случајних налаза познат у археолошкој евиденцији још од педесетих година прошлога века. Међутим тек након рекогносцирања обављених у организацији РЗЗСКК²¹⁴ 1984. године стручно је евидентиран положај и пространство налазишта²¹⁵. Иста институција, деценију касније (1994. год) под руководством О. Вукадин и Е. Томић, поново организује обилазак терена након чега се константује неопходност археолошких ископавања (Чађеновић 1995: 49; Трифунновић, и др. 1997: 4). Заштитна археолошка ископавања су поверена стручном тиму из Народног Музеја Крушевац која су вршена кроз три кампање, обављане током 1994, 1995 и 1996. године у укупном трајању од 13 месеци (Трифунновић, et al. 1997: 5)²¹⁶. Сондажна истраживања заштитног карактера обављена су 2020. године²¹⁷ у организацији Археолошког института, ради одређивања дебљине културног слоја и габарита простирања археолошког налазишта.

Резултати обимних истраживања су показала да је Конопљара вишеслојни археолошки локалитет са развијеном хоризонталном стратиграфијом. Најстарији материјал опредељен је у рани/средњи неолит и везује се за старчевачку културу (Чађеновић 2001; Тасић Н. Н. 2001), док се наредни хоризонти становања могу определити у позно бронзано и рано гвоздено доба (Стојић, Чађеновић 2001; Стојић, Чађеновић 2006: 225; Чађеновић 2011: 41–43). Осим праисторијског насеља, готово у истим оквирима евидентирана је и некропола са спаљеним покојницима у урнама (Т. ХХХIII/1-8) коју је М. Стојић определио у гвоздено доба Ib, односно На А2 фазу (Стојић, Чађеновић 2006: 225). Након праисторијске епохе живот на Конопљари се одвијао у антици (Рашковић 2001), док је током позног средњег века локација коришћена као некропола (Берић 2001).

Стратиграфија праисторијског слоја је поремећена, тако да је прецизније дефинисање ових хоризоната обављено на основу 15 затворених целина, регистрованих приликом ископавања (Стојић, Чађеновић 2001; Чађеновић 2011: 42–43). Керамички материјал се према стилско–типолошким карактеристикама може разврстати у две фазе. Најстарија фаза позног бронзаног доба може се везати за период Вг D – На А1 (сл. 54), коју репрезентује керамички материјал типичан за стил брњичке културне групе уз спорадичне елементе параћинске културне групе (Стојић, Чађеновић 2001: Т. II–IV,

²¹³ На деоници од Трстеника до Читлука, тачније у дужини од двадесет три километра, на току 3. Мораве је присутан мали пад речног корита и велика количина воде, која уз широку речну долину, условљава честу промену тока, односно меандрирање.

²¹⁴ Регионални завод за заштиту споменика културе Краљево.

²¹⁵ Рекогносцирања су обављана у сврху евидентирања налазишта на деоници планиране трасе крушевачке магистралне заобилазнице.

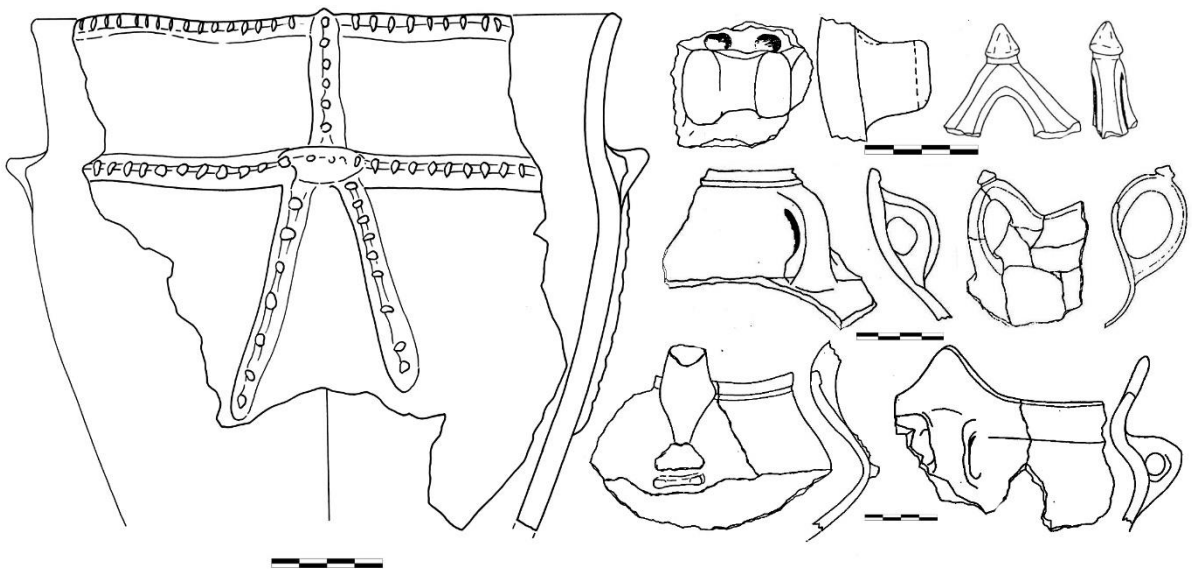
²¹⁶ Истражена је површина је 2575 м² (103 сонде 5 x 5). Дебљина културног слоја се кретала од 0,5 до 1,7 м, док су поједине јаме досезале и до 2,5 m дубине.

²¹⁷ Археолошку екипу сачињавали су: Александар Булатовић, Александар Капуран, Петар Милојевић и Огњен Младеновић са Археолошког института, кустоси Марин Бугар и Милица Миладиновић из НМК, археолози Душан Каличанин и Филип Стевановић из Параћина.

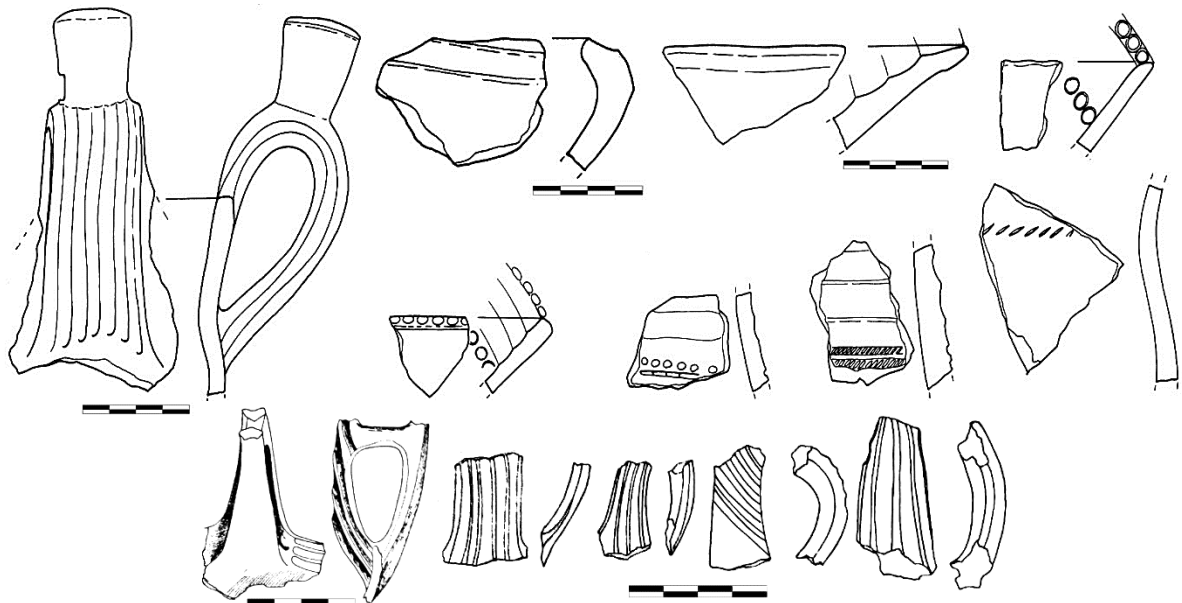
Т.VIII, Т.XIII–XIV; 2006: Т.CXXIV/14, СХХV/15–21, 23; Пековић 2008: 31). Следећу фазу насељавања карактерише канелована керамика израђена у стилу Гава – Белегиш II, опредељена у На А2–В1 фазу (сл. 55) (Стојић, Чађеновић 2001: Т.I, Т.V–VII, Т.IX–XI, Т.XV–XIX; Т.XXI; 2006: Т.CXXIV/10–13, СХХV/24). Дискутабилно је хронолошко опредељење спорадичних налаза керамике откривене ван објеката која има одлике На В2/3 фазе (Стојић, Чађеновић 2001: 53–55, Т.XX). Поред керамичког материјала на локалитету се издваја налаз бронзане дворепе стрелице са трном и истакнутим ребром по средини, која је опредељена у На А1 (Богдановић 2001: 178, кат. 2/2; Филиповић 2015).

Затворене целине, обележене као објекти 1–15, документују постојање насеобинских структура попут јама и кућа (Стојић, Чађеновић 2001: 48). Међутим, кроз досадашње извештаји се нису бавили грађевинским структурама откривених објеката. Установљено је да материјал из објеката 3, 6 и 12, потичу из периода Вr С – На А1, док материјал из свих осталих објеката потиче из На А2–В1 фазе (Стојић, Чађеновић 2001).

Сл. 54. Керамички налази из ПБД са Конопљаре (Стојић, Чађеновић 2001; 2006)

Сл. 55. Керамички налази из РГД са Конопљаре (Стојић, Чађеновић 2006)

Сл. 56. Конопљара код Читлука, поглед са градине на Богомољишту

85. ПАЊЕВАЦ

Налазиште није обрађивано у археолошкој литератури, тако да сви подаци базирани на запажањима са археолошке перспекције терена.

Топографски контекст налазишта

Локалитет на потезу Пањевац се налази у близини читлучког гробља, 800 m јужно од налазишта на Конопљари (сл. 57). Потез обухвата пространу област у равници на ниској речној тераси која се пружа правцем север–југ, а пресечена је правцем исток–запад током Гробљанског потока, који уједно представља границу између Пањеваца и Конопљаре.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је документован 2019. године рекогносцирањима НМК²¹⁸, након чега је обилазак потеза поновљен од стране аутора 2020. године, приликом учешћа на заштитиним ископавањима локалитета на Конопљари. Највећи део површинског материјала се може везати за РГД (Т. XXXIV/1), док су остаци из средњег века пронађени само спорадично. Керамика указује на стилско–типолошку и технолошку индентичност са материјалом из хоризонта раног гвозденог доба на Конопљари.

Сл. 57. Поглед са Пањеваца ка долини З. Мораве (СИ) и на локално гробље (ЈЗ)

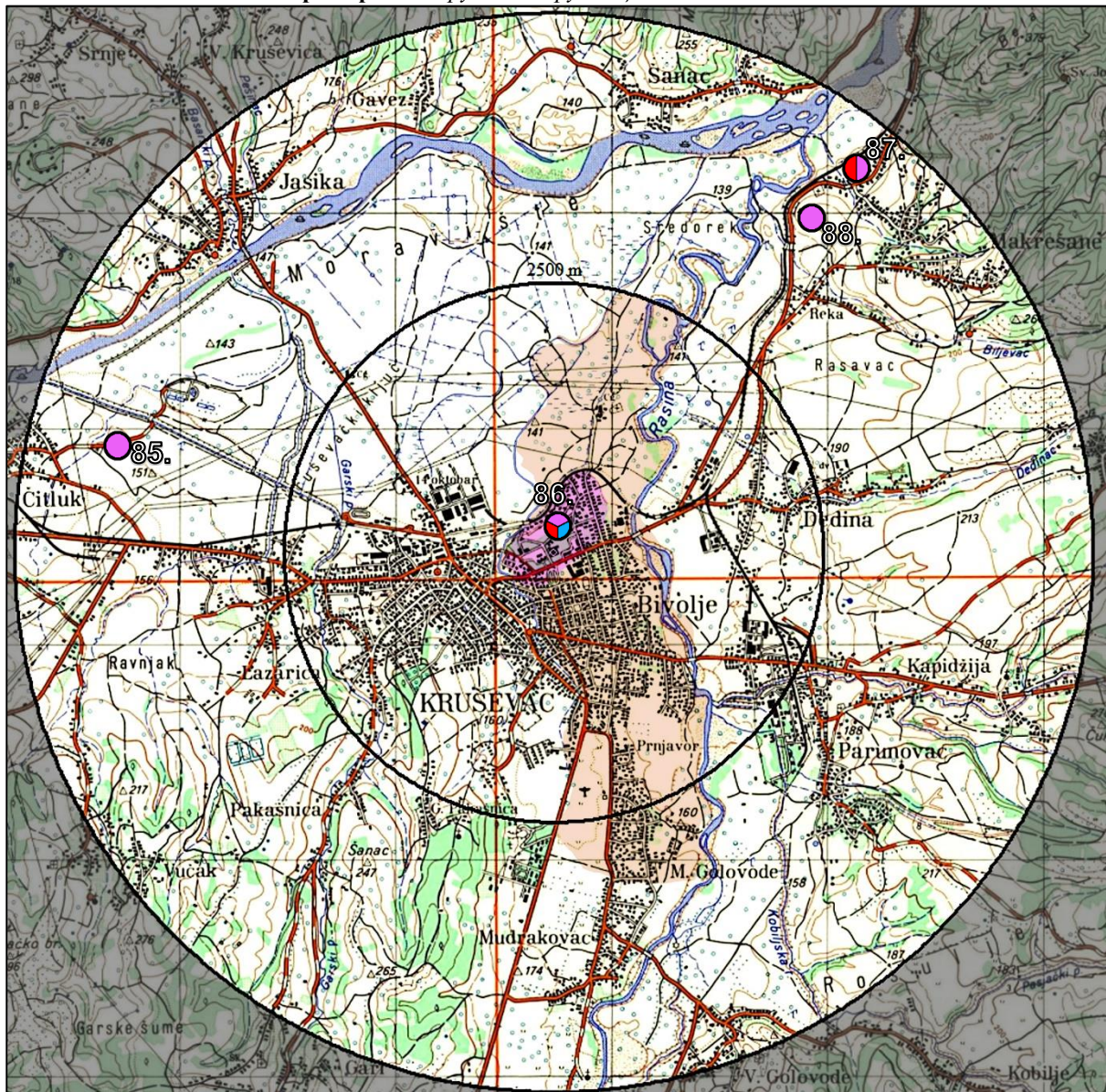
²¹⁸ На подацима о положају локалитета захваљујем Марину Бугару из Народног музеја Крушевац.

8.3. КРУШЕВАЦ

Крушевац представља значајно градско насеље у доњем току З. Мораве и административни центар Расинског управног округа. Налази се 200 km ЈИ од Београда, 67 km СЗ од Ниша и 130 km северно од Приштине. Шире окружење Крушевца заузима простор у међуречју Расине и Западне Мораве, у центру подручја где се сучељавају велике геолошке формације, карпатобалканида, динарида, српско–македонског масива и родопа (Rakić et al 1976: 11–13). То је скровита област која се не налази непосредно на Моравско–вардарској деоници али је добро повезана са њом као и са већином виталних правца у унутрашњости централног Балкана (Илић 1908: 8–9).

Од неметаличних минералних ресурса у ширем окружењу града истиче се лежиште кремена на потезу Браник у Дедини (Рашковић 2000: 15; Бугар 2003: 16; Чађеновић, Трифуновић 2012: 4) док металичне ресурсе представљају појаве бабра у Расини (Антула 1900: 130).

Карта бр. 43. Окружење Крушевца са локалитетима

86. ЛАЗАРЕВ ГРАД

Археолошки локалитет Лазарев град или Шарен Град се налази у строгом центру Крушевца, а познат је као архитектонски комплекс са остацима тврђаве и цркве из XIV века. Дугогодишња ископавања Лазаревог града иако примарно нису била орјентисана на испитивање праисторије, парцијално су објављивана у оквиру разноврсних публикација (Васић 1913: 198–199; Јуришић, Јордовић 1962; Јуришић 1970; Ферјанчић 1972: 4; Вукадин 1988; Тасић 1990; 2001; Стојић, Чађеновић 2002; Стојић, Чађеновић 2006: 101–121; Чађеновић 2009: 163–164; 2011: 31–32; Vasiljević, Lj., Rutić, S. 2014).

Географски контекст налазишта

Сам Лазарев град заузима један незнатно узвишен плато (151 m) при североисточном ободу Луковачког брда (297 m), који је на истоку пресечен Расином, а на западу Кожетинским потоком. Централни део Лазаревог града је од тока З. Мораве удаљен 3,5 км а од тока Расине 0,6 км, док се Кожетински поток налази у непосредној близини и вероватно је представљао примарни извор пијаће воде.

Археолошки контекст налазишта

Систематска археолошка ископавања Лазаревог града обављана су у периоду између 1961. и 1971. године, а спроведена су у склопу реализације пројекта урбанистичког уређења Крушевца. Истраживања су спроведена у сарадњи РЗЗСКБ²¹⁹, АИ и НМК (Јуришић, Јордовић 1962; Јуришић 1970). После ове велике кампање, Лазарев град је истраживан током 1986–1987. године када је ископан простор зграде Старе Мензулане (Вукадин 1988). Наредна истраживања су обављена 1995. године приликом чега су вршена ревизиона ископавања Малог града и Донжон куле (Васиљевић 2007: 135–136), док је 1998. године испитан простор на месту старог Парохијског дома цркве Лазарице (Бугар 1998; Стојић, Чађеновић 2002). У новом миленијуму ископавања су вршена током 2002. године дуж трасе приступних стаза ка цркви Лазарици (Васиљевић, 2015: 13), док је 2010. и 2012. године ископавано непосредно окружење зграде Музеја (Vasiljević, Lj., Rutić, S. 2014).

Вишегодишњим истраживањима Лазаревог града евидентирано је више културних слојева из готово свих периода праисторије. Укупна дебљина праисторијског слоја кретала се од 0,8 m до 1 m (Јуришић, Јордовић 1962: 249), а установљени су остаци насеља из неолита, енеолита, бронзаног и гвозденог доба (Стојић, Чађеновић 2006: 102). Девастација старијих слојева изазвана грађевинским активностима из историјског периода, као и околност да је истраживање праисторије на Лазаревом граду имало секундарну важност допринели су у квалитету прикупљених информација током ископавања праисторијских слојева (Јуришић 1970: 289–291).

Највећа заступљеност археолошког материјала забележена је у слоју насеља са материјалом старчевачке културе, уз знатно ређу заступљеност налаза млађег неолита, раног и позног енеолита, као и из раног и средњег бронзаног доба. Најзаступљенија је керамика из ПБД (Т. XXXIV/2) (Јуришић 1970: Т. VII/6–8, Т. VIII; Стојић, Чађеновић 2006: Т. XLIV/69–72, Т. XLV, Т. XLVI/78). На локалитету је такође бројан материјал из РГД препознатљив канелованој керамици (Јуришић 1970: Т. VIII/2–3, 5; Стојић, Чађеновић 2006: Т. XLVI/81, Т. XLVII), на који се надовезује материјал са урезаним орнамената (Јуришић 1970: Т. X; Стојић, Чађеновић 2006: Т. XLVIII/89–94). Налази из СГД имају стилско-типолошке одлике Басараби стила (Стојић, Чађеновић 2006: Т. XLVIII/95, Т. XLIX, Т. L/101–102). На локалитету је такође евидентирано и нешто

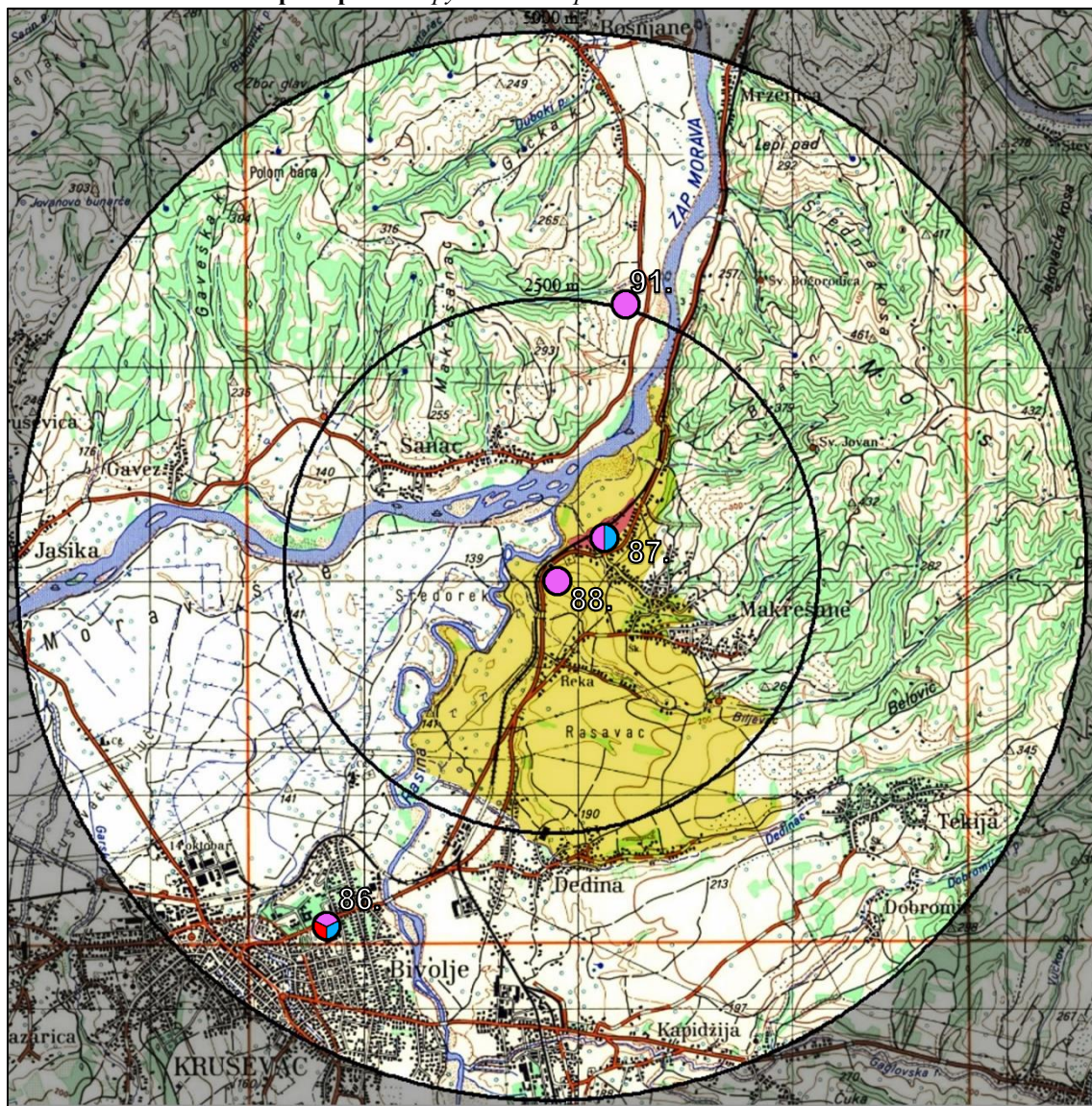
²¹⁹ Републички завод за заштиту споменика културе Београд

материјала из латена, као и из раног и позног средњег века (Стојић, Чађеновић 2006: Т. L/103–105; Јуришић 1970: Т. XI; Јуришић, Јордовић 1962: Т. XIX/1, 3). Надземни остаци стамбене архитектуре откривени у слоју бронзаног доба нису прецизно дефинисани (Јуришић 1970: 293).

8.4. МАКРЕШАНЕ

Макрешане (1.656 ха) је ратарско сеоско насеље збијеног типа, 5 км СИ од Крушевца. Шире окружење Макрешана заузима равницу З. Мораве око ушћа Расине и западне обронке Мојсињских планина. Расина у овом крају тече уз ЈЗ подножје Мојсињских планина (493 м), тако да овај крај представља СИ обод у Крушевачке равнице. Уједно то је деоница у доњем току З. Мораве која недалеко од налазишта улази у сужење између Мојсињских и Темнићких планина. Од минералних сировина присутне су већ поменуте појаве бабра у алувијалним наносима реке Расине (Антула 1900: 130) и појаве кремана у околини Дедине (Чађеновић, Трифуновић 2012: 4).

Карта бр. 44. Окружење Макрешана са локалитетима

87. ЈАЗБИНЕ

Подаци о налазишту и пронађеном материјалу су обрађивани кроз различите публикације (Томић 1988; Тасић 1990: 12–30; 2001:10–11; Стојић 1993: 13–14; Стојић, Чађеновић 2006: 133–154; Чађеновић 2009: 165, Т. III/1–2; 2011: 33–34, Т. X–XI).

Географски контекст налазишта

Уже окружење Јазбина²²⁰ подразумева долиноско–брдску област између десне обале З. Мораве²²¹ и западних обронака Мојсињских планина, на простору који обухвата ушће Расине и део западноморавског теснаца на деоници Мекрашане – Мрзеница. Потез Јазбине се налази на падини Мојсињских планина која се протеже испод једног од платоа маринско–лимничке терасе, десно од тока и ушћа Расине. Обод поменуте падине је оштро засечен па визуелно подсећа на високе речне терасе. Јазбине заправо представљају узак култивациони простор СЗ од села, који је омеђен токовима Макрешанског и Раковачког потока. Сам археолошки локалитет заузима простор уз десну обалу Макрешанског потока на једном конвексно истуреном палтоу (260 x 170 m) који је данас удаљен око 400 m од тока З. Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Прва истраживања налазишта Јазбине започета су још 1975. године, а настављена су кроз неколико мањих заштитних кампања обављаних у периоду 1977–1978 и 1983–1985. године у организацији ЗЗСК (Трифуновић ет ал 2001: 10–11). Наредна истраживања обављена су у августу 1988. године, када су уз десетодневна рекогносцирања у околини Крушевца извршена и пробна ископавања на локалитету²²² (Вранић 1989: 476). Последња археолошка сондирања мањег обима обавио је АИ 2020. године у зони експроприације за Моравски коридор²²³. Културни слој на локалитету је у великој мери уништен трасирањем железнице и магистрале Крушевац – Сталаћ.

Приликом поменутих истраживања откривени су остаци вишеслојног праисторијског насеља као и трагови једне девастиране некрополе. Статиграфска скица насеобине је показала да су на локалитету егзистирала насеља током раног и позног енеолита, раног и старијег гвозденог доба, као и током средњовековног периода (Томић 1988; Бугар 2003: 25; Стојић, Чађеновић 2006: 133, Т. LIX–LXXVI; Чађеновић 2009: Т. III/1–2; 2011: Т. X–XI). На основу бројног керамичког материјала али недовољно јасних стратиграфских секвенци, М. Стојић је слој из РГД поделио на два хоризонта, од којих је старији са карактеристичним формама канеловане керамике одређен у На А2–В1 период (Стојић, Чађеновић 2006: LXXII–LXXIII/111–114), док је млађи хоризонт (На В2–В3) овог периода репрезентован материјалом са жигосаним и дубоко урезаним орнаментима (Т. XXXIV/5-6) (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LXXIII/115–149, Т. LXXIV). Наредну фазу становања на локалитету карактерише материјал који се оквирно може одредити у временске оквире На С1 фазе (Т. XXXIV/7-8), са формама типичним за рани Басараби стил (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LXXV–LXXVI).

²²⁰ Потез је добио назив захваљујући основи од леса (Томић 1988: 179), коју често користе птице и друге животиње за прављење станишних шупљина - јазбина.

²²¹ Некада је меандар З. Мораве текао непосредно поред налазишта, што се види на: Карта Ж.7. Крушевац, привремено издање, Географско одељење главног генералштаба (штампано 1894. године).

²²² Радови су изведени под руководством Николе Тасића, док су археолошку екипу чинили: Емилија Томић, Никола Берић, Гордана Чађеновић и Кранислав Вранић.

²²³ Радовима је руководио А. Булатовић, а истраживани простор је обухватао подручје алувијалне равнице, тј. зону испод речне терасе на којој је од раније константован локалитет, тако да су археолошки налази изостали.

Остаци некрополе су познати на основу остатака урни (Т. XXXIV/3-4), пепела и костију²²⁴ и могу се везати за старији период РГД, односно хоризонт канеловане керамике (Тасић 2001: 11; Dmitrović, Ljuština 2010: 59–60). Поред поменутих сахрана у урнама, на истој локацији евидентирана је површина састављена од речних облутака, ломљеног камена, набијене земље и шљунка. На тој површини је константована керамика лоше фактуре, животињске кости, кремени ножеви, док је испод једног плочастог камена нађен лучни гвоздени нож, гвоздена стрелица и минијатурни суд. Претпостављено је да се ради о мањој некрополи са равним гробовима, која је хронолошки опредељена у почетак СГД (Тасић 2001: 11, Т.5.).

88. ОРНИЦЕ

Налазиште је познато на основу неколико краћих приказа и извештаја из стручне литературе углавном посвећене ширим темама (Stanković 1988: 85–86; Тасић 1990: 12–13; Стојић, Чађеновић 2006: 155–157; Чађеновић 2011: 34).

Географски контекст налазишта

Простор код Орница²²⁵ је настао засецањем неогене падине на ободу Мојсињских планина, тако да се терасно уздигнута зараван надовезује на благу падину планинског залеђа, формирајући тако један плато (35 ха) који се распростире на надморској висини између 150 и 170 m. Поменути плато је јасно издвојен у локалном пејзажу с обзиром на то да су му северна и јужна страна засечене током два потока (Бијевац и Макрешански поток). Тако издвојен и узвишен простор има визуелну доминацију над знатно нижом алувијалном равницом (139 m). Орнице и Јазбине, представљају потезе који се надовезују један на други, тако да су локалитети регистровани на њима смештени на раздаљини од око 500 m.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је ископан у периоду током 1984 – 1985. год. приликом чега је установљен праисторијски слој дебљине 1,1 m (Stanković 1988: 85; Тасић 1990: 12–13). Диспозиција површинског материјала указује да је површина налазишта износила око 2 ха. Откривени материјал указује на постојање моћног слоја из раног/средњег неолита, док су налази из позног енеолита и раног гвозденог доба ређе заступљени. Стилско–типолошке карактеристике керамичког материјала из позне фазе РГД, односно на хронолошке оквири На В2/3 фазе (Тасић 1990: 12; Стојић, Чађеновић 2006: Т. LXXVII–LXXVIII; Чађеновић 2011: Т. XII/1–3).

8.5. БЕЛА ВОДА – КУКЉИН

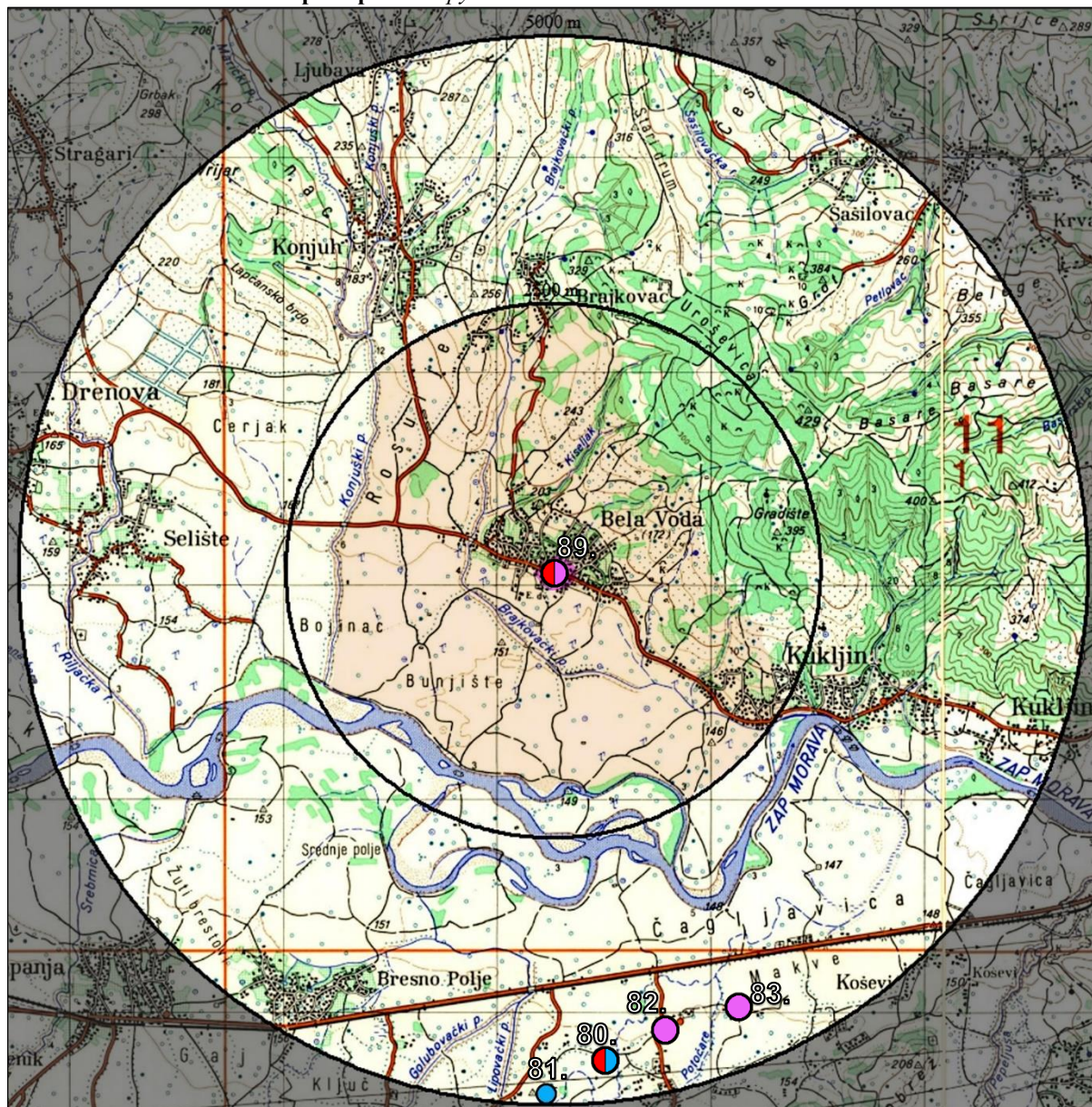
Бела Вода је ратарско–сточарско сеоско насеље, на путу Варварин–Краљево, 14 км СЗ од Крушевца. Шире окружење Беле Воде се налази између леве обале З. Мораве и јужних обронака Темнићких брда, простирући се у висинској зони између

²²⁴ Међутим, због интензивне култивације земљишта некропола је готово потпуно девастирана, док су од урни остала очувана једино дна (Тасић 2001: 11).

²²⁵ Орнице се као и Јазбине налазе испод југозападних обронака Мојсињских планина, тачније на речној тераси у зони састава Расине и Западне Мораве. Иако се рељефна конфигурација на којој су локалитети формираны разликује, налазишта раздваја једино ток Макрешанског потока.

148 и 429 m надморске висине. Насеље је познато по добрим каменоресцима и мајданима квалитетног ситнозрног пешчара (Фостиков 2007: 238; Лукић–Цветковић 2009: 99), по лежиштима глине (Петковић 1927) и по изворима минералних вода *Кисељаја* и *Слатина*²²⁶(Стојадиновић 1991; Димитријевић, Радивојевић 2008).

Карта бр. 45. Окружење Беле Воде са локалитетима

89. КОД ЧЕСМЕ

Назив *Код чесме*, налазиште је добило због непосредне близине централне сеоске чесме, непознате старости, за коју се једино зна да је обновљена 1847 године. Подаци о налазишту и пронађеном материјалу су публиковани кроз неколико радова (Рашковић

²²⁶ Досадашња истраживања указују да минералне воде извора *Кисељаја* спадају у категорију калцијум, магнезијум-хидрокарбонатних, гвожђевитих, угљенкиселих акротопега и испијањем се могу користити у терапеутске сврхе код обољења срца, слезине, јетре, бубрега и хроничних болести нервног система, док се воде са извора *Слатина* сврставају у хидрокарбонатно-сулфатно-калцијско-магнезијски тип вода које се пијењем користе као помоћно средство у лечењу хроничних обољења желуца, бубрега, црева, мокраћних путева (Поповић, Живадиновић 1990).

2001(a): 17; Стојић, Чађеновић 2006: 57–59; Чађеновић 2011: 28, Т. I/4–7; Васиљевић 2018: 46–47).

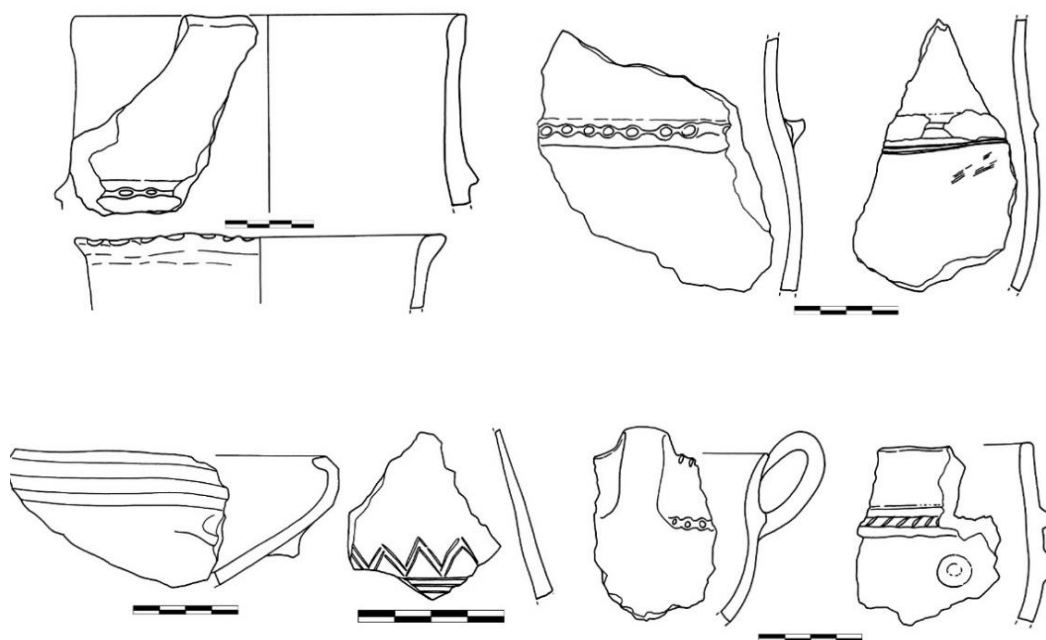
Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта обухвата простор са мешовитим одликама рељефа, које са једне стране заузима област долињске равнице, а са друге ниско Темнићко побрђе, односно падине Басаре (429 m) и Градишта (395 m). Са ових брда се спуштају токови Беловака и Брајковачког потока који су се некада у близини локалитета уливали у Коњушку реку²²⁷, а данас се директно уливају у З. Мораву. Локалитет заузима положај на другој (t2/Рис) речној тераси (156 m) која је са истока и запада била омеђена поменутиим потоцима, а на југу некадашњим током Коњушке реке, 1,5 km од њеног ушћа у З. Мораву. Простор налазишта је лоциран нешто јужније од сеоске чесме, где обухвата сам обод терасе која је уз источну страну локалитета засечена коритом Беловака. Оваквим положајем праисторијско насеље је било заштићено од плавлена Западне Мораве, а при томе је у непосредној близини имало на располагању још два речна тока.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет Код чесме је откривен 2000. године приликом земљаних радова на изградњи угоститељског објекта у центру села Бела Вода. Том приликом је откривена већа количина керамичког материјала, који је убрзо доспео до Народног музеја Крушевац. Пронађена керамика указује да су се на локалитету Код чесме налазила насеља из ПБД (Br D – Na A1) и позне фазе РГД (Na B2/3) (Стојић, Чађеновић 2006, 57–61; Чађеновић 2011, 28, Т. II, 4–7). Осим праисторијске керамике евидентиран је и један типичан фрагмент из античког периода (Рашковић 2001(a): 17). Нажалост, приликом поменутог ископа нису евидентирани грађевински остаци, а осим керамичких фрагмената на локалитету нису забележени други налази. Шира околина око места налаза је густо урбанизована ширењем савременог сеоског насеља, тако да површина налазишта није установљена.

Сл. 58. Материјал из ПБД (горе) и РГД (доле) откривен на лок. Код чесме (Стојић, Чађеновић 2006)

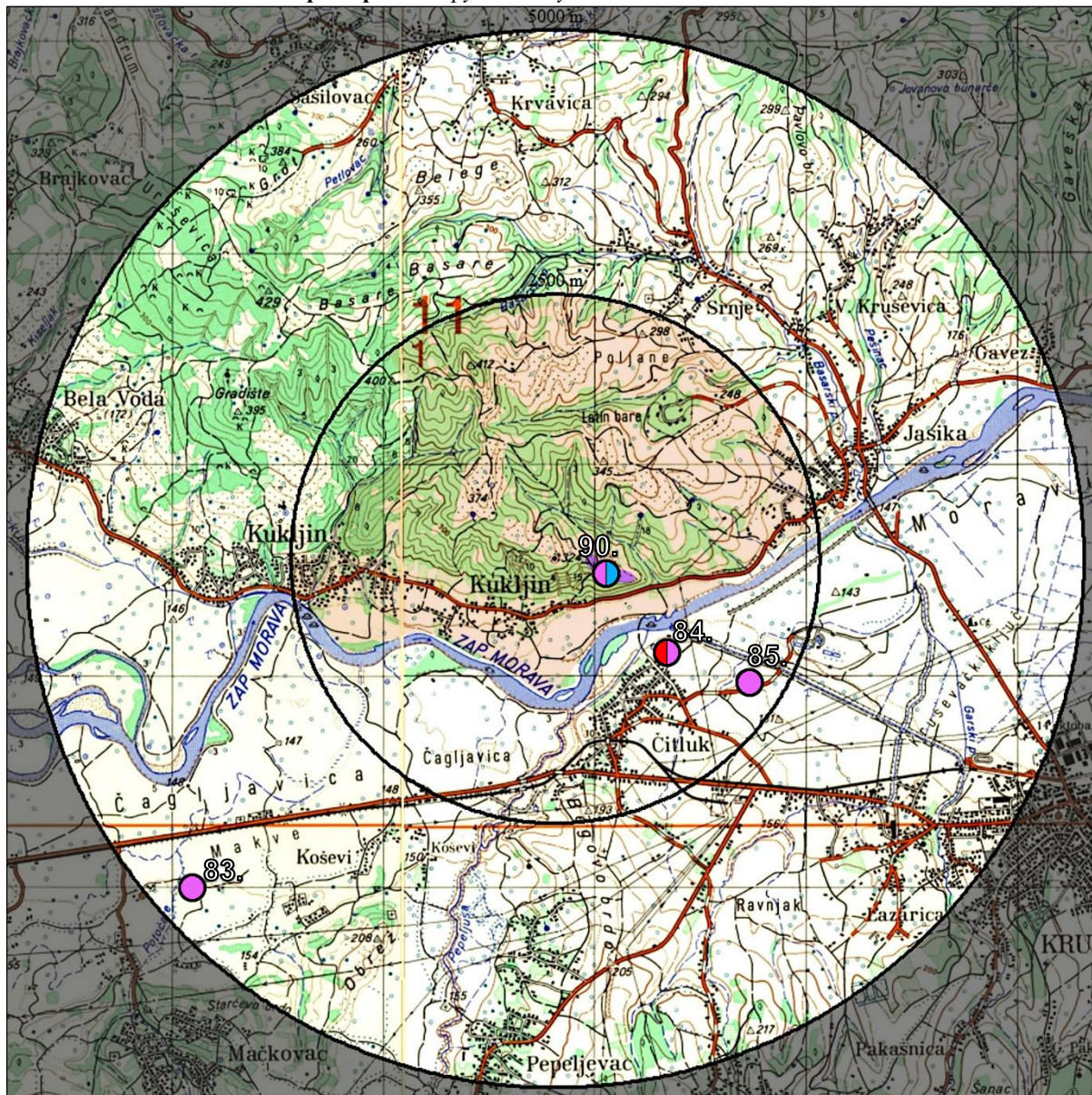

²²⁷ Крушевац KR-II-2-X07, Генералштабна карта Краљевине Србије из 1893/94.

8.6. КУКЉИН

Кукљин (1.803 ha) је ратарско сеоско насеље збијеног типа, на путу Вараварин–Краљево, 8,5 км СЗ од Крушевца. Шире окружење Кукљина се налази између леве обале З. Мораве и јужних обронака Темнићких брда, заузимајући тако простор у висинској зони између 146 и 415 m надморске висине. Окружење Кукљина захвата индентичне минералне сировине као у окружењу Белих Вода.

Карта бр. 46. Окружење Кукљина са локалитетима

90. БОГОМОЉИШТЕ

Подаци о налазишту и пронађеном материјалу су публиковани кроз неколико радова (Чађеновић 1998; Rašković 2003: 6–7; Стојић, Чађеновић 2006: 95–97; Чађеновић 2011: 31, Т.VI/5–14; Васиљевић 2018: 44–46).

Географски контекст налазишта

Богомољиште је потез у оквирима Темнићких брда, односно на брду Церовац (374 m), које се налази непосредно изнад леве обале Западне Мораве, на половини пута између села Кукљина и Јасике. Сам потез се налази на јужној страни побрђа (336 m) (сл. 59), које је на овој страни оштро исечено ерозивним дејством З. Мораве. Налазиште обухвата зарављену површину на темену побрђа, где се издвјају 4 платоа, смештена на висинским нивоима између 200 и 260 m н.в. Читав простор је на југу стрмо одсечен коритом З. Мораве, док је на истоку омеђен усеком Церовачког потока. Положај омогућава дефанзивне погодности и одличан преглед западноморавске равнице.

Археолошки контекст налазишта

Археолошку важност локалитета на Богомољишту први је препознао Милан Трифуновић, геолог из Народног музеја Крушевац, 1996. године (Rašković 2003: 6). Након тога, на налазишту су обављена сондажна рекогносцирања у организацији археолога из НМК. На локалитету су константоване четири вештачке каскаде, на надморским висинама између 220 и 260 m. На северној страни, где се налази најповољнији прилаз градини, подигнут је одбрамбени објекат са кружном основом, пречника око 20 m. Постоје индиције да је се поред поменутог објекта простирао одбрамбени ров који је данас искоришћен за потребе сеоског пута. Истраживачи су такође указали да су поменути остаци грађевине страдали у пожару (Чађеновић 1998: 95–96). Поред наведеног, на највишем делу платоа уочена је квадратна основа грађевинског објекта непознате намене (Чађеновић 1998: 96).

Сл. 59. *Поглед на Богомољиште са Конопљаре и поглед са врха Богомољишта (фот. П.М.)*

Прикупљени површински мобилијар чине фрагменти керамичких посуда, кућни леп, окресани кремни артефакти и алатке од глачаног камена. Пронађени материјал је опредељен у енеолит (Чађеновић 1998: 96, сл. 15–21), рано и старије гвоздено доба. Материјал из РГД опредељен је На А2 фазу (Стојић, Чађеновић 2006: Т. XXVI), док је материјал из СГД опредељен у На С фазу (Стојић, Чађеновић 2006: XXVII). На основу досадашњих испитивања, претпоставља се да остаци фортификационе архитектуре са градине потичу из СГД и да имају сличности са локалитетима из средњег тока В. Мораве који се датују у период између VIII и VII века пре н. е. (Стојић, Чађеновић 2006: 34–35).

8.7. ШАНАЦ

Шанац²²⁸ је ратарско сеоско насеље разбијеног типа, које административно припада граду Крушевцу. Налази се на почетку клисурастог сужења Западне Мораве (Шанац–Бошњане) на путу Варварин–Краљево, 8,5 км северно од Крушевца. Сеоски атар се простире у висинској зони 140–304 м. Иако се Шанац налази уз обалу Западне Мораве, његов атар обухвата само уски део њене долинске равнице, док је највећим делом распрострањен на јужним падинама Темнићког побрђа.

91. КУЋИШТЕ

Археолошки грађа са налазишта на потезу Кућиште код Шанца публикована је кроз неколико радова (Рашковић 1998(а): 82; 2003: 45; Бугар 2003: 36; Стојић, Чађеновић 2006: 232–233; Чађеновић 2011: 44).

Географски контекст налазишта

Потез Кућиште је позициониран у кратком клисурастом сужењу Западне Мораве између Шанца и Бошњана, тако да околни терен чини јако уска долина на коју се надовезују брдски предели Темнићког побрђа. Налазиште је смештено при подножју брда Макрешанац које је овде оштро засечено током З. Мораве, па пружа дојам узвишене речне терасе. Налази се непосредно изнад ушћа потока Коларац, 2 км низводно од центра села код тачке на којој долинско сужење З. Мораве достиже најмању ширину. Река на овом месту протиче кроз уско грло кроје се у краткој деоници пробија кроз стрме падине локалног побрђа, избијајући у пространу равницу око става две Мораве. Саобраћајни положај на ушћу две Мораве и рељефна конфигурација око локлаитета, придодату Кућишту изузетну транзитно–стратешку повољност.

Археолошки контекст налазишта

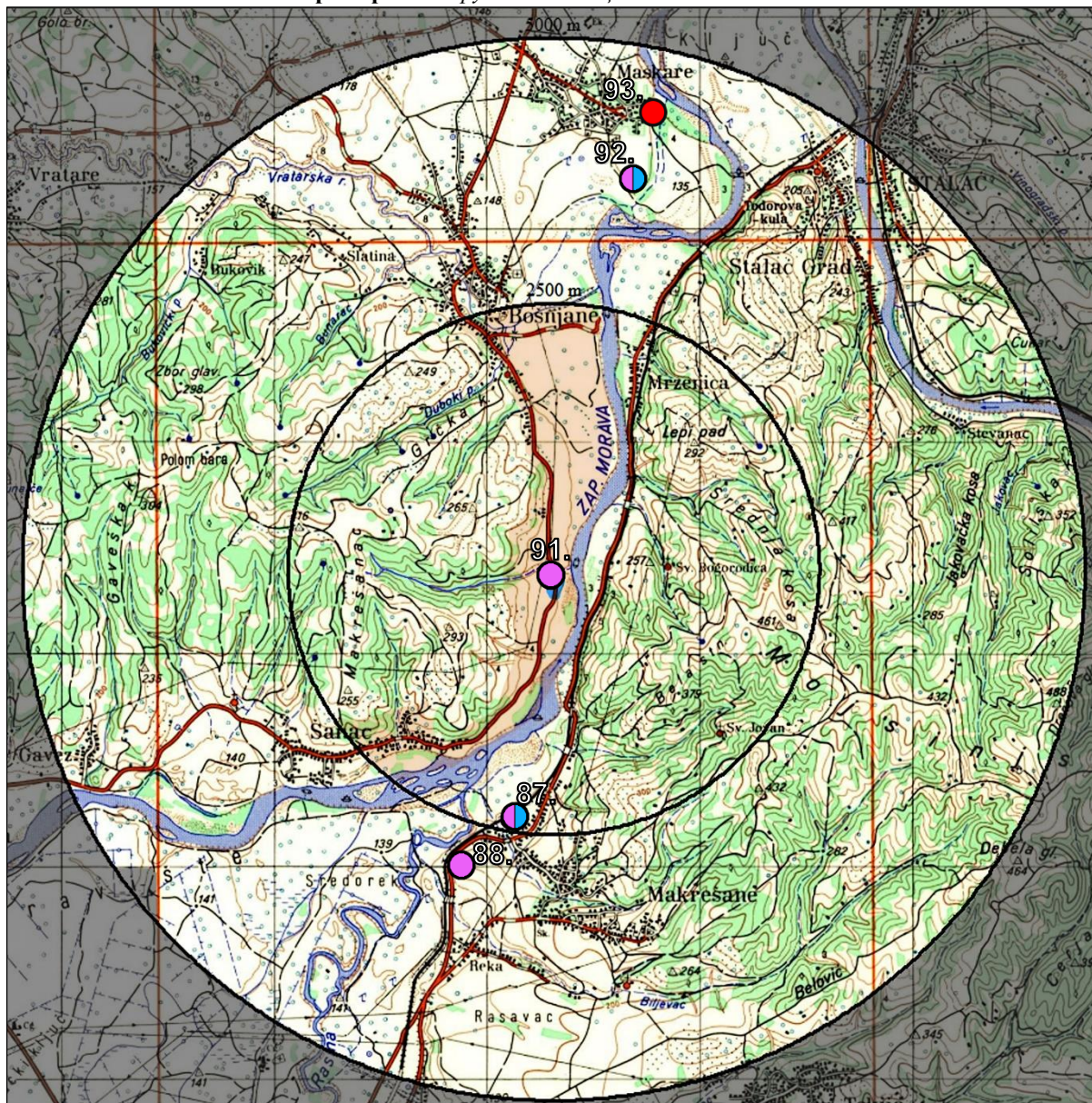
Налазиште је документовано након рекогносцирања која је током 1998. и 2000. године спроводио НМК. На локацији су у склопу припремних радова на изградњи Моравског коридора, спроведена заштитна истраживања сондажног карактера у организацији Археолошког института, 2020. године²²⁹. Међутим, том приликом је зона експроприације ограничила истраживања само на подножје терасе, док је главни простор налазишта на терасном платоу Кућишта изостављен, так да ова истраживања нису дала значајније резултате.

²²⁸ Насеље је добило назив по шанчевима који су ту ископани 1810. год. за време борбених дејстава српске војске током Првог српског устанка (Бугар 2003: 36).

²²⁹ Археолошку екипу сачињавали су: Александар Булатовић, Александар Капуран, Петар Милојевић и Огњен Младеновић са Археолошког института и археолози Душан Каличанин и Филип Стевановић из Параћина.

Археолошки материјал који је прикупљен са површине локалитета указује на вишеслојно насеље са разноврсном културном стратиграфијом. Поред праисторијског хоризонта из енеолита и РГД на локалитету је регистровано више нумизматичких и керамичких налаза из антике и средњег века (Рашковић 1998: 82; Рашковић 2003: 45, сл. 35–36). Фрагменти керамике из РГД указују на временске оквире На В2–В3 фазе (Стојић, Чађеновић 2006: Т. СХХVIII; Чађеновић 2011: Т. XX/10–12).

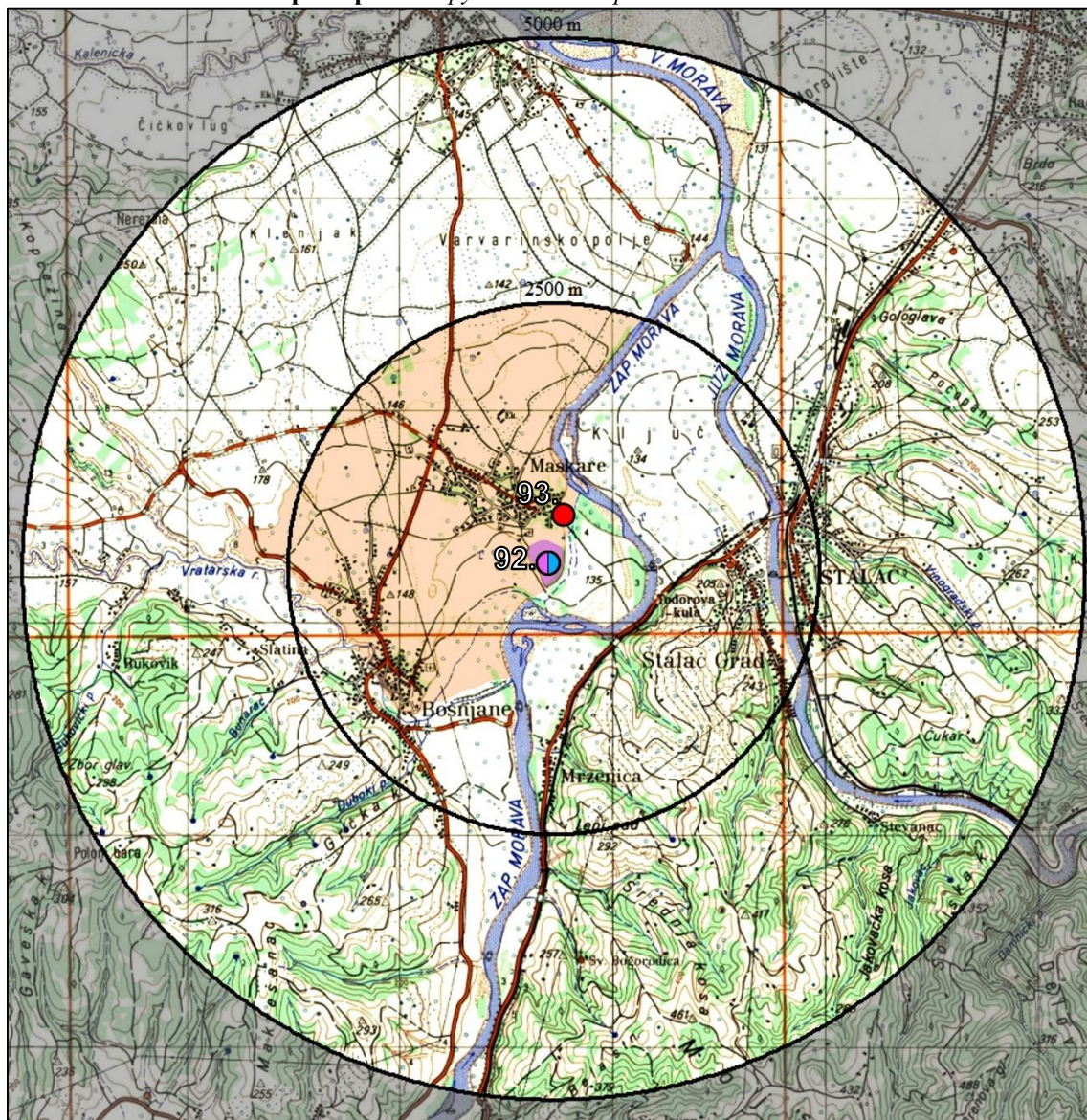
Карта бр. 47. Окружење Шанца са локалитетима

8.8. МАСКАРЕ

Маскаре (773 ха.) је претежно ратарско сеоско насеље збијеног типа, које административно припада општини Варварин, а традиционално регији Темнић. Налази се на путу Крушевац – Варварин, 6,5 км јужно од Варварина. Сеоски атар је смештен у пространој равници између источних обронака Темнићког побрђа (Голо брдо 243 м н.в.) и леве обале Западне Мораве (132 м н.в.), недалеко од њеног става са Јужном Моравом.

Карта Бр. 48. Окружење Маскара са локалитетима

92. БЕДЕМ

Археолошка грађа са налазишта Бедем публикована је кроз више стручних радова (Браљинац 1890: 57; Ризнић 1891: 69–70; Мијатовић 1905: 344; Каниц 1985: 102; Рашковић, Ђокић 1997: 137; Рашковић 2003: 37–38; 2009: 13–14; Стојић, Чађеновић 2006: 163–173; Чађеновић 2009: 165–166; 2011: 35–36; 2011(а): 40; Бугар 2012: 6–7; 2014; Бугар, Булатовић 2017).

Географски контекст налазишта

Потез Бедем заузима положај у долинском појасу са леве стране Западне Мораве на позицији између излаза из њеног клисурастог сужења (Шанац – Бошњане) и става са Јужном Моравом. То је пространа равничарска област која је на западу ограничена ниским и питомим Темнићким побрђем, на истоку током Западне Мораве, а на југу Шанацким теснацем, док је ка северу широко отворена ка доњевеликоморавској котлини. Само налазиште је формирано у близини ушћа Вратарске реке, на језичасто

истуреној речној тераси (146 m н. в.) која је за 14 m вишља од нивоа обале на Западној Морави (132 m н. в.).

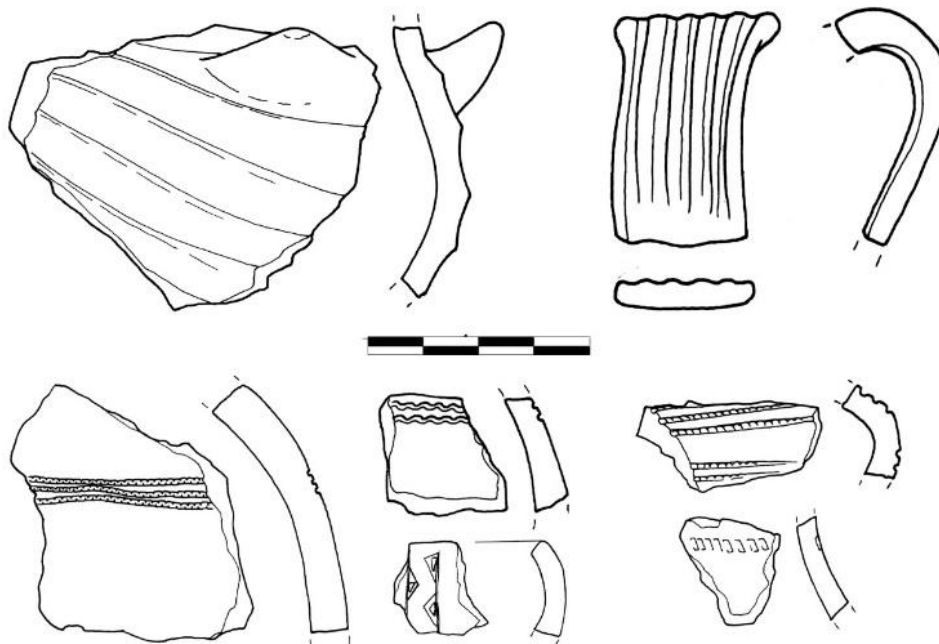
Археолошки контекст налазишта

Локалитет Бедем је стручној јавности познат још из дела истраживача с краја 19. века (Браљинац 1890: 57; Ризнић 1891: 69–70), али је прва стручна проспекција обављена током кампање на рекогносцирању јужног Темнића, 1995–1997. године (Рашковић, Ђокић 1997: 136–137). Археолошка ископавања су уследила 2001. године у организацији НМК, након чега се уз мање прекиде обављана све до 2015. године²³⁰ (Бугар 2012; Бугар, Булатовић 2017: 324).

Простирање праисторијског насеља није у потпуности дефинисано али је извесно да је захватало габарите касноантичког утврђења (152x136 m). На највећем делу истраживане површине константована је дебљина културног слоја од 0,6 до 0,8 m, док је на појединим местима његова дебљина досеже око 2,5 m²³¹. На локалитету је утврђена комплексна праисторијска стратиграфија која садржи слојеве из енеолита, средњег бронзаног и гвозденог доба. Током рановизантијског периода позиција налазишта је искоришћена за подизање утврђења, које се након неколико векова напуштања, поново коришћено и током средњег века (XII–XIII век) (Стојић, Чађеновић 2006: 163; Бугар 2012; Бугар, Булатовић 2017: 323–324).

На локалитету су константовани спорадични налази керамике која се може везати за период ПБД (Стојић, Чађеновић 2006: Т. LXXXVII/38–39, Т. LXXXIX/60), који су ту вероватно доспели као одраз интеракција са суседним налазиштем на потезу Селиште. Са друге стране материјал из позне фазе РГД (На В) и СГД (На С) је јасно издвојен у слоју и затвореним целинама (сл. 60) (Сојић, Чађеновић 2006: Т. LXXXVII/ 39, Т. XC; Бугар 2012). Непокретни археолошки остаци из СГД документовани су у виду јама, једне полуземунице и једне калотасте пећи (Бугар 2012).

Сл. 60. Керамички фрагменти са локалитета Бедем (Стојић, Чађеновић 2006)

²³⁰ Пројекату се 2010. год. прикључује Археолошки институт, након чега истраживања добијају систематски карактер који ће се континуирано спроводити све до 2015. године.

²³¹ Таква ситуација је забележена код североисточног бедема.

93. СЕЛИШТЕ / СЕЛО / ДОЊА МАЛА / УСЕК ПУТА КА СКЕЛИ

Праисторијско налазиште на потезу Селиште, Село или Доња мала (Рашковић 2008: 25) у литератури је познатији под називом Усек пута ка скели (Стојић, Чађеновић 2006: 174). Скромна археолошка сазнања о локалитету су публикована у неколико ширих студија (Васић 1905: 248; Стојић, Чађеновић 2006: 174–175; Рашковић 2008: 25–29; Чађеновић 2011: 36).

Географски контекст налазишта

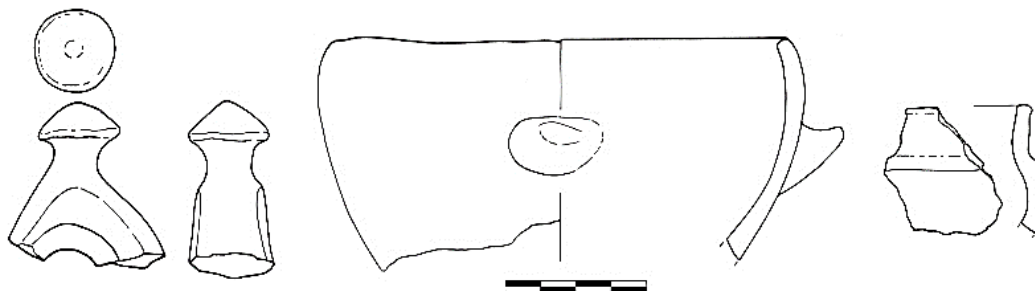
Потез Селиште налази се на источној периферији Маскара, и подразумева положај на истој речној тераси као и локалитет Бедем, с тим што се налази око 400 m низводно. Заузима простор на платоу уз обод речне терасе са стрмим одсеком релативне висине 4–5 m, којим је одвојен од алувијума Западне Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је вероватно нехотице откривен још 1890. године приликом прокопавања усека за пут према маскарској скели (Браљинац 1890). Том приликом је заправо направљен профил који досеже висину до 5 m и који је јасно указао на културну стратиграфију овог археолошког налазишта. Међутим, прве археолошке податке о поменутом профилу и налазишту забележио је нешто касније Милоје Васић, приликом својих истраживања у Темнићу 1904. године (Васић 1905: 248). Каснија рекогносцирања обавио је Археолошки институт 1953. године под руководством Б. Сталио и Р. Галовића (Рашковић 2008: 26) и Народни музеј Крушевац у периоду између 1995. и 1997. године (Рашковић, Ђокић 1998: 138).

Резултати досадашњих истраживања добијени су углавном прикупљањем података са профила на одсеку речне терасе и профила који је настао просецањем пута. Установљен је културни слој дебљине око 2 m, у коме се поред бројних фрагмената керамике уочавају и укопи који вероватно представљају јаме или стамбене објекте. Јасно се могу издвојити два културна хоризонта. Старији припада средњем неолиту са материјалом старчевачке културе (Стојић, Чађеновић 2006: Т. ХСI), док је изнад њега заступљен материјал из ПБД са елементима брњичке културне групе (сл. 61) (Стојић, Чађеновић 2006: Т. ХСII; Чађеновић 2011: Т.ХV/1–4).

Сл. 61. Керамички материјал са локалитета Усек на путу ка скели (Стојић, Чађеновић 2006)

9. ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У КРУШЕВАЧКОМ ПОМОРАВЉУ

(ДОЊИ СЛИВ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ)

За анализу образаца насељавања у регионалној целини Доњи слив Западне Мораве или Крушевачко Поморавље издвојено је 13 налазишта из катастарских атара 9 савремена насеља. Аутор је за потребе овог рада, као и кроз учешћа на пројекту заштитних истраживања на Моравском коридору (Појате-Прељина) лично посетио 10 локалитета. На регистрованим налазиштима установљено је 5 хоризоната из ПБД, 11 хоризоната из РГД и 6 хоризоната из СГД.

Позно бронзано доба

Хоризонт ПБД евидентиран је на 5 налазишта у 5 савремених катастарских атара. Три локалитета су ископавана, међу којима су Конопљара код Читлука и Лазарев град у Крушевцу ископавана систематски док је локалитет Ивље-насеље само сондиран. Налазишта Код чесме у Белој Води и Селиште код Маскара су евидентирани кроз стручна рекогносцирања и случајне налазе. У оквирима налазишта Конопљара код Читлука евидентирани су поред остатака насеља и остаци некрополе. Пракса сахрањивања у оквирима или непосредној близини насеља је већ установљена и у суседним регионима за период ПБД.

Таб. 40. *Налазишта из ПБД у доњем току 3. Мораве и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
80	Ивље-насеље	Глободер	Насеље	СОНД	НЕ
84	Конопљара	Читлук	Насеље-Некропола	ИСКОП	ДА
86	Лазарев град	Крушевац	Насеље	ИСКОП	ДА
89	Код чесме	Беле Воде	Насеље	РЕК	ДА
93	Селиште	Маскаре	Насеље	РЕК	ДА

Географски положај насеља свих пет налазишта (100%) из ПБД у Доњем сливу 3. Мораве је смештено у првој зони (I), односно у оквирима западноморавске долине. Локалитет Лазарев град се налази у непосредној близини доњег тока реке Расине али његово окружење у највећим делом захвата западноморавску равницу. Тако да хидрографска мрежа свих налазишта из ПБД осим Лазаревог града припада западноморавском сливу (80%). Рељефна основа 3 налазишта припада масиву Гоча (60%), док два налазишта припадају систему Темнићког побрђа (40%).

Таб. 41. *Локалитети из ПБД са њиховим топографским одликама ширег окружења*

Бр. ло.	Локалитет	Катастарски атар налаз.	Поз	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. вис. окруж.
80	Ивље-насеље	Глободер	I	Западноморавски	Гоч	1-2	150-240
84	Конопљара	Читлук	I	Западноморавски	Гоч	1-2	141-246
86	Лазарев град	Крушевац	I	Расински	Гоч	1-2	137-279
89	Код чесме	Беле Воде	I	Западноморавски	Темнићко п.	1-2	148-429
93	Селиште	Маскаре	I	Западноморавски	Темнићко п.	1-2	132-243

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у свих пет случајева (100%) својим атаром обухватају долинско-брдске рељефне појасеве. Надморска висина свих окружења

варира од 132 до 429 m, док висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 90 m у околини Глободера, па до 281 m у окружењу налазишта код Беле Воде. На свим налазиштима висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку износе 145 m.

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из ПБД, орјентисана је у четири случајева претежно ка ратарству (80%). За град Крушевац немамо меродавних података с обзиром да је 1911. године већ прилично развијено занатско-трговачки и административни центар. Међутим, пољопривредна орјентација свих околних сеоска насеља је искључиво ратарска па се може претпоставити да је то била природна одлика Крушевчког атара.

У окружењима три налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (80%). Евидентирана су лежишта глине (GL), кремена (SiO₂), злата (Au), бабра (Cu) и минерални извори (MI). Локалитети Ивље – насеље код Глободера и Лазарев град у Крушевцу, заузимају у својим ширим атарима металичне ресурсе (40%). Тачније лежиште злата у ширем окружењу Глободера и лежиште бабра у наносима Расине у рејону Лазаревог града. Преостала три налазишта гравитирају искључиво ка неметаличним ресурсима (60%) од којих се једино минерални извор у близини локалитета Код чесме у Белој Води налази у рејону налазишта.

Таб. 42. Локалитети из ПБД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Катастарски атар налаз.	Поз.	Пољоприв. орјентација	Минерална лежишта	Позиција лежишта
80	Ивље-насеље	Глободер	I	РАТ	GI / Au	1/3
84	Конопљара	Читлук	I	РАТ	MI	1
86	Лазарев град	Крушевац	I	/	Cu /SiO ₂	1/3
89	Код чесме	Беле Воде	I	РАТ	MI /GI	2/2
93	Селиште	Маскаре	I	РАТ	/	/

Локалитети у три случаја гравитирају ка два (40%) или три речна тока (20%). При чему се Селиште код Маскара и Конопљара код Читлука налазе поред токова З. Мораве, док се преостала три налазишта налазе у близини мањих речних токова. Поред Лазаревог града у Крушевцу и Конопљаре код Читлука протичу регионални токови попут Расине и Пепељуше. На оба налазишта поред З. Мораве (100%), регистровани су речни прелазни у виду скеле. Магистрални правци пролазе кроз рејоне свих пет налазишта. Издвајају се Лазарев град код Крушевца и Конопљара код Читлука (40%), који се налазе у зони саобраћајних чворишта, односно на раскрсници магистралних и регионалних праваца.

Таб. 43. Локалитети из ПБД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Рељеф (2,5 km)	Путни правци	Река	Реч. прел.	Хидрографија
80	Ивље-насеље	ДОЛ-БРД	МАГ	4	/	МЕА-у
84	Конопљара	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	1/2/4	Скела	МЕЂ/УШЋ
86	Лазарев град	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	4/2	/	МЕЂ
89	Код чесме	ДОЛ-БРД	МАГ	4/3/4	/	МЕЂ/УШЋ/ИЗВ
93	Селиште	ДОЛ-БРД	МАГ	1	Скела	МЕА-у

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из ПБД у доњем току З. Мораве издвајају се у виду појава попут речних ушћа, међуречја, меандра и извора. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (84)

или три (85) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника било је међуречје, односно терен између две или три реке, који је забележен у три случаја (60%). Два налазишта (40%) се налазе у унутрашњости меандра (80, 93), два (40%) су у близини ушћа (84, 89), док се само локалитет Код чесме (89) налази у близини извора (20%).

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у свих 5 случајева (100%) везан за флувијалне облике рељефа. У четири случаја (80%) локалитети су формиран на речним терасама (ФЛ1), док је локалитет Ивље-насеље (20%) смештен на плавинској лепези (ФЛ6). Литолошка подлога је на четири налазишта (80%) састављена од речно-терасних седимената (ФН 6-7), док је једино на налазишту Ивље-насеље састављена од пролувијалних седимената.

У свим рејонима налазишта заступљена по два водећа педолошка типа. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су алувијумом на пет налазишта, подзолом (ПДЗ) на три локалитета и гајњачом (КАМ-е) на два налазишта. Заступљеност педолошких типова указује да три налазишта (60%) гравитирају ка земљиштима (АЛУ-ПДЗ), која су најподеснија за мешовити развој земљорадње (80, 84, 86). Два налазишта (20%) гравитирају ка педолошким типовима (КАМе-АЛУ) који су најпогоднији за земљорадњу (89, 93).

Таб. 44. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из ПБД у доњем току 3. Мораве са надморском висином, врстом и позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Врста налазишта	Поз.
80	Ивље-насеље	ФЛ6	ФН/8	АЛУ-ПДЗ	150	Насеље	I
84	Конопљара	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	154	Насеље/Некропола	I
86	Лазарев град	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	153	Насеље	I
89	Код чесме	ФЛ1	ФН/6	КАМе-АЛУ	167	Насеље	I
93	Селиште	ФЛ1	ФН/6	КАМе-АЛУ	143	Насеље	I

Површине локалитета са хоризонтом ПБД у доњем току Западне Мораве утврђени су само на Конопљари код Читлука где је измерено 6,5 ha и на Лазаревом граду у Крушевцу, где је измерено око 5 ha. Оба налазишта су вишеслојна и имају врло комплексну стратиграфију тако да је тешко издвојити површину насеља из ПБД. У сваком случају из наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД у доњем току 3. Мораве износи 5,7 ha. Грађевинске структуре поуздано су регистроване на налазиштима која су систематски ископавана, тачније на Конопљари и Лазаревом граду. На оба налазишта су документовани остаци кућа и јама али се публикување ових открића svelo на пухо помињање без икаквих ближих детаља.

Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из ПБД документована су у близини четири налазишта (80%). На њима је могуће издвојити једино објекте и места утилитарног (86, 89, 90), сепулкарног (84) и религијског значаја (86, 89). У непосредној близини три налазишта евидентирана су савремена језгра насељених места (60%). Цркве или манастири документовани у два случаја (40%), док је гробље документовано само у близини Конопљаре.

Заједнице ПБД често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на четири локације (80%), односно једино на локалитету Код чесме у Белој Води није потврђен старији хоризонт. На све четири локације регистрован је материјал из старијег/средњег неолита. Налазишта са хоризонтом РГД (84, 86, 89) документована су у три случајева (60%), а са хоризонтом СГД (80, 86) у два случаја (40%). Једино су на Лазаревом граду документована сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД). Хоризонти из латена и историјских периода није потврђен једино на Селишту код

Маскара док је на два налазишта (40%) документован материјал из латена (80, 86), док је на два локалитета присутан хоризонт из антике (84, 89).

Таб. 45. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из ПБД у доњем току 3. Мораве

Бр. ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (на)	Грађ. Струк.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
80	Ивље-нас.	Насеље	?	/	/	2	1	/	3	1
84	Конопљара	Насеље/Некр.	6.5	куће/јаме	црква/гробље	1	1	2	/	2
86	Лазарев г.	Насеље	5	куће	тврђ./ црк./насеље	5	1	2	3	3
89	Код чесме	Насеље	?	/	чесма / насеље	/	1	2	/	1
93	Селиште	Насеље	?	?	насеље	1	1	/	/	/

Рано гвоздено доба

Хоризонт РГД заступљен је на 11 налазишта, која су распоређена у 8 савремених катастарских атара. Локалитети Имање Радојевић Јовице и Макве се налазе у атару Мачковца, Конопљара и Пањевац у атару Читлука, Јазбине и Орнице у Макрешану. Сви поменути локалитети представљају остатке насеља из РГД. Једини остаци некрополе из РГД евидентирани су на локалитету Јазбине код Макрешана, где су уједно константовани и остаци истодобног насеља.

Већина, коју чине 5 локалитета (45%) документована је на основу података прикупљених приликом археолошке проспекције. Шест налазишта су ископавана (55%), међу којима четири систематски (84, 86, 87, 92), а два сондажно (88, 90).

Географски положај откривених насеља из РГД у Доњем сливу Ј. Мораве показује да су свих 11 насеља (100%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима западноморавске долине. Налазишта у залеђу западноморавске долине, односно унутар огрранака околних планинских система још увек нису детаљније истраживана.

Осам налазишта се налази на позицијама чија хидрографска мрежа директно припада западноморавском сливу (72%), док преостала три налазишта припадају (28%) сливу Расине. Рељефна основа пет налазишта припада обронцима Гоча (46%), четири маси Темнићких брда (36%), док су два налазишта смештена на падинама Мојсињских планина (18%), а четири обронцима Послонских планина (13%).

Таб. 46. Налазишта из РГД у Доњем сливу 3. Мораве и њихово стање истражености

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
82	Имање Радојевић Ј.	Мачковац	Насеље	РЕК	НЕ
83	Макве	Мачковац	Насеље	РЕК	НЕ
84	Конопљара	Читлук	Насеље/Некропола	ИСКОП	ДА
85	Пањевац	Читлук	Насеље	РЕК	ДА
86	Лазарев град	Крушевац	Насеље	ИСКОП	ДА
87	Јазбине	Макрешане	Насеље/Некропола	ИСКОП	ДА
88	Орнице	Макрешане	Насеље	СОНД	ДА
89	Код чесме	Беле Воде	Насеље	РЕК	ДА
90	Богомоњиште	Кукљин	Градина	СОНД	ДА
91	Кућиште	Шанац	Насеље	РЕК	ДА
92	Бедем	Маскаре	Насеље	ИСКОП	ДА

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 10 случаја (91%) обухватају два рељефна појаса, односно долиנסко-брдско окружење (1-2), једино је окружење Шанца претежно

окренуто брдском рељефу. Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 132 до 488 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 90 m у околини налазишта (82-83) код Мачковца, па све до разлика од 353 m у окружењу налазишта (87-88) код Макрешана. На свим налазиштима висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку износе 188 m.

Таб. 47. Локалитети из РГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рел. појас	Над. вис. ширег окруж.
82	Имање Радојевић Ј.	I	Западноморавски	Гоч	1-2	150-240
83	Макве	I	Западноморавски	Гоч	1-2	150-240
84	Конопљара	I	Западноморавски	Гоч	1-2	141-246
85	Пањевац	I	Западноморавски	Гоч	1-2	141-246
86	Лазарев град	I	Расински	Гоч	1-2	137-279
87	Јазбине	I	Расињски	Мојсинске пл.	1-2	135-488
88	Орнице	I	Расињски	Мојсинске пл.	1-2	135-488
89	Код чесме	I	Западноморавски	Темњићко поб.	1-2	148-429
90	Богомоњиште	I	Западноморавски	Темњићко поб.	1-2	146-415
91	Кућиште	I	Западноморавски	Темњићко поб.	2	138-317
92	Бедем	I	Западноморавски	Темњићко поб.	1-2	132-243

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара није утврђена за налазиште у Крушевцу, док су атари преосталих 10 налазишта изразито ратарски.

У окружењима 9 налазишта документована је заступљеност једног или више минералних ресурса (82%). Евидентирани су минерални извори (MI), лежишта глине (GL), кремена (SiO₂), бакра (Cu) и злата (Au). Шест налазишта (82-83, 86-88) својим атарима заузимају металичне ресурсе (55%). У три атара регистрована су лежишта бакра (86-88), а у ширем окружењу налазишта у Мачковцу (82-83) регистровано је лежиште злата. Преосталих 5 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (45%), док се у три атара неметалични и металични ресурси јављају комбиновано. У четири атара (36%) евидентирани су минерални извори (84-85, 89-90), три атара (27%) имају у свом окружењу лежиште кремена (86-88), док су глиништа присутна у атарима шест (55%) налазишта (82-83, 89-90). Сви металични ресурси су позиционирани у ширим атарима налазишта, осим у случају Лазаревог града који се налази у близини бакроносног тока Раине. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у четири случаја, а представљени су у два случаја глиништима (82-83), док су у рејону Кукљина и Беле Воде забележени термоминерални извори.

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 10 налазишта (91%) која највише нагињу ка комбинованом долињско-брдском рељефу, док је изразито брдски рељеф једино доминантан у окружењу Кућишта код Шанца. Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци забележени су у четири случајева (36%), док се рејони свих преосталих налазишта (64%) налазе на саобраћајним чвориштима између магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ).

Локалитети са хоризонтом РГД у доњем сливу 3. Мораве у једном случају гравитирају ка једном речном току (9%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у 6 случајева (55%), док четири налазишта (36%) гравитирају ка три речна тока. У 6 случајева (55%) су налазишта окренута пловној реци, док је преосталих пет налазишта су окренута првенствено ка токовима четврте категорије (35%). На свих шест

налазишта (100%) поред пловних река (84, 87-88, 90-92) регистровани су речни прелази преко З. Мораве. У четири случаја оближњи прелаз је скела (67%), док су у близини два налазишта (33%) регистровани газова.

Таб. 48. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоп. оријентација	Врста минералног лежишта	Поз. ресурса
82	Имање Радојевић Јовице	I	РАТ-СТО	Gl/Au	1/3
83	Макве	I	РАТ-СТО	Gl/Au	1/3
84	Конопљара	I	РАТ	MI	1
85	Пањевац	I	РАТ-СТО	MI	1
86	Лазарев град	I	/	Cu /SiO ₂	1/3
87	Јазбине	I	РАТ	Cu /SiO ₂	3/2
88	Орнице	I	РАТ	Cu /SiO ₂	3/2
89	Код чесме	I	РАТ	MI /Gl	2/2
90	Богомоњиште	I	РАТ	MI /Gl	3/2
91	Кућиште	I	РАТ	/	/
92	Бедем	I	РАТ	/	/

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из РГД у доњем току Ј. Мораве издвојене су у виду појава попут речних ушћа, међуречја, меандра, извора, клисура и мочвара. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (84, 92), три (88-89) или чак четири (87) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 8 случајева (73%). Шест налазишта (55%) се налазе у међуречју два или три речна тока. Три налазишта се налазе поред речних меандра и то два на спољној (18%), а три на унутрашњој страни меандровог лука (27%). Тако да из наведеног произилази да су насељеници у 8 случајева насељавали простор поред равних речних токова (73%). Једно налазиште (9%) је смештено поред извора воде (89), а поједно (9%) у клисури (87) и мочвари (83).

Таб. 49. Локалитети РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. прел.	Хидрографија
82	Имање Радојевић Ј.	МАГ	ДОЛ-БРД	4/4	/	МЕЂ
83	Макве	МАГ	ДОЛ-БРД	4	/	МОЧ
84	Конопљара	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/2/4	Скела	МЕЂ/УШЋ
85	Пањевац	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	4/4	/	УШЋ
86	Лазарев град	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	4/2	/	МЕЂ
87	Јазбине	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/2/4	Газ	МЕЂ/УШЋ/МЕА-с/КЛИ
88	Орнице	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/2/4	Газ	МЕЂ/УШЋ/МЕА-с
89	Код чесме	МАГ	ДОЛ-БРД	4/3/4	/	МЕЂ/УШЋ/ИЗВ
90	Богомоњиште	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	Скела	УШЋ
91	Кућиште	МАГ	БРД	1/4	Скела	УШЋ
92	Бедем	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	Скела	УШЋ/МЕА-у

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 7 случајева (64%) везан за флувијалне облике рељефа, док су четири налазишта (36%) на формацијама падинског рељефа. Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити седам локација (45%) на

речним терасама (ФЛ1), два налазишта су на благим (Д1), а два (18%) на стрмим падинама (Д2). Литолошку подлогу на 7 налазишта (64%) чине флувијалне наслаге, односно речно-терасни седименти (ФН 6/7). Два налазишта (18%) су на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1), док су преостала два локалитета (18%) на високо кристалним метаморфним стенама (СС4).

Таб. 50. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из РГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморф.	Литол.	Педологија	Над. Вис.	Поз.
82	Имање Радојевић Јовице	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	150	I
83	Макве	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	150	I
84	Конопљара	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	154	I
85	Пањевац	ФЛ1	ФН/7	ПДЗ	151	I
86	Лазарев град	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	153	I
87	Јазбине	Д1	ЈН/1	КАМе-КАМд	150	I
88	Орнице	Д1	ЈН/1	КАМе-КАМд	160	I
89	Код чесме	ФЛ1	ФН/6	КАМе-АЛУ	167	I
90	Богомоњиште	Д2	СС/4	КАМд	260	I
91	Кућиште	Д2	СС/4	ПДЗ-АЛУ	151	I
92	Бедем	ФЛ1	ФН/6	КАМе-АЛУ	146	I

Углавном су у рејону налазишта заступљена по два водећа педолошка типа, што је забележено у 10 случајева, док је једино у рејону Пањеваца код Читлука доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су алувијумом на 8 налазишта, подзолом на 6 налазишта, гајњачама односно етричним камбисолом на четири локалитета, а дистричним камбисолом на три налазишта.

Надморска висина самих налазишта креће се од 146 m на локалитету Бедем код Маскара до 260 m на Богомољишту код Кукљина. Обзиром да је Богомољиште уједно и једино налазиште на већој надморској висини од 200 m, преосталих 10 налазишта (91%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 167 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом РГД у доњем току Западне Мораве утврђени су за 8 локалитета (63%). Измерене површине се крећу од 2 до 6,5 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Конопљара у Читлуку, док је најмања површина измерена на платоу локалитета Бедем код Маскара. Није утврђена површина ни за једно једнослојно налазиште. Изузетно пространа (преко 20 ha) и налазишта са површином између 10 и 20 ha нису регистрована. Налазишта са површином између 3 и 10 ha регистрована на четири (36%) локације (84, 86-87, 90), док су четири (36%) локације (85, 88, 91-92) има површину до 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД у доњем току Западне Мораве износи 3,8 ha. На више налазишта (84, 86-88, 90, 92) су регистровани грађевински остаци. Међутим осим неколико недовољно документованих јама на Конопљари и Бедему, грађевински објекти нису поуздано раздвојени и хронолошки дефинисани у свим осталим случајевима.

Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из РГД, документована су у близини 9 налазишта (82%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве, насеља), сепулкарног (гробља) и религијског значаја (цркве, записи). У непосредној близини четири налазишта евидентирана су гробља (36%), док су цркве или манастири документовани у 3 случаја (27%), а свети запис у једном случају (9%). Остаци тврђава из историјских периода

забележени су на три налазишта (27%), савремена насеобинска језгра се срећу у два случаја (18%), док је спомен чесма регистрована уз једну локацију (9%).

Таб. 51. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из РГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П	Грађ. стр.	Трад. Објекат	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
82	Имање Радојевић Ј.	Насеље	?	/	црква	/	/	2	/	/
83	Макве	Насеље	?	/	/	/	/	2	/	/
84	Конопљара	Насеље/Некроп.	6.5	јаме	црква/гробље	1	1	2	/	2
85	Пањевац	Насеље	2.5	/	гробље	/	/	2	/	1
86	Лазарев град	Насеље	5	?	тврђава/ црква/насеље	5	1	2	3	3
87	Јазбине	Насеље/Некроп.	4.5	?	тврђава	2	/	2	3	1
88	Орнице	Насеље	3	?	гробље	2	/	2	/	/
89	Код чесме	Насеље	?	/	чесма / насеље	/	1	2	/	1
90	Богомоњиште	Градина	4.5	?	запис	1	/	2	3	/
91	Кућиште	Насеље	2.5	/	/	1	/	2	/	/
92	Бедем	Насеље	2	јаме	гробље/тврђава	3	/	2	3	3

Заједнице РГД у доњем току 3. Мораве често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 8 локација (73%), међу којима три локације (27%) садрже слој из ПБД, док чак пет налазишта (45%) садрже материјал из позног енеолита. Хоризонт СГД забележен је на 4 налазишта (36%), док су сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД) забележена само на Лазаревом граду. Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 6 налазишта (55%), међу којима је најприсутнији хоризонт из средњег века утврђен на свих 6 налазишта.

Старије гвоздено доба

Хоризонт СГД у Доњем току 3. Мораве заступљен је на 6 налазишта, која су распоређена у 5 савремених катастарских атара. Једино се локалитети Ивље-некропола и Ивље-насеље код Глободера налазе у истом атару и врло је вероватно да представљају однос истодобног насеља и некрополе, на шта упућује и мала међусобна удаљеност (600 m). Из тих разлога, локалитет Ивље-некропола је изузет из анализе образаца насељавања. Према доступним подацима за сада постоје само индиције да су на локалитету Јазбине код Макрешана откривени остаци девастиране некрополе и насеља из СГД. На сва пет локалитета постојање хоризонта из СГД је документовано ископавањима. Два локалитета су ископавана отварањем мањих тест сонди, а три путем обимнијих заштитних истраживањима.

Таб. 52. Налазишта из СГД у Доњем сливу 3. Мораве и њихово стање истражености

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
80	Ивље-насеље	Глободер	Насеље	СОНД	НЕ
86	Лазарев град	Крушевац	Насеље	ИСКОП	ДА
87	Јазбине	Макрешане	Насеље/Некропола	ИСКОП	ДА
90	Богомоњиште	Кукљин	Градина	СОНД	ДА
92	Бедем	Маскаре	Градина	ИСКОП	ДА

Географски положај насеља СГД у Доњем сливу З. Мораве показује да је свих пет насеља (100%) смештено у првој зони (I), односно у оквирима западноморавске долине. Три налазишта се налазе на позицијама чија је хидрографска мрежа директно везана за западноморавски слив (60%), док су два налазишта (40%) у сливу Расине али у делу реке који протиче кроз западноморавску долину. Релјефна основа два налазишта припада масиву Гоча (40%), два огранцима Темнићких брда (40%), док се Јазбине код Макрешана (20%) налазе у подножју Мојсињских палнина.

Таб. 53. Локалитети из СГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Релјефни појас	Над. вис. окружења
80	Ивље-насеље	I	Западноморавски	Гоч	1-2	150-240
86	Лазарев град	I	Расински	Гоч	1-2	137-279
87	Јазбине	I	Расински	Мојсинске пл.	1-2	135-488
90	Богомоњиште	I	Западноморавски	Темнићко поб.	1-2	146-415
92	Бедем	I	Западноморавски	Темнићко поб.	1-2	132-243

Шира окружења налазишта ($r = 5$ km) у свих пет случајева (100%) обухватају два релјефна појаса, дефинисана као долинско-брдско окружење. Максималне висинске коте у окружењима варирају од 132 до 488 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 90 m у околини налазишта Ивље-насеље, па све до рекорних 353 m висинске разлике у окружењу Јазбина код Макрешана. На свих пет налазишта висинске вариације у околном релјефу су мање од 500 m и у просеку износе 193 m.

Пољопривреда прединдустријских сеоских атара није одређена за Крушевац из већ наведених разлога, док је у код свих осталих налазишта (80%) орјентисана изразито ка ратарству.

У окружењима четири налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (80%). Евидентирана су лежишта глине (GL), кремента (SiO₂), минерални извори (MI), лежишта бакра (Cu) и злата (Au). Три налазишта (80, 86-87) својим атарима заузимају лежишта металичних сировина (60%), међу којима су у два атара регистрована лежишта бакра (86-87), док је у атару Ивља регистрована златоносна река. Једино налазиште Богомољиште код Кукљина гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима, док у околини Бедема код Маскара нису регистроване минералне сировине. У два атара (40%) евидентирана су лежишта глине (86-87), два атара (40%) имају у свом окружењу лежишта кремента (36-38, 42-43, 45, 59-61, 63), док су једино у окружењу Богомољишта код Кукљина евидентирани термоминерални извори. Лежишта бакра су једино у случају Лазаревог града позиционирана у рејону локалитета, док су сва остала металична лежишта (80, 86) у ширем окружењу налазишта. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су само у случају Ивља, где је глина широко доступна, док је индустријски експлоатисано лежиште позиционирано у ужем окружењу локалитета недалеко од тока Западне Мораве.

Таб. 54. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	Минерална лежишта	Позиција ресурса
80	Ивље-насеље	I	РАТ	GL / Au	1/3
86	Лазарев град	I	/	Cu / SiO ₂	1/3
87	Јазбине	I	РАТ	Cu / SiO ₂	3/2
90	Богомоњиште	I	РАТ	MI / GL	3/2
92	Бедем	I	РАТ	/	/

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) установљено је да се сви локалитети налазе у долињско-брдском окружењу. Рејони налазишта кроз које пролазе само магистрални правци забележени су у три случајева (60%), док се преостала два локалитета налазе на саобраћајном чворишту (МАГ и РЕГ), односно у близини ушћа Расине у З. Мораву.

Локалитети са хоризонтом СГД у доњем сливу З. Мораве у три случаја гравитирају ка два речна тока (60%). У случају Јазбина гравитирају ка три речна тока, а у случају Ивља ка једном речном току. У три случаја (60%) су налазишта окренута ка току пловне реке, док је само Лазарев град поред оближњег потока окренут и регионалном току реке Расине. Локалитет Ивље се налази у долини З. Мораве али му једини оближњи речни ток заправо представља локални поток четврте категорије. Сва три налазишта (87, 90, 92) поред пловних река се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Ј. Мораве. Прелаз у два случаја (90, 92) представља скела, а у једном речни газ (87).

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из СГД у доњем сливу З. Мораве издвојене су у виду појава попут речних ушћа, међуречја, меандра и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (92) или чак четири (87) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у три случаја (60%), исто толико налазишта је забележено и поред меандра (60%) међу којима се један налази на спољној (20%), а два на унутрашњој страни меандровог лука (40%). Тако да из наведеног произилази да су насељеници у два случаја насељавали површине поред равних речних токова (40%). Два налазишта (40%) су у међуречју, док се само Јазбине код Макрешана налазе у зони речне клисуре.

Таб. 55. Локалитети РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. Прел.	Хидрографија
80	Ивље-насеље	МАГ	ДОЛ-БРД	4	/	МЕА-у
86	Лазарев град	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	4/2	/	МЕЂ
87	Јазбине	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	1/4/4	Газ	МЕЂ/УШЋ/МЕА-с/КЛИ
90	Богомоњиште	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	Скела	УШЋ
92	Бедем	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	Скела	УШЋ/МЕА-у

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у три случаја (60%) је везан за флувијалне облике рељефа, док су два налазишта (40%) на падинским формацијама. Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити две локације (40%) на речним терасама (ФЛ1), једна (11%) на плавинским лепезама (ФЛ6). Налазишта на падинским формацијама представљена су једним налазиштем на благим падинама (Д1) и једним налазиштем на оштрим падинама (Д2).

Литолошка подлога на три налазишта (60%) је везана за флувијалне наслагае, једно (20%) је на језерским наслагама, а једно (20%) на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена. Софистициранијом поделом издвајамо два локалитета локалитета (60%) на речно-терасним седиментима (ФН 6-7), један локалитет је на пролувијалним седиментима (ФН 8), један на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1), а једно на кристалним метаморфним стенама (СС4).

Најчешће су у рејону налазишта заступљена по два водећа педолошка типа, што је забележено у четири случајева, док је само у случају Богомоњишта доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су алувијумом, подзолом, гајњачама и дистричним камбисолом на по два локалитета.

Таб. 56. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из РГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литол. огија	Педологија	Над. Вис.	Поз.
80	Ивље-насеље	ФЛ6	ФН/8	АЛУ-ПДЗ	150	I
86	Лазарев град	ФЛ1	ФН/7	АЛУ-ПДЗ	153	I
87	Јазбине	Д1	ЈН/1	КАМе-КАМд	150	I
90	Богомоњиште	Д2	СС/4	КАМд	260	I
92	Бедем	ФЛ1	ФН/6	КАМе-АЛУ	146	I

Заступљеност педолошких типова указује да два налазишта (40%) гравитирају ка претежно шумским земљиштима (КАДд, КАМе-КАМд). Два налазишта (40%) гравитирају ка комбинацији алувијума подесног за земљорадњу и подзола подесног за шумску вегетацију. Једино се Бедем код Маскара издваја као претежно ратарски рејон (21%), док је градина на Богомоњишту код Кукљина на земљишту (КАМд) које највише погодује развоју шумске вегетације.

Надморска висина самих налазишта креће се од 146 m на локалитету Бедем код Маскара до 260 m на Богомоњишту код Кукљина. Осим Богомоњишта преостала четири налазишта су смештена на позицијама чије коте не прелазе 200 m н.в. са просечном висином од 149 m н.в. Просечна висина свих пет налазишта износи 172 m н.в.

Таб. 57. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из СГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П на	Грађев. Струк.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
80	Ивље-насеље	Насеље	?	/	/	2	1	/	3	1
86	Лазарев град	Насеље	5	?	тврђ./црква/насеље	5	1	2	3	3
87	Јазбине	Нас./Некроп.	4.5	?	тврђава	2	/	2	3	1
90	Богомоњиште	Градина	4.5	Фортиф./ров	запис	1	/	2	3	/
92	Бедем	Градина	2	куће/јаме/пећ	гробље/тврђава	3	/	2	3	3

Грађевинске структуре из хоризонтима СГД регистрована су Богомоњишту код Кукљина и Бедему код Маскара. На локалитетима попут Лазаревог града и Јазбина откривени остаци грађевина се само помињу без хронолошке диференцијације. Савремене или историјски познате објекте и места са традицијом у непосредној близини налазишта из СГД, документована су у близини четири налазишта (80%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве, насеља), сепкуларног (гробља) и религијског значаја (цркве, записи). На самим налазиштима из СГД је у три случаја евидентирана тврђава из историјских епоха (60%). Гробља (92), цркве (86), свети записи (90) и језгра савремених насеља (86) су документовани на по једном налазишту.

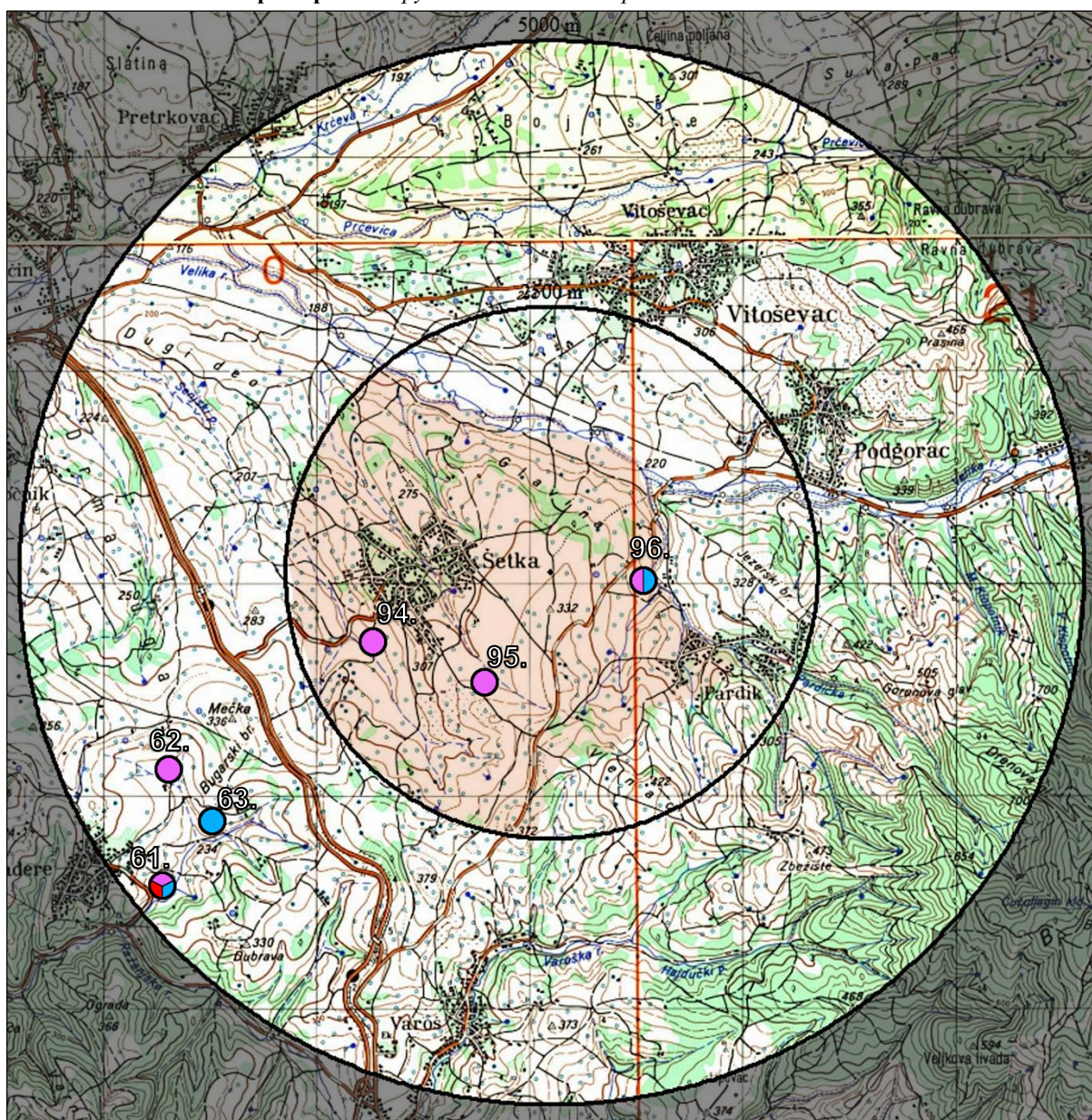
Простор са традицијом коришћења из старијих периода је потврђен на свих пет локација (100%), међу којима се издвајају четири локације (80%) са слојем из РГД и две локације са хоризонтом из ПБД. Сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД) заступљена су једино на локалитету Лазарев град у Крушевцу. Међу хоризонтима који су старији од ПБД издвајају се три локалитета са слојем из позног енеолита и два локалитета са хоризонтом из старијег/средњег неолита. Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на четири налазишта (80%), међу којима је најприсутнији хоризонт из средњег века утврђен на сва четири налазишта.

10. КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА У ПАРАЋИНСКОМ ПОМОРАВЉУ

10.1. ШЕТКА

Шетка (1019 ха) је сточарско–ратарско сеоско насеље збијеног типа, које административно припада општини Ражањ. Налази се у централном делу тзв. Ражањског платоа, 2 км источно од превоја Мечка на ауто–путу Београд–Ниш, односно 6 км северно од Ражња. Шире окружење Шетке се претежно простире на неогеном благо заталасаном терену²³², који уједно представља развође сливова између Јовановачке и Ражањске реке.

Карта бр. 49. Окружење Шетке и Пардика са локалитетима

Поред поменутих долина важан саобраћајни значај има клисура Ражањске реке и превој Мечка (336 m) , као транзитни пункт између јужноморавске и великоморавске

²³² То је брежуљкасто подручје смештено између западних обронака Буковика (894 m) и источних обронака Послонских планина (491 m) .

долине. Од неметаличних сировина из окружења издваја се лежиште глине²³³, недалеко од Ражња, а 4,5 км јужно од Шетке. На основу топонимије лоцирана су два потеза са називом Слатина²³⁴ и један са називом Смрдан којим се обележава позиција сумпорних бара (Николић 2003: 22).

94. УТРИНЕ

Резултати скромних археолошких истраживања на локалитету публиковани су кроз радове углавном везане за неолитску епоху²³⁵ (Fewkes, 1935: 666; 1936: 60–61; Гарашанин Гарашанин 1951:56; Стојић, Чађеновић 2006: 237; Милановић, Милојевић 2013; Милојевић и др. 2015; Милојевић, Милановић 2017: 14; Milojević i dr. 2019: 20–21).

Географски контекст налазишта

Утрине и Лојзе заузимају два међусобно повезана потеза која се простиру на СЗ обронку Буковика (сл. 52), који се пружа упореднички између токова Шеткарског и Сењског потока. Локалитет на Утринама се налазе ЈЗ од Шетке на падини изнад десене обале Сењског потока, недалеко од ушћа локалног водотока и извора воде.

Сл. 62. Аерофотографија Шетке са локалитетима Утрине (лево) и Ливаде изнад лојза (десно) (прилагођена фотографија из: Милојевић и др. 2016)

Археолошки контекст налазишта

Локалитет Утрине је првенствено познат као неолитско налазиште документовано још тридесетих година прошлога века захваљујући личном ангажовању

²³³ На самом налазишту глине које има дугу традицију експлоатације, основана је фабрика АД ИГМ "Раџанј" која се бави производњом репа, цигле и других грађевинских производа од печене глине.

²³⁴ Један потез се налази на југу у близини Ражња, а други на северу у околини Претрковца.

²³⁵ Локалитет је у археолошку литературу ушао под називом Ливаде изнад лојза, по потезу Лојзе који се надовезује на потез Утрине и неолитски локалитет. Каснијим рекогносцирањима (2014-2016. год.) утврђено је да се материјал из гвозденог доба простире на оба потеза, па се на овом месту предлаже назив Утрине – Лојзе.

А. Оршића–Славетића (Милојевић и др. 2016). Наводно, том приликом су поред винчаског насеља евидентирани и налази урни из бронзанодобне некрополе (Гарашанин, Гарашанин 1951: 56). Наредна рекогносцирања у рејону обављана су ангажовањем НМК, као и приликом пројекта проспекције АИ и ЗМА (2014–2016) (Милановић, Милојевић 2013; Милојевић и др. 2015; Милојевић, Милановић 2017: 14). Установљено је да на Утринама пре свега доминира пространо винчанско насеље са површином преко 10 ха. Поред неолитског материјала на локалитету је спорадично проналажена керамика из РГД²³⁶. Керамички мобилијар представљен је посудама које су украшене фасетирањем и орнаментом у виду низа квадратних убода изведених помоћу радла, може се приписати оквирима На В фазе (Т. Т. XXXV/1-3).

95. ЛИВАДЕ ИЗНАД ЛОЈЗА

Извештаји са истраживања локалитета су публиковани у свега пар радова (Стојић, Чађеновић 2006: 236; Чађеновић 2011: 44).

Географски контекст налазишта

Потез Лојзе односно *Ливаде изнад Лојза* се простире у габаритима истог брда као и налазиште на Утринама, тако да се оба налазишта налазе у готово индентичном географском окружењу. Сам локалитет је позициониран ЈИ од Шетке на падини са супротне стране од Утрина, која се спушта до леве обале Шеткарског потока. Налазиште Ливаде изнад Лојза се налази на око 1 км удаљености ка СИ од Утрина.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет Ливаде изнад Лојза је евидентиран након рекогносцирања НМК приликом чега су установљени остаци из РГД међу којим се издваја примерак зделе увученог фасетираног обода, украшен низом урезаних таласастих орнамената (Стојић, Чађеновић 2006: Т. СXXX; Чађеновић 2011: 44).

10.2. ПАРДИК

Пардик (851 ha) је традиционално сточарско сеоско насеље разбијеног типа, на локалном путу Ражањ – Пардик, 6 км СИ од Ражња и 2,5 км источно од Шетке. Уже окружење Пардика обухвата планинско и подпланинско подручје Буковика (894 m) које је сконцентрисано око Пардичке реке и њених притока Кањику, Церашу и Ћелијском потоку. У атару се лежита графита на обронцима Буковика, док су у обалама Пардичке реке заступљени слојеви глине (Veselinović i dr. 1970: 36–37).

96. ПАРДИЧКА РЕКА

Локалите је релативно скоро ушао у археолошку литературу (Стојић, Јоцић 2006: 199; Милојевић, Милановић 2017: 18–19).

Географски контекст налазишта

Потез заузима зараван уз десну обалу Пардичке реке СЗ од Пардика. У питању је блага падина на истоку Главине (299 m), која се лепезасто спушта у зараван између леве обале Пардичке реке и ушћа потока Цераш.

²³⁶ Међутим, главна концентрација материјала из гвозденог доба, као ни евентуални габарити насеља нису утврђени.

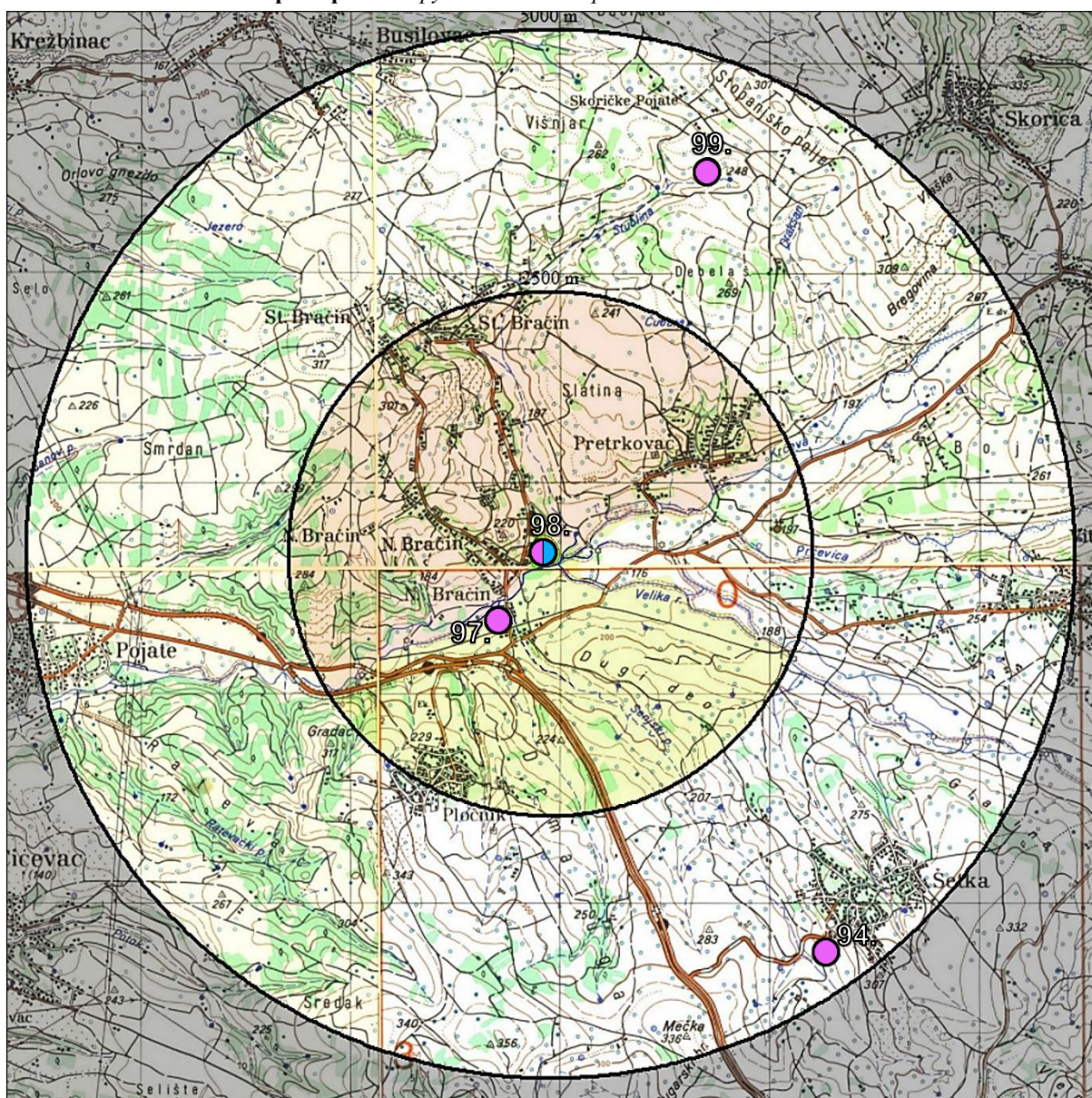
Археолошки контекст налазишта

Материјал са локалитета је као случајни налаз одавно присутан у збирци НМН али први стручни обилазак терена обављен је приликом реализације пројекта АИ и ЗМА (2014–2016). Налазиште линеарно прати ток Пардичке реке на деоници од око 400 m. На површини је евидентирана релативно ретка заступљеност археолошког материјала, који се може узети за позни период РГД и СГД (Т. XXXV/4-6).

10.3. НОВИ БРАЧИН

Нови Брачин (1.028 ха) је ратарско-сточарско сеоско насеље разбијеног типа, које административно припада општини Ражањ. Налази се на путу Ражањ – Параћин, 9 км на северозапад од Ражања. Шире окружење Брачина подразумева неогени терен са обе стране долине Јовановачке реке на месту где се сусрећу ниски обронци Буковика (894 m) , Рожња (897 m) и Самањца (852 m) .

Карта бр. 50. Окружење Новог Брачина са локалитетима

Од минералних ресурса у широј околини могу се издвојити лежишта графита код Витошевца (Veselinović i dr. 1970: 45), као и потенцијални извори соли на потезу Слатина северно од Новог Брачина.

97. ЈОВАНОВАЦ

Бројне археолошке публикације које помињу ово налазиште, ретко су се бавиле остацима из праисторијске епохе (Рашковић, Чађеновић, 2013: 142–143; Милојевић, Милановић 2017: 16; Рашковић 2020).

Географски контекст налазишта

Називом Јовановац се обележава потез који обухвата стари део сеоског насеља²³⁷, односно. Само налазиште је позиционирано у алувијалној равници са леве стране Јовановачке реке, недалеко од ушћа Сењског потока. То је позиција од изузетног саобраћајног значаја с обзиром да се код Јовановца укрштају путеви који силазе са превоја Мечка и регионални планински путеви кроз теснаце Крчеве и Велике реке.²³⁸

Археолошки контекст налазишта

На налазишту у Јовановцу давно је индицирана античка путна станица Пресидијум Дасмини (Praesidium Dasmini) али опсежнија истраживања никада нису обављена, тако да је археолошка ситуација са локалитета позната само на основу проспекције. Приликом рекогносцирања АИ и ЗМА 2014. године, установљено је да на периферији античког локалитета постоји хоризонт из раног и млађег гвозденог доба (Милојевић, Милановић 2017: 16, Т. 2/10–14). Налази из РГД (Т. XXXV/7-8) регистровани су једино у ораници која је била дубински изорана.

98. КОНОПЉИШТЕ

Археолошки подаци о праисторијском налазишту на потезу Конопљиште за сада су познати само на основу једне публикације (Милојевић, Милановић 2017: 16).

Топографски контекст налазишта

Потез Конопљиште се налази на месту где је испреплетана мрежа неколико речних токова који заједно учествују у формирању Јовановачке реке. Заправо то је њена долинска равница која се код Конопљишта шири спајањем Стублине, Прчевице, Крчеве и Велике реке заједно са неколико испреплетаних рукаваца. Само налазиште се налази на десној долинској страни, у подножју југоисточних падина Планишта (220 m) и Слатине (220 m), са обе стране потока Стублина. Нешто низводније од локалитета почиње долинско сужење Јовановачке реке на деоници између Брачина и Појата, док јужно од локалитета одваја пут ка превоју Мечка (336 m).

Археолошки контекст налазишта

Једина евиденција локалитета на Конопљишту је направљена 2014. године приликом реализације пројекта *Археолошка проспекција Алексиначке котлине*

²³⁷ Јовановац је стари назив за Нови Брачин.

²³⁸ На месту данашњег Новог Брачина лоцирана је античка путна станица (Драгашевић 1877: 32; Miller 1916: 531; Петровић 1976: 92-93; Каниц 1985: 112; Петровић 2007: 73; Рашковић 2009: 20; Љубимировић 2016: 232-233), док је саобраћајни значај насеље одржавло и током периода турске доминације када се помиње као дербенцијско село са обавезом гајења улачких коња (Гарић Петровић, Амедоски 2013: 125), одржавајући такав статус и током XIX века када је на локалитету Јовановац подигнута мензулана (Гавриловић 1922: 119).

(Милојевић, Милановић 2017: 16). Том приликом је поред документовања основних података о локалитету испитивана и његова шира околина у циљу евидентирања природних потенцијала (Милановић, Милојевић 2016). Површински остаци налазишта су регистровани у равници на уском простору уз леву и десну обалу потока Стублина²³⁹, на површини од око 2,5 ха. Археолошки материјал са локалитета је заступљен искључиво у зони непосредно око обала потока, док на оближњим падинама Пландишта и Слатине није регистровано присуство археолошког материјала. Керамички мобилијар чине налази из позне фазе РГД и СГД. Праисторијски керамички инвентар карактеришу зделе увученог фасетираног обода, посуде украшене тремолирањем, канеловањем, пластичним тракама са урезима и цик-цак тракама које су изведене неизменичним троугаоним убодима у два низа (Т. XXXVI/1-6) (Милојевић, Милановић 2017: Т. 2/5–9). Материјал оваквих карактеристика се у сливу Велике и Јужне Мораве везује за позну фазу РГД (На В2/3) и СГД (На С) (Стојић 1981: 37–38, Т.IV/1–7; Булатовић и др. 2016: 97–102, Т. II/18–22).

Сл. 63. Аерофотографија Новог Брачина са положајем лок. Јовановац (лево) и Конопљиште (десно)

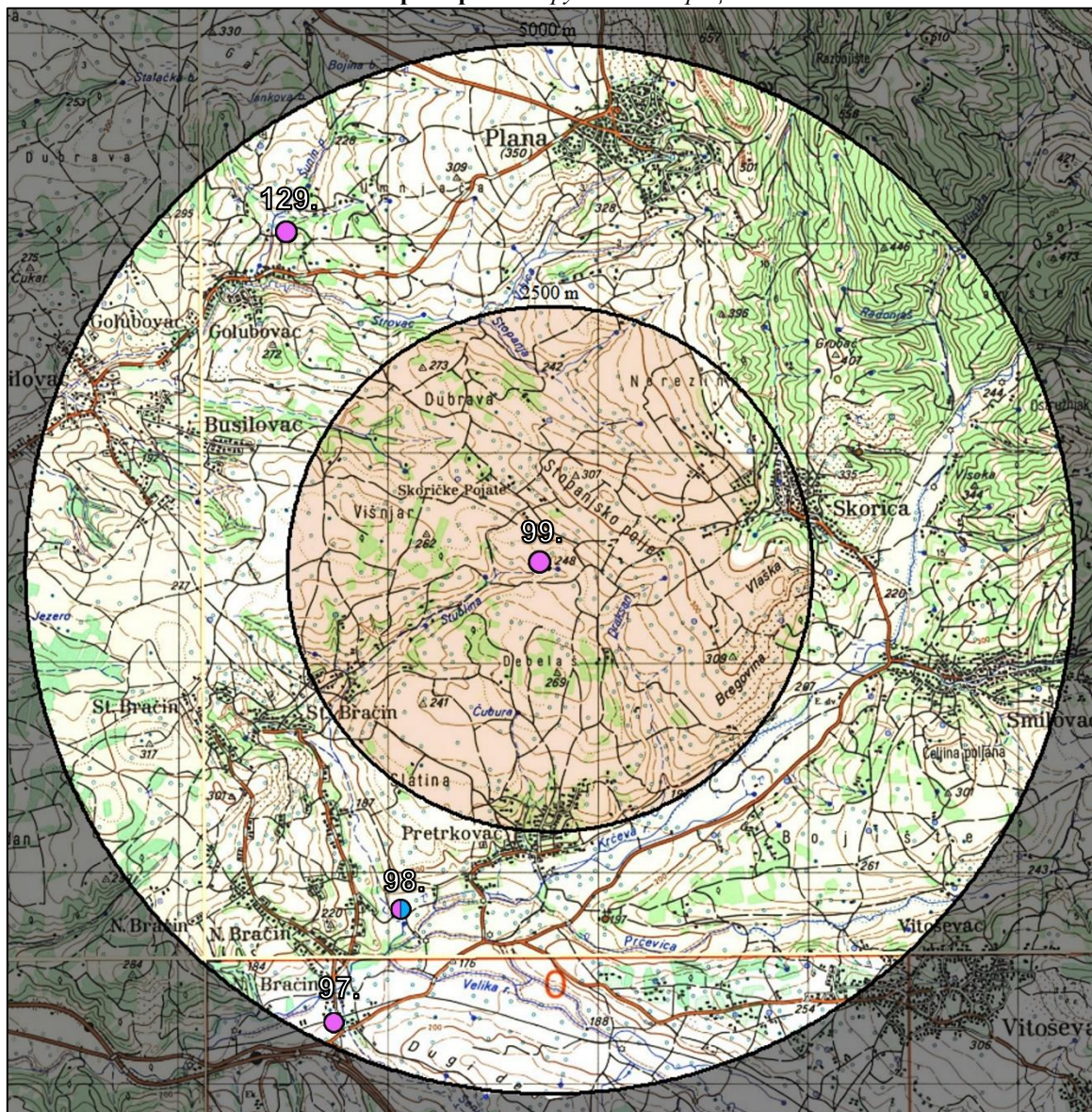

10.4. СКОРИЦА

Скорица (1179 ха) је сточарско сеоско насеље збијеног типа, које административно припада општини Ражањ. Налази се на локалном путу Ражањ – Брачин – Скорица, 19 км северозападно од Ражња. Шире окружење Скорице подразумева област у јужном подножју планине Баба (656 m) на побрђу које се формирало изнад десне долинске стране Скоричког потока. Топоними који би могли означавати засољена земљишта су регистрована на потезу Сланиште и Слатина, 2,8 km западно и 2,3 km јужно од локалитета. Околни терен се простире у висинској зони између 165–510 m, а истичу се бројне кречњачке формације са више вртача, врела и пећина. На основу топономистичких показатеља у јужном делу окружења недалеко од села Претрковац регистрован је потез са сланим земљиштем.

²³⁹ Интересантно је да материјал са локалитета заступљен искључиво око обала потока, док на падинама Пландишта и Топлика није регистровано присуство археолошког материјала.

Карта бр. 51. Окружење Скорице

99. СТУБЛИНА

Сазнања о налазишту нису публикована у стручној литератури, тако да извор података представља археолошки материјал и документација из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Потез Стублина се налази на југозападном ободу сеоског атара, недалеко од Скоричких појата и подразумева област са благо заталасаним тереном у изворишном делу истоименог потока. Сам локалитет се налази на десној падинској страни потока Стублина на месту где се уливају још три мања сезонска тока. Ужа околина налазишта сконцентрисана је на побрђу око развођа сливова Планске и Јовановачке реке.

Археолошки контекст налазишта

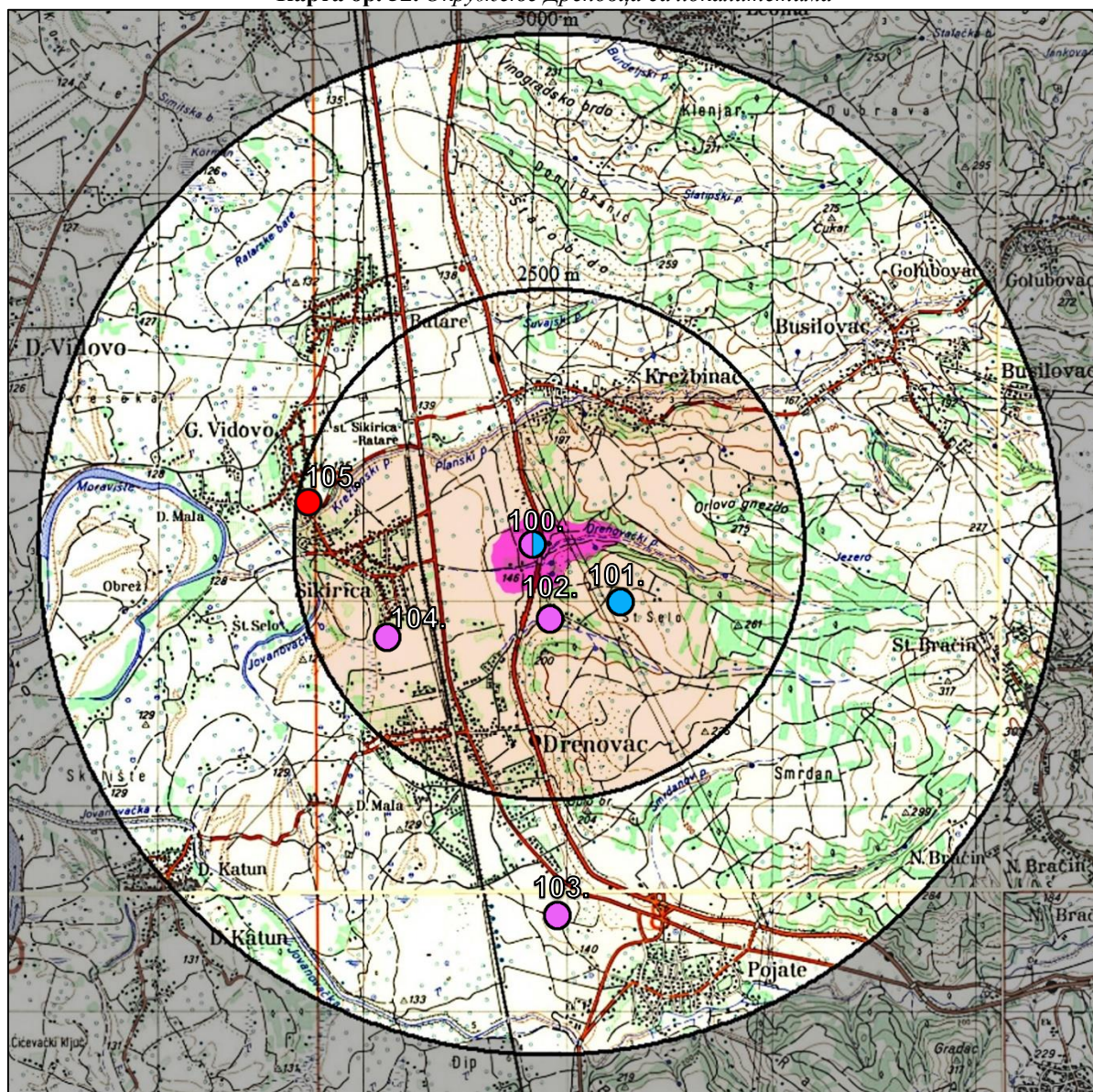
Локалитет је евидентиран приликом рекогносцирања ЗМП, током 1983. године. На површини, чије димензије нису прецизно утврђене, регистрован је археолошки материјал, који се може везати за млађу фазу РГД (Т. XXXVI/7-8). Индикативан је

фрагмент питоса са масивним косо разгрнутоим ободом и једном сачуваном канелуром на врату (Т. XXXVI/8). Облик је регистрован у објектима 139, 141 и 143 на Калакачи (Medović 1988: sl. 277/2; 280/2, 4; 283/1–2, 5), док је на југу познат са урне откривене у Лапотинцу (Vasić 1977, 25–27). Поред керамике из РГД на локалитету је евидентиран материјал из старијег/средњег неолита и ране антике.

10.5. ДРЕНОВАЦ

Дреновац (1599 ха) је ратарско–сточарско сеоско насеље збијеног типа, које административно припада општини Параћин. Налази се на путу Параћин – Појате, 10 km јужно од Параћина. Шире окружење Дреновца налази се на јужном ободу великоморавске котлине. Обухвата десну долину страну В. Мораве и најисточније обронке планине Баба, гравитирајући тако у висинској зони између 128–298 m н.в.

Карта бр. 52. Окружење Дреновца са локалитетима

Уже окружење свих налазишта некада је захватало доњи ток и ушће Јовановачке реке, чији ток је омогућавао регионалне везе ка Ражањском платоу, Алексиначкој и Сокобањској котлини. На основу етимологије и топонамистике у окружењу Дреновца евидентирани су појаве засољеног земљишта на потезу Слатина, као и лежишта сумпорвите воде и балата око тока Смрданског потока и потеза Смрдан.

100. СЛАТИНА – ТУРСКА ЧЕСМА

Налазиште је готово пола века присутно у стурчној литератури али је пажња истраживача углавном усмеравана на остатке насеља из млађег каменог доба (Vetnić 1974; Стојић 1979: 104–105; Стојић 1986: 17; Perić 2004: 15; Jevtić 1983: 16; 1992: 58–59; 2009; 2017; Perić, Perić 2014; Перић и др. 2013; Perić et al. 2016).

Географски контекст налазишта

Локалитет је смештен у контактної зони неогеног побрђа и кварталних тераса, тако да шире окружење локалитета подједнако гравитира како ка долињској равници тако и ка ниском побрђу крајње западних обронака Бабе (800 m) . Уже окружење налазишта обухвата брдско–долинско пространство у чијој рељефној конфигурацији учествују токови Крежбиначког, Дреновачког и Староселског потока. Археолошки остаци налазишта су концентрисани око тока Дреновачког потока, захватајући једним делом пространство на падинама побрђа, а другим делом зараван речне терасе.

Археолошки контекст налазишта

Праисторијско налазиште Слатина – Турска чесма је познато пре свега као велико неолитско насеље, са моћним културним слојем у коме се издваја малђи хоризонт из гвозденог доба. Налазиште је регистровано 1966. године у оквиру систематских рекогносцирања ЗМЈ. Прва ископавања на локалитету су обављана у периоду између 1968–1971. године, која до 1970. године спроводи ЗМЈ под руководством С. Ветнића, а од 1970. године истраживањима се придружује НМБ, а радовима руководи Д. Крстић. Поменутом четворогодишњом кампањом истражено је 14 сонди површине од око 290 м² (Vetnić 1974: 155). Ревизиона археолошка ископавања која су још увек актуелна, а покренута су 2004. године у организацији АИ под руководством С. Перића²⁴⁰ (Perić 2004; 2009; 2017; Perić, Perić 2014; Perić et al. 2016).

Утврђено је да се на више од 40 ха површине простиру остаци насеља из неолита (Perić et al. 2016). Културни слој, зависно од конфигурације терена, варира од 2,5 до 6,5 метара и претежно представља материјалну културу из готово свих фаза неолита. Слој са остацима из РГД и СГД константован је спорадично на појединим деловима локалитета, до дубине од једног метра. Резултати ревизионих истраживања (2004–2012) су на основу заступљености археолошког материјала показали да равничарски део локалитета (сонда XV) представља основу насеља из гвозденог доба (Перић и др. 2013: 84). Према досадашњима сазнањима пространство гвозденодобног хоризонта за сада није могуће прецизно проценити али се претпоставља да је у питању површина од око 2 ха (Стојић 1986: 17).

На основу керамичких облика и начина украшавања може се издвојити хоризонт РГД и СГД (Т. XXXVII/1-5). Налази из РГД су само спорадично документовани налазима канеловане керамике са карактеристикама типичним за На А2 фазу (Стојић 1986: 47).

²⁴⁰ Истраживања се врше у оквиру пројекта „Стална археолошка радионица – Средње Поморавље у неолитизацији југоисточне Европе“. Као сарадници на пројекту у активности Радионице укључени су стручњаци Завичајног музеја у Параћину, Завичајног музеја у Јагодини, Народног музеја у Београду као и Филозофског факултета у Београду.

Фрагменти из ЗМП, који се одликују украсима у виду низа урезаних S мотива, отисцима у виду лажног шнура и вишеструким низовима тремолираних линија могу се везати за СГД и временске оквире На С фазе (Т. XXXVII/1, 3, 5).

101. СТАРО СЕЛО

Налазишта Старо село до сада није обрађивано у стручној литератури, тако да једини извор података представља документација и материјал из ЗМП.

Географски контексти налазишта

Локалитет Старо село се налази на око 1 km ЈИ од налазишта Слатина–Турска чесма и 0,8 km СИ од налазишта Цивџан мала. Локалитет заузима пространу заравн при врху Чолићког брда (211 m), које је са северне и јужне стране исечено токовима Дреновачког и Староселског потока. Таква рељефна конфигурација отежава приступ до локације и пружа ширу визуелну прегледност околине, истичући на тај начин дефанзивне погодности локације.

Археолошки контексти налазишта

Локалитет је регистрован на основу мање количине археолошког материјала прикупљеног приликом рекогносцирања ЗМП током 1982. и 2011. године. Пронађена керамика према стилско–технолошким решењима указује на сличност са материјалом из СГД који је пронађен код Турске чесме. Тако да се керамика откривена на локалитету Старо село може везати за период у коме доминира Басараби стил, односно На С фазу (Т. XXXVII/6-7).

102. ЦИВЏАН МАЛА

Географски контексти налазишта

Цивџан мала се налази 1 km ка југу од Турске чесме и подразумева засеок у долиници Староселског потока која је смештена између јужних падина Чолићког брда и северних падина Голог брда (204 m)²⁴¹.

Археолошки контексти налазишта

Мања количина археолошког материјала прикупљена је приликом рекогносцирања ЗМП током 1982. године. Керамика се углавном састоји из грубих и јако уситњених фрагмената, чија фактура и технички елементи допуштају претпоставику да се материјал повеже са керамиком из РГД, која је откривана на оближњим налазиштима (Т. XXXVII/8).

103. ЛИВАДА

Локалитет није познат у стручној литератури, тако да сви подаци о налазишту потичу са опсервације терена, археолошког материјала и документације из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Потез Ливада налази се на међи катастарских атара села Дреновц и Појате. Локација подразумева положај при ободу моравске терасесе (t1) на месту где је тераса пресечена долином Јовановачке реке. Захваљујући оваквој хидрографији на простору

²⁴¹ Документација ЗМП, “Евиденције археолошких локалитета на територији општине Параћин“, аутор: Весна Вучковић, виши кустос Завичајног музеја Параћин.

налазишта се формирала једн истакнути терасни језичак који пружа добар преглед ка долинама Велике Мораве и Јовановачке реке. Иначе налазиште је данас удаљено 4,5 km од тока Велике Мораве и 0,7 km од тока Јовановачке реке, али на основу конфигурације терена и трагова старих корита у алувијалној равници се може претпоставити да је у близини ове локације запараво налазило ушће Јовановачке реке, као и један рукавац В. Мораве који је ту забележен на картама са краја XIX века²⁴².

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је откривено 2020. године, приликом спровођења пројекта *Археолошка проспекција источне обале Велике Мораве* у организацији ЗМП и АИ. На површини од 6 ха установљени су површински остаци насеља из РГД и ране антике. Гвозденодобну керамику презентују зделе стањеног или фасетираног балго увученог обода, као и орнаментима у виду хоризонталног низа косих убода изведених радлом (Т. XXXVIII/1-2). Поред керамичког материјала пронађен је један камени жрвањ. Наведене карактеристике керамичког материјала упућују на РГД и временски оквир На В фазе.

10.6. СИКИРИЦА

Сикирица (809 ха) је ратарско–сточарско сеоско насеље разбијеног типа, на регионалном путу Параћин – Појате, 9 km јужно од Параћина. Шира околина насеља највећим делом захвата долинску равницу Велике Мораве, док само једна трећина околне површине залази у појас ниског побрђа који се спушта са западних обронака планине Баба. Рељеф читавог окружења гравитира на надморској висини од 125 до 270 m. У атару села Крежбинца, на око 3,5 km североисточно од центра Сикирице, при изворишту Сувајског потока регистрован је минерални извор.

104. ЈОШЈЕ – ПОЉЕ

Локалитет до сада није спомињан у литератури, тако да подаци потичу са опсервације терена, увида у документацију и материјал из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Потез Јошје – Ливаде се налази на парцелама при јужној периферији села, 1,2 km јужно од тока Планског потока и сеоског гробља. Ужа околина налазишта се готово комплетно налази у долинском појасу Велике Мораве у делу који је исечен токовима њених десних притока, Планског и Дреновачког потока. Само налазиште смештено је на старој моравској тераси (сл. 67), изнад лука некадашњег меандра, који се данас назива Јовановачка бара.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано приликом рекогносцирања 2020. године у организацији ЗМП и АИ. Судаћи на основу теренских запажања, насеље се простирало линеарно пратећи обод терасе (300 x 80 m). Међутим, изгледа да је главни део праисторијског налазишта уништен урбанизовањем Сикирице. Пронађени фрагменти указују на вишеслојно налазиште у коме доминира материјал из раноантичког периода. Међу бројном праисторијском керамиком најдијагностичнији су фрагменти посуде која

²⁴² Карта Ж.6. Вараврин и Карта 3.6. Параћин, привремено издање, Географско одељење главног генералштаба (штампано 1894. године).

је украшена отисцима прста на пластичној траци и ободу, као и здела са благо увученим ободом који је украшен косим ребрастим канелурама, који су најзаступљенији током позне фазе РГД (Bulatović 2019: 226). Поједини недовољно дијагностични керамички фрагменти (Т. XXXVIII/3-5) указују на заступљеност керамике из ПБД, што се може довести у везу са суседним налазиштем код Секиричког гробља.

Сл. 64. Поглед на стару Моравску терасу код локалитета Јошје-Поље

105. СИКИРИЧКО ГРОБЉЕ

Подаци о налазишту нису публиковани, тако да извор информација представља археолошки материјал и документација из збирке Завичајног музеја Параћин.

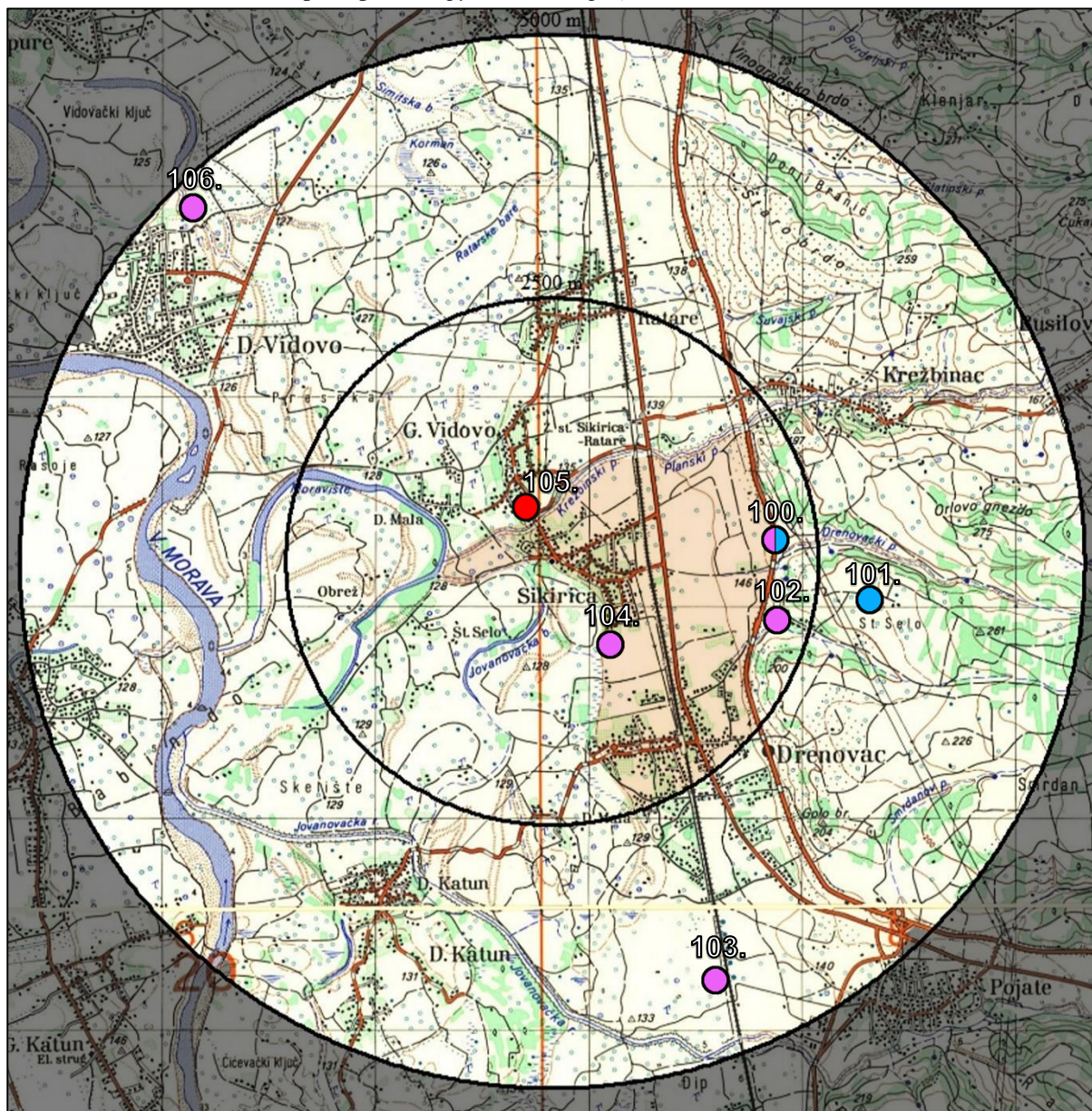
Географски контекст налазишта

Гробље се налази на путу између села Г. Видово и Сикирица. Смештено је на ободу моравске терасе уз десну обалу Планске реке, недалеко од њеног ушћа. Гробље је удаљено око 1,3 km низводно од налазишта на потезу Јошје – Поље.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је познато на основу случајних налаза фрагментованих посуда (Т. XXXVIII/6-7) које су откривене приликом гробљанских ископа. Пронађене посуде чини једна дубока здела и једна амфора или урна, које су добро познате из аналогија са Глождака (гроб 2) (Garašanin 1962), Мађије и Обрежа и могу се везати за параћинску културну групу (Тасић 1965; 2001: сл. 2,4). Приликом рекогносцирања 2020. године у околним ораницама је проналажена углавном античка керамика, док су праисторијски фрагменти ретко заступљени и углавном недијагностични. Читава ситуација упућује на основу претпоставку да су откривени налази припадали некрополи из ПБД.

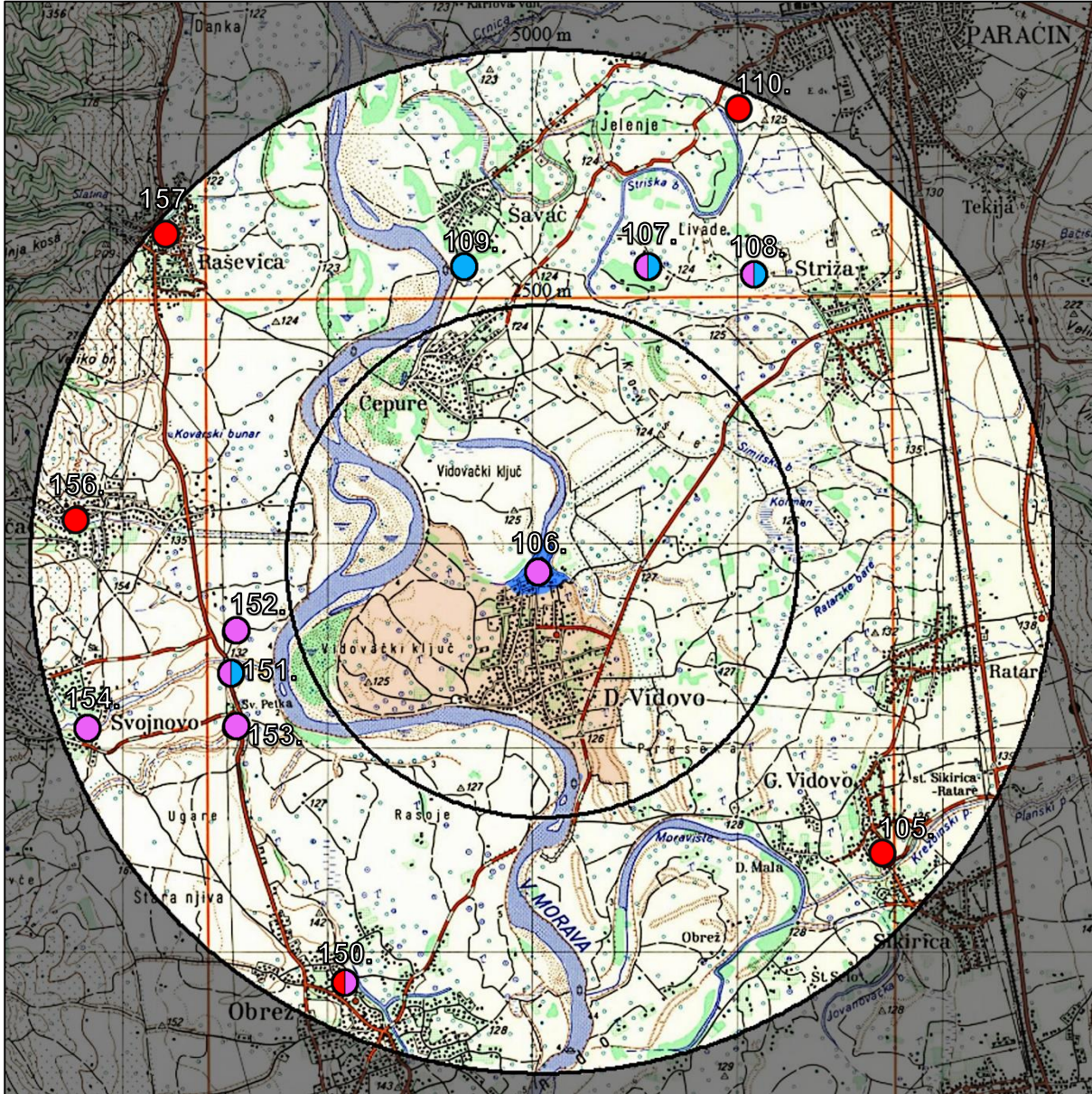
Карта бр. 53. Окружење Сикирице са локалитетима

10.7. ДОЊЕ ВИДОВО

Доње Видово (1198 ха) је ратарско и воћарско сеоско насеље збијеног типа, које се налази на локалном путу Параћин – Стрижа – Д. Видово, 9 km југозападно од Параћина. Село је смештено поред тока Велике Мораве, као и његово комплетно шире окружење које заузима долинску равницу у висинској зони од 124–136 m. У околини села присутни су стари моравски меандри, који су и даље испуњени водом, а до изградње насипа (1976) Д. Видово је често било угрожено поплавама (Гавриловић 1981: 42–44). Због богатства храстових шума насеље се традиционално бави свињогојством (Марковић 1985: 196), док повољан прелаз преко В. Мораве осигурава рад на скели чиме мештани добијају посебан статус током 16. века (Гарић–Петровић, Амедоски 2013: 126).

Карта бр. 54. Окружење Доњег Видова са локалитетима

106. ВАДЕ

Археолошка грађа са праисторијског налазишта на потезу Ваде публикована је кроз један мањи извештај у стручном чланку (Живанић 2011: 88).

Географски контекст налазишта

Шира околина налазишта подразумева искључиво област у долинској равници Велике Мораве. Уже окружење налазишта сконцентрисано је поред нестабилног речног тока склоног меандрању и изливању, са тереном у коме су заступљене баре, стари рукаваци, корита и више непроходних мочвара. Локалитет Ваде се налази 700 m северно од цркве Св. Огњене Марије у Д. Видову, на простору који је позициониран уз најизраженији конус на луку старог моравског меандра²⁴³.

²⁴³ Меандар је на овој позицији присутан на старим генералштабским картама из 1894. год. (карта: Ж. 6. Варварин).

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран 2000. године приликом рекогносцирања ЗМП. Том приликом је прикупљен површински материјал и утврђено пространство налазишта са површином од приближно 3 ha. Површински керамички налази опредељени су у средњи неолит, старије гвоздено доба и позну антику. Најбројнији су уломци посуда из РГД, међу којима се издваја фрагмент коничне зделе увученог, тордираног обода, са ужљебљеним хоризонталним и изломљеним косим линијама, док је на једном фрагменту јављају троугаона поља са косим урезима (Т.ХХХVIII/8). Стилско–типолошке карактеристике керамичког материјала указују на одлике РГД, односно На В2-3 фазе (Medović 1988: sl. 311/20–21, sl. 316/4, sl. 322/3).

10.8. СТРИЖА

Шире окружење Стриже, подразумева област која највећим делом обухвата долину Велике мораве јужно од Црнице, док је мањи део сконцентрисан на подручје ниског побрђа са западних обронака Бабе. На мочварном терену око старог корита Мораве у близини потеза Ливаде постоје два топонима везана за термоминералне појаве воде и блата. Потез Топлик се везује за бару која никада не леди, док је оближњи топоним Годомин изведен из речи годољати, односно кркљати, кључати и обележава мочварно земљиште распоређено у близини баре (Вучковић 1999: 85).

107. ЛИВАДЕ / ПИТОМА МЕЂА / ЗОРКИНЕ ЊИВЕ

Налазиште је још педесетих година ушао у стручну литературу захваљујући фонду налаза из НМН (Гарашанин, Гарашанин 1951: 51; Гарашанин 1973: 299) али су налази са локалитета публиковани тек у новом миленијуму (Стојић, Јоцић 2006: 220). Са друге стране подаци које је сакупио ЗМП до сада нису публиковани.

Географски контекст налазишта

Ужа околина налазишта се у потпуности налази у долиномском појасу Велике Мораве, допирући на север до тока Црнице. Потез Ливаде налази се у мочварном делу алувијалне равнице заузимајући унутрашњи простор у старом меандру Велике Мораве²⁴⁴. Сам локалитет налази се у централном делу меандра на простору који је за 0,5–1 m вишљи од локалне равнице.

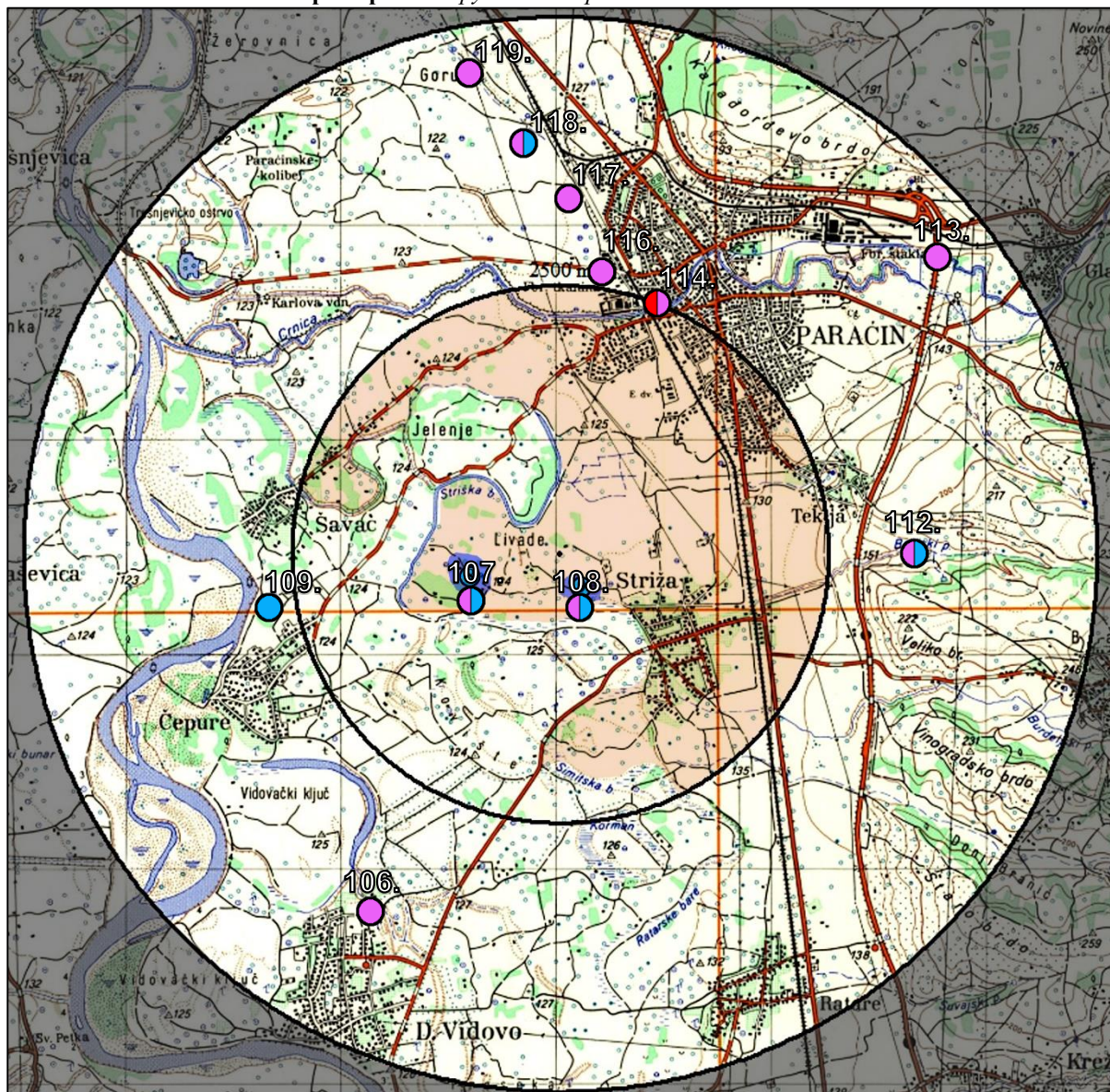
Археолошки контекст налазишта

Подаци о налазишту су прикупљени приликом рекогносцирања 1998, 2000, 2002 и 2020²⁴⁵. године у организацији ЗМП. На пространој површини регистровано је праисторијско насеље са неколико хоризонта насељавања. Пронађени материјал указује на културне слојеве из средњег неолита, позног енеолита, средњег бронзаног и старијег гвозденог доба. Заступљеност здела благо увученог фасетираног обода са низом урезаних изломљених линија указује на заступљеност млађе фазе РГД (Stojić 1981: Т.II/1) (Т. ХХХIX/1), док декоративни елементи изведени урезивањем у тремоло техници опредељују део керамичког инвентара у СГД и оквиру На С фазе (Т.ХХХIX/2-4).

²⁴⁴ Унутрашњост меандра је данас највећим делом обрадива површина која се простире на 97 ха.

²⁴⁵ Рекогносцирање је обављено у склопу пројекта *Систематска археолошка проспекција источне обале Велике Мораве* у организацији Завичајног музеја Праћин и Археолошког института Београд.

Карта бр. 55. Окружење Стриже са локалитетима

108. КОВАНЛУК / ЧУНИШТЕ

Локалитет је познат у литератури само на основу једног краћег извештаја са терена (Живанић 2002: 278).

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази 900 m ка северу од потеза Ливаде, а 200 m југозападно од сеоског гробља. Налазиште је позиционирано на једном терасном узвишењу које је језичасто истурено изнад конвексног лука старог моравског меандра²⁴⁶.

Археолошки контекст налазишта

Подаци о локалитету прикупљени су рекогносцирањима 1998. и 2002. године у организацији ЗМП, док је кампања из 2020. године реализована у сарадњи са АИ. Поред тога, поједини налази који су доспели до музеја, откривени су случајно приликом

²⁴⁶ Барушљави обриси овог меандра данас се називају Сењак.

земљаних радова. Поменута истраживања су установила да се налазиште простира на површини од 7 ха и да су на њему заступљени археолошки остаци из РГД, СГД, антике и средњег века. Налази из РГД (Т. XXXIX/5-8) и СГД (Т. XL/1) имају готово индентичне стилско типолошке карактеристике као и материјал са суседног локалитета на Ливадама, који се може везати за временске оквире На В2/3 – На С фазе. Поред фрагмената грнчарије откривено је још један калем, неколико тегова и пршљенака (сл.65).

Сл. 65. *Керамички калем, тегови и пршљенци откривени на лок. Кованлук (ЗМП)*

10.9. ЧЕПУРЕ

Чепуре (604 ha) је ратарско и воћарско сеоско насеље збијеног типа, које административно припада општини Параћин. Налази се на локалном путу Параћин – Чепуре, 6 km југозападно од Параћина. Насеље је позиционирано уз саму десну обалу Велике Мораве, тако да његова шира околина готово у потпуности гравитира ка долинској равници Велике Мораве увисинској зони 120–138 m н.в.

109. ОГРАЂЕ

Локалитет Ограђе се ретко помиње у стручној литератури (Stojić 1986: 24), тако да основни извор података представља археолошки материјал и документација из Завичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Налазиште је позиционирано у алувијалној равници В. Мораве, непосредно уз спољну страну лука једног већег меандра. Лоцирано је на уском простору између насипа за одбрану од поплава и речног корита, тако да локалитет прекривен слојем наплавине. Недалеко од налазишта је сеоско гробље, док је у његовој близини саобраћа скела.

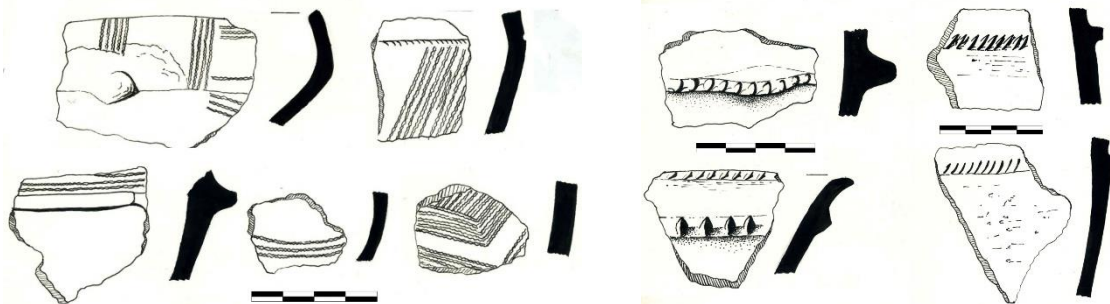
Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран 1981. године, након чега су убрзо извршена мања сондирања под руководством М. Брмболића испред ЗМП. Налазиште је оштећено усецањем В. Мораве, тако да су приликом истраживања у профилу обала била видљива три укопана објекта четвртасте основе²⁴⁷. Сондирањем је утврђен хомогени културни слој, дебљине 30 cm који је се јављао испод слоја наплавине на дубини од 1,2 до 1,6 m.

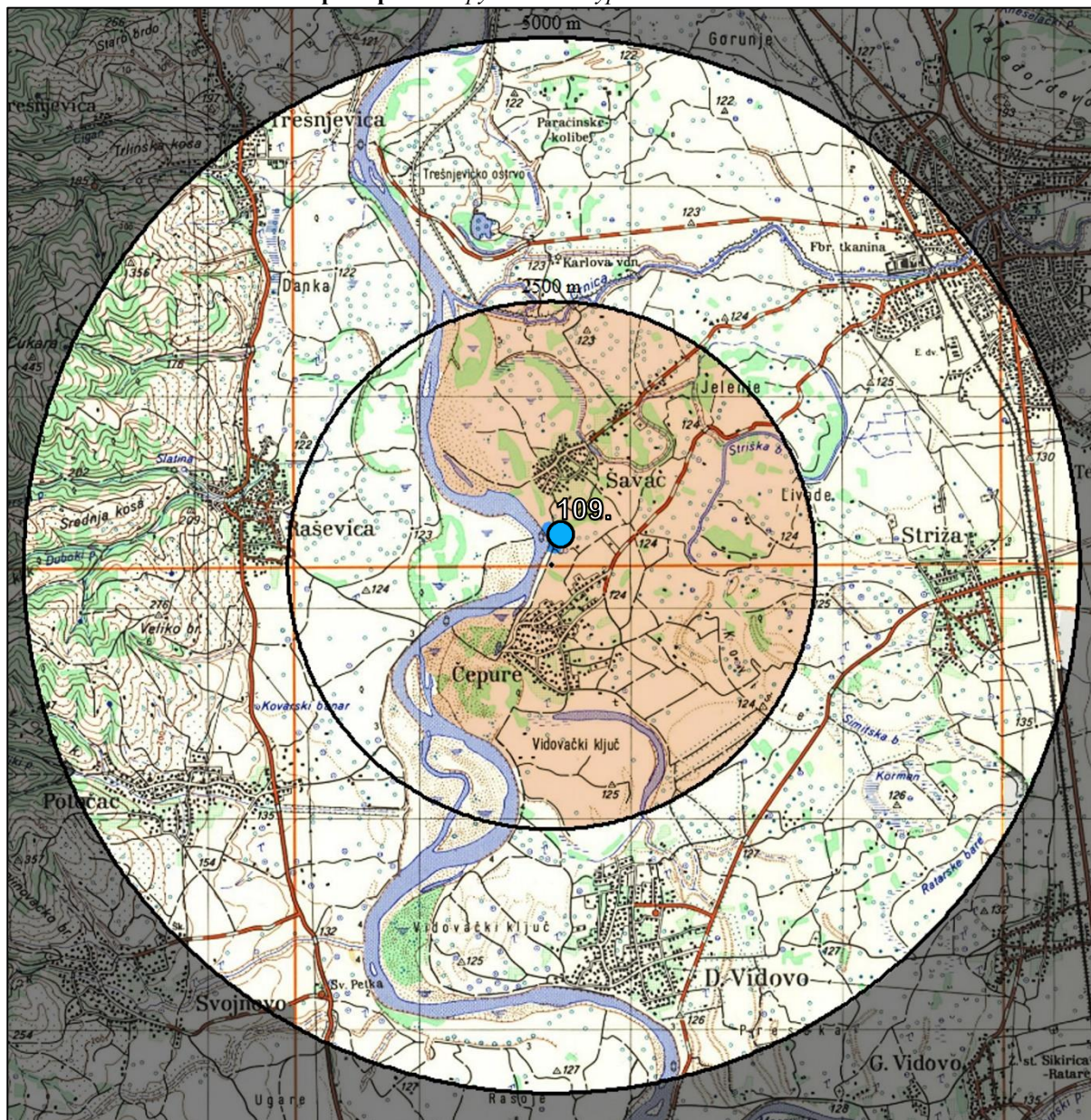
²⁴⁷ АЗМП – Извештај са истраживања 28.09.1981. године, машинопис Марин Брмболић (несрећена грађа).

Откривени делови посуда са глачаним спољним површинама, као што су делови пехара или шоља са дужим вратом, амфоре са косо разгрнутим ободом, често са декорацијом у виду тремолираних линија, припадају хоризонту СГД, односно На С фази (сл. 66).

Сл. 66. Материјал са ископавања на Ограђу, 1981. год. (цртеж М. Брмболић, архива ЗМП)

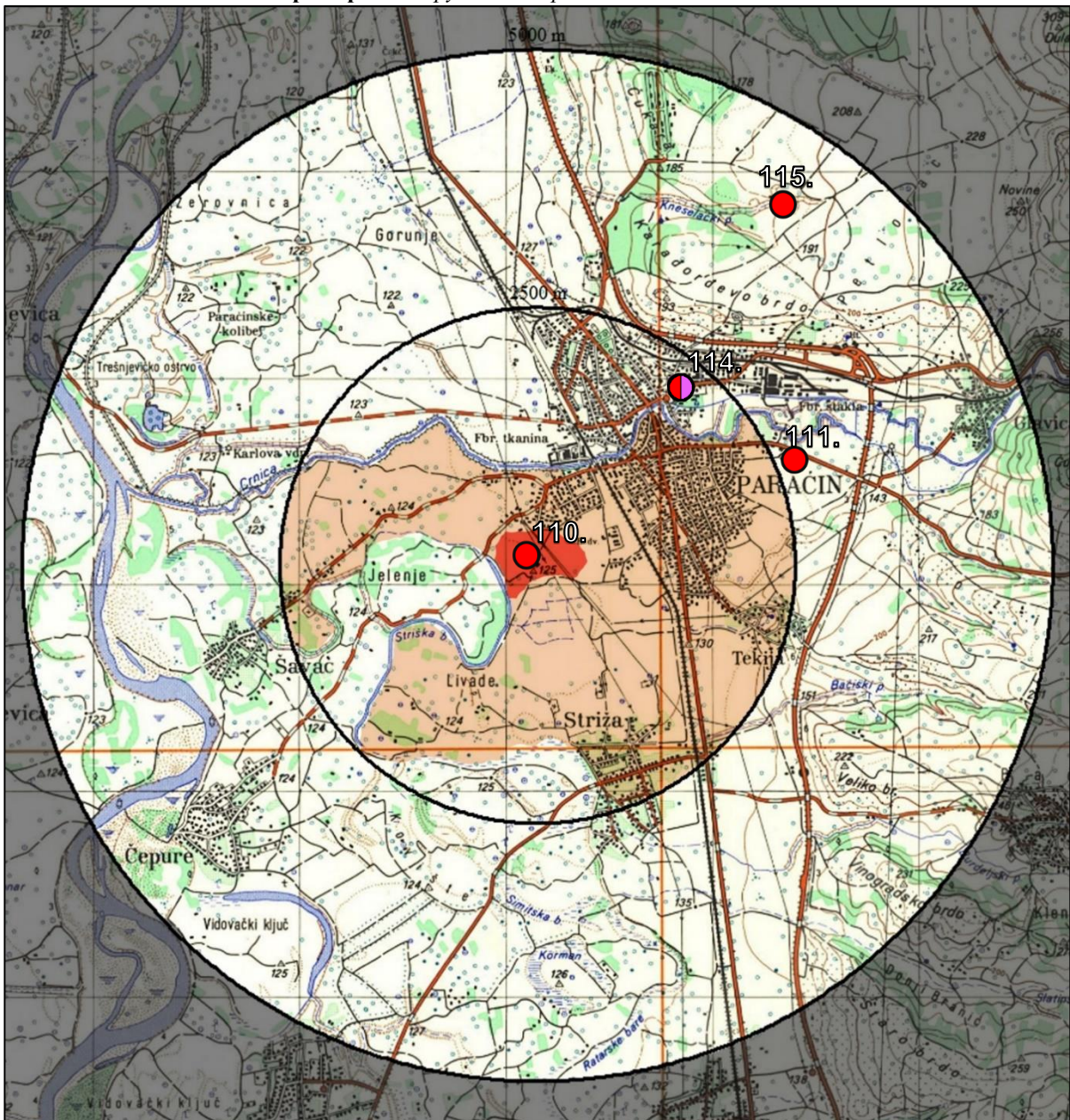
Карта бр. 56. Окружење Чепура са локалитетом

10.10. АТАР ПАРАЋИНА ЈУЖНО ОД ТОКА ЦРНИЦЕ

Параћин је урбани и истоимени општински центар (35 насеља) Великог Поморавља, у Великоморавској котлини. Шире окружење Параћина у западном делу обухвата обе долинске стране Црнице, као и пространу долинску област око њеног ушћа у Велику Мораву. У источном делу параћинске области издваја се област северно од тока Црнице где се протире ниско побрђе при југозападним обронцима Кучаја, док брда јужно од црничког тока припадају обронцима планине Баба. Велико пространство параћинског атара дозвољава поделу области на две предеоне целине које меридијански сече ток Црнице издвајајући на тај начин северни и јужни део атара.

Карта бр. 57. Окружење Параћина са локалитетима

У јужном делу атара позиционирани су локалитети Глождак, Данково-Знојац и Бекина бара, док су у северном делу атара позиционирани Мотел Слатина, Болница, Кнеселачка чесма, Горуње – колектор, Велике ливаде-тераса, Велике ливаде – бара,

Змич, Кафилерија, Брикетница, Жабарско поље, Стара ложионица, Горуње - бунар 7 и Горуњар. Саобраћајни значај Параћина на моравско–вардарској траси јесте веза са бочним Честобродичким путем, који повезује моравску и тимочку долину. Минерални ресурси у ширем окружењу Параћина представљају глиништа и слатине који су евидентирани на неколико локација.

110. ДАНКОВО – ЗНОЈАЦ

Археолошка грађа са налазишта на потезу Данково–Знојац за сада није публикована, тако да извор података представља материјал и документација Завичајног музеја Параћин. Шиња околина налазишта обухвата долину Мораве и најзападније оброне Бабе и Кучаја, док је ужа околина локалитета сконцентрисана у моравској равници око доњег тока и ушћа Црнице.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у Данкову, западној периферији Параћина. Ужа околина локалитета сконцентрисана је у моравској равници око доњег тока и ушћа Црнице. Само налазиште се налази у међуречју некадашњег тока В. Мораве и Црнице, тачније уз спољну страну старог моравског меандра²⁴⁸.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут евидентиран 1998. приликом рекогносцирања Завичајног музеја у Параћину. Проспекција налазишта је поновљена 2009. год. у склопу активности ЗЗСККГ, као и приликом спровођења пројекта *Систематских рекогносцирања источне обале Велике Мораве*, у 2020. години²⁴⁹.

На основу података са ових истраживања установљено је да се налазиште простире на површини од око 16 ha на којој је константован материјал из више различитих периода. Највећа количина пронађеног материјала се може везати за средње и позно бронзано доба, док су знатно ређе заступљени налази из средњег и новог века. Фрмгменти дршки са ваљкастим дугметасти завршетком, затим посуде са зарвњеним ободом декорисане пластичном траком и отисцима (Т. XL/2-5) се могу везати за материјал из ПБД у региону, односно за шири период између краја Вр С и почетка На А1 фазе (Гарашанин, Д. 1972: 28/2, 29/3–4, 37/2, 146; Булатовић, Станковски 2012: 261, таб. 16).

111. ГЛОЖДАК

Налазиште на Глождаку, као и откривена археолошка грађа са њега анализирани су кроз бројне радове (Гарашанин, Д. 1959: 374–375; Garašanin, D. 1962; 1964; Гарашанин, Д. 1972; Garašanin 1958: 68; 1983 (b); Гарашанин 1973: 298–306; Stojić 1986: 25; 1997; Поповић 2003; Filipović et al. 2019). Локалитет је ауторском грешком ушао у литературу под називом Глождар.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у стамбеној четврти Глождак, недалеко од некадашње циглане²⁵⁰, на траси пута који води за Зајечар. То је равница са леве стране реке Црнице,

²⁴⁸ Данас се остаци овог меандара препознају на терену у виду мртваје.

²⁴⁹ Рекогносцирања су обављена у организацији Завичајног музеја Параћин и Археолошког института, Београд.

²⁵⁰ Некадашње цигларско-црепарско предузеће *Неимар* у Параћину.

од чијег тока је данас удаљен око 250 m. Некропопла се у односу на потенцијално истодобна насеља налазе на позицији од које је налазиште у Данкову удаљено око 2 km ка западу, док је налазиште код Болнице удаљено мање од 1 km ка СЗ али се налази на супротној страни реке.

Археолошки контекст налазишта

Прва археолошка ископавања на локалитету Глождак вршена су 1956. године, што је уједно било и прво археолошко ископавање у Параћину (Гарашанин, Д. 1959: 374–375). Наставак ископавања уследио је 1962. године са намером да се испитају величина и границе некрополе (Garašanin, D. 1962). Обе кампање су спроведене у организацији НМБ, под руководством Д. Гарашанин. Током 2018. и 2020. године приликом припремних радова за изградњу зграда LIDL–а и DIS–а, спроведене су још две обимне кампање заштитних ископавања у организацији Завичајног музеја Параћин и Археолошког института, Београд (Младеновић и др. 2020).

На локалитету је регистрована некропола са гробовима из бронзаног и латенског периода. Откривено је укупно 6 очуваних гробова из бронзаног доба на основу којих је дефинисана параћинска група, која је убрзо подељена у две хронолошке фазе која су обележене као Параћин I и II. Након више ревизија (Garašanin 1983 (b); Jovanović 1997; Лазих 2001; Пековић 2008) о временским оквирима некрополе и параћинске групе уопште, мишљења још увек нису усаглашена и манипулишу у временским оквирима од Br B2 до Ha A1 фазе, са наглашеним акцентом да је највећи успон и утицај култура имала током трајања Br D и Ha A1 фазе (Т. XL/6-8, Т. XLI) (Jovanović 1997; Булатовић 2008).

112. БЕКИНА БАРА / БУГАРСКЕ БАЧИЈЕ (13)

Археолошко познавање налазишта у Текији за сада је обрађивано само кроз један публиковани извештај са истраживања (Живанић 2002: 278).

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у близини приградског насеља Текија на југоисточној периферији Параћина. Ужа околина налазишта подразумева зону контакта између благо таласастог неогеног рељефа који се пружа западно од планине Баба и простране алувијалне равнице са десне стране В. Мораве. Очито је такав положај у традиционалној привреди подједнако погодовао уједначеном развоју како сточарства тако и ратарства²⁵¹. Само налазиште се налази око мање баре која се налази на благој падини уз десну обалу Бачијског потока прелазећи нешто ниже у подручје долињски појас Велике Мораве.

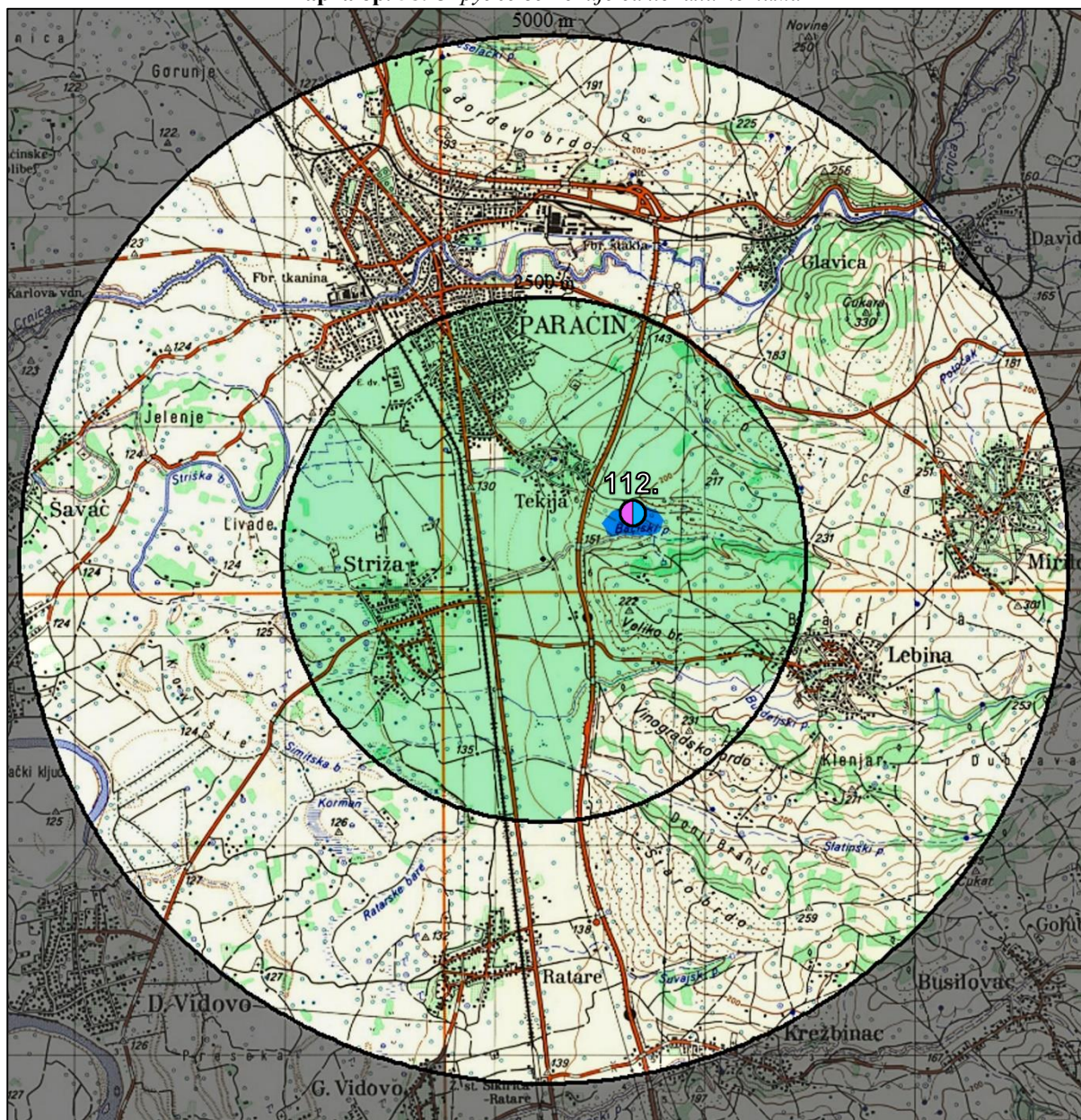
Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут евидентирано приликом рекогносцирања ЗМП 1998. године, а након тога и 2009. године у организацији Завода за заштиту споменика Крагујевац. Локалитет се простире на површини од 250 x 100 m и прати обалу потока правцем исток–запад. Покретни археолошки материјал указује на насеобинске хоризонте из гвозденог доба и средњег века (XIV–XV век) (Живанић 2002: 278). Керамику из млађе фазе РГД карактеришу урезани орнаменти у виду низа хоризонталних или изломљених линија, као и орнаменти изведени канеловањем (сл. 67). Материјал из СГД садржи примерке украшене у тремоло техници али и мотиве са S

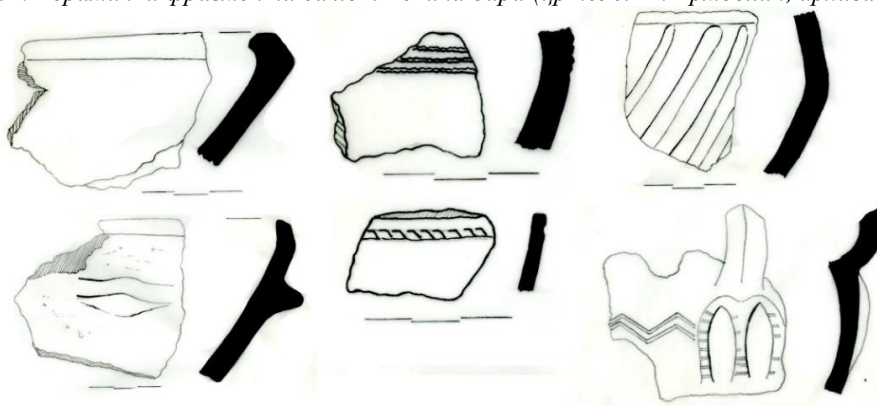
²⁵¹ Пописом из 1910. год. установљено је да атари Текије, Главиче и Давидовца са 1337 поседују 2982 грла стоке, односно 2,23 грла по глави становника.

орнаментима, што су карактеристике материјала који можемо узети за временске оквири На С фазе (сл. 67).

Карта бр. 58. Окружење Текије са локалитетима

Сл. 67. Керамички фрагменти са лок. Бекина бара (цртеж: М. Брмболић, архива ЗМП)

10.11. АТАР ПАРАЋИНА СЕВЕРНО ОД ТОКА ЦРНИЦЕ

Окружење Параћина севено од тока Црнице подразумева углавном ненасељену индустријску област на деоници пута између Параћина и Ћуприје. То је претежно ратарска област²⁵².

113. МОТЕЛ СЛАТИНА

Налазиште се већ пола века присутно у стручној литератури (Vetnić 1974; Madas, Vrbolić 1986; Madas 1986; 1988; Срнаковић 1994; Перић 2004; Filipović et al. 2019).

Географски контекст налазишта

Шире окружење локалитета подразумева простор који обухвата Карађорђево брдо и пространу равничарску област око тока Црнице са обе стране Главичке клисуре. Налазиште је лоцирано на потезу између источне периферије Параћина и западног засеока села Главиче. То је простор на речној тераси која се на северу лагано надовезује на јужне падине Карађорђевог брда, док је на југу стрмо исечена коритом Црнице. На потезу је некада постојало неколико мањих извора воде (Vetnić 1974: 22).

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је откривен још 1959. године за време градње ауто-пута *Братства и јединства*, приликом чега је мањим сондажним радовима установљено да се ради о вишеслојном насељу. Каснија истраживања везана су за мања сондирања и археолошки надзор више грађевинских ископа у периоду 1962–1964 (Vetnić 1974), 1985–86²⁵³ (Madas, Vrbolić 1986; Madas 1986; 1988) 1991–1993 (Срнаковић 1994), 1997, 2000–2002 године (Перић 2004).

Сл. 68. Крушколика посуда украшена радлом са локалитета Мотел Слатина (Документација ЗМП)

Локалитет је вишеслојан са доминирајућим остацима насеља из позног неолита, док су налази из РГД, раноантичког и касноантичког периода знатно ређе заступљени. Комплетно налазиште захвата површину од око 10 ha али су остаци из РГД регистровани

²⁵² Преиндустријска привредна оријентација ове области добијена извлачењем просечног броја грла стоке по глави становника на основу података из 1910. год. за вароши Ћуприју и Параћин. Према подацима Параћин је имао 5843 становника и 4935 грла стоке, док је Ћуприја имала 5356 становника и 6216 грла стоке.

²⁵³ АЗМП - Izveštaj sa iskopavanja lokaliteta „Motel Slatina“ maj-avgust 1985. god.(машинопис М. Мадаса, ЗЗСККГ); АЗМП - Dnevnik iskopavanja Slatina - Paraćin `86. (машинопис, 25. jul – 11. avgust, ЗЗСККГ).

само на малој површини где је откопана једна основа куће и јама са бројним деловима керамичких посуда (Мадас 1986: 181). Обзиром да је културни хоризонт из РГД плитак, а налази спорадични претопоставља се да се ради о малом насељу које је кратко трајало (Мадас, Врмболић 1986; Мадас 1986: 181). Материјал представља углавном груба керамика, а истиче се крушколика посуда украшена низовма убода (сл. 68).

114. БОЛНИЦА / ЗЕЛЕНГОРСКА УЛИЦА

Налазишта је до скоро само помињано кроз шире студије из региона (Stojić 1986: 20; Живанић, Срнаковић 2002: 127, 129, сл. 3; Булатовић, Филиповић 2011), док је недавно публикован рад посвећен комплетним археолошким сазнањима о налазишту (Filipović et al. 2019).

Географски контекст налазишта

Уже окружење налазишта подразумева долину између јужних обронака Карађорђевог брда и десне обале реке Црнице. Сам локалитет је лоциран у централном делу града, на позицији која данас обухвата део насеља око цркве Св Тројице и градске болнице. То је позиција на нижој тераси реке Црнице (t2), која се формирала усецањем јужних обронака Карађорђевог брда, непосредно изнад лука њеног меандра.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет под називом Болница или Зеленгорска улица је парцијално откривано, обзиром да се налази у урбаној зони града. Из тих разлога се у археолошким регистрима постоји више локација које припадају овом пространом налазишту са развијеном хоризонталном и вертикалном стратиграфијом (Filipović et al. 2019:116–123, Fig. 2). Први налази у регистру Завичајног музеја Параћин забележени су 1982. године, прикупљањем археолошког материјала извађеног приликом грађевинских ископа у овоме делу града. Током 1991. и 1992. год. екипа Завичајног музеја у Параћину, обавила је мања сондажна ископавања (Живанић, Срнаковић 2002) што је изведено и 2018. год. када су отворене још две мање сонде у циљу провере стратиграфије (Filipović et al. 2019).

Установљено је да су у склопу овог пространог налазишта (700x230 m) регистровани хоризонти насељавања из средњег неолита, СБД и ПБД, раног и млађег гвозденог доба, као и из античког периода (Filipović et al. 2019: 116–123: Fig. 4). Налази из ПБД се везују за Br D – Na A1 фазу (Т. XLII/1-5). Наредну фазу могла би карактерисати група керамике у којој доминира канеловање изведено у стилу Гава–Белегиш II (На А2–В1) (Т. XLII/6-7). Млађу фазу РГД представља керамика са урезаним орнаментима који су у поморављу најчешће срећу током На В фазе (Т. XLII/8).

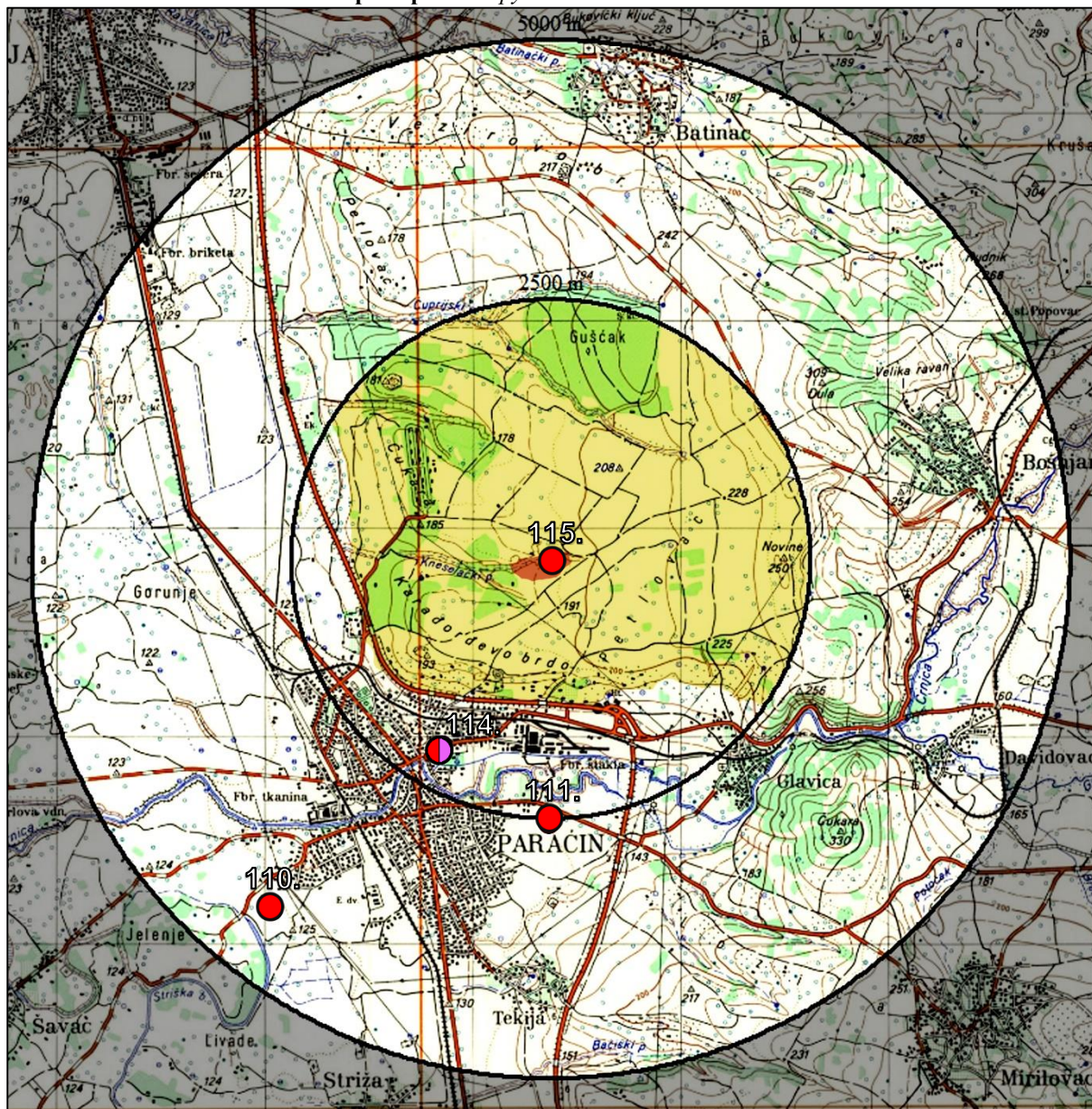
115. КНЕСЕЛАЧКА ЧЕСМА

Досадашња сазнања о налазишту помињана су кроз неколико ширих студија (Врмболић 1981: 187; Stojić 1986: 20; Живанић, Срнаковић 2002: 131; Живанић 2002: 275–276), док је један чланак сумирао резултате ископавања (Срнаковић 1995).

Географски контекст налазишта

Шире окружење локалитета подразумева простор на ЈЗ обронцима Кучаја, који је омеђен долинама Велике Мораве на западу и Црнице на југу и истоку. Само налазиште се налази око извора Кнеселачког потока, који је смештен на средини заравњеног платоа Карађорђевог брда (сл. 69), које уједно представља и уже окружење локалитета.

Карта бр. 59. Окружење Кнеселачке чесме

Сл. 69. Кнеселачка чесма и њена околна панорама на платоу Карађорђевог брда (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

Постојање локалитета је потврђено приликом рекогносцирања која је 1981. год. обавио М. Брмболић, тадашњи кустос ЗМП. Током 1994. год. на налазишту су обављена ископавања мањег обима отварањем сонде 4 x 4 m, док су каснија ревизиона рекогносцирања обављена 1998. и 2020. године.

Резултати наведених истраживања указали су да се највећи део материјала јавља нешто низводније од извора Кнеселачког потока на површини од око 1 ха уз његову леву обалу, док је на десној врло редак. На основу стратиграфке ситуације у отвореној сонди установљен је културни слој дебљине 90 cm, у коме су јасно евидентирана два хоризонта насељавања. Млађи слој, дебљине 20–30 cm је хронолошки везан за позни латен, док је старији слој (дебљине 70–60 cm) опредељен у позно бронзано доба (Срндаковић 1995: Т. I–III). Пронађени материјал указује на елементе који се срећу током позне фазе параћинске групе, односно током фазе На А1 (Т. XLIII–XLIV).

10.12. МОРАВСКА ТЕРАСА, ЖАБАРСКО ПОЉЕ – БРИКЕТНИЦА

Моравска греда од железничке станице у Параћину до зграде брикетнице у Ћуприји генерално се у геоморфологији означава као речна тераса са елементима пролувијално–делувијалних застора на појединим местима²⁵⁴. То је углавном благо уздигнути плато смештен између алувијума В. Мораве на западу и Карађорђевог брда на истоку. Пружа се правцем северозапад – југоисток између долине Црнице на југу и долине Раванице на северу, простирући се тако у дужини од око 6 km. Тераса је данас удаљена од 1,5 до 4,5 km од десне обале Велике Мораве, а испод њеног обода се читавом дужином простиру остаци некадашњег тока у виду мртваја и мочвара. Простор је административно подељен између атара Параћина и Ћуприје. Читаву греду одликују готово индентичне природно–географске карактеристике у оквиру којих је регистровано чак 10 локалитета са археолошким остацима из старијег гвозденог доба.

116. ЖАБАРСКО ПОЉЕ – ЦРВЕНИЦА

Локалитет није помињан у литератури, а извор података представља археолошка документација и материјал из Завичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Жабарско поље је локални топоним којим мештани називају мању пољопривредну целину око налазишта, а иначе припада знатно ширим подручју које је катастарски укњижњено под називом Црвеница. Локалитет се налази у оквирима насеља званог Жабари на западној периферији Параћина, недалеко од главне железничке станице. Ужа околина налазишта подразумева благо уздигнуту површину у области где се сусрећу алувијалне равни Велике Мораве и Црнице. Тако да је то најјужније позиционирано налазиште на Моравској греди између Црнице и Раванице.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут регистровано приликом систематских рекогносцирања 2020. године у организацији ЗМП и АИ. Том приликом је утврђено да налазиште обухвата пространство од око 8,5 ха са неколико спорадичних концентрација археолошког материјала, у коме су поред керамике заступљени и остаци запечених

²⁵⁴ Делувијално – пролувијални застори јављају се на већим падинама приликом постепеног преласка дифузних токова воде у повремене линијске токове.

подница. Пронађени материјал указује на постојање насеља из праисторије и новог века. Праисторијска керамика је бројна али углавном недијагностична, тако да је главни показатељ фактура које је индентична са керамичким материјалом који је пронађен на суседном боље документованим налазиштима из раног гвозденог доба (Т. XLV/1).

117. **СТАРА ЛОЖИОНИЦА**

Локалитет Ложионица се само узгредно помиње у раду о латенским налазиштима на територији општине Параћин (Срндаковић, Живановић 2002: 133, карта 1). Налазиште је добило назив по згради старе железничке ложионице, која представља најупечатљивији маркер у пејзажу локалитеа.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази уз обод Моравске греде око 500m низводно од претходног налазишта у Жабарском пољу и 700m узводно од наредног истодобног налазишта на потезу Горуње – Бунар 7. Плато локалитета је од алувијалне равнице уздигнут за свега 1 m релативне висине.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран приликом рекогносцирања ЗМП 1996. год., а након тога је поново обиђен приликом систематских рекогносцирања 2020. године. Утврђено је да се налазиште простире на готово правоугаоној површини од 3,5 ха (390x90 м), где су поред керамичких фрагмената регистровани остаци лепа, запечених подница и камених алатки. Археолошки мобилијар опредељен је у РГД и латен. Материјал из РГД има стилско–типолошке елементе заступљене у Поморављу током ширих временских оквира На В фазе али се према бројној заступљености керамичких форми истиче њена завршна етапа (Т. XLV/2-8 - Т. XLVI).

118. **ГОРУЊЕ – БУНАР 7**

Налазиште се само узгредно спомиње (Живанић 2002: 275; Filipović et al. 2019: 125) без јасне просторне дефиниције у оквирима потеза Горуње под којим се означава велико пространство на старој тераси Мораве.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази код водоводног објекта названог *Бунар 7*, западно од пружног прелаза на прузи Београд – Скопље. Придружује се групи локалитета који су регостровани у низу при ободу терасе низ ток Велике Мораве. У том погледу локалитет Горуње– Бунар се налази 700m низводно од претходног налазишта код Старе ложионице и 700m узводно од следећег налазишта на тераси, обележеног називом Горуњар. Овде се плато греде налази на 1,5m релативне висине од нивоа алувијалне равнице.

Археолошки контекст налазишта

Судећи по документацији, изгледа да је локалитет први пут евидентиран још приликом рекогносцирања спроведених у периоду између 1996. и 2002. године али у старој документацији ЗМП није јасно одвојен од осталих налазишта евидентираних на потезу Горуње. Рекогносцирањима 2020. године су јасно дефинисане границе овог и осталих локалитета на овом широком потезу па је тако усвојен нови назив са ближом одредницом. На налазишту је константована изузетно густа заступљеност археолошког материјала који се простире на површини од 2,5 ха. Налази се састоје од остатака лепа, подница и керамичких фрагментата који се могу везати за позни енеолит, млађи

хоризонт РГД, СГД и средњи век. Керамику из РГД ближе дефинишу зделе фасетираног обода, урезаним таласастим и изломљеним линијама (Т. XLVII/1-5). Декоративни елементи на посудама изведени тремолираним мотивима се могу узети за СГД и Басараби стил, односно временске оквире На С фазе (Т. XLVII/6-8).

119. ГОРУЊАР

Горуњар је микротопоним којим се означава ужи простор терасе у оквиру потеза Горуње. Локалитет је познат у литератури исто као и претходно налазиште, тј. под широм просторном одредницом.

Географски контекст налазишта

Горуњар припада групи локалитета који су регостровани на ободу терасе Жабаре–Брикетница где заузима средишњи положај на поменутој деоници. Тераса је овде уздигнута око 1,5 – 2 m од алувијалне равнице, а позиционирана је 700 m низводно од претходног налазишта на локацији Горуње – бунар и 650 m узводно од наредног налазишта Горуње – колектор.

Археолошки контекст налазишта

Иако је локалитет вероватно рекогносциран још деведесетих година прошлога века, просторно је дефинисан тек приликом рекогносцирања 2020. године. Локалитет се простире линеарно пратећи обод терасе у дужини од око 400 m и ширином која не прелази 80 m. На локалитету су осим керамичких фрагмената регистрована кремена језгра, остаци лепа и подница. Заступљен је материјал из раног и млађег гвозденог доба, антике и средњег века. Керамика из РГД (Т. XLVIII) се уклапа у стилско–типолошке карактеристике материјала из њеног млађег хоризонта (На В2/3) ухваћеног на локалитетима Градац у Ланишту, Сарина међа и Црвена ливада у Јагодини (Stojić 1986: Т. 18/5–9; Т. 25–26, Т. 28/3; Стојић 1991).

120. ГОРУЊЕ – КОЛЕКТОР

Локалитет је познат у литератури исто као и претходна два налазишта, тј. под широм просторном одредницом.

Географски контекст налазишта

Горуње–колектор је назив којим је обележен следећи локалитет на старој тераси В. Мораве. Налазиште је лоцирано јужно од зграде за прераду отпадних вода (колектор), 650 m низводно од налазишта Горуњар и 500 m узводно од наредног налазишта Велике ливаде – колектор. Терасни плато је овде виши за 2 m од алувијалне равнице на северном ободу локалитета исечен током и ушћем сезонског потока у старо корито В. Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано приликом рекогносцирања ЗМП 2002. године али је обележено под називом Горуње²⁵⁵. Локалитет се простире правцем север–југ на површини од 230 x 80 м²⁵⁶. На локалитету су осим керамичких фрагмената регистровани крени одбици и остаци запечених подница. Према керамичким фрагментима могуће је издвојити материјал из РГД и антике. Материјал из РГД (Т. XLIX/1-4) се може сместити у оквире На В2-3 фазе.

²⁵⁵ Извештај са рекогносцирања 2002. године, које су спровели Предраг и Весна Вучковић изричито наводи да су обиђене оранице око колектора.

²⁵⁶ Вероватно је локалитет заузимао већу површину у правцу севера али је изградњом зграде за прераду отпадних вода (колектор) девастиран.

121. ВЕЛИКЕ ЛИВАДЕ – ТЕРАСА

Локалитет није евидентиран у стручној литератури. Иначе потез Велике ливаде, попут потеза Горуње подразумева знатно шири просторни обухват на коме је регистровано још пар налазишта, па је стога придодата ближа одрадница која подразумева само област уз стару речну терасу Велике Мораве.

Географски контекст налазишта

Велике ливаде – тераса је назив којим је назван следећи локалитет на старој тераси низ Велику Мораву. Налази се северно од зграде за прераду отпадних вода (колектор), 500 m узводно од налазишта на локацији Горуње – Колектор и 700 m низводно од наредног налазишта на потезу Змич. Сам простор локалитета се налази недалеко од десне стране сезонског потока и његовог ушћа у мртвају некадашњег тока В. Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут стручно забележено приликом рекогносцирања Завичајног музеја Параћин 2020. године. Површина са археолошким материјалом се простире правцем север–југ на површини од 220x100 m. На локалитету су осим керамичких фрагмената регистровани остаци запечених подница и једна крамена алатка. Према керамичким фрагментима могуће је издвојити материјал из средњег бронзаног доба, РГД, средњег и новог века. Материјал из РГД (Т. XLIX/5-8) се може сместити у оквире На В2/3 фазе.

122. ВЕЛИКЕ ЛИВАДЕ – БАРА

Локалитет није евидентиран у стручној литератури, тако да једини извор података представљају подаци прикупљени приликом реализације пројекта *Археолошка проспекција источне обале Велике Мораве*.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у пространој равници 1 km ка западу од обода старе моравске терасе и налазишта Велике ливаде – тераса. Налазиште је позиционоирано код једног усамљеног извора воде око кога се развила мања бара са пратећом вегетацијом. У непосредној близини нема других водених површина.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је откривен приликом рекогносцирања 2020. године у организацији Завичајног музеја Параћин. Археолошки материјал је редак и расејан на површини од око 5 ха са нешто интензивнијом концентрацијом око самог извора. С обзиром да је на локалитету прикупљена мала количина дијагностичких фрагмената са већом сигурношћу можемо издвојити материјал из РГД (Т. L/1-3) и раноантичког периода, док је присуство материјала из бронзаног доба за сада несигурно.

123. ЗМИЧ

Локалитет и материјал откривен на њему се само узгредно спомињу у литератури као аналогија за налазе из гвозденог доба (Брмболић 1995: 188).

Географски контекст налазишта

Змич је пространи потез на граници са општина Параћин и Ћуприја. Локалитет се налази на старој тераси Велике Мораве, 700 m узводно од налазишта Велике ливаде

– тераса и 450 m низводно од наредног налазишта на тераси евидентираног код зграде Кафилерије. Терасни плато је овде виши за 3 m од алувијалне равнице.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је откривен још осамдесетих година прошлог века, а у документацији су забележена рекогносцирања током 1999, 2005. и 2020. године. Налазиште прати обод терасе правцем север–југ на површини 430 x 60 m. Приликом наведених истраживања прикупљена је већа количина археолошког материјала која се састоји од керамичких фрагмената, лепа, остатака запечене поднице и металуршке шљаке. Налази се могу одредити у РГД, СГД и касноантички период, коме се вероватно може приписати и металуршка шљака. Материјал из РГД и СГД карактеришу украси изведени канеловањем, инкрустовањем и тремолирањем (Т. L/4-8).

124. КАФИЛЕРИЈА

Налазиште је добило назив по Ћупријској кафилерији и до сада није било предмет интересовања у објављеним публикацијама. Тако да су сви подаци о налазишту добијени на основу документације и материјала са ископавања 2013. године, који се чувају у Музеју Ногреум Марги – Равно из Ћуприје²⁵⁷.

Географски контекст налазишта

Локалитет Кафилерија се налази на потезу који је катастарски забележен под називом Тоња и припада атару Ћуприје. Налази се у северном делу поменуте терасе, 600 m узводно од претходног налазишта на потезу Змич и 1400 m низводно од локалитета Брикетница. Налазиште је смештено на једном истуреном терасном језичку (сл. 70), који се вероватно некада налазио у конвексном луку речног меандра. Данас се овај плато налази изнад велике баре пружајући добар визуелни преглед околине с обзиром да се налази на 4–5 m вишој коти од алувијалне равнице.

Сл. 70. Кафилерија, поглед на простор локалитета са терасног језичка (фот. П. Милојевић)

²⁵⁷ Архива МХМРЋ – Документација са истраживања: Завод за заштиту споменика културе Крагујевац 2014. *Заштитна археолошка ископавања на локалитету Кафилерија у Ћуприји 2013. године*. Захвалност на уступљеној документацији и увиду у археолошки материјал дугујем Даници Јовић, кустосу Музеја Ногреум Марги - Равно из Ћуприје.

Археолошки контекст налазишта

Археолозима надлежних институција је од раније био познат податак да се на локалитету Кафилерија налазе остаци покретног археолошког материјала што је потврђено рекогносцирањем 2013. год, обављеним од стране стручњака ЗЗСККГ и музеја *Northeast Margi* – Равно из Њуприје, након чега су исте године спроведена заштитна археолошка ископавања. Још једна ревизиона рекогносцирања на локалитету обављен је Завичајни музеј Параћин и Археолошки институт током 2020. године.

Приликом заштитних ископавања локалитета истражена је површина од 352 m² у склопу квадратне мреже на површини од 35x150 m орјентисане у правцу СЗ–ЈИ. На основу резултата археолошких истраживања, закључено је да се на локалитету налазе два јасно издвојена хоризонта насељавања, опредељена у гвоздено доба и антички период. Према количини покретне и непокретне грађе установљено је да су остаци насеља из гвозденог доба бројнији док је антички слој заступљен само при површини у знатно мањем обиму.

Откривено је 7 укопаних објеката са покретним археолошким материјалом из халштата, документованих као јаме. Највећа јама (јама 3) била је благо коничног облика са ширином од 1,6 m и дубином од 2 m. Нешто плића, била је јама крушколиког облика (јама 5) са дубином од 1,6 m, која је садржала велику количину пепела. Остале откривене јаме су углавном кружног облика и доста су плиће.

Регистрована су још 4 објеката са остацима подница и лепа за које се може претпоставити да представљају основе надземних остатака кућа. У централном делу истраживане површине (квадрат Г9) пронађени су трагови овалне површине са утабаном земљом²⁵⁸ у којој је регистрован ископ мање јаме обложене лепом, која је вероватно служила за фиксирање носећег стуба. У другој структури (квадрат Е7) евидентирана је већа површина (5 x 3,2 m) у оквиру које су документовани трагови лепа и поднице, као и кружни простор са изразито запеченом земљом (1,4 x 1,6 m), који је према траговима пепела и гаражи представљао огњиште или основу пећи (сл. 71). Следећи објекат са подницом константован је у квадрату Д3, где је установљена квадратна основа од црвено запечене земље преко које су проналажени остаци лепа. Објекат је само делимично истражен на површини 2,8 x 1,9 m иако се према скицама може закључити да је вероватно био знатно већих димензија. Објекат у квадрату Г13 је био поремећен каснијим активностима из античког периода али се може закључити да је био овалне основе која је истражена на површини 3,6 x 2,4 m. Откривени остаци подница и лепа из квадрата Д1 и Д11 јесу индикативни али нису довољно добро сачувани да би се презентовали ближи подаци о облику и димензијама објекта.

Распрострањеност налаза из РГД није уједначена већ је интензивнија у северозападном и западном делу откопа, док се према југу и југоистоку њихова појава значајно смањује. Таква чињеница указује да је током изведених археолошких истраживања откривен периферни део насеља које се током халштатског периода ширило западно од објеката откривених 2013. године. Археолошки инвентар из затворених целина чине фрагменти керамике, животињске кости, остаци жрвњева, кремних алатки, тегова, пршљенака, бронзане жице и обрађених костију. Керамички материјал из гвозденог доба би се према својим стилско типолошким карактеристикама могао поделити у две фазе. Старија фаза се везује за РГД, а одликује је керамика нешто грубље фактуре украшена равним и косим фасетама, урезаним равним или изломљеним линијама и низом квадратних или троугаоних убода (Т. LI). Млађа фаза је приписана СГД, а заступљена је керамиком финије фактуре, међу којом се истичу украси у виду

²⁵⁸ Пронађени објекат није комплетно откопан, а откривени трагови указују на основу 3,2x1,9 m, правца северозапад-југоисток.

жигосаних орнамената, од којих је најпопуларнији низ састављен од S мотива, понекад са инкрустрацијом, а понекад оивичен лажним шнуром (Т. LI).

Сл. 71. Основа пећи или огњишта након чишћења (Документација ЗЗСККГ)

125. БРИКЕТНИЦА

Локалитет је познат из археолошке литературе на основу неколико краћих извештаја (Дејановић (ур.) 1971: 14; Ветнић 1974: 149; Стојић 1979: 77; Стојић 1986: 24).

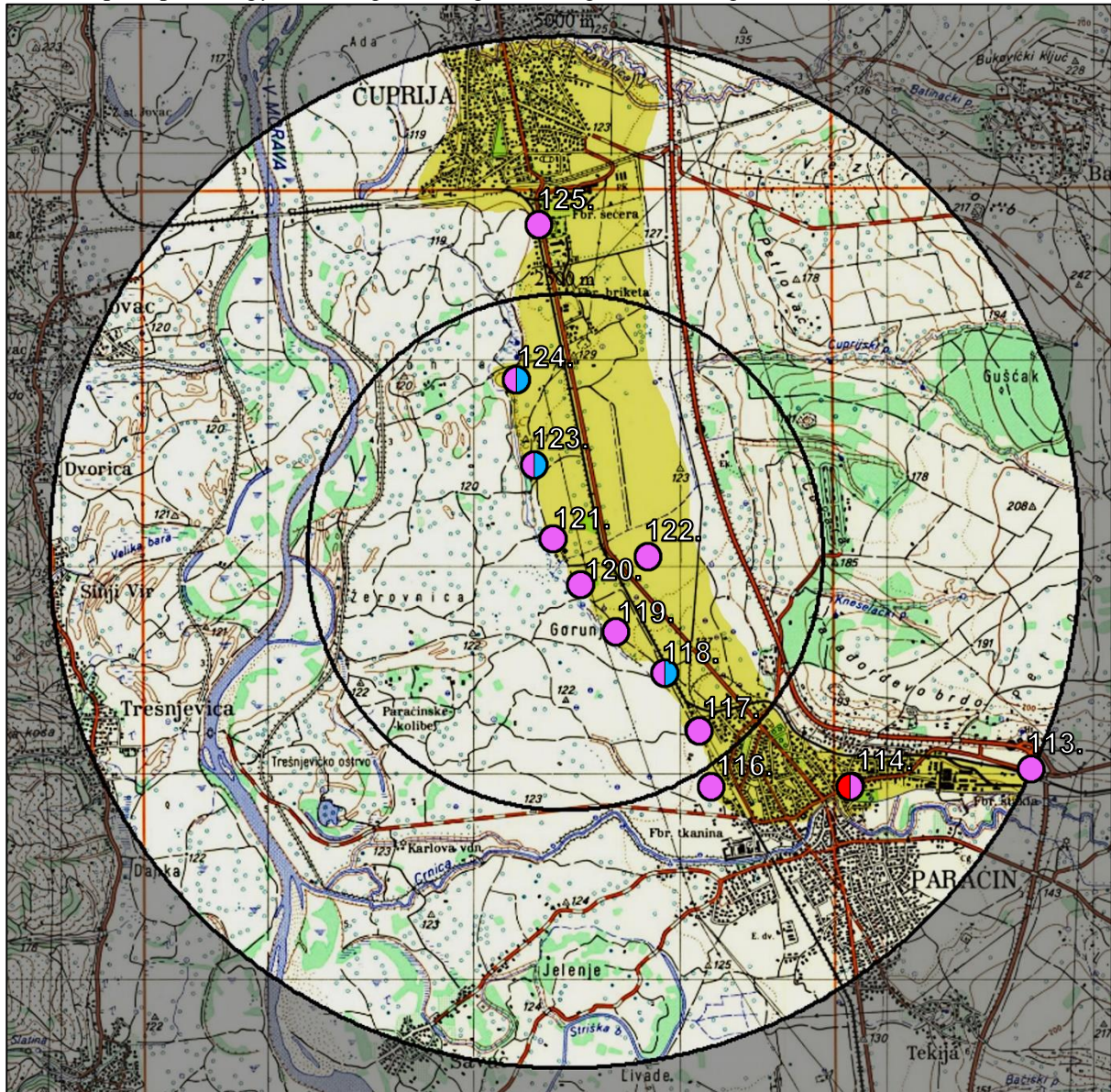
Географски контекст налазишта

Локалитет Брикетница се налази на јужној периферији Ћуприје, на простору између некадашње Фабрике шећера и Металског предузећа МИП (Vetnić 1974: 149). Налази се на 1,4 km низводно од налазишта Кафилерија и 1,7 km јужно од тока реке Раванице, код које се уједно ова тераса завршава. Према конфигурацији терасног обода, који је конкавно издубљен, могло би се рећи да је налазиште било позиционирано на луку некадашњег меандра.

Археолошки контекст налазишта

Остаци налазишта су први пут забележени 1971. год. у евиденцији тадашњег Градског музеја Ћуприја, а откривени су приликом грађевинских радова на изградњи пратеће инфраструктуре за истоимено насеље (Vetnić 1974: 149). У питању је вишеслојно налазиште са материјалним остацима из позног неолита (Vetnić 1974: 149), РГД (Garašanin 1983 (a): 524; Стојић 1986: 24) и из античког периода (Зотовић 1961). Налазе из ПБД, М. Гарашанин је најпре приписао жутобрдској култури (Гарашанин 1973: 337), да би касније променио мишљење везавши материјал за појаве типа Бабадаг - Пшеничево и Медијана III (Garašanin 1983 (a): 524), док је М. Стојић ове налазе повезао са гвозденим добом Ic у Поморављу, односно На B1 фазом (Стојић 1986: 52, Т. 15/6, VII/1), као и за позни калакача хоризонт, односно На B2/3 фазу (Стојић 1986: 74, Т. X/2).

Карта бр. 60. Окружење Моравске терасе Жабарско поље – Брикетница са локалитетима

10.13. ПЛАНА

Плана (1416 ха.) је ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, на југозападним падинама Бабе (657 m). Налази се на путу Параћин – Лешје – Плана 13 km ЈИ од Параћина. Шира околина Плана захвата терен у висинској зони између 175–657 m који обухвата планину Бабу и њено побрђе јужно од реке Грзе, сконцентрисано око развођа сливова ка В. Морави и Црници. У окружењу су забележене појаве бабра на потезу Јаворац – Обрадова столица при источним падинама Бабе (Veselinović et al. 1970: 45), као и појаве злата око тока Крчеве реке (Vukas 2014). Од неметаличних сировина истичу се лежишта каолинита у изворишним деловима реке Бреснице, Врбице и Стопање (Veselinović et al. 1970: 44). Поред тога топоним Умњача 1,5 km западно од Плана у изворишном делу Планске реке указује на лежиште уме тј. депозит глине, док Слатински поток позициониран на 4 km ЈЗ од Плана указује на потенцијални извор соли.

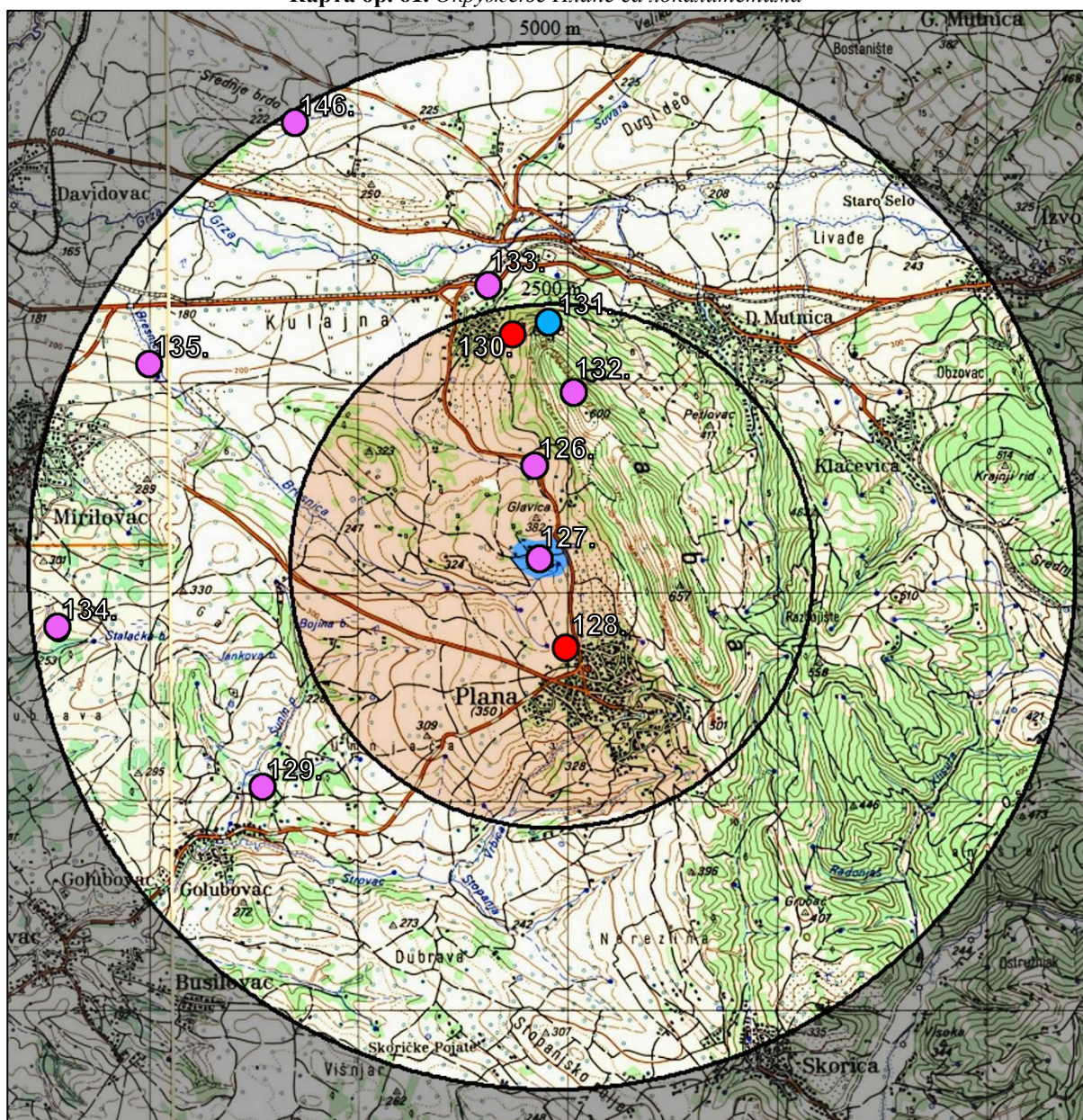
126. САРЕВАЦ

Локалитет није обрађиван у стручној литератури тако да су сви подаци добијени на основу увида у материјал и документацију ЗМП.

Географски контекст налазишта

Потез Саревац, се налази на самој граници катастарских општина Лешје и Плана и подразумева благо пбрђе поред потокоа Саревац, у западном подножју планине Баба. Сам локалитет се налази на локалном путу Лешје - Плана у изворишном делу потока Саревац, који је овде формирао малу сутеску између северног подножја брда Главница (382 m) и ЈЗ обронака Бабе (657 m).

Карта бр. 61. Окружење Плана са локалитетима

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је у евиденцији ЗМП још од осамдесетих година прошлог века, али су најквалитетнији подаци прикупљени ревизионим рекогносцирањем 2018. године.

Установљено је да се локалитет простире на површини од око 1,5 ha на којој је евидентиран керамички материјал сличних карактеристика, па се може претпоставити да је налазиште једнослојно. На основу низа косих убода изведених радлом у комбинацији са канелурама, налазиште је опредељено у позну фазу РГД.

127. ЛИПОВАЦ

Локалитет Липовац познат је стручној јавности на основу пар краћих извештаја са терена (Живанић 2002: 282; 2010: 92).

Географски контекст налазишта

Само налазиште се налази у западном подножју Бабе на јужним падинама брда Главица (382 m) у оквирима изворишног дела реке Бреснице. Тако да је ужа област локалитета сконцентрисана на планину Бабу и њено западно побрђе. Ток Бреснице представља леву притоку Грзе, тако да припада Црничком сливу.

Археолошки контекст налазишта

Подаци о локалитету Липовац су прикупљени приликом рекогносцирања 1998. и 2004. године, који је спроведен у организацији ЗМП²⁵⁹. Налази су прикупљани западно од пута Плана – Лешје, дуж читаве падине која се простире од заравни у подножју брда Главица до извора реке Бреснице²⁶⁰, обухватајући тако површину од 5 ha. Сам извор Бреснице мештанима представља место сакралног поштовања, с обзиром да народно предање везује извор за некадашњу цркву посвећена Св. Врачу (Прокић 1986: 118–119).

Доминирају уломци судова изразито грубе фактуре, израђени од глине са додацима крупнозрног песка и каменчића. Веће посуде најчешће су декорисане пластичном траком са отисцима или урезима, док се код трпезне грнчарије издваја орнамент лажног шнура (Живанић 2002: 282; 2010: 92). Налази су опредељени у позну етапу РГД, вероватно у временске оквире На В2-3 фазе (Т. ЛШ/1-2). Поред доминирајуће праисторијске керамике у близини извора пронађена је и грнчарија из средњег века (Прокић 1986: 119).

128. ПЛАНА

Локалитет Плана до сада није обрађиван у стручној литератури, тако да су подаци о налазишту прикупљени увидом у археолошку документацију и материјал из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази на самом улазу у село Плана, 700 m јужно од претходног налазишта на потезу Липовац. То је област на падинама у западном подножју Бабе низ које се формирало корито малог локалног потока у сливу Црнице.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран приликом ревизионих рекогносцирања 2018. године. Простирање археолошког материјала је установљено на површини од 170 x 130 m уз оправдану могућност да је источни део налазишта девастиран урбанизацијом сеоског насеља. Прикупљени материјал се може определити у ПБД и позни средњи век.

²⁵⁹ Стручну екипу на терену чинили су: Предраг Вучковић, кустос археолог, Александар Срниковић кустос археолог, Весна Живанић, кустос археолог, и Мирослав Матић, препаратор.

²⁶⁰ ДЗМП, Весна Вучковић, Извештај са рекогносцирања локалитета у општини Параћин у 1998. години.

129. БАБА ЈЕЛА

Локалитет је познат на основу једног извештаја са терена (Живанић 2002: 282).

Географски контекст налазишта

Ширина околина локалитета готово је индентична као и у окружењу Липовца са тим што речни слив у овом делу припада В. Морави. Потез Баба Јела се налази на међи атара Плана и Голубовца и подразумева подручје око горњег слива Планске реке²⁶¹, код места где ова речица прима још три мале притоке. Локалитет се налази на узвишеном платоу између три речна тока,²⁶² која окружују локалитет са северне, јужне и западне стране.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран приликом рекогносцирања 1998. год. у организацији ЗМП (Живанић 2002: 282). Том приликом границе и пространство налазишта нису прецизно утврђени, док је пронађени археолошки материјал опредељен у РГД.

10.14. ЛЕШЈЕ

Шире окружење Лешја подразумева крај који обухвата долину Грзе, југозападне обронке Кучаја, као и планину Бабу (657 m) са њеним северним, западним и источним падинама. У поменутих оквирима регистрована су лежишта бакра у изворишним деловима реке Клисуре на палнини Баба, већ помињане концентрације каолинита у околини Плана (Veselinović et al. 1970: 44–45) и лежишта глине (Vučković, Jovanović 2019: fig. 5/1). Са друге стране топономистички подаци указују на постојање засољеног земљишта у оквирима потеза Сланиште, 2,5 km северозападно од Лешја.

130. ВРЕЛО

Локалитет Врлео је познат на основу неколико краћих извештаја са терена (Прокић 1986: 64; Вучковић 1999: 88; Живанић 2002: 280; 2010: 90).

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у источном засеоку Лешја, недалеко од манастира Покрова Пресвете Богородице. Шире окружење Врела, подразумева планину Бабу и околну побрђе са обе стране долине уз ток реке Грзе. Уже окружење такође захвата све поменуте рељефне елементе, само са нагласком на планину Бабу и брда на левој страни Грзе. Само налазиште смештено је на једном платоу на северозападним падинама Бабе, одмах поред јаког извора воде и поменутог манастира. Терен обезбеђује налазишту дефанзивне погодности, као и одличан визуелни преглед шире околине (сл. 72).

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут евидентирано 2004. године приликом ископа на уређењу простора око Врела за потребе манастира. Том приликом су стручњаци ЗМП извршили стручну проспекцију ширег простора, утврдивши да се налазиште простире на површини од око 1 ха, док је из избачене земље сакупљена је већа количину археолошког материјала (Вукчевић 2010: 90). Поред доминантних средњовековних налаза, пронађен је и већи број керамичких фрагмената из бронзаног доба. Стилско–типолошке

²⁶¹ Планска река представљају директну притоку Велике Мораве, а њен горњи ток мештани називају и Шунин поток.

²⁶² Умњачког потока на северу, Шуниног потока на западу и Планске реке на истоку.

карактеристике керамике указују на континуиран живот насеља који се оквирно може везати за период између Вr С и На А1 фазе (Т. LIII/3-7).

Сл. 72. Поглед на пејзаж око села Леуџа са видиковца изнад локалитета Врело (фот. П. Милојевић)

131. ЋУРЧАР

Налазиште Ћурчар је познато у стручној литератури на основу неколико кратких извештаја (Brnbočić 1981: 198; Stojić 1986: 84; Вучковић, Срнаковић 1994: 24).

Географски контекст налазишта

Ћурчар је потез који се налази на северним обронцима Бабе, око 600 m североисточно од потеза Врело. Позициониран је на једном узвишеном платоу (340 m) са кога се пружа изванредан поглед околине.

Археолошки контекст налазишта

Подаци о налазишту добијени су након рекогносцирања М. Брмболића 1976. године у оквиру активности тадашње Музејске збирке Параћин. Обзиром да је налазиште смештено на терену без ближих извора воде, а на положају са дефанзивним погодностима и одличним прегледом околине, може се претпоставити да је у питању мањи војно–стратешки пункт у виду градинског налазишта. Откривени материјал са налазишта се може везати за две фазе праисторије. Старији материјал се везује за остатке из срдњег бронзаног доба (Стојић 1992: сл.13), док је млађи материјал М. Стојић повезао са керамиком типа Превешт, опредељену у период гвозденог доба III у Поморављу, тј. са временским оквиром На С2 – На D1 фаза (Stojić 1986: 78) (Т. LIV/1).

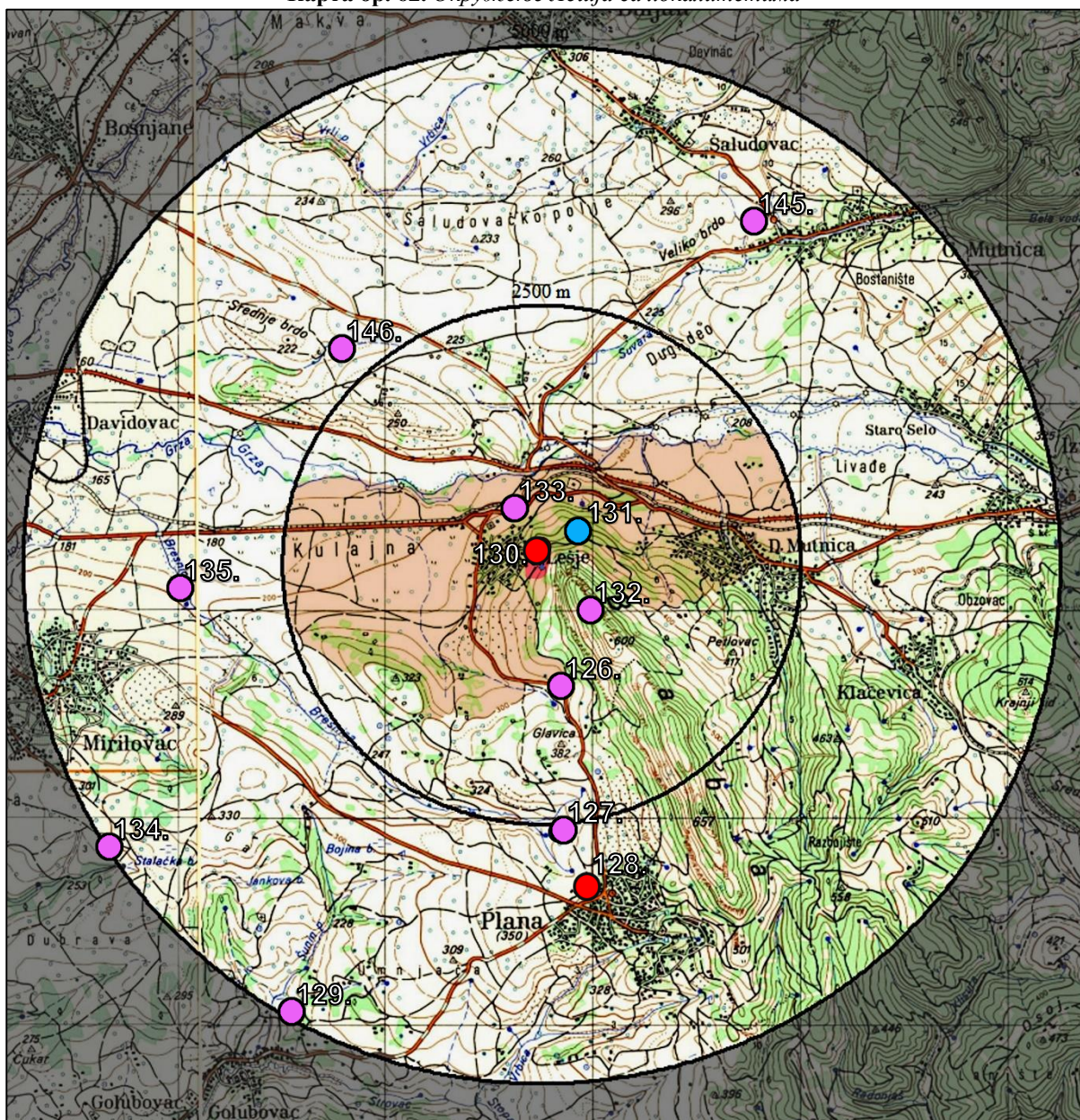
132. БАБА

Скромна сазнања о овом локалитету за сада нису публикована и једини извор информација представља документација и материјал из Завичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази на највишем платоу планинине Баба, недалеко од њеног највишег врха (600 m) . С обзиром да је од локалитета Врело удаљен мање о 1 km ка југоистоку шира и ужа околина локалитета су готово индентичне али се надморска висина и пејзаж битно разликују.

Карта бр. 62. Окружење Леија са локалитетима

Археолошки контекст налазишта

На основу документације изгледа да је налазиште први пут евидентирао М. Брмболић још 1976. године у склопу активности тадашње Музејске збирке у Параћину. Стање на терену је потврђено ревизионим рекогносцирањима 2018. године. Археолошки материјал је спорадично пронађен на површини од приближно 1 ha, а на истој локацији примећени су и остаци сухозида из непознатог периода. Керамички фрагменти пронађени 2018. год. иако бројни углавном су испрани и нису нарочито дијагностични. Материјал из 1976. год. који је се састојао од дела глачане секире са отвором и остацима

грнчарије није сачуван, али га је М. Брмболић у теренском извештају определио у прелазни период из бронзаног у гвоздено доба²⁶³. Узимајући у обзир ранија запажања као и доступни материјал, који чини и фрагмент украшен троугаоним убодима, склони смо да налазиште вежемо за период РГД (Т. LIV/2).

133. ТРШЕВИНЕ – КУЛАЈНА

Локалитет је познат у литератури кроз два краћа истраживачка извештаја (Живанић 2002: 283; 2010: 90).

Географски контекст налазишта

Налазиште је смештено у подножју северних обронака планине Баба, 700 m северно од налазишта Врело у непосредној близини лешјанског гробља. Локалитет заузима плато на терасасто засеченој падини, која се формирала изнад леве долирске стране реке Грзе, од чијег тока је данас удаљен око 400 m.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је познат на основу евиденције са рекогносцирања 1998, 2009. и 2018. године. Археолошки материјал је редак и расејан на површини од десетак хектара, а може се везати за РГД (Т. LIV/3-4), антику и средњи век (Живанић 2002: 283).

10.15. МИРИЛОВАЦ

Мириловац (1416 ха) је ратарско–сточарско сеоско насеље збијеног типа. Налази се на путу Параћин – Мириловац – Плана, 5 km источно од ауто–пута Београд–Ниш, 6 km југоисточно од Параћина. Шира околина Мириловца се налази у области ниског побрђа које се пружа испод западних обронака Бабе, простирући се између долине Грзе на северу и долине Велике Мораве на западу. Кроз атар протиче Грза и њене притоке, Бреснички, Сеоски и Лозички поток, док Бурдељски и Шунин поток припадају великоморавском сливу. Од минералних сировина у ширем окружењу Мириловца истичу се кварцна лежишта на брду Главица (330 m) (Марковић 1954: 25), као и већ помињана лежишта глине и каолинита у близини Лешја и Плане.

134. ЛАЗ

Налазиште је познато стручној јавности на основу једног публикованог извештаја са истраживања (Живанић 2010: 91–92) и једне стручне анализе археолошког материјала (Vučković 2020).

Географски контекст локалитета

Локалитет се налази на међи атара села Лебине и Мириловца. Уже окружење локалитета заузима централни простор побрђа званог Бачија у оквиру кога је и развође сливова ка Црници и Великој Морави. Сам локалитет се налази на троугаоном платоу који се формирао око ушћа малог локалног потока у Бурдељски поток (сл. 73).

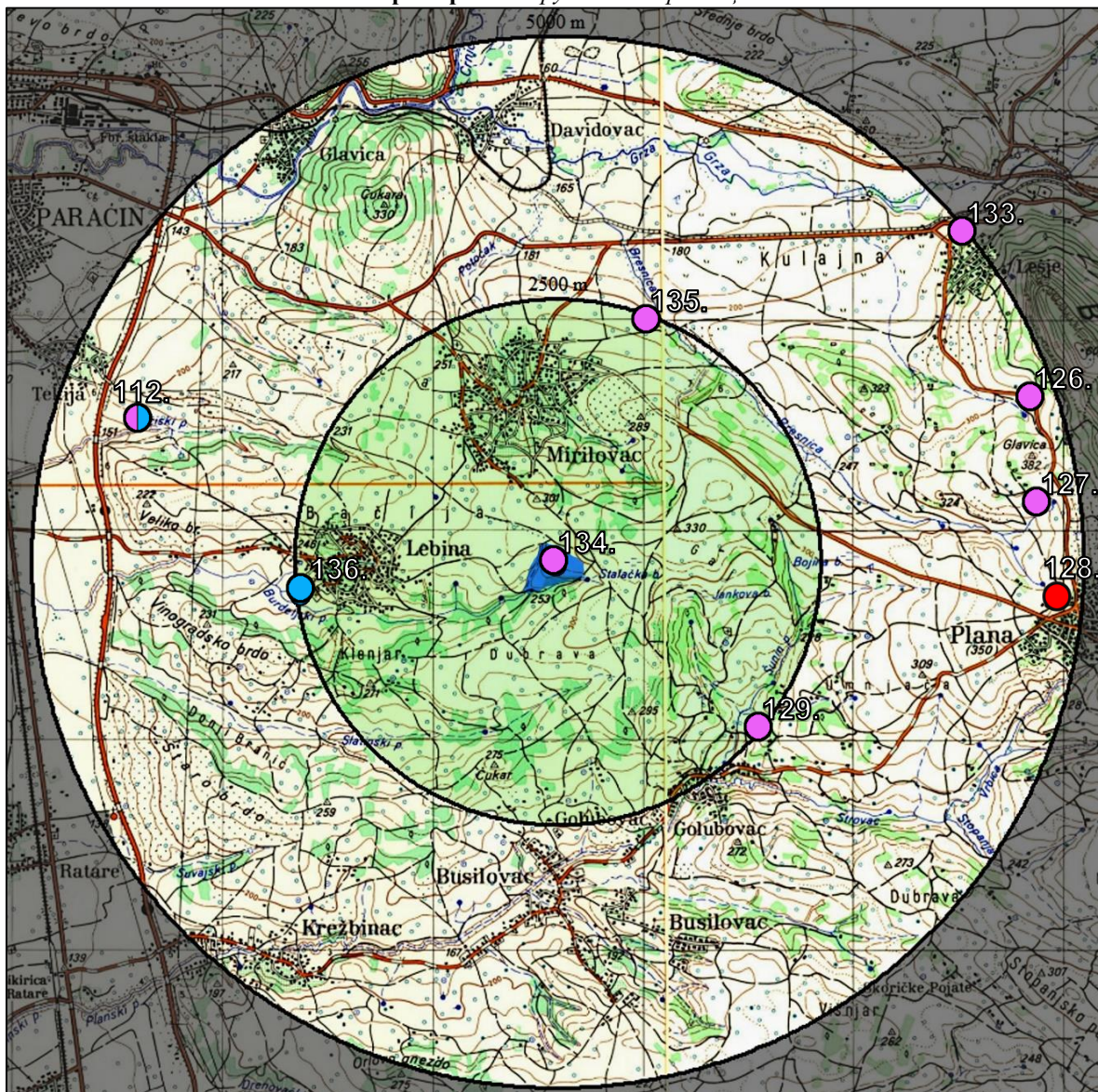
Археолошки контекст локалитета

Налазиште је евидентирано приликом рекогносцирања ЗМП која су обављана у периоду 2000–2004. као и током 2020. године. Обухвата површину од приближно 9 ha, где је регистрован материјал из неколико фаза праисторије. Најстарија фаза насељавања

²⁶³ АЗМП – Izveštaj sa rekognosciranja planine Baba, mašinpis M. Brmbolića 30.9.1976. (nesređena građa).

се може узети за позни енеолит, рано и средње бронзано доба (Vučković 2020), док је у млађем хоризонту насељавања константован материјал из раног гвозеденог доба (Т. LIV/5-6) (Живанић 2010: 91; Милојевић и др. 2020).

Карта бр. 63. Окружење Мириловца

Сл. 73. Поглед на простор локалита Лаз у Мириловцу (фот. П. Милојевић)

135. БУЛИНЕ ВОДЕ

Локалитет је познат на основу једног кратког извештаја са истраживања (Живанић 2010: 91), а назив потиче од локалног извора воде, где је свети запис, а према предању и стара црква (Прокић 1986: 119).

Географски контекст налазишта

Шира околина локалитета заузима област ниског побрђа Кучаја и Бабе које се простире са леве и десне долињске стране реке Грзе. Локалитет Булине воде налази се на благим падинама уз обалу реке Бреснице, левој притоци реке Грзе. Самим тим је ужа околина локалитета везана за побрђе из система планине Баба са нагибом и сливом ка левој страни реке Грзе.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је познато на основу података са рекогносцирања извршених у периоду 2000–2009. године. Локалитет је регистрован на површини од око 2,5 ха, са које је прикупљена мања количина керамичких фрагмената који се могу одредити у РГД (Т. LIV/7-8) и нови век (Живанић 2010: 91; Милојевић и др. 2020).

10.16. ЛЕБИНА

Лебина (1309 ха) је претежно сточарско-ратарска сеоско насеље збијеног типа, 2,5 km источно од ауто–пута Београд–Ниш и 5 km југоисточно од Параћина. Шире лебинско окружење подразумева ниско побрђе западних обронака Бабе које је на северу захвата долину Црнице, а на западу Великоморавску долину, обухватајући тако висинску зону 140–330 m. Од минералних ресурса истиче се већ помињано лежиште кварца на Главици и лековити минерални извор код изворишта Сувајског потока.

136. СЕЛИШТЕ

Локалитет Селиште је познат стручној јавности само на основу пар публикованих извештаја са истраживања (Вучковић 1999: 88; Живанић 2002: 280).

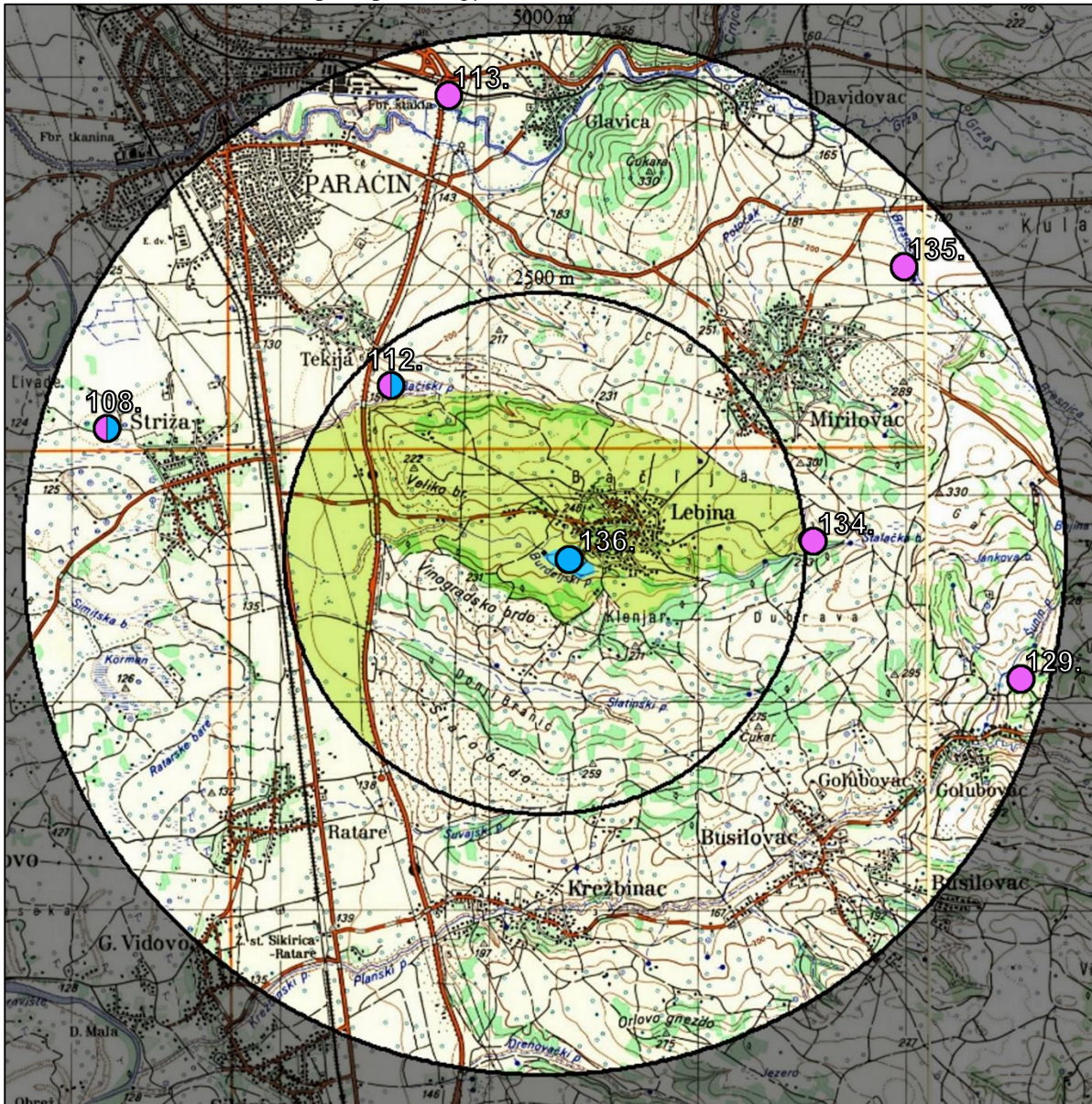
Географски контекст налазишта

Локалитет се налази западно од Лебине, недалеко од сеоског гробља. Уже окружење захвата западна брда планине Баба (Клењар, Велико, Старо и Виноградарско брдо), која су овде пресечена токовима Бачијског, Бурдељског и Слатинског потока, иначе десним притокама В. Мораве. Само налазиште смештено је у једној изолованој котлиној заравни између Великог (223 m) и Виноградарског брда (231 m). Поменута зараван се формирала око места где Бурдељски поток прима још две мање притоке.

Археолошки контекст налазишта

Подаци о налазишту су прикупљени приликом рекогносцирања ЗМП (1998) (Живанић 2002: 88) и ЗЗСККГ (2009). На површини од десетак хектара регистровани су трагови насеља из РГД, СГД и средњег века, уз напомену да је материјал из праисторије интензивно сконцентрисан само на површини од око 1,5 ха. Керамички фрагменти из РГД препознатљиви су по карактеристичном низу канелованих гриланди (Т. LV/1-2), док је керамика СГД декорисана низом хоризонталних линија изведених у тремоло техници (Т. LV/3-4).

Карта бр. 64. Окружење Лебине са локалитетима

10.17. БОШЊАНЕ

Бошњане (1.138 ha) је ратарско–сточарско село збијеног типа, које се налази на локалном путу Параћин – Поповац 8,5 km СИ од Параћина. Шире окружење Бошњана је смештено између ЈЗ падина планине Кучај и десне долине стране реке Црнице у висинској зони између 165–330 m. Помиње се под различитим називима у више историјских извора од XIV до XVI века (Грбовић 1999; Јашовић, Петковић 2007; Амедоски, Петровић 2013: 122–123). Топоними који индицирају засољено земљиште регистровани су на две локације код мотела Слатина и на Карађоређевом брду, ЈЗ и З од Бошњана.

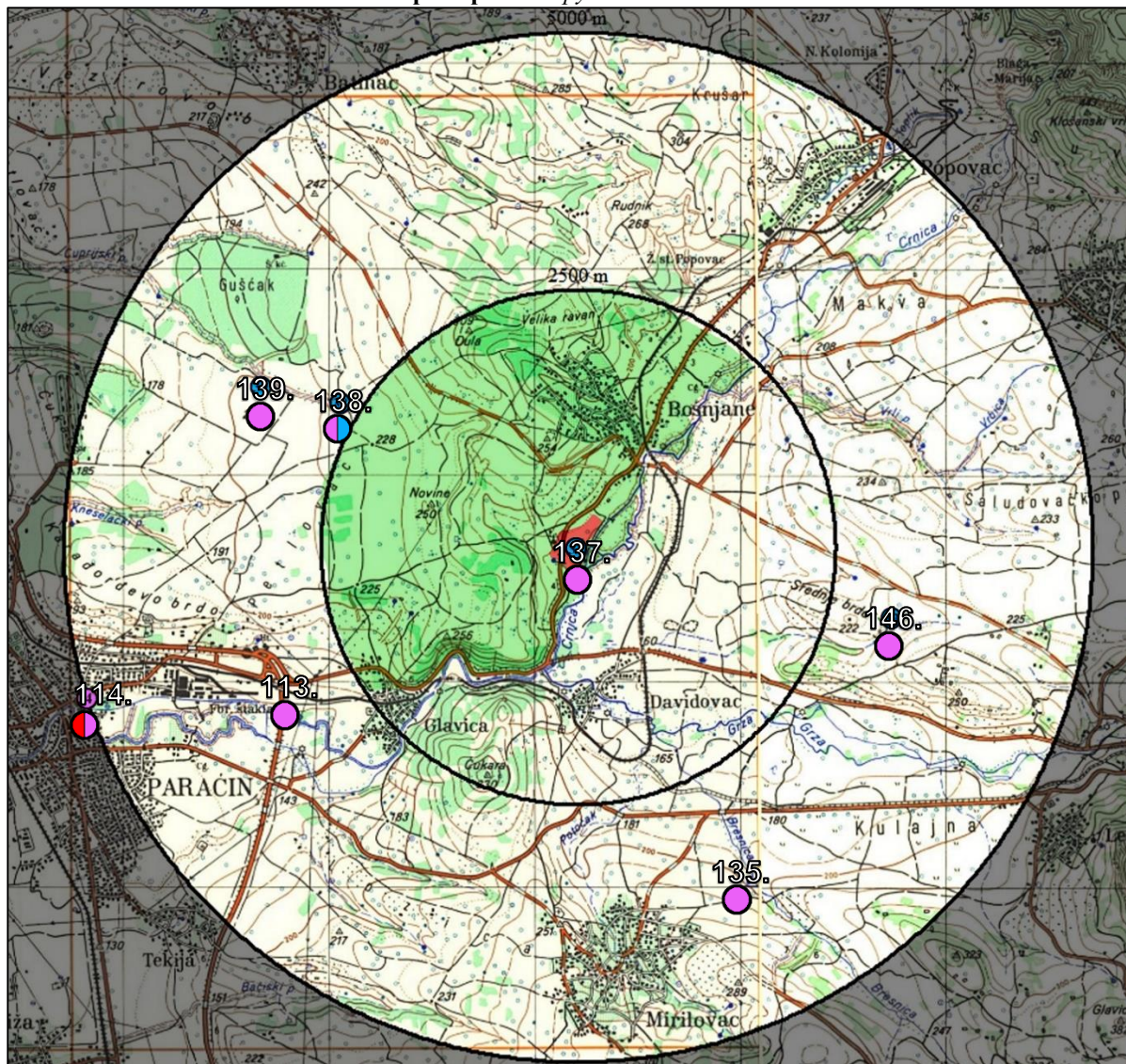
137. КЉУЧ

Археолошка грађа са праисторијског налазишта Кључ није публикована, тако да извор података представља археолошки материјал и документација из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази у долини реке Црнице која овде протиче уз источно подножје Карађорђевог брда, око 1 km јужно од школе у селу. Шире окружење локалитета обухвата ЈЗ обронке Кучаја и долине Црнице и Грзе. Уже окружење налазишта обухвата пространу зараван око ушћа поменутих река, затим Главичку клисуру и обронке ниске падине Чукара, Карађорђевог и Средњег брда. Само налазиште је смештено поред извора малог потока и у непосредној близини сеоског гробља и цркве.

Карта бр. 65. Окружење Бошњана

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано 2012. године приликом рекогносцирања ЗЗСККГ на траси гасовода „Турски ток“. Иста институција је у сарадњи са ЗМП и ЗМЈ спровела пројекат заштитних ископавања током 2019. године.

На основу заступљености површинских налаза установљено је да се локалитет простире на површини од око 8 хектара. Материјал са ископавања указује на неколико фаза у насељавању овог локалитета. Најстарије насеље се може везати за РГД, односно период у коме доминира керамика са стилско–типолошким одликама које су типичне за временски интервал На В2-В3 (Т. LV/5-6). Поред тога на локалитету је присутан и

материјал из позног халштата (На D) који најбоље репрезентује импортована грчка керамика премазана црним фирнесом, као и материјал из касноантичке епохе²⁶⁴.

138. БОШЊЕВАЧКА ЧЕСМА

Археолошка грађа са Бошњевачке чесме за сада није публикована, тако да извор података представља материјал и документација ЗМП.

Географски контекст налазишта

Шира околина налазишта заузима област ниског побрђа при ЈЗ подножју Кучаја које је на Ј и И пресечена долином Црнице, а на З долином Велике Мораве. Чесма се налази на Карађорђевог брду (218 m) при извору Ћупријског потока, 2,5 km И од школе у Бошњану. Уже окружење налазишта сконцентрисано је на платоу Карађорђевог брда који у виду ниске висоравни доминира на споју великоморавске и црничке долине. Локалитет се простира у ораницама око саме чесме, одакле се шири пратећи ток потока.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут евидентирано 1992. године рекогносцирањима Завичајног музеја у Параћину, након чега су у више наврата (1995, 1998, 2009 и 2020. год) вршени обиласци терена у циљу прикупљања површинских налаза.

На локалитету су приликом рекогносцирања евидентирани бројни керамички фрагменти, као и површине са већом концентрацијом лепа. Такође је установљено да локалитет заузима површину од око 4 ха. У материјалу који се налази у музејској збирци могу се издвојити фрагменти из праисторије и антике. Праисторијски керамички инвентар се на основу здела увученог фасетираног обода, урезаних S мотива, ситних квадратних убода изведених радлом, често у комбинацији са канелурама документује заступљеност раног и старијег гвозденог доба (Т. LV/7-8 – Т. LVI/1-4).

139. ДУГО ПОЉЕ / ДУГАЧКА ПОЉАНА

Основни подаци са налазишта на Дугом пољу публиковани су у једном сумарном извештају са рекогносцирања (Живанић 2002: 278).

Географски контекст налазишта

Археолошки локалитет Дуго поље се налази на свега 600 m низводно од Бошњевачке чесме. Смештен је на благој падини уз леву обалу Ћупријског потока тако да се налази у истом окружењу и пејзажу као и налазиште код Бошњевачке чесме.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је 1998. године открила екипа археолога²⁶⁵ из Завичајног музеја Параћин (Живанић 2002: 278), док је наредни обилазак обављен тек 2020. године. Рекогносцирањем су пронађени бројни фрагменти грнчарије, који према стилско–технолошким особинама у потпуности одговарају керамици РГД са налазишта код Бошњевачке чесме (Т. LVI/3-4). Археолошки материјал је сконцентрисан само у уском појасу око обала потока на површини мањој од 1 хектара.

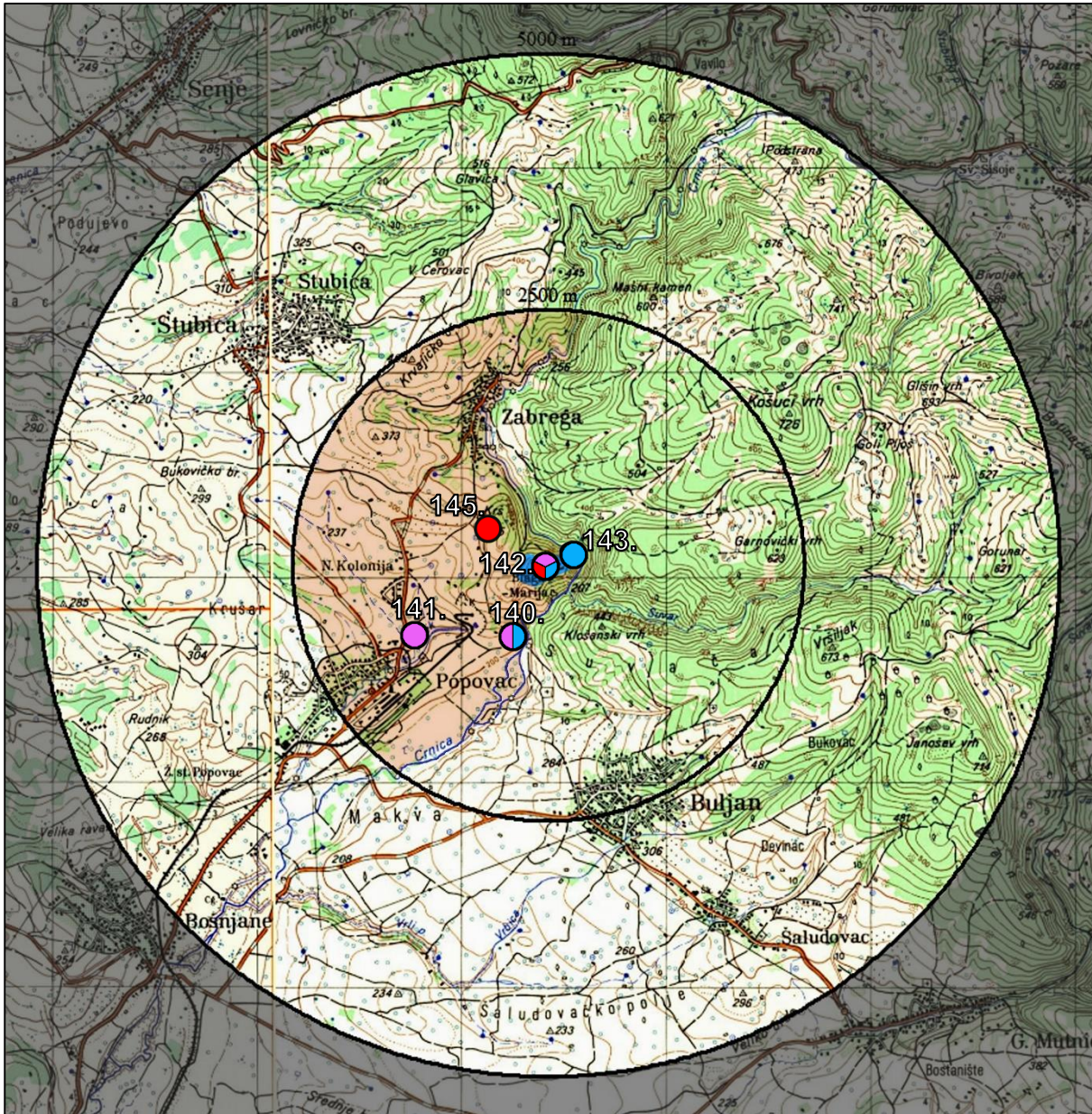
²⁶⁴ На основу нумизматичких налаза може се узети за III - IV век нове ере.

²⁶⁵ Екипу археолога су чинили: Предраг Вучковић, Александар Срнаковић и Весна Живанић.

10.18. ПОПОВАЦ – ЗАБРЕГА

Забрега и Поповац су традиционално сточарска сеоска насеља разбијеног типа. Сеоски атар (1822 ха) обухвата висинску зону између 236–737 m која се размештена на југозападном ободу Кучаја (1284 m) у горњем току Црнице. У овом делу тока Црница пролази кроз Забрешку клисуру која је позната по занимљивим крашким облицима и великом броју извора (Марковић 1952). Стари назив села је Прњавор²⁶⁶, а први помен је забележен у дефтеру из 1536. године (Васић 1972: 71–72). У ближој околини Поповца регистроване појаве глине (Гајић 1968: 36), док су лежишта бабра регистрована у брдима недалеко од манастира Св Сисоја (Veselinović i dr. 1981: 45, sl. 4).

Карта бр. 66. Окружење Поповца и Забреге са локалитетима

²⁶⁶ С обзиром на то да је Забрега била метох манастира Манасије.

140. ПОПЉЕСАК

Налазиште припада атару села Поповац и до сада није помињано у публикованим радовима, тако да једини фонд података представља документација и материјал из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Потез Попљесак подразумева област равнице и терасе уз десну обалу Црнице одмах на њеном излазу из Забрешке клисуре. Само налазиште ј смештено у јужном подножју Чокаће брда на лепезастој падини, коју је на југжној страни отворена ка долинској равници, док је на истоку терасасто засечен окуком реке Црнице.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је регистровано 1996. године, приликом рекогносцирања ЗМП²⁶⁷. Према подацима из извештаја и приложеној карти закључено је да се налазиште простирало на површини од 4,5 ха. Међу откриваним материјалом се јасно издвајају хоризонти из неолита (старчевачка култура) и гвозденог доба. Млађи хоризонт насеља је знатно интензивнији и на основу стилско-типолошких одлика материјала везује се за РГД и СГД. Фрагменти са украсима у виду низа шрафираних троуглова сугерише на декоративни модел најчешће коришћен током На В фазе (Т. LVI/5-6), док керамика украшена тремолираним линијама указује на Басараби стил и На С фазу (Т. LVI/7-8).

141. ТОПЛИК

Једини фонд података о налазишту представља документација и материјал из Звичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Потез Топлик подразумева област на ниским падинама Кучаја, непосредно изнад десне долинске стране Црнице, недалеко северозапно од фабрике цемента и поповачког гробља. Само налазиште се налази на платоу у међуречју два потока која се уливају у реку Топлик, десну притоку Црнице. Плато локалитета пружа одличну прегледност терена на долину Црнице, док река Топлик захваљујући својим термичким особинама никада не леђи.

Археолошки контекст налазишта

Подаци о налазишту су прикупљени приликом рекогносцирања ЗМП која су обављена 1987²⁶⁸. и 2001²⁶⁹. године. У извештају су детаљно утврђене границе локалитета, па се на основу реконструкције може закључити да је површина налазишта износила око 4 ха. Дијагностички материјал указује на хоризонт насеља из РГД, који је представљен зделама увученог, равно или косо фасетираног обода, као и примерцима украшених канеловањем (Т. LVII/1-2). Поред праисторијског материјала регистровани су остаци материјалне културе из антике и средњег века²⁷⁰.

²⁶⁷ АЗМП – Извештај са рекогносцирања, која су спровели П. Вучковић и А. Срнидаковић 10.05.1996. год. (несређена грађа).

²⁶⁸ АЗМП – Мирослав Матић, Извештај са рекогносцирања из октобра 1987. године (машинопис, несређена грађа).

²⁶⁹ АЗМП – Предраг Вучковић, Извештај са рекогносцирања Поповца 11.05.2001. године.

²⁷⁰ Предање и материјални остаци указују да је овде постојала црква средњевековне старости (Прокић 1986: 118).

142. ПЕТРУС / ЧОКОЋЕ БРДО

Локалитет на Чокоће брду је пре свега познат као археолошко налазиште са архитектонским остацима за које се сматра да су били делови средњевековног утврђења Петрус (Дероко 1950: 132; Madas, Vrmbolić 1982; Прокић 1986: 58; Брмболић, Вучковић 2005; Брмболић 2013). Археолошкој јавности је мање позната чињеница да је приликом вишедеценијских истрживања града откривен праисторијски слој (Стојић 1979: 105–106; Madas, Vrmbolić 1982; Jevtić 1983: 16; Стојић 1986: 20; Брмболић 2013: 103–104).

Географски контекст налазишта

Шира околина налазишта заузима два рељефна појаса у југозападном делу Кучаја које дели река Црница. Са десне стране реке, простире се област ниског побрђа заједно са њеном долином (170–400 m н.в.), док се са њене леве стране стрмо и нагло уздижу планински висови Кучаја (500–750 m). Градина на Чокоће брду се налази свега 600 m низводно локалитета на брду Крш. Оба узвишења се уздижу из исте основу у подножју, тако да обе локације имају готово индентичне топографске карактеристике. Чокаће брдо заузима веће пространство и има положај на нешто већој надморској висини.

Археолошки контекст налазишта

Најраније интересовање за утврђење Петрус, или град Петрус, показују путописци још крајем XIX века (Каниц 1985: 385–386). Током XX века за тврђаву су се заинтересовали архитекте и историчари (Дероко 1950: 132; Бошковић 1950: 211–212; Михаљчић 1968; 1976; Прокић 1999; Михаљчић, Вуковић 2012), док се са првим археолошким истраживањима почело тек 1978. године (Madas 1979). Наставак истражко–конзерваторских радова уследио је у периоду 1980–1981. године у организацији ЗССККГ (Madas, Vrmbolić 1982) и током двогодишње кампање 2004–2005. године у организацији РЗСК (Брмболић, Вучковић 2005; Брмболић 2013).

На локалитету је поред архитектонских остатака из рановизантијског и средњевековног периода, евидентиран је и материјал из праисторије. Праисторијска керамика садржи мањи број фрагмената из позног енеолита и знатно већу количину материјала из ПБД, РГД и СГД. Керамички материјал из ПБД је најређе заступљен и представљен је углавном керамиком грубе и средње фактуре, понекад пригличане површине (Т. LVII/3-6). Репрезентативна је масивна језичаста дршка која је на горњој страни украшена већим полукружним жлебом и удубљењем у средини, што је чест инвентар у слојевима ПБД на налазиштима у доњем сливу Ј. Мораве и Понишављу попут Медијане, Велике хумске чуке, Габровца и Велике чесме (Булатовић, Станковски 2012: 255; Стојић, Јоцић 2006: Т.СIII/71).

Керамику РГД најбоље илуструје фрагмент црногличане посуде са украсом у виду инкрустираних концентричних кругова, већих димензија, повезаних тангентима, орнаменту који се најчешће јавља током Бабадаг II хоризонта (На В1-В2) (Jugānaru 2005: fig. 16-18, 28-32). Индикативан је и фрагмент дубоке зделе, полиране површине са хоризонталном троугаоно моделованом дршком са купастим наставком на врху, која се сеће у хоризонту IV на Хисару код Лесковца (Капуран, Стојић 2001: Т. IV/1), док је у Кастанасу индентичан примерак забележен у слоју 13 (Hochstetter 1984: taf. 63/1). Поред тога присутна је фина керамика са канелованим трбусима или дршкама, посуде грубе фактуре са низовима урезаних хоризонталних, таласатских или изломљених линија (Т. LVII/7-8 – LVIII). Међу керамиком из СГД (Т. LIX) пронађене су плитке, конусне зделе равно фасетираног обода, украшене дуплим низом инкрустираних „S“ мотива, који прате фасете. Иначе мотиви у облику слова „S“ су широко заступљени на разним облицима посуђу са Петруса, а понекад су утиснути на самом врху заравњеног обода. Честе су и fine посуде украшене темолираним линијама, међу којом се истиче фрагмент

са пољима у виду полукружних трака и троуглова чије унутрашњоси су испуњене са више кратких тремолираних линија.

143. ПЕЋИНА ИСПОД КРСТАСТЕ СТЕНЕ / ПЕТРУШКА ПЕЋИНА

Географски контекст налазишта

Склопу петрушког комплекса треба припојити и пећину која се налази на једној од литица Чокаће брда, око 200 m ка североистоку од зидина Петруса, тако да пећина са њим дели готово исте географске карактеристике. Улаз у пећину је орјентисан ка СЗ, а налази се на литицама непосредно изнад тока Црнице. Димензије отвора су 10,5 x 7 m (сл. 74), након кога се наставља раван и пространи канал дуг 34 m. Унутрашњост је испуњена глиновитим седиментом, који је помешан са крупним и ситним дробиним.

Археолошки контекст налазишта

Мања сондирања испред пећинског улаза обављена су у истраживачкој кампањи 2005. год. са циљем да се утврди могућност настањивања пустиножитеља у средњем веку. Откривени су архитектонски остаци зида испонице, као и нешто керамичког материјала. Поред средњевековне керамике константовани су фрагменти из СГД.

Сл. 74. Поглед на улаз у Петрушку пећину (Архива ЗМП)

144. КРШ

Скромни археолошки подаци прикупљени са локалитета Крш за сада су презентовани једино кроз каталог налазишта у раду М. Стојића (Stojić 1986: 18). Необјављену грађу о налазишту представља документација и материјал из ЗМП.

Географски контекст налазишта

Потез Крш подразумева узвишење (345 m) које се нагло уздиже изнад десне обале Црнице формирајући тако заједно са брдом Чокаће (370 m) западну страну Забрешке клисуре. Остале стране брда су благе и лако приступачне, тако да је са њих лако доступна долина Црнице и околно ниско побрђе, што су уједно и рељефни елементи из најуже околине налазишта. Само налазиште је евидентирано на благим падинама Крша, које су орјентисане ка југозападу. Иначе брдо Крш је од темена брда Чокаће и локалитета Петрус, физички одвојено једино плитком удолином сезонског потока.

Археолошки контекст налазишта

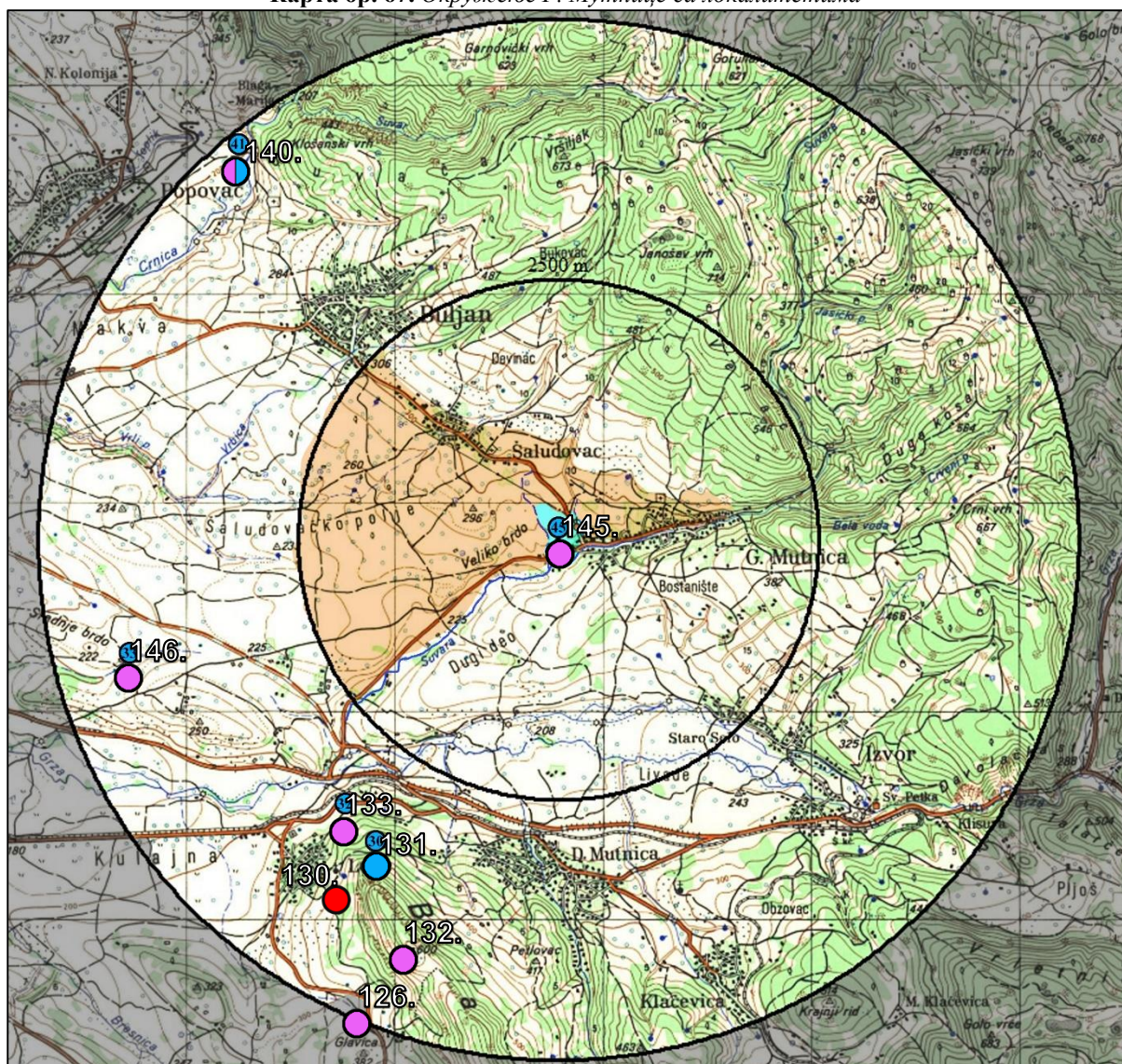
Према подацима ЗМП, налазиште је евидентирано приликом рекогносцирања 1980. год. Део материјала са овог локалитета налази се у збирци ЗМЈ али без ближих

деталја (Stojić 1986: 18). Материјал у ЗМП се може узети за период СБД и ПБД. Материјал из ПБД (Т. LX/1-4) репрезентују фрагменти благобиконичних пехара, дубоких здела S профилације, дршке са малим брадавичастим наставком на врху, дршке украшене кружним убодима и посуде са утиснутим отисцима прста. Осим материјала из бронзаног доба у литератури се наводи археолошка грађа из СГД (Stojić 1986: 18; карта б) али поменути материјал није затечен у збирци ЗМП.

10.19. ГОРЊА МУТНИЦА

Горња Мутница је сточарско сеоско насеље, које припада општини Параћин. Шира околина налазишта је смештена у висинској зони 240–360 m на југозападним падинама Кучаја уз ток реке Суваре, десне притоке Грзе. Лежишта бабра су регистрована у изворишном делу Грзе, 5 km североисточно од Г. Мутнице (Veselinović et al. 1970: 45), а потенцијални извор соли на потезу Сланиште, 5 км ЈЗ од Г. Мутнице.

Карта бр. 67. Окружење Г. Мутнице са локалитетима

145. РУПЧИНЕ

Археолошка грађа са праисторијског налазишта на потезу Рупчине за сада није публикована, тако да извор података представља материјал и документација ЗМП.

Топографски контекст налазишта

Шира околина налазишта обухвата југозападно оброне Кучаја (1284 m) заједно са његовим висовима (Јаношев врх 774 m), западним обронцима Бабе (600 m) и долињским равницама Грзе и Суваре. Уже окружење налазишта сконцентрисано је на југозападним падинама Јаношевог врха (774 m) који лагано уздижу изнад десне долињске стране реке Суваре. Потез Рупчине заузима подножје поменуте падине око тока два мања потока, који се нешто ниже уливају у Сувару. Само налазиште заузима плато формиран између поменутих потока у непосредној близини западне периферије села и цркве посвећене Св. великомученику Георгију.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је евидентирано 1999. године рекогносцирањима ЗМП, приликом чега је убицирана локација и прикупљен површински материјал. Међу керамичким фрагментима заступљен је материјал са урезаним сноповима таласастих линија, који је често заступљен на материјалу из РГД (Stojić 1986: Т. 16/4,10-11; Т.18/9-11; Т.19/3-6), односно млађу На В фазу (Т. LX/5-6).

146. СЛАНИШТЕ

Сазнања о локалитету до сада нису публикована, тако да извор података представља археолошки материјал и документација из Завичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Шире окружење налазишта подразумева брдско–планинску област која се формирала на југозападним обронцима Кучаја, тако да је уже окружења на поменутом побрђу на простоту између леве обале Црнице и десне обале Грзе. Потез Сланиште се налази између падина брда Крушкар (215 m) и Средњег брда (250 m), око тока Сланишког потока, који се 1 km низводно уливао у реку Грзу као њена десна притока. Сам локалитет се налази у мањој заравани која се формирала око једне окуке поменутог потока.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште је први пут евидентирано 1994. год. приликом рекогносцирања ЗМП²⁷¹. Иста установа поновила је проспекцију 2009. и 2018. године. Налазиште се простирало на површини од око 2 ха, а прикупљени материјал се може прикључити инвентару налазишта са хоризонтом из млађе фазе РГД (Т. LX/7-8).

10.20. ВАРВАРИН

Варварин је некадашње ратарско насеље и центар истоимене општине око става Западне и Велике Мораве у средишту Темнића, које је административно али не и физиономски подељено на истоимену варошицу и село²⁷². Шире окружење варошице (179

²⁷¹ Археолошку екипу музеја чинили су Предраг Вучковић и Александар Срнидаковић.

²⁷² Указом краља Милана Обреновића од 29. децембра 1882. год. долази до формирања два посебна истоимена насеља - варошице и села.

ha) и села Варварин (1.840 ha) подразумева област у равници између источних обронака Темњићких планина (992 m) и Јухора (775 m) на западу и тока Западне и Велике Мораве на истоку.

147. РУСКИ СПОМЕНИК

Локалитет на потезу *Руски споменик* среће се још и под називима *Логориште*, *Селиште* или *Саставци*. Налазиште као и пронађени материјал су обрађивани у неколико археолошких публикација посвећених широј тематици (Мијатовић 1905: 369; Бошковић (ур.) 1956: 15; Стојић 1979; Стојић 1986: 14; Стојић, Чађеновић 2006: 76, Т. XIII; Рашковић, Чађеновић 2010; Чађеновић 2011: 29, Т. IV/4–6).

Географски контекст налазишта

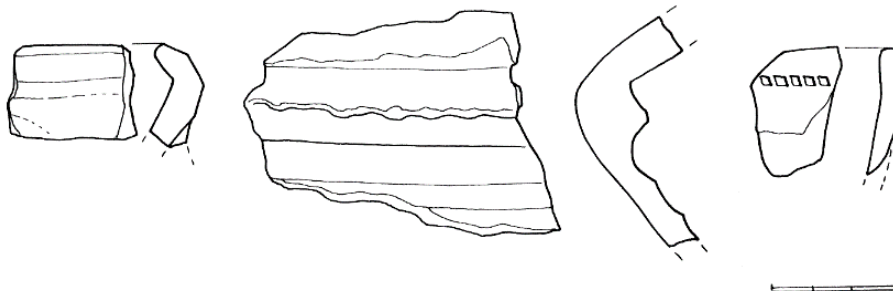
Локалитет се налази у близини споменика подигнутог 1910. године у част Генералу Оурку и руским војницима, поводом спомена стогодишњице од Варваринске битке (1810. год.), 4 km југисточно од Варварина. Налазиште је позиционирано на речној тераси, непосредно изнад места спајања Јужне и Западне Мораве. Тераца се на овој локацији истиче попут језичасто истуреног гребена, који прати леву обалу Западне и Велике Мораве, уздижући се за неких 12–13 m изнад уске алувијалне равнице. Тако је јужни крај терасног језичка засечен током Западне Мораве, а северни некадашњим рукавцом Велике Мораве, док се врх језичка налази тачно изнад ушћа. Овакав положај омогућава визуелну контролу Варваринске равнице и простране долињске области нарочито уз десну обалу Јужне и Велике Мораве.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут регистрован педесетих година прошлог века, приликом опсежних рекогносцирања која је спроводио АИ (Бошковић (ур.) 1956). Наредна истраживања ове области уследила су 1978. године у организацији НМК, приликом чега је регистровано пространо археолошко налазиште заведено под називом Селиште (Рашковић, Чађеновић 2010: 13).

Приликом поменутих истраживања евидентирани су налази керамике који указују да је локација била насељена током позног неолита, РГД, СГД (сл. 75), као и током периода касне антике (Vetnić 1974: 151; Стојић 1986: 14; Стојић, Чађеновић 2006: 76, Т. XIII; Чађеновић 2011: 29, Т. IV/4–6). Налази керамике из РГД указују на хоризонт канеловане керамике (Стојић, Чађеновић 2006: 76, Т. XIII) док је керамика СГД приписана Басараби стилу (Стојић 1979: 106, сл. 15/6; Стојић 1986: 72). Комплетан простор налазишта са свим својим фазама живота захвата огромну површину, али су налази из бронзаног и гвозденог доба сконцентрисани само уз обод терасе окренут ка југу и току Западне Мораве (Стојић 1986: 14).

Сл. 75. Керамички фрагменти са локалитета *Руски споменик* (Стојић, Чађеновић 2006)

148. ДУЊАР

Налазиште убицирано на потезу Дуњар само је помињано кроз археолошке публикације (Стојић, Чађеновић 2006: 75; Рашковић 2008: 15; Рашковић, Чађеновић 2010: 11–12; Чађеновић 2011: 29).

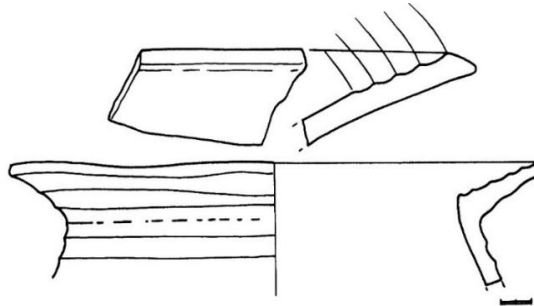
Географски контекст налазишта

Потез Дуњар се налази у равници на југозападној периферији града Варварина, недалеко од ушћа Каленићке реке у Велику Мораву. Налазиште је оформљено уз лук једне лактасте окуке на левој обали Каленићке реке. То је простор у висинској зони између 150 и 146 m н.в., што је за 4–8 m вишље од нивоа реке, тако да је област била безбедна од плавлјења.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је евидентиран на основу теренских података Народног музеја у Крушевцу, који је у овом реону спровдио рекогносцирања током 1958. и 1978. године, под руководством Емилије Томић (Рашковић 2008: 15; Рашковић, Чађеновић 2010: 12, 17). Сви керамички налази са локалитета се везују за црноглачану канеловану керамику (сл. 76), која је у Поморављу типична за период На А2-В1 (Сојић, Чађеновић 2006: 75, Т. XII; Чађеновић 2011: 29 Т. IV/4–6).

Сл. 76. Керамички налази са локалитета Дуњар (Стојић, Чађеновић 2006: Т. XII)

149. ВАРВАРИНСКА ТЕРАСА

Постоји више објављених података о налазима из бронзаног и гвозденог доба у оквирима Варваринске терасе (Васић 1905: 246–248; Гарашанин, Гарашанин 1951: 60; Минић 1978: 88; Стојић 1986: 14; Рашковић 2008: 16–17; Рашковић, Чађеновић 2010: 13).

Географски контекст налазишта

Варваринска речна тераса подразумева територију уз леву обалу В. Мораве у урбаном делу Варварина лево од ушћа Каленићке реке. То је пространа равничарска област на вирмској тераси која прати ток Мораве у дужини од 1,5 km на деоници од ушћа Каленићке реке до међе са селом Горњи Катун (сл. 77). Великоморавски ток је овде прав и прибијен уз терасу без већих меандара и ширих алувијалних равни. У поменутој области забележено је више локалитета са археолошким остацима из бронзаног и гвозденог доба али се поуздано може убицирати једино налазиште лоцирано на месту

погодном за прелаз преко Мораве²⁷³, у оквиру терасног платоа на коме се данас налази црква посвећена Св. Роману и источни део вароши Варварин.

Сл. 77. Поглед на Варваринску терасу (фот. П. Милојевић)

Археолошки контекст налазишта

На подручју Варваринске терасе око ушћа Каленићке реке откривено је неколико налазишта са траговима из бронзаног и гвозденог доба. Милоје Васић је још 1905. године на деоници између Варварина и Горњег Катуна, запазио остатке насеља у високом речном профилу В. Мораве (Васић 1905: 245–248). Пробним ископима недалеко од скеле на путу за Тићевац установљени су остаци једног укопаног објекта четвртасте основе (3x5 м, дубине 1,5 м) и две левкасте јаме²⁷⁴, праћени материјалом који је М. Васић определио период прелаза из бронзаног у гвоздено доба, односно у временски распон између XIII и XI века п.н.е. (Васић 1905: 246, 248). Исти истраживач је такође забележио да су у близини овог насеља мештани пронашли урне и скелете са бронзаним накитом (Васић 1905: 248). Из архиве нишког музеја потиче податак о налазима урни са спаљеним покојницима, пронађених приликом уређења општинског пута на локацији за коју се данас једино може претпоставити да је у вези са Васићевом белешком.²⁷⁵ Приликом изградње Винског подрума *Рубин* на тераси у близини варваринског моста на Морави и цркве посвећене Св. Роману, пронађена је керамички материјал, на основу кога је издвојен хоризонт насеља из старијег гвозденог доба (Stojić 1986: 14)²⁷⁶.

Подаци о поменутих налазиштима иако нису увек прецизни, везани су за релативно уско подручје тако да је убикација налазишта са Варваринске терасе неспорна. Већи проблем представљају непрецизни археолошки подаци прикупљени углавном на

²⁷³ На овом делу великоморавског тока, дуго је саобраћала скела, да би 1928. год. био изграђен Варварински мост.

²⁷⁴ Према Васићевом извештају јаме су имале ширину отвора 1 и 1,75 м, док је њихова дубина досезала 2,3 и 3 м, са ширином дна од 0,5 м и 1 м. У јамама је пронађена керамика и остаци житарица (Васић 1905: 247).

²⁷⁵ АНМН, Преглед археолошких налазишта и места са карактеристичним називом, срез Темнићки, општина села Варварина. Бр. 2365, 16. август 1934. год. Податак помињу Милутин и Драга Гарашанин (Гарашанин, Гарашанин 1951: 60).

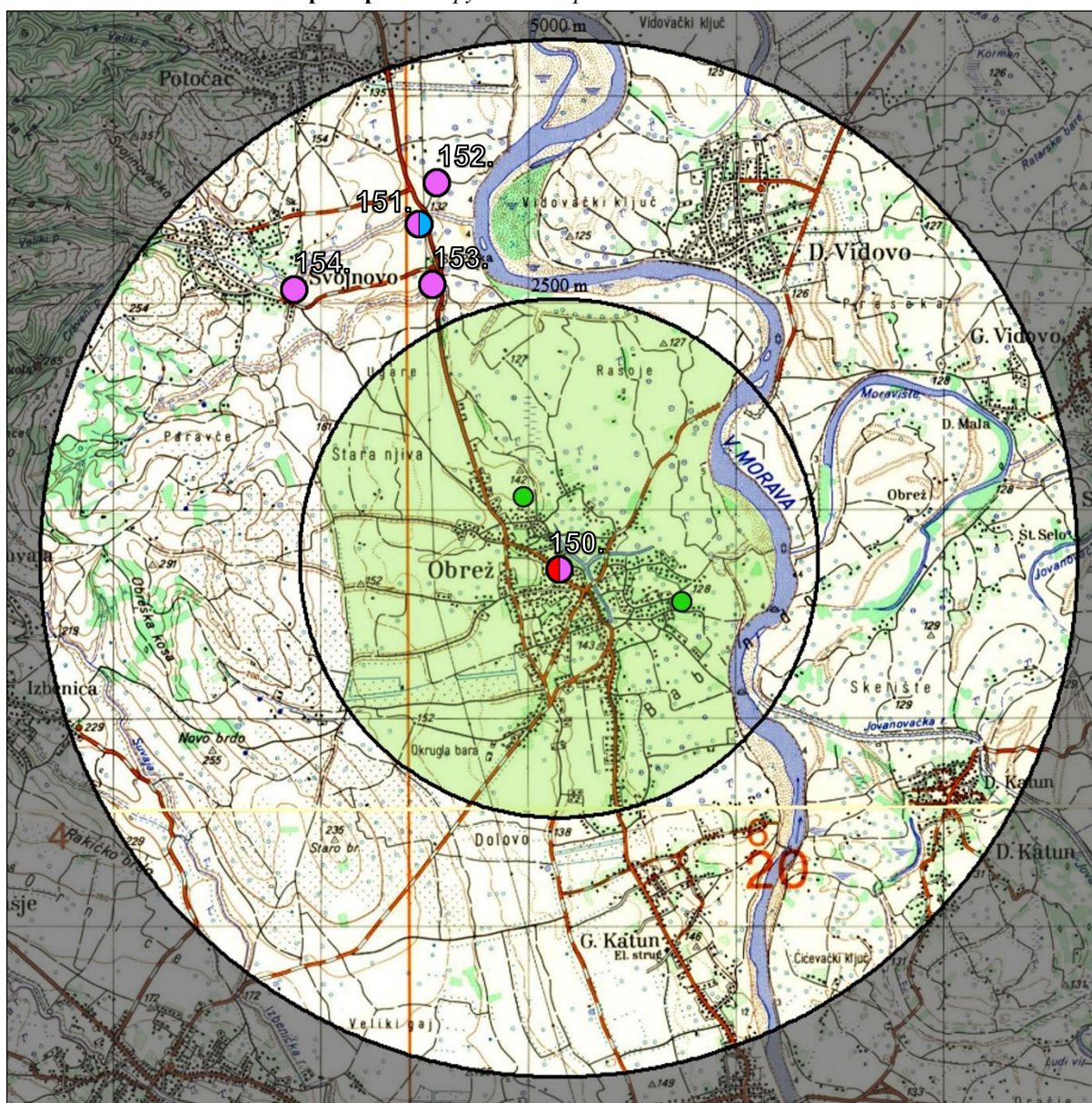
²⁷⁶ На основу података из документације музеја из Крушевца и Ћуприје, земљани радова на изградњи подрума 1955. год. указали су пре свега на постојање гробља из раног средњег века (IX – X век) (Минић 1978: 88, сл. 2-3), чији укопи су пореметили слој из старијег гвозденог доба.

основу старих истраживања или случајним открићима, као и чињеница да помињани археолошки материјал углавном није сачуван. Уколико се прихвате забележени подаци и сачувани материјал (Т. LXI/1-2) може се константовати да је на локалитету било заступљено насеље са материјалним остацима из ПБД и РГД. Подаци о некрополи која је вероватно била у вези са поменутих остацима насеља су непрецизни тако да на овом нивоу сазнања није могуће одредити њену хронолошку позицију.

10.21. ОБРЕЖ

Обреж (3.077 ha) је ратарско сеоско насеље збијеног типа, које административно припада општини Варварин. Налази се на контакту алувијалне равни и терасе где пролази пут Крушевац – Варварин – Параћин, 6 км северно од Варварина. Сеоски атар се простире у висинској зони између 128–380 м, обухватајући тако највећим делом равницу између тока В. Мораве и источних обронака Јухора.

Карта бр. 68. Окружење Обрежа са локалитетима

150. ОКУЋНИЦЕ ПЕШИЋА И РАЈКОВИЋА / ЦРКВА Св. ИЛИЈЕ

Археолошки подаци о праисторијској некрополи у насељеном делу Обрежа познати су на основу неколико публикација (Тасић 1990: 20–25; 1990(a): 122; 2001: 10–12; Стојић, Чађеновић 2006: 179–180; Рашковић, Чађеновић 2010: 15–16).

Географски контекст налазишта

Некропола у Обрежу откривена је у самом селу недалеко од садашње цркве посвећене Св Илији. Налазиште је позиционирано при ободу прве моравске терасе на месту испод кога су и данас приметни остаци речних рукаваца. Обод поменуте терасе простире се кроз средину равничарског појаса, који правцем север – југ прати леву обалу Велике Мораве. Поменути појас у околини Обрежа достиже ширину до 5 км која западно од терасе (139 м) лагано прелази у ниско побрђе Јухора (150–380 м), док се на истоку све до обала Мораве простире као плавна и мочварна алувијална раван (127 м). Тераса је код Обража са северне и јужне стране пресечена токовима Суваје и Врдуновца, тако да се налазиште налази у међуречју ова два потока.

Археолошки контекст налазишта

Налазиште у Обрежу за које се касније успоставило да представља остатке праисторијске некрополе никада није стручно ископавано и представља случајно откриће. Први подаци о постојању некрополе су уследили након земљаних радова на кућном плацу М. Пешића–Тине, где је откопано неколико урни са пепелом покојника али остаје непознато које године су поменуте урне откопане. У непосредном суседству на окућници Ж. Рајковића, 1976. године приликом ископа за темеље куће, откривено је неколико урни и неколико бронзаних предмета. Такађе су забележени подаци да је приликом земљаних радова на изградњи кафане, С. Димитријевић–Дуна пронашао још три добро очуване посуде које се и данас налазе у његовом поседу (Рашковић, Чађеновић 2010: 9). Поред урни, откривена су и два скелетна гроба са богатим бронзаним прилозима, односно наруквицама, фибулом и украсима за косу.

Налази са поменутих окућница (Т. LXI/3-8) су кроз више студија биле предмет стилско–типолошких анализа у циљу што софистициранијег датовања (Тасић 1990: ; 1990(a); 2001: 11–12; Стојић 1997; Стојић, Чађеновић 2006: 179–180). Након више разматрања и корекција, закључено је да се пронађени материјал може разврстати у две хронолошке фазе. У старијој фази сахране се искључиво обављају инцинерацијом, а поред урни присутни су прилози у виду керамичких посуда, типичних за Параћинску културну групу и ПБД (Br D) (Тасић 2001: 11–12; Стојић 1997: 61, Pl. I/9; Стојић, Чађеновић 2006: 179–180). Током млађе фазе практикује се биритуално сахрањивање у виду инцинерације и инхумације, а инвентар чини једна урна, неколико посуда и бронзани накит опредељен у рано гвоздено доба (Ha B2/3) (Тасић 2001: 12; Стојић, Чађеновић 2006: 179).

Остаци насеља који би се могли повезати са откривеном некрополом нису сигурно убицирани. За сада је познат скроман фонд керамичких фрагмента са локалитета Стублине и Богдановац, који би потенцијално могли представљати остатке насеља из бронзаног или гвозденог доба. Стублине представљају потез у алувијалној равници 1,5 км на југоисток од некрополе, док се потез Богдановац налази 700 м северно од некрополе са друге стране Суваје, на благом узвишењу које је језичасто истурено из обода терасе²⁷⁷. Међутим инвентар налаза са ових локалитета је сувише скроман за софистицираније хронолошко опредељење, а самим тим и за потврду о постојању

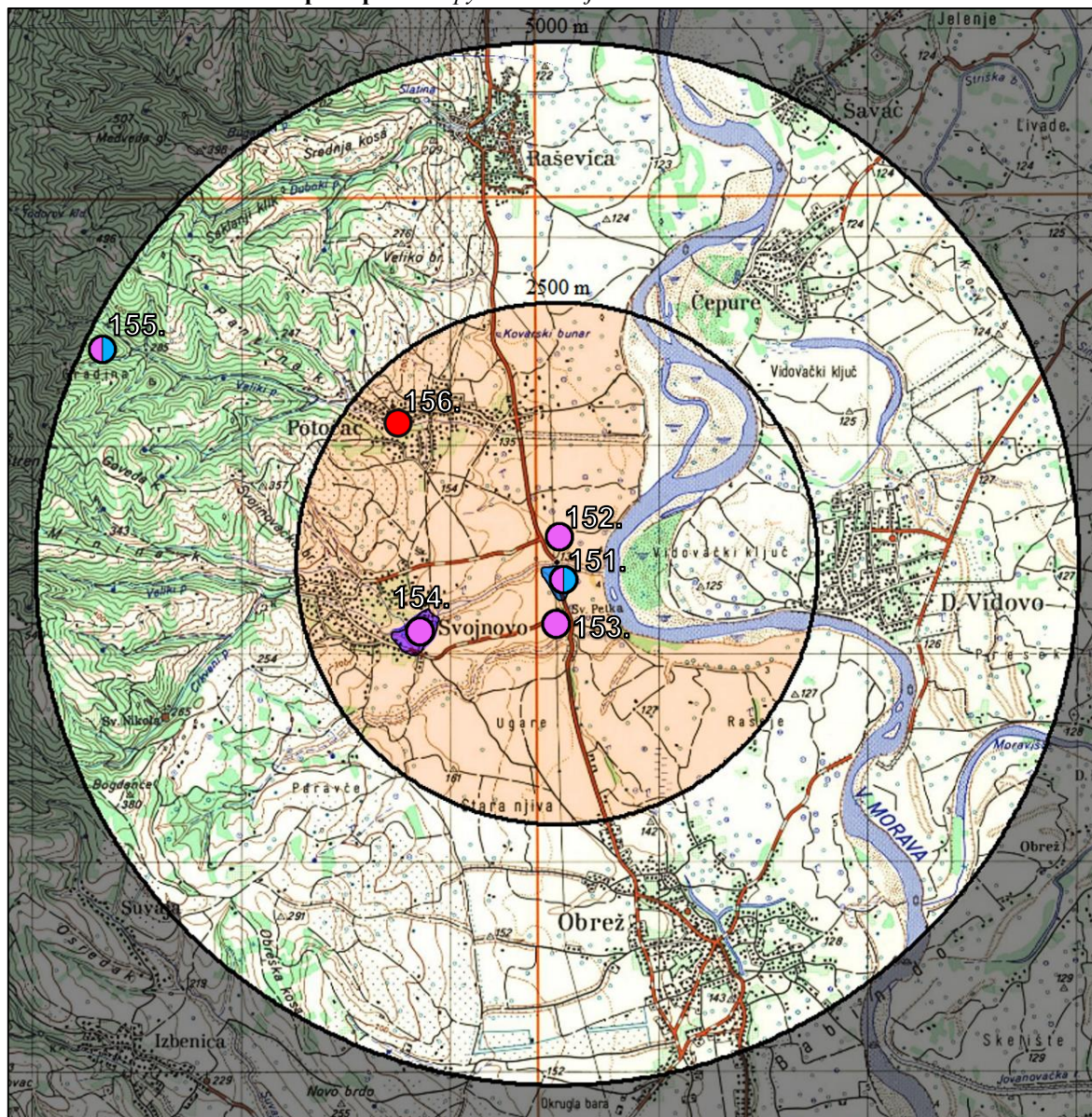
²⁷⁷ Микророложај Богдановца поред тога што је знатно ближи некрополи, представља повољније и боље заштићено место за насељавање.

праисторијског насеља. Обзиром да је у самом Обрежу на више места проналажен материјал из ПБД и РГД дозвољавају претпоставку да се насеље налазило у непосредној близини некрополе, те да је стога као и некропола већим делом уништено урбанизационим активностима у насељу.

10.22. СВОЈНОВО – ПОТОЧАЦ

Својново (1280) и Поточац су ратарска сеоска насеља збијеног типа, 14 односно 12 km југозападно од Параћина. Шире окружење ових насеља гравитира између леве долињске стране Велике Мораве и југоисточних падина Јухора (774 m). Кроз атаре Својнова и Поточца протиче више мањих токова од којих је најважнија Својновачка река и Велики Поток, притоке Велике Мораве. У окружењу ових насеља на обронцима Јухора регистроване су кварцне жице (Димитријевић 1950; KDolić et al. 1981: 38), док у горњем току Својновачке реке постоје два некаптирана минерална извора сумпоровите воде (Просторни план општине Параћин 2009: 45).

Карта бр. 69. Окружење Својнова са локалитетима

151. АН

Подаци о локалитету објављени су кроз неколико краћих студија и извештаја (Brmbolić 1981; Stojić 1986: 22; Брмболић 1995)

Географски контекст налазишта

Приликом рекогносцирања (2020. год) обиђен је шири простор моравске терасе у атару Својнова и Поточца, приликом чега су поред већ добро познатог локалитета Ан (Хан), регистрована још два међусобно одвојена пункта на којима је забележена већа концентрација археолошког материјала. Пунктови су обележени као Ан – Север и Ан – Црква Св. Петке (Вучковић и др. 2020; Милојевић и др. 2020). Све поменуте локације се простиру на тераси формираној изнад спољне стране лука једног великог моравског меандра. Уједно то је простор терасе који је добро снабдевен водом, с обзиром да је на деоници мањој од 1 km исечен токовима Својновске реке и потока Суваје. Ужа околина поменутих налазишта захвата област распоређену у области која обухвата источне обронке Јухора, терасу и алувијалну раван Велике Мораве. Ан (Хан) је лоциран при ободу моравске терасе уз десну обалу Својновачке реке, 350 m узводно од садашњег ушћа у В. Мораву.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је откривен 1980. године приликом систематског рекогносцирања атара села Својнова (Brmbolić 1981: 189). Интересантно је да том приликом нису откривени површински налази, већ је на постојање моћног културног слоја указао профил уз десну обалу Својновске реке (Брмболић 1995: 186). Након ових сазнања, ЗМП је 1986. године под руководством М. Брмболића спровео мања сондажна ископавања. Наставак истраживања обављен је током 2020. године у организацији АИ и ЗМП приликом чега је рекогносцирана шира област око локалитета Ан (сл. 78).

Сл. 78. Простор и пунктови на којима је пронађена керамика из РГД и СГД приликом рекогносцирања 2020. год (обрада В. Вучковић, ЗМП)

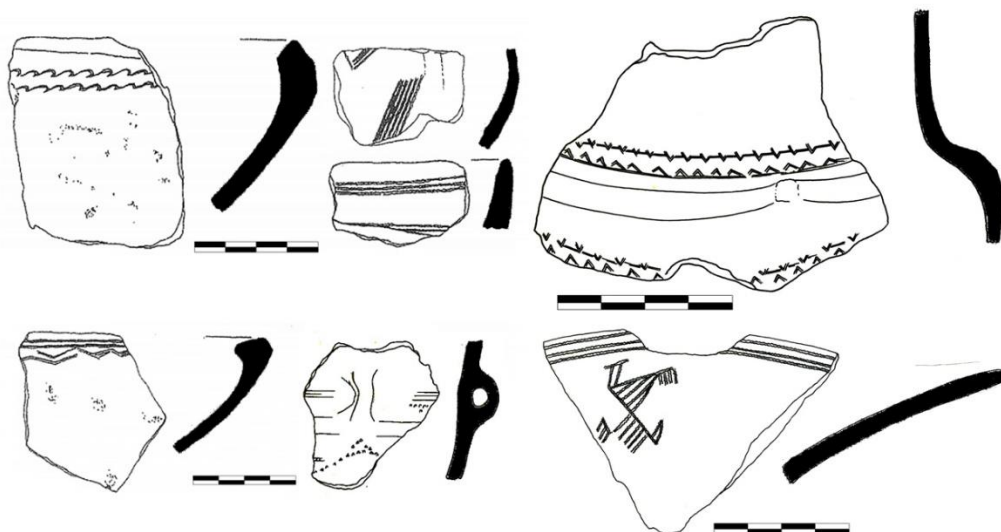

Ископавањима²⁷⁸ је установљено да се праисторијски хоризонт налази тек испод моћног слоја стерилне наплавине, дебљине око 2,3 m (Брмболић 1995: 187). У културном слоју (дебљине од 30 до 60 cm), откривена је површина са концентрацијом лепа и запечене поднице са суспекцијом од ломљеног камена. Димензије и облик конструкције нису утврђени, док су у објекту документовани керамички фрагменти (сл.

²⁷⁸ Отворена сонда је била димензија 3x3 m.

79) и животињске кости. Руководилац истраживања М. Брмболић је закључио да се ради о једнослојном насељу из СГД, које је поплављено у неком тренутку прошлости, било током трајања живота на њему или знатно касније (Брмболић 1995: 188, Т. I–II). Међутим, керамички налази указују да је поред грнчарије типичне за На С фазу, заступљен и материјал из старијег периода, односно На В фазе (Т. LXII/1-2). Слично одређење материјала изнео је М. Стојић, који је на Ану идентификовао вишеслојно налазиште које је формирано током прелазног периода²⁷⁹ и трајало током обе фазе СГД²⁸⁰ (Стојић 1986: 22).

Сл. 79. Керамички фрагменти са ископавања локалитета Ан 1986. год (Брмболић 1995)

152. АН – СЕВЕР

Пункт обележен као Ан – север, је смештен на једном конвексно истуреном терасном језичку. Налази се на супротној (левеој) страни Својновске реке, 300 m ка СИ од претходног локалитета.

На површини од око 2 ha регистрована је концентрација археолошког материјала који се према својим стилско типолошким карактеристикама припада РГД. Најиндикативнији је фрагмент добро углачане тракасте дршке украшене у два низа печатираним круговима и шрафираним троугловима, исти мотив кругова се у низу јавља и на обе бочне стране дршке. Такве дршке и украсни мотиви су стратиграфски позиционирани у слојевима 10-8 на Кастанасу (Hochstetter 1984: Т. 114/3, Т.127/3, Т. 147/7, Т. 157/4, Т. 160/2, Т. 162/1) и представљају уметнички тренд који је захватио шири простор Балкана током X века п.н.е. под утицајем група Пшеничево и Бадабаг (Jugānari 2005: fig. 13/7, 14/7).

153. АН – ЦРКВА СВ. ПЕТКЕ

Пункт обележен као Ан – Црква Св. Петке се налази 500 m јужно од локалитета Ан и око 800 m јужно од пункта Ан – Север. Такође је смештен на ободу моравске терасе (сл. 80), недалеко од леве обале једног локалног потока који протиче у непосредној близини цркве посвећене Св. Петки.

²⁷⁹ Прелазни период у периодизацији М. Стојића обухвата дугу хронолошку етапу од Вг D до На В3 фазе.

²⁸⁰ Подразумевају се фазе Па и Пв које М. Стојић у Поморављу везује за период последње две деценије VIII и прву половину VI века.

Локалитет је дефинисан приликом рекогносцирања 2020. године (Вучковић и др. 2021:64-65). Археолошки налази и њихов контекст указују на постојање мањег праисторијског насеља чији се остаци простиру на површини од 1-1,5 ха. Керамички материјал се према својим стилско-типолошким одликама може придружити манифестацијама из РГД које су добро документоване у региону.

Сл. 80. Тераса на код локалитета Црква Св Петке (архива ЗМП)

154. ЛИВАДЕ – ОГРАЂЕ

Локалитет Ливаде – Ограђе, такође је познат и под називом Саставци. Налазиште се у литератури помиње кроз сумиране резултате са рекогносцирања 2020. године приказане у једном извештају (Вучковић и др. 2021), тако да основни извор информација представља документација и археолошки материјал из Завичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Археолошко налазиште је лоцирано на источној периферији насељеног дела Својнова, 1,6 km западно од локалитета Ан. Налази се на благим падинама са обе стране Својновске реке, непосредно код места где се она формира, тј. код ушћа Црквеног и Минеиног потока, тако да је уже окружење налазишта индентично са локалитетом Ан.

Археолошки контекст налазишта

Локалитет је први пут евидентиран приликом рекогносцирања 1980. године у организацији ЗМП²⁸¹. Након тога иста институција је поновила рекогносцирања 2002.²⁸², 2018.²⁸³ и 2020.²⁸⁴ год. Приликом поменутих истраживања установљено је да се налазиште простира на обе стране Својновске реке, али његова површина није прецизно дефинисана, с обзиром да ја ширењем сеоског насеља уништен већи део налазишта.

Пронађени керамички материјал указује на три хоризонта насељавања од којих два припадају неолиту, а један РГД. Поред тога на локацији су регистровани и остаци старог гробља са белезима, вероватно из новог века²⁸⁵. Материјал из хоризонта РГД најбоље репрезентује дршка са оштро савијеним коленом при чијем врху постоји мали лепезасти наставак, као и фрагменти са канелурама (Т. LXII/3-4).

²⁸¹ АЗМП – Извештај са рекогносцирања локалитета Ливаде, 4.4.1980. године, машинопис М. Брмболића (несређена грађа).

²⁸² АЗМП – Извештај са рекогносцирања локалитета Код школе, Ливаде, 12.3.2002. год. П. Вучковић, С. Перић, В. Вучковић (несређена грађа).

²⁸³ АЗМП – Извештај са рекогносцирања атара Својнова, 16.4.2018. год. В.Вучковић.

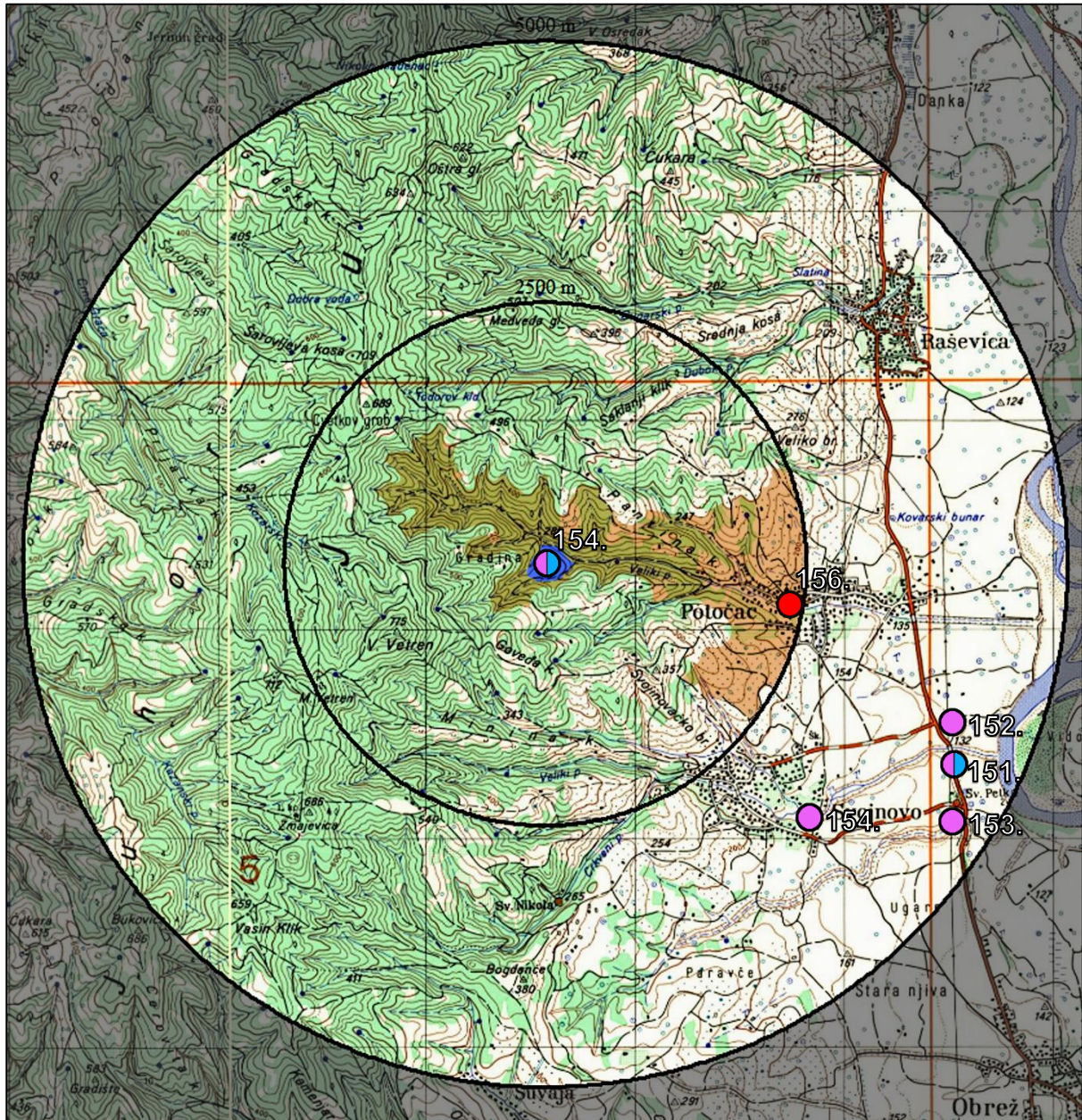
²⁸⁴ АЗМП - Документација са рекогносцирања западне обале Велике Мораве, (26.2.–7.3.2020. год.)

²⁸⁵ АЗМП – Извештај са рекогносцирања атара Својнова, 20. 4. 2018. год. В.Вучковић.

155. МОМЧИЛОВ ГРАД

Локалитет Градште је у локалној традицији познат под именом Момчилов град, а обрађиван је кроз више стручних анализа и извештаја (Каниц 1985: 296; Дероко 1950: 33; Брмболић 1986; 2003; Стојић 1986: 21; Рашковић и др. 2000: 12; Чађеновић 2007а).

Карта бр. 70. Окружење Момчиловог града са локалитетима

Географски контекст налазишта

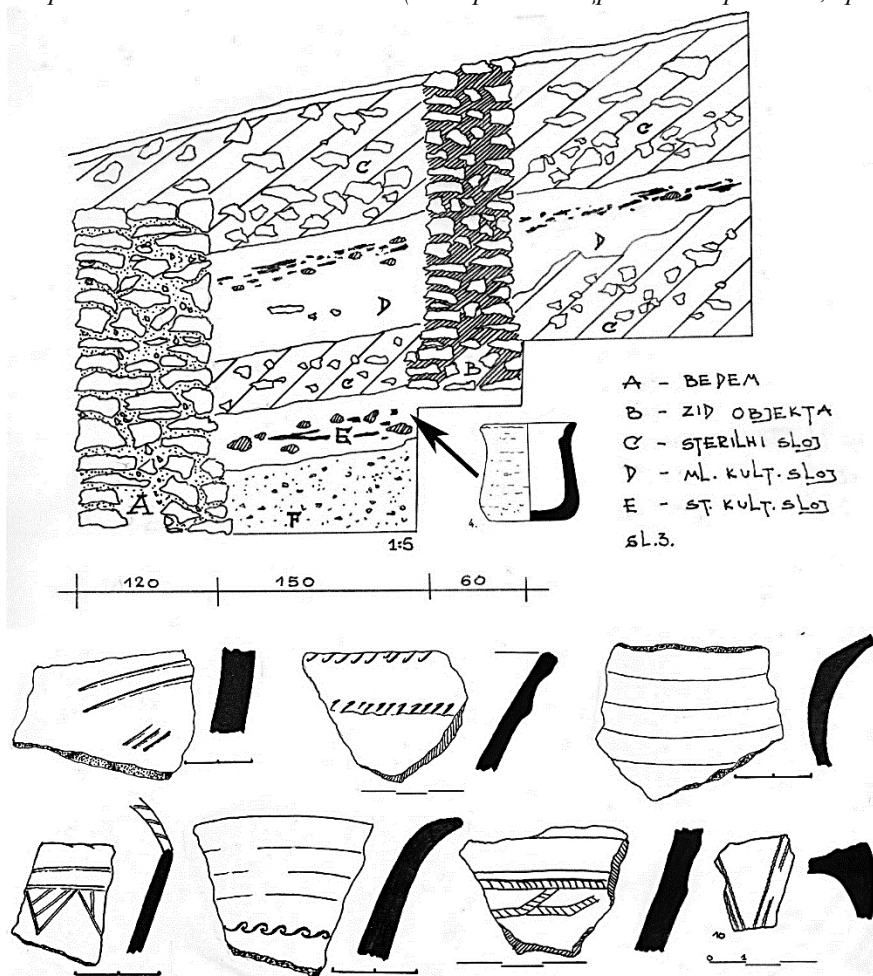
Локалитет Момчилов Град се налази на брду Градиште, 2,5 km западно од села Поточац и 13 km југозападно од Параћина и припада групи налазишта са леве обале Велике Мораве у склопу узвишења из система планине Јухор. Тако да шире окружење налазишта подједнако обухвата планинско залеђе Јухора, као и долињски појас Велике Мораве. Са друге стране уже окружење је искључиво сконцентрисано на брдско–планински појас, који је овде испресецан бројним потоцима, стварајући тако комплексан систем узвишења и речних усека.

Брдо Градиште има изузетне дефанзивне погодности, с обзиром на то да се налази у међуречју између два сезонска потока са северне и јужне стране, која се уливају у Велики поток, иначе ток уз источно подножје брда. Поред тога, брдо се налази на веома повољном стратешком положају, које без обзира што је заклоњено огранцима Јухора пружа одличну визуелну прегледност параћинског дела Великоморавске долине.

Археолошки контекст налазишта

У периоду од 1982. до 1984., под руководством Марина Брмболића, испред Завичајног музеја Параћин, извршена су археолошка истраживања Момчиловог града. На градини су након тога обављена ревизиона рекогносцирања током 2020. године (Вучковић и др. 2020; Милојевић и др. 2020).

Сл. 81. Профил око источног бедема на Момчиловом граду и керамичким налазима из стријег слоја откривени приликом ископавања 1983. год (модификовани цртеж М. Брмболић, архива ЗМП)

Иако је у старијој литератури, окарактерисан као утврђење из средњег века (Каниц 1985: 296; Дероко 1950: 133), резултати сондажних истраживања, показали су да је на локалитету постојало праисторијско насеље градинског типа (Stojić 1986: 21), изнад кога су подигнути бедеми од камена из рановизантијског периода (VI век) (сл. 81) (Брмболић 1986; 2003: 284). Археолошки материјал из праисторије, репрезентован је керамичким фрагментима, коштаном алаткама и једним гвозденим копљем (Васић 1990: кат. 69; Vasić 2015: 26, Abb. 2/4), који се хронолошки могу везати за позну На В и рану

На С фазу (сл. 85). Поред поменутих налаза битно је поменути да је на локалитету откривана металуршка шљака, као и један већи ингот од гвожђа (сл. 82)²⁸⁶.

Сл. 82. Металуршка шљака и гвоздени ингот документовани приликом рекогносцирања Момчиловог града 2020. године (архива ЗМП)

156. РАШЕВАЧКИ ЛУГ

Археолошка грађа са локалитета до сада није публикована, тако да извор података представља документација и материјал из Завичајног музеја Параћин.

Географски контекст налазишта

Локалитет Рашевачки луг подразумева део насеља у селу Поточац, позициониран недалеко од сеоског гробља и цркве²⁸⁷. Налазиште подразумева падине Голог брега, недалеко од леве обале Великог потока, који се 2,5 km низводно улива у Велику Мораву.

Археолошки контекст налазишта

Налази са локалитета су откривени случајно 2017. године, приликом грађевинских ископа на дубини од око 2 m. Скупни налаз је чинило неколико фрагментованих посуда различитих димензија. Међу њима се налазе и делови урне, на основу којих се може претпоставити да је реч о некрополи са спаљеним покојницима. Најближе аналогије за откривени материјал налазимо на некрополи Глождак у Параћину (Гарашанин Д. 1959; Garašanin D. 1962), тако да се комплетан налаз може везати за ПБД, односно временске оквире Br D – На A1 фазе (Т. LXII/5-8).

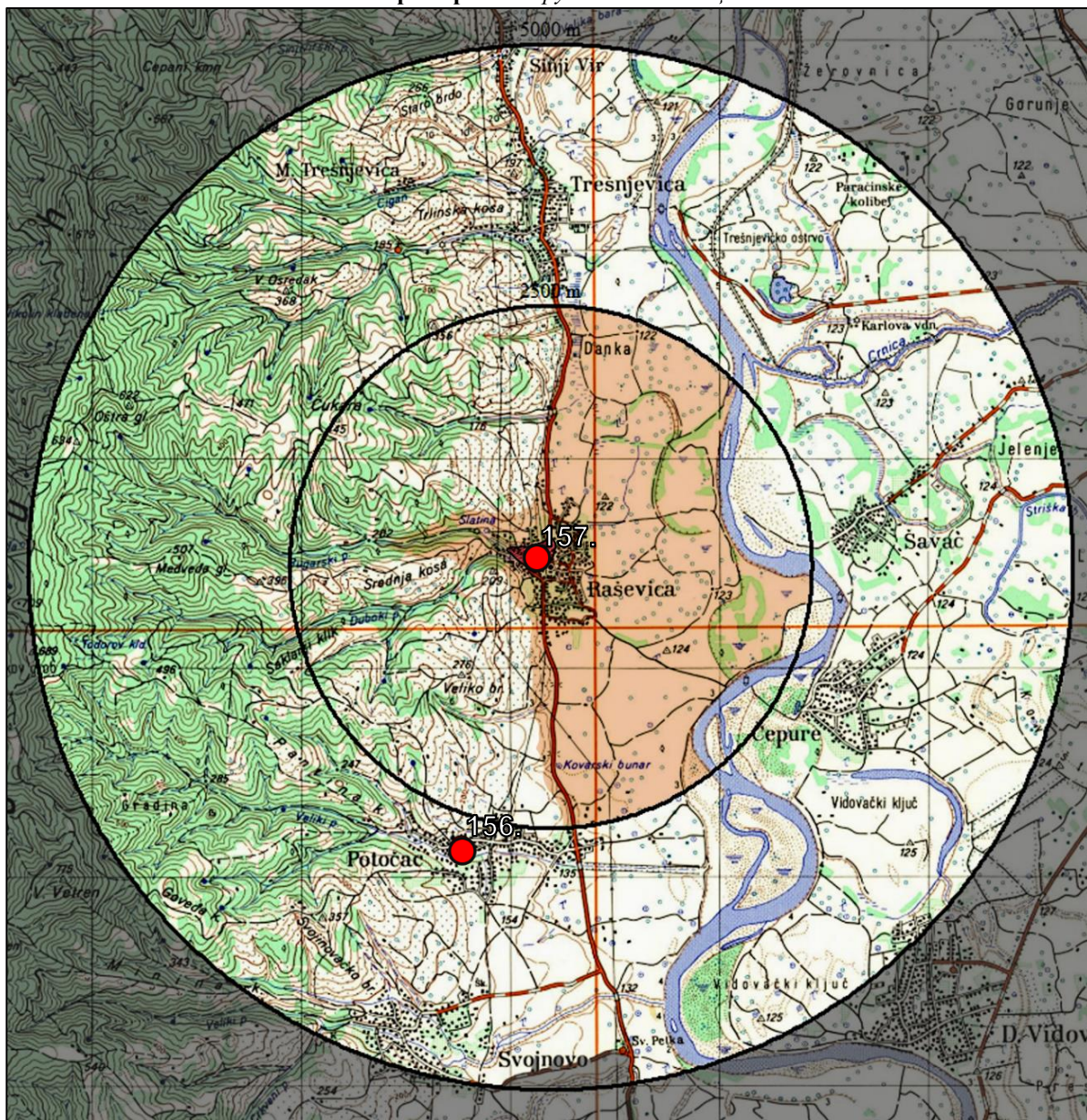
²⁸⁶ АЗМП - Документација са рекогносцирања западне обале Велике Мораве, атари села Поточац, Својново, Рашевица, Трешњевица и Сињи Вир 26.2.–7.3.2020. год. Поменута шљака је евидентирана приликом рекогносцирања 2020. године, док гвоздени ингот представља случајан налаз у приватном власништву фотографисан приликом поменутих истраживања.

²⁸⁷ Откривени налази се могу тачно лоцирати у улици Краља Александра 125. у дворишту породице Алексић, АЗМП - Документација са рекогносцирања западне обале Велике Мораве, атари села Поточац, Својново, Рашевица, Трешњевица и Сињи Вир, 26.2.–7.3.2020. год.

10.23. РАШЕВИЦА

Рашевица (1.518 ха) је ратарско сеоско насеље збијеног типа, на путу Јагодина – Варварин, 7 km ЈЗ од Параћина. Шире окружење Рашевице подразумева област између источних падина Јухора и десне долинске стране Велике Мораве. Поред сланих и сумпоровитих вода на северу насеља, шире окружење налазишта обухвата и већ помињана кварцна лежишта на обронцима Јухора (Dolić et al. 1981: 38).

Карта бр. 71. Окружење Рашевице

157. РАШЕВИЦА

Назив налазишта обједињује више међусобно блиских окућница у самом селу које су помињане у пар стручних публикација (Vetnić 1974: 141; Brmbolić 1981: 188–189; Stojić 1986: 21; Вучковић и др. 2021), док је већи део података прикупљен на основу документације и материјала из Завичајних музеја у Параћину и Јагини.

Географски контекст налазишта

Налазиште је регистровано у оквиру сеоских домаћинстава која су позиционирана са обе долирске стране Рашевичке реке. Локалитети су регистровани само у горњем делу села у засецима Горња мала и Слатина на око 2–2,3 km узводно од ушћа Рашевичке реке у Велику Мораву. Заправо засеок Слатина представља место на коме се формира Рашевичка река, ушћем Дубоког потока и Слатине, док је Горња мала позиционирана низводно од ушћа у близини сеоског гробља.

Археолошки контекст налазишта

Локалитети у селу се помињу под неколико назива: Слатина, Двориште Драшка Лукића, Двориште Т. Стефановића, Двориште Раденка Цанића. Једино су у дворишту Драшка Лакића вршена тродневна сондажна истраживања, док су остала налазишта евидентирана рекогносцирањем 1980. и 2020. године. Према прикупљеном материјалу може се закључити да је на територији данашње Рашевице постојало насеље из ПБД и млађег гвозденог доба. Керамика из бронзаног доба вероватно потиче из два хоризонта насељавања који се могу везати за Вг С– D (Т. LXIII/1-4) док од раније помињан материјал из РГД и СГД код извора Слатина (Стојић 1986: 21) и имања Лукића (Brmboлић 1981: 188–9) није потврђен новим истраживањима (Вучковић и др. 2021: 69-72).

10.24. ТРЕШЊЕВИЦА

Трешњевица (1.258 ха) је ратарско сеоско насеље збијеног (друмског) типа, на путу Јагодина–Варварин, 9 km западно од Параћина. Ширина околина налазишта сконцентрисана је на уску долину уз леву обалу В. Мораве и источне обронке Јухора. У широј околини налазишта, тачније у планинском појасу Јухора регистрована су лежишта гвожђа (Fe), док пегматита (р) и минералних извора²⁸⁸ (Mп) има у ужем окружењу, тј. у брдском појасу Јухора (Вујановић 1978; Dolić et al. 1981; Јанковић 1990: 358, 722-725).

158. ВАЛОГА

Подаци о праисторијским налазиштима у Трешњевици до сада нису објављени, тако да извор информација представља материјал и документација ЗМП.

Географски контекст налазишта

Локалитет се налази на благо уздигнутом платоу у облику конвексног лука, који прати обриси старог речног корита, на основу чега се може претпоставити да се некада налазио у унутрашњости моравског меандра. Читав површина је смештена између токова Цигањског и Плитког потока, који уједно представљају приближне границе на северну и југу локалитета.

Археолошки контекст налазишта

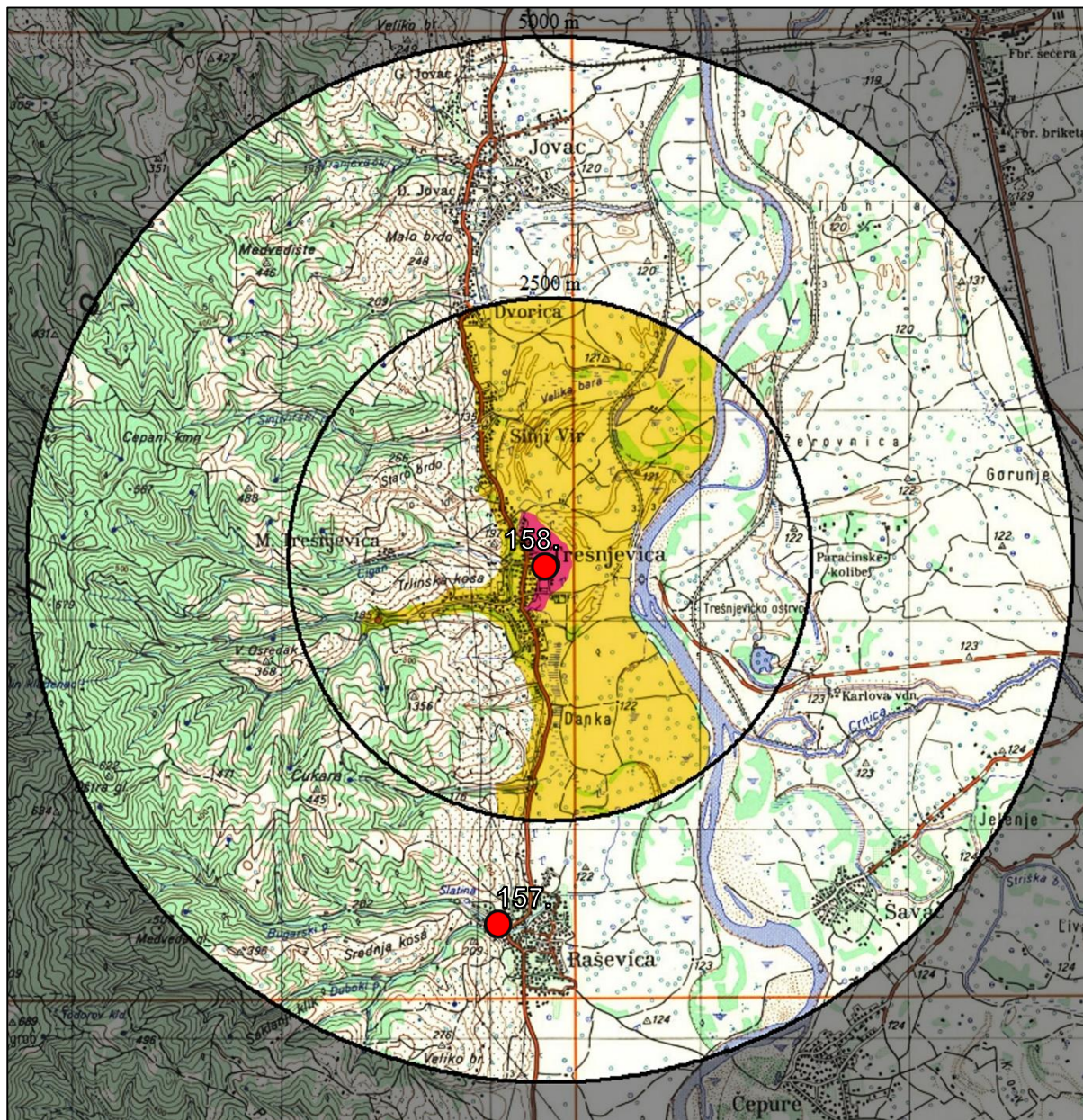
Налазиште је евидентирано 2020. године приликом рекогносцирања ЗМП, иако су од раније познати случајни налази из сеоских окућница²⁸⁹. Приликом проспекције утврђени су габарити налазишта на површини од око 12 ха, уз констатацију да је део локалитета уништен ширењем сеоског насеља. Откривени материјал се састоји од керамичких фрагмената из средњег и ПБД, као и новог века. Материјал из ПБД се може

²⁸⁸ У питању је минерални извор назван Слана стена (Просторни план општине Параћин 2009: 45).

²⁸⁹ АЗМП – Књига уласка, бр. 903. (14.9.1994).

везати за позну фазу парафинске културне групе (Т. LVIII/5-8), а презентују га дршке са чепастим завршетком на луку, коничне зделе равно засеченог обода и посуде масивног разгнутаг обода.

Карта бр. 72. Окружење Трешњевице са локалитетима

11. ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У СЛИВУ ПАРАЋИНСКОГ ПОМОРАВЉА

На територији коју обухвата слив Параћинског Поморавља евидентирано је чак 65 археолошких налазишта из атара 25 савремених насеља. Аутор је за потребе овог рада, као и кроз учешће на пројектима *Систематска рекогносцирања западне и источне обала Велике Мораве* и *Заштитна и Археолошка ископавања локалитета Глождак-Дис* лично обишао 46 локалитета. Укупни број регистрованих налазишта показује заступљеност 13 хоризоната из ПБД, 50 хоризоната из РГД и 20 хоризоната из СГД. Из коначне анализе су изузете две некрополе (Глождак и Обреж) тако да коначан аналитички узорак садржи 63 налазишта.

Позно бронзано доба

Хоризонт ПБД евидентиран је на 13 налазишта у 10 савремених катастарских атара, што износи свега 20% од укупног броја насеља у Параћинском Поморављу. На три локалитета (23%) вршена су ископавања већег обима, три локалитета (23%) су сондирана, пет налазишта (39%) је документовано путем рекогносцирања, док су остаци из две некрополе (15%) као по правилу регистровани на основу случајних открића.

Осам налазишта су сврстана у равничарска насеља (62%), два као градинска насеља (15%), а три као некрополе (23%). Позиције на некрополама код Сикиричког гробља и Рашевачког луга у анализи образаца насељавања биће третирана као насеља, с обзиром да се за обе позиције може претпоставити па чак и делимично потврдити постојање оближњих истодобних насеља која су вероватно девастирана урбанизацијом савремених насеља.

Несигуран је однос између некрополе на Глождаку и насеља код Болнице, два међусобно блиска локалитета који готово да се налазе један преко пута другог, односно са леве и десне обале Црнице²⁹⁰ (између 600-800 m удаљености), тако да није искључена могућност њихове синхронизоване везе. У пространом атару Параћина налазе се још два насеља, попут Кнеселачке чесме на Карађорђевој брду 2,5 km северно од Глождака и Знојца код Данкова, 2,3 km југозападно од некрополе. Из наведених разлога решено је да се некропола на Глождаку изузме из анализе образаца насељавања током ПБД.

Таб. 58. *Налазишта из ПБД у Параћинском Поморављу и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
105	Сикиричко гробље	Сикирица	некропола	СЛУЧ	ДА
110	Данково-знојац	Данково	Насеље	РЕК	ДА
114	Болница	Параћин (С)	Насеље	СОНД	ДА
115	Кнеселачка чесма	Параћин (С)	Насеље	ИСКОП	ДА
128	Плана	Плана	Насеље	РЕК	ДА
130	Врело	Лешје	Насеље	РЕК	ДА
142	Петрус	Забрега	Градина	ИСКОП	ДА
144	Крш	Забрега	Градина	РЕК	НЕ
149	Варваринска тераса	Варварин	Насеље	СОНД	ДА
156	Рашевачки луг	Потоцац	Некропола	СЛУЧ	ДА
157	Рашевица	Рашевица	Насеље	СОНД	НЕ
158	Валога	Трешњевица	Насеље	РЕК	ДА

²⁹⁰ Увид у локалну топографију, геоморфологију и литологију не искључује могућност да су се оба налазишта у прошлости налазила на истој страни реке.

Са друге стране треба поменути налазишта Петрус и Крш код Забреге, која вероватно представљају две међусобно блиске и синхроне градине, обзиром да се налазе на висински доминантним положајима на међусобној удаљености од свега 500 m.

Географски положај насеља из ПБД у Параћинском Поморављу показује да је 7 насеља (58%) смештено у првој зони (I), односно у оквирима великоморавске долине. Четири налазишта (33%) заузимају позиције у трећој зони (III) односно у даљем залеђу моравско-вардарске долине, док је Кнеселачка чесма једино налазиште (8%) регистровано у другој зони (II). Седам налазишта директно припада хидрографској мрежи великоморавског слива (58%), док је преосталих пет налазишта окренуто (41%) сливу реке Црнице. Релјефна основа у четири случаја припада масиву Јухора (33%), а исто толико обронцима Бабе (33%) и систему Кучајских планина (33%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 7 случајева (58%) обухватају два релјефна појаса од којих су четири у долинско-брдском (33%), а три у брдско-планинском окружењу (25%). У четири случаја (33%) шире окружење насеља обухвата сва три релјефна појаса, док је једино Варваринска тераса код Варварина у изразито долинском релјефу (8%). Висинске коте у обухватима свих окружења варирају од 120 до 726 m, док висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 130 m у околини Варварина, па до 561 m у окружењу Забреге. На 7 налазишта висинске варијације у околном релјефу су мање од 500 m и у просеку износе 268 m, док је на преосталих пет налазишта висинска разлика већа од 500 m и у просеку износи 549 m.

Таб. 59. Локалитети из ПБД са топографским одликама ширег окружења

Бр. ло.	Локалитет	Катастарски атар налаз.	Поз	Речни слив	Планинск и систем	Релј. појас	Над. вис. окруж.
105	Сикиричко гроб.	Сикирица	I	Великоморавски	Баба	1-2	125-270
110	Данково-знојац	Данково	I	Великоморавски	Баба	1-2	120-330
114	Болница	Параћин (С)	I	Црнички	Кучај	1-2	120-330
115	Кнеселачка чесма	Параћин (С)	II	Великоморавски	Кучај	1-2	120-330
128	Плана	Плана	III	Црнички	Баба	2-3	180-657
130	Врело	Лешје	III	Црнички	Баба	1-2-3	165-657
142	Петрус	Забрега	III	Црнички	Кучај	2-3	165-726
144	Крш	Забрега	III	Црнички	Кучај	2-3	165-726
149	Варваринска тер.	Варварин	I	Великоморавски	Јухор	1	135-265
156	Рашевачки луг	Поточац	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-686
157	Рашевица	Рашевица	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-686
158	Валога	Трешњевица	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	120-622

Пољопривреда прединдустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из ПБД, орјентисана је у 10 случајева претежно ка ратарству (83%), док је у само два случаја пољопривреда била више орјентисана ка сточарству (17%). Софистициранијим разврставањем из узорка је могуће издвојити још три атара (25%) који се одликују мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском орјентацијом.

У окружењима 11 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (92%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), смрдани (S), лежишта силекса (кремен/кварц) (SiO₂), злата (Au), бабра (Cu) и гвожђа (Fe). Пет налазишта (128, 130, 142, 144, 158) својим атарима

заузимају металичне ресурсе (42%), међу којима су у четири атара регистрована лежишта бакра (128, 130, 142, 144), у близини Плана (128) лежиште злата, а код Трешњевице (158) лежиште Гвожђа. Преосталих 7 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (58%). У атарима 6 налазишта (50%) евидентиране су слатине или слани извори (114-15, 130, 156-58). Такође 6 атара (50%) има минералне (лековите) или термоминералне изворе воде у свом окружењу (105, 142, 144, 156-58). Два атара (17%) обухватају смрдане (156-57), а два атара (17%) лежишта силекса (156-57).

Сва металична лежишта су позиционирана у најдаљој трећој зони од налазишта, односно у ширем окружењу налазишта (до 5 km удаљености). Са друге стране неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 7 случајева, а представљени су у три случаја слатинама (115, 156-57), у два случаја смрданима (156-57) и у два случаја минералним изворима воде (156-57).

Таб. 60. Локалитети из ПБД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окруж.

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоприв. оријентација	Минерална лежишта	Позиција лежишта
105	Сикиричко гробље	I	РАТ-СТО	MI	3
110	Данково-знојац	I	РАТ	GI	2
114	Болница	I	РАТ	NaCl	2
115	Кнеселачка чесма	II	РАТ	NaCl	1
128	Плана	III	РАТ-СТО	KI / GI / Cu / Au	2/2/3/3
130	Врело	III	РАТ-СТО	GI / NaCl / KI / Cu	2/2/3/3
142	Петрус	III	СТО	Mi / Cu	2/3
144	Крш	III	СТО	Mi / Cu	2/3
149	Варваринска тераса	I	РАТ	/	/
156	Рашевачки луг	I	РАТ	MI / NaCl / S / SiO ₂	1/1/1/3
157	Рашевица	I	РАТ	MI / NaCl / S / SiO ₂	1/1/1/3
158	Валога	I	РАТ	Fe / Mi / NaCl	3/3/3/3

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 7 налазишта (58%) која највише нагињу ка брдском рељефу, док пет окружења нагиње (42%) ка долинском рељефу. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да су четири налазишта окренута долинско-брдском рељефу (33%), пет налазишта окренута брдско-долинском окружењу (42%), три комплетно припадају долинском типу рељефа (25%) два (12%) захватају долинско-брдско окружење, а два (17%) брдско-планинско рељефно окружење.

Рејони налазишта кроз која пролазе искључиво магистрални правци забележени су у четири случаја (33%). Три налазишта (25%) гравитирају ка регионалним правцима, док Кнеселачка чесма и Плана (17%) захватају рејоне кроз који циркулишу једино локални путеви. Са друге стране издвојена су три налазишта (25%) која се налазе на саобраћајном чворишту магистралних и регионалних путева (МАГ-РЕГ).

Локалитети са хоризонтом ПБД у Параћинском поморављу најчешће гравитирају ка једном речном току што је забележено у 6 случајева (50%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у четири случајева (33%), док само Валога код Трешњевице (8%) гравитира ка три речна тока. У 4 случаја (33%) је налазиште окренуто пловној реци, три налазишта су окренута регионалном току (25%), док су четири (33%) окренута рекама четврте категорије. Врело код Лешја је једино налазиште које у својој околини нема реку, већ се напаја са мањег извора воде (Врела).

Таб. 61. Локалитети из ПБД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Рељеф (2,5 km)	Путни правци	Река	Реч. прел.	Хидрографија
105	Сикиричко гробље	ДОЛ	МАГ	1/3	/	УШЋ/МЕА-с
110	Данково-знојац	ДОЛ	РЕГ-МАГ	1/2	Мост	МЕЋ/МЕА-с/МОЧ
114	Болница	ДОЛ-БРД	РЕГ-МАГ	2	/	МЕА-с
115	Кнеселачка чесма	БРД-ДОЛ	ЛОК	4	/	ИЗВ
128	Плана	БРД-ПЛА	ЛОК	4	/	РАЗ/ИЗВ
130	Врело	БРД-ПЛА	РЕГ	/	/	ИЗВ
142	Петрус	БРД-ДОЛ	РЕГ	2	/	КЛИ/МЕА-у
144	Крш	БРД-ДОЛ	РЕГ	2	/	КЛИ
149	Варваринска тер.	ДОЛ	РЕГ-МАГ	1/2	Газ	УШЋ
156	Рашевачки луг	БРД-ДОЛ	МАГ	4	/	РАВ
157	Рашевица	БРД-ДОЛ	МАГ	4/4	/	УШЋ
158	Валога	ДОЛ-БРД	МАГ	1/4/4	Скела	МЕЋ/УШЋ/МЕА-у

Издвојена су три од четири налазишта (75%) поред пловних река (48, 68-69) која се налазе у непосредној близини речног прелаза преко В. Мораве. У случају Варваринске терасе у питању је мост са дугом традицијом постојања, на Знојцу код Данкова оближњи прелаз је газ, док је у случају Валоге код Трешњевице у питању скела.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из ПБД у доњем току В. Мораве издвајају су у виду појава попут речних развођа, ушћа, међуречја, меандра, мањих извора воде, мочвара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (110, 128, 142) или три (110, 158) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних меандра, забележен на пет налазишта (42%), међу којима се издвајају три локалитета на спољном луку меандра (25%), и два у унутрашњем луку меандра (17%). Из наведеног произилази да су насељеници у 7 случајева (58%) заузимали насеља поред равних речних токова. Два налазишта (13%) су поред значајнијих извора воде (58, 64), а једно (7%) је поред баре (58). Четири налазишта (33%) се налазе око ушћа речних токова (105, 149, 157-58), два налазишта (17%) су у међуречју (110, 158), а два (17%) су везане за речне клисуре (142, 144).

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 5 случајева (42%) везан за флувијалне облике рељефа, затим следе падински облици рељефа забележени у четири случаја (33%), два налазишта су смештена на маринско-лимничким облицима рељефа (17%), а само једно (8%) у подручјима развоја крашког рељефа. Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити три локације (25%) на речним терасама (ФЛ1) и две (17%) у алувијалним равницама (ФЛ4). Два налазишта (17%) су на косим падинама (Д2), једно (8%) је на благој падини (Д1), а једно (8%) на пролувијалном застору (Д3). Две локације (17%) су на маринско-лимничким терасама (М1), а једна (8%) на крашком облику рељефа (К1).

Литолошку подлогу 6 налазишта (50%) чине флувијалне наслаге, четири налазишта су на језерским наслагама (33%), док су два налазишта (17%) на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена. Софистициранијом поделом издвајамо два локалитета на речно-терасним седиментима (ФН 6-7), два (17%) на алувијалном седиментном комплексу (ФН 1-3), једно (8%) је алувијално-пролувијалним седиментима, а једно (8%) на пролувијалним седиментима (ФН/8). Два налазишта су на језерским конгломератима (ЈН2), а два на лапорцима (ЈН5). Једно налазиште (8%) је на високо кристалним метаморфним стенама (СС4), а једно (8%) на кречњацима (СС1).

Најчешће су у рејону налазишта заступљена по два водећа педолошка типа, што је забележено у 6 случајева, док је у преосталих 6 случајева доминантан само један тип земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су гајњачама на 5 налазишта, алувијумом на 4 налазишта, смоницом на 3 локалитета и дистричним камбисолом на 3 налазишта, колувијумом и литосолом на по једном налазишту.

Таб. 62. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из ПБД са надморском висином, врстом и позицијом

Бр. Лок	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Врста налазишта	Поз.
105	Сикиричко гробље	ФЛ1	ФН/6	СМО	130	некропола	I
110	Данково-знојац	ФЛ4	ФН/3	АЛУ	125	насеље	I
114	Болница	ФЛ4	ФН/2	АЛУ	137	насеље	I
115	Кнеселачка чесма	М1	ЈН/2	СМО	200	насеље	II
128	Плана	М1	ЈН/5	КАМ-д(с)/СМО	350	насеље	III
130	Врело	Д2	ЈН/5	КАМ-е(с)/КОЛ/ЛИТ	320	насеље	III
142	Петрус	К1	СС/1	ЛИТ/КАМ-д(с)	370	градина	III
144	Крш	Д1	ЈН/2	КАМ-д(с)	345	градина	III
149	Варваринска тераса	ФЛ1	ФН/6	АЛУ/КАМ-е	145	насеље	I
156	Рашевачки луг	ФЛ1	ФН/8	КАМ-е	165	некропола	I
157	Рашевица	Д2	СС/4	КАМ-е	180	насеље	I
158	Валога	Д3	ФН/3	АЛУ/КАМ-е	130	насеље	I

Надморска висина самих налазишта креће се од 125 m на Знојцу код Данкова па до 370 m на Петрусу код Забреге. Осам налазишта (67%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 200 m н.в., док се четири налазишта (33%) налази на котима између 300 и 400 m н.в. Просечна надморска висина свих 12 налазишта износи 216 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом ПБД у доњем току Јужне Мораве утврђени су за 8 локалитета. Измерене површине се крећу од 1 до 16 ha. Највећа површина (16 ha) измерена је на локалитетима Знојац код Данкова и Болница у Параћину. Најмања површина измерена код Кнеселачке чесме у околини Параћина и на Врелу код Лешја. Није утврђено ниједно једнослојно налазиште са измереном површином. Налазишта са површином између 10 и 20 ha су регистрована на три локалитета (110, 114, 158). Налазишта са површином између 3 и 10 ha нису регистрована, док је пет (42%) локалитета (115, 128, 130, 142, 144) заузимало површину мању од 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД износи 6,75 ha.

Грађевинске структуре нису поуздано регистроване на локалитетима ПБД из узорка. На неколико вишеслојних налазишта (110, 114, 149) проналажени су грађевински остаци у виду лепа, кућних основа и јама али ти остаци нису поуздано стратификовани, а самим тим ни хронолошки дефинисани.

Савремени или историјски познати објекти и места са традицијом у непосредној близини налазишта из ПБД документовани су уз 11 налазишта (92%). На њима је могуће издвојити једино објекте или места утилитарне традиције (115, 128, 142, 149, 157-58) или од сепулкарног (105, 144, 156-57) и религијског (114, 130, 142, 149, 156) значаја. Међу њима се издвајају четири налазишта (142, 149, 156-57) у оквиру којих се срећу по два објекта са традицијом. Остаци четири налазишта (33%) евидентирани су у оквирима савремених насеобинских језгра, док је само на локалитету Кнеселачка чесма (8%)

евидентирана чесма са традицијом. У непосредној близини четири налазишта евидентирана су гробља (33%), док су цркве или манастири документовани у пет случајева (42%).

Таб. 63. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта

Бр. ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов. (ha)	Грађ. Стр.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
105	Сикиричко гробље	Некропола	?	/	гробље	/	1	/	/	/
110	Данково-знојац	Насеље	16	?	/	1	1	/	/	2
114	Болница	Насеље	16	?	црква	2	1	2	/	2
115	Кнеселачка чесма	Насеље	1	/	чесма	/	1	/	/	1
128	Плана	Насеље	2.5	/	масеље	/	1	/	/	1
130	Врело	Насеље	1	/	црква	1	1	/	/	1
142	Петрус	Градина	2.5	/	тврђава/црква	1	1	2	3	2
144	Крш	Градина	3	/	гробље	1	1	/	/	/
149	Варваринска тераса	Насеље	?	?	црква/насеље	/	1	2	/	1
156	Рашевачки луг	Некропола	?	/	гробље/црква	/	1	/	/	/
157	Рашевица	Насеље	?	/	насеље/гробље	/	1	/	/	1
158	Валога	Насеље	12	/	насеље	1	1	/	/	1

Заједнице ПБД у горњем сливу Велике Мораве често заузимају простор са традицијом насељавања из старијих периода, што је потврђено на 6 локација (50%). На пет налазишта (110, 114, 130, 144, 158) регистрован је материјал из средњег бронзаног доба (42%), док се материјал из позног енеолита (142) и раног/средњег неолита (114) среће само у по једном случају. Налазишта са хоризонтом РГД документована су у 3 случаја (25%), док је хоризонт СГД документован само у случају градинског налазишта Петрус код Забреге (8%), који уједно представља и једино налазиште са сва три интересна хоризонта (ПБД, РГД, СГД). Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 9 налазишта (75%), међу којима је у 6 случајева присутан хоризонт из позног средњег века (50%), док је на три налазишта присутан материјал из латена (25%).

Рано гвоздено доба

Хоризонт РГД заступљен је на рекордних 50 налазишта, која су распоређена у двадесет једном савременом катастарском атару. Велика већина коју чине 40 локалитета (82%), документована је на основу података прикупљених приликом археолошке проспекције. Девет налазишта су ископавана (18%), међу којима пет обимнијим захватима (10%), док су четири налазишта испитана мањим тест сондама (8%).

Једини трагови сахрањивања из РГД регистровани су на некрополи у насељеном делу Обрежа али оближње истодобно насеље није са сигурношћу потврђено, па је поменути некропола изузета из анализе образаца насељавања. Коначан број од 49 налазишта у анализираном узорку, може се сматрати остацима сталних или привремених насеља. Изузетак представља локалитет Баба при врху истоимене планине, чија функција није најјаснија и остаје неизвесно да ли је у питању градина, збег или нека врста светилишта.

Таб. 64. Налазишта из РГД у Доњем сливу З. Мораве и њихово стање истражености

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
94	Утрине	Шетка	Насеље	РЕК	ДА
95	Ливаде изнад Лојза	Шетка	Насеље	РЕК	НЕ
96	Пардичка река	Пардик	Насеље	РЕК	ДА
97	Јовановац	Нови Брачин	Насеље	РЕК	ДА
98	Конопљиште	Нови Брачин	Насеље	РЕК	ДА
99	Стублина	Скорица	Насеље	РЕК	НЕ
100	Слатина	Дреновац	Насеље	ИСКОП	ДА
102	Џивџан мала	Дреновац	Насеље	РЕК	НЕ
103	Ливада	Дреновац	Насеље	РЕК	ДА
104	Јошје-поље	Сикирица	Насеље	РЕК	ДА
106	Ваде	Доње Видово	Насеље	РЕК	НЕ
107	Ливаде	Стрижа	Насеље	РЕК	ДА
108	Кованлук	Стрижа	Насеље	РЕК	ДА
112	Бекина бара	Параћин (Ј)	Насеље	РЕК	НЕ
113	Мотел Слатина	Параћин (С)	Насеље	ИСКОП	ДА
114	Болница	Параћин (С)	Насеље	СОНД	ДА
116	Жабарско поље	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
117	Стара ложионица	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
118	Горуње бунар 7	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
119	Горуњар	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
120	Горуње - колектор	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
121	Велике ливаде-тераса	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
122	Велике ливаде - бара	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
123	Змич	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
124	Кафилерија	Параћин-Ћуприја	Насеље	ИСКОП	ДА
125	Брикетница	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
126	Саревац	Плана	Насеље	РЕК	ДА
127	Липовац	Плана	Насеље	РЕК	ДА
129	Баба Јела	Плана	Насеље	РЕК	НЕ
132	Баба	Лешје	?	РЕК	ДА
133	Тршевине-кулајна	Лешје	Насеље	РЕК	ДА
134	Лаз	Мириловац	Насеље	РЕК	ДА
135	Булине воде	Мириловац	Насеље	РЕК	НЕ
137	Кључ	Бошњане	Насеље	ИСКОП	ДА
138	Бошњевачка чесма	Бошњане	Насеље	РЕК	ДА
139	Дуго поље	Бошњане	Насеље	РЕК	ДА
140	Попљесак	Поповац	Насеље	РЕК	НЕ
141	Топлик	Поповац	Насеље	РЕК	НЕ
142	Петрус	Забрега	Градина	ИСКОП	ДА
145	Рупчине	Горња Мутница	Насеље	РЕК	НЕ
146	Сланиште	Горња Мутница	Насеље	РЕК	НЕ

147	Руски споменик	Варварин	Насеље	РЕК	ДА
148	Дуњар	Варварин	Насеље	РЕК	НЕ
149	Варваринска тераса	Варварин	Насеље	СОНД	ДА
151	Ан	Својново	Насеље	СОНД	ДА
152	Ан север	Својново	Насеље	РЕК	ДА
153	Ан - црква Свете петке	Својново	Насеље	РЕК	ДА
154	Ливаде-ограђе	Својново	Насеље	РЕК	ДА
155	Момчилов град	Потоцац	Градина	СОНД	ДА
151	Ан	Својново	Насеље	РЕК	ДА

Географски положај откривених насеља из РГД у горњем сливу В. Мораве показује да су 26 насеља (53%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима великоморавске долине. Налазишта у ближњем залеђу (II) великоморавске долине, регистрована су у 14 случајева (29%), док су локалитети из дубоког залеђа (III) регистровани у 9 случајева (18%).

Таб. 65. Локалитети из РГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рел. појас	Над. вис. ширег окруж.
94	Утрине	II	Јовановачка река	Буковик	1-2-3	180-700
95	Ливаде изнад Лојза	II	Јовановачка река	Буковик	1-2-3	180-700
96	Пардичка река	III	Јовановачка река	Буковик	2-3	190-894
97	Јовановац	II	Јовановачка река	Баба	1-2	150-270
98	Конопљиште	II	Јовановачка река	Баба	1-2	150-270
99	Стублина	II	Јовановачка река	Баба	1-2-3	165-510
100	Слатина	I	Великоморавски	Баба	1-2	130-290
102	Џивџан мала	I	Великоморавски	Баба	1-2	130-290
103	Ливада	I	Великоморавски	Баба	1-2	130-290
104	Јошје-поље	I	Великоморавски	Баба	1-2	125-270
106	Ваде	I	Великоморавски	Баба	1	120-136
107	Ливаде	I	Великоморавски	Баба	1-2	120-230
108	Кованлук	I	Великоморавски	Баба	1-2	120-230
112	Бекина бара	II	Великоморавски	Баба	1-2	120-330
113	Мотел Слатина	I	Црнички	Кучај	1-2	120-330
114	Болница	I	Црнички	Кучај	1-2	120-330
116	Жабарско поље	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-330
117	Стара ложионица	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-330
118	Горуње бунар 7	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
119	Горуњар	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
120	Горуње - колектор	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
121	Велике ливаде-тераса	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
122	Велике ливаде - бара	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
123	Змич	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
124	Кафилерија	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
125	Брикетница	I	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
126	Саревац	III	Црнички	Баба	2-3	180-657

127	Липовац	III	Црнички	Баба	2-3	180-657
129	Баба Јела	II	Великоморавски	Баба	2-3	180-657
132	Баба	III	/	Баба	2-3	165-657
133	Тршевине-кулајна	III	Црнички	Баба	1-2-3	165-657
134	Лаз	II	Великоморавски	Баба	2	155-382
135	Булине воде	II	Црнички	Баба	2	155-382
137	Кључ	II	Црнички	Кучај	1-2	135-330
138	Бошњевачка чесма	II	Великоморавски	Кучај	1-2	135-330
139	Дуго поље	II	Великоморавски	Кучај	1-2	135-330
140	Попљесак	III	Црнички	Кучај	2-3	165-726
141	Топлик	III	Црнички	Кучај	2-3	165-726
142	Петрус	III	Црнички	Кучај	2-3	165-726
145	Рупчине	III	Црнички	Кучај	2-3	177-774
146	Сланиште	II	Црнички	Кучај	2-3	177-774
147	Руски споменик	I	Великоморавски	Јухор	1	135-265
148	Дуњар	I	Великоморавски	Јухор	1	135-265
149	Варваринска тераса	I	Великоморавски	Јухор	1	135-265
151	Ан	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-540
152	Ан север	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-540
153	Ан – цр. Свете Петке	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-540
154	Ливаде-ограђе	I	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-540
155	Момчилов град	II	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-686

Тридесет налазишта (61%) се налази поред речних токова који директно припадају великоморавском сливу, 12 налазишта припада (25%) сливу Црнице, а 6 (12%) сливу Јовановачке реке. Једино се налазиште Баба при врху планине Баба (2%), налази на терену у чијој близини не постоји ни један речни ток. Рељефна основа 20 налазишта припада обронцима Кучајских планина (41%), 18 маси планине Баба (37%), 8 падинама Јухора (16%), док три налазишта (6%) припадају маси Буковика.

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 34 случаја (69%) обухватају околину у којој доминирају два рељефна појаса. Окружење у коме преовладава долинско-брдски рељеф (1-2) регистровано је у 24 случајева (49%), док у 10 случајева окружење налазишта заузима претежно брдско-планинско окружење (20%). Окружења која готово подједнако обухватају сва три рељефна окружења (1-2-3) евидентирана су у 9 случајева (18%). Налазишта чије се комплетно шире окружење претежно налази у долинском појасу (1) регистровано је у четири случаја (8%), док су налазишта искључиво у брдском окружењу забележена у два случаја (4%). Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 120 до 894 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 16 m у околини налазишта Ваде код Д. Видова, па све до 704 m висинске разлике у окружењу налазишта Пардичка река код Пардика. На девет налазишта висинске варијације околног рељефа су веће од 500 m и у просеку износе 575 m. На преосталих 40 налазишта висинске разлике су мање од 500 m и у просеку износе око 225 m. Мање висинске варијације од овог просека забележене су атарима 25 налазишта.

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из РГД, орјентисана је у 38 случаја претежно ка ратарству (78%), док је у 11 случајева привредна орјентација више окренута сточарству (22%). Софистициранијим

разврставањем из узорка је могуће издвојити 12 атара који се одликују мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском привредом (24%).

Таб. 66. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоп. оријентација	Врста минералног лежишта	Поз. ресурса
94	Утрине	II	СТО	NaCl / Gl	1/3
95	Ливаде изнад Лојза	II	СТО	NaCl / Gl	1/3
96	Пардичка река	III	СТО	Gl / Gr	1/3
97	Јовановац	II	СТО	NaCl / Gr	2/3
98	Конопљиште	II	СТО	NaCl / Gr	2/3
99	Стублина	II	СТО	NaCl	2
100	Слатина	I	РАТ	NaCl / S	1/2
102	Џивџан мала	I	РАТ	NaCl / S	1/2
103	Ливада	I	РАТ	NaCl / S	2/2
104	Јошје-поље	I	РАТ	MI	3
106	Ваде	I	РАТ	/	/
107	Ливаде	I	РАТ-СТО	MI	2
108	Кованлук	I	РАТ-СТО	MI	2
112	Бекина бара	II	РАТ	Gl	2
113	Мотел Слатина	I	РАТ	NaCl	1
114	Болница	I	РАТ	NaCl	2
116	Жабарско поље	I	РАТ	NaCl	3
117	Стара ложионица	I	РАТ	NaCl	3
118	Горуње бунар 7	I	РАТ	NaCl	3
119	Горуњар	I	РАТ	NaCl	3
120	Горуње - колектор	I	РАТ	/	/
121	Велике ливаде-тераса	I	РАТ	/	/
122	Велике ливаде - бара	I	РАТ	/	/
123	Змич	I	РАТ	/	/
124	Кафилерија	I	РАТ	/	/
125	Брикетница	I	РАТ	/	/
126	Саревац	III	РАТ-СТО	Kl / Gl / Cu / Au	2/2/3/3
127	Липовац	III	РАТ-СТО	Kl / Gl / Cu / Au	2/2/3/3
129	Баба Јела	II	РАТ-СТО	Kl / Gl / Cu / Au	2/2/3/3
132	Баба	III	РАТ-СТО	Gl / Kl / Cu	2/2/2
133	Тршевине-кулајна	III	РАТ-СТО	Gl / NaCl / Kl / Cu	2/2/2/3
134	Лаз	II	РАТ-СТО	SiO2 / Kl / Gl	3/3/3
135	Булине воде	II	РАТ-СТО	SiO2 / Kl / Gl	3/3/3
137	Кључ	II	РАТ-СТО	NaCl	2
138	Бошњевачка чесма	II	РАТ-СТО	NaCl	1
139	Дуго поље	II	РАТ-СТО	NaCl	1
140	Попљесак	III	СТО	MI	1
141	Топлик	III	СТО	MI	1
142	Петрус	III	СТО	Mi / Cu	2/3
145	Рупчине	III	СТО	Cu / NaCl	3/3

146	Сланиште	II	СТО	NaCl	1
147	Руски споменик	I	РАТ	/	/
148	Дуњар	I	РАТ	/	/
149	Варваринска тераса	I	РАТ	/	/
151	Ан	I	РАТ	Gl /MI /SiO ₂	2/3/3
152	Ан север	I	РАТ	Gl /MI /SiO ₂	2/3/3
153	Ан - црква Свете петке	I	РАТ	Gl /MI /SiO ₂	2/3/3
154	Ливаде-ограђе	I	РАТ	Gl /MI /SiO ₂	2/3/3

У окружењима 39 налазишта документована је заступљеност једног или више минералних ресурса (80%). Евидентирани су минерални извори воде (MI), слатине (NaCl), смрдани (S), лежишта глине и каолинита (GL, KI), кремена (SiO₂), графита (Gr), бабра (Cu) и злата (Au). Седам налазишта (126-27, 129, 132-33, 142, 145) својим атарима заузимају металичне ресурсе (14%). У свих 7 атара регистрована су лежишта бабра, док су лежишта злата регистрована у ширем окружењу три налазишта (126-27, 129). Преостала 32 налазишта гравитирају искључиво ка неметаличним ресурсима (65%), док се у свих 39 атара неметалични и металични ресурси јављају комбиновано. Слатине су документоване у окружењима 19 налазишта (39%) (94-95, 97, 99-100, 102-03, 113-14, 116-16, 137-39, 145), док су смрдани регистровани у атарима свега три локалитета (6%) (100, 102-03). Већа глиништа и лежишта каолинита су регистрована у 14 ататара (29%) (96, 112, 126-27, 129, 132-33, 151-54). Минерални извори воде се срећу у 11 атара (22%) (104, 107-08, 140-142, 151-55). Лежишта силексних сировина (SiO₂) су забележена у атарима 7 налазишта (14%) (134-35, 151-55), а лежишта графита у ширем окружењу два локалитета (4%) (97-8).

Сви металични ресурси су позиционирани у ширим атарима налазишта (3), осим у случају локалитета Баба при врху истоимене планине, одакле су лежишта бабра (Cu) регистрована у оквирима ужег окружења (2). Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 11 случаја и представљени су у 8 случаја слатинама (94-5, 100, 102, 113, 138-39, 146), минерални извори воде су заступљени у рејону два налазишта, док је једно у рејону локалитета Пардичка река позиционирано веће глиниште.

На основу доминантне рељефне конфигурације у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5 \text{ km}$) можемо издвојити 25 налазишта (51%), чије површине највећим делом обухватају долиנסке пределе. Са друге стране издвајају се 22 локалитета (44%) чија ужа окружења претежно обухватају брдске пределе, док су само два локалитета (4%) смештена у планинском окружењу. Софистициранијим издвајањем рељефних одлика ужег окружења издвојено је 17 налазишта (35%) у искључиво долинским пределима, а 8 налазишта (16%) у комбинованом долинско-брдском пејзажу. Налазишта у искључиво брдском окружењу регистрована су у четири случаја, брдско-долински рељеф преовладава у окружењима 15 налазишта (31%), док је брдско-планински рељеф издвојен у свега три случаја (6%). Окружења у којима преовладава планинско-брдски рељеф су забележена у свега два случаја (4%).

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци забележени су у 21 случају (43%), док се још 6 налазишта (12%) на саобраћајним чвориштима магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ). Налазишта у чијим рејонима пролазе регионални правци забележена су у 13 случајева (27%), док је преосталих 9 налазишта (18%) гравитира искључиво у оквирима локалних праваца.

Локалитети са хоризонтом РГД у Параћинском Поморављу у 28 случајева гравитирају ка једном речном току (57%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у 14 случајева (29%), док 6 налазишта (12%) гравитирају ка три речна тока.

Локалитет Баба је једино налазиште (2%) које не гравитира ка речним токовима обзиром да се налази при врху планине Баба. У 18 случајева (37%) налазишта су окренута пловној реци. Регионалним токовима попут Црнице, Грзе и Јовановачке реке гравитирају 10 налазишта (20%). Ка рекама треће (3) и четврте (4) категорије окренуто је 20 налазишта (41%), међу којима се издвајају свега четири локалитета (8%) која гравитирају ка токовима треће категорије.

Речни прелази у близини локалитета из РГД који се налазе поред пловних река регистровани су једино у близини налазишта Варваринска тераса. Разлог за такву ситуацију лежи у чињеници да је данашњи ток В. Мораве углавном доста удаљен (2,5 - 4,5 km) од прве речне терасе где је заправо позициониран највећи број локалитета.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из РГД у горњем току В. Мораве издвојене су у виду појава попут речних ушћа, међуречја, развођа, меандра, извора, бара, мочвара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (94, 107, 112, 127, 129, 141, 145), три (99, 151, 153) или чак четири (134) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 18 случајева (37%). Дванаест налазишта се налазе поред речних меандра и то 7 на спољној (14%), а 5 на унутрашњој страни меандровог лука (10%). Тако да из наведеног произилази да су насељеници у преосталих 36 случајева насељавали простор поред равних речних токова (73%). Девет налазишта (18%) су смештена поред извора воде, три поред баре (6%) и исто толико поред мочварних терена (6%). Развођа сливова су регистрована у околини 5 налазишта (10%), док се клисуре налазе у близини два локалитета (4%).

Таб. 67. Локалитети из РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. прел.	Хидрографија
94	Утрине	РЕГ	БРД-ДОЛ	4	/	РАЗ/ИЗВ
95	Ливаде изнад Лојза	РЕГ	БРД-ДОЛ	4	/	РАЗ
96	Пардичка река	РЕГ	БРД-ДОЛ	4/4	/	УШЋ
97	Јовановац	РЕГ	БРД-ДОЛ	2/4	Мост	УШЋ
98	Конопљиште	РЕГ	БРД-ДОЛ	2/4	/	УШЋ
99	Стублина	ЛОК	БРД	4/4	/	РАЗ/УШЋ/ИЗВ
100	Слатина	МАГ	ДОЛ-БРД	4/3	/	МЕЋ
102	Џивџан мала	МАГ	ДОЛ-БРД	4/4	/	УШЋ
103	Ливада	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	2/1	/	УШЋ
104	Јошје-поље	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-с
106	Ваде	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-с/МОЧ
107	Ливаде	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у/МОЧ
108	Кованлук	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-с/МОЧ
112	Бекина бара	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	4	/	РАВ/БАР
113	Мотел Слатина	РЕГ-МАГ	БРД-ДОЛ	2	Мост	ИЗВ
114	Болница	РЕГ-МАГ	ДОЛ-БРД	2	Мост	МЕА-с
116	Жабарско поље	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
117	Стара ложионица	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
118	Горуње бунар 7	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
119	Горуњар	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
120	Горуње - колектор	МАГ	ДОЛ	1/4	/	УШЋ
121	Велике ливаде - тераса	МАГ	ДОЛ	1/4	/	УШЋ

122	Велике ливаде - бара	МАГ	ДОЛ	4	/	БАР/ИЗВ
123	Змич	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
124	Кафилерија	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у
125	Брикетница	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-с
126	Саревац	ЛОК	БРД-ПЛА	4	/	ИЗВ
127	Липовац	ЛОК	БРД-ПЛА	4	/	РАЗ/ИЗВ
129	Баба Јела	ЛОК	БРД-ПЛА	4/4/3	/	МЕЋ/УШЋ
132	Баба	ЛОК	ПЛА-БРД	/	/	БЗВ
133	Тршевине-кулајна	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	Мост	РАВ
134	Лаз	ЛОК	БРД	4/4	/	РАЗ/УШЋ/ИЗВ/БАР
135	Булине воде	РЕГ	БРД-ДОЛ	4	/	ИЗВ
137	Кључ	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	/	РАВ
138	Бошњевачка чесма	ЛОК	БРД	4	/	ИЗВ
139	Дуго поље	ЛОК	БРД	4	/	РАВ
140	Попљесак	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	/	КЛИ
141	Топлик	РЕГ	БРД-ДОЛ	4/4/4	/	МЕЋ/УШЋ
142	Петрус	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	/	КЛИ/МЕА-у
145	Рупчине	РЕГ	БРД-ДОЛ	3/4/4	/	МЕЋ/УШЋ
146	Сланиште	РЕГ	БРД-ДОЛ	4	/	МЕА-у
147	Руски споменик	МАГ	ДОЛ	1/1	/	УШЋ
148	Дуњар	РЕГ-МАГ	ДОЛ	2	Мост	МЕА-с
149	Варваринска тераса	РЕГ-МАГ	ДОЛ	1/2	Мост	УШЋ
151	Ан	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4/4	/	МЕЋ/УШЋ/МЕА-с
152	Ан север	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4	/	МЕА-с/УШЋ
153	Ан - црква Свете петке	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4/4	/	МЕЋ/МЕА-с/УШЋ
154	Ливаде-ограђе	МАГ	БРД-ДОЛ	3/4	/	УШЋ
155	Момчилов град	ЛОК	ПЛА-БРД	4/4/4	/	МЕЋ

Најчешћи избор геоморфолошке формације за подизање насеља представљају флувијални облици рељефа, на којима је оформљено 26 налазишта (53%). Преостала 22 налазишта (45%) формирана су на неогеним облицима падинског и маринско-лимничког рељефа, док је само једно налазиште (2%) у подручју развоја крашких облика. Софистициранијим издвајањем установљено је да 21 налазиште (43%) оформљено на речним терасама (ФЛ1), док су 5 налазишта (10%) смештена на алувијалној равни (ФЛ4). Девет налазишта (18%) су на благим (Д1), а два (4%) на стрмим падинама (Д2), док су четири налазишта (8%) формирана на пролувијалним лепезама (Д4). Четири налазишта (8%) су на клизиштима (КО3), три (6%) на маринско-ломничким терасама (М1), док је само градина Петрус код Забреге формирана у подручју крашких облика рељефа (К1).

Литолошку подлогу на 29 налазишта (59%) чине комплекси растреситих и меких квартарних наслага, односно речно-терасни седименти (ФН 6/7) у 12 случајева (24%), алувијални седименти (ФН 1/3) у 16 случајева (33%), док су на само једном налазишту (2%) заступљени алувијално-пролувијални седименти (ФН 4). Налазишта на хетерогеним комплексима језерских наслага евидентирана су у 17 случајева (35%), односно 8 налазишта (16%) се налази на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1), четири локалитета (8%) су на конгламератима, два (4%) на шљунковито песковитом комплексу језерских и речно-језерских наслага док су преостала три (6%) на лапорцима. Три налазишта (6%) су на комплексима мање чврстих

до веома чврстих седиментних стена међу којима је могуће издвојити по једно налазиште на кречњацима (СС/1), високо кристалним метаморфним стенама (СС/4) и ниско кристаластим метаморфним стенама (СС/5).

Педолошки типови на територији Параћинског Поморавља, на највећем броју налазишта доминирају са једним земљишним типом, што је забележено у 33 случајева (67%), док у преосталих 16 рејона (33%) истичу два земљишна типа. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су смоницом на 32 налазишта, алувијумом на 16 налазишта, гајњачама односно етричним камбисолом на 9 локалитета, дистричним камбисолом на четири налазишта, литосолом на три локалитета, колувијумом на два, а сироземом на једно налазиште. Заступљеност педолошких типова указује да чак 27 налазишта (55%) гравитира ка земљиштима (СИР, СМО, СМО-КАМе) првенствено погодним за развој сточарства. Изразито земљораднички типови земљишта (АЛУ, АЛУ-КАМе) срећу се у 11 случајева (23%). Земљишта погодна за комбиновану земљорадничко-сточарску привреду (КАМе, АЛУ-СМО, КОЛ-СМО) срећу у 7 случајева (14%), док се комбинација шумских и ливадских земљишта (КАМд-ЛИТ, КАМд-СМО) среће у четири случаја (8%).

Таб. 68. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из РГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморф.	Литол.	Педологија	Над. Вис.	Поз.
94	Утрине	КОЗ	ЈН/1	СМО-КАМе	270	II
95	Ливаде изнад Лојза	КОЗ	ЈН/1	СМО-КАМе	305	II
96	Пардичка река	КОЗ	ЈН/1	СМО	260	III
97	Јовановац	ФЛ4	ФН/2	АЛУ-СМО	168	II
98	Конопљиште	ФЛ4	ФН/2	АЛУ-СМО	175	II
99	Стублина	Д1	ЈН/5	СМО	250	II
100	Слатина	Д4	ФН/6	СМО	150	I
102	Цивдан мала	Д4	ФН/6	СМО	160	I
103	Ливада	ФЛ1	ФН/6	АЛУ	135	I
104	Јошје-поље	ФЛ1	ФН/6	СМО	130	I
106	Ваде	ФЛ4	ФН/3	АЛУ	121	I
107	Ливаде	ФЛ4	ФН/3	АЛУ	120	I
108	Кованлук	ФЛ1	ФН/6	АЛУ	125	I
112	Бекина бара	Д4	ФН/1	СМО	160	II
113	Мотел Слатина	ФЛ1	ФН/6	СМО	155	I
114	Болница	ФЛ4	ФН/2	АЛУ	137	I
116	Жабарско поље	ФЛ1	ФН/3	СМО	125	I
117	Стара ложионица	ФЛ1	ФН/3	СМО	126	I
118	Горуње бунар 7	ФЛ1	ФН/3	СМО	125	I
119	Горуњар	ФЛ1	ФН/3	СМО	126	I
120	Горуње - колектор	ФЛ1	ФН/3	СМО	124	I
121	Велике ливаде-тераса	ФЛ1	ФН/3	СМО	124	I
122	велике ливаде - бара	ФЛ1	ФН/3	СМО	128	I
123	Змич	ФЛ1	ФН/3	СМО	130	I
124	Кафилерија	ФЛ1	ФН/3	СМО	123	I
125	Брикетница	ФЛ1	ФН/3	СМО	123	I
126	Саревац	Д1	ЈН/2	КАМ-д(с)/ЛИТ	325	III

127	Липовац	Д1	ЈН/2	КАМ-д(с)/СМО	330	III
129	Баба Јела	КОЗ	ЈН/1	СМО	205	II
132	Баба	Д2	СС/5	ЛИТ/КАМ-д(с)	600	III
133	Тршевине-кулајна	Д4	ЈН/5	КОЛ	205	III
134	Лаз	М1	ЈН/1	СМО	290	II
135	Булине воде	Д1	ЈН/1	КОЛ/СМО	190	II
137	Кључ	ФЛ1	ФН/4	АЛУ/СМО	165	II
138	Бошњевачка чесма	М1	ЈН/3	СМО	215	II
139	Дуго поље	М1	ЈН/3	СМО	208	II
140	Попљесак	Д1	ЈН/2	СМО/АЛУ	215	III
141	Топлик	Д1	ЈН/2	СМО	210	III
142	Петрус	К1	СС/1	ЛИТ/КАМ-д(с)	370	III
145	Рупчине	Д1	ЈН/5	СМО	270	III
146	Сланиште	Д1	ЈН/1	СМО	205	II
147	Руски споменик	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е/АЛУ	144	I
148	Дуњар	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е	150	I
149	Варваринска тераса	ФЛ1	ФН/6	АЛУ/КАМ-е	145	I
151	Ан	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е/АЛУ	132	I
152	Ан север	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е/АЛУ	130	I
153	Ан - црква Свете петке	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е/АЛУ	130	I
154	Ливаде-Ограђе	Д1	ЈН/1	КАМ-е	160	I
155	Момчилов град	Д2	СС/4	СИР	371	II

Надморска висина самих налазишта креће се од 120 m на локалитету Ливаде код Стриже до 600 m на локалитету Баба у околини Лешја. Налазишта чије коте не прелазе 200 m н.в. су забележена у 31 случају (63%), док се 12 налазишта (25%) налазе на котима између 200 и 300 m н.в. Свега 6 налазишта (12%) се налазе на надморским висинама изнад 300 m н.в, међу којима се пет срећу на висинама између 300 и 400 m н.в. Просечна надморска висина 49 налазишта из РГД у Горњем сливу В. Мораве, односно у сливу Параћинског Поморавља износи 193 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом РГД у горњем току Велике Мораве утврђени су за 39 локалитета (80%). Измерене површине се крећу од 0,5 до 16 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Болница у Параћину, док је опционо најмања површина насеља из РГД измерена на локалитету Мотел Слатина. Утврђене су површине за 6 једнослојних насеља, које се крећу од 1 до 2 ha, односно просечне површине од 1,5 ha. Изузетно пространа (преко 20 ha) налазишта нису регистрована, док једино вишеслојни локалитет Болница припада групи налазишта са површином између 10 и 20 ha. Налазишта са површином између 3 и 10 ha су регистрована на 15 (31%) локација (94, 103, 107-08, 116-17, 122-4, 127, 134, 137-8, 140-41), док су на 22 локалитета (45%) регистроване површине до 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из РГД у Параћинском Поморављу износи 3,6 ha.

На више налазишта (113, 124, 132, 149, 151) су регистровани грађевински остаци у виду остатака кућа и пратећих јама. Међутим у доступним извештајима са ископавања углавном изостају подаци који би прецизно хронолошки дефинисали архитектонске остатке. На локалитету Ан и Кафилерија потврђени су остаци кућа и јама али њихово хронолошко опредељење је дискутабилно обзиром да хоризонт РГД и СГД није јасно раздвојен. Слична ситуација је и са давно лоцираним локалитетом на Варваринској

тераси где се пак срећу остаци из ПБД и РГД. Такође није потврђена веза између остатака сухозида на планини Баба и пронађене керамике из РГД, тако да је његова хронолошка позиција неизвесна и вероватно ближа савременим чобанским ограђима. Нешто је сигурнији хронолошки контекст имају кућа и јама на локалитету Мотел Слатина где је за сада потврђен само материјал из РГД, међутим за откривене објекте недостаје техничка документација. Остаци лепа су често пронађени приликом рекогносцирања локалитета али њихова хронолошка позиција је несигурна, с обзиром да су на већини таквих налазишта потврђени налази из више различитих периода.

Савремени или историјски познати објекти и места са традицијом у непосредној близини налазишта из РГД, документовани су у близини 27 налазишта (55%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве, насеља, бачије, јавне чесме), сепулкарног (гробља) и религијског значаја (цркве, записи). На четири локалитета издвојена су два објекта или места од значаја (137, 142, 149, 154), док се у преосталих 23 случаја среће само по један објекат са традицијом. У непосредној близини 6 налазишта евидентирана су гробља (12%), док су цркве или манастири документовани у 7 случаја (14%), а свети запис у три случаја (6%). Остаци тврђава из историјских периода забележени су на Петрусу и Момчиловом граду (4%), савремена насеобинска језгра се срећу у пет случаја (10%), спомен чесме на две локације (4%), док су бачије регистроване на 4 локације (8%).

Таб. 69. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из РГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П	Грађевин. структуре	Традиц. објекти	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
94	Утрине	Насеље	10	/	/	1	/	2	/	/
95	Ливаде изнад Лојза	Насеље	?	/	/	/	/	2	/	/
96	Пардичка река	Насеље	3	/	/	/	/	2	3	/
97	Јовановац	Насеље	1	леп	насеље	/	/	2	/	2
98	Конопљиште	Насеље	2.5	леп	/	/	/	2	3	/
99	Стублина	Насеље	?	леп	бачије	1	/	2	/	1
100	Слатина	Насеље	2	/	чесма	2	/	2	3	1
102	Џивџан мала	Насеље	?	/	насеље	/	/	2	/	/
103	Ливада	Насеље	6	леп	/	/	/	2	/	1
104	Јошје-поље	Насеље	2.5	леп	насеље	/	/	2	/	1
106	Ваде	Насеље	3	/	/	1	/	2	/	1
107	Ливаде	Насеље	9	/	/	3	/	2	3	/
108	Кованлук	Насеље	7	/	гробље	/	/	2	3	2
112	Бекина бара	Насеље	2.5	/	бачије	/	/	2	3	1
113	Мотел Слатина	Насеље	0.5	кућа/јама	/	1	/	2	/	2
114	Болница	Насеље	16	леп	црква	2	1	2	/	2
116	Жабарско поље	Насеље	8.5	/	/	1	/	2	/	/
117	Стара ложионица	Насеље	3.5	леп	/	/	/	2	/	1
118	Горуње бунар 7	Насеље	2.5	леп	/	1	/	2	3	1
119	Горуњар	Насеље	3	/	/	/	/	2	/	3
120	Горуње - колектор	Насеље	2	/	/	/	/	2	/	1
121	Вел. ливаде - Тераса	Насеље	2	/	/	1	/	2	/	3
122	Вел. ливаде - Бара	Насеље	5	леп	запис	/	/	2	/	1

123	Змич	Насеље	3.5	/	/	/	/	2	3	1
124	Кафилерија	Насеље	4	куће/јаме	/	/	/	2	3	1
125	Брикетница	Насеље	?	/	/	1	/	2	/	1
126	Саревац	Насеље	1.5	/	/	/	/	2	/	/
127	Липовац	Насеље	5	/	запис	/	/	2	/	1
129	Баба Јела	Насеље	?	/	бачије	/	/	2	/	/
132	Баба	?	1	сухозид (?)	/	/	/	2	/	/
133	Тршевине-кулајна	Насеље	4,5	/	гробље	/	/	2	/	2
134	Лаз	Насеље	9	леп	бачије	3	/	2	/	/
135	Булине воде	Насеље	2.5	/	запис	/	/	2	/	1
137	Кључ	Насеље	4	/	црква/гробље	/	/	2	/	2
138	Бошњевачка чесма	Насеље	4	леп	чесма	/	/	2	3	1
139	Дуго поље	Насеље	1	/	/	/	/	2	/	/
140	Попљесак	Насеље	4.5	/	црква	1	/	2	3	/
141	Топлик	Насеље	4	/	гробље	/	/	2	/	2
142	Петрус	Градина	2.5	/	тврђава/црква	1	1	2	3	2
145	Рупчине	Насеље	?	/	црква	/	/	2	/	/
146	Сланиште	Насеље	2	/	/	/	/	2	/	/
147	Руски споменик	Насеље	3	/	гробље	1	/	2	3	1
148	Дуњар	Насеље	?	/	насеље	/	/	2	/	/
149	Варваринска тераса	Насеље	?	куће/јаме	црква/насеље	/	1	2	/	1
151	Ан	Насеље	?	куће	црква	/	/	2	3	/
152	Ан север	Насеље	2	/	/	/	/	2	/	/
153	Ан – цр. Св. Петке	Насеље	1.5	/	црква	/	/	2	/	/
154	Ливаде-Ограђе	Насеље	?	/	насеље/гробље	2	/	2	/	1
155	Момчилов град	Градина	0.7	/	тврђава	/	/	2	3	1

Заједнице РГД у горњем току В. Мораве понекад заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 17 локација (35%), међу којима три локације (6%) садрже слој из ПБД. Старији хоризонти од ПБД су потврђени на 16 локација (33%), а најчешћи избор локације за насељавање из РГД бирају насељеници из неолита, односно у 7 случајева из старијег/средњег неолита (14%), а у 6 случаја и млађег неолита (12%). Хоризонт СГД забележен је на 15 налазишта (36%), док су сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД) забележена само на Петрусу. Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 30 налазишта (61%), међу којима је најприсутнији хоризонт из антике регистрован на 19 налазишта и из средњег односно новог века утврђен на 14 налазишта.

Старије гвоздено доба

Хоризонт СГД регистрован је на 20 налазишта, која су распоређена у 15 савремених катастарских атара. На налазиштима СГД у Параћинском Поморављу до сада нису регистровани тргови сахрањивања, тако да се сви локалитети могу везати за различите видове насеобинских активности. Из узорка се могу издвојити 16 насеља (80%), 3 градине (15%) и једно пећинско налазиште (5%).

Већина коју чине 13 локалитета (65%), документована је на основу података прикупљених приликом археолошке проспекције. Седам налазишта су ископавана (35%), међу којима три обимнијим захватима (15%), док су четири налазишта испитана мањим тест сондама (20%).

Таб. 70. *Налазишта из СГД у Параћинском Поморављу и њихово стање истражености*

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
96	Пардичка река	Пардик	Насеље	РЕК	ДА
98	Конопљиште	Нови Брачин	Насеље	РЕК	ДА
100	Слатина	Дреновац	Насеље	ИСКОП	ДА
101	Старо село	Дреновац	Насеље	РЕК	ДА
107	Ливаде	Стрижа	Насеље	РЕК	ДА
108	Кованлук	Стрижа	Насеље	РЕК	ДА
109	Ограђе	Чепуре	Насеље	СОНД	НЕ
112	Бекина бара	Параћин (Ј)	Насеље	РЕК	НЕ
118	Горуње бунар 7	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
123	Змич	Параћин-Ћуприја	Насеље	РЕК	ДА
124	Кафилерија	Параћин-Ћуприја	Насеље	ИСКОП	ДА
131	Ћурчар	Лешје	Градина	РЕК	НЕ
136	Селиште	Лебина	Насеље	РЕК	НЕ
138	Бошњевачка чесма	Бошњане	Насеље	РЕК	ДА
140	Попљесак	Поповац	Насеље	РЕК	НЕ
142	Петрус	Забрега	Градина	ИСКОП	ДА
143	Петрушка Пећина	Забрега	Пећински л.	СОНД	ДА
147	Руски споменик	Варварин	Насеље	РЕК	ДА
151	Ан	Својново	Насеље	СОНД	ДА
155	Момчилов град	Потоцац	Градина	СОНД	ДА

Географски положај откривених насеља из РГД у горњем сливу В. Мораве показује да су 9 насеља (45%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима великоморавске долине. Налазишта у ближњем залеђу (II) великоморавске долине, регистрована су у 6 случајева (30%), док је пет налазишта (25%) позиционирано у зони дубоког залеђа (III).

Четрнаест налазишта (70%) се налази поред речних токова који директно припадају великоморавском сливу, четири налазишта припада (20%) сливу Црнице, док су преостала два локалитета (10%) у сливу Јовановачке реке. Рељефна подлога 7 налазишта припада обронцима Кучајских планина (35%), 9 побрђу планине Баба (45%), три падинама Јухора (15%), док једно налазиште (5%) припада маси Буковика.

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у 15 случаја (75%) обухватају околину у којој доминирају два рељефна појаса. Окружење у коме преовладава долинско-брдски рељеф (1-2) регистровано је у 11 случајева (55%), док у 4 случајева окружење налазишта заузима претежно брдско-планинско окружење (20%). Окружења која готово подједнако обухватају сва три рељефна појаса (1-2-3) евидентирана су у три случаја (15%). Налазишта чије се комплетно шире окружење претежно налази у једном рељефном појасу регистрована су у ширим атарима два налазишта и у оба случаја се односе на долински појас (I) (10%).

Таб. 71. Локалитети из СГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. Вис
96	Пардичка река	Ш	Јовановачка р.	Буковик	2-3	190-894
98	Конопљиште	П	Јовановачка р.	Баба	1-2	150-270
100	Слатина	І	Великоморавски	Баба	1-2	130-290
101	Старо село	П	Великоморавски	Баба	1-2	130-290
107	Ливаде	І	Великоморавски	Баба	1-2	120-230
108	Кованлук	І	Великоморавски	Баба	1-2	120-230
109	Ограђе	І	Великоморавски	Баба	1	120-138
112	Бекина бара	П	Великоморавски	Баба	1-2	120-330
118	Горуње бунар 7	І	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
123	Змич	І	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
124	Кафилерија	І	Великоморавски	Кучај	1-2	120-250
131	Ђурчар	Ш	Црнички	Баба	1-2-3	165-657
136	Селиште	П	Великоморавски	Баба	1-2	140-333
138	Бошњевачка чесма	П	Великоморавски	Кучај	1-2	135-330
140	Попљесак	Ш	Црнички	Кучај	2-3	165-726
142	Петрус	Ш	Црнички	Кучај	2-3	165-726
143	Петрушка Пећина	Ш	Црнички	Кучај	2-3	165-726
147	Руски споменик	І	Великоморавски	Јухор	1	135-265
151	Ан	І	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-540
155	Момчилов град	П	Великоморавски	Јухор	1-2-3	125-686

Надморска висина најнижих и највишњих ката у окружењима варира од 120 до 894 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 18 m у околини налазишта Ограђе код Чепзра, па све до 704 m висинске разлике у окружењу налазишта Пардичка река код Пардика. На пет налазишта висинске (25%) варијације околног рељефа су веће од 500 m и у просеку износе 589 m. На преосталих 15 налазишта (75%) висинске разлике су мање од 500 m и у просеку износе око 187 m. Мање висинске варијације од овог просека забележене су атарима 10 налазишта (50%).

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из СГД, орјентисана је у 14 случајева претежно ка ратарству (70%), док је у преосталих 6 случајева пољопривреда више нагињала ка сточарству (30%). Софистициранијим разврставањем узорка могуће је издвојити 6 атара (30%) који се одликују мешовитом пољопривредом, међу којима је у пет случајева (25%) изражена орјентација ка ратарско-сточарској привреди, док је Лебински атар (5%) једини орјентисан ка сточарско-ратарској привреди.

У окружењима 16 налазишта документована је заступљеност једног или више минералних ресурса (80%). Евидентирани су минерални извори воде (MI), слатине (NaCl), смрдани (S), лежишта глине и каолинита (GL, KI), силекса (SiO₂), графита (Gr), гвожђа (Fe) и бакра (Cu). Четири налазишта (131, 142-43, 155) својим атарима обухватају лежишта металних ресурса (20%). Три атара гравитирају ка лежиштима бакра (Cu), док је Момчилов град једино налазиште у чијем окружењу постоји мања концентрација итабарита²⁹¹ на површини (Dolić i dr. 1981: 38). Преосталих 9 налазишта гравитирају

²⁹¹ Зрнаста густа стена, која је због присуства гвожђа црне боје, а састоји се од прашинасте концентрације магнетита, гвожђевитог лискуна и зрна кварца.

искључиво ка неметаличним ресурсима (45%), а такође су заступљени и у сва три атара са металичним ресурсима тако да се јављају у атарима 13 налазишта (65%). Слатине (NaCl) су документоване у окружењима 6 налазишта (30%) (100-01, 118, 131, 138), док су смрдани (S) регистровани у атарима свега два локалитета (10%) (100-01). Већа глиништа и лежишта каолинита су регистрована у 4 атара (20%) (96, 112, 131, 151). Минерални извори воде се срећу у 8 атара (40%) (107-08, 140, 136, 142-43, 151, 155). Лежишта силексних сировина (SiO₂) су забележена у ширем окружењу три налазишта (15%) (136, 151, 155), а лежишта графита у атару два локалитета (10%) (96, 98).

Таб. 72. Локалитети СГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	Минерална лежишта	Позиција ресурса
96	Пардичка река	III	СТО	Gl / Gr	1/3
98	Конопљиште	II	СТО	NaCl / Gr	2/3
100	Слатина	I	РАТ	NaCl / S	1/2
101	Старо село	II	РАТ	NaCl / S	1/2
107	Ливаде	I	РАТ-СТО	MI	2
108	Кованлук	I	РАТ-СТО	MI	2
109	Ограђе	I	РАТ-СТО	/	/
112	Бекина бара	II	РАТ	Gl	2
118	Горуње бунар 7	I	РАТ	NaCl	3
123	Змич	I	РАТ	/	/
124	Кафилерија	I	РАТ	/	/
131	Ћурчар	III	РАТ-СТО	Gl / NaCl / KI / Cu	2/3/3/3
136	Селиште	II	СТО-РАТ	SiO ₂ / MI	3/3
138	Бошњевачка чесма	II	РАТ-СТО	NaCl	1
140	Попљесак	III	СТО	MI	1
142	Петрус	III	СТО	Mi / Cu	2/3
143	Петрушка Пећина	III	СТО	Mi / Cu	2/3
147	Руски споменик	I	РАТ	/	/
151	Ан	I	РАТ	Gl / MI / SiO ₂	2/3/3
155	Момчилов град	II	РАТ	MI / SiO ₂ / Fe	3/3/3

Сви металични ресурси су позиционирани у ширим атарима налазишта. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у пет случаја и најчешће су представљени слатинама, што је забележено у три случаја (100-01, 138). У рејону Попљеска код Поповца (140) евидентиран је минерални извори воде, док је у најближој околини Пардичке реке (96) забележено глиниште.

На основу доминантне рељефне конфигурације у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 11 налазишта (55%), чије површине највећим делом обухватају долинске пределе. Са друге стране издвајају се 8 локалитета (40%) чија ужа окружења претежно обухватају брдске пределе, док је само Момчилов град (5%) смештен у претежно планинском окружењу. Софистициранијим издвајањем рељефних одлика ужег окружења издвојено је 7 налазишта (35%) у искључиво долинским пределима, а четири налазишта (20%) у комбинованом долинско-брдском пејзажу. Налазишта у искључиво брдском окружењу регистрована су у два случаја (10%), брдско-долински рељеф преовладава у окружењима 5 налазишта (25%), а брдско-планински

једино у окружењу налазишта Ћурчар (5%). Једино у ужем окружењу Момчиловог града преовладава планинско-брдски рељеф (5%).

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци (МАГ) забележени су у 11 случајева (55%), док није евидентирано ниједно налазиште које се налази у близини саобраћајних чворишта магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ). Налазишта у чијим рејонима пролазе искључиво регионални правци (РЕГ) забележена су у пет случајева (25%), док преостала четири налазишта (20%) гравитирају искључиво у зони локалних путева (ЛОК).

Таб. 73. Локалитети СГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. Прел.	Хидрографија
96	Пардичка река	ЛОК	БРД-ДОЛ	4/4	/	УШЋ
98	Конопљиште	РЕГ	БРД-ДОЛ	2/4	/	УШЋ
100	Слатина	МАГ	ДОЛ-БРД	4/3	/	МЕЂ
101	Старо село	МАГ	ДОЛ-БРД	4/4	/	МЕЂ
107	Ливаде	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у/МОЧ
108	Кованлук	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-с/МОЧ
109	Ограђе	МАГ	ДОЛ	1	Скела	МЕА-с
112	Бекина бара	МАГ	ДОЛ-БРД	4	/	РАВ/БАР
118	Горуње бунар 7	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
123	Змич	МАГ	ДОЛ	1	/	РАВ
124	Кафилерија	МАГ	ДОЛ	1	/	МЕА-у
131	Ћурчар	РЕГ	БРД-ПЛА	/	/	ИЗВ
136	Селиште	ЛОК	БРД	4/4/4	/	МЕЂ/УШЋ
138	Бошњевачка чесма	ЛОК	БРД	4	/	ИЗВ
140	Попљесак	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	/	КЛИ
142	Петрус	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	/	КЛИ/МЕА-у
143	Петрушка Пећина	РЕГ	БРД-ДОЛ	2	/	КЛИ/МЕА-у
147	Руски споменик	МАГ	ДОЛ	1/1	/	УШЋ
151	Ан	МАГ	ДОЛ-БРД	1/4/4	/	МЕЂ/УШЋ/МЕА-с
155	Момчилов град	ЛОК	ПЛА-БРД	4/4/4	/	МЕЂ

Локалитети са хоризонтом СГД у Параћинском Поморављу у 12 случајева гравитирају ка једном речном току (60%). Налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у четири случајева (20%), док три налазишта (15%) непосредно гравитирају ка три речна тока. Локалитет Ћурчар (5%) једини не гравитира ка речним токовима, већ се ослања на мањи извор воде. У осам случајева (40%) налазишта су окренута ка пловној реци. Поред регионалних токова попут Црнице и Јовановачке реке гравитирају 4 налазишта (20%). Налазишта поред река треће (3) и четврте (4) категорије су евидентирана у 7 случајева (35%).

Речни прелази у близини локалитета из СГД који се налазе поред пловних река регистровани су једино у близини налазишта Ограђе код Чепура. У непосредној близини поменутог налазишта саобраћа скала.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из СГД у Параћинском Поморављу издвојене су у виду појава попут речних ушћа, међуречја, развођа, меандра, извора, бара, мочвара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу садржи две (107-08, 112, 136, 142-43) или три (151) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних

меандра забележен у 7 случајева (35%) од којих су три на спољној (15%), а четири на унутрашњој страни меандровог лука (20%). Тако да из наведеног произилази да су насељеници у преосталих 13 случајева насељавали простор поред равних речних токова (65%). Налазишта са позицијом у међуречју су забележена у 5 случаја (25%), а исто толико (25%) је смештено у непосредној близини ушћа. Три налазишта (15%) су смештена у клисури или њеној непосредној близини, два су поред извора воде (10%), а исто толико поред мочварних терена (10%), док је једино налазиште поред баре евидентирано на потезу Бекине баре код Текије.

Најчешћи избор геоморфолошке формације за подизање насеља представљају флувијални облици рељефа, на којима је оформљено 9 налазишта (45%). Исти број налазишта (45%) је формиран на облицима падинског и маринско-лимничког рељефа, док су само два налазишта (10%) подигнута у подручју развоја крашких облика. Софистициранијим издвајањем установљено је да су 6 налазишта (30%) оформљена на речним терасама (ФЛ1), док су три налазишта (15%) позиционирана у подручју алувијалне равни (ФЛ4). Два налазишта (10%) су на благим (Д1), а два (10%) на стрмим падинама (Д2), док су четири налазишта (10%) формирана на пролувијалним лепезама (Д4). Пардичка река је једино налазиште (5%) оформљено на клизишту (КО3), док се Бошњевачка чесма код Бошњана и Старо село код Дреновца (10%) налазе на маринско-ломничким терасама (М1). Градина Петрус и оближња Петрушка пећина код Забреге су једина налазишта (10%) формирана у подручју крашких облика рељефа (К1).

Литолошку подлогу на 11 налазишта (55%) чине комплекси растреситих и меких квартарних наслага, односно алувијални седименти (ФН 1-3) у 7 случајева (35%) док су речно-терасни седименти (ФН 6/7) евидентирани у четири случаја (20%). Налазишта на хетерогеним комплексима језерских наслага евидентирана су у 6 случајева (30%), међу којима се два налазишта (10%) налазе на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1), два локалитета (10%) су на конгломератима (ЈН/2), а преостала два (10%) на шљунковито песковитом комплексу језерских и речно-језерских наслага (ЈН/3). Три налазишта (15%) су на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена међу којима је могуће издвојити два налазишта на кречњацима (СС/1), а једно на високо кристалним метаморфним стенама (СС/4).

На највећем броју налазишта у Параћинском Поморављу, доминира један педолошки тип, што је забележено у 13 случајева (65%), док се у преосталих 7 рејона (35%) издвајају по два земљишна типа. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су смоницом на 11 налазишта, алувијумом на 7 налазишта, дистричним камбисолом на три налазишта и исто толико локација са гајњачама односно етричним камбисолом. Литосоли су заступљени на два локалитета, а сирозем на једном налазишту.

Заступљеност педолошких типова указује да чак 10 налазишта (50%) гравитира ка земљиштима (СИР, СМО) првенствено погодним за развој сточарства. Изразито земљораднички типови земљишта (АЛУ, КАМе-АЛУ) срећу се у 5 случајева (25%). Земљишта погодна за комбиновану земљорадничко-сточарску привреду (АЛУ-СМО) се срећу у два случајева (10%), док се претежно шумска земљишта прошарана са ливадама и камењарима (КАМд-ЛИТ, КАМд-КАМе) среће у три случаја (15%).

Надморска висина самих налазишта креће се од 120 m на локалитету Ливаде код Стриже до 380 m на локалитету Петрушка пећина у околини села Забрега. Налазишта чије коте не прелазе 200 m н.в. су забележена у 12 случаја (60%), док се четири налазишта (20%) налазе на котима између 200 и 300 m н.в. Преостала четири локалитета (12%) се налазе на надморским висинама између 300 и 400 m надморске висине. Просечна надморска висина свих 20 налазишта из СГД у Горњем сливу В. Мораве износи 203 m н.в.

Таб. 74. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из СГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Поз.
96	Пардичка река	КОЗ	ЈН/1	СМО	260	III
98	Конопљиште	ФЛ4	ФН/2	АЛУ-СМО	175	II
100	Слатина	Д4	ФН/6	СМО	150	I
101	Старо село	М1	ЈН/3	СМО	210	II
107	Ливаде	ФЛ4	ФН/3	АЛУ	120	I
108	Кованлук	ФЛ1	ФН/6	АЛУ	125	I
109	Ограђе	ФЛ4	ФН/3	АЛУ	123	I
112	Бекина бара	Д4	ФН/1	СМО	160	II
118	Горуње бунар 7	ФЛ1	ФН/3	СМО	125	I
123	Змич	ФЛ1	ФН/3	СМО	130	I
124	Кафилерија	ФЛ1	ФН/3	СМО	123	I
131	Ћурчар	Д2	ЈН/2	КАМ-е/КАМ-д	340	III
136	Селиште	Д1	ЈН/1	СМО	193	II
138	Бошњевачка чесма	М1	ЈН/3	СМО	215	II
140	Попљесак	Д1	ЈН/2	СМО/АЛУ	215	III
142	Петрус	К1	СС/1	ЛИТ/КАМ-д	370	III
143	Петрушка Пећина	К1	СС/1	ЛИТ/КАМ-д	380	III
147	Руски споменик	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е/АЛУ	144	I
151	Ан	ФЛ1	ФН/6	КАМ-е/АЛУ	132	I
155	Момчилов град	Д2	СС/4	СИР	371	II

Површине налазишта на којима је заступљен хоризонт из СГД утврђен је за 16 локалитета (80%). Измерене површине се крећу од 0,7 до 9 ха. Највећа површина измерена је на локалитету Ливаде у Стрижи, док најмању површину заузима плато градине Момчилов град. Нису утврђене површине за једина два једнослојна насеља (101, 109), тако да не можемо са сигурношћу разматрати пространство насеља која искључиво садрже хоризонт СГД. Међу вишеслојним локалитетима нису регистрована изузетно пространа (преко 20 ха) као ни налазишта са површином између 10 и 20 ха. Налазишта са површином између 3 и 10 ха су регистрована на 6 (30%) локација (107-08, 123-24, 138, 140), док су на 10 локалитета (50%) регистроване површине испод 3 ха. Из узорка локалитета са познатом површином произилази да просечна површина налазишта из СГД у Параћинском Поморављу износи 3,3 ха.

На свега три ископаваних налазишта (109, 124, 151) су регистровани грађевински остаци у виду остатака кућа и пратећих јама. Међутим у доступним извештајима са ископавања подаци нису довољно сензитивни да се прецизно дефинишу откривени архитектонски остаци. На локалитету Ан и Кафилерија потвђени су остаци кућа и јама али њихово хронолошко опредељење је дискутабилно обзиром да хоризонт РГД и СГД није јасно раздвојен. На локалитету Ограђе код Чепура објекти су јасно хронолошки дефинисани обзиром да је налазиште једнослојно али изостаје детаљније документовање утврђених објеката за које се једино каже да су четвртасте основе. Остаци лепа су проналажени приликом рекогносцирања на неколико локалитета (98, 118, 138) али је њихова хронолошка позиција несигурна, с обзиром да су сва налазишта вишеслојна.

Савремени или историјски познати објекти и места са одређеном традицијом су документовани у непосредној близини 13 налазишта из СГД (65%). На њима је могуће

издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве, бачије, јавне чесме), сепулкарног (гробља) и религијског значаја (цркве, испоснице). Једино је на локалитету Петрус могуће издвојити два објекта са традицијом, док се у преосталих 12 случаја среће само по један од интересних места или објекта. У непосредној близини четири налазишта евидентирана су гробља (20%). Од религијских објеката документоване су три цркве (15%) и једна испосница (5%). Остаци тврђава из историјских периода забележени су на Петрусу и Момчиловом граду (10%), док су на по две локације забележене бачије (10%) и спомен чесме (10%).

Таб. 75. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из СГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (ha)	Грађев. Струк.	Град. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
96	Пардичка река	Насеље	3	/	/	/	/	2	3	/
98	Конопљиште	Насеље	2.5	?	/	/	/	2	3	/
100	Слатина	Насеље	2	/	Чесма	2	/	2	3	1
101	Старо село	Насеље	?	/	Бачије	/	/	/	3	/
107	Ливаде	Насеље	9	/	/	3	/	2	3	/
108	Кованлук	Насеље	7	/	гробље	/	/	2	3	2
109	Ограђе	Насеље	?	кућа/леп	гробље	/	/	/	3	/
112	Бекина бара	Насеље	2.5	/	Бачије	/	/	2	3	1
118	Горуње бунар 7	Насеље	2.5	?	/	1	/	2	3	1
123	Змич	Насеље	3.5	/	/	/	/	2	3	1
124	Кафилерија	Насеље	4	куће/јаме	/	/	/	2	3	1
131	Ћурчар	Градина	1	/	/	1	/	/	3	/
136	Селиште	Насеље	1.5	/	гробље	/	/	/	3	1
138	Бошњевачка чесма	Насеље	4	?	Чесма	/	/	2	3	1
140	Попљесак	Насеље	4.5	/	црква	1	/	2	3	/
142	Петрус	Градина	2.5	/	тврђава/црква	1	1	2	3	2
143	Петрушка Пећина	Пећински л.	?	/	испосница	/	/	/	3	1
147	Руски споменик	Насеље	3	/	гробље	1	/	2	3	1
151	Ан	Насеље	?	куће	црква	/	/	2	3	/
155	Момчилов град	Градина	0.7	/	тврђава	/	/	2	3	1

Заједнице СГД у Горњем току В. Мораве често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 16 локација (80%). Међу њима се издвајају 15 локације (75%) са хоризонтом из РГД, док је Петрус једино налазиште са слојем из ПБД и уједно и једини локалитет са сва три интересна периода насељавања (ПБД, РГД, СГД). Старији хоризонти од ПБД су потврђени на 7 локација (35%), а најчешће их подижу на некадашњим насељима из неолита²⁹² што је случај са четири локације (20%). Прецизније посматрано издвајају се три локалитета са слојем из старијег/средњег неолита (15%), три са слојем из позног енеолита, два случаја са слојем из млађег неолита (10%) и два случаја са хоризонтом средњег бронзаног доба. Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 12 налазишта (60%), међу којима је најприсутнији хоризонт из средњег и новог века регистрован на 7 налазишта (35%) док је антички слој утврђен на 6 налазишта (30%).

²⁹² Подразумевају се све фазе неолита, односно старији, средњи и млађи неолит.

12. НАЛАЗИШТА У СЛИВУ ЛЕСКОВАЧКОГ ПОМОРАВЉА

(СЛИВ СРЕДЊЕГ ТОКА Ј. МОРАВЕ)

Географски контекст области

Географска одредница слив Лесковачког Поморавља или Слив средњег тока Ј. Мораве подразумева шире подручје око средњег тока Ј. Мораве, које заједно са микрорегијама формираним уз јужноморавске притоке попут Пусте реке, Ветернице, Јабланице и Власине чини интегралну географску целину. Област оквирно заузима простор од ушћа Топлице и Курвинградског теснаца на северу, до централног дела Грделичке клисуре, на југу и од југозападних падина Суве планине, на истоку, до планина Пасјаче, Радана и Гољка, на западу (Милојевић 1924: 18; Милић 1967; Савић 1969: 303-305; Јовановић 1978: 8-11). У оквирима ових граница издваја се неколико мањих регија које се истичу одређеним специфичностима, а које се традиционално називају: Лесковачко поље, Бабичка гора, Пуста Река, Брестовачка котлина, Лесковачко поречје, Јабланички басен и Власина (Јовановић 1972; 1975; 1978; 1979; 1981; 1982). Геоморфолошки посматрано то је оквирно обухват Лесковачке котлине, док је административно посматрано то област Јабланичког управног округа²⁹³, коме припадају територије општина Лесковац, Медвеђа, Лебане, Бојник, Власотинце и Црна Трава. На северу се регија надовезује на област Доњег Понишавља, а на југу са областима Врањског Поморавља.

Рељефну матицу области представља Лесковачка котлина чију морфологију диригује пространа долина Јужне Мораве, заједно са долинама својих источних и западних притока које заједно пресецају ниско побрђе старе језерске заравни (Стојановић 1992). Овако издефинисану унутрашњост котлине уоквирују масививи неколико средње високих планина, тако да се у рељефу области може издвојити зона алувијалних равни, зона побрђа и планинска зона. Зона алувијалне равни заузима око 40% области, зона побрђа око 35%, а планинска зона око 25% укупног пространства.

Најпространија алувијална равна је позната под називом Лесковачко поље, које прати средњи ток Ј. Мораве достижући своју највећу ширину (око 10 км) око ушћа Ветернице, Јабланице и Пусте реке, док је најуже негде на средини код Печењевачког сужења (Милић 1967). Алувијалне равни Ветернице, Сушице, Јабланице, Пусте реке и Власине су знатно је мањег пространства са промењивом ширином која се креће се од неколико стотина метара па до 3-4 км. Поједина долинска проширења поменутих река називају се Бојничко поље, Лапатничко поље (Пуста река), Велико поље (Јабланица) итд. Долинској зони припадају и четири терасна нивоа, међу којима се по пространству истиче најнижи. Релативна висина тераса је 9, 12, 26-30, 42 m н.в (Милић 1967). Међутим, како су међудолинске косе асиметричне, са стрмијим северним странама, терасе са десне стране тока Ветернице, Сушице, Јабланице и Пусте реке заузимају незнатне површине. Такође су у знатној мери редуциране и предвојене речне терасе Власине, као и терасе са десне стране Јужне Мораве. Са аспекта пољопривредне производње ово је најзначајнији облик рељефа у Лесковачкој котлини, стога је за ове облике рељефа везана интензивна пољопривредна производња, и уопште, највећа концентрација људских активности кроз готово све периоде прошлости (Костић, Гајић 1965: 110-119; Шушић 2000: 13; Ивановић и др. 2007).

Котлинско побрђе се среће у две основне варијанте. Једна је типична за језерске седименте, који обухватају међудолинске косе између Пусте реке, Јабланице, Сушице,

²⁹³ Регија захвата површину од 2 769 km².

Ветернице и Ј. Мораве, као и источни и југоисточни обод котлине, док је друга варијанта распрострањена у кристалистим шкриљцима распрострањеним на западном, југозападном и источном ободу котлине. Зона побрђа западно од Ј. Мораве одвојена пространим долинском равницом, док се на истоку простире дуж десне обале. Западно побрђе представљају неогене формације из система околних планина који се из њихове масе издвајају са неколико уских језичасто истурених брдских масива²⁹⁴ међусобно раздвојених долинама јужноморавских притока. Источно побрђе или Бабичка гора је знатно компактније и има облик једне целине кроз коју су се урезала корита бројних локалних речица и потока са ушћима у Ј. Мораву (Савић 1969: 307-308). У вредносном погледу котлинско побрђе у језерским седиментима незнатно заостаје у ораничним површинама за алувијалним равнима и речним терасама, док побрђе у кристалистим шкриљцима одликују нешто оштрије рељефне форме и нагиби које првенствено погодују развоју ливада и воћњака (Шушић 2000: 14).

Планински обод, који окружује Лесковачку котлину на истоку чине масиви Бабичке горе (1057) и Крушевице (913), на југоистоку су обронци планина Чемерник (1638) и Острозуб (1546), на југу је планина Кукавица (1442), на југозападу Гољак (1184), а на западу Радан (1408) и Соколовица (1260), на северозападу Видојевица (1155) и Пасјача (971), док су на североистоку обронци Селичевице (903). Планинске падине местимично су испресецане дубоко усеченим речним долинама. Ове долине V профила знатно су преиначиле раније формиране језерско-абразионе површи, чији су фрагменти очувани на теменима међудолинских коса. Према С.Милојевићу (1920) у Лесковачкој котлини може се издвојити неколико таквих површи: 410-430, 500-540, 580-635, 690-725, 810-840 m н.в (Милојевић 1924: 19-24; Милић 1967: 29-31). Планинску зону карактеришу оштре форме рељефа са доминантним нагибима преко 20°, атако да су пространији остаци површи и долинска проширења готово једине пољопривредне површине у рељефу. Истањен педолошки покривач је веома оскудних производних могућности тако да је планинска зона претежно под природним травњацима и шумском вегетацијом. Са аспекта пољопривредне производње, ова рељефна целина погодна је за сточарство (Шушић 2000: 15).

Главну саобраћајну везу, представља магистрала Моравско-вардарске долине, која се простире у правцу север – југ. Бочни регионални правци подразумевају пут дуж Јабланице, који се преко развођа Туларске реке и Ситнице спушта до Косова одакле се настављају повољне везе са Јадраном. Преко Пусте реке и њених притока могућа је веза са Топлицом, док је долином Ветернице познат стари пут који преко Пољанице представља алтернативну везу Лесковачке и Врањске котлине.

Подручје Лесковачке котлине лежи у средишњем делу Српско-македонске масе, коју најбоље илуструје грађа ободних планина (Селичевица, Бабичка гора, Кукавица, Радан, Пасјача итд) углавном састављена од кристалистих шкриљаца и гранитоида. Палеогени седименти и вулканити развијени су у басену Пољанице и Лецком вулканском подручју, док су од мезозојских творевина очуване само две мале крпе горњокредних стена у околини Барја (Ристић 1955). Седименти неогена запуњавају лесковачку потолину и представљају геолошку основу ниског побрђа, а представљају их седименти глиновито-песковите и шљунковито-песковите серије. Најмлађи квартарни седименти су резервисани за подручје долинске равнице (Vukanović i dr. 1973; Vujisić i dr. 1980). У складу са геолошком грађом терена установљена су и различита лежишта минералних сировина, која су била предмет бројних истраживања (Антула 1900; Максимовић 1939; Vajnsenker 1940; Simić 1951; 1958; Симић 1961; Vukanović i dr. 1973;

²⁹⁴ Тако се Рударска коса наслања на југу на планину Кукавицу, Хисарска на планину Гољак, Добра глава преко Кремена и Бучуметске терасе на Петрову гору а Кочанска коса на Пасјачу.

Vujisić i dr. 1980; Јанковић 1990; Серафимовски 1993). На основу ових рударско-геолшких проучавања склопљена је оквирна и још увек мањкава слика о просторном односу археолошких налазишта и минералних ресурса.

Педолошка подлога у пољопривредно најзначајнијој долинској и брдској рељефној зони Лесковачке котлине чини велика хетерогеност у којој је издвојено преко двадесет варијетета аутоморфних и хидроморфних земљишта (Јовановић 1972: 7; 1975: 6-7; 1978: 7-9). Укупна пољопривредна површина у јабланичком округу простире се на више од 100.935 хектара. Заступљене су у првом реду површине под њивама (46,24%, односно 46.671 ха), затим површине под пашњацима (26,44%, односно 26.601 ха) и ливадама (24.028 хектара, односно 23,81%) (Марковић 1993; Кнежевић 2017: 131-132). У јабланичком округу најзаступљенији тип земљишта је ранкер, сирозем, литосол на шкриљцима и гнајсу који се простире на 34,76% пољопривредне територије овог округа, односно на 97.188 хектара. Други по заступљености је еутрични камбисол који се простире на 23,15% територије, односно на 64.722 хектара, а затим флувисол који се простире на 12,27%, односно 34.292 хектара (Кнежевић 2017: 132). У Лесковцу, Власотинцу, Медвеђи и Црној Трави најзаступљенији тип земљишта је ранкер, сирозем, литосол на шкриљцима и гнајсу, док је у Бојнику и Лебану најзаступљенији тип земљишта еутрични камбисол (Кнежевић 2017: 132-135). Међутим, сва својства и оцена педолошког покривача за читаву територију Лесковачке котлине још увек није дефинитивна јер недостају релевантни параметри за комплетне анализе земљишних типова у области. Поред тога постојећа литература и педолошке карте коришћене у раду обухватају општину Бојник, док су општине Лебана, Медвеђа и Лесковац већим делом обрађене али нису комплетно публиковане.

Археолошки контекст области

Први помени налаза и налазишта из позног бронзаног и старијег гвозденог доба у лесковачкој области наводе Милан Ђ. Милићевић, Феликс Каниц и Јован Жујовић. Углавном су у питању локалитети са остацима из историјских периода за које се тек касније утврдило да садрже праисторијске слојеве, попут Хисара у Лесковцу, Злокућана и Скобаљић града у Вучју (Милићевић 1884: 18, 21; Каниц 1985: 196; 238, 248). Поред њих Жујовић и Каниц помињу налазишта код Злокућана (Жујовић 1886: 56) и Синковца (Каниц 1985: 246) везујући их директно за праисторијску епоху али без ближе хронолошке детерминације.

Прве стручно забележене информације о праисторијским налазима и локалитетима са овог подручја потичу с почетка прошлог века, и то од првог школованог археолога у Србији професора М. М. Васића. Он је организовао прво систематско рекогносцирање ове регије, а затим је обавио и прво стручно ископавање једног праисторијског локалитета у овом делу Балканског полуострва. Заправо реч је о ископавању на локалитету Градац код Злокућана, недалеко од Лесковца, које је обављено 1909. године (Васић 1911).

У међуратном периоду за читаву територију тадашње Моравске бановине може се издвојити једна кратка али изузетно значајна фаза, која подразумева време деловања једине локалне археолошке институције у региону – Музеја града Ниша (1933-1944). Поред Нишког музеја, локални допринос у археолошким истраживањима донело је оснивање друштва „Вуловић“ 1929. године у Лесковцу²⁹⁵. Оснивањем Конзерваторског

²⁹⁵ Друштво је названо према истакнутом историчару књижевности С. Вуловићу, а главни циљ Друштва био је прикупљање и чување археолошке грађе са лесковачког подручја. Тако је захваљујући овој организацији, у згради Лесковачке гимназије оформљена археолошка збирка, коју су чинили налази са локалитета Царичин град код Лебана, Скобаљић град код Вучја, Црквишта и Глуве падине у Разгојни, као

одељка и Бановинске археолошке комисије при Просветном одељењу Краљевске Банске управе у Нишу 1932. године, а затим и Музеја града Ниша, 1. априла 1933. године, започиње озбиљан и први институционални рад у области археологије и заштите старина у данашњој југоисточној Србији.

Деловањем ових институција, а под иницијативом Адама Оршића-Славетића до 1. априла 1935. године формирана је картотека са преко 2500 прикупљених извештаја о разним налазиштима и налазима из свих делова Моравске бановине. Највећи део картотеке направљен је на основу података добијених из анкете, која је била упућена свим преседницима општинских управа у Моравској бановини са задатком да према упутствима прикажу основне податке о „археолошким налазиштима и местима са карактеристичним називима“ познатих у оквирима властите општине. Одговори су слати у виду кратког табеларног прегледа потенцијалних налазишта са територије одређене општине, док су главни извор података чинила запажања њених мештана. Многе локације су провераване честим рекогносцирањима тадашњих музејских сарадника, па се може сматрати да је на овај начин започет рад на изради прве археолошке карте данашње југоисточне Србије, тада Моравске бановине (Бошковић 1936). Коначан производ сакупљања ове обимне грађе било је објављивање можда најцитираније домаће археолошке публикације „Археолошка налазишта у Србији“ (Гарашанин, Гарашанин 1951), којом су сумирана готово сва предратна сазнања о праисторијским локалитетима како у Лесковачкој котлиници, тако и на ширем простору.

Народни музеј у Лесковцу је основан 1948. године под именом Градски музеј, након чега је започета нова фаза археолошких истраживања у сливу Лесковачког Поморавља. Убрзо након оснивања лесковачки музеј је у сарадњи са Археолошким институтом покренуо систематска рекогносцирања лесковачког краја под руководством М. Гарашанина. Истраживања су реализована у периоду од 1949. до 1953. године, а резултати су објављени у публикацији *Праисторија лесковачког краја* (Гарашанин, Ивановић 1958).

Током педесетих година у Лесковачком округу ређа се низ мањих сондажних истраживања. Драга Гарашанин обавља ископавања на локалитету Ортачки рид (Гумниште) у Доњој Слатини (1952), насељу из позног бронзаног доба (Гарашанин, Д. 1959(б)). Исте године, исти актер истражује у близини Медвеђе једну хумку коју приписује истом периоду (Гарашанин, Д. 1959(а)). На основу резултата ископавања са локалитета Гумниште, уз налазе са Бубња и Велике хумске чуке код Ниша, Д. Гарашанин је издвојила посебну културну групу, коју је назвала слатинска група одредивши је у период раног развијеног бронзаног доба (Гарашанин, Д. 1959(а): 260). Милутин Гарашанин 1953. године ископава локалитет Прогон–Чука у Малој Грабовници (Гарашанин, Ивановић 1958: 42-43), а неколико година касније (1959. год.) приликом рекогносцирања врше се мања сондирања на локалитету Доње поље у селу Братмиловце (Ђурић 1993). Блаженка Сталио је 1956. године обновила ископавања на локалитету Градац у атару села Злокућани код Лесковца, где је поред јасно дефинисаних слојева из неолита и енеолита откривено и неколико јама из бронзаног доба, као и површински слој са налазима из гвозденог доба (Сталио 1972; Булатовић, Јовић 2010: 321-334).

Након дуже паузе у истраживањима, Народни музеј у Лесковцу заједничком сарадњом са Археолошким институтом из Београда 1976. године обавља систематско рекогносцирање на обронцима Бабишке горе, Петрове горе, Кукавице, као и у сливовима Власине, Ветернице, Пусте реке и Јабланице (Ercegović-Pavlović, Kostić 1976; Ercegović-

и других локалитета са тог подручја. Збирка је нажалост, потпуно уништена приликом савезничког бомбардовања Лесковца 1944. године. (Булатовић, Јовић 2010).

Pavlović, Kostić 1978). Иако је првенствени циљ ових рекогносцирања било проналажење средњовековних споменика и локалитета, евидентиран је и мањи број праисторијских налазишта која су касније публикована у монографији *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја* из 1988. године (Ercegović-Pavlović, Kostić, 1988).

Значајне податке о новим праисторијским налазиштима у лесковачком округу донела су рекогносцирања Народног музеја у Лесковцу извршена између 1981-1986. године. Током ових рекогносцирања на основу површинских налаза керамике из бронзаног и гвозденог доба, регистровани су локалитети: Селиште – Дрћевац (1981), Јеричиште – Липовица (1981), Бублане – Маћедонце (1982), Ширине – Јелашница (1984), Таван – Дренце (1985), Језеро – Придворица (1986), Ашанке – Придворица (1986), Ливаде – Тодоровце (1986), Кућиште – Чекмин (1986) (Ерцеговић-Павловић, Костић, 1988: 11-27). На локалитету Скобаљић град код Вучја, врше се 1987. године мања ископавања која изводе стручњаци са групе за археологију Филозофског факултета у Београду и Народног музеја у Лесковцу, под руководством Ђорђа Јанковића и Мирославе Јоцић. Иако је налазиште познато по рушевинама средњовековног града, овим сондажним истраживањима, установљено је постојање слоја из позног бронзаног и раног гвозденог доба (Јоцић, Јанковић 1987: 62; Јоцић 1991).

Током деведесетих година (1994) у самом Лесковцу се креће са сондажним истраживањима на Хисару, вишеслојном градинском налазишту на истакнутом брду у самом граду (Богдановић и др. 1995). Неколико година касније на том локалитету започета су систематска археолошка истраживања (1999) која су трајала са извесним прекидима све до 2007. године. Истраживањима је руководио Милорад Стојић са Археолошког института уз активно учешће археолога из Народног музеја у Лесковцу. У слојевима Хисара евидентирани су налази из неолита, позног енеолита, односно раног бронзаног доба, затим позног бронзаног доба, раног гвозденог доба, као и налази из гвозденог доба III, односно из периода HaD-LtA/B1 по Рајнекеу. Осим налаза из готово свих периода праисторије откривени су остаци архитектуре праисторијских насеља и фортификација, као и трагови најраније металургије гвожђа на централном Балкану (Јоцић и др. 1999; Стојић 2002: 235-240; Стојић и др. 2007: 29-40; Стојић, 2002; Капуран 2009(a)). Као значајан допринос у истраживањима позног бронзаног доба, дошло је 1998. године приликом чега је ископавана некропола брњичке културне групе на локалитету Окућница Јојића у Врапцу код Медвеђе (Јоцић, Стојић, 2000).

На почетку новог миленијума, јавља се интересовање за детаљнијим истраживањем градинског локалитета Кале у Грделици, познатог још из рекогносцирања М. Гарашанина. Сондажна истраживања организовао је Народни музеј у Лесковцу, а спровели су их археолози Ј. Пешић и С. Перић 2000. године (Пешић, Перић 2001). Осим брњичког хоризонта, на овом вишеслојном локалитету констатовани су остаци римског и византијског утврђења, чијом су изградњом уништени стамбени објекти и фортификација брњичке културе. Каснијом ревизијом материјала констатовано је постојање раноенеолитске керамике, као и хоризонта са налазима из развијеног гвозденог доба (Ha C) (Булатовић, 2007: 179-181).

Прва етапа археолошких истраживања на деоници будућег аутопута Е-75 од Ниша до границе са Македонијом подразумевала су систематска рекогносцирања на територији која је обухваћена Просторним планом одговарајућег инфраструктурног коридора. Рекогносцирање је организовао Републички завод за заштиту споменика културе, у сарадњи са Археолошким институтом, Центром за археолошка истраживања и Археолошком збирком Филозофског факултета у Београду и Народним музејем у Београду. У реализацији овог пројекта такође су били укључени Народни музеји у Лесковцу и Врању. На широј територији просторног плана забележена су чак 192

археолошка локалитета из различитих епоха али праисторијска налазишта на територији лековачког поморавља нису била директно угрожена изградњом коридора па су детаљнији заштитно-истраживачки радови изостали (Томовић, Фидановски 2005: 11-48). У оквиру пројекта *Систематско рекогносцирање општина Бујановац, Медвеђа и Прешево*, које је водио Завод за заштиту споменика културе у Нишу, у сарадњи са Археолошким институтом у Београду, Народним музејем у Београду и Народним музејем у Лесковцу, током 2005-2006. године, на територији општине Медвеђа откривено је неколико нових праисторијских локалитета (Булатовић, Јовић: 2010: 15).

* * * * *

Подаци о локалитетима приказаним у овом раду, највећим делом су прикупљани из литературе, с обзиром на то да је аутор рада обишао само мањи број налазишта. Увид у археолошке налазе из Лесковачке котлине, такође је највећим делом омогућила публикована археолошка грађа, док је само мали узорак из збирке Народног музеја Ниш обрђен кроз директну аутопсију.

Искоришћавањем података из литературе извршена је валоризација налазишта, затим њихова топографска позиција, хронолошка детерминација материјала и културна стратиграфија налазишта. На овом месту биће приказан преглед коришћене литературе за све локалитете који су обухваћени анализом образаца насељавања.

159. Хисар код Лесковца (Богдановић и др. 1995; Јоцић и др. 1999; Капуран, Стојић 2001; Стојић 2002: 235-240; Стојић и др. 2007; Стојић 2007; Капуран 2009(а); Булатовић, Јовић 2010: 200-210; Каруран 2017; Bulatović et al. 2021).

160. Јеричиште код Липовице (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 18; Булатовић, Јовић 2010: 211-227).

161. Ортачки рид код Д. Слатине (Гарашанин, Ивановић 1958: 38; Гарашанин, Д. 1959(а); Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 13; Стојић, Јоцић 1993: 291-297, Т.1/5, Т.3/4-5; Капуран 2009: 125; Булатовић, Станковски 2012: 45).

162. Кале код Грделице (Гарашанин, Ивановић 1958: 27, 37-38; Стојић 2004: 193-194, 203-204; Пешић, Перић 2001: 271-285; Булатовић, Јовић 2010: 179-181; Булатовић, Станковски 2012: 47).

163. Прогон чука код Мале Габровнице (Гарашанин, Ивановић 1958: 42, 43, Т. II/1, Т. III/1, Т. IV/1-3, Т. 7; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 17-20; Стојић, Јоцић 1993: 292, Булатовић, Јовић 2010: 233-253).

164. Дубочица код Горњег Губеревца (Булатовић, Јовић 2010: 168-169).

165. Каманлук код Горњег Губеревца (Булатовић, Јовић 2010: 169-170).

166. Врања нога код Горњег Губеревца (Јовановић 1979: 60; Јоцић, Перић 2001; Булатовић, Јовић 2010, 170-174, LXII/11-15; Булатовић, Станковски 2012: 47)

167. Селиште код Братмиловца (Гарашанин, Ивановић 1958: 36; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 11-12; Стојић, Јоцић 1993: 295, Т. IX/6; Булатовић, Јовић 2010:116-120; Стевановић 2017).

168. Доње поље код Братмиловца (Дејановић (ур) 1971: кат. бр.155; Гарашанин 1973: 23; Ђурић 1993; Стојић, Јоцић 2006: 55-57)

169. Састанци код Бобишта (Стојић 2004, 195-198; Булатовић, Јовић 2010:84-112)

170. Путиште код Бобишта (Булатовић, Јовић 2010:81-84)

171. Извор код Бобишта (Јоцић 2000: 307, сл.10; Стојић 2001: 27; Булатовић, Јовић 2010:74-81)

172. Пркљивица код Горње Слатине (Гарашанин, Ивановић 1958: 37; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 14; Стојић, Јоцић 1993: 295-297, Т.6/5, Т. 7/4-5, Т. 8/5, Т. 9/8-9; Булатовић, Јовић 2010: 154-160).

173. Пржине код Тогочевца (Јоцић 1984; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 24; Стојић, Јоцић 1993: 295; Лазић 1996: 51; Булатовић, Јовић 2010: 291-92, Т.СXXXIII).
174. Широка Орница код Подримцета (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 22; Стојић, Јоцић 1993: 294, Т.III/6, Т.IV/4; Булатовић, Јовић 2010: 263-265, Т. СХVI; Булатовић, Станковски 2012: 45).
175. Селиште код Каштавара (Булатовић, Јовић 2010: 186-187, Т. LXX).
176. Марјаново језеро код Лапотинца (Гарашанин 1973: 310-311; Vasić 1977: 25-27; Булатовић, Јовић 2010: 198, Т.LXXVIII).
177. Дубоки дол код Косанчића (Јовић и др. 2020: 151-163, сл. 5, 8-9).
178. Скобаљић град код Вучја (Јоцић, Јанковић, 1987; Јанковић 1991; Јоцић 1991; Stojić 2001, 34, Т. II/9; Капуран 2009: 92, сл.40-41; Булатовић, Јовић 2010: 318-320; Т.СXLVIII; Булатовић, Станковски 2012: 47).
179. Рецов вис код Тулара (Булатовић, Јовић 2010: 293-295, Т.СXXXV)
180. Профил пута код Рујковца (Булатовић, Јовић 2010: 277-279; Т.СXXXIII; Булатовић, Станковски 2012: 48)
181. Булбане код Маћедонца (Јоцић 1984: 504-510; Vasić 1987: 674-685; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 18-19, сл. 141; Стојић, Јоцић 1993: 292; Васић 2001; Булатовић, Јовић 2010: 229-232).
182. Вртоп код Дренца (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 14; Стојић, Јоцић 1993: 291-293; Булатовић, Јовић 2010: 149-150, Т.XLVIII; Булатовић, Станковски 2012: 48).
183. Имање Јојића код Врапца (Јоцић, Стојић 2000; Стојић 2001: 26, Т. III; Булатовић, Јовић 2010: 310-313; Т.СXLV; Булатовић, Станковски 2012: 47, Т. XXXIV).
184. Свињаричка чука код Свињарице (Hoјres et al. 2018; 2019; Хорејш, Булатовић 2019).
185. Градац код Злокућана (Vasić 1911; Гарашанин, Ивановић 1958: 40; Сталио 1972; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 26; Стојић 2001: 28; Јоцић, Перић 2001; Булатовић, Јовић 2010: 321-334, Т.CLIV)

13. ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У ЛЕСКОВАЧКОМ ПОМОРАВЉУ

На територији која обухвата слив Лесковачког Поморавља евидентирано је 27 археолошких налазишта из атара 19 савремених насеља. Подаци о 18 налазишта из узорка прикупљен је путем рекогносцирања, пет су евидентирана мањим сондирањима, док су четири налазишта ископавана обимнијим захватима. Аутор је за потребе овог рада, обишао 11 налазишта. На регистрованим налазиштима установљено је 13 хоризоната из ПБД, 18 хоризоната из РГД и 5 хоризоната из СГД.

Позно бронзано доба

Хоризонт ПБД евидентиран је на 13 налазишта у 12 савремених катастарских атара, што представља 48% од укупног броја налазишта у Параћинском Поморављу. На четири локалитета (31%) вршена су ископавања већег обима, три локалитета (23%) су сондирана, пет налазишта (46%) је документовано путем рекогносцирања, док је некропола код Тогочевца регистрована случајним ископом за потребе вађења цигларске глине (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 26).

Пет налазишта припада равничарском типу насеља (39%), шест налазишта је формирано на војно-стратешким пунктовима и припада градинском типу насеља (46%), док су два налазишта препозната као некрополе (15%). Некрополе код Врапца и Тогачевца у анализи образаца насељавања биће третирана као насеља, с обзиром да се

за обе позиције може претпоставити па чак и делимично потврдити постојање оближњих истодобних насеља²⁹⁶.

Таб. 76. *Налазишта из ПБД у сливу Лесковачког Поморавља и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
159	Хисар	Лесковац	Градина	ИСК	ДА
161	Ортачки рид	Д. Слатина	Градина	СОНД	ДА
162	Кале	Грделица	Градина	СОНД	НЕ
165	Каманлак	Г. Губеревац	Насеље	РЕК	НЕ
166	Врања нога	Г. Губеревац	Градина	РЕК	НЕ
169	Састанци	Бобиште	Насеље	РЕК	ДА
173	Пржине	Тогочевце	Некропола	СЛУЧ	НЕ
178	Скобаљић град	Вучје	Градина	СОНД	ДА
180	Профил пута	Рујковац	Насеље	РЕК	НЕ
182	Вртоп	Дренце	Насеље	РЕК	НЕ
183	Имање Јојића	Врапце	Некропола	ИСК	НЕ
184	Свињаричка чука	Свињарица	Насеље	РЕК	ДА
185	Градац	Злокућане	Насеље	ИСК	ДА

Географски положај насеља из ПБД у Параћинском Поморављу показује да је 7 насеља (54%) смештено у првој зони (I), односно у оквирима Јужноморавске долине. Пет налазишта (38%) заузимају позиције у трећој зони (III) односно у даљем залеђу моравско-вардарске долине, док је локалитет Пржине код Тогочевца једино налазиште (8%) регистровано у другој зони (II). Шест налазишта директно припада хидрографској мрежи Ј. Мораве (46%), четири припадају сливу Јабланице (31%), два сливу Ветернице (15%) док је Свињаричка чука једино налазиште у сливу Пусте реке (8%). Рељефна основа окружења у четири случаја припада масиву Гољака (31%), по три случаја су забележена у систему Радана (23%) и Чемерника (23%), док су појединачни случајеви евидентирани на обронцима Бабишке горе (8%), Крушевице (8%) и Кукавице (8%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у пет случајева (38%) обухватају два рељефна појаса од којих су два у долиноско-брдском (15%), а три у брдско-планинском окружењу (23%). Окружења четири налазишта заузимају изразито брдски рељеф (31%), два су у изразито планинском (15%), док се једино Састанци код Бобишта (8%) налазе у изразито долиноском рељефу. Једино у случају Скобаљић града (8%) шире окружење насеља се простире у сва три рељефна појаса (1-2-3). Висинске коте у обухватима свих окружења варирају од 215 до 1195 m, док се висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима крећу од 17 m у околини Бобишта, па до 793 m у окружењу Скобаљић града. Просечна вариација у надморској висини на свих 13 локалитета је 328 m. На 10 налазишта висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку

²⁹⁶ На некрополи код Врапца скромним ископавањима нису установљене структуре које засигурно потврђују постојање насеља али је константован и делимично истражен одбранбени земљани бедем, који је вероватно опасивао простор од најмање 1 ha на коме је пронађен археолошки материјал (Јошић, Стојић 2000: 285-286, сл. 6). Са друге стране постојање насеља у близини некрополе код Тогачевца је претпостављено обзиром да је на потезу локалитет смештен у географском окружењу врло типичном за подизање насеља. У прилог могуће девастације бронзанодопског насеља сведочи и податак да је баш на потезу Пржине било подигнуто старо Тогачевце, које је по легенди премештено због најезде мрва (Јовановић 1982: 346).

износе 221 m, док је на преосталих три налазишта висинска разлика већа од 500 m и у просеку износи 677 m.

Таб. 77. Локалитети из ПБД са топографским одликама ширег окружења

Бр. ло.	Локалитет	Катастарски атар налаз.	Поз	Речни слив	Планински систем	Рел. појас	Над. вис. окруж.
159	Хисар	Лесковац	I	Ветерница	Гољак	1-2	230-340
161	Ортачки рид	Д. Слатина	I	Ј. Морава	Крушевица	2-3	220 -555
162	Кале	Грделица	I	Ј. Морава	Чемерник	2-3	255-712
165	Куманлук	Г. Губеревац	I	Ј. Морава	Чемерник	2	244-517
166	Врања нога	Г. Губеревац	I	Ј. Морава	Чемерник	2	244-517
169	Састанци	Бобиште	I	Ј. Морава	Гољак	1	215-232
173	Пржине	Тогочевце	II	Јабланица	Гољак	1-2	240-360
178	Скобаљић град	Вучје	III	Ветерница	Кукавица	1-2-3	260-1053
180	Профил пута	Рујковац	III	Јабланица	Радан	2-3	325-610
182	Вртоп	Дренце	III	Јабланица	Радан	3	480-1195
183	Имање Јојића	Врапце	III	Јабланица	Гољак	3	560-1102
184	Свињаричка чука	Свињарица	III	Пуста река	Радан	2	330-497
185	Градац	Злокућане	I	Ј. Морава	Бабичка гора	2	220-390

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из ПБД, орјентисана је у случају пет локалитета претежно ка ратарству (38%), док је у 8 случајева пољопривреда била више орјентисана ка сточарству (62%). Софистициранијим разврставањем из узорка је могуће издвојити 8 атара (62%) који се одликују мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском у четири случајева (31%) и сточарско-ратарском пољопривредом у четири случајева (31%).

У окружењима свих 13 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (100%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), лежишта силекса (кремен/кварц) (SiO₂), злата (Au), бабра (Cu), олова (Pb) и гвожђа (Fe). Седам налазишта (159, 162, 178, 180, 182-84.) својим атарима заузимају металичне ресурсе (54%), међу којима се издвајају четири атара (31%) на којима су регистрована лежишта злата (180, 182-84²⁹⁷). Лежишта олова регистрована су у ширем окружењу три налазишта (180, 182-83²⁹⁸), док су лежишта бабра забележена у околини Хисара²⁹⁹ (Максимовић 1939) и у гранитоидима Кукавице који се простиру на линији Влајна – Врва кобила (Јовановић 1990: 139-140), односно у ширем окружењу Скобаљић града³⁰⁰. Једино лежиште гвожђа забележено је у брдима на развоју сливова Грделичке и Власинске река (Атула 1900: 65), односно у широј околини локалитета Кале у Грделици.³⁰¹ Преосталих 6 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (46%). У атарима три налазишта (23%) евидентиране су слатине или слани извори (161, 165-66). Три атара (169, 180, 185) у својој околини имају лежишта силекса, а у истом броју атара (159, 166, 173) се срећу и значајнија лежишта глине (Vukanović i dr. 1973: 41-42; Vujisić 1980: 18; Jovanović 1982: 372; Knežević 2017: 191).

²⁹⁷ О лежиштима злата у околини налазишта, детаљније: Vajnsenker 1940; Vukanović i dr. 1973: 32, 41-42.

²⁹⁸ О лежиштима злата у околини налазишта: Vukanović i dr. 1973: 41-42; Јовановић 1990: 192-194.

²⁹⁹ Према истраживањима Р. Максимовића (1939) бакарна руда се у средњем веку експлоатисала у близини Лесковца на Рударској коси, о чему сведоче стара бакарна тресковишта у селу Рудару.

³⁰⁰ Потез око Врве кобиле је од Скобаљић града удаљен око 5-6 km у правцу исток – југоисток.

³⁰¹ Потенцијална лежишта су регистрована у брдима североисточно од села Ковачева бара.

Термоминерални извори су регистровани једино у широј околини Врапца, односно у Сиријској бањи.

Сва металична лежишта су позиционирана у најдаљој трећој зони од налазишта, односно у ширем окружењу налазишта (до 5 km удаљености), осим у случају локалитета Вртоп, где су лежишта злата и олова регистрована у ближем окружењу (до 2 km удаљености). Са друге стране неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 6 случајева, а представљени су у четири случаја глиништима (159, 165, 166, 173), док су лежишта кремена (169) и засољена земљишта (161) евидентирана у по једном случају.

На основу доминантне рељефне конфигурације ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити 8 налазишта (62%) која су формирана у претежно брдском рељефу. Рељефно окружење три налазишта (23%) претежно обухвата долинско-равничарски предео, док ужа окружења два налазишта заузимају планински терен. Софистициранијом диференцијацијом добијамо да су два налазишта смештена у долинско-брдском рељефу (15%), два у брдско-планинском окружењу (15%), шест окружења комплетно обухватају брдски рељеф (46%), два су комплетно у планинском (15%), док је само ужи атар Саставака (8%) комплетно у равничарском окружењу.

Таб. 78. Локалитети из ПБД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоприв. оријентација	Минерална лежишта	Позиција лежишта
159	Хисар	I	РАТ-СТО ³⁰²	Gl / Cu	1/3
161	Оргачки рид	I	РАТ-СТО	NaCl	1
162	Кале	I	РАТ-СТО	Fe	3
165	Куманлук	I	СТО-РАТ	Gl / NaCl	1/3
166	Врања нога	I	СТО-РАТ	Gl / NaCl	1/3
169	Састанци	I	РАТ	SiO ₂ ³⁰³	3
173	Пржине	II	РАТ-СТО	Gl	1
178	Скобаљић град	III	СТО-РАТ	Cu	3
180	Профил пута	III	СТО-РАТ	Au / Pb / SiO ₂	3/3/3
182	Вртоп	III	СТО	Au / Pb	2/2
183	Имање Јојића	III	СТО	Mi / Au / Pb	3/3/3
184	Свињаричка чука	III	СТО	Au	3
185	Градац	I	СТО	SiO ₂	1

Рејони налазишта кроз која пролазе искључиво магистрални правци забележени су у 6 случаја (46%). Три налазишта (23%) гравитирају ка регионалним правцима и исто број (23%) налазишта захвата рејоне кроз које циркулишу једино локални путеви. Са друге стране једино се Хисар код Лесковца (8%) налази на саобраћајном чворишту магистралних и регионалних путева (МАГ-РЕГ).

Локалитети са хоризонтом ПБД у Лесковачкој котлини најчешће гравитирају ка једном речном току што је забележено у 7 случајева (54%), док се налазишта која гравитирају ка два речна тока се срећу у 6 случајева (46%). У пет случаја (38%) је налазиште позиционирано поред пловне реке, три налазишта се налазе уз неки од регионалних токова (24%), док су пет налазишта (38%) окренута токовима треће и четврте категорије.

³⁰² У недостатку адекватних података за пољопривредну оријентацију Лесковца, коришћени су подаци за суседну Турековачку општину, која се налази у готово индентичном природном пејзажу.

³⁰³ Постојање лежишта кремена у близини локалитета константовано је на основу карактеристичног топонима Кремен.

Таб. 79. Локалитети из ПБД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Рељеф (2,5 km)	Путни правци	Река	Реч. прел.	Хидрографија
159	Хисар	ДОЛ-БРД	МАГ-РЕГ	2 Ветерница	/	УШЋ
161	Ортачки рид	БРД	МАГ	1/3 Ј. Морава	мост	МЕЋ / УШЋ
162	Кале	БРД	МАГ	1/3 Ј. Морава	мост	КЛИС / МЕЋ / УШЋ
165	Куманлук	БРД	МАГ	1/4 Ј. Морава	/	УШЋ
166	Врања нога	БРД	МАГ	1 Ј. Морава	мост	РАВ
169	Састанци	ДОЛ	МАГ	4 лок. Ток	/	УШЋ / ИЗВ
173	Пржине	ДОЛ-БРД	РЕГ	4 Лок. Ток	/	РАВ / БАР
178	Скобаљић град	БРД-ПЛА	РЕГ	2 Ветерница	/	КЛИС / МЕА-у
180	Профил пута	БРД-ПЛА	РЕГ	2/4 Јабланица	/	МЕЋ
182	Вртоп	ПЛА	ЛОК	4 Лок. Ток	/	ИЗВ
183	Имање Јојића	ПЛА	ЛОК	4/4 Јојића пот.	/	УШЋ
184	Свињаричка чука	БРД	ЛОК	3 Царичин п.	/	УШЋ / МЕА-у
185	Градац	БРД	МАГ	1/3 Ј. Морава	мост	МЕЋ / УШЋ

Издвојена су четири од пет налазишта (80%) поред пловних река (161-62, 166, 185) која се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Ј. Мораве. У сва четири случаја прелаз преко Ј. Мораве представља мост. Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из ПБД у средњем сливу Ј. Мораве издвајају су у виду појава попут ушћа, међуречја, меандра, мањих извора воде, бара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи по две (161-62, 169, 173, 178, 184) хидрографске појаве. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен на 8 налазишта (62%). Два локалитета су позиционирана у унутрашњем луку меандра (15%), док налазишта на спољном луку нису евидентирана. Из наведеног произилази да су насељеници у преосталих 10 случајева (77%) заузимали насеља поред равних речних токова. Два налазишта (15%) су поред значајнијих извора воде (169, 182), док је једно (8%) позиционирано поред баре (173). Четири налазишта од којих су три градине (161-62, 180, 185) смештена су у међуречју (31%), док су једино две градине (15%) смештене у зони која контролише транзит кроз клисуре.

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 11 случајева (85%) везан за падинске облике рељефа, док су у само два случаја налазишта подизана на флувијалним облицима рељефа (15%). Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити 6 локалитета (46%) на на благим неогеним падинама (Д1) и 5 налазишта (39%) на терену са падинама већег нагиба (Д2). Налазишта на флувијалним облицима рељефа су у оба случаја (15%) позиционирана у алувијалним равницама (ФЛ4).

Литолошку подлогу 6 налазишта (46%) чине комплекси мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, четири налазишта су на језерским наслагама (31%), два налазишта (15%) су на флувијалним наслагама, док је локалитет Вртоп код Дренца једно налазиште (8%) на комплексима магматских и ултрамафитских стена. Софистициранијом поделом издвајамо три локалитета (23%) постављена на високо кристалним метаморфним стенама (СС4), два (15%) на флишоликом стенском комплексу (СС3), док је Скобаљић град једино налазиште (8%) на ниско кристаластим метаморфним стенама (СС5). Два налазишта (15%) су на хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН1), Градац код Злокућана (8%) је једини позициониран на конгломератима (ЈН2), док је Хисар код Лесковца (8%) на шљунковито песковитом комплексу језерских и речно-језерских наслага (ЈН3). Оба налазишта (15%) са флувијалних наслага смештена су на алувијалном седиментном комплексу (ФН 1-3).

Вртоп код Дренца спада у ретку групу високопланинских налазишта (8%) која су смештена на комплексу андезита и дацита (МС3).

Таб. 80. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из ПБД са надморском висином, врстом и позицијом

Бр. Лок	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Врста налазишта	Поз.
159	Хисар	Д1	ЈН/3	КАМе	310	Градина	I
161	Ортачки рид	ДД1	ЈН/1	КАМе-СМО	254	Градина	I
162	Кале	Д2	СС/5	СИР-ЛИТ	361	Градина	I
165	Куманлук	Д1	СС/3	ПСГ	273	Насеље	I
166	Врања нога	Д1	СС/3	ПСГ	288	Градина	I
169	Састанци	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	222	Насеље	I
173	Пржине	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	244	Некроп.	II
178	Скобаљић град	Д2	СС/4	КАМд	560	Градина	III
180	Профил пута	Д2	СС/4	АЛУ	333	Насеље	III
182	Вртоп	Д2	МС/3	СМО-КАМе	718	Насеље	III
183	Имање Јојића	Д2	СС/4	КАМд-КАМе	707	Некропола	III
184	Свињаричка чука	Д1	ЈН/1	КАМе	337	Насеље	III
185	Градац	Д1	ЈН/2	СМО-КАМе	264	Градина	I

Педолошка подлога у рејонима налазишта, најчешће се састоји из једног земљишног типа што је случај у непосредној околини у 7 налазишта, док у преосталих 6 случајева доминирају по два типа земљишта. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су гајњачама на 6 налазишта, алувијумом и смоницом на по три локалитета, псеудоглејом и дистричним камбисолом на по два налазишта, док се сирозем и литосол срећу на по једном локалитету. Заступљеност педолошких типова указује да три налазишта (23%) гравитирају ка земљиштима (АЛУ), која су најподеснија за земљорадњу (169, 173, 180). Четири налазишта (31%) гравитирају ка педолошким типовима (СМО-КАМе, СИР-ЛИТ) које одликују повољна својства за развој сточарства. Рејони локалитета на земљиштима са природно мешовитим вегетационим пејзажем и солидним земљорадничким потенцијалом (КАМе) срећу се у два случаја (15%). Налазишта на претежно шумском земљишту (КАМд, КАМд-КАМе, ПСГ), константована су на четири локалитета (31%).

Дно Лесковачке котлине лежи на котама између 220 и 250 m надморске висине, док се надморска висина самих налазишта креће се од 222 m на Састанцима код Знојца па до 718 m на локалитету Вртоп код села Дренце. Шест налазишта (46%) је смештено на позицијама чије коте не прелазе 300 m н.в., четири налазишта (31%) се налазе на котама између 300 и 400 m н.в. док су три на надморским висинама изнад 500 m. Просечна надморска висина свих 13 налазишта износи 375 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом ПБД у лесковачкој котлини утврђени су за 9 локалитета. Измерене површине се крећу од 0,5 до 10 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Врања нога код Горњег Губаревца. Најмања површина измерена је на платоу Скобаљић града и Ортачког рида. Није утврђено ниједно једнослојно налазиште са измереном површином. Налазишта са површином преко 20 ha или између 10 и 20 ha нису регистрована, док су површине између 3 и 10 ha забележене само на локалитетима Куманлук и Врања нога код Г. Губаревца (15%). Преосталих 7 локалитета (159, 161-62,

178, 183-85) заузима површине мање од 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД у дливу Лесковачког Поморавља износи 2,6 ha.

Грађевинске структуре из ПБД су регистроване на Хисару, Скобаљић граду и Свињаричкој чуки. Одбранбени ров³⁰⁴ на Градцу код Злокућана није јасно хронолошки дефинисан, тако да се не зна у ком периоду прошлости је настао (Булатовић, Јовић 2010: 321), док функција већ помињаног земљаног бедема око некрополе у Врапцу није потпуно разјашњена (Јоцић, Стојић 2000: 285, сл. 6). Приликом ископавања на Хисару константован је одбранбени бедем са палисадом, као и три земунице, две надземне куће и неколико јама (Капуран 2009: 96-118; Капуран 2009а). Интересантни су примерци орнаментисане архитектонске пластике, односно комади зидног лепа, украшени жлебовима у виду спирала, меандра или цик-цак линија, који су јасно документовани у остацима објекта 44+17/06 (Капуран 2009: 108-109, сл. 53-54). У основи средњевековне донжон куле на Скобљић граду откривени су остаци одбрамбеног зида из ПБД. Остаци праисторијског бедема се пружају у дужини од око 12 m, зхватајући ширину од око 1,5 m, а чини га спољно лице озидано великим камењем са унутрашњом испуном у виду набоја сачињеног од ситне земље и камења (Јоцић 1991; Капуран 2009: 92-93). На Свињаричкој чуки откривен је објект површине 13 m² у виду агломерације бројних фрагмената керамике и других покретних налаза али без добро очуваних архитектонских остатака (Хорејш, Булатовић 2019: 49-50, сл. 2). Акумулација камења, лепа и рупа за стубове сугеришу да је вероватно у питању стамбена или складиштена грађевина (Норејс et al. 2019: 188-190, Fig. 11-12).

Савремени или историјски познати објекти и места са традицијом у непосредној близини налазишта из ПБД документовани су на 7 налазишта (54%). На њима је могуће издвојити објекте утилитарне традиције (159, 162, 178), сепулкарног (182, 185) или религијског (169, 173) значаја. Остаци Хисара, Калеа и Скобаљић града (23%) евидентирани су у оквирима тврђава са вишевековном геостратешком функцијом, локалитети Градац и Вртоп позиционирани су у непосредној близини савремених гробља (15%), док су налазишта на потезима Пржине и Саставци (15%) у близини цркве.

Таб. 81. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из ПБД

Бр. ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов. (ha)	Грађ. Стр.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
159	Хисар	Градина	2.5	бедем/ров/куће/јаме	Тврђава	1	1	2	/	2
161	Ортачки рид	Градина	0.5	/		3	1	/	/	/
162	Кале	Градина	1.5	/	Тврђава	1	1	/	3	1
165	Каманлак	Насеље	3.5	/		/	1	2	/	2
166	Врања нога	Градина	10	/		1	1	/	/	/
169	Саставци	Насеље	/	/	Црква	5	1	2	/	1
173	Пржине	Некроп.	/	/	Црква	/	1	/	/	1
178	Скобаљић град	Градина	0.5	кам. бедем	Тврђава	/	1	/	/	2
180	Профил пута	Насеље	/	/	/	1	1	/	/	/
182	Вртоп	Насеље	/	/	Гробље	1	1	/	/	/
183	Имање Јојића	Некропола	1	зем. бедем		/	1	/	/	/
184	Свињаричка ч.	Насеље	2	кућ / јам	/	2	1	/	3	/
185	Градац	Градина	2	ров (?)	Гробље	3	1	2	/	1

³⁰⁴ Евидентирани ров се налазио при СИ ивици платоа и био је укопан у здравицу око 0,85 m.

Заједнице ПБД у Лесковачкој котлини често заузимају простор са традицијом насељавања из старијих периода, што је потврђено на 9 локација (69%). На 6 налазишта регистрован је материјал из неолита, међу којима је могуће издвојити два налазишта (15%) са старчевачким (169, 184) и пет налазишта (38%) са винчанским хоризонтом (161, 166, 169, 182, 185). Материјал из раног енеолита документован је на пет налазишта (161-62, 169, 180, 185), док су трагови позног енеолита регистровани на четири локалитета (159, 161, 169, 185). Хоризонт средњег бронзаног доба је регистрован на локалитетима Саставци код Бобишта и Свињаричка чука код Свињарице (15%). Налазишта са хоризонтом РГД (159, 165, 169, 178, 185) документована су у 5 случаја (38%), док је хоризонт СГД документован само на локалитетима Свињаричка чука и Грделичко кале (15%). Ниједно налазиште није садржало материјал из сва три интересна хоризонта (ПБД, РГД, СГД). Хоризонти из млађег гвозденог доба и историјских периода су утврђени на 7 налазишта (54%). На четири налазишта (159, 165, 173, 178) је регистрован хоризонт из средњег/новог века (31%), док је на три налазишта (165, 169, 185) присутан материјал из латена (23%) и на исто толико налазишта (159, 162, 178) из антике (23%).

Рано гвоздено доба

Хоризонт РГД заступљен је на 18 налазишта, која су распоређена у 14 савремених катастарских атара. Велика већина коју чине 13 локалитета (72%), документована је на основу података прикупљених приликом археолошке проспекције. Пет налазишта су ископавана (28%), међу којима два обимнијим захватима (11%), док су три налазишта испитана мањим тест сондама (17%).

Једини трагови сахрањивања из РГД регистровани су на локалитету Марјаново језеро - Вртаче (176) код села Лапотинца у долини Пусте реке. На основу извештаја са рекогносцирања (Гарашанин, Ивановић 1958: 30, 41; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 17; Јовић и др. 2020: 165), географских предиспозиција и историјско, веома је извесно да су у оквиру истог потеза постојала насеља из млађег неолита и РГД иако новија истраживања нису у потпуности потврдила такве индикације³⁰⁵. Сва остала налазишта приписана су насеобинским формацијама.

Географски положај откривених насеља из РГД у Лесковачкој котлини показује да су 11 насеља (61%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима јужноморавске долине. Налазишта у ближем залеђу (II) јужноморавске долине, регистрована су у 5 случајева (28%), док су локалитети из дубоког залеђа (III) регистровани у само два случаја (11%).

Једанаест налазишта (61%) се налази поред речних токова који директно припадају јужноморавском сливу, три налазишта (17%) припадају сливу Јабланице, док се по два налазишта налазе у сливу Ветернице (11%) и Пусте реке (11%).

Рељефна основа 6 налазишта (33%) припада обронцима Радана, а исти број (33%) је приписан и систему планине Гољак³⁰⁶. Три налазишта припадају масиву Кукавице (17%), два локалитета су на падинама Бабичке горе (11%), док се једино Каманлук код Г. Губаревца (6%) налази на СЗ обронцима Чемерника.

³⁰⁵ Приликом рекогносцирања 2019. године на територији општине Бојник константовано је да се потез Марјаново језеро - Вртаче ретко обрађује и да је урастао у жбунасту вегетацију, па је пронађено свега неколико атипичних фрагмената керамике (Јовић и др. 2020: 165), док је материјал који је прикупио Ф. Фелдхамер 1949. године нису сачувани у музејској збирци (Булатовић, Јовић 2010: 198, фуснота 151).

³⁰⁶ Потребно је напоменути да се читава шира окружења ($r = 5$ km) појединих налазишта (167-68, 170-71) налазе у пространој долиноској равници Јужне Мораве, али су њихови положаји најближи систему планине Гољак.

Таб. 82. *Налазишта из РГД у сливу Лесковачког Поморавља и њихово стање истражености*

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
159	Хисар	Лесковац	Градина	ИСК	ДА
160	Јеричиште	Липовица	Насеље	РЕК	НЕ
163	Прогон-чука	М. Грабовница	Насеље	СОНД	НЕ
164	Дубочица	Г. Губеревац	Насеље	РЕК	НЕ
165	Куманлук	Г. Губеревац	Насеље	РЕК	НЕ
167	Селиште	Братмиловце	Насеље	РЕК	НЕ
168	Доње Поље	Братмиловце	Насеље	СОНД	ДА
169	Састанци	Бобиште	Насеље	РЕК	ДА
170	Путиште	Бобиште	Насеље	РЕК	ДА
171	Извор	Бобиште	Насеље	РЕК	НЕ
172	Пркљивица	Г. Слатина	Насеље	РЕК	НЕ
174	Широка Орница	Подримце	Насеље	РЕК	НЕ
175	Селиште	Каштавар	Насеље	РЕК	ДА
176	Марјаново јез.	Лапотинце	Некроп.	РЕК	НЕ
177	Дубоки дол	Косанчић	Насеље	РЕК	НЕ
178	Скобаљић град	Вучје	Градина	СОНД	ДА
179	Рецов вис	Туларе	Градина	РЕК	ДА
185	Градац	Злокућане	Градина	ИСК	ДА

Шира окружења ($r = 5 \text{ km}$) 10 налазишта (56%) заузимају рељефни амбијент у коме доминира једноличан пејзаж, односно равничарски (долински) (33%), брдски (28%) или планински (6%). Са друге стране 7 налазишта (39%) обухватају околину у којој доминирају два рељефна појаса односно то је у свих 7 случајева окружење са долинско-брдским рељефом (1-2). Једино се околина Скобаљић града код Вучја (5%) простире на сва три рељефна појаса (1-2-3). Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 200 до 1078 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 17 m на налазиштима у атарима Бобишта и Братмиловца (167-171), па све до 793 m висинске разлике у окружењу налазишта Скобаљић град. Осим поменутог Скобаљић града, преосталих 17 налазишта се налазе у окружењу са висинским вариацијама мањим од 500 m н.в. и у просеку износе 142 m. Мање висинске варијације од овог просека забележене су атарима 8 налазишта.

Таб. 83. *Локалитети из РГД са њиховим топографским одликама ширег окружења*

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рел. појас	Над. вис. ширег окруж.
159	Хисар	I	Ветерница	Гољак	1-2	230-340
160	Јеричиште	I	Ј. Морава	Радан	1-2	200-402
163	Прогон-чука	I	Ј. Морава	Кукавица	1-2	235-388
164	Дубочица	I	Ј. Морава	Кукавица	1-2	232-364
165	Куманлук	I	Ј. Морава	Чемерник	2	244-517
167	Селиште	I	Ј. Морава	Гољак	1	218-235
168	Доње Поље	I	Ј. Морава	Гољак	1	218-235
169	Састанци	I	Ј. Морава	Гољак	1	215-232

170	Путиште	I	Ј. Морава	Гољак	1	215-232
171	Извор	I	Ј. Морава	Гољак	1	215-232
172	Пркљивица	II	Ј. Морава	Бабичка гора	2	220-578
174	Широка Орница	II	Јабланица	Радан	2	255-424
175	Селиште	II	Јабланица	Радан	1-2	206-366
176	Марјаново јез.	II	Пуста река	Радан	1-2	225-354
177	Дубоки дол	II	Пуста река	Радан	1-2	240-417
178	Скобаљић град	III	Ветерница	Кукавица	1-2-3	260-1053
179	Рецов вис	III	Јабланица	Радан	3	780-1078
185	Градац	I	Ј. Морава	Бабичка гора	2	220-390

У окружењима 17 налазишта документована је заступљеност једног или више минералних ресурса (94%). Евидентирани су минерални извори воде (MI), слатине (NaCl), смрдани (S), лежишта глине (GL), кремента (SiO₂), бабра (Cu) и злата (Au). Три налазишта (159, 178-79) својим атарима заузимају металичне ресурсе (17%). У сва три атара регистрована су лежишта бабра (Cu), док је лежиште злата регистровано само у близини налазишта Рецов вис код Тулара (6%). Преосталих 14 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (89%), док се у 16 атара неметалични и металични ресурси јављају комбиновано. Једино је Скобаљић град орјентисан искључиво ка лежиштима бабра, док је Дубоки дол код Косанчића без забележених минералних ресурса. Засољена земљишта су документована у окружењима 6 налазишта (33%) (163-65, 172, 174, 176), док је једини смрдан регистрован у даљем окружењу Јеричишта код Липовице (6%). Већа глиништа и лежишта каолина³⁰⁷ су регистрована у 5 атара (28%) (159, 164-65, 175, 179). Лежишта кремента и кварца (SiO₂) су забележена у атарима 6 налазишта (33%) (168-171³⁰⁸, 185). Минерални извор воде се среће једино у близини Рецовог виса, односно у самом селу Тулару на изворишту званом Кисела вода. Сви металични ресурси су позиционирани у ширим атарима налазишта (3), осим у околини локалитета Рецов вис где се руда бабра и олова налази ужем окружењу (2) (r = 2,5 km). Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у 7 случаја и представљени су у четири случаја лежиштима кремента (169-171, 185) у три случаја глиништима (159, 164-65), и у једном случају слатином (172).

Таб. 84. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоп. орјентација	Врста минералног лежишта	Поз. ресурса
159	Хисар	I	РАТ-СТО	Gl / Cu	1/3
160	Јеричиште	I	РАТ-СТО	S	3
163	Прогон-чука	I	РАТ-СТО	NaCl	3
164	Дубочица	I	СТО-РАТ	Gl / NaCl	1/3
165	Куманлук	I	СТО-РАТ	Gl / NaCl	1/3
167	Селиште	I	РАТ	SiO ₂	2
168	Доње Поље	I	РАТ	SiO ₂	2
169	Састанци	I	РАТ	SiO ₂	1
170	Путиште	I	РАТ	SiO ₂	1
171	Извор	I	РАТ	SiO ₂	1

³⁰⁷ Лежиште каолинске глине (каолинита) регистровано је у атару Велике Браине, недалеко од Рецовог виса (Vukanović i dr. 1975: 42).

³⁰⁸ Пет налазишта је орјентисано ка једном лежишту на потезу Кремен између Кумарева и Манојловца.

172	Пркљивица	II	СТО	NaCl	1
174	Широка Орница	II	СТО-ПАТ	NaCl	3
175	Селиште	II	СТО-ПАТ	Gl	3
176	Марјаново јез.	II	СТО-ПАТ	NaCl	3
177	Дубоки дол	II	СТО-ПАТ	/	/
178	Скобаљић град	III	СТО-ПАТ	Cu	3
179	Рецов вис	III	СТО	Cu/ Pb / Au / Кл / MI	2/2/3/3/3
185	Градац	I	СТО	SiO2	1

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из РГД, орјентисана је у 8 случаја претежно ка ратарству (44%), док је у 10 случајева привредна орјентација више окренута сточарству (56%). Софистициранијим разврставањем из узорка, могуће је издвојити 10 атара који се одликују мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском у три случаја (17%) и сточарско ратарском у 7 случаја (39%).

На основу доминантне рељефне конфигурације у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5 \text{ km}$) можемо издвојити 10 налазишта (55%), чије површине највећим делом обухватају долинске пределе. Са друге стране издвајају се 7 локалитета (39%) чија ужа окружења претежно обухватају брдске пределе, док је једино Рецов вис (6%) смештен у планинском окружењу. Софистициранијим издвајањем рељефних одлика ужег окружења издвојено је 7 налазишта (39%) у искључиво долинским пределима, а пет (33%) у брдском пејзажу. Налазишта у долинско-брдском окружењу регистрована су у три случаја (17%), брдско-долински рељеф преовладава једино у окружењу Дубоког дола (6%), док се брдско-планински рељеф издваја у окружењу Скобаљић града (6%).

Таб.85. Локалитети из РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. прел.	Хидрографија
159	Хисар	МАГ-РЕГ	ДОЛ-БРД	2 Ветерница	/	ИЗВ
160	Јеричиште	МАГ-РЕГ	ДОЛ	4 Лок. Ток	/	ИЗВ
163	Прогон-чука	МАГ	ДОЛ-БРД	3 Река	/	КЛИ / МЕА-у
164	Дубочица	МАГ	ДОЛ	3 Река	/	БАР
165	Каманлак	МАГ	БРД	1/4 Ј.Морава	/	МЕА-у / ИЗВ
167	Селиште	МАГ	ДОЛ	1 Ј.Морава (с.к.)	/	МЕЂ
168	Доње Поље	МАГ	ДОЛ	3 Бучан	/	/
169	Саставци	МАГ	ДОЛ	4 лок. Ток	/	МЕЂ
170	Путиште	МАГ	ДОЛ	4 лок. Ток	/	РАВ
171	Извор	МАГ	ДОЛ	4 лок. Ток	/	РАВ
172	Пртљавица	ЛОК	БРД	3/4 Орашачка р.	/	УШЋ
174	Широка Орница	ЛОК	БРД	3/4 Шараница	/	УШЋ
175	Селиште	ЛОК	БРД	3 Шараница	/	УШЋ
176	Марјаново јез.	РЕГ	ДОЛ-БРД	2 Пуста река	/	УШЋ
177	Дубоки дол	ЛОК	БРД-ДОЛ	4/4 Дубоки п.	/	УШЋ
178	Скобаљић град	РЕГ	БРД-ПЛА	2 Ветерница	/	КЛИС/МЕА-у/УШЋ
179	Рецов вис	ЛОК	ПЛА	4 Лок. Ток	/	УШЋ
185	Градац	МАГ	БРД	1/3 Ј.Морава	мост	МЕЂ / УШЋ

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци (МАГ) забележени су у 9 случаја (50%), док се још два налазишта (11%) налазе на саобраћајним чвориштима магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ). Налазишта у чијим рејонима пролазе једино регионални правци (РЕГ) забележени су у два случаја (11%), док се преосталих пет налазишта (28%) налази на траси локалних праваца (ЛОК).

Локалитети са хоризонтом РГД у Лесковачкој котлини у 13 случаја гравитирају ка једном речном току (72%), док се локалитети усмерени на два речна тока срећу у 5 случаја (28%). У само три случаја (17%) су налазишта позиционирана поред тока Јужне Мораве. Исти број локалитета смештен је поред регионалних токова (17%) односно два поред Ветернице и један поред Пусте реке. Ка рекама треће (3) и четврте (4) категорије окренуто је 12 налазишта (67%), међу којима су 6 окренута токовима треће категорије и 6 токовима четврте категорије.

Речни прелази у близини локалитета из РГД који се налазе поред пловних река регистровани су једино у близини налазишта Градац код Злокућана.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из РГД у сливу Лесковачког Поморавља издвојене су у виду појава попут речних ушћа, међуречја, меандра, бара, извора и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (169, 175, 178, 185) или три (178) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 8 случаја (44%). Поред речних токова у близини налазишта се често налазе и мањи извори воде, што је забележено у четири случаја (22%). Налазишта у међуречјима су забележена у три случаја (17%), док су на меандрима регистрована три локалитета, оба смештена у унутрашњој страни меандровог лука (17%). На основу наведеног произилази да су насељеници у преосталих 16 случаја насељавали простор поред равних речних токова (89%). Једино се Скобаљић град налази у клисури (6%), док се у непосредној околини Селишта код Братмиловца простире барушљав терен (6%).

Најчешћи избор геоморфолошке формације за подизање насеља представљају падинско-језерски облици рељефа који представљају подлогу на 10 налазишта (56%), док су флувијални облици рељефа заступљени на преосталих 8 налазишта (44%). Софистициранијим издвајањем установљено је да су 7 налазишта (39%) на благим (Д1), а три (17%) на стрмим падинама (Д2). Са друге стране 6 налазишта (33%) је оформљено на алувијалној равни (ФЛ4), а два (11%) на речним терасама (ФЛ1).

Литолошку подлогу на 10 налазишта (59%) чине комплекси растреситих и меких квартарних наслага, односно алувијални седименти (ФН 1/3) у 6 случаја (33%) и речно-терасни седименти (ФН 7) у 2 случаја (11%), док су на два налазишта (11%) регистровани делувијални седименти (ФН 5). Налазишта на језерским седиментима евидентирана су у четири случаја (22%). Хисар и Каштаварско Селиште (11%) се налазе на шљунковито-песковитом комплексу језерских и речно-језерских наслага изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 3). Пртљавица код Г. Слатине (6%) је на изразито хетерогеним језерским наслагама (ЈН1), док је Градац код Злокућана (6%) на конгломератима (ЈН2). Три налазишта (17%) су на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена међу којима је могуће издвојити два налазишта (11%) на високо кристалним метаморфним стенама (СС/4), док је основа локалитета Куманлук (6%) формирана на пирокласитима (СС/3). Рецов вис код Тулара (6%) је једино налазиште које је формирано на комплексима средње чврстих до веома чврстих магматских и ултрамафитских стена, тачније на андезитима и дацитима (МС/3).

Педолошки типови на територији Лесковачке котлине, на највећем броју налазишта доминирају са једним земљишним типом, што је забележено у 15 случаја (83%), док се у преостала три рејона (17%) подједнако истичу два земљишна типа.

Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су алувијумом на 9 налазишта, смоницом на 3 налазишта, гајњачама односно етричним камбисолом на 3 локалитета, дистричним камбисолом на два налазишта, док су псеудоглеј, сирозем и ранкер смештени на по једном налазишту.

Таб. 86. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из РГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморф.	Литол.	Педологија	Над. Вис.	Поз.
159	Хисар	Д1	ЈН/3	КАМе	310	I
160	Јеричиште	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	200	I
163	Прогон-чука	Д1	ФН/5	АЛУ	260	I
164	Дубочица	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	247	I
165	Куманлук	Д1	СС/3	ПСГ	273	I
167	Селиште	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	224	I
168	Доње Поље	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	226	I
169	Састанци	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	222	I
170	Путиште	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	221	I
171	Извор	ФЛ4	ФН/1	АЛУ	223	I
172	Пркљивица	Д1	ЈН/1	СМО	252	II
174	Широка Орница	Д1	СС/4	СИР	316	II
175	Селиште	Д2	ЈН/3	КАМе	255	II
176	Марјаново јез.	ФЛ1	ФН/7	АЛУ	235	II
177	Дубоки дол	Д1	ФН/5	СМО	250	II
178	Скобаљић град	Д2	СС/4	КАМд	560	III
179	Рецов вис	Д2	МС/3	РАН-КАМд	946	III
185	Градац	Д1	ЈН/2	СМО-КАМе	264	I

Надморска висина самих налазишта креће се од 200 m на локалитету Јеричиште код Липовице до 946 m на локалитету Рецов вис у околини Тулара. Налазишта чије коте не прелазе 300 m н.в. забележена су у 14 случаја (79%), док се Широка орница и Хисар (11%) налазе на котима између 300 и 400 m н.в. Преостала два локалитета, Скобаљић град и Рецов вис (11%) се налазе на надморским висинама изнад 500 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом РГД у Лесковачкој котлини су утврђени за 8 локалитета (44%). Измерене површине се крећу од 0,5 до 20 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Извор у Бобишту, док је површина мања од 0,5 ha измерена на теменима градинама попут Рецовог вуса и Скобаљић града. Изузетно пространа (преко 20 ha) налазишта нису регистрована, док локалитет Извор једини припада групи налазишта са површином између 10 и 20 ha. Налазишта са површином између 3 и 10 ha су регистрована једино на Куманлуку и Дубоком долу (11%), док су на преосталих пет локалитета (27%) регистроване површине до 3 ha. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из РГД у сливу Лесковачког Поморавља износи 4,5 ha. Нису утврђене површине ни за једно једнослојно насеље.

Грађевински остаци из РГД у виду фортификационих остатака, кућа и јама су поуздано регистровани једино на локалитету Хисар код Лесковца (Капуран 2009: 96-118; Капуран 2009a). Готово је извесно да је на Скобаљић граду током РГД настављено са коришћењем бедема константованог у претходној фази (ПБД).

Таб. 87. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из РГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П	Грађевин. структуре	Традиц. објекти	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
159	Хисар	Градина	2.5	бедем/ров/кућ/јам.	Тврђава	1	1	2	/	2
160	Јеричиште	Насеље	/			/	/	2	3	1
163	Прогон-чука	Насеље	/		гробље	2	/	2	/	1
164	Дубочица	Насеље	/			/	/	2	/	1
165	Куманлук	Насеље	3.5			/	1	2	/	2
167	Селиште	Насеље	/			2	/	2	/	/
168	Доње Поље	Насеље	/			1	/	2	3	/
169	Састанци	Насеље	/		Црква	5	1	2	/	1
170	Путиште	Насеље	/			1	/	2	/	/
171	Извор	Насеље	20			3	/	2	/	1
172	Пркљивица	Насеље	3		Гробље	1	/	2	/	/
174	Широка Орница	Насеље	/		бачије	/	/	2	/	1
175	Селиште	Насеље	/	/	гроб/цркв/ извор/бачије	1	/	2	/	2
176	Марјаново јез.	Некроп.	/		Гробље	/	/	2	/	/
177	Дубоки дол	Насеље	4.5		/	2	/	2	/	1
178	Скобаљић град	Градина	0.5	бедем	Тврђава	/	1	2	/	2
179	Рецов вис	Градина	0.5	/		1	/	2	/	1
185	Градац	Градина	2	ров (?)	Гробље	3	1	2	/	1

Објекти и места са традицијом документовани су у близини 9 налазишта (50%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (тврђаве, извори, бачије), сепулкарног (гробља) и религијског значаја (цркве). Једино локалитет Селиште у Каштавару садржи чак четири различита објекта са традицијом (Јовановић 1979: 108-109), док сва остала налазишта имају у својој близини само један објекат са традицијом. У непосредној близини четири налазишта евидентирана су гробља (22%), док су цркве или манастири документовани у случају Каштаварског Селишта и Саставака код Бобишта (11%). Бачије су регистроване у близини налазишта у Каштавару и Подримцу (11%). Остаци тврђава из историјских периода забележени су на Скобаљић граду и Хисару (11%). Усамљен случај је извор воде *Капавац* у близини Селишта код Каштавара који ужива велико поштовање обзиром да се налази поред остатака старе цркве, а поред тога мештани верују да из њега извире вода која је из неодређених разлога јако примамљива стоци за пиће (Јовановић 1979: 108).

Заједнице РГД често заузимају простор који има традицију коришћења из старијих периода, што је потврђено на 12 локација (67%), међу којима чак 10 локалитета (56%) садрже слој са остацима из млађег неолита. Хоризонт позног енеолита се среће на 7 локалитета, а из старијег/средњег неолита на 3 локације. Хоризонти ПБД су потврђени на 5 локација (28%), док је хоризонт СГД забележен само на Јеричишту код Липовице и Доњег поља код Братмиловца (11%). Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 13 налазишта (67%), међу којима је најприсутнији хоризонт из латена регистрован на 7 налазишта (39%), остаци из антике забележени су на четири налазишта, док су материјални трагови из средњег века утврђени на 3 налазишта (17%).

Старије гвоздено доба

Насеобински хоризонт СГД у сливу Лесковачког поморавља, регистрован је на свега 5 налазишта, која су распоређена у 5 савремених катастарских атара. Неколико мање истражених налазишта попут лоаклитета Градиште у селу Голема Њива (Јоцић 2000: 307, Т.III/9; Булатовић, Јовић 2009: 153), Сланиште у Конопници (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 16; Булатовић, Јовић 2009: 194), Ливаде у Тодоровцима (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 24; Булатовић, Јовић 2009: 290), Сеоско гробље у Доњим Синковцима и налази из села Рударе (Булатовић, Јовић 2009: 275), нису пружили комплетне, као ни довољно квалитетне податаке потребне за анализу образаца насељавања. Са друге стране локалитет Булбане у Маћедонцу иако више пута рекогносциран за сада није пружао податке о постајању насеља у непосредној близини. На основу запажања са терена претпостављено је да се ради о остави или још вероватније о некрополи (Васић 2001: 223), тако да се на овом нивоу сазнања постојање оближњег насеља може само претпоставити³⁰⁹. Из анализираног узорка се може издвојити једна градина (20%) и 4 равничарска насеља (80%) од којих је једано индицирано на основу остатака из оставе или некрополе пронађене у околини потеза Булбане код Маћедонаца.

Три налазишта су ископавана (60%), међу којима једно обимнијим захватима (20%), док су два налазишта испитана мањим тест сондама (40%). Преостала два локалитета (40%) су документована путем рекогносцирања.

Таб. 88. Налазишта из СГД у сливу Лесковачког Поморавља и њихово стање истражености

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
160	Јеричиште	Липовица	Насеље	РЕК	НЕ
162	Кале	Грделица	Градина	СОНД	НЕ
168	Доње Поље	Братмиловце	Насеље	СОНД	ДА
181	Бублане	Маћедонце	Остава	РЕК	ДА
184	Свињаричка чука	Свињарица	Насеље	ИСК	ДА

Географски положај откривених насеља из СГД у Лесковачкој котлини показује да су три насеља (60%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима јужноморавске долине. Налазишта у ближем залеђу (II) нису евидентирана, док су два налазишта (40%), позиционирана у зони дубоког залеђа (III).

Три налазишта (60%) се налази поред речних токова који директно припадају јужноморавском сливу, једно налазиште се налази у сливу Пусте реке (20%), а једно у сливу Јабланице (20%). Рељефна подлога три налазишта припада обронцима Радан планине (60%). Кале у Грделици припада систему Чемерника (20%), док Доње поље у Братмиловцу својим ширим окружењем не захвата обронке ни једне планине али је најближа побрђу из масива Гољака (20%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) су у сва пет случаја различита. Комбинацију са доминацијом две рељефне конфигурације заузима Јеричиште код Липовице и Кале код Грделице. Прво се налази на терену у коме преовладава долинско-брдски рељеф (1-2), док је друго у брдско-планинском рељефном окружењу. Преостала три налазишта највећим делом заузимају терен са једноличним пејзажем, тако Доње поље у Братмиловцу заузима долинску равницу, Свињаричка чука претежно брдовит терен, док у окружење Бублана преовладава планински рељеф.

³⁰⁹ На постојање насеља указују трагови металне згуре пронађени у близини (Јоцић 1984: 515), као и релативно велики број керамичких налаза (Васић 2001: сл.1).

Таб. 89. Локалитети из СГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. Вис
160	Јеричиште	I	Ј. Морава	Радан	РАВ-БРД	200-402
162	Кале	I	Ј. Морава	Чемерник	БРД-ПЛА	255-712
168	Доње Поље	I	Ј. Морава	Гољак	РАВ	218-235
181	Бублане	III	Јабланица	Радан	ПЛА	440-823
184	Свињаричка чука	III	Пуста река	Радан	БРД	330-497

Хипсометријске разлике на терену, односно збирне висинске диспропорције од најниже до највишље коте у ширим окружењима локалитета варирају од 200 до 823 m. Висинске разлике у хипсометрији окружења варирају од 17 m у околини Доњег поља, па све до 457 m висинске разлике у окружењу локалитета Кале. На свих пет налазишта висинске варијације околног рељефа су мање од 500 m и у просеку износе 245 m.

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из СГД, орјентисана је у три случаја претежно ка ратарству (60%), док су преостала два налазишта у атарима насеља чија преиндустријска пољопривреда више нагиње ка сточарству (40%). Софистициранијим разврставањем узорка могуће је издвојити три атара (60%) који се одликују мешовитом пољопривредом, међу којима је у два случаја (40%) изражена орјентација ка ратарско-сточарској привреди, док је атар Свињаричке чуке (20%) једини орјентисан ка сточарско-ратарској привреди.

У ширим окружењима сва пет налазишта документована је заступљеност једног или два минерална ресурса (100%). Евидентирани су смрдани (S), лежишта силекса (SiO₂), гвожђа (Fe) бабра (Cu), олова (Pb) и злата (Au). Три налазишта (162, 181, 184) својим атарима обухватају лежишта металичних ресурса (60%). Ту се истиче шире окружење Грделичког калеа које обухвата лежишта гвожђа (Fe) (Атула 1900: 65), окружење Булбана код Маћедонца са лежиштима бабра (Cu) и олова (Pb) у туларском рудном пољу (Јовановић 1990: 608-609), док су у даљој околини Свињаричке чуке дијагностикована лежишта злата (Vajnsenker 1940). Преостала два налазишта гравитирају ка неметаличним ресурсима (40%), па се у ширем окружењу Јеричишта налази смрдан, док је у ужем окружењу Доњег поља регистровано је лежиште кремена.

Таб. 90. Локалитети СГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	Минерална лежишпта	Позиција ресурса
160	Јеричиште	I	РАТ-СТО	S	3
162	Кале	I	РАТ-СТО	Fe	3
168	Доње Поље	I	РАТ	SiO ₂	2
181	Бублане	III	СТО	Cu / Pb	3/3
184	Свињаричка чука	III	СТО-РАТ	Au	3

На основу доминантне рељефне конфигурације у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити два налазишта (40%) чије површине највећим делом обухватају долинске пределе, затим два налазишта која обухватају брдске пределе (20%) и једно налазиште (20%) у чисто планинском окружењу.

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци (МАГ) забележени су у два случаја (40%) и једно налазиште (20%) које се налази у близини саобраћајних чворишта магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ). Налазишта на искључиво регионалним правцима нису забележена, док су рејони који се ослањају само на локалне правце (ЛОК) забележени у преостала два случаја (40%).

Локалитети са хоризонтом СГД у Лесковачкој котлини у четири случаја (80%) гравитирају ка једном речном току, док је Кале код Грделице једино налазиште које гравитира ка два водена тока (20%). Грделичко кале је такође једино налазиште које гравитира ка току Ј. Мораве, док преостала четири налазишта (80%) гравитирају у два случаја ка речним токовима треће (40%) и у два случаја ка речицама четврте категорије (40%). Кале у Грделици поред тога што је једино налазиште поред тока Ј. Мораве, такође се налази у близини речног прелаза, односно моста.

Таб. 91. Локалитети СГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. Прел.	Хидрографија
160	Јеричиште	МАГ-РЕГ	ДОЛ	4 Лок. Ток	/	УШЋ
162	Кале	МАГ	БРД	1/3 Ј.Морава	мост	МЕЋ / УШЋ
168	Доње Поље	МАГ	ДОЛ	3 Бучан	/	/
181	Булбане	ЛОК	ПЛА	4 Чокотинска	/	УШЋ
184	Свињаричка чука	ЛОК	БРД	3 Царичин п.	/	УШЋ / МЕА-у

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта издвојене су у виду појава попут речних ушћа и меандра. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи две (162, 184) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа који је присутан у четири случајева (80%). Једино је Свињаричка чука (20%) у унутрашњој страни меандровог лука, док је Кале код Грделице (20%) позиционирано у међуречју.

Најчешћи избор геоморфолошке формације за подизање насеља представљају падински облици рељефа застпљени у три случаја (60%), док су на флувијалним облицима рељефа оформљена два налазишта (40%). Софистициранијим издвајањем установљено је да се Јеричиште налази на речној тераси (ФЛ1), а Доње поље у алувијалној равници (ФЛ4). Локалитети Булбане и Грделичко кале (40%) су на стрним падинама (Д2), док је Свињаричка чука (20%) на благој падини (Д1). Литолошку подлогу на два налазишта (40%) чине комплекси растреситих и меких квартарних наслага, односно алувијални седименти (ФН 1) на потезу Доње поље код Братмиловца (20%) и речно-терасни седименти (ФН 7) на Јеричишту код Липовице. Налазишта на комплексима језерских наслага евидентирана су само у случају Свињаричке чуке (20%), која се налази на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН 1). Два налазишта (40%) су на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, међу којима је Булбане смештено на високо кристалним метаморфним стенама (СС/4), а Кале у Грделици на Ниско кристаластим метаморфним стенама.

На највећем броју налазишта у сливу Лесковачког Поморавља, доминира један педолошки тип, што је забележено у четири случаја (80%), док једино рејон Грделичког калеа (20%) лежи на два земљишна типа. Педолошки типови који се срећу у најближој околини налазишта представљени су алувијумом на два налазишта, док су гајњаче, дистрични камбисол, сирозем и литосол заступљени у појединачним случајевима. Заступљеност педолошких типова указује да два налазишта (50%) гравитирају ка земљиштима (АЛУ) првенствено погодним за земљорадничке културе. Свињаричка чука заузима тип земљишта погодан за комбиновану земљорадничко-сточарску привреду (КАМе) док је Кале у Грделици на земљишту погодном (СИР-ЛИТ) за развој травнате вегетације и узгој стоке. Са друге стране Булбане код Маћедонаца (КАМд) се налази на земљишту карактеристичном за шумску вегетацију.

Надморска висина самих налазишта креће се од 200 m на локалитету Јеричиште код Липовице до 440 m на локалитету Булбане у околини села Меаћедонце. Два

налазишта се налазе на kotaма које не прелазе 300 m н.в. док се два локалитета налазе на надморским висинама између 300 и 400 m надморске висине. Једино се Булбане код Маћедонаца налази на нешто већој надморској висини. Просечна надморска висина свих 20 налазишта из СГД у Горњем сливу В. Мораве износи 312 m н.в.

Таб. 92. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из СГД са надморском висином и географском позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Поз.
160	Јеричиште	FL1	ФН/7	АЛУ	200	I
162	Кале	D2	СС/5	СИР-ЛИТ	361	I
168	Доње Поље	FL4	ФН/1	АЛУ	226	I
181	Булбане	D2	СС/4	КАМд	440	III
184	Свињаричка чука	D1	ЛН/1	КАМе	337	III

Површине налазишта на којима је заступљен хоризонт из СГД утврђен је за 2 локалитета (40%). Измерене површине се крећу од 1,5 до 2 ha. Највећа површина измерена је на локалитету Свињаричка чука у Свињарици код Лебана, док најмању површину заузима плато градине Кале у Грделици.

Грађевинске структуре из СГД нису поуздано документоване на ископаваним локалитетима. Претпостављени остаци фортификације из ПБД и СГД на Грделичком калеу вероватно су највећим делом уништени каснијом античком нивелацијом, док досадашњим истраживањима на Свињаричкој чуки није документован потенцијални стамбени или складиштени објекат из гвозденог доба.

Савремени или историјски познати објекти и места са одређеном традицијом документовани су у непосредној близини два налазишта (40%). На локалитету Кале у Грделици документовани су остаци бедема из касноантичке епохе, док се у близини Булбана код Маћедонца генерацијама уназад користе сезонски станови за смештај и чување стоке.

Заједнице СГД у Лесковачкој котлини често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на четири локације (80%). Међу њима се издвајају две локације (160, 168) са хоризонтом из РГД, и две локације (162, 184) са хоризонтом из ПБД. Старији хоризонти од ПБД су потврђени на три локација (60%), а најчешће их подижу на некадашњим насељима из раног енеолита што је случај са сва налазиштима код Братмиловца и Грделице. Слој из раног/средњег неолита и средњег бронзаног доба евидентиран је на Свињаричкој чуки. Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на два налазишта (40%). На локалитету Јеричиште у Липовици евидентиран је слој из латена (20%), док је у Грделици заступљен већ поменути антички хоризонт (20%).

Таб. 93. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из СГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (ha)	Грађев. Струк.	Град. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
160	Јеричиште	Насеље	/	/	/	/	/	2	3	1
162	Кале	Градина	1.5	/	тврђава	1	1	/	3	1
168	Доње Поље	Насеље	/	/	/	1	/	2	3	/
181	Булбане	Некроп. (?)	/	/	бачије	/	/	/	3	/
184	Свињаричка чука	Насеље	2	/	/	2	1	/	3	/

14. НАЛАЗИШТА У ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ

Географски контекст области

Географска одредница која подразумева горњи слив Ј. Мораве и Пчиње подразумева област која се простире од почетка Грделичке клисуре на северу, до Прешевске повије на југу, односно од краја Кончуљске клисуре и тока Шуманске реке на западу па све до Миљевске планине и Крајишта на истоку. Геморфолошка разноликост области се издваја кроз микрорегије попут Врањско-бујановачке и Моравичке (Прешевске) котлине, уз простране брдско-планинске крајеве прошаране мањим долинама са традиционалним називима попут Пољанице, Иногоста, Горње Пчиње, Власине и Крајишта. Административно то је област Пчињског управног округа у чијем саставу се налазе општине: Владичин Хан, Сурдулица, Босилеград, Врање, Трговиште, Бујановац и Прешево (Костић 1968; Marković 1980: 371-376).

Врањско-бујановачка котлина прати ток Ј. Мораве и Моравице на деоници од око 60 km трасирајући тако најужнију деоницу Моравско-Вардарске долине која је оријентисана ка сливу Ј. Мораве. Након тога Моравско-вардарска траса се наставља преко Прешевске повије, која представља ниско развође између два велика басена, односно између слива Прешевске Моравице и Коњарске реке формирајући тако Прешевско-кумановску удолину, иначе главну везу између Моравске и Вардарске долине. Тај део терена представља тектонско-ерозивно удубљење спуштено између шкриљасто-кречњачких планина Скопске Црне горе на западу и Рујена на истоку (Јовичић 1968; Јовановић и др. 1969: 5-6).

Рељефну основу читаве регије чини алувијална равна Јужне Мораве и Моравице са пратећим речним терасама, који су распоређени на хипсометријој скали од 350 m до 550 m и захватајући малу ширину која се креће од 0,25 km код Прибојске сутеске до 3 km код Давидовца. Поред главних долина истичу се бројне мање бочне долине које припадају горњем сливу Ј. Мораве, попут Трновачке, Вртогоске, Кршевичке, Давидовачке, Тибушке, Бањске реке, Јелашнице, Лепенице и Врле. Долинску морфологију такође употпуњавају горњи токови Пчиње и Ветернице који уједно трасирају алтернативне правце ка Вардарској долини и Лесковачком поморављу (Милојевић 1951: 333-335; Милић 1967: 35-38).

Побрђе при ободу долина представља уску прелазну зону ка планинском залеђу. Њихова основна морфологија се градила током неогене језерске фазе, остављајући видљив траг своје генезе у виду абразионих нивоа на 720, 680, 620 и 520 m. Таква хипсометрија указује да је неогено језеро скопско-кумановске котлине било нашироко спојено са језером врањске котлине. За време језерске фазе прешевска пречага била је засута језерским наслагама, које су затим денудоване, а сама пречага ексхумирана услед чега је створено развође између врањске котлине на северу и кумановско-скопске на југу (Милојевић 1951: 332-337; Милић 1967: 35-38).

Ппланински венац при западном ободу Врањско-бујановачке котлине, чини група површински мањих, морфолошки сличних планина (Пљачковица 1226 m, Крстиловица 1154 m, Китка 1295 m, Св. Илија 1271 m) које се простиру између горњег тока Ветернице на северу и Кончуљске клисуре на југу, обронка Гољака на западу и Јужноморавске долине на истоку. Услед недостатка адекватног ширег назива за поменути планински масив уведен је назив Врањске планине. На северу се ове планине прелазе у огранке Кукавице (1.442 m), док се јужно од Кончуљске клисуре пружа громада Скопске Црне Горе (1.651 m). На источној страни Моравско-вардарске комуникације пружа се разгранат планински систем у коме се издваја неколико планина које се од југа ка северу препознају у називима Рујан (Рујен) планине (969 m), Коћуре

(1.215 m) и Бесне Кобиле (1.922 m), одакле планински венац преко Големе равнице (1.742) прелази у масив Варденика (1.875 m) и даље ка северу у огранке планине Чемерника (1.638 m). Планинска зона је испресециана са великим бројем вододелница, долина, превоја и клисура који пружају проходност, контролу, као и могућност за подизање насеља.

Геолошку грађу у горњем сливу Ј. Мораве и Пчиње чине алувијални и неогени седименти у долинском подручју, док у грађи побрђа на котлинском ободу и планинског залеђа претежно учествују кристаласти шкриљци Српско-македонске масе (Vukanović i dr. 1970: 15-18). У грађи планина врањског подручја преовлађују гнајсови, микшисти и филити док се интеркалације мермера јављају у изолованим случајевима. На Бесној кобили, у пределу ушћа Бањштице у Ј. Мораву јављају се андезити, дацити и риолити. У пчињском и пољаничком басену јављају се седименти горњег еоцена, представљени серијом туфова на сенонским кречњацима. Неогене наслаге састоје се углавном од бреча, лапора, пешчара и конгломерата преко којих леже глинци и лапорци. Вулканизам је интензиван током средњег миоцена, киселији је од старијих фаза и углавном представљен вулканокластичним материјалима и дацитима. Квартарне творевине су развијене у виду алувијалних, пролувијалних, делувијалних и терасних седимената (Vukanović i dr. 1970: 11-14; Јовановић 1990: 135-148).

На теренима у сливу Врањског Поморавља постоји велики број појава минералних сировина, на којима се често запајају остаци старих рударских радова (Simić 1951; Јовановић 2007). Минералне сировине се могу поделити на лежишта прекамбријске, варисцијске, терцијарне и квартарне старости. Прекамбријска лежишта представљена су кроз појаве магнетита, хематита лимонита и сидерита, док се од сулфида јављају као примарни пиротин, хлакопирит, пирит, сфалерит и галенит, а као секундарни марказит и ковелин (Vukanović i dr. 1970: 42-44; Јовановић 1990: 349-350). Варисцијска лежишта представљена су расејаним појавама каситерита, шелита и пегматита са берилом (Димитријевић 1952; Vukanović i dr. 1970: 41-42). Међу лежиштима терцијарне старости јављају се бентонитске глине, угљеви, туфови, каолин, магнезит и антимон уз који се местимично јавља цинабарит, марказит, пирит и самородни арсен (Антула 1900; Миловановић 1950; Vukanović i dr. 1970: 42-44; Јовановић 1990: 623-626). Квартарна лежишта су представљена алувијалним наслагама шљунка, песка и глине које се користе као сировина за грађевинске материјале (Vukanović i dr. 1970: 42, 45). Поред лежишта познатих из геолошко-рударских истраживања, постоји већи број засољених земљишта (слатина) и извора сумпорног блата или воде (смрдана), који су регистровани углавном на основу топономистичке грађе са топографских карата и бележака из етнографских проучавања (Трифуноски 1963; 1964).

Земљишни покривач врањског подручја биће само генерално сагледан, обзиром да аутору рада нису биле доступне детаљне педолошке карте које су употребљаване у свим осталим регијама. На читавој територији доминирају планинске црнице у комбинацији са скелетоидним творевинама, подзоли, вертисоли и камбисоли са варијатетима, као и алувијално-делувијални наноси. Алувијално-делувијални наноси су углавном ограничени на низијски долински појас и заузимају око 25% области, док гајњаче, смонице и подзол заузимају средњи висински део врањског подручја и заједно са планинским црницама које су углавном заступљене на вишим kotaма заузимају око 75% површине врањског подручја (Bogdanović 1961: 36-48). Међутим, услед недостатака педолошких карата у раду није установљена дистрибуција земљишне подлоге на површинама које заузимају рејони налазишта. На тај начин је изостала и оцена привредних потенцијала предиспонираних педолошким карактеристикама у најужој околини локалитета.

Археолошки контекст области

Први забелешку о праисторијским локалитетима у Врањском крају оставио је Ф. Каниц, крајем XIX века приметивши остатке праисторијских урни у профилу локалитета Црквеште³¹⁰ код Врањске бање. Познији истраживачи попут Јована Хаџи-Васиљевића Ристе Николића и Јована Трифуноског у склопу својих антропогеографских и етнографских истраживања (Николић 1905; Хаџи-Васиљевић 2015; Трифуноски 1963; 1964) такође помињу поједине локалитете из врањске области, без хронолошке детерминације за које се касније испоставило да садрже слојеве из бронзаног и гвозденог доба.

Прва значајнија рекогносцирања подручја Врања и његове околине изведена су 1952/53. године (Гарашанин, Гарашанин 1965:18), док је систематска рекогносцирања од Лепенице на северу до Прешева на југу, у периоду од 1964. до 1968. године, обавио М. Јовановића, археолог Народног музеја у Врању (Јовановић 1965:217-235; 1966: 314-327; 1967: 313-335; 1968: 496-505). Тих година евидентирао је више од двеста локалитета у околини Врања, Бујановца, Сурдулице и Прешева, у зони комуникационог правца Корбевац – Крива Феја, затим у Прешевском пољу, као и у јужном делу Грделичке клисуре.

Наредна рекогносцирања имала су сондажни карактер, а спроведена су током две истраживачке кампање (1977-1978. год.) у области бујановачког и прешевског басена³¹¹ (Vukmanović, Popović, 1978; Vukmanović, Popović, 1979; Вукмановић, Поповић, 1982). Нешто касније, током 1981. године, Б. Хензел, А. Хохштетер, Р. Васић и О. Паламаревић, кустос Народног музеја у Врању, обављају рекогносцирање Врањске регије, приликом чега је откривено неколико до тада непознатих локалитета из позног бронзаног и раног гвозденог доба (Hänsel, Vasić, 1981; Васић, Паламаревић, 1983).

Деведестеих година, после дуже паузе, музеј у Врању, отпочиње интензиван рад на проспекцији праисторијских налазишта у Пчињском округу. Истраживања почињу 1996. године рекогносцирањем Врањско-бујановачке и Прешевске котлине, које спроводе археолози Народног музеја Врање, Александар Булатовић и Горан Митровић (Булатовић, Митровић 1997: 29-42).

У новом миленијуму започиње прва етапа археолошких истраживања на деоници будућег аутопута Е-75 од Ниша до границе са БЈР Македонијом која је подразумевала су систематска рекогносцирања на територији која је обухваћена Просторним планом инфраструктурног коридора. Рекогносцирање је организовао Републички завод за заштиту споменика културе, у сарадњи са Археолошким институтом, Центром за археолошка истраживања и Археолошком збирком Филозофског факултета у Београду и Народним музејем у Београду, а у реализацији пројекта такође су били укључени Народни музеји у Лесковцу и Врању.

Током шездесетих година Народног музеја из Врања, спроводи неколико мањих ископавања на територији Пчињског округа. Истраживања започиње М. Јовановић у сарадњи са И. Микулчићем из Скопља, 1966. године сондира локалитет Кале у Кршевици. Резултати истраживања су показали да се ради о вештачки утврђеном насељу, са налазима импортоване грчке керамике из V - IV века пре нове ере (Јовановић, 1966; Mikulčić, Jovanović, 1968). Још једна мања истраживања сондажног карактера Јовановић је спровео на локалитету Градиште у Прибоју код Владичиног Хана, која су била полазна основа за каснија детаљнија истраживања (Јовановић, 1966а). Исти аутор

³¹⁰ Каниц овај локалитет назива Кале-баир, а забележен је још и под именима град на Изому, Кале, Црквено или Градић (Радичевић и др. 2004: 147).

³¹¹ На пројекту учествују археолози М. Вукмановић, П. Поповић, Н. Илић, Ј. Милојковић и студент грађевине Р. Кеџман.

је обавио ископавања 1969. године, на некрополи из развијеног гвозденог доба на локалитету Сланиште у Моштаници која су публикована у два наврата (Јовановић, 1969а; Булатовић, 1997: 5 - 14).

Током деведесетих година у Врањском крају се интензивно обављају ископавања налазишта са слојевима из бронзаног и гвозденог доба. Истраживања почињу сондирањем локалитета Три крушке у Клиновцу код Бујановца 1996. године. Том приликом су откривени остаци вишеслојног праисторијског насеља са слојевима из позног бронзаног и раног гвозденог доба (Булатовић, Митровић, 1997). Затим следе сондажна ископавања локалитета Градиште у Кончуљу код Бујановца, која су обављена 1997. године, такође у организацији Народног музеја из Врања. Анализом вертикалне стратиграфије и ископаног материјала, установљено је постојање културних слојева из енеолита, средњег и позног бронзаног доба, као и раног гвозденог доба (Булатовић, 2000: 24-33; Булатовић, 2007:178-194). Већ следеће године (1998) уследило је ископавање на локалитету Градина у Свињишту. Истраживања је спроводио Народни музеј у Врању, а археолошку екипу чинили су Александар Булатовић и Горан Митровић (Булатовић, 1999; Bulatović, Karuđan, 2007). На локалитету су откривена два хоризонта насељавања са остацима стамбене и дефанзивне архитектуре. На основу археолошког материјала, старији слој на локалитету је опредељен у почетак гвозденог доба (На А1/А2), а млађи у старије гвоздено доба (На В3-С1) (Булатовић, 2007:255-260).

На почетку новог миленијума обнављају се ископавања на локалитету Кале у Кршевици, која добијају систематски карактер. Ископавања овог пута обављају стручњаци Археолошког института у Београду у сарадњи са Народним музејем из Београда и Народним музејем из Врања. Дугогодишњи руководилац пројекта био је Петар Поповић из Археолошког института у Београду, а од 2013. године руководство на пројекту преузима Иван Вранић. На локалитету су регистровани хоризонти из касног бронзаног, раног гвозденог и хеленистичког доба (Поповић, ет ал, 2004: 270-274; Поповић 2005; Поповић 2006; Vranić, 2014).

Повод за заштитна ископавања на територији Пчињског округа, пружила су као што је већ поменуто, систематска рекогносцирања из 2002. године на будућој траси аутопута Е75, од Владичиног Хана, до границе са Македонијом, приликом чега је констатовано 89 угрожених археолошких налазишта. Већ следеће (2003) године приступило се заштитним ископавањима директно угрожених локалитета на деоници пута између Прешева и Бујановца и делу пута северно од Владичиног Хана. Овом приликом истражен је локалитет бронзаног доба Пиљаковац у Кржинцу код Владичиног Хана (Лазих 2005) и локалитет Буњиште у атару села Жујнице код Прешева на коме су откривени слојеви из неолитског и периода прелаза из бронзаног у гвозденог доба (Булатовић и др. 2005). Наредне године (2004) Народни музеј у Врању и Завод за заштиту споменика културе из Ниша организују заштитна ископавања на локалитету Градиште код Првонека недалеко од Врањске бање, где је установљен слој насеља брњичке културе (Булатовић, 2007: 143-149).

Друга етапа археолошких радова (2011-2014) на траси будућег аутопута Е75 од Грабовнице до границе са Македонијом, подразумевала је заштитна ископавања на 35 локалитета. Истраживања су спроведена у организацији Археолошког института и Филозофског факултета у Београду, а обухватала су налазишта различитих типова и различите хронолошке припадности и површине. Током тог периода истражен је неколико локалитета са слојевима из бронзаног и гвозденог доба. Истраживањима на локалитету Меаниште у Ранутовцу код Врања, евидентирани су остаци из раног бронзаног доба, раног и развијеног гвозденог доба (Булатовић и др. 2016; Булатовић и др. 2016а; Bulatović i dr. 2014: 36–39; Bulatović 2020а).

Истраживања мањег обима на локалитету Цепотина-Вучјак код Бујановца из 2012. године показала су два јасно издвојена хоризонта живота. Млађи слој карактеришу малобројни налази грнчарије рађене на витлу опредељене у млађе гвоздено доба, док у старијем хоризонту доминирају посуде рађене слободном руком карактеристичне по орнаменту који је изведен радлом, хронолошки опредељен у старије гвоздено доба (Вранић, Јанковић, 2016). Слојеви из гвозденог доба константовани су, током 2011. године и на локалитету Црквиште и Градиште у селу Давидовац (Петковић, 2016; Шпехар et al. 2016).

* * * * *

Евиденције о налазиштима која су приказана у овом раду прикупљани су из литературе, с обзиром на то да је аутор рада, осим у неколико изузетака није обилазио локалитете у овој области. Сагледавање археолошког материјала из Врањског краја, готово у потпуности је обављено кроз илустрације из публиковане археолошке литературе.

На основу података из литературе извршена је валоризација налазишта и њихова позиција у простору, као и хронолошка детерминација материјала и културна стратиграфија налазишта. На овом месту биће приказан преглед коришћене литературе за све локалитете који су обухваћени анализом образаца насељавања.

186. Пиљаковац код Кржинца (Јовановић 1968: 505; Томовић, Фидановски 2005: 15; Лазић 2005; Булатовић 2007: 74-83; Капуран 2009: 70-75).
187. Градиште код Врањског Прибоја (Јовановић 1965: 218-219; Vukmanović, Роровић 1982: 190; Булатовић 2000: 38; 2007: 98-100; Капуран 2009: 66-70).
188. Црквиште код Врањске Бање (Јовановић 1965: 228; Радичевић и др. 2004; Булатовић 2007: 134-35).
189. Градиште код Дубнице (Јовановић 1966: 317; Булатовић 2000: 17, Т. I/2, 20, Т. II/12; 2007: 137-38).
190. Градиште код Првонека (Булатовић 2007: 143-149)
191. Градиште код Давидовца (Булатовић 2007: 167-169; Петковић 2016)
192. Црквиште код Давидовца (Гарашанин, Гарашанин 1965: 11-12; Јовановић 1966: 322; Томовић, Фидановски 2005: 27; Булатовић 2007: 134-135; Митровић 2010: 46, кат. 57; Булатовић, Капуран 2014; Шпехар и др. 2016)
193. Градиште код Кончуља (Булатовић 2000: 24-33; 2007: 178-194; 2012: 49, 111-115, Т. XXXVII-XXXIX; Стојић 2001: 25; Капуран 2009: 54-58)
194. Селиште код Сурдула (Hänsel, Vasić 1983: 62; Васић, Паламаревић 1984: 135; Булатовић 2007: 196-197; 2012: 26; Стојић 2001: 25)
195. Ресуља код Лучине (Јовановић 1967: 320; Булатовић 2001: 163; 2007: 202-207; 2012: 51, Т. XL).
196. Кале код Кршевице (Јовановић 1966: 314; Микулчић, Јовановић 1968: 495-519; Булатовић 2005: 175-190; 2007: 210-217; 2012: 51; Поповић и др. 2004; Роровић 2006; Капуран 2009: 58-66).
197. Селиште код Љиљанца (Булатовић 2007: 218-219; 2012: 50, 208).
198. Ограчки дол код Копањане (Булатовић 2007: 202-225; 2012: 51).
199. Три крушке код Клиновца (Булатовић, Митровић 1997; Булатовић 2007: 231-5)
200. Река код Свињишта (Булатовић 2000: 35-36; 2007: 253-255; 2012: 51)
201. Градина код Свињишта (Булатовић 1999; Булатовић 2007: 255-260; Капуран 2009: 42-54)
202. Градски стадион код Сурдулице (Јовановић 1967: 327; Булатовић 2007: 85-86)
203. Њива Видосава Стојиљковића код Големог села (Булатовић 2007: 88-89)
204. Градиште код Големог села (Јовановић 1966, 247-248; Булатовић 2007: 87-88)

205. Имање Снежане Николић код Репинца (Булатовић 2007: 94)
206. Меаниште код Ранутовца (Булатовић 2007: 112-116; Булатовић и др. 2016; Булатовић и др. 2016а)
207. Доњи јасен код Карадника (Јовановић 1966: 313; Васић, Паламаревић 1984: 135; Булатовић 2001: Т. III/1-2; 2007: 173-174)
208. Чесма код Турије (Булатовић 2007: 198-200)
209. Раскрсја код Русца (Булатовић 2007: 237-239)
210. Каљаја код Буштрања (Јовановић 1968: 497; Vukmanović, Popović 1982; Булатовић 2007: 249-251; Капуран 2009: 36-42).
211. Каципуп код Ораовице (Јовановић 1967: 315; Vukmanović, Popović 1982; Булатовић 2007: 261-271; Капуран 2009: 31-36)
212. Буњиште код Жујинца (Булатовић и др. 2005; Булатовић 2007: 272-283)
213. Црквиште код Жујинца (Булатовић 2007: 283-284)
214. Градиште код Великог Трновца (Булатовић 2007: 170-171)
215. Ћунке код Стропског (Јовановић 1966: 321; Булатовић 2007: 139-140)
216. Кашин код Паневља (Томовић, Фидановски 2005: 21, Т. I/5-6, 8; Булатовић 2007: 101)

15. ОБРАСЦИ НАСЕЉАВАЊА У ВРАЊСКОМ ПОМОРАВЉУ

На територији која обухвата горњи слив Јужне Мораве и Пчиње евидентирано је 31 археолошко налазиште које је распоређено у 27 савремених катастарских атара. Подаци о 16 налазишта из узорка прикупљени су путем рекогносцирања, 7 су евидентирана мањим сондирањима, док су 7 налазишта ископавана обимнијим захватима. Аутор је за потребе овог рада, обишао два налазишта. На регистрованим налазиштима установљено је 15 хоризоната из ПБД, 24 хоризоната из РГД и 11 хоризоната из СГД.

Позно бронзано доба

Хоризонт ПБД евидентиран је на 15 налазишта, што представља 48% од укупног узорка у горњем току Ј. Мораве и Пчиње. Поменути налазишта су распоређена у 14 савремених катастарских атара. На четири налазишта (27%) вршена су ископавања већег обима, четири локалитета (27%) су сондирана, док су 7 налазишта (46%) документована путем рекогносцирања.

Осам налазишта припада равничарском типу насеља (53%), док је шест налазишта позиционирано на узвишењима са војно-стратешким повољностима и припада градинском типу насеља (47%). Пећинска налазишта из ПБД нису евидентиране у регији, док су две случајно откривене некрополе евидентиране у Новом Селу у области Горње и недалеко од села Лучана код Бујановца.

Осатци некрополе из Новог Села познати су само на основу описа, који указује на погребне праксе и материјал брњичке културе али пошто урна није сачувана, а добијене информације нису потврђене на терену, тако да налаз није потпуно поуздан (Булатовић 2007: 42, 242). Остаци некрополе откривене на локалитету Рецина окућница у Лучану су нешто поузданији. Ради се о налазу урне око које је било неколико облутака, коју је власник имања пронашао на дубини од око 0,8 m, приликом копања бунара (Булатовић 2007: 208, Т. LX/1). Позиција некрополе може указивати на блиске везе са истодобним насељем на потезу Ресуља, које се налази са друге стране Биначке мораве на удаљености мањој од 1 km.

Таб. 94. *Налазишта из ПБД у горњем сливу Ј. Мораве и њихово стање истражености*

Бр. Лок.	Локалитет	Насеље	Врста лок.	Истраживања	Ауторов обилазак
186	Пиљаковац	Кржинце	Насеље	СОНД	НЕ
187	Градиште	Прибој	Градина	ИСКОП	НЕ
188	Црквиште	Врањска бања	Градина	СОНД	НЕ
189	Градиште	Дубница	Градина	РЕК	НЕ
190	Градиште	Првонек	Градина	ИСКОП	НЕ
191	Градиште	Давидовац	Насеље	ИСКОП	ДА
193	Градиште	Кончуљ	Градина	ИСКОП	НЕ
194	Селиште	Сурдул	Насеље	РЕК	НЕ
195	Ресуља	Лучане	Насеље	РЕК	НЕ
196	Кале	Кршевица	Градина	ИСКОП	НЕ
197	Селиште	Љиљанце	Насеље	РЕК	НЕ
198	Ограчки дол	Копанане	Насеље	РЕК	НЕ
199	Три крушке	Клиновац	Насеље	СОНД	НЕ
200	Река	Свињиште	Насеље	РЕК	НЕ
201	Градина	Свињиште	Градина	СОНД	НЕ

Географски положај насеља из ПБД у Параћинском Поморављу показује да су четири насеља (27%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима Јужноморавске долине. Осам налазишта (53%) заузимају позиције у другој зони (II) односно у ближем залеђу моравско-вардарске долине, док су три локалитета (20%) распоређена у трећој зони (III). Једанаест налазишта директно припада хидрографској мрежи Ј. Мораве (73%), два налазишта припадају сливу Бањске реке (13%), а два сливу Пчиње (13%). Рељефна основа насеобинског окружења у четири случаја припада масиву Рујан планине (27%). Три налазишта су забележена у систему Врањских планина (20%) и исто толико (20%) у систему Коћуре. Два локалитета су смештена на обронцима Бесне Кобиле (13%), док су појединачни случајеви евидентирани на обронцима Кукавице (7%), Чемерника (7%) и Скопске Црне Горе (7%).

Шира окружења налазишта ($r = 5 \text{ km}$) у четири случајева (38%) обухватају два рељефна појаса од којих су два у долиноско-брдском (13%), а четири у брдско-планинском окружењу (27%). Окружења четири налазишта заузимају изразито планински рељеф (27%), Три Крушке код Клиновца представљају једино налазиште у изразито брдском рељефу (7%), док налазишта у изразито долиноском рељефу нису регистрована. Четири налазишта (38%) обухватају шира окружења која се готово подједнако простиру у сва три рељефна појаса (1-2-3). Висинске коте у обухватима свих окружења варирају од 315 до 1415 m, док се висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима крећу од 230 m у околини налазишта Три Крушке код Клиновца, па до 888 m у окружењу Градишта код Првонека. Просечна вариација у надморској висини на свих 15 локалитета је 573 m. На пет налазишта висинске вариације у околном рељефу су мање од 500 m и у просеку износе 370 m, док је на преосталих 10 налазишта висинска разлика већа од 500 m и у просеку износи 674 m.

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из ПБД, орјентисана је у 6 случајева претежно ка ратарству (40%), док је у 9 случајева пољопривреда била више орјентисана ка сточарству (60%). Софистициранијим разврставањем из узорка је могуће издвојити четири атара (27%) који се одликују мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском у два случаја (13%) и сточарско-ратарском пољопривредом у такође два случаја (13%).

Таб. 95. Локалитети из ПБД са топографским одликама ширег окружења

Бр. ло.	Локалитет	Поз	Речни слив	Планински систем	Рел. појас	Над. вис. окруж.
186	Пиљаковац	I	Јужноморавски	Чемерник	БРД-ПЛА	315-791
187	Градиште	I	Јужноморавски	Кукавица	ДОЛ-БРД-ПЛА	350-1210
188	Црквиште	I	Бањска река	Бесна кобила	ДОЛ-БРД-ПЛА	370-1026
189	Градиште	II	Јужноморавски	Гољак	БРД-ПЛА	450-1274
190	Градиште	III	Бањска река	Бесна кобила	ПЛА	527-1415
191	Градиште	I	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД	380-937
193	Градиште	II	Јужноморавски	Врањске пл.	ПЛА	405-880
194	Селиште	III	Јужноморавски	Коћура	ПЛА	600-1282
195	Ресуља	II	Јужноморавски	Ск. Црна Гора	ДОЛ-БРД-ПЛА	400-780
196	Кале	II	Јужноморавски	Рујан	ДОЛ-БРД	390-680
197	Селиште	II	Јужноморавски	Рујан	ДОЛ-БРД-ПЛА	390-939
198	Ограчки дол	III	Јужноморавски	Коћура	ПЛА	630-1303
199	Три крушке	II	Јужноморавски	Коћура	БРД	410-640
200	Река	II	Пчињски	Рујан	БРД-ПЛА	460-986
201	Градина	II	Пчињски	Рујан	БРД-ПЛА	460-986

У окружењима 12 налазишта уочена је заступљеност једног или више минералних ресурса (80%). Евидентирана су лежишта глине (GL), минерални извори (MI), слатине (NaCl₂), смрдани (S), лежишта калаја (Sn), бабра (Cu), олова (Pb) и гвожђа (Fe), као и лежиште пигмената, односно цинабарита (Hg). Осам налазишта (186-87, 189-190, 195, 200-201) својим атарима заузимају металичне ресурсе (53%), међу којима се издвајају четири атара (27%) на којима су регистрована лежишта гвожђа (186-87, 189-190³¹²). Лежишта калаја регистрована су у ширем окружењу четири налазишта (195, 193, 200-01³¹³), док су лежишта бабра и олова забележена једино у околини Градишта код Дубнице³¹⁴. Преосталих 7 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (47%). У атарима четири налазишта (27%) евидентирани су слатине или слани извори (187, 191, 195, 199), док су топоними везани за изворе сумпора регистровани у окружењима Кржинца, Првонека и Клиновца³¹⁵. Такође четири атара (191, 193, 196, 199) у својој околини имају значајнија лежишта глине (Vukanović i dr. 1977: 43, 45). Лежишта пигмената, односно цинабарита регистровани су у брдима између В. Трновца и Брезнице, тачније у околини Ресуље код Лучана и Градишта код Кончуља (13%) (Vukanović i dr. 1977: 42). Термоминерални извори су регистровани једино у атару Црквишта код Врањске бање.

Сва металична лежишта су позиционирана у најдаљој трећој зони од налазишта, односно у ширем окружењу налазишта (до 5 km удаљености), осим у случају Ресуље код Лучане где је лежиште касерита (Sn) позиционирано у ужем окружењу налазишта. Са друге стране неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у три случаја, а представљени су глиништима (199), термоминералним изворима (188) и засољеним

³¹² О лежиштима гвожђа у околини поменутих налазишта, детаљније: Антула 1900: 62-65; Babović i dr. 1977: 45; Vukanović i dr. 1977: 42.

³¹³ О лежиштима калаја у околини поменутих налазишта, детаљније: Vukanović i dr. 1977: 41-42; Јовановић 1990: 347; Maldenović 2017: 16.

³¹⁴ О лежиштима калаја у околини поменутих налазишта, детаљније: Vukanović i dr. 1977: 41-42.

³¹⁵ О положају потеза са називом Смрдан, Смрдљан и Смрдљиво, у врањској регији детаљније: Трифуноски 1963: 20, 111, 127.

земљиштима (195). Сва остала неметалична лежишта су позиционирана у ширем окружењу локалитета.

Таб. 96. Локалитети са пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окруж.

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоприв. оријентација	Минерална лежишта	Позиција лежишта
186	Пиљаковац	I	СТО-РАТ	Fe	3
187	Градиште	I	РАТ-СТО	Fe / NaCl	3 / 3
188	Црквиште	I	СТО-РАТ	MI	1
189	Градиште	II	РАТ-СТО	Cu / Pb / Fe	3 / 3 / 3
190	Градиште	III	СТО	Fe	3
191	Градиште	I	РАТ	NaCl / Gl	3 / 3
193	Градиште	II	СТО	Hg / GL / Sn	3 / 3 / 3
194	Селиште	III	СТО	/	/
195	Ресуља	II	РАТ	NaCl / Sn / Hg	1 / 2 / 3
196	Кале	II	РАТ	Gl	/
197	Селиште	II	СТО	/	/
198	Ограчки дол	III	СТО	/	/
199	Три крушке	II	РАТ	Gl / NaCl	1 / 3
200	Река	II	СТО	Sn	3
201	Градина	II	СТО	Sn	3

Доминантна рељефна конфигурација у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) уакзује да су 10 налазишта (67%) формирана у претежно планинском рељефу. Рељефно окружење 6 налазишта (40%) заузима претежно брдски предео, док је уже окружење Црквишта код Врањске Бање (7%) заузима претежно долињски рељеф. Софистициранијом диференцијацијом установљено је да су окружења пет налазишта смештена у брдско-долињском рељефу (33%), док је једино Грдиште код Прибоја у планинско-долињском окружењу (7%). Градиште код Дубнице (7%) је смештено у планинско-брдском, а Црквиште код Врањске Бање (7%) у долињско-планинском рељефу. У ужим окружењима шест локалитета преовладава готово искључиво планински рељеф (40%), док у ужем атару Пиљаковца код Кржинца (7%) доминира искључиво брдски рељеф.

Рејони налазишта кроз која пролазе искључиво магистрални правци забележени су у четири случаја (27%). Два налазишта (13%) гравитирају ка регионалним правцима, док кроз рејоне 8 налазишта (53%) циркулишу једино локални путеви. Једино је локалитет Ресуља код Лучана (7%) издвојен као позиција у чијем рејону се налазе раскршћа магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ).

Локалитети са хоризонтом ПБД у горњем сливу Ј. Мораве и Пчиње најчешће гравитирају ка два речна тока што је евидентирано у 8 случајева (53%), док се налазишта која гравитирају ка три речна тока срећу у два случаја (13%). Преосталих пет локалитета (33%) гравитира само ка једном речном току. Четири налазишта је позиционирано у близини Ј. Мораве, док се Градиште код Кончуља налази у клисури Биначке Мораве која је овде сврстана у регионални ток. Свих преосталих 10 локалитета се налази уз неки од од локалних токова, односно поред мањих река (3) и потока (4).

Издвојена су два од четири налазишта (50%) поред пловних река (187, 191) која се налазе у непосредној близини речног прелаза преко Ј. Мораве. Мост у оба случаја представља данашњи главни прелаз преко Ј. Мораве.

Таб. 97. Локалитети са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Рељеф (2,5 km)	Путни правци	Река	Реч. прел.	Хидрографија
186	Пиљаковац	БРД	МАГ	1/4	/	КЛИС/УШЋ/МЕА-с
187	Градиште	ПЛА-ДОЛ	МАГ	4/1	Мост	КЛИС/УШЋ
188	Црквиште	ДОЛ-ПЛА	ЛОК	3	/	КЛИС/МЕА-у
189	Градиште	ПЛА-БРД	ЛОК	4/4	/	МЕЋ
190	Градиште	ПЛА	ЛОК	3/4	/	КЛИС/УШЋ
191	Градиште	БРД-ДОЛ	МАГ	3/1/3	Мост	МЕЋ/УШЋ
193	Градиште	ПЛА	МАГ	2	/	КЛИС/МЕА-у/УШЋ
194	Селиште	ПЛА	ЛОК	3	/	КЛИС
195	Ресуља	БРД-ДОЛ	МАГ	4/1	/	МОЧ/УШЋ
196	Кале	БРД-ДОЛ	РЕГ	3/4	/	МЕЋ/УШЋ
197	Селиште	БРД-ПЛА	ЛОК	4/4	/	ИЗВ/МЕЋ
198	Ограчки дол	ПЛА	ЛОК	4	/	УШЋ
199	Три крушке	БРД-ДОЛ	РЕГ	3	/	УШЋ
200	Река	ПЛА	ЛОК	4/4/4	/	МЕЋ/УШЋ
201	Градина	ПЛА	ЛОК	4/4	/	УШЋ

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из ПБД у горњем сливу Ј. Мораве издвајају су у виду појава попут ушћа, међуречја, меандра, мочвара, извора воде и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу саджи по две (187-88, 190-91, 195-97, 200) или три (186, 193) хидрографске појаве. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен на 11 налазишта (73%). Три локалитета су позиционирана уз меандре, међу којима се издваја један на спољном луку меандра (7%), и два у унутрашњем луку меандра (13%). Из наведеног произилази да су насељеници у преосталих 12 случајева (80%) заузимали насеља поред равних речних токова. Шест налазишта (33%) се налази између два блиска паралелна тока, односно међуречја (186, 188, 193-4), док су 6 налазишта су везана за клисуре (40%). У близини Ресуље константована је мочвара (7%), док је Селиште код Љиљанца везано за извор воде (7%).

Избор геоморфолошке формације за подизање насеља је у 12 случајева (80%) везан за падинске облике рељефа, док су преостала три локалитета подизана на флувијалним облицима рељефа (20%). Софистициранијом селекцијом могуће је издвојити 12 локалитета (46%) на терену са падинама већег нагиба (Д2). Налазишта на флувијалним облицима рељефа су у два случаја (13%) позиционирана у алувијалним равницама (ФЛ4), док је Градиште код Давидовца једино смештено на речној тераси.

Литолошку подлогу 10 налазишта (67%) чине комплекси мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, три налазишта (27%) су на на флувијалним наслагама, једно је на језерским наслагама (7%), а једно на комплексима средње чврстих до веома чврстих магматских и ултрамафитских стена (7%). Софистициранијом поделом издвајамо четири локалитета (27%) постављена на високо кристалним метаморфним стенама (СС4) и исто толико (27%) је на на ниско кристаластим метаморфним стенама (СС5). Градиште код Прибоја је на пирокласитима (СС3), док је Кале код Кршевице једино налазиште (7%) на флишоликом стенском комплексу (СС2). Црквиште код Врањске Бање (7%) је на хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН1), док је Селиште код Љиљанца (7%) једино позиционирано на комплексу гранита и гранодиорита (МС2). Сва три налазишта на флувијалним наслагама су смештена на различитим литогенетским врстама, међу којима је Градиште код Давидовца на алувијалном седиментном

комплексу (ФН1), Ресуља код Лучана на алувијално-пролувијалним седиментима, а Три крушке код Клиновца на пролувијалним седиментима.

Таб. 98. Геоморфолошка, литолошка и педолошка подлога на налазиштима из ПБД са надморском висином, врстом и позицијом

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Врста налазишта	Поз.
186	Пиљаковац	Д2	СС/5	/	340	Насеље	I
187	Градиште	Д2	СС/3	/	540	Градина	I
188	Црквиште	Д2	ЈН/1	/	480	Градина	I
189	Градиште	Д2	СС/4	/	790	Градина	II
190	Градиште	Д2	СС/5	/	700	Градина	III
191	Градиште	ФЛ1	ФН/4	/	390	Насеље	I
193	Градиште	Д2	СС/4	/	475	Градина	II
194	Селиште	Д2	СС/5	/	760	Насеље	III
195	Ресуља	ФЛ4	ФН/2	/	405	Насеље	II
196	Кале	Д2	СС/2	/	450	Градина	II
197	Селиште	Д2	МС/2	/	550	Насеље	II
198	Ограчки дол	Д2	СС/5	/	680	Насеље	III
199	Три крушке	ФЛ4	ФН/9	/	420	Насеље	II
200	Река	Д2	СС/4	/	520	Насеље	II
201	Градина	Д2	СС/4	/	735	Градина	II

Просечна надморска висина у врањској регији износи 480 m надморске висине, док просечна висина у алувијалној равани Јужне Мораве износи око 365 m. Надморска висина самих налазишта креће се од 340 m на налазишту Пиљаковац код Кржинце па до 790 m на локалитету Градиште код села Дубнице, тако да у области не постоје налазишта на котима испод 300 m н.в. Евидентирана су два налазишта (13%) позиционирана на котима између 300 и 400 m н.в. и пет налазишта на котима између 400 и 500 m н.в. Преосталих 8 локалитета смештено је на надморским висинама изнад 500 m, међу којима се издваја група од три налазишта на висинама између 500 и 600 m и група коју чине пет локалитета на котима између 680 и 790 m н.в. Просечна надморска висина свих 15 налазишта у Врањској регији износи 549 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом ПБД у лесковачкој котлини утврђени су за свега 7 локалитета. Измерене површине се крећу од 0,5 до 2 ha, тако да све измерене површине припадају групи локалитета са најмањим заузетим простором (испод 3 ha). Најмања површина (око 0,5 ha) измерена је на платоу локалитета Кале код Кршевице, као и на налазиштима Градина и Река код Свињишта (Булатовић 2007: 210, 253, 255; Капуран 2009: 44). Највећу површину (2 ha) има локалитет Градиште код Кончуља (Булатовић 2007: 178). Није утврђено ниједно једнослојно налазиште са измереном површином. На основу свега наведеног произлази да просечна површина налазишта из ПБД у сливу Врањског Поморавља и Пчиње износи 0,9 ha.

Грађевинске структуре из ПБД су регистроване на локалитетима попут Градишта код Прибоја, Градишта код Кончуља, Градине код Свињишта, Кале код Кршевице и Пиљаковца код Кржинца. Приликом истраживања Прибојског Градишта константовани су остаци каменог одбранбеног бедема и приступне куле на улазу (пречника 10 m), док су остаци стамбене архитектуре регистровани само у виду велике количине лепа који је горео (Vukmanović, Rorović 1982; Капуран 2009: 70-72). Одбранбена архитектура на градишту у Кончуљу указује на одбранбени ров око кога су подигнути заштитни зидови

од два реда дрвених стубова између којих је набијана земља, док је њихова основа фундирана ломљеним каменом (Капуран 2009: 57-59). На локалитету Градина код Свињишта регистрован је бедем, одбранбени ров, земуница (1,6 x 1,2) и правоугаони надземни објекат на изнивелисаној основи стене³¹⁶ (Bulatović, Kapuran 2007; Капуран 2009: 42-56; Вукадиновић и др. 2009). Архитектонски остаци из ПБД на локалитету Кале код Кршевице су вероватно нејваћим делом девастирани интервенцијама из хеленистичког периода али је откривена полуземуница (49 m²) испод слоја нивелације, свакако потврдила постојање насеља у хоризонту са доминацијом материјала брњичке културне групе (Булатовић 2005: 176; Капуран 2009: 65-67). У Пиљаковцу код Кржинца регистрован је доста девастиран надземни стамбени објекат, вероватно квадратне основе са темељима од камена и зидовима од плетера и лепа (4 x 2 m) (Капуран 2009: 76).

Таб. 99. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из ПБД

Бр. ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (ha)	Грађ. Стр.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
186	Пиљаковац	Насеље	?	кућа	/	1	1	2	3	/
187	Градиште	Градина	1	бедем/кула/леп	/	/	1	/	/	1
188	Црквиште	Градина	1	?	црква/гробље	/	1	2	/	1
189	Градиште	Градина	?	/	/	/	1	/	/	/
190	Градиште	Градина	?	?	тврђава	/	1	2	/	2
191	Градиште	Насеље	?	/	гробље	1	1	/	3	1
193	Градиште	Градина	2	бедем/ров/леп	тврђава	2	1	2	/	2
194	Селиште	Насеље	?	/	бачије	/	1	/	/	/
195	Ресуља	Насеље	1	/	гробље	/	1	2	/	/
196	Кале	Градина	0,5	кућа/ров(?)	црква	/	1	2	3	1
197	Селиште	Насеље	?	/	бачије	/	1	/	/	/
198	Ограчки дол	Насеље	?	?	бачије	1	1	2	/	/
199	Три крушке	Насеље	?	/	/	1	1	2	/	2
200	Река	Насеље	0,5	/	гробље	/	1	2	/	/
201	Градина	Градина	0,5	бедем/ров/куће	бачије	/	1	2	/	1

Савремени или историјски познати објекти и места са традицијом у непосредној близини налазишта из ПБД документовани су на 11 налазишта (73%). Једино се у близини Врањске Бање срећу заједно гробље и црква, док се на свим осталим локалитетима јавља по једна врста објеката са традицијом. На поменутих налазиштима могуће је издвојити објекте утилитарне традиције (190, 193-94, 197-98, 201), сепулкарног (188, 191, 195, 200) или религијског (196, 200) значаја. Праисторијски остаци градишта у Кончуљу и Првонеку (13%) евидентирани су у оквирима тврђава са вишевековном стратешко-дефанзивном функцијом током историјских периода. Локалитети у атарима Љиљанца, Сурдула, Свињишта и Копањане позиционирани су у непосредној близини бачија (27%), док се налазишта код Врањске бање, Давидовца, Свињишта и Лучана

³¹⁶ Приликом ископавања бедема установљене су две фазе градње од којих је старија везана за брњичку културу (Вг С - На А1/2), док се млађа фаза везује за период жигосане керамике (На В). Хронолошка позиција кућа и осталих архитектонских објеката није поуздано дефинисана (Bulatović, Kapuran 2007: 13-14; Вукадиновић и др. 2009: 319; Bulatović et al. 2018a: 124-125).

(27%) налазе у близини гробља. Поред цркви позиционирана су једино налазишта код Врањске Бање и Кршевице (13%).

Заједнице ПБД у горњем сливу Ј. Мораве ретко заузимају простор са традицијом насељавања из старијих периода, што је потврђено на свега пет локација (33%). На два налазишта је заступљен слој из средњег бронзаног доба (191, 193) (Булатовић 2007: 167, 178-180; Петковић 2016) док су остали старији хоризонти попут старијег/средњег неолита, раног и позног енеолита, раног бронзаног доба, регистровани у појединачним случајевима (186, 193, 198-99) (Булатовић, Митровић 1997; Булатовић 2007: 74-83, 178-194, 202-225). При томе се једино на Градишту код Кончуља јављају два старија слоја (Булатовић 2007: 178-194), док је на свим осталим налазиштима регистрован само један старији хоризонт. Налазишта са хоризонтом РГД (186, 188, 190, 193, 195-96, 198-201) документована су у 10 случајева (67%), док је хоризонт из СГД документован само на три локалитета (186, 191, 196) (20%). Међу набројаним истичу се Кале код Кршевице и Пиљаковац код Кржинце као локалитети који садрже материјал из сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД) (Булатовић 2005: 175-190; 2007: 74-83, 210-217). Хоризонти из млађег гвозденог доба и историјских периода су утврђени на 8 налазишта из узорка (53%). На 8 налазишта (187-88, 190-91, 193, 196, 199, 201) је регистрован хоризонт из антике (47%) (Јовановић 1965: 221-231; 1966: 315-324; Митровић 2010: 31-90), док је на три налазишта (190, 193, 199) присутан материјал из латена (20%) (Булатовић 2007: 51-56). Једино налазиште са остацима из средњег века регистровано је на Црквишту у Врањској Бањи (7%) (Радичевић и др. 2004).

Рано гвоздено доба

Хоризонт РГД заступљен је на 24 налазишта, која су распоређена у 22 савремених катастарских атара. Половина налазишта из узорка (50%) је документовано путем археолошке проспекције, а половина путем ископавања (50%). Пет локалитета је ископавано обимнијим захватима (21%), док су 7 налазишта тестирана мањим сондирањима (29%). Остаци некропола из РГД нису поуздано потврђени тако да су сва налазишта приписана насеобинским формацијама. У узорку се издваја 16 насељаравничарског типа (67%) и 8 насеља градинског типа (33%), док пећинска налазишта за сада нису документована у анализираној регији.

Географски положај откривених насеља из РГД у односу на Моравско-вардарску долину показује да су 9 насеља (37%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима јужноморавске и моравичке долине. Налазишта у ближем залеђу (II) поменуте долине, регистрована су у 10 случајева (42%), док су локалитети из дубоког залеђа (III) регистровани у пет случаја (21%).

Седамнаест налазишта (71%) се налази поред речних токова који директно припадају јужноморавском сливу, док по два налазишта припадају сливу Ветернице (8%), Бањске реке (8%) и Пчиње (8%). Једино је налазиште код Градског стадиона у Сурдулици приписано сливу реке Врле (4%).

Релјефна основа 6 налазишта (25%) припада обронцима Врањских планина, док је систему планине Рујан приписано пет налазишта (21%). Три налазишта припадају масиву Кукавице (12%), а три (12%) су смештена на масиву Коћуре. Бесна Кобила (8%), Скопска Црна гора (8%) и Варденик (8%) у својим системима имају по два налазишта. Једино се Пиљаковац код Кржинца (4%) налази на ЈЗ обронцима Чемерника.

Таб. 100. *Налазишта из РГД у горњем сливу Ј. Мораве и њихово стање истражености*

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
186	Пилџаковац	Кржинце	Насеље	СОНД	НЕ
188	Црквиште	Врањска бања	Градина	СОНД	НЕ
190	Градиште	Првонек	Градина	ИСКОП	НЕ
192	Црквиште	Давидовац	Насеље	ИСКОП	ДА
193	Градиште	Кончуљ	Градина	ИСКОП	НЕ
195	Ресуља	Лучане	Насеље	РЕК	НЕ
196	Кале	Кршевица	Градина	ИСКОП	НЕ
198	Ограчки дол	Копањане	Насеље	РЕК	НЕ
199	Три крушке	Клиновац	Насеље	СОНД	НЕ
200	Река	Свињиште	Насеље	РЕК	НЕ
201	Градина	Свињиште	Градина	СОНД	НЕ
202	Градски стадион	Сурдулица	Насеље	РЕК	НЕ
203	Њива Стоиљковића	Големо Село	Насеље	РЕК	НЕ
204	Градиште	Големо Село	Градина	РЕК	НЕ
205	Имање С. Николић	Репинце	Насеље	РЕК	НЕ
206	Меаниште	Ранутовац	Насеље	ИСКОП	НЕ
207	Доњи Јасен	Карадник	Насеље	РЕК	НЕ
208	Чесма	Турија	Насеље	РЕК	НЕ
209	Раскрсја	Русце	Насеље	РЕК	НЕ
210	Каљаја	Буштрање	Градина	СОНД	НЕ
211	Каципуп	Ораовица	Градина	СОНД	НЕ
212	Буњиште	Жујинце	Насеље	СОНД	НЕ
215	Ћунке	Стропско	Насеље	РЕК	НЕ
216	Кашин	Паневље	Насеље	РЕК	НЕ

Шира окружења ($r = 5 \text{ km}$) у којима доминира једноличан пејзаж евидентирана су на свега пет налазишта (21%), где се у четири случаја (17%) издваја планински, а у једном брдски (4%), док налазишта са искључиво равничарским рељефом нису забележена. Са друге стране 10 налазишта (42%) обухватају околину у којој доминирају два рељефна појаса односно у пет случајева (21%) окружење подразумева мешовит долиנסко-брдски рељеф (1-2), а у пет случајева (21%) брдско-планинско окружење (2-3). Већина налазишта захвата окружења која нагињу ка сва три рељефна појаса (1-2-3), што је забележено у 9 случајева (37%). Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 315 до 1415 m. Висинске разлике од најниже до највише тачке у окружењима варирају од 225 m атару Буњишта код Жујинца, па све до 888 m висинске разлике у окружењу налазишта Градиште код Првонека. Шири окружења 9 налазишта се налазе на теренима чија је разлика у хипсометријској скали мања од 500 m н.в. На овим локалитетима висинске вариације су у просеку 379 m. На преосталих 15 налазишта висинске вариације су веће од 500 m н.в. и у просеку износе 625 m. Просечна хипсометријске вариације у окружењима свих локалитета из РГД у Врањској регији износи 532 m.

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из РГД, орјентисана је у 6 случајева претежно ка ратарству (25%), док је у преосталих 18 случајева привредна орјентација више окренута ка сточарству (75%). Софистициранијим разврставањем из узорка, могуће је издвојити четири атара који се

одликују мешовитом пољопривредом, односно ратарско-сточарском у два случаја (8%) и сточарско ратарском такође у два случаја (8%).

Таб. 101. Локалитети из РГД са њиховим топографским одликама ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рел. појас	Над. вис. окруж.
186	Пиљаковац	I	Јужноморавски	Чемерник	БРД-ПЛА	315-791
188	Црквиште	I	Бањска река	Бесна кобила	ДОЛ-БРД-ПЛА	370-1026
190	Градиште	III	Бањска река	Бесна кобила	ПЛА	527-1415
192	Црквиште	I	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД	380-937
193	Градиште	II	Јужноморавски	Врањске пл.	ПЛА	405-880
195	Ресуља	II	Јужноморавски	Ск. Црна Гора	ДОЛ-БРД-ПЛА	400-780
196	Кале	II	Јужноморавски	Рујан	ДОЛ-БРД	390-680
198	Ограчки дол	III	Јужноморавски	Коћура	ПЛА	630-1303
199	Три крушке	II	Јужноморавски	Коћура	БРД	410-640
200	Река	II	Пчињски	Рујан	БРД-ПЛА	460-986
201	Градина	II	Пчињски	Рујан	БРД-ПЛА	460-986
202	Градски стадион	II	Врлички	Варденик	ДОЛ-БРД-ПЛА	470-1070
203	Њива Стоиљковића	III	Ветернички	Врањске пл.	ДОЛ-БРД-ПЛА	460-970
204	Градиште	III	Ветернички	Кукавица	БРД-ПЛА	430-1086
205	Имање С. Николић	I	Јужноморавски	Кукавица	ДОЛ-БРД-ПЛА	326-815
206	Меаниште	I	Јужноморавски	Кукавица	ДОЛ-БРД-ПЛА	365-1158
207	Доњи Јасен	I	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД	380-937
208	Чесма	II	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД-ПЛА	405-880
209	Раскрсја	III	Јужноморавски	Коћура	ПЛА	600-1130
210	Каљаја	II	Јужноморавски	Рујан	БРД-ПЛА	430-805
211	Каципуп	II	Јужноморавски	Ск. Црна Гора	ДОЛ-БРД-ПЛА	440-1027
212	Буњиште	I	Јужноморавски	Рујан	ДОЛ-БРД	425-650
215	Ћунке	I	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД	375-1066
216	Кашин	I	Јужноморавски	Варденик	ДОЛ-БРД-ПЛА	360-970

У окружењима 22 налазишта документована је заступљеност једног или више минералних ресурса (92%). Евидентирани су минерални извори воде (MI), слатине (NaCl), смрдани (S), лежишта глине (GL), гвожђа (Fe), калаја (Sn) и цинабарита (Hg). Истичу се 6 налазишта која у својим окружењима имају по три лежишта минералних сировина (195, 199, 203-04, 206, 208) и још 6 локалитета са по два лежишта (186, 188, 190, 192, 193, 207), док преосалих 10 налазишта има само по један забележени ресурс. Четрнаест налазишта (186, 190, 193, 195, 200-04, 206, 208, 210-212) својим атарима заузимају металичне ресурсе (58%). Преосталих 8 налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (32%), док се у 13 атара (54%) неметалични и металични ресурси јављају комбиновано.

У оквирима 8 атара (193, 195, 200-01, 208, 210-12) (33%) регистрована су лежишта калаја (Sn), а у окружењима преосталих 6 налазишта (186, 190, 202-04, 206) (25%) лежишта гвожђа (Fe). Окружења пет налазишта (200-01, 210-12) орјентисана су ка искључиво ка лежишима калаја с обзиром да их не прати ниједан други минерални ресурс, док је окружење Градског стадиона код Сурдулице орјентисано само ка лежишту гвожђа.

Таб. 102. Локалитети РГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Пољоп. оријентација	Врста минералног лежишта	Поз. ресурса
186	Пилџаковац	I	СТО-РАТ	S / Fe	2 / 3
188	Црквиште	I	СТО-РАТ	MI / S	1 / 3
190	Градиште	III	СТО	S / Fe	2 / 3
192	Црквиште	I	РАТ	NaCl / Gl	2 / 3
193	Градиште	II	СТО	Hg / GL / Sn	3 / 3 / 3
195	Ресуља	II	РАТ	NaCl / Sn / Hg	1 / 2 / 3
196	Кале	II	РАТ	Gl	/
198	Ограчки дол	III	СТО	/	/
199	Три крушке	II	РАТ	Gl / NaCl / S	1 / 3 / 3
200	Река	II	СТО	Sn	3
201	Градина	II	СТО	Sn	3
202	Градски стадион	II	СТО-РАТ	Fe	3
203	Њива Стоиљковића	III	СТО	Fe / NaCl / S	3 / 3 / 3
204	Градиште	III	СТО	Fe / NaCl / S	3 / 3 / 3
205	Имање С. Николић	I	СТО-РАТ	/	/
206	Меаниште	I	РАТ	Fe / Gl / NaCl	3 / 3 / 3
207	Доњи Јасен	I	РАТ	Gl / Hg	3 / 3
208	Чесма	II	РАТ	NaCl / Hg / Sn	2 / 3 / 3
209	Раскрсја	III	СТО	S	3
210	Каљаја	II	СТО-РАТ	Sn	3
211	Каципуп	II	РАТ	Sn	3
212	Буњиште	I	РАТ-СТО	Sn	3
215	Ћунке	I	РАТ-СТО	NaCl / GL	2 / 3
216	Кашин	I	СТО	NaCl	3

Неметалични ресурси су документовани у окружењима 16 налазишта (67%) (186, 188, 190, 192-93, 195-96, 199, 203-04, 206-09, 215-16). Извори соли или слатине су евидентирани у окружењима (192, 195, 199, 203-04, 206, 208, 215-16) 9 налазишта (37%), док су извори сумпора³¹⁷ регистровани у окружењима (186, 188, 190, 199, 203-04, 209) 7 локалитета (29%). Значајнија лежишта глине и каолина забележена су у окружењима (192-93, 196, 199, 206-07, 215) 7 налазишта (29%), док су лежишта пигмената односно цинабарита евидентирана у окружењима (193, 195, 207-08) четири налазишта (17%). Термоминерални извор воде се среће једино у близини Црквишта код В. Бање (4%).

Највећи део металичних лежишта је позициониран у ширим атарима налазишта ($r = 2,5 - 5 \text{ km}$), док изузетак представљају Буњиште код Жујинца и Градина код Свињишта где су лежишта калаја (Sn) регистрована у ужем окружењу локалитета ($r = 2,5 \text{ km}$). Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани су у три случаја, а представља их извор соли на потезу Слатина код Ресуље, термоминерални извор код Црквишта у Врањској Бањи и глиниште код локалитета Три крушке у Клиновцу.

На основу доминантне рељефне конфигурације у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5 \text{ km}$) можемо издвојити 13 налазишта (54%), чије површине највећим делом обухватају брдске пределе, међу којима се издвајају 10 локација (42%) са

³¹⁷ О положају потеза са називом Смрдан и сличним изведеницама у врањској регији детаљније: Николић 1904: 171; Трифуноски 1963: 20, 127; 1964: 96.

мешовитим брдско-долинским рељефом. Поред брдских издвајају се 9 локалитета (38%) чија ужа окружења претежно обухватају планинске пределе, међу којима су три смештена у мешовитом планинско-брдском рељефу (13%). Локалитети са претежно долинским окружењем су најређе заступљени са свега три локалитета (13%), од којих два заузимају мешовит долинско-планински пејзаж (8%).

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци (МАГ) забележени су у 9 случајева (38%). Налазишта у чијим рејонима пролазе једино регионални правци (РЕГ) забележени су у пет случајева (21%), док је преосталих 9 налазишта (38%) ограничено на локалне правце (ЛОК). Једино је локалитет Ресуља код Лучана (7%) издвојен као позиција у чијем рејону се налазе раскршћа магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ).

Таб. 103. Локалитети из РГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. прел.	Хидрографија
186	Пиљаковац	МАГ	БРД	1/4 Ј. Морава	/	КЛИС/УШЋ/МЕА-с
188	Црквиште	ЛОК	ДОЛ-ПЛА	3 Бањска р.	/	КЛИС/МЕА-у
190	Градиште	ЛОК	ПЛА	3/4 Бањска р.	/	КЛИС/УШЋ
192	Црквиште	МАГ	БРД-ДОЛ	3/1 Давидовачка р.	мост	УШЋ
193	Градиште	МАГ	ПЛА	2 Биначка М.	/	КЛИС/МЕА-у/УШЋ
195	Ресуља	МАГ-РЕГ	БРД-ДОЛ	4/1 Локални ток	/	МОЧ/УШЋ
196	Кале	РЕГ	БРД-ДОЛ	3/4 Кршевичка р.	/	МЕЋ/УШЋ
198	Ограчки дол	ЛОК	ПЛА	3/4 Копањанска р.	/	УШЋ
199	Три крушке	РЕГ	БРД-ДОЛ	3/4 Кршевичка р.	/	УШЋ
200	Река	ЛОК	ПЛА	4/4/4 Лок. токови	/	МЕЋ/УШЋ
201	Градина	ЛОК	ПЛА	4/4 Лок. токови	/	УШЋ
202	Градски стадион	РЕГ	БРД-ДОЛ	2 Врла	/	МЕЋ
203	Њ. Стоиљковића	РЕГ	БРД-ДОЛ	2 Ветерница	/	КЛИС
204	Градиште	РЕГ	ПЛА-БРД	2/3/4 Ветерница	/	КЛИС/МЕЋ/МЕА-с
205	Им. С. Николић	МАГ	БРД-ДОЛ	1/4/4 Ј. Морава	газ	КЛИС/МЕЋ
206	Меаниште	МАГ	БРД-ДОЛ	4/1 Локални ток	/	МЕЋ/УШЋ/МЕА-у
207	Доњи Јасен	ЛОК	БРД-ДОЛ	4 Локални ток	/	РАВ
208	Чесма	МАГ	БРД-ДОЛ	4 Локални ток	/	ИЗВ
209	Раскреја	ЛОК	ПЛА	4 Локални ток	/	РАЗ/ИЗВ
210	Каљаја	ЛОК	ПЛА-БРД	4/4 Лок. токови	/	РАЗ/МЕЋ/ИЗВ
211	Каципуп	МАГ	ДОЛ-ПЛА	3 Ораовичка р.	/	РАВ
212	Буњиште	МАГ	ДОЛ	3/4 Моравица	/	ИЗВ/МЕЋ
215	Ћунке	ЛОК	БРД	4 Локални ток	/	ИЗВ
216	Кашин	МАГ	БРД-ДОЛ	4/1 Локални ток	/	МЕЋ/УШЋ/МЕА-у

Локалитети са хоризонтом РГД у 9 случајева (37%) гравитирају ка једном речном току, док се локалитети усмерени на два речна тока срећу у 12 случајева (50%). Налазишта која су орјентисана ка три речна тока се срећу у три случаја (13%). Шест налазишта (25%) гравитира ка току Јужне Мораве, док су четири налазишта (17%)

позиционирана у близини регионалних токова³¹⁸. Налазишта окренута искључиво ка локалним токовима треће (3) и четврте (4) категорије забележена су у 13 случајева (54%). Речни прелаз преко Ј. Мораве забележен је у близини налазишта код Репинца где постоји речни газ, док у близини Црквишта код Давидовца постоји мост.

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта из РГД у сливу Врањског Поморавља и Пчиње издвојене су у виду појава попут речних ушћа, међуречја, развођа, меандра, извора, мочвара и клисура. Поједина налазишта смештена су на терену који у своме пејзажу садржи три (186, 190, 193, 204, 206, 210, 216) или две (188, 196, 200, 205, 209, 212) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа, који је забележен у 12 случајева (50%). Поред ушћа налазишта често заузимају зону међуречја, што је забележено у 8 случајева (33%). Налазишта на меандрима регистрована су у 6 случајева (25%), од којих су 4 смештена у унутрашњој страни меандровог лука (17%). На основу наведеног произилази да су насељеници у преосталих 18 случајева насељавали простор поред равних речних токова (75%). Седам налазишта (29%) је смештено у клисури или на њеном почетку, док су налазишта на развођима евидентирана у свега два случаја (8%). Локалитети са изворима у својој близини забележена су у 5 случајева (21%), док је у близини мочваре (4%) једино локалитет Ресуља код Лучана.

Најчешћи избор геоморфолошке формације за подизање насеља представљају падинско-језерски облици рељефа који представљају подлогу на 18 налазишта (75%), док су флувијални облици рељефа заступљени на преосталих 6 налазишта (25%). Софистициранијим издвајањем установљено је да су три налазишта (13%) на благим (Д1), док су чак 13 (54%) локалитета на стрмим падинама (Д2). Локалитет Чесма код Турије се налази на пролувијалном застору (33%), а Доњи јасен код Карадника на маринско-лимничкој тераси. Четири налазишта (17%) је оформљено на алувијалној равни (ФЛ4), а два (8%) на речним терасама (ФЛ1).

Литолошку подлогу 13 налазишта (54%) чине комплекси мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, 7 налазишта (29%) су на на флувијалним наслагама, док су четири локалитета на језерским наслагама (17%). Софистициранијом поделом издвајамо 7 локалитета (29%) постављена на високо кристалним метаморфним стенама (СС4), пет налазишта (21%) је на на ниско кристаластим метаморфним стенама (СС5), док су два (8%) на флишу и флишоликом стенском комплексу (СС2). Сва четири налазишта (17%) на језерским наслагама позиционирана су на хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН1). Налазишта на флувијалним наслагама су у три случаја (13%) смештена на алувијалном седиментном комплексу из фације корита (ФН2). Црквиште код Давидовца је на алувијално-пролувијалним седиментима (ФН4), локалитет Кашин код Паневља је на речно-терасним седиментима (ФН6), а Чесма код Турије на и Три крушке код Клиновца на пролувијалним седиментима (ФН8/9).

Надморска висина самих налазишта креће се од 340 m на локалитету Пиљаковац код Кржнице до 760 m на локалитету Раскрсја у околини Русца. Налазишта чије коте не прелазе 400 m н.в. забележена су у 5 случајева (21%), док се 11 локалитета (46%) налазе на котима између 400 и 500 m н.в. Преосталих 8 налазишта (25%) се налазе на надморским висинама изнад 500 m н.в. односно четири су на висинама између 500 и 700 m н.в., а четири на висинама преко 700 m н.в.

Површине локалитета са хоризонтом РГД су утврђени за 8 локалитета (33%). Измерене површине се крећу од 0,5 до 3 ha, тако да сви локалитети припадају групи најмањих насеља (испод 3 ha). Највећа површина измерена је на локалитету Чесма у

³¹⁸ Градски стадион у Сурдулици се налази у близини реке Врле, Градиште код Кончуља је у клисури Биначке Мораве, док се Градиште и Њива Стојиљковића код Големог села се налазе недалеко од тока Ветернице.

Турији (Булатовић 2007: 198), док су површине од око 0,5 ха измерене на Локалитетима Кале код Кршевице, Градина и Река код Свињишта (Булатовић 2007: 210, 253, 255; Капуран 2009: 44). Није утврђено ниједно једнослојно налазиште са измереном површином, тако да просечна површина налазишта износи 1,2 ха.

Таб. 104. Геоморфолошка и литолошка подлога налазиштима са надморском висином

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморф.	Литол.	Педологија	Над. Вис.	Поз.
186	Пиљааковац	Д2	СС/5	/	340	I
188	Црквиште	Д2	ЈН/1	/	480	I
190	Градиште	Д2	СС/5	/	700	III
192	Црквиште	ФЛ1	ФН/4	/	400	I
193	Градиште	Д2	СС/4	/	475	II
195	Ресуља	ФЛ4	ФН/2	/	405	II
196	Кале	Д2	СС/2	/	450	II
198	Ограчки дол	Д2	СС/5	/	680	III
199	Три крушке	ФЛ4	ФН/9	/	420	II
200	Река	Д2	СС/4	/	520	II
201	Градина	Д2	СС/4	/	735	II
202	Градски стадион	ФЛ4	ФН/2	/	470	II
203	Њива Стоиљковића	Д2	СС/4	/	480	III
204	Градиште	Д2	СС/4	/	580	III
205	Имање С. Николић	Д2	СС/5	/	360	I
206	Меаниште	Д1	ЈН/1	/	370	I
207	Доњи Јасен	М1	ЈН/1	/	430	I
208	Чесма	Д3	ФН/8	/	425	II
209	Раскрсја	Д1	СС/2	/	760	III
210	Каљаја	Д2	СС/4	/	700	II
211	Каципуп	Д2	СС/4	/	530	II
212	Буњиште	ФЛ4	ФН/2	/	435	I
215	Ћунке	Д1	ЈН/1	/	470	I
216	Кашин	ФЛ1	ФН/6	/	350	I

Грађевинске структуре из РГД су регистроване на локалитетима попут Градишта код Кончуља, Градине код Свињишта и д Меаниште код Ранутовца, док архиктонтонски остаци са градина Каљаја код Буштрања, Каципуп код Ораовице и Кале код Кршевице нису поуздано поуздано потврђени у овом периоду. Одбранбена архитектура из ПБД на градишту у Кончуљу (Капуран 2009: 57-59) при крају периода бива спаљена и унишена (На А2), док њена обнова почетком РГД није поуздано утврђена (Булатовић 2007: 179). Остаци фортификације на Градини код Свињишта указују на две фазе градње од којих је старија везана за брњичку културу (Вг С - На А1/2), а млађа за период жигосане керамике (На В), док хронолошка позиција стамбених објеката није поуздано дефинисана (Bulatović, Kapuran 2007: 13-4; Вукадиновић и др. 2009: 319; Bulatović et al. 2018a: 124-5). На локалитету Меаниште код Ранутовца у слоју РГД константовани су остаци две земунце као и неколико јама. Основа једне земунце је била неправилног кружног облика (4 x 3,5 m), а у њеној унуташњости пронађен је подни и зидни леп, као и остаци јама за стубове. Друге земунца је имала основу у облику броја осам (3,2 x 2

m), била укопана 1 m, а унутар ње је константована запечена земља и укопи за стубове (Булатовић и др. 2016: 94-95). Архитектура из РГД на локалитету Кале у Кршевици није поуздано документована али се претпоставља да је плато градине већ тада имало одбранбену функцију (Капуран 2009: 67). Слична је ситуација и са градинским насељем Каљаја код Буштрања и Кацицуп код Ораовице, где су активности из познијих фаза негирале архитектонске објекте из најстаријих хоризонта градина, односно с краја РГД (Булатовић 2007: 249, 261; Капуран 2009: 29-31, 31-35).

Таб. 105. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из РГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	П	Грађевин. структуре	Традиц. објекти	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
186	Пиљааковац	Насеље	?	/	/	1	1	2	3	/
188	Црквиште	Градина	1	леп (?)	црква/гробље	/	1	2	/	2
190	Градиште	Градина	?	леп (?)	тврђава	/	1	2	/	1
192	Црквиште	Насеље	?	/	црква/гробље	/	/	2	/	1
193	Градиште	Градина	2	бедем/ров/леп	тврђава	2	1	2	/	2
195	Ресуља	Насеље	1	/	гробље	/	1	2	/	/
196	Кале	Градина	0,5	ров(?)	црква	/	1	2	3	1
198	Ограчки дол	Насеље	?	леп (?)	бачије	1	1	2	/	/
199	Три крушке	Насеље	?	/	/	1	1	2	/	2
200	Река	Насеље	0,5	/	гробље	/	1	2	/	/
201	Градина	Градина	0,5	бедем/куће	бачије	/	1	2	/	/
202	Градски стадион	Насеље	?	/	гробље	/	/	2	/	/
203	Њива Стоилковића	Насеље	?	/	гробље	/	/	2	/	/
204	Градиште	Градина	1	/	тврђава/гроб.	/	/	2	3	1
205	Имање С. Николић	Насеље	?	/	насеље	/	/	2	/	/
206	Меаниште	Насеље	?	јама/куће	/	1	/	2	3	1
207	Доњи Јасен	Насеље	?	/	/	/	/	2	/	/
208	Чесма	Насеље	3	/	чесма	/	/	2	/	/
209	Раскрсја	Насеље	?	/	црква/бачије	/	/	2	3	/
210	Каљаја	Градина	?	бед./ров/ тумул	/	/	/	2	3	/
211	Кацицуп	Градина	?	тумул/бед./ро в	/	/	/	2	3	1
212	Буњиште	Насеље	?	/	/	1	/	2	/	/
215	Ћунке	Насеље	?	/	бачије	/	/	2	/	2
216	Кашин	Насеље	/	/	/	/	/	2	/	/

Објекти и места са традицијом документовани су у близини 16 налазишта (67%). На њима је могуће издвојити објекте и места утилитарног (насеља, тврђаве, извори, бачије), сепулкарног (гробља) и религијског значаја (цркве). Четири локалитета се налазе у непосредној близини два различита објекта или места са традицијом, док је на свих преосталих 12 налазишта регистрован само један објекат са традицијом. У непосредној близини 7 налазишта евидентирана су гробља (29%), док су цркве или манастири документовани у три случаја (13%). Традиционалне бачије или сточарска станишта су регистрована у близини четири налазишта (17%), док су остаци тврђава из

историјских периода забележени на три налазишта (13%). Локалитети смештени у савременом насеобинском језгру евидентирани су само у случају имања С. Николић у Репинцу (4%) док је једини случај каптираног извора воде у виду спомен-чесме забележен на локалитету Чесма код Турије.

Насељеници из РГД често заузимају простор који има традицију коришћења из старијих периода, што је потврђено на 12 локација (50%), а међу њима се истиче локалитет Градиште у Кончуљу на коме су забележена три старија хоризонта³¹⁹. Најзаступљенији је хоризонт из ПБД који је забележен на чак 10 локалитета (42%). Старији хоризонти од ПБД ретко су заступљени и забележени су на свега 6 локалитета (25%). Међу њима се истичу две локације (8%) са остацима из старијег/средњег неолита, две локације (8%) са остацима из позног енеолита и два налазишта (8%) са остацима из раног бронзаног доба, док је хоризонт средњег бронзаног доба евидентиран једино на Градишту код Кончуља (4%). Остаци насеља из СГД забележени су на 7 налазишта (29%), док су локалитети са континуитетом сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД) заступљена на локалитету Кале код Кршевице и Пиљковац код Кржинца.

Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 10 налазишта (42%), међу којима се издвајају 7 налазишта са једним млађим хоризонтом (29%), док су на свега три локалитета (13%) препозната по два слоја из латена или историјских периода. Латенски хоризонти су евидентирани на 6 налазишта (25%), а исти број важи и за локалитет са античким слојем (Булатовић 2007: 51-56; Јовановић 1965: 221-231; 1966: 315-324; Митровић 2010: 31-90). Једино налазиште са потврђеним остацима из средњег века регистровано је на Црквисту у Врњској Бањи (Радичевић и др. 2004).

Старије гвоздено доба

Насеобински хоризонт СГД у горњем сливу Ј. Поморавља и Пчиње, регистрован је на 10 налазишта, која су распоређена у 10 савремених катастарских атара. Неколико мање истражених налазишта попут локалитета Црквени рид у селу Љиљанце (Булатовић 2007: 219), Оцинке код Врања (Булатовић 2007: 129-130) и непознато налазиште у атару Горње Љубате (Булатовић 2007: 142), нису пружили комплетне, као ни довољно квалитетне податаке потребне за анализу образаца насељавања. Из анализираног узорка се може издвојити пет градина (50%) и пет равничарских насеља (50%).

Локалитет Сланиште код Моштанице ископан је на површини од око 100 m², где је поуздано документован једино један скелетни гроб. Откривени метални налази из гроба, међу којима се истиче гвоздена лучна фибула са луком кружног пресека и једном очуваном петљом опредељена је у На С фазу (Vasić 1999, 66, 75; Булатовић 2007: 105-107). Трагови насеља нису детектовани у ближој околини³²⁰ иако је атар Моштанице у више наврата рекогносциран (1964, 1996, 1992) тако да контекст откривеног гроба са потенцијалним насељем остаје недовољно јасан.

Шест налазишта су ископавана (60%), међу којима три обимнијим захватима (30%), а три сондирањем (30%). Три локалитета (30%) су документована путем проспекције, док је локалитет код Жујинца откривен захвљујући случајним налазима.

Географски положај откривених насеља из СГД у горњем сливу Ј. Мораве показује да су четири налазишта (40%) смештена у првој зони (I), односно у оквирима

³¹⁹ У питању су остаци из позног енеолита, средњег и позног бронзаног доба (Булатовић 2007: 178-194).

³²⁰ Први истраживач локалитета М. Јовановић, изричито наводи да се на површини потеза нису могли уочити никакви трагови који би указивали на постојање археолошког налазишта (Јовановић 1969: 72-73).

јужноморавске или моравичке долине. Налазишта у ближем залеђу (II) су евидентирана истом броју случајева (40%), док су локалитети позиционирана у зони дубоког залеђа (III) документовани у свега два случаја (20%).

Таб. 106. *Налазишта из СГД у горњем сливу Ј. Мораве и њихово стање истражености*

Бр. Ло.	Локалитет	Катастарски атар	Врста локалитета	Истраживања	Ауторов обилазак
186	Пиљааковац	Кржинце	Насеље	СОНД	НЕ
191	Градиште	Давидовац	Насеље	ИСКОП	ДА
196	Кале	Кршевица	Градина	ИСКОП	НЕ
204	Градиште	Големо Село	Градина	РЕК	НЕ
206	Меаниште	Рануговац	Насеље	ИСКОП	НЕ
209	Раскрсја	Русце	Насеље	РЕК	НЕ
210	Каљаја	Буштрање	Градина	СОНД	НЕ
211	Каципуп	Ораовица	Градина	СОНД	НЕ
213	Црквиште	Жујинце	Насеље	СЛУЧ	НЕ
214	Градиште	В. Трновац	Градина	РЕК	НЕ

Таб. 107. *Локалитети из СГД са њиховим топографским одликама ширег окружења*

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	Речни слив	Планински систем	Рељ. појас	Над. Вис
186	Пиљааковац	I	Јужноморавски	Чемерник	БРД-ДОЛ	315-791
191	Градиште	I	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД	380-937
196	Кале	II	Јужноморавски	Рујан	ДОЛ-БРД	390-680
204	Градиште	III	Ветернички	Кукавица	БРД-ДОЛ	430-1086
206	Меаниште	I	Јужноморавски	Кукавица	ДОЛ-БРД-ПЛА	365-1158
209	Раскрсја	III	Јужноморавски	Коћура	ПЛА	600-1130
210	Каљаја	II	Јужноморавски	Рујан	БРД-ПЛА	430-805
211	Каципуп	II	Јужноморавски	Ск. Црна Гора	ДОЛ-ПЛА	440-1027
213	Црквиште	I	Моравички	Рујан	ДОЛ-БРД	425-650
214	Градиште	II	Јужноморавски	Врањске пл.	ДОЛ-БРД-ПЛА	390-880

Осам налазишта (80%) се налази поред речних токова који директно припадају јужноморавском сливу. Црквиште код Жујинца је једно налазиште, које се налази у сливу Прешевске Моравице (10%), док Градиште код Големог Села једно припада сливу Ветернице (10%). Рељефна основа три налазишта гарвитирана ка масиву планине Рујан (30%), два налазишта се налазе на обронцима Врањских планина (20%), док два припадају систему Кукавице (20%). Пиљааковац код Кржинца припада систему Чемерника (10%), Раскрсје код Русца је у маси Коћуре (10%), док Каципуп код Ораовице захвата обронке из система Скопске Црне Горе (10%).

Шире окружење ($r = 5 \text{ km}$) у коме доминира једноличан пејзаж евидентиран је само у околини Раскрсја код Русца (10%), где се у потпуности преовладава планински рељеф. Са друге стране 6 налазишта (60%) обухватају околину у којој доминирају два рељефна појаса, односно у птри случаја (30%) окружење подразумева мешовит долиноско-брдски рељеф (1-2), док је у преосталиа три (30%) најдоминантније је брдско-планинско окружење (2-3). Готово подједнака заступљеност сва три рељефна пејзажа (1-2-3) индентификована је на три налазишта (30%). Надморска висина свих најнижих и највишљих кота у окружењима варира од 315 до 1158 m. Висинске разлике од најниже

до највише тачке у окружењима варирају од 225 m атару Буњишта код Жујинца, па све до 795 m висинске разлике у окружењу налазишта Меаниште код Ранутовца. Шири окружења пет налазишта се налазе на теренима чија је разлика у хипсометријској скали мања од 500 m н.в. На овим локалитетима висинске вариације су у просеку 371 m. На преосталих пет налазишта висинске вариације су веће од 500 m н.в. и у просеку износе 624 m. Просечна хипсометријска вариација у окружењима из РГД износи 560 m.

Пољопривреда преиндустријских сеоских атара у којима су позиционирана налазишта из СГД, орјентисана је у пет случајева претежно ка ратарству (50%), док се преосталих пет налазишта налазе у атарима насеља чија преиндустријска пољопривреда више нагиње ка сточарству (50%). Софистициранијим разврставањем узорка могуће је издвојити три атара (30%) који се одликују мешовитом пољопривредом, међу којима је су два случаја (20%) сточарско-ратарске привреде, док је атар Жујинца (10%) једини орјентисан ка ратарској-сточарској привреди.

У ширим окружењима свих 10 налазишта документована је заступљеност једног или два минерална ресурса (100%). Евидентирани су извори сумпора, односно смрдани (S), слатине (NaCl), лежишта угља (Ug), цинабарита (Hg), гвожђа (Fe), калаја (Sn), као и економски значајнија глиништа. Истичу се три налазишта која у својим окружењима имају по три лежишта минералних сировина (204, 206, 214), док градиште код Давидовца садржи два лежишта. На преосталих 6 налазишта регистрован је само по један минерални ресурс. Седам налазишта (186, 191, 195, 204, 206, 210-11, 213-214) својим атарима заузимају металичне ресурсе (70%). Преостала три налазишта гравитира искључиво ка неметаличним ресурсима (30%), док се у три атара (30%) неметалични и металични ресурси јављају комбиновано.

Таб. 108. Локалитети СГД са њиховим пољопривредним и минералним потенцијалима ширег окружења

Бр. Лок.	Локалитет	Поз.	П.О.	Минерална лежишта	Позиција ресурса
186	Пиљааковац	I	СТО-РАТ	Fe	3
191	Градиште	I	РАТ	NaCl / Gl	3/3
196	Кале	II	РАТ	Gl	1
204	Градиште	III	СТО	Fe / NaCl / S	3 / 3 / 3
206	Меаниште	I	РАТ	NaCl / Fe / Gl	2 / 3 / 3
209	Раскрсја	III	СТО	S	3
210	Каљаја	II	СТО-РАТ	Sn	3
211	Каципуп	II	РАТ	Sn	3
213	Црквиште	I	РАТ-СТО	Sn	3
214	Градиште	II	СТО	Hg / Ug / Gl / Sn	2/3/3

На основу доминантне рељефне конфигурације у оквирима ужег окружења налазишта ($r = 2,5$ km) можемо издвојити два налазишта (20%) чије површине највећим делом обухватају долиנסке пределе, затим четири налазишта која претежно обухватају брдске пределе (40%) и четири налазишта (40%) која највећим делом обухватају планински предео. Софистициранијим прегледом издвајају се 7 окружења са комбинованим рељефом, где су најчешћи избор брдско-долински (30%) и планинско-брдски (30%) рељеф који се срећу у по три случаја, док се долиנסко-планински предео среће само у окружењу Ораовице (10%). Искључиво долински рељеф среће у окружењу Жујинца (10%), комплетно брдски предео заузима окружење Пиљаковаца код Кржинца (10%), док је окружење Раскрсја код Русца (10%) у планинском пределу.

Четири налазишта (210-11, 213-14) својим атарима обухватају лежишта калаја (Sn) (40%), док је на три (30%) регистровано лежишта гвожђа (Fe) (Vukanović i dr. 1977: 41-42). Три налазишта гравитирају ка изворима соли (30%)³²¹, док је потенцијални извор сумпорне воде регистрован у атару Раскрсја код Русца³²². Значајнија глиништа регистрована су у атару четири налазишта (30%) (Vukanović i dr. 1977: 42-43), док је лежиште лигнита и цинабарита регистровано једино у околини Градишта код Великог Трновца (Vukanović i dr. 1977: 42-43). Сва металична лежишта су позиционирана у ширим атарима налазишта ($r = 5 \text{ km}$), осим у случају Градине код Свињишта. Неметалични ресурси у рејону налазишта евидентирани само у случају глиништа код Кршевице, док се засољено земљиште код Ранутовца и лежиште цинабарита код Великог Трновца (Vukanović i dr. 1977: 42) налазе у ужем окружењу налазишта.

Рејони налазишта кроз које пролазе искључиво магистрални правци (МАГ) забележени су у пет случајева (50%), док налазишта у близини саобраћајних чворишта магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ) нису регистрована. Налазишта поред регионалних праваца су архивирани у три случаја (30%), док су рејони који се ослањају само на локалне правце (ЛОК) забележени у преостала два случаја (20%).

Локалитети у два случаја (20%) гравитирају ка једном речном току. Два речна тока у близини налазишта се срећу у 6 случаја, док су локалитети са три речна тока заступљена у два случаја (20%). Три локалитета се налазе у непосредној близини Ј. Мораве (30%), док је Градиште код Големог села (10%) једино смештено уз регионални ток Ветернице. Преостала 6 налазишта (60%) гравитирају у четири случаја ка речним токовима треће категорије (40%), а у два случаја ка речицама четврте категорије (20%). Једини речни прелаз на локалитетима поред Ј. Мораве забележен је код Давидовца.

Таб. 109. Локалитети СГД са ужим рељефним окружењем, путним правцима и хидрографијом

Бр. Лок.	Локалитет	Путни правци	Рељеф (2,5 km)	Река	Реч. Прел.	Хидрографија
186	Пиљааковац	МАГ	БРД	1/4	/	КЛИС/УШЋ/МЕА-с
191	Градиште	МАГ	БРД-ДОЛ	3/1/3	Мост	МЕЋ/УШЋ
196	Кале	РЕГ	БРД-ДОЛ	3/4	/	МЕЋ/УШЋ
204	Градиште	РЕГ	ПЛА-БРД	2/3/4	/	КЛИС/МЕЋ/МЕА-с
206	Меаниште	МАГ	БРД-ДОЛ	4/1	/	МЕЋ/УШЋ/МЕА-у
209	Раскрсја	ЛОК	ПЛА	4	/	РАЗ/ИЗВ
210	Каљаја	ЛОК	ПЛА-БРД	4/4	/	РАЗ/МЕЋ/ИЗВ
211	Каципуп	МАГ	ДОЛ-ПЛА	3	/	РАВ
213	Црквиште	МАГ	ДОЛ	3/4	/	УШЋ/МЕЋ
214	Градиште	РЕГ	ПЛА-БРД	3/4	/	КЛИС/МЕЋ/УШЋ

Хидрографске специфичности у непосредној околини налазишта издвојене су у виду појава попут речних ушћа, развођа, меандра, међуречја и клисура. Истичу се налазишта смештена су на терену који у своје пејзажу саджи две (191, 196, 209, 213-14) или три (186, 204, 206, 210) од наведених хидрографских појава. Најчешћи избор насељеника био је терен око речних ушћа који је присутан у 6 случајева (60%), а исто толико налазишта (60%) се налази у међуречју, односно у зони између две или три реке. На три локалитета (30%) забележени су меандри од којих су два (20%) смештена на спољној страни меандровог лука, док је једино налазиште у унутрашњој страни

³²¹ У питању су потези: Сланиште код Моштанице око 2,5 km СИ од Ранутовца, Солачка стена 6 km ЈИ од Г. Села, Слатина у Купиници око 4,5 km источно од Давидовца (Трифунски 1963: 94, 141, 180).

³²² Извор воде под називом Смрдљиво кладенче, између села Спанчевца и Русца (Трифунски 1963: 20).

меандровог лука забележено у случају Меаништа код Ранутовца (10%). Извори воде су присутни само у случају Каљаје код Буштрања и Раскрсја код Русца (20%), док су три налазишта (30%) смештена у зони клисура.

Најчешћи избор геоморфолошке формације за подизање насеља представљају падински облици рељефа заступљени у 8 случаја (80%), док су на флувијалним облицима рељефа оформљена два налазишта (20%). Софистициранијим издвајањем установљено је да се Градиште код Давидовца налази на речној тераси (ФЛ1), а Црквиште код Жујинца у алувијалној равници (ФЛ4). Локалитети Раскрсја и Меаниште (20%) су на благим падинама (Д1), док су преосталих 6 налазишта (60%) на оштријим облицима падинског рељефа (Д2). Литолошку подлогу на два налазишта (20%) чине комплекси растреситих и меких квартарних наслага, односно алувијални седименти (ФН2) на потезу Црквиште код Жујинца и речно-терасни седименти (ФН4) на Градишту код Давидовца. Налазишта на комплексима језерских наслага евидентирана су само у случају Меаништа код Ранутовца (10%), које се налази на изразито хетерогеном комплексу језерских седимената (ЈН1). Шест налазишта (60%) су на комплексима мање чврстих до веома чврстих седиментних стена, међу којима три налазишта (30%) смештена на високо кристалним метаморфним стенама (СС/4), два на флишу и флишоликом стенском комплексу (20%), док је Пиљаковац (10%) једино налазиште на ниско кристалистим метаморфним стенама (СС5). Градиште код Великог Трновца једино заузима позицију на комплексу средње чврстих до веома чврстих магматских и ултрамафитских стена, односно на гранитима и гранодиоритима (МС/2).

Таб. 110. Геоморфолошка и литолошка подлога налазиштима са надморском висином

Бр. Лок.	Локалитет	Геоморфологија	Литологија	Педологија	Над. Вис.	Поз.
186	Пиљаковац	Д2	СС/5	/	340	І
191	Градиште	ФЛ1	ФН/4	/	390	І
196	Кале	Д2	СС/2	/	450	ІІ
204	Градиште	Д2	СС/4	/	580	ІІІ
206	Меаниште	Д1	ЈН/1	/	370	І
209	Раскрсја	Д1	СС/2	/	760	ІІІ
210	Каљаја	Д2	СС/4	/	700	ІІ
211	Каципуп	Д2	СС/4	/	530	ІІ
213	Црквиште	ФЛ4	ФН/2	/	430	І
214	Градиште	Д2	МС/2	/	500	ІІ

Надморска висина самих налазишта креће се од 340 m на локалитету Пиљаковац код Кржинца до 760 m на Раскрсје код Русца. Три налазишта се налазе на kotaма које не прелазе 400 m н.в. док се два локалитета налазе на надморским висинама између 400 и 500 m надморске висине. Три налазишта се налазе на надморским висинама изнад 500 m, односно три на kotaма између 500 и 600 m и два на kotaма изнад 700 m надморске висине.

Површине налазишта на којима је заступљен хоризонт из СГД утврђен је за свега 3 локалитета (30%). Измерене површине се крећу од 0,5 до 1 ha. Највећу површину заузима локалитет Градиште код Големог Села (1 ha), док је најмања површина измерена на локалитетима Кале у Кршевици (0,5 ha) и Градиште код Великог Трновца (0,5 ha).

Грађевинске структуре из СГД поуздано су документоване приликом заштитних ископавања 2012. год. на локалитету Меаниште код Ранутовца. Откривено је неколико јама различитих намена и једна земуница. Археолошки инвентар откривених јама је различит, тако да се њихова намена може везати за ритуал, складиштење и одлагање

отпада. Објекат у облику осмице (4,2 x 2,2 m) окарактерисан је као земуница која је била укопана 0,8-1,4 m са улазом на СЗ страни ширине 0,6 m. Око земунице су констатоване јаме за стубове, а на СИ страни констатован је земљани полукружни банак дужине око 2 m и ширине око 1 m (Булатовић и др. 2016: 100).

Таб. 111. Археолошки контекст и културна стратиграфија налазишта из СГД

Бр. Ло.	Локалитет	Врста лок.	Пов (ha)	Грађев. Струк.	Трад. Обј.	С Х	П Б Д	Р Г Д	С Г Д	М Х
186	Пиљаковац	Насеље	?	/	/	1	1	2	3	/
191	Градиште	Насеље	?	/	Гробље	/	1	/	3	1
196	Кале	Градина	0,5	ров(?)	Црква	/	1	2	3	1
204	Градиште	Градина	1	/	Тврђава/Гробље	/	/	2	3	1
206	Меаниште	Насеље	?	јама/ земуница	/	1	/	2	3	1
209	Раскрсја	Насеље	?	/	Црква/бачи	/	/	2	3	/
210	Каљаја	Градина	?	бедем/ров/тумул	/	/	/	2	3	/
211	Кациуп	Градина	1,1	тумул/бедем/ров	/	/	/	2	3	1
213	Црквиште	Насеље	?	/	/	/	/	/	3	1
214	Градиште	Градина	0,5	/	леп (?)	/	/	/	3	1

Каљаја у Буштрању била је окружена бедемом неједнаке висине на чијем улазу се налази вештачко узвишење испод кога је констатован одбрамбени ров, чија је источна страна додатно ојачана сухозидом. Бедем и узвишење поред улаза грађени су наизменичним ређањем камена и насипањем земље. Скромним ископавањима на локалитету нису поуздано потврђени остаци стамбене архитектуре (Капуран 2009: 38-43). Са друге стране, сондажна истраживања на локалитету Кациуп код Ораовице нису пружила прецизне стратиграфске податке али су такође указала на постојање прилазног тумула око кога је са ископан ров у комбинацији са бедемом од сухозида (Vukmanović, Porović 1982: 196; Капуран 2009: 33-38).

Савремени или историјски познати објекти и места са одређеном традицијом документовани су у непосредној близини четири налазишта (40%). У близини два налазишта константовна су по два објекта са традицијом, док преостала два имају по један објекат. Гробља се јављају у близини два локалитета (20%), а у истом броју случајева јављају се и цркве. Постојање оближње тврђаве забележено је на Градишту код Големог Села, док су традиционални сточарски станови регистровани само у случају локалитета Раскрсје код Русца. Заједнице СГД у Врањској регији често заузимају простор са традицијом коришћења из старијих периода, што је потврђено на 8 локација (80%). Међу њима се издвајају 7 локација (186, 196, 204, 206, 209-211) са хоризонтом из РГД, док три локације (186, 191, 196) са хоризонтом из ПБД. Једино Пиљаковац код Кржинца и Кале код Кршевице садрже сва три интересна хоризонта (ПБД, РГД, СГД). Старији хоризонти од ПБД су потврђени на свега две локације (20%), а забележени су на локалитету Пиљаковац где су регистровани остаци из позног енеолита и на локалитету Меаниште где је откривена некропола из раног бронзаног доба (Bulatović 2020a). Хоризонти из латена и историјских периода су утврђени на 7 налазишта (70%). На три локалитета (196, 206, 211) евидентиран је слој из млађег гвозденог доба (30%) (Булатовић 2000a; Булатовић 2007: 112-116, 210-217, 261-271), док је на преостала четири налазишта (191, 204, 213-14) заступљен антички хоризонт (40%) (Јовановић 1965; 1966; Митровић 2010: 31-90; Петковић 2016).

16. ДИСКУСИЈА

Људско друштво има потребу да се окупља и исказује кроз различите видове удруживања, конституисања и организовања као што су породица, племе, држава, односно као родна, радна, етничка, религиозна, политичка, професионална или било каква друга заједница. Насеља у том погледу представљају један од најосновнијих и најстаријих облика удруживања, који је стални пратилац развитка људског друштва кроз све друштвено-историјске епохе до данашњих дана. У археолошким истраживањима, насеља нуде кључне информација за разматрање друштва у прошлости.

Насеље представља комплексан појам, који је током времена дефинисан на различите начине зависно од истраживачког приступа и претензија³²³. Насеља се у археологији и другим сродним наукама најопштије могу дефинисати као просторно одређене локације са околном привредном површином на којој су присутни материјални трагови сталне или привремене концентрације људи и објеката (Schreiber 1996). У савременој географији под насељем се подразумева индивидуализована стално или привремено насељена, континуирана (збијена) или дисконтинуирана (разбијена) просторна јединица омеђена планским и формалним границама, са географским именом, свим међусобно интегрисаним физиономским, демографским и функционалним садржајима, укључујући географски и економски користан простор који јој административно или гравитационо припада и на коме се остварује биолошка и економска егзистенција већег броја становника (Стаменковић 2004: 116-117).

Насеља чине основну категорију у типологији локалитета и представљају главни извор информација о праисторијским популацијама. Археолошка традиција најчешће концептуализује „насеља“ као ограничене делове простора, са материјалним остацима насталим кроз различите животне праксе у домаћинству, а који се разликују од других типова локалитета попут некропола, остава, војних или религијских објеката. Препознавање насеља стога зависи од способности археолога да се идентификују кућне активности у археолошкој грађи. Примарне активности у домаћинствима, које дефинишу основну сврху насеља у готово свим културним контекстима укључују спавање, кување, исхрану, репродукцију и неговање деце. Знатно чешће, насеобински комплекси у зависности од друштвене организације и његовог технолошког нивоа, остављају трагове различитих делатности попут складиштења, производње и прераде хране, узгоја биљака и животиња, грађевинарства, занатске производње, трговине, као и сведочанства о пожарима, сукобима или неким другим катастрофама. Станиште или кућа као основна јединица насеља представља локус ових активности и пружа

³²³Руски географ А. Ковалев, оснивач школе за проучавање сеоских насеља, дефинисао је насеља као места сталне или привремене територијалне концентрације људи, у којима се одвија њихов друштвени и лични живот, као и њихове економске и културне делатности. Француска хуманогеографска школа насеље дефинише као облик запоседања територије и начин овладавања земљиштем или као ансамбл стамбених и привредних зграда прилагођених одређеном начину живота људи (Ђурић 1969: 374). Америчка географска школа из друге половине 20. века са Фредом Книфеном и Хенријем Гласом на челу је дефинисала насеља као интерпретативну јединицу историјских догађаја и културних процеса утиснутих на тлу, док је Кирк Стон под географијом насеља подразумевао опис и анализу расподеле зграда помоћу којих се људи везују за земљу (Mayda 2010). Јован Цвијић насеље објашњава као територију која поред простора под насеобинским структурама подразумева и обрадиво и уопште привредно употребљиво земљиште око њега, уз напомену да седиште насеља увек има географско име (Цвијић 1969: 86). Статистичка служба наше земље је 1952. године усвојила дефиницију која под насељем подразумева посебну антропогеографску територијалну јединицу посебног имена без обзира на број кућа у којој су наглашене четири групе обележја – становништво, територија, број кућа и име (Бан 1970: 13).

интуитивно препознатљив контекст за такве универзалне праксе (cf. Yanagisako 1979; Wilk, Rathje 1982; Allison 1999; Brück, Goodman 1999; Carman 1999; Hendon 2000).

Археологија насеља често превазилази једноставни материјални аспект, фокусиран на конкретне археолошке налазе, који углавном нуде интерпретативне моделе у оквирима антропологије и социологије. Коришћењем интердисциплинарног приступа у истраживању насеља могуће је проучавати динамику целокупног животног циклуса насеља, од момента избора позиције на којој ће бити основано насеље преко циклуса развоја, ширења и стагнације, до процеса потпуног напуштања и трансформисања насеља у археолошко налазиште. При томе је фокус интересовања усмерен на сезонска или дугорочна коришћења предела и ресурса из ближе и шире околине насеља (пољопривредни потенцијал, биљни и животињски свет, минералне сировине, воде и клима) (cf. Trigger 1967; Brück, Goodman 1999; Bahn 2000: 55-62).

Географски и топографски положај насеља, његова просторна организација и материјална конституисаност у многоне рефлектују друштвене и културолошке карактеристике самих насељеника. Сагледавањем насеобинског хабитуса добија се увид о облицима друштвене организације, начину удруживања и привређивања, економском и политичком стању, технолошким знањима и културним традицијама. Материјални трагови насеља у географском простору на аутентичан начин сведоче о основним културним и друштвеним манифестацијама заједница које су се прилагођавале природним и друштвеним условима у зависности од изазова које су са собом доносили различити периоди људске прошлости (cf. Clarke 1972; Brück, Goodman 1999).

Настанак и развој насеља зависи од сплета утицаја географских елемената и фактора који се преплићу кроз формативне и развојне процесе у насебинама. При томе географске елементе треба схватити као интегрални део географске средине насеља, односно њено унутрашње својство, док географски фактори представљају спољне утицаје или модификаторе који делују на развој и размештај насеља³²⁴. Географски елементи и фактори се према суштини предмета проучавања могу поделити на природне и друштвене. Природна или физичко-географска основа насеља зависи од скупа утицаја карактеристичних природних елемената и фактора са свим њиховим интеракцијама на свеукупни развој насеља, посебно за конституисање еколошки погодне просторно-функционалне организације насеља и њихове околине (Илић 1975: 16; Стаменковић, Бачевић 12-13). Најрелевантнији утицај на развој насеља имају палеогеографски, геоморфолошки, климатолошки, хидролошки, геолошки, педогеографски и биогеографски елементи и фактори. Утицај ових фактора и њихов значај као географских елемената зависи од њихових својстава, као и од степена развијености и односа у друштву које их експлоатише (Илић 1975: 16-17). Са друге стране друштвени елементи и фактори су многобројнији, а њихово деловање и значај може бити пресудније и сложеније од промена у географској средини. Најзначајнији друштвени фактори, се могу везати за утицаје које долазе из процеса економско-политичке, демографске и научно-технолошке сфере (Илић 1975: 17-18).

На тај начин диспозиција насеља у простору, одређена је са једне стране географским погодностима и особеностима, а са друге друштвеним и историјским

³²⁴ Насеобинско-географски елементи су лако уочљиви јер представљају видљиву компоненту насеља (рељеф, хидрографија, стамбени објекти) док се ефекти географских фактора на одређену насеобинску компоненту могу идентификовати тек након студиозних проматрања (клима, пољопривреда, популациони раст). При томе треба назначити да се географски елемент и фактори узајамно преплићу и врло често зависе један од другог. На пример, геоморфолошка обележја насеља и његовог непосредног окружења су његов видљив насеобински елемент, али истовремено, рељеф утиче и као незаобилазна компонента климатских фактора. Становништво одређеног насеља је његов географски елемент који је истовремено у функцији географског фактора јер је популација, између осталог, битан фактор привредног развоја насеља.

процесима који се манифестују кроз интеракције са другим насељима и њиховим територијама. Поред тога мора се имати у виду да је положај насеља комплексна географска категорија која је историјски променљива јер синхронизовано реагује на природне и друштвене промене у локалу, регији или на глобалном нивоу. Стога, иницијалне промене у обрасцима насељавања треба тражити у сплету природних и друштвених елемената и фактора, која се готово по правилу заједнички прожимају и дејствују, остављајући трагове промена у археолошкој грађи.

Насеобине се често класификују према типу, који треба да одражава функционалне разлике и посебне врсте односа између насеља. Интеракције природних и друштвених прилика утичу на развој разноврсних типова насеља са различитим функцијама, односно различитим културним и економским активностима његових становника. Грчки урбаниста К. Доксијадис наглашава да функције насеља зависе од његовог географског и топографског положаја, од величине његове популације и од улоге насеља у екстичком систему, односно у систему насеља. По њему географски положај одређује опште функције неког насеља, док топографски положај даје карактер тим функцијама (Doksijadis 1982: 71). Из тих разлога у раду су издвојена три основна типа насеља, за које у археологији постоји укоренења традиција да се јасно разликују по функцији, а њих представљају градине, пећинска налазишта и отворена насеља.

Остаци насеобина и носиоци културних манифестација

Територијални оквири рада обухватају 216 налазишта са археолошким остацима из периода између XIV и VI века п.н.е. Рад обрађује разне типове налазишта попут градина, отворених насеља, пећинских налазишта, некропола, остава и локалитета непознате намене. За потребе проучавања образаца насељавања селектован је узорак од 201 локалитета са археолошким остацима који указују на постојање насеља. Осим тога у раду се разматра још 8 некропола са евидентираним траговима насеља из непосредне околине, док је 5 некропола изостављено из коначне анализе јер њихов однос са потенцијалним оближњим насељима за сада није довољно јасан. Функције локалитета попут Бублана код Маћедонаца и Бабе на истоименој планини нису потпуно јасне, тако да је тип ових налазишта остао неодређен, а самим тим и изузет из коначне анализе.

Археолошка ископавања су спроведена на укупно 57 налазишта, међу којима су на 28 извршена ископавања већег обима, док су 29 локалитета ископавана отварањем једне или више тест сонди. Убедљиво највећи број локалитета откривен је археолошком проспекцијом, на основу које је установљено постојање 146 налазишта. Поред набројаних, анализирани узорак сачињавају још 8 налазишта која су ушла у евиденцију захваљујући случајним налазима.

Аутор рада је кроз неколико истраживачких пројекта или за потребе самог рада лично обишао и документовао 135 локалитета. Поред истраживања на терену аутор је такође сагледао покретни археолошки материјал из праисторијских збирки Народног музеја Ниш, Завичајног музеја Параћин, Завичајног музеја Јагодина и Завичајног музеја Алексинац³²⁵. Материјал је коришћен за оквирно хронолошко позиционирање културних слојева на налазиштима, као и за приређивање каталога налаза у самом раду, којим су обухваћене и технички презентоване 482 каталожке јединице, састављене искључиво од керамичких налаза. Остали налази попут металних, коштаних и камених предмета, презентовани су кроз илустрације у раду. Из узорка који је ушао у коначну анализу издвојена су 73 локалитета са остацима из ПБД, налазишта са хоризонтом из

³²⁵ Одлуком скупштине града Алексинца 2017. године, Завичајни музеј је изгубио улогу самосталне институције и пребачен је у надлежност Центра за културу и уметност Алексинац.

РГД су најбројнија и забележена су у 159 случајева, док је најређе заступљен слој СГД који је евидентиран на 68 налазишта.

Насеља која су ушла у анализирани узорак подељена су према типу и функцији у три категорије: градине, отворена насеља и пећине. Коначним разврставањем установљено је да се у узорку издвајају 36 градина, односно налазишта на узвишењима са истакнутим дефанзивним и војно-стратешким погодностима. Отворена насеља представљају групу којом је обухваћен 161 локалитет, док се остаци пећинских налазишта своде на свега 4 спелеолошка објекта. Поједине некрополе са оближњим истодобним насељем представљају посебну групу од 8 налазишта, која је сепаратно анализирана.

Хронолошко издвајање налаза у три периода из временског оквира од XIV до VI века п.н.е. представља јако проблематичан подухват, који је подложен бројним критикама, нарочито када већину мобилијара чини керамички материјал прикупљен археолошком проспекцијом терена. Основни проблем представља мали број локалитета са добро очуваном вертикалном стратиграфијом, коју последично прати и недовољно разрађена типологија керамике по хронолошким фазама. Највећи број насеља, без обзира на њихову величину има танак и углавном поремећен културни слој, најчешће без затворених целина. У таквим ситуацијама неопходно је велико искуство у познавању свих аспеката археолошког материјала из анализирани области, па је основни ослонац тражен у већ публикованим и хронолошки позиционираним налазима, који су обрађивани од стране еминентних истраживача са наших простора (Garašanić 1983, 1983b, 1983c, 1996; Jevtić 1983; 1992; Vasić 1987, 1987a; 1999; 2010; 2013; Stojić 1986, 1997, 2001; Васић 1990; Лазић 1996; Стојић, Јоцић 2006; Стојић, Чађеновић 2006; Булатовић 2007, 2009; Bulatović 2007, 2019; Булатовић, Јовић 2010; Булатовић, Станковски 2012).

Културна атрибуција налаза, који се у великом броју случајева своде на свега десетак детектабилних керамичких фрагмената, представља још већи проблем. На анализираној територији издвојено је неколико истовремених културних група чији се препознатљиви керамички елементи често комбинују, понекад настављајући своју егзистенцију кроз готово све периоде обрађиване у раду. У просторно-хронолошким оквирима рада уочено је више материјалних, ритуалних и насеобинских манифестација, на основу којих су издвајане културне групе, при чему се њихово дефинисање преваходно ослањало на стилско-типолошке одлике материјала. Нажалост, ни после интензивних научних напора није постигнут концензус око основне карактеризације свих културних манифестација, која у неким случајевима није усклађена чак ни по питању јединственог назива саме културне групе. Са друге стране, много су озбиљније полемике око питања њихове генезе, хронолошког позиционирања, материјалних и духовних одлика, па самим тим и око распрострањања одређених културних ареала.

Савремена археологија³²⁶, археолошку културу доживљава као аналитичку јединицу која омогућава софистициранији и упрошћенији ниво анализе археолошке

³²⁶ Традиционални приступ је дуго третирао археолошке културе као модерне етницитете са јединственом територијом, материјалном и духовном културом, односно као одређене скупове археолошке грађе који не представљају теоријску конструкцију археолога, већ конкретна сведочанства људи на ограниченом простору са заједничким етнокултурним одликама, приближних поимању народа (Childe 1929: v-vi). Из тих разлога археолошка култура је најчешће посматра као концептуални и методолошки додаток културно-историјске перспективе у чијим оквирима је углавном примењивана као главни постулат помоћу кога су објашњавани процеси дифузија, миграција и формирања нација (Olsen 2002: 37). Промене у археолошком материјалу су углавном објашњаване миграционистичким и дифузионистичким хипотезама, које су посматране као главни подстрекивачи културних промена, при чему је културна група сматрана стабилним системом, који је склон промени једино под утицајем спољашњих фактора, што је супротно новим гледиштима у социологији, где се заједница посматра као динамичан, временски обликован

грађе, посебно по питању његове временске и просторне димензије, док се принцип изграђен на идеји о миграцијама и нацијама, са истакнутом тежњом ка етнокултурним разграничењима, данас посматрала као интелектуални контекст једне развојне етапе у археологији, која није увек прикладна за емпиријске анализе³²⁷ (Vander Linden, Roberts 2011).

Кроз историју истраживања ПБД у проучаваном подручју су издвојене културне манифестације обележене као параћинска, брњичка и Медијана културна група уз изражене утицаје или конкретне налазе из удаљенијих културних ареала дефинисаних као Уланци, Вербицоара IV, култура гробних хумки (нем. Hügelgräberkultur), Жуто брдо итд. Проблематика приликом културне атрибуције конкретних налазишта из узорка се намеће кроз неколико кључних питања. Поред хронолошких неслагања око позиције брњичке и параћинске културне групе (Срејовић 1960; Garašanin 1983b; Тасић 1990a; 2001: 10; Пековић 2008: 35), постоји и дилема око прихватања Медијана групе као засебне културе (Булатовић 2006). Међутим, када се ради о фиксирању граница распрострањавања параћинске и брњичке културне групе, као основни проблем се намеће питање њихове диференцијације у граничним регијама као што су Понишавље, Алексиначко и Крушевачко Поморавље где се на већини локалитета преплићу елементи обе културе³²⁸ (Јевтић 1990: 92; Стојић, Јоцић 2006: 41; Стојић, Чађеновић 2006: 34; Булатовић, Станковски 2012: 359). Уз то присутни су и локалитети где постоји изражена заступљеност елемента чак три различите културне групе из ПБД, попут случаја на Великој хумској чуки, где је поред параћинског и брњичког материјала, забележена значајна присутност форми карактеристичних за Вербицоара IV културу (Булатовић, Милановић 2014). Снажни утицаји култура из доњег Подунавља (Теи, Вребицоара, Черковна, Витенберг) документовани су на још неким локалитетима у Моравско-вардарском сливу (Булатовић, Станковски 2012: 131-133) и вероватно превазилазе уобичајене интеррегионалне контакте указујући на сукцесивне миграције мањих размера које су се одвијале од севера ка југу након дезинтеграције ватинске културе (Булатовић 2011: 131-132). Последњи радови који су се бавили проблематиком везаном

феномен чији се процес трансформације углавном манифестује интерно (Kadrow 2011). У не тако давно објављеној петој књизи Праисторије југословенских земаља озваничена је једна метода за добијање релевантних података на основу којих је могућно реконструисати и оне периоде развоја одређеног народа за које се не располаже писаним изворима (Венас 1987). По овој методи неопходно је да се на основу историјских извора идентификује област која је поуздано припадала одређеном племену и да се пронађе археолошка грађа која се са дотичним племеном може хронолошки и културно повезати.

³²⁷ На то су давно указале ретке студије попут Кларкове аналитичке археологије (Clarke 1968), где је јасно истакнут другачији потенцијал коришћења археолошке културе, који не треба посматрати као сиров и неприкладан алат за добијање теоријског модела, већ као средство емпиријског истраживања (Vander Linden, Roberts, 2011). Према Д. Кларку (1968) сва археолошка открића се могу класификовати у хијерархијски систем археолошких ентитета. Основни ентитет (заправо постојећи феномен у прошлости) представља атрибут, као најмања или основна морфолошка и значајна јединица. Сви остали ентитети (артефакт, врста, култура, културна група, културни технокомплекс) су само конструкције вишег реда, које се могу разврстати у њихове компоненте и посебно анализирати засебно. Модел археолошких ентитета Кларк је преузео из биолошке таксономије (атрибут као врста) тј. физике или хемије (атрибут као атом). Данашњи став науке препоручује мултидисциплинарни приступ у истраживању културних група, који има потенцијал да разјасни друштвене институције, политичке и етничке идентитете али само ако се примењује уз одговарајуће методе и интерпретативне стратегије, које захватају опсежан ниво истражености кроз укључивање низа научних грана које превазилазе стандардне перспективе археологије и социјалне антропологије, ослањајући се више на симболичка значења археолошке грађе и резултате добијене кроз низ разнородних физичко-хемијских и ДНК анализа (Hodder 1982; Vander Linden, Roberts 2011; Kristiansen 2022).

³²⁸ Слична ситуација је забележена и на појединим локалитетима у горњовеликоморавској котлини попут некрополе у Рајкинцу или на налазиштима у јужним областима Моравско-вардарског слива: Клучка, Мацари; Вардарски рид (Стојић, Чађеновић 2001: 55; Булатовић 2011: 122-124, карта 1).

за однос парафинске и брњичке културе (иначе јако сличне по питању материјалних остатака и погребних пракси) генерално су склонији да ове две манифестације синхронизују по питању хронологије и етнокултурних веза (Tasić 1997: 285; Стојић, Јоцић 2006: 41; Булатовић 2011; Булатовић, Станковски 2012: 359-361; Bulatović et al 2018a; Каруран et al. 2022: Fig. 13), тако да би издвајање насеља по припадности једној или другој групи вероватно одвело рад у погрешном смеру.

Што се тиче периода РГД у анализираном делу Моравско-вардарске долине, као и знатно ширег подручја Србије за сада није било исцрпнијих напора да се издвоје ареали са одређеним културним групама. Најчешће се старија етапа овог периода везује за појаву хоризонта са канелованом керамиком, блиској стилу Белегиш II – Гава комплекса, док се млађа фаза везује за керамику блиску формама из ареала Пшеничево – Бабадаг културе (Bulatović 2007). Изузетак представља рад М. Гарашанина који је ове две фазе из РГД издвојио у локалности доњег Понишавља, обележивши их као Медијана II и III (Garašanin 1969; 1983; 1996). Осим тога, понекад се манифестације из завршне фазе РГД и почетка СГД на Косову и Врањском поморављу издвајају под различитим терминима, који се због бројних нејасноћа још увек нису довољно усталили у научној литератури, попут Гарашаниновог хоризонта керамике орнаментисане точкићем (Гарашанин 1988: 74–75), културе Лапотинце–Влаштице по Р. Васићу (Васић 1990), протодардански хоризонт, према Н. Тасићу (Тасић 1998:188) или пчињска група, према А. Булатовићу (Bulatović 2007: 64).

Растко Васић (1987; 1990) је област коју проучава овај рад у СГД поделио на два велика културна ареала која су издвојена на основу аутентичних културних манифестација. Први је назвао Моравско-тимочка област, подразумевајући под њом пространу област централне и источне Србије, односно долине Велике Мораве, Нишаве и Тимока³²⁹, док је други арел везан за извесно јединство у областима источног Косова, јужне Србије и северне Македоније, које се првенствено огледа у стилско-типолошким одликама керамичког материјала, незнатно другачијих од оних у Тимочко-моравској области. Сам Васић истиче доста паралела у материјалној култури између ова два ареала, наглашавајући да су на формирању ових културних кругова учествовали, пре свега аутохтони елементи изражени у парафинској и брњичкој групи, развијајући се даље кроз уплив дошљака са севера, међу којима најинтензивније утицаје у VIII и VII веку исказују носиоци Басараби стила (Васић 1990: 64). На основу таквих атрибута културне ареале из СГД за сада једино можемо поделити на зоне са мање или више израженим утицајем Басараби комплекса (Понишавље, Парафинско, Крушевачко, Алексиначко и Поморавље) и утицајима који долазе са Косова и северне Македоније, карактеристични по керамици са квадратним убодима изведених помоћу радла, радно названи Лапотинце-Влаштица или Белаћевац I културна група (VIII-VI век п.н.е.).

У просторним обухватима рада доминација карактеристичног керамичког репертоара са орнаментима изведеним назубљеним инструментом евидентирана је једино у Врањском Поморављу (Булатовић 2007: 44-5) али се њени карактеристични елементи запажају и на керамици из свих осталих области, а нарочито у Лесковачком Поморављу (Хисар, Липовица, Братмиловце, Грделица, Лапотинац, Пркљивица) и Понишављу (Јелашница, Г. Врежина, Хумска чука, Ново Село, Г. Топоница, Трупале, Вртиште), док су нешто ређи у Алексиначком (Глоговица, Катун, Позлата, Ал. Рудници), Крушевачком (Макрешане, Маскаре) и Парафинском поморављу (Црнокалачка бара, Шетка, Парафин, Ћуприја). Са друге стране украсни елементи типични за Басараби комплекс попут тремолираних орнамената и жигосаних S мотива се такође јављају на

³²⁹ Поменуто област Васић је додатно рашчланио на још три културне варијанте уочљиве за област Поморавља, источне Србије и Ђердапа са Кључем.

локалитетима у Врањском Поморављу (Пиљаковац, Моштаница, Каципуп, Меаниште) (Булатовић 2007: Т. V/44-45 XVII/13, LXXXI/10-11; Булатовић и др. 2016. Т. 2/18, Т. 3/31) као и у горњем Повардарју (Градиште код Макреша, Веља страна код Ругинца, Бледиж код Вражогрнца, Дубиче код Волкова) (Georgiev 1989: Т. VII/1, XI/5, XIII/4, XV/1-2). Поред тога постоје дилеме око хронолошког позиционирања керамике изведене помоћу назубљеног инструмента, с обзиром да се према већини аутора учестала појава овог орнамента везује за позну етапу РГД (Васић 1990; Тасић 1998; Bulatović 2007; Bulatović, Kapuran 2014), док њена завршна фаза за сада није прецизно дефинисана услед недостатка добро очуване стратиграфије и апсолутних датума.

Праксе приликом сахрањивања у анализираном времену и простору се понекад и битно разликују, па су Н. Тасић (1997; 2001) и Р. Васић (1987; 1990) претпоставили да је на овом релативно малом простору егзистирало знатно више локалних културних група или њихових варијанти, што је нарочито карактеристично за СГД. Обзиром да су погребни и духовни обичаји једно од најмаркантнијих обележја неког етноса (Jones 1997; Kristiansen 2011), може се сматрати да на овом нивоу познавања археолошке грађе још увек недостају битне карике које би допринеле расветљавању етнокултурне припадности заједница и њиховом распрострањању, чије дефинисање вуче бројне замке и ограничења уочене кроз сличне покушаје диференцирања материјалних обележја код архајско-грчких етнокултурних заједница (Renfrew 1998).

Иако сматрамо да су културне традиције имале значајан одраз на обрасце насељавања, проучавано време и територија су због преплитања културних утицаја прикладније за анализе према сигурнијим параметрима. Стога је основна класификација насеобинских остатака извршена према периодизационим маркерима на основу којих је проучавана етапа подељена на позно бронзано доба (ПБД), рано гвоздено доба (РГД) и развијено, односно старије гвоздено доба (СГД), док ће се културне групе користити као алат за софистицираније хронолошко и просторно детерминисање налаза и налазишта.

16.1. ГРАДИНЕ

Градине у домаћој археолошкој терминологији углавном подразумевају локалитете смештене на доминантним узвишењима чијим положајем и морфологијом долазе до изражаја дефанзивне и војно-стратешке функције. Европска терминологија (енг. Hilltop, Hillfort; нем. Wallburg; шпа. Castro; фра. Colline fortifiée) претежно усваја шире значење градина под којим се подразумевају све геоморфолошке формације које су затворене неком фортификационом конструкцијом или ископаним ровом. У домаћој литератури таква дефиниција градина је прихваћена али се у случају фортификованих равничарских простора готово увек користи термин „утврђење“. Поједини аутори међу градине сврставају и налазишта која су са најмање три стране природно заштићена воденим баријерама попут унутрашњости меандра или простора између два или три речна тока (међуречја), што подразумева и насеља у унутрашњости мочавара, на адама, речним или језерским острвима (Harding 2006: 102-103).

Термин градина или градиште је захваљујући раширеној топонимији уведен у нашу археолошку литературу још крајем XIX века и углавном је подразумевао насеља са остацима фортификације из историјских периода (Ризнић 1891; Ђорђевић 1894; 1895; Каниц 1985: 193). Међутим, први озбиљнији рад који се између осталог бави и дефинисањем овог појма објавио је Б. Човић 1965. године. Аутор под праисторијским градинама подразумева две врсте налазишта:

1. Сва праисторијска налазишта на више или мање доминантном географском положају са фортификацијом од трајног материјала (Ћовић 1965: 30).
2. Сва места на којима су дуже боравиле праисторијске популације, која су својим географским положајем пружала одређени степен безбедности, могућност сагледавања и контроле ближе околине и услове за лако организовање одбране (Ћовић 1965: 30).

Услед слабе истражености архитектонских остатака на локалитетима из бронзаног и гвозденог доба у Моравско-вардарској долини, определили смо се за сигурније параметаре у дефинисању градина. У раду се под тим појмом подразумевају искључиво налазишта на доминантним узвишењима која својом натуралном морфологијом пружају дефанзивне погодности и добар визуелни преглед околине.

Позиционирање насеља на речним терасама, падинама и ниским узвишењима је без сумње предузето из практичних разлога, као што је потреба да се избегну долињска плављења. Локације на узвишењима са отежаним приступом углавном истичу дефанзивне атрибуције, било као привремена прибежишта током нестабилних времена или као стални центри моћи који контролишу одређену територију од потенцијалних непријатељских напада. Постављање насеља на тешко приступачним локацијама делује као средство одвраћања непријатеља, док изградња пратеће одбрамбене инфраструктуре додатно појачава ефекат (Hamilton, Manley 2001; Harding 2006). Према устаљеној војној доктрини ниједна територија се не може сматрати окупираном уколико нису освојена њена утврђења (Стокић 1885: 162-169; 1885а: 92-97). Варијанта на тему одбране је да су ограђене инсталације подигнуте у циљу заштите од дивљих предатора, односно заштите домаћих животиња, а истовремено да би се спречило њихово слободно лутање када их не чува сточар.

Градински локалитети из узорка нису подједнако истраживани. На већини, коју чине 22 од 36 градина (61%) спроведена су археолошка ископавања мањег или већег обима. Међу њима се издваја 12 градина (33%) које су истраживане мањим сондирањима, док су опсежнија ископавања вршена на 10 градина (28%), која су углавном спровођена кроз више истаживачких кампања и пројеката. Преосталих 14 градинских локалитета (39%) је документовано путем археолошке проспекције. Постоји велика вероватноћа да су многа градинска налазишта остала недокументована по питању праисторијских слојева, с обзиром да њихов положај подразумева брдско-планински терен, најчешће обрастао бујном вегетацијом, која не дозвољава меродавну проспекцију. Поред тога, велики број градина се спорадично или учестало користио кроз историју приликом чега су њихове површине третиране нивелационим радовима и наслојавањима грађевинског шута, који су допринели да праисторијски слојеви буду девастирани или недоступни на површини.

Основна функција градина на основу грађевинских остатака и традиције коришћења простора

Нагла експанзија оснивања градинских насеља током бронзаног и гвозденог доба представља осетљиву тему у археолошким испитивањима, нарочито по питању њихове генералне намене и функције (Primas 2002; Harding 2006; Parkinson, Duffy 2007; Krause 2019). Њихов положај, величина, архитектура, контекст и дистрибуција археолошких остатака сугеришу од случаја до случаја да су могле служити као регионална средишта, војни пунктови, прибежишта и/или као места од култног и/или симболичког значаја.

Бронзано доба, нарочито његова позна фаза доноси нова и понекад врло комплексна архитектонска решења у фортификавању простора, која захтевају опсежно

планирање и логистику, а самим тим и озбиљно друштвено ангажовање и коришћење материјалних ресурса. Локације на врховима брда не морају нужно бити утврђене, док се насеља ограђена зидинама могу наћи и у низијама. Међутим, подударност утврђења и узвишења је релативно честа карактеристика у континенталној Европи (Primas 2002: 42). Поједини аутори сматрају да заштита није била најважнији аспект утврђивања, већ симболична демонстрација моћи и високог статуса како би се импресионирали припадници конкурентних или супарничких заједница (Harding 2006: 98-99). Са друге стране за насеља на доминантним врховима без фортификационих елемената је претпостављано да су подизана у времену и областима са ниским степеном конфликта, а да су њихови становници, заправо биле елите високог престижа, одговорне за друштвену кохезију и стабилност становништва (Delfino et al 2020: 3).

На праисторијским градинама у Моравско-вардарској долини заступљени су остаци одбрамбене архитектуре попут простих ограда, ровова, палисада, земљаних насипа, камених бедема, тангенцијалних капија и тзв. лимитантних тумула. Међутим, садашњи ниво истражености на већини градина не дозвољава тачно хронолошко издвајање грађевинских фаза, тако да је немогуће поуздано одредити период изградње одређеног фортификационог елемента. Додатни проблем представљају и знатно касније интервенције које су обављане током историјских периода. Стога се грађевинска решења могу посматрати само сумарно за сва три интересна периода.

Основни проблем у дефинисању фортификационих структура на градинским локалитетима из периода од почетка ПБД до краја СГД представљају касније интервенције и нивелације које су у великом броју случајева потпуно девастирале праисторијске грађевине. На појединим локалитетима није јасна хронолошка позиција појединих архитектонских елемената, као што је то случај са одбрамбеним рововима на локалитетима Кале у Кршевици и Градац код Злокућана. У другим случајевима грађевински остаци су поуздано евидентирани у интересним слојевима али се углавном сведе на дислоциране фрагменте лепа и подница на основу којих није могуће дефинисати намену објекта. Са друге стране стамбени објекти, отпадне или складиштене јаме са градина су најчешће хронолошки позициониране и имају довољно очуваних елемената помоћу којих се могу дефинисати њихови габарити и техника градње.

Због слабе истражености градинских локалитета до сада је на свега 13 локација из узорка константовано постојање грађевинских остатака из интересних периода (36%). Међутим, ако поменуте локације са грађевинама упоредимо са бројем ископаваних локалитета, проценат градина са архитектонским објектима ће порасти на 57%. Уколико том проценту додамо и локалитете на којима су ископани архитектонски остаци из проучаваног периода који нису задовољавајуће дефинисани, добијамо да су на 76% ископаваних градина потенцијално откривени остаци грађевина. Преосталих 6 локалитета на којима нису откривени архитектонски остаци, изузев Ортакског рида код Г. Слатине насељавани су током познијих периода, а на њих 4 и данас постоје остаци утврђења³³⁰. Поред тога, морамо узети у обзир да је већина градина без праисторијске архитектуре само пробно сондирана, а да су истраживања на опсежније ископаваним градинама попут Петруса код Забреге и Града код Сталаћа била плански усмерена на испитивање и конзервацију средњовековних остатака. Презентовани подаци указују на проблематику документовања праисторијских грађевина али уједно наводе и на реалну могућност да су остаци градинске архитектуре из просторно-хронолошких оквира рада, били присутни на великој већини узорка. Коначна потврда овакве констатације би указала да су градине у највећем броју случајева коришћене за дугорочнији боравак

³³⁰ Остаци зидина из историјских епоха сачувани су на налазиштима: Петрус код Забреге, Момчилов град код Поточца, Град код Сталаћа и Кале код Грделице.

људи, чиме би се умањила валидност хипотезе да је њихова доминантна намена била орјентисана на смештај стоке или религијско-симболичке праксе.

У прилог таквој тези говори и податак да су на 27 од 36 градина (75%) присутни трагови живота из историјских епоха, међу којима су убедљиво најприсутнији остаци из позноантичке епохе, која је позната по учесталом коришћењу оваквих локација за потребе ратних операција, чиме се истиче и дефанзивни значај градина. Осим тога, војно-стратешке предиспозиције праисторијских градина потврђује и податак да су на више од 1/3 узорка потврђени остаци утврђења из историјских периода са јасно дефинисаном сврхом. Еволуција војне технологије свакако утиче на тактичке доктрине, али контрола важних комуникација остаје основна компонента војне стратегије, тако да геостратешке повољности одређених пунктова готово никада не губе значај (Стокић 1885: 162-169; 1885а: 92-97). Стога, констатоване традиције у коришћењу градина пружају добре основе да се великој већини градинских локалитета припишу војно-дефанзивне функције, што ће додатно употпунити и даља разматрања.

Задржаћемо се на подацима који поуздано документују постојање грађевинских остатака. Ради добијања реалније представе упоређиваћемо их само са градинама које су сондиране или ископаване, јер сматрамо да се методом рекогносцирања не може веродостојно потврдити присуство или одсуство грађевинских остатака.

Елементи одбрамбене архитектуре регистровани су на 9 од 22 ископаваних локалитета (41%). Приликом утврђивања простора примењиване су разне грађевинске технике попут копања одбрамбеног рова, укопавања каскада у терен са нагибом, подизања земљаних насипа, палисадних ограда, камених бедема, као и разне комбинације свега наведеног. Са друге стране поуздано документовани остаци стамбених објеката регистровани су на свега 5 градина (23%). Њихова бројност је свакако знатно већа јер су на готово свим ископаваним локалитетима пронађени остаци подница и профилисаног лепа али из наведених разлога недостају конкретни налази, као и детаљнији извештаји са појединих истраживачких кампања.

Остаци одбрамбеног рова установљени су на Хисару код Лексовца, Градини у Свињишту, Градишту у Кончуљу и Каљаји код Буштрања, док је њихово постојање претпостављено још на локалитетима Кале у Кршевици, Градац код Злокућана и Богомољиште код Кукљина. Дефанзивни ровови представљају најпростији и најстарији облик оградивања и заштите одређеног простора. Због тога нас не треба чудити њихова широка заступљеност у свим деловима Европе. Ископана земља из ровова је вероватно коришћена за подизање земљаних бедема (Кончуљ, Прасковче) или одбрамбених тумула (Богомољиште, Каљаја, Каципуп). У анализираној области ровови се увек срећу у комбинацији са палисадним (Хисар код Лесковца, Свињиште), земљаним (Кончуљ) или сухозидним бедемима (Буштрање, Свињиште, Ораовица). Постојање бедема без одбрамбеног рова забележено је на Скобаљић граду и Градишту код Врањског Прибоја, где су регистровани само остаци камених бедема.

Укопавање у виду једне или више каскада примењивано је на стрмим падинама брда како би се отежао приступ централном платоу градине, а таква грађевинска интервенција је до сада евидентирана једино на Богомољишту код Кукљина. Слична пракса утврђивања градина детаљно је истраживана у Лигурији (СЗ Италија), где се јавља као чест образац у различитим варијантама од XV века п.н.е. па све до краја гвозденог доба (Delfino, Del Lucchese 2020). Платои на каскади понекад су коришћени за подизање стамбених или других објеката, што је документовано на градинама у Негорци недалеко од Ђевђелије у Македонији (Ристов 2004: 28-29).

Подизање земљаних бедема или насипа је устаљена пракса широм Европског континента, а у анализираној области је константована на градиштима у Кончуљу и Прасковчету. У оба случаја дефанзивне погодности земљаног насипа су појачане

додавањем палисадне конструкције. Комбиновање палисаде и сухозида документовано је једино на Градини у Свињишту, док су самостални палисадни бедеми евидентирани на Хисару и вероватно на Градцу код Злокућана. Са друге стране камени бедеми изграђени у техници сухозида резервисани су за крајеве који се налазе јужно од линије где Ј. Морава излази из Грделичке клисуре. Њихови остаци су регистровани на градинама код Вучја, Врањског Прибоја, Свињишта, Буштрања и Ораовице.

Лимитантни или одбрамбени тумули су уствари вештачки направљена узвишења вероватно ради бољег прегледа терена и повећања домета бацачких и стреличарских хитаца, на шта првенствено сугеришу положаји тумула у односу на одбрамбене зидине, као и мали број налаза откривен приликом ретких истраживања ових објеката (Ћовић 1986: 57; Ристов 2004: 32-33; Соколовска 2018: 80-81;). Таква практична сврха се највише подудара са наменом кула познатих из историјских епоха. Међутим, поједини истраживачи су приклоњенији мишљењу да је њихова улога имала симболички или култни карактер (Венас 1986: 29). На анализираном подручју њихово постојање је утврђено на градинама у Кукљину, Врањском Прибоју, Буштрању и Ораовици. У ширим оквирима Моравско-вардарског слива овакви облици су регистровани на Ђули код Остриковца и Градцу код Ланишта у Јагодинском Поморављу (Стојић 1986: 20; Стојић 1991), док су у сливу Вардара такви случајеви регистровани на Градишту код Пелинца, Градишту код Брлева, Корији код Негорца, Доламара код Прдејца, Исару код Прстена и на Големој њиви код Дедела (Ристов 2004: 31-33; Соколовска 2018: 80-82).

Интересантан одбрамбени елемент представљале су тзв. тангенцијалне капије, односно крајеви бедема који се не спајају на месту улаза већ се паралелно настављају један поред другог фланкирајући тако приступ улазној капији. На тај начин онемогућен је директан продор ка улазу, док је нападач принуђен да стесни редове и изложи бокове (Ристов 2004: 36-37). Једини пример таквог улаза реконструисан је на локалитету Хисар код Лесковца (Капуран 2009: 100-101), а индентична архитектонска решења из Моравско-Вардарског слива позната су на локалитетима Градиште у Мајуру, Мангура у Габрову и Син Град код Серменина (Стојић 1986: 77; Ристов 2004: 64-66, 100-104).

Досадашњим истраживањима нису константовани остаци култних или сепулкралних објеката на градинама у анализираној области. У ширим оквирима Моравско-вардарског слива једини поуздано детирмисан градински локалитет са атрибутима култног места регистрован је на локалитету Татићев камен код села Кокино, недалеко од Куманова (Станковски 2002; 2003; 2011; Булатовић, Станковски 2012: 85-95; Ђорђевић 2017). Налазиште је позиционирано на истакнутом андезитском гребену у оквиру кога се издваја неколико платформи смештених на надморској висини од преко 1.000 m, тако да својом морфологијом и положајем одговара градинском типу локалитета. Поред тога, истраживања су показала да је најдоминантнији део узвишења означен као сакрално место био затворен сухозидом ширине 1,2 m и дужине 82 m. Култни карактер градине репрезентују исклесани камени престоли и усечени маркери у матичној стени који су служили за посматрање промена у положају Сунца и Месеца (Stankovski 2007; 2010; Kuzmanovska-Barandovska, Станковски 2011; Kuzmanovska, Stankovski 2014; 2018). Поред тога, на Татићевом камену је регистровано више обредних дарова који су полагани у пукотине стена, јаме или у специјално формиране кружне камене конструкције у виду малих тумула (Станковски 2007; Stankovski 2007; 2010; Булатовић 2015: 15-16; Ђорђевић 2017). Налази са локалитета се хронолошки везују за периоде од раног преко средњег и позног бронзаног доба, па све до периода СГД (Станковски 2009; 2011; 2012; Булатовић, Станковски 2012: 85-95; Ђорђевић 2017). Археоастрономске анализе су показале да локалитет има карактеристике светог места, са истакнутим атрибутима мегалитске соларно-хтонске опсерваторије (Kuzmanovska-Barandovska, Stankovski 2011; Kuzmanovska, Stankovski 2014; 2018).

Мање је познато да су на локалитету Манастириште у западном подножју Татићевог камена недалеко од сеоске школе откривени темељини остаци неке грађевине и један саркофаг (Трифунски 1974: 110). Препознатљив топоним са случајно откривеним сепулкралним остацима, као и забележено народно предање да се на локацији налази „Римска црква“ (Трифунски 1974: 110), могу сугерисати одређено очување традиције култног места која се пренела до знатно познијих историјских епоха.

Слична запажања су примећена у анализираној области Моравско-вардарске долине где су на самим градинским локалитетима или у њиховој непосредној близини регистровани очувани или археолошки документовани остаци религијских или сепулкралних места и објеката из историјских епоха. Према прикупљеним подацима на једној трећини градина из узорка, односно на 12 од 36 (33%) локалитета, регистроване су цркве, свети записи или гробља³³¹. Такве праксе су забележене у свим анализираним областима, а најчешће су у доњем Понишављу, где су на 4 од 6 локалитета (67%) очувани остаци религијских објеката, односно црква или манастира. Морфолошка импозантност самих градинских узвишења, одговарају *природној* религији Словена која се често везује за култ под слободним небом, односно за положаје на висинама или специфичним конфигурацијама у стенама (Петровић 2004: 788). Са друге стране, стара култна места и објекти, незнани гробови, грађевинске руине, гомиле камења, као и места са очуваним колективним сећањем на посебне догађаје, такође представљају честе маркере по којима су бирали света или култна места код словенских народа (Петровић 2004: 788, 796-97; 815-16). Међутим, религијски објекти и сепулкрална места из историјске прошлости, не могу прејудуцирати образац о постојању сакралних грађевина на праисторијским градинама али се може рачунати да је само њихово присуство остављало јаке импресије на генерације потоњих насељеника. Посматрајући јак симболички ефекат који су праисторијске градине остављале на становништво кроз историју упућује да је једна од сврха њиховог оснивања била да фасцинира околну популацију и тако достигне дубоки меморијални значај (Bradley 1998: 68-82; 160; Harding 2006; Parkinson, Duffy 2007).

Заступљеност градина у периоду од XIV до VI века пре нове ере

Вишедеценијским истраживањем градина, давно је успостављен научни консензус о експанзивном тренду оснивања градинских насеља који је захватио већи део европског континента почетком ПБД (Herrmann 1969; Hogg 1975; Chropovský, Herrmann 1982; Harding 2006). Синхроно са већим делом Европе, овакве насеобинске праксе захватају и Балканско полуострво, негујући сличне тенденције и током наредних периода праисторије, а првенствено током РГД и СГД (Govedarica 1978; 1982; Benac 1986; Čović 1986; Garašanin 1986; Stojić 1986a; Георгиевски 1992; Ристов 2004; Капуран 2009; Bulatović, Filipović 2017; Krause 2019).

Као што је поменуто у анализираном узорку заступљено је 36 градинских налазишта, што представља 17% од укупног броја налазишта или приближно једну шестину налазишта. Међутим, територијално као и хронолошки градине нису једнако заступљене. Области Понишавља (18%) и Алексиначког Поморавља (16%), се процентуално уклапају у њихову просечну заступљеност (17%), док су већа одступања забележена у Крушевачком (8%) и Парћинском Поморављу (6%) где су градински локалитети знатно ређи. Бројност градина је у порасту како се крећемо ка југу, тако да већ у Лесковачком Поморављу оне чине 26% налазишта, а у Врањском Поморављу чак 35% регионалног узорка. Најзаступљеније су градине са хоризонтом из РГД, који је

³³¹ Гробља су евидентирана у близини четири градина, цркве у близини 7 градина, док је свети запис документован на највишем градинском платоу Богомољишта код Кукљина.

евидентирани на 23 локалитета, што чини 64% узорка свих градинских налазишта. За њима следе доминантна узвишења са хоризонтом из ПБД која су забележена на 19 локалитета, односно 53% узорка, док је хоризонт СГД потврђен на 18 градина или 50% од укупног узорка градина.

Уколико упоредимо узорак са укупним бројем налазишта засебно за сваки од анализираних периода, долазимо до закључка да су током ПБД градине чиниле 26% налазишта. Градине из РГД иако најбројније, чине свега 14% узорка, док се током СГД тренд насељавања градина у односу на остале типове насеља интензивира и износи 28%. Међутим, ако прихватимо да се војно-стратешки значај градина мери величином пространства које контролише, долазимо до закључка да се њихова заступљеност током сва три периода незнатно разликује. Диспозиција равничарских насеља из РГД указује искључиво на повећање густине насеља у истим територијалним оквирима на којима су била распрострањена насеља из ПБД и СГД. Рецимо, на градини Петрус код Забреге у Параћинском поморављу заступљена су сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД), док у њеном ширем окружењу постоји још један локалитет са хоризонтом ПБД, два насеља са остацима из РГД и још једно налазиште са слојем из СГД. Слична ситуација је и са локалитетом Кале у Кршевици, на коме су такође присутна сва три хоризонта, док је у његовом ширем окружењу евидентирано једно насеље са хоризонтом ПБД, три локалитета са хоризонтом РГД и једно налазиште са хоризонтом СГД.

Коришћење градина на европском континенту има дугу традицију, која се може пратити од неолита до почетка 20. века³³² (Parkinson, Duffy 2007: 98). Најраније насељавање градина у Моравско-вардарској долини почиње са винчанском културом, чији трагови су откривени на локалитетима Градц код Злокућана, Рецов вис код Тулара и Врања нога код Горњег Губереваца. На истој територији градине без слојева из проучаваног периода (ПБД, РГД, СГД) представљају прави изузетак,³³³ док је на комплетном узорку градинских локалитета заступљеност хоризоната старијих од ПБД ограничена на приближно 1/3 локалитета (39%). Уколико се посматра искључиво однос градина из ПБД и оних са хоризонтима из свих старијих епоха, приметан је нагли пораст њихове бројности која се са почетком ПБД повећава за 33%³³⁴.

Наведена анализа аргументовано потврђује давно сугерисане констатације (Garašanin 1986; Stojić 1986a; Георгиевски 1992; Ристов 2004; Капуран 2009; Bulatović, Filipović 2017) да је током ПБД Моравско-вардарску долину, као и већи део Европе захватио тренд учесталог оснивања градина. Њихово интензивирање са почетком ПБД, сугерише да оне нису регионална карактеристика одређене културе или народа, већ да су продукт једног ширег тренда, који је најчешће тумачен као реакција на друштвено-економске околности и/или нестабилну ситуацију (Hänsel, Vasić 1981; Срејовић 1981: 48-9; Primas 2002; Harding 2006; Капуран 2009: 149-153; Bulatović et al 2021).

³³² Све до бронзаног доба, подизање градина није била толико раширена пракса у Европи, па су често тумачене као изоловане појаве које представљају одраз симболичких потреба локалне популације (Whittle 1996; Edmonds 1999: 134; Borić et al. 2018: 344-345). Рано бронзано доба представља иницијалну фазу такве праксе, која се у областима средње Европе обично везује за период Br A2 (Harding 2000: 293-294). Поједини делови Европе показују паузу у оградавању насеља између неолита/енеолита и ПБД, као што је то случај у јужној Француској (Gascò 2009: 19), док на Иберијском полуострву нема таквог хијатуса али су ретки трагови континуираног коришћења градинских локалитета током праисторије (Lull et al. 2014). У северној Италији, утврђења се интензивно граде од средњег до почетка ПБД али се након овог периода живот на њима само делимично наставља (Cupitò et al. 2012; Delfino 2014). На другој страни почетком ПБД у Британији, већем делу централне Европе, Скандинавије, Француске и Иберије почиње дифузни континуитет коришћења градина који се на великом броју налазишта одржао до римских освајања (Primas 2002; Harding 2012; Ettl 2015; O'Brian, O'Driscoll 2017; Hansen, Krause 2018).

³³³ Досадашњим истраживањима познате су само две такве градине, евидентирание на локалитету Антин чукар код Врања и локалитету Чука код Ранутовца.

³³⁴ Однос је 19 према 12 у корист ПБД.

На територији коју обухвата овај рад, према досадашњем стању истражености константовано је свега 5 градина, односно 14% од њиховог укупног броја на којима су заступљена сва три хоризонта (ПБД, РГД, СГД). На 12 градина односно на 33% од њиховог укупног броја, живот се одвијао током ПБД и РГД, док је незнатно ређа заједничка заступљеност хоризона РГД и СГД, што је потврђено у 11 случајева (31%) на укупном узорку. Од 19 градина са хоризонтом из ПБД, њих 7 (39%) није насељено током РГД. На узорку од 23 градине из РГД, насељавање током СГД није потврђено у 7 (30%) случајева. Са друге стране одређена конекција градина из ПБД са старијим хоризонтима (углавном енеолит, рано и средње бронзано доба) установљена је на 11 градинских локалитета или у 58% случајева.

Наведени параметри указују да се на више од половине градина из ПБД (63%) наставио живот и током РГД, односно да се 11 од 23 (48%) градине из РГД могу сматрати новооснованим. Таква ситуација сугерише да почетком РГД долази до иницијалних промена у стратегијама насељавања и контроли одређених територија. Разлика је знатно драстичнија уколико се упореде диспозиције градина из ПБД и СГД чији се хоризонти локацијски поклапају у само 6 случајева (32%). Тенденција ка другачијим стратегијама насељавања је приметна и на прелазу из РГД у СГД које се локацијски поклапају на 11 локалитета односно у 48% случајева.

Промене у доктрини запоседања стратешких пунктова, постепено почињу са РГД, а још више се интензивирају током СГД. У складу са тренутним нивоом истражености у могућности смо да понудимо две интерпертације ових промена.

Прва теза сугерише да су парцијална дислоцирања стратешких пунктова из бронзаног доба у синхроној вези са технолошким развојем у преради и експлоатацији гвожђа. Нова технолозија повукла са собом економске али и друштвено-политичке промене које су се одразиле на нове тенденције у контроли и запоседању простора. Постепено али сигурно се раскидају старе традиције из периода када је бакар представљао једини ресурс за производњу металног оруђа и оружја. Готово индентичне промене уочене су на територији од Немачке до Словеније (Dular 1999; Primas 2002). Руда гвожђа као један од најзаступљенијих минерала у земљиној кори, омогућава обимнију експлоатацију рудних богатстава на знатно ширим просторима, него што је то случај са бакром или калајом. Услед равномернијег распореда овакве врсте ресурса подстакнуте су другачије основе привредног развоја, као и развој занатства и трговине, чиме је иницирана интензивнија комуникација и размена добара, а самим тим и другачије стратегије насељавања и контролисања територије (Collis 1976; Taylor 1989; Harding 2000: 165-196; Pleiner 2000: 23). У прилог томе треба поменути чињеницу да је на већини истраживаних градина (укупно 35) у централној Словенији које су основане у СГД (VIII-VI век п.н.е.) регистровано обиље гвоздене шљаке, док на градинама из ПБД (укупно 20) ни у једном случају нису забележени трагови металуршких активности (Dular 1999: 152).

На градинама у анализираном делу Моравско-вардарске долине једино је на Хисару код Лесковца пронађена металуршка радионица у оквиру које је пронађено неколико бронзаних налаза које је М. Стојић повезао са периодом између XII - XI века п.н.е. уз истицање да је у истој целини пронађена и једна гвоздена секира са крилцима (Stojić 2006: 75). У оквиру ове целине се налазило неколико металуршких пећи, јаме за ћумур, керамичке цеви за удувавање ваздуха, камени чекићи за дробљење руде, гвоздени ингот и депои гвоздене шљаке (Stojić 2006: 75; Kapuran 2009: 95-96). Међутим, читав контекст налаза, као и хронолошко опредељење ове радионице доведени су у питање, тако да је читаво откриће јако дискутабилно (Kapuran 2017: 11-14). На свим осталим градинама из узорка за сада немамо поузданих налаза који би посведочили прераду

гвожђа у анализираном периоду³³⁵ иако је константовано да се у близини 5 од 18 (28%) градина са хоризонтом СГД срећу лежишта гвожђа од већег значаја³³⁶. Међутим, разлоге за такву ситуацију треба преиспитати пре свега због слабе истражености, као и због чињенице да су на великом броју градина слојеви поремећени активностима из историјских епоха па налази гвоздене шљаке нису јасно хронолошки позициониране (Брмболић 1986; Пешић, Перић 2001).

Друга теза је настала из опсежних истраживања археолошког материјала на територији Моравско-вардарске долине и указује да синхроно са технолошким променама долази до озбиљних миграционих кретања и промена у популационом саставу. Нови досељеници, препознати у носиоцима канеловане керамике (Гава комплекс) пореклом из Карпатског басена, доносе са собом и нове економске праксе (Вуквић 2000: 105-7), наоружање (Филиповић 2015: 397-401), а вероватно и нове стратегије у контроли простора. Таква ситуација је морала изазвати реакцију староседелца из ареала брњичке и параћинске културе за чије становнике је у више махова истакнуто да се повлаче, заузимајући градине у пасивнијем крајевима далеко од главних магистрала (Vulatović, Filipović 2017; Vulatović et al 2021). Слична ситуација је сугерисана за једнослојне градине са керамиком типа Превешт (Гвоз. доба II с), које оснива локално становништво у теже приступачним областима великоморавског басена услед инвазије носиоца тремолиране керамике (Stojić 1986: 101-102)³³⁷.

Приказана анализа упућује да свега 7 градина из ПБД није продужило егзистенцију у РГД. Интересантно је да се већина њих налази на изузетно погодним местима за насељавње. На то указује чињеница да се пет напуштених градина налази у близини главних магистралних путева (71%), а од тог броја се чак четири градине (80%) налазе у непосредној близини речних прелаза преко пловних река. Поред тога у окружењу свих седам градина регистрована су лежишта минералних ресурса, међу којима већина у свом окружењу има металичне ресурсе (57%) (Cu / Pb / Fe), попут лежишта бакра лоцираних у близини Крша код Забреге и Градишта код Дубнице (29%).

Слична ситуација се запажа и на прелазу из РГД у СГД, где 12 од 23 локалитета (52%) са хоризонтом РГД нема трагова који би потврдили наставак живота током СГД. Такође се напуштају градине на важним саобраћајним петљама (МАГ-РЕГ) и магистралним правцима (МАГ), што је документовано у 5 случајева (42%). Поред тога чак 8 од 12 напуштених градина (67%) се налазило у близини металичних ресурса, међу којима њих 7 (58%) у своме окружењу поседују потенцијал за експлоатацију бакра и калаја.

Презентовани подаци иду у прилог претпоставци да су поменуте градине насилно напуштене, што је евидентирано слојем паљења и разарања који је јасно потврђен на неколико ископаваних градина³³⁸ у хоризонту на прелазу из ПБД у РГД (Vulatović et al 2021: 17-18). Главни путни правци и лежишта минералних сировина приликом нестабилних времена трпе највећи притисак, с обзиром на то да је тежња за њиховом контролом незаобилазни аспект свих ратних доктрина³³⁹ (Радичевић 1995: 13-18, 42-53).

³³⁵ Интересантани су налази топионичарске шљаке и гвозденог ингота са Момчиловог града регистровани приликом рекогносцирања 2020. године али њихову старост није могуће утврдити.

³³⁶ То су градине код Бовна (57), Бољевца (72), Поточца (155), Грделице (162) и Големог Села (204).

³³⁷ Оба миграциона таласа ће бити детаљније продискутована у поглављу о отвореним насељима (16.3.).

³³⁸ Слој паљевине је константован на локалитетима Хисар код Лесковца, Градац код Злокућана, Кале код Грделице, Градиште код Врањског Прибоја, као и у доњем Повардарју на Вардини, Вардарофци и Кастанасу.

³³⁹ Ресурс попут бакра и калаја су током бронзаног доба представљали основне материјале на којима се заснивала привредна и војна моћ. Заштита њиховог поседовања и располагања доноси домаћем становништву благостање и сигурност али исто тако изазива и вишестрани интерес непријатеља, тако да је њихов недостатак могао бити повод ратних похода и освајања.

Са друге стране, досадашња скромна истраживања³⁴⁰ вршена на напуштеним градинама из РГД нису потврдила јасне трагове паљења и разарања³⁴¹, тако да се може манипулисати о разлозима њиховог напуштања. Могле би се истаћи промене економских стратегија које су уследиле заједно са технолошким променама у развијеном гвозденом добу али и промене у политичкој организацији услед дезинтеграције (Stojić 1986: 101-2) или интеграције племенских савеза (Jevtić 1992: 395). Нажалост, на овом нивоу истражености ни за једну од понуђених теза не можемо извући јасну емпиријску потврду.

Дугорочни стратешки значај градинских локација коришћених у периоду између XIV и VI века п.н.е. се може огледати и кроз чињеницу да је њихово коришћење настављено или обновљено са дужим или краћим прекидима током млађег гвозденог доба и историјских периода. Таква пракса је документована на 27 градина или на 75% узорка³⁴². У готово индентичном проценту су обновљене локације из РГД (86%) и СГД (84%), док је током периода млађих од хронолошких оквира овог рада најмање интересовање показано за градине са хоризонтом из ПБД (72%).

Приказана статистика такође може сугерисати промене у офанзивном наоружању и/или ратним доктринама. Кључну промену је могло изазвати увођење опсадних стројева (мердевине, опсадне куле, рампе и овнови), појава нове врсте пројектила (запалјиви пројектили) или оружја за њихово избацивање (далекоментији лукови и праћке). Хронолошки посматрано кључне промене у топографији градина су синхроне са развојем опсадних техника, справа и пројектила током асирске војне експанзије између IX и VII века п.н.е. (Healy, McBride 1991; Campbell 2004: 4-6, Kelle 2007: 21-6).

Обновљени трагови живљења на анализираним градинама су најинтензивнији током касне антике (IV-VII век), периода који је према сачуваним историјским изворима окарактерисан као изразито нестабилно време, праћено честим освајачким и пљачкашким походима изазваних Великом сеобом народа. Подизање и обнова утврђења је била државна политика као реакција на насталу кризу али и одраз шире друштвене потребе код цивилног становништва услед смањене безбедности (Острогорски 1998: 70-104). Практике повлачења угроженог становништва су биле честе у националној историји за време периода турске доминације, када се цивилно становништво током трајања опасности повлачило у привремене збегове на тешко приступачним и боље брањеним локацијама (Екменчић 2008: 98-99). Такав пример заузимања „градина“ од стране становништва без јаче друштвено-политичке организације, указује на природне реакције људи услед повећане тензије и борбе за властиту егзистенцију.

Обрасци насељавања према морфолошким и хидрографским одликама терена

Градине су увек позициониране изнад једног, два или три водена тока, а често се налазе поред одређених хидрографских специфичности. Оснивају се на различитим надморским висинама, а њихова релативна висина у односу на окружење варира од 50 до 300 m. Највиша висинска кота градине³⁴³ у принципу зависи од морфолошких

³⁴⁰ Међу градинама које су напуштене до краја РГД ископавано је 7 локалитета (Хисар, Градац код Злокућана, Скобаљић град, Црквиште код Врањске Бање, Градишта код Првонека, Кончуља и Свињишта).

³⁴¹ Недовољно хронолошки дефинисани трагови разарања на прелазу из РГД у СГД константовани су у подручјима ван оквира овога рада, попут локалитета Градац код Ланишта (Стојић 1986: 18, 62) и Градина код Белаћеваца (Ђурић 1970: 284).

³⁴² Већа одступања од ове праксе показује једино област Врањског Поморавља, где су ретки случајеви запоседања праисторијских градина у антици и средњем веку.

³⁴³ Најнижи градински плато износи 190 m на Укоси код Сталаћа, док је највишлији на 946 m као у случају Рецовог вуса код Тулара.

карактеристика саме регије, па је њихова просечна надморска висина у Понишављу 434 m, у Алексиначком Поморављу 293 m, у Крушевачком Поморављу 260 m, у Параћинском Поморављу 365 m, у Лесковачком Поморављу 440 m, док у Врањском Поморављу просечна висинска кота градина достиже рекордних 589 m.

Посматрано по периодима размештај градина по висинским позицијама се незнатно разликује. Просечна надморска висина за градине из ПБД износи 445 m, најниже позицирана је Гологлава код Сталаћа (235 m н.в.), а највиша Градиште код Дубнице (790 m н.в.). Највећи број градина са хоризонтом из ПБД је смештен на котама између 200 и 400 m н.в. (47%)³⁴⁴, нешто мање их је на висинама између 400 и 600 m н.в. (37%)³⁴⁵, а најмање на висинама између 600 и 800 m н.в. (16%)³⁴⁶. Надморска висина за градине из РГД у просеку износи 460 m, на најнижој коти се налази Градиште код Вакупа (228 m н.в.), док је највишљи Рецов вис код Тулара (946 m н.в.). Највећи број градина из РГД смештен је на котама између 200 и 400 m н.в. (48%)³⁴⁷, нешто мање их је на висинама између 400 и 600 m н.в. (35%)³⁴⁸, а најмање на висинама између 600 и 946 m н.в. (17%)³⁴⁹. Просечна надморска висина градина са хоризонтом СГД износи 427 m, најнижи положај заузима Укоса код Сталаћа (190 m н.в.), а највиши Каљаја код Буштрања (700 m н.в.) Највећи број градинских локалитета из СГД је смештен на висинама између 190 и 400 m н.в. (50%)³⁵⁰, нешто мања заступљеност је на котама између 400 и 600 m н.в. (39%)³⁵¹, док их је најмање на висинама између 600 и 800 m н.в. (11%)³⁵². Приближно уједначена заступљеност градина по висинским групама, показује да се стратегија насељавања по том питању није нарочито мењала током времена, као и да надморска висина није представљала пресудан фактор у одабиру места за подизање стратешких пунктова. Бирају се пре свега места која пружају квалитетну заштиту и добар преглед околине, док њихова позиција и надморска висина зависе од локалних одлика терена.

Геоморфолошке одлике терена указују да се највећи број градина подиже на падинским облицима рељефа (86%), односно на површинама које су генетски везане за морфолошке процесе на косама брдско-планинских система. Међу њима се издвајају два рељефна типа од којих је један везан за подручја умереног спирања и јаружања (Д1), а други за подручја интензивног спирања и јаружања (Д2). Први тип (Д1) се везује за градине подигнуте на нижим узвишењима са благим нагибом, који се најчешће развијају изнад долина већих река, односно на благо заобљеним гребенима и косама, као и на абразионим заравнима. Други тип одликују вишљи терени са оштријим нагибом, који се најчешће везује за брдско-планинске системе из ближег или даљег залеђа главних долина. Градине на терену који одликују падине умереног спирања и јаружења (Д1) регистроване су на 7 од 36 локација, односно на 19% узорка, док су градине у подручју интензивног спирања и јаружања заступљене на 24 од 36 локација, односно 67% узорка.

³⁴⁴ Пет градина (26%) је на котама од 200 до 300 m, док су четири (21%) на котама од 300 до 400 m.

³⁴⁵ Четири градине (21%) заузимају коте између 400 и 500 m, док су три (16%) на котама од 500 до 600 m.

³⁴⁶ Све три градине (16%) су позиционирани на надморским висинама између 700 и 800 m.

³⁴⁷ Пет градина (22%) се налази на котама од 200 до 300 m, док су шест (26%) на котама од 300 и 400 m.

³⁴⁸ Четири градине (17,5%) заузимају коте од 400 до 500 m, а исто толико (17,5%) коте од 500 до 600 m.

³⁴⁹ Рецов вис код Тулара је једина градина која прелази коту од 800 m н.в., док се преостале три градине (13%) налазе на висинама између 700 и 800 m.

³⁵⁰ Укоса код Сталаћа је једина градина која се налази на коти нижој од 200 m н.в. док су три градине (17%) смештене на котама између 200 и 300 m н.в., а пет (28%) на висинама од 300 до 400 m н.в.

³⁵¹ Две градине (11%) заузимају позиције на висинама од 400 до 500 m н.в., док се пет градинских локалитета (28%) налази на котама између 500 и 600 m н.в.

³⁵² Градац код Грбавчета (5,5%) се налази на коти између 600 и 700 m н.в., а Каљаја код Буштрања (5,5%) на коти између 700 и 800 m н.в.

Преостали градински локалитети основани су подручјима развијених крашких облика (К1) и заступљени су у 5 случајева, односно на 14% узорка.

Интересантно је да су готово све градине на блажим и лакше приступачнијим побрђима везане за насељавање у периоду ПБД, током кога је регистровано 6 од 7 (86%) локација у подручјима умереног спирања и јаружања. Исти облик рељефа је коришћен на свега 3 градине из РГД (42%), док се градине из СГД уопште не оснивају на оваквим теренима. Такав податак може указивати да су се лакше приступачне градине услед појачане опасности постепено напуштане током РГД, да би у СГД постале потпуно неприхватљиве у дефанзивним стандардима тадашњих друштава. У прилог томе говори и чињеница да су природно најбоље брањени кречњачки гребени (К1) најмање заступљени међу градинама из ПБД (2 од 5), а највише међу градинама из СГД (4 од 5)³⁵³. Поред тога значајно је навести да готово све градине на блажим узвишењима (Д1) имају заступљеност слојева старијих од ПБД, па се могу тумачити као преживели одраз заосталих насеобинских и одбрамбених традиција.

Литолошке одлике терена на самим градинама су разноврсне. Најчешће се бирају терени на седиментним (СС 1-5) и магматским стенама (МС 2-3), што је забележено у 28 случаја (76%)³⁵⁴, док су знатно ређе (22%)³⁵⁵ коришћени терени на језерским наслагама (ЈН 1-3). Гледано са грађевинског аспекта, терени на језерским наслагама су најчешће извори глине и повољни су за земљане копове, док су терени на седиментним и магматским стенама извор грађевинског камена али је на њима знатно теже вршити ископе, што на први поглед може сугерисати одраз архитектонских тенденција.

Највише градина на језерским наслагама присутно је у ПБД, што је евидентирано на 6 од 19 локалитета (32%). Током РГД коришћење терена на језерским наслагама је у опадању и своди се на 4 од 23 локације (17%), док је у периоду СГД такав пример забележен само на једном³⁵⁶ од 18 локалитета (6%). Такве очите промене се на први поглед могу повезати са модификацијама у грађевинским праксама и потребама за другачијом врстом грађевинског материјала. Међутим уколико узмемо у обзир да локалитети на језерским наслагама (ЈН 1-3) у 6 од 8 евидентираних случајева прате геоморфолошке облике везане за подручја умереног спирања и јаружања (Д1), добијамо да је приказано опадање у њиховом заузимању током времена, заправо одраз претходно поменутог избегавања ниског и лако приступачног побрђа. Археолошки подаци са градина на језерским наслагама указују да се на оваквим теренима не подижу грађевинске структуре од камена и да су на 2 од 8 локалитета (25%) присутни ровови и палисадни бедеми облепљени глином (Лесковац и Злокућане). Остаци ровова су евидентирани на 7 од 28 градина (25%) са подлогом од седиментних (СС) или магматских стена (МС), на којима се такође јављају палисадни бедеми облепљени глином (Свињиште) и земљани бедеми (Прасковче, Кончуљ) у три случаја. Поред тога остаци кућа од плетера и лепа су такође заступљени на локалитетима са обе врсте литолошке подлоге. Са друге стране према досадашњим истраживањима сухозидни бедеми се јављају само на градинама са стенском подлогом али су за сада поуздано

³⁵³ Током РГД градине на кречњачким гребенима се јављају у 3 од 5 случајева.

³⁵⁴ Пет градина (14%) је смештено на претежно кречњачкој или доломитној основи (СС 1); Кале код Кршевице је једина градина која је смештена на основи од флиша и флишоликог стенског комплекса; два локалитета (6%) су на пирокласитима; 12 локалитета (33%) је на основи коју чине високо кристалне метаморфне стене; 6 локалитета (17%) је на основи коју сачињавају ниско кристаласте метаморфне стене; две градине су на високопланинским основама од магматских стена (6%).

³⁵⁵ Три локалитета (8%) су на основи изразито хетерогеног комплекса језерских седимената (ЈН/1); четири локалитета (11%) су на основи од конгломерата (ЈН/2); Једино је Хисар код Лесковца (3%) на основи од шљунковито-песковитог комплекса језерских и речно-језерских наслага (ЈН/3).

³⁵⁶ У питању је градина Ћурчар код Лешја у Параћинском Поморављу.

евидентирани само на 5 од 28 локалитета (18%) и то само у областима јужно од Лесковачког поља (Капуран 2009: 130-131).

На основу архитектонских остатака са градина, А. Капуран је издвојио две регије у Моравско-вардарској долини (Капуран 2009), које се разликују по техникама градње. Издвојене регије су назване централнобалкански и јужнобалкански круг утврђења, а њихова оквирна граница је повучена на линији око излаза Ј. Мораве из Грделичке клисуре (Капуран 2009: 130-131). Група централнобалканских утврђења заузима области у средњем и доњем сливу Ј. Мораве, као и област Великоморавске долине, а карактеришу је фортификације за чију изградњу је искључиво коришћена земља и дрво. Са друге стране, јужнобалкански круг утврђења заузима област између горњег слива Ј. Мораве и доњег Повардарја, а карактеришу га фортификације препознатљиве по каменим елементима грађеним у техници сухозида³⁵⁷ (Капуран 2009: 131).

Претпостављено је да топографске и морфолошке одлике терена у великој мери диктирају избор грађевинског материјала (Ћовић 1986: 55-56; Капуран 2009: 131), па се у складу са тим развијају и грађевинске технике³⁵⁸. Међутим уколико сагледамо литолошку подлогу градина и њиховог ближег окружења долазимо до другачијих запажања. Заправо велика већина од 28 градина из узорка без обзира на регију подигнута је на основи од комплекса мање чврстих до веома чврстих седиментних стена (78%) где доминирају кречњаци, пешчари, туфови, гнајсеви и шкриљци. Са друге стране свега 8 градина је подигнуто на језерским наслагама (22%), које углавном не садрже камени материјал. Међу градинама на седиментним стенама њих 12 (43%) се налази на територији јужнобалканског круга утврђења, док је њих 16 (57%) смештено у централнобалканској архитектонској зони. Приказано поређење показује да је камен као грађевински материјал заступљен на нешто већем броју градина из зоне у којој до сада није регистрован ниједан фортификациони елемент од сухозида. На доступност каменог материјала у централнобалканској зони указују и остаци фортификација из историјских епоха, који су данас видљиви на површини 5 локалитета³⁵⁹, док су на још две градине³⁶⁰ камени фундаменти потврђени археолошким ископавањима. Осим тога сви фортификациони елементи (ровови, бедеми, одбрамбени тумули, тангенцијалне капије) као и њихове комбинације су присутни у обе области, тако да се може закључити да су градитељи из обе области упознати са дефанзивним трендовима који су у разним варијантама присутни на читавом континенту. Јасне регионалне разлике се испољавају једино у избору грађевинског материјала, а самим тим и у техникама градње.

Недовољна истраженост грађевинских структура на градинама не дозвољава сигурније закључке али наведени подаци упућују да литолошка подлога није значајније утицала на одабир места приликом насељавања градинских насеља. Очигледно да су природне дефанзивно-стратешке погодности биле примарни параметар у одабиру места за насељавање градинских локалитета. Присутност материјала попут глине и камена је доносила одређене предности приликом избора и коришћења грађевинског материјала али вероватно није била пресудни фактор који би условио синхронизацију са техникама градње. Широка распрострањеност и лака доступност ових ресурса у свим деловима

³⁵⁷ Једини изузетак представља градина у Кончуљу.

³⁵⁸ Генерално гледано сви фортификациони елементи (ровови, бедеми, одбрамбени тумули, тангенцијалне капије) као и њихове комбинације су присутни у обе области, тако да се може закључити да су градитељи из обе области упознати са дефанзивним трендовима који су у разним варијантама присутни на читавом континенту. Јасне регионалне разлике испољавају се у стилу градње и избору грађевинског материјала, а самим тим и у техникама градње.

³⁵⁹ Петрус, Момчилов град, Град у Сталаћу, Љиљаче, Железник.

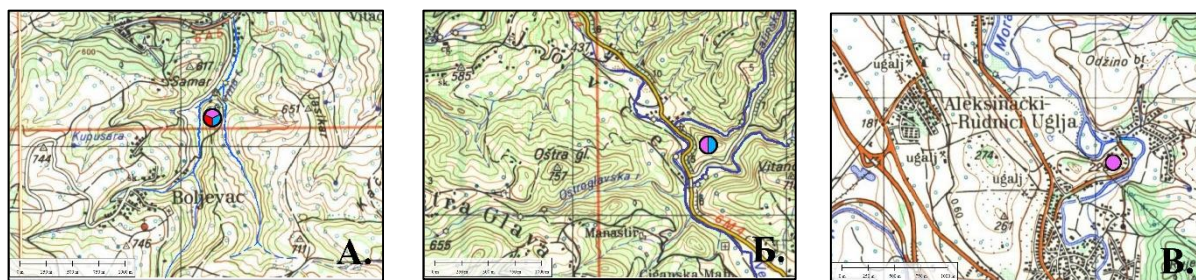
³⁶⁰ Велика хумска чука и Укоса.

Моравско-вардарске долине није изазвала потребу за тражењем локација са директним извором грађевинског материјала, као ни за променама у грађевинским традицијама.

Наведена запажања иду у прилог претпоставци да у издвојеним зонама долазе до изражаја техничка знања и праксе, која су у великој мери одраз културолошких разлика. Поред тога, разлике у грађевинским праксама, територијално су у складу са распоредом културних група током гвозденог доба, према којој градитеље јужног круга утврђења треба везати за носиоце жигосане керамике Лапотинце-Влаштица, док би северни припадао носиоцима Басараби стила (Vasić 1987; Васић 1990; Булатовић, Јовић 2010: 48). Лесковачко поморавље представља област преплитања наведених керамичких стилова али је на основу досадашњих истраживања утврђена доминација налаза типичних за Басараби стил, а његову јужну границу потврђује и хоризонт са тремолираном керамиком на Калеу код Грделице (Булатовић, Јовић 2010: 179-181). Међутим, бројна ограничења која се намећу приликом анализе архитектонских остатака на градинским локалитетима не дозвољавају компарацију између интересних периода, као ни озбиљније закључке у складу са темом овог рада.

Дефанзивне погодности градина, поред нагиба терена појачавају водене препреке, стога се често бирају узвишене локације у унутрашњости речног меандра или брда чије подножје секу два до три речна тока. Сви речни токови праве усеке у брдском терену и на тај начин стварају природне препреке које отежавају напредовање ка одређеној страни градине, која је ту најчешће слабије или потпуно нефортификована. У том погледу највећу дефанзивну погодност пружају међуречја, односно брда која на три стране засецају два (сл. 83А.) или три речна тока (сл. 83Б.), док су градине на стандардним речним ушћима додатно заштићене на само две стране. Заштиту са три стране пружају и унутрашњости речних меандра (сл. 83В.), који поред тога представљају и места на којима речна струја успорава, пружајући на тај начин основну погодност за премоштавање или савлађивање водене препреке. Поред тога мирне воде у меандрима подржавају и већу акумулацију рибљег фонда (Ardeljan 2003: 63, 100-101).

Сл. 83. Примери градина у међуречју између две (А.) и три реке (Б.) и пример градине у меандру (В.)

На основу оваквих дефанзивних параметра издвојено је 9 градина у унутрашњости речног меандра (25%) и још 14 локалитета у међуречју (39%). Закључујемо да је више од половине градина (61%) позиционирано на локацијама које су заштићене речним током или токовима са три стране. Период ПБД указује да се 7 од 19 градина (37%) налази у међуречју, а да се још четири брда налазе у унутрашњости меандра (21%), односно да 11 од 19 локалитета (58%) из узорка са три стране имају заштиту речних токова. Градине са хоризонтом РГД показују да се 7 од 23 локалитета (31%) налазе у међуречју, док је њих 9 (39%) позиционирано у унутрашњости меандра, односно да 16 од 23 градинских налазишта (70%) има заштиту река са три стране.

У периоду СГД издваја се 11 од 18 градина (61%) које су позициониране у међуречју, док су три окружене меандром (17%), односно да су 14 од 18 локалитета заштићени речним токовима са три стране (78%). Посматрано према културној атрибуцији налазишта из СГД добијамо да су 10 од 12 градина (83%) са керамиком Басараби стила осниване на брдима са добром заштитом помоћу речних токова, док је

код градина атрибуираних за Лапотинце-влаштица културу тај однос у 4 од 5 случаја или 80%. Овакав приближно уједначен проценат указује да избор терена у СГД није био културно условљен, већ да прати дух епохе која је очигледно са собом донела и одређене промене на ширим просторним скалама.

Тенденција ка бирању градина са бољим дефанзивним предиспозицијама бележи прогрес од РГД, који се још интензивније наставља и током СГД. Немирна времена и чести ратни сукоби утицали су да се током времена развија одбрамбена тактика, која се одразила пре свега на избор места са бољим дефанзивним погодностима. На основу скромних сазнања о фортификационој архитектури из периода од XIV до VI века пре нове ере, стиче се утисак да су током времена улагани мањи напори у правцу усавршавања дефанзивних грађевина, док су побољшања проналажена у избору терена са јачим природним погодностима за одбрану. Друштвена реакција на насталу кризу се може протумачити као одраз практичности јер је дефинитивно било лакше потражити боље браћену локацију него усавршавати фортификациону архитектуру, која захтева већи ниво организације и техничке умешности. Поред тога, квалитет градње зависи и од нивоа потреба, етноисторијски подаци наводе да је архитектура у привременим збеговима током периода турске доминације увек била једноставнија и оскуднија него на местима сталног боравка (Свијић 2011: 193-194).

На основу морфолошких одлика терена можемо закључити да је позиционирање градина вероватно било условљено променама у офанзивним техникама и наоружању, које су се све више усавршавале идући од ПБД ка СГД. Иницијална прекретница се очигледно догодила током РГД са приливом становништва из Карпатског басена али за сада не можемо бити сигурни да ли су такве стандарде донели нови досељеници или су они одраз реакције домаћина на насталу кризу. Једино можемо претпоставити да су њихова премештања током анализираних периода пре резултат дезинтеграције и повлачења, јер би по логици ствари у супротном били улагани већи напори на усавршавању дефанзивних структура и очувању старих стратешких позиција. При томе морамо имати на уму да су настале промене могле бити и резултат потпуно другачијих тенденција, које се више могу везати за економске приоритете него за промене изазване ратовима и миграцијама. Наведене хипотезе је могуће проверити детаљнијим истраживањима уз серије апсолутних датума. При томе би нагле и синхроне промене могле бити показатељ нестабилних прилика и ратних сукоба, док би сведочанства о парцијелним дислоцирањима више указивала на промене изазване економским потребама.

Пољопривредни потенцијали у окружењу градинских налазишта

Први корак ка разумевању пољопривредне орјентације градинских локалитета представља дефинисање ширег пејзажа који окружује налазиште. Генерално посматрано шира окружења градина ($r = 5 \text{ km}$) обично заузимају области контакта две (52%) или три рељефне зоне (31%), док су окружења са индентичним пејзажем ретка (17%). Највише градина (36%) заузима окружења у којима доминира брдско-планински рељеф, нешто мањи број градина се налази у окружењу где су заступљена сва три рељефна пејзажа (31%), а свега 17% градинских налазишта заузима области са доминацијом долинско-брдског рељефа. У изразито планинском пејзажу налази се 11% градина, док је у претежно брдском пејзажу смештено свега 6% локалитета на узвишењима.

Градине у изразито долинском пејзажу нису регистроване, док је у 17 од 36 случајева (47%) долински рељеф значајније присутан у њиховом ширем окружењу. Са друге стране планински рељеф доминира или је значајније присутан у окружењима 28 налазишта (78%), док је најшира заступљеност брдског рељефа, забележена на 32

локалитета (89%). Гледано са пољопривредног аспекта, овакав рељефни садржај у ширем окружењу градина упућује на доминацију површина погодних за бављење сточарством, али при томе треба нагласити да готово половина локалитета има у свом окружењу могућности за успешно бављење земљорадњом. Посматрано по периодима свега 7 од 19 градина (37%) из ПБД својим ширим окружењем захвата значајније површине у долинским равницама, током РГД тај однос је 11 од 23 (48%), а у СГД 10 од 18 (56%). Из приложеног закључујемо да је кроз време присутан пораст орјентисаности ка топографији који подржавају добре услове за бављење земљорадњом.

Уколико ситуацију упоредимо са ужим окружењима насеља ($r = 2,5 \text{ km}$) ситуација је нешто другачија. Резултати показују да од укупног броја, свега 13 градина (36%) захвата пространства у долинским равницама која су погодна за бављење земљорадњом, док су све остале локације (64%) упућене на окружења прикладнија за сточарство, односно терене у којима доминира брдски и планински пејзаж. Посматрањем градина из ПБД орјентисаних на долински рељеф, закључујемо да се њихов проценат није променио и да свих 7 од 19 градина (37%) остаје везано за равницу у свом ужем окружењу. Код градинских локалитета из РГД приметно је благо смањење које показује да 9 од 23 локалитета (39%) нагиње ка равничарским пејзажима. Идентичан проценат запажа се и код градина из СГД, које се у 7 од 18 случаја (39%) основају у пејзажу погодном за бављење земљорадњом. Оваквим увидом стиче се генерално мишљење да су кроз сва три периода пољопривредни приоритети били идентични. Градине се у већини случајева оснивају на местима чија ужа окружења гравитирају ка пејзажима који су генерално подеснији за развој сточарске привреде, при чему нису занемарени ни предели погодни за бављење ратарством.

На такв закључак додатно упућују и етнографски подаци о пољопривредној орјентацији сеоских општина у којима су позиционирана окружења градинских локалитета. Према *Попису становништва и домаће стоке* из 1911. године закључујемо да су 22 градине (61%) у атарима насеља у чијој привреди преовлађује сточарство. При томе треба узети у обзир да се издвајају окружења 15 градина у којима је прединдустријска пољопривреда била мешовита, односно ратарско-сточарска³⁶¹ (РАТ-СТО) и сточарско-ратарска³⁶² (СТО-РАТ), док су градине у изразито ратарским општинама забележене у свега 5 случајева (14%). Гледано по периодима, запажа се да је 11 од 19 градина (58%) из ПБД смештено у сеоским атарима чија је пољопривреда орјентисана ка сточарству. Током РГД подизање градина у атарима са сточарском орјентацијом се запажа у 17 од 23 локалитета (74%), док је током СГД таква орјентисаност у опадању и указује да је само 9 од 18 градинских налазишта (50%) позиционирано у подручјима где је сточарство преовлађујуће занимање мештана.

Педолошки потенцијали у рејону градина установљени су за 25 локалитета, с обзиром да је област Врањског Поморавља остала изузета из ове анализе. Према доступним подацима установљено је да већина градина (72%) у свом рејону има на располагању два земљишна типа, док је мањи број орјентисан ка једном педолошком типу (38%). Најшире су заступљене гајњаче присутне у рејону 11 градина (44%). За њима следи смеђе кисело земљиште (КАМ-д), присутно у рејону 8 локалитета (32%). Смонице се јављају у рејону 7 налазишта (28%), а алувијуми и рендзине у најужем окружењу 3 локалитета (12%). Ранкери су присутни у рејону два налазишта (8%), а иста заступљеност важи и за сирозем (8%), калкаломенасол (8%) и литосол (8%). Црвеница је заступљена једино у најужој околини Љиљача код Бовна (4%), колумијум у рејону Дервишке чуке код Бербатова (4%), а псеудогелај код Врања ноге у Губеревцу (4%).

³⁶¹ 9 локалитета

³⁶² 6 локалитета

Предњаче земљишта са slabим квалификацијама за ратарску привреду, односно тла која данас подржавају раст ливадске или жираносне шумске вегетације (СМО, КОЛ, КАЛК, РЕН, СИР, ЛИТ, КАМ-д, ПСГ, ЦРВ), док су земљишни типови изразито погодни за земљорадњу (АЛУ, КАМ-е) ређе заступљена. Градински рејони у којима доминирају педолошки типови који подржавају сточарску привреду (КАМ-д, СМО-РЕН, КАМ-е-ЦРВ, СМО-КАЛК, СИР, СИР-ЛИТ) заступљени су на 14 од 25 локалитета (56%). Земљишта која пружају могућности за комбиновану сточарско-ратарску привреду (СМО-АЛУ, РАН-АЛУ, СМО-КАМ-е) заступљени су на 8 од 25 локалитета (32%) док је доминација земљишних типова повољних за развој ратарства (КАМ-е, АЛУ-КАМ-е) забележена само у случају Хисара код Лесковца, Гологлаве и лок. Град код Сталаћа (12%). Наведени параметри воде ка закључку да већина градинских рејона садржи типове земљишта која су слабопродуктивна и/или тешко обрадива (88%) па су самим тим погоднија за испашу и/или прехрану стоке преко брста и жира. У најбољем случају свега 11 од 25 градина (44%) има потенцијал за развој земљорадње у свом рејону.

Посматрано по периодима, подаци о заступљености педолошких варијетета у рејонима градина прикупљени су за 12 налазишта са слојем из ПБД за 15 из РГД и за 13 градина са хоризонтом СГД. Градине из ПБД на основу предиспозиција тла указују да је 6 од 12 локалитета (50%) орјентисано искључиво ка сточарству, 4 од 12 (33%) су погодна за мешовиту сточарско-ратарску привреду, док свега 2 градине (17%) имају тло са израженим погодностима за ратарство. Током РГД градине се подижу у рејоним чија педолошка подлога у 8 од 15 случајева (53%) погодна за бављење сточарством, шест налазишта (40%) имају предуслове за развој мешовите сточарско-ратарске привреде, док се само Хисар код Лесковца (7%) налази у рејону са земљишним типом подесним за земљорадњу. Код градина са хоризонтом из СГД, 7 од 13 локалитета (54%) се налази на земљиштима која погодују развоју сточарства, 5 налазишта има предуслове за мешовиту пољопривреду (38%), док се једино Град код Сталаћа (8%) налази у рејону чије земљиште има изузетне предуслове за земљорадњу.

Таб. 112. Предиспозиције градинских окружења за сточарску привреду према спроведеним анализама

Врста анализе	ПБД	РГД	СГД
Топографија (r – 5 km)	63%	52%	50%
Топографија (r – 2,5 km)	63%	61%	61%
Педологија	50%	53%	54%
Етноисторијска орјент.	75%	73%	84%
Збирни параметар	255%	260%	245%

Готово сви презентовани параметри (рељеф, педологија, етноисторијска привреда) на свим просторним нивоима (рејон, шире и уже окружење) указују да су терени око градина насељених у периоду између XIV и VI века пре нове ере били подесни за развијање сточарства (таб. 112). Према традиционалним обрасцима, узгој домаћих животиња упућен је и на природне услове у околини насеља, пре свега на могућности које одређено окружење пружа за исхрану и држање одређених врста домаћих животиња (Вукосављевић 2012: 113-126). Хипотезу о јакој вези градинских локалитета са сточарском привредом у Моравско-вардарској долини, могуће је проверити археозоолошким анализама заступљености доместиковане фауне. Досадашња истраживања у том правцу су ретко спровођена али пружају извесне индикације о значајном уделу сточарства у пољопривреди моравско-вардарских градина.

Остеолошки материјал из слојева РГД и СГД на локалитету Градац код Ланишта показао је да се највише узгајају домаће врсте оваца (*Ovis aries*) и коза (*Capra hircus*), а да је у мањем проценту била заступљена свиња, говече, коњ и пас. На основу таквих

података М. Стојић је изнео претпоставку да је утврђени део Граца имао улогу великог тора за стоку (Стојић 1991: 9-10). Таква констатација може се везати за традиционалне праксе узгоја оваца, врсти којој је потребно посветити велику пажњу³⁶³. Из тих разлога стада оваца су се у етнографској прошлости готово увек преко ноћи затварала у торове, који су могли бити направљени од оплетеног прућа, посланих дебала, летви или у виду сухозида као што је пракса у западној Македонији (Вукосављевић 2012: 125).

Слична заступљеност домаћих врста уочена је и на утврђењу Градиште код Иђоша, где у слоју из ПБД доминирају кости овце и козе (28%), домаћег говечета (25%) и свиње (17%) (Molloy et al. 2020: 17-18). Ситуација је знатно другачија у слоју СГД на Феудвару где у оквирима утврђења засигурно нису гајене животиње, док највећи проценат остеолошког материјала чини коњ (31%), готово дупло мање се узгаја говече (17%), док су свиње (8%), овце и козе (7%) ретко заступљене (Becker 1998: 328, Tab.2).

Интересантна су археозоолошка запажања са вишеслојне градине Рат у источном Јадрану. Истраживања су показала велику заступљеност оваца и коза које чине око 80% остеолошког узорка доместикованих врста. Клање зрелих јединки оваца током средњег бронзаног и развијеног гвозденог доба указује да је њихов узгој био усмерен на производњу секундарних производа попут млека и нарочито вуне³⁶⁴. Међутим, током ПБД изненадно расте проценат костију младих јединки, што упућује да су овце узгајане преваходно због меса, док производња вуне и текстила губи привредни значај све до рехабилитације овог заната у СГД (Gaastra et al. 2014: 16-21). Таква уочљива промена може бити још један од показатеља о прекиду устаљених трговачких мрежа чије последице су се осетиле у већем делу Европе са краја бронзаног и почетка гвозденог доба. Иако наведени резултати потичу из другачијих еколошких ниша, треба имати на уму да је овчарство у подручју централног Балкана најаутохтонија и традиционално најразвијенија грана пољопривреде (Катић 1978: 51; Вукосављевић 2012: 119), тако да не би било изненађујуће да будућа истраживања потврде системске везе ове области са глобалним трговачким трендовима у периоду између XIV и VI века пре нове ере.

Поред тога, треба имати у виду да шира окружења градина често обухватају по неколико равничарских насеља која су позиционирана у долиним пределима погодним за бављење земљорадњом, тако да се може манипулисати о организацији по принципу феудалних властелинстава, где градине преузимају улогу заштите и контроле обрадивих површина (Arnold 1995). Такође, генерална распоређеност отворених насеља и градина може сугерисати постојање одређених веза у спровођењу активности трансхумантног сточарења.

Судећи према свему изнесеном, можемо закључити да је сточарство било у одређеној вези са градинским налазиштима, с обзиром да сви просторни параметри истичу привредне потенцијале у том смеру. Уколико градине посматрамо као центре моћи са изрженом геостратешком и дефанзивном функцијом, такав закључак је прилично логичан, с обзиром да проучавања остеолошког материјала и писаних извора попут Хомерових епова потврђују да је стока била главни извор богатства на основу кога је мерена и упоређивана моћ обласних господара у Илијади (Athanasakis 1992; Howe 2008). Сходно томе, реално је да су у заштити и чувању овог ресурса улагана велика средства, тако да су позиције градина биране у складу са атрибутима терена који је могао

³⁶³ Народна изрека каже: „Нема мучнијег господара од овце, њој се врло тешко службом додворити“ (Вукосављевић 2012: 121). Изрека је настала из разлога што овца када оде даље за пашом не уме да се врати, нити осећа вука као што га осећају говече или коњ, а такође је потребно прихватити подмладак приликом јагњења и неопходно је бити у њиховој близини током ноћи (Вукосављевић 2012: 121-123).

³⁶⁴ Повећана експлоатација вуне на Рату током средњег бронзаног доба се подудара са заступљеношћу археолошких налаза из слоја везаних за ткање и производњу текстила (Gaastra et al. 2014: 21).

да одговори на потребе везане пре свега за заштиту али и стално, привремено или сезонско (трансхумација) егзистенцијално одржавање сточног фонда.

Обрасци насељавања према потенцијалним путним правцима

Већина истраживача се слаже да је једна од базичних функција градина у свим периодима прошлости била заснована на контроли путних праваца. Путеви представљају значајан ресурс, а њихова изградња, одржавање и контрола су били примарни задатак свих заједница чија територија гравитира ка одрђеној мрежи путева. Из тих разлога оптимизација путне мреже, представља један од основних интереса ка коме теже сви, од друштвено-политичких и војних организација, преко самих корисника, до становништва које насељава непосредно окружење пута. Стога су се контрола, регулисање и ограничавање приступа путевима наметнули као неопходна мера за очување безбедносне и економске стабилности било које територијалне организације. Значај путних праваца није био једнак у свим периодима прошлости и зависио је од геоморфолошких и природних предиспозиција, техничких могућности, економских потенцијала, геополитичке и демографске ситуације.

Статистичком анализом установљено је да кроз рејоне 34% градина пролазе магистрални правци (МАГ), 36% је усмерено на регионалне правце (РЕГ), док је 22% орјентисано на контролу путева од локалног значаја (ЛОК). Изненађујуће је мали проценат (8%) градина смештених у рејону саобраћајних чворишта, која повезују магистралне и регионалне правце (МАГ-РЕГ). Генерално посматрано из наведеног се наслућује да је директна контрола најважнијих магистралних праваца заједно са саобраћајним чвориштима (42%) била изузетно важна али не и круцијална улога градинских локалитета. Очигледно да је нешто већа пажња усмеравана на контролу регионалних и њима по намени ближим локалним правцима (58%).

Посматрано кроз проучавану етапу установљено је да су ка магистралним правцима у највећем проценту орјентисане градине из ПБД (9 од 19, односно 47%), током РГД проценат опада на 35% (8 од 23), а у развијеном гвозденом добу је најмањи и износи 31% (6 од 19). На основу овакве диспозиције приметно је да кроз време опада интересовање за контролу магистралних праваца премештањем контролних пунктова ка областима у залеђу односно ка регионалним и локалним правцима.

Последњих година појавило се неколико студија које указују на одређене аспекте овог феномена. Мапирањем налазишта из ПБД у долини Ј. Мораве, као и анализом њихових међуодноса на основу узајамне видљивости, стекло се основано мишљење да су она формирала добро планиран одбрамбени систем дуж главне долињске саобраћајнице. Ископаване градине указују да су њихови врхови коришћени за дугорочна насељавања, а не као привремена прибежишта за потребе заједница из равничарских насеобина приликом непријатељских дејстава. На основу добро дефинисаних грнчарских производа, остаци материјалне културе са свих локалитета углавном су приписани брњичкој културној групи. Повећање бројности градина није утицао на смањење броја равничарских насеља али апсолутни датуми са неколико локалитета сугеришу да равничарска насеља углавном садрже нешто старије истодобне хоризонте од налазишта на доминантним узвишењима (Bulatović et al 2021: 70). Истраживачи су сугерисали да током XII века п.н.е. долази до динамичних промена у многим аспектима живота насеља дуж Моравско-вардарске долине. Најупечатљивија је појава канеловане керамике типа Белегиш II – Гава, која се јавља у насељима уз грнчарију брњичке групе. Промене у материјалној култури су уочљиве и у појави нових врста украсних предмета и оружја типичног за културе ПБД из средњоевропског ареала (Филиповић 2015: 335–342, 350–353; 2016), као и у пољопривредним праксама које

указују на интензивирање узгоја проса (Filipović et al 2020). Сличне промене су документоване у долини Вардара, појавама у виду канеловане керамике, металних предмета средњеевропског порекла и кремације као новог погребног ритуала. Међутим, удео керамичких форми типичних за Гава комплекс на градинским налазиштима је знатно мањи него у равничарским насељима, док је на појединим градинама континуитет брњичког материјала настављен све до почетка На В1 фазе. Кроз студије динамике, карактера и хронологије ових промена, евидентних у материјалној култури, економији и обрасцима насељавања дуж Моравско-вардарске долине, закључено је да је њихова иницијација изазвана померањем заједница из јужне Паноније ка областима северне Егеје, што наговештавају и слојеви паљевине са појединих градина³⁶⁵ (Bulatović, Filipović 2017; Bulatović et al 2021). Појава носилаца Гава комплекса приморала је становнике брњичке и вероватно параћинске културе на напуштање главних долина и повлачење у забачене планинске области, док се препознатљива обележја њихове материјалне културе до почетка На В1 фазе потпуно губе (Булатовић, Станковски 2012: 391; Ruppenstein 2020; Bulatović et al 2021). Тезу је неопходно проверити опсежнијим анализама апсолутне хронологије с обзиром да релативно-хронолошки подаци засновани на керамичким формама нису довољно релевантни због стабилности и дугог трајања брњичког стила (Bulatović et al 2021: 70).

Често је у литератури истицано да градине заузимају стратешке позиције које контролишу улазе у клисуре и приступе преко речних развођа, односно брдско-планинских превоја (Basler 1954; Ćović 1965; Garašanin 1986; Стојић 1991). Обе врсте хидрографских творевина представљају важне и врло често незаобилазне саобраћајне деонице, које се због своје локалности лако контролишу. Обрађени узорак градина је показао да се 18 од 36 градина (50%) налази у клисурама или у њиховој непосредној близини, док су још четири градинска насеља (11%) позиционирана у близини превоја, односно у зони развођа речних сливова. Градине са хоризонтом из ПБД које се налазе у клисурама евидентирани су у 8 од 19 случаја (42%), док је у зони развођа једино позициониран Чукар код Бољевца (5%). Током РГД пракса насељавања градинских локалитета у клисурама забележена је у 12 од 23 случаја (52%), док се стратешке позиције на важним превојима заузимају у свега два случаја (9%). Градине у клисурама са хоризонтом СГД су документоване у 8 од 18 случајева (44%), док су стратешка узвишења око развођа речних сливова документована у сва четири случаја (22%).

Насељавање градина у клисурама је пракса са којом се у Моравско-вардарској долини почело од позног енеолита (Кончуљ, Прасковче). Клисуре нуде транзит уз речне токове без већих промена у нагибу терена али најчешће имају изузетно уску и просторно ограничену путну трасу која не дозвољава веће маневре, тако да њихова контрола представља логичан стратешки примат. Поред тога клисуре представљају климатске рефугијуме, као и подручја са развијеним облицима крашких узвишења која својом морфологијом пружају изузетне дефанзивне перформансе. Повећана контрола клисура током РГД, а затим њихово смањење током СГД вероватно упућује на промене у путним приоритетима или одражава стање друштвено-политичке ситуације, која је према устаљеној интерпретацији била најнесигурнија током РГД.

Са друге стране градине на планинским превојима у интересној области нису документоване пре ПБД, што би могло сугерисати на одређене промене у начину транспорта, с обзиром на то да путеви преко превоја увек прелазе преко брдско-планинског терена, који је због већег нагиба тежак за савлађивање. Неке од кључних иновација које са собом доноси ПБД је укључивање коња као јахаће и теглеће животиње,

³⁶⁵ Градине у Кончуљу, Врањском Прибоју, Хисару код Лесковца и нарочито на локалитетима у јужној Македонији Вардина, Вардарофца и Кастанас.

појава точка са шпицама и управљање предњом осовином теретних кола (Uckelmann 2013: 399). Други разлог коришћења алтернативних брдско-планинских праваца би могао сугерисати на несигурност кретања кроз устаљене долине саобраћајнице. Иако се анализирали узорак састоји од свега четири градине на превојима, приметно је да се тежња за њиховим обезбеђивањем повећава у РГД да би у развијеном гвозденом добу достигла пуну афирмацију (4 од 4 градине). Чињеница да се проценат градина које контролишу клисуре смањује током СГД, док се појачава контрола праваца преко брдско-планинских превоја, говори у прилог интензивирања алтернативних праваца, чије ће се коришћење све више развијати кроз касније периоде, а нарочито током антике и средњег века (Јиричек 1959: 121-149; Шкриванић 1974: 13-29; Petrović 2013: 274-286; Мишић 2014: 112-118; Милојевић, Милановић 2018).

Однос градина према потенцијалним минералним ресурсима

Посматрањем економских потенцијала у окружењу градинских налазишта, долази се до закључка да је чак 97% градина упућено на један или више минералних ресурса од чега 67% у свом ближем или ширем окружењу поседује металичне ресурсе (Au, Cu, Fe, Sn, Pb). Подељено по периодима гравитирање градина ка лежиштима металичних руда је најмање током ПБД и евидентирано је на 12 од 19 локалитета, односно 63%³⁶⁶. Током РГД интересовање за контролу окружења са металичним ресурсима се пење на 15 од 23 градине, односно достиже 65%. Најмлађе анализирани период бележи још већи прогрес у односу на старију фазу показујући да су 14 од 18 градина (78%) упућене на блиску контролу потеза са металичним лежиштима.

Из наведеног се запажа да градине током времена постепено мењају положај ка подручјима у залеђу где је непосреднија контрола путних праваца ка металичним ресурсима. Уколико из узорка градина из ПБД изузмемо локалитете који гравитирају ка лежиштима гвожђа³⁶⁷, остаје свега 8 од 19 градинских налазишта (52%) која гравитирају ка металичним ресурсима (Au, Cu, Sn, Pb). Наведена диспозиција градина у односу на металичне ресурсе у њиховим окружењима, указује да се тежња ка контроли металичних рудишта повећава за 13% током РГД и за 22% током СГД у односу на бронзано доба. У прилог таквих тенденција говоре и новоосноване градине из РГД³⁶⁸, с обзиром да у 8 од 11 случајева (73%) имају металичне депозите у својим окружењима, док је код новооснованих градина из СГД такав однос евидентан на 5 од 7 градина³⁶⁹, односно 71%.

Доступност гвожђа у гелошкој подлози је широко распрострањена и ван значајнијих лежишта документованих у раду (Rostoker, Bronson 1990: 14-36). Стога се у анализираном периоду за стратешки важне ресурсе могу сматрати лежишта злата, бакра, калаја и олова. Уколико анализу усмеримо само ка стратешким ресурсима у периоду између XIV и VI века п.н.е. (Au, Cu, Sn, Pb) добијамо да орјентисаност градина ка лежиштима попут злата (6%), бакра (36%), калаја (14%) и олова³⁷⁰ (6%) износи 53% од укупног узорка. Гравитација градина ка стратешким ресурсима по периодима, указује да 9 од 19 градина (47%) са хоризонтом ПБД нагиње ка поменутиим лежиштима (Au, Cu, Sn, Pb), током РГД тај проценат се повећава за 10% и износи 57%, задржавајући идентичну афирмацију (57%) и током СГД.

³⁶⁶ Уколико одузмемо лежишта гвожђа за узорак из ПБД, проценат је још мањи и износи 52%.

³⁶⁷ Узимају се у обзир само окружења градина на којима је од металичних ресурса заступљено једино гвожђе, попут градина у Грделици, Првонеку и Врањском Прибоју.

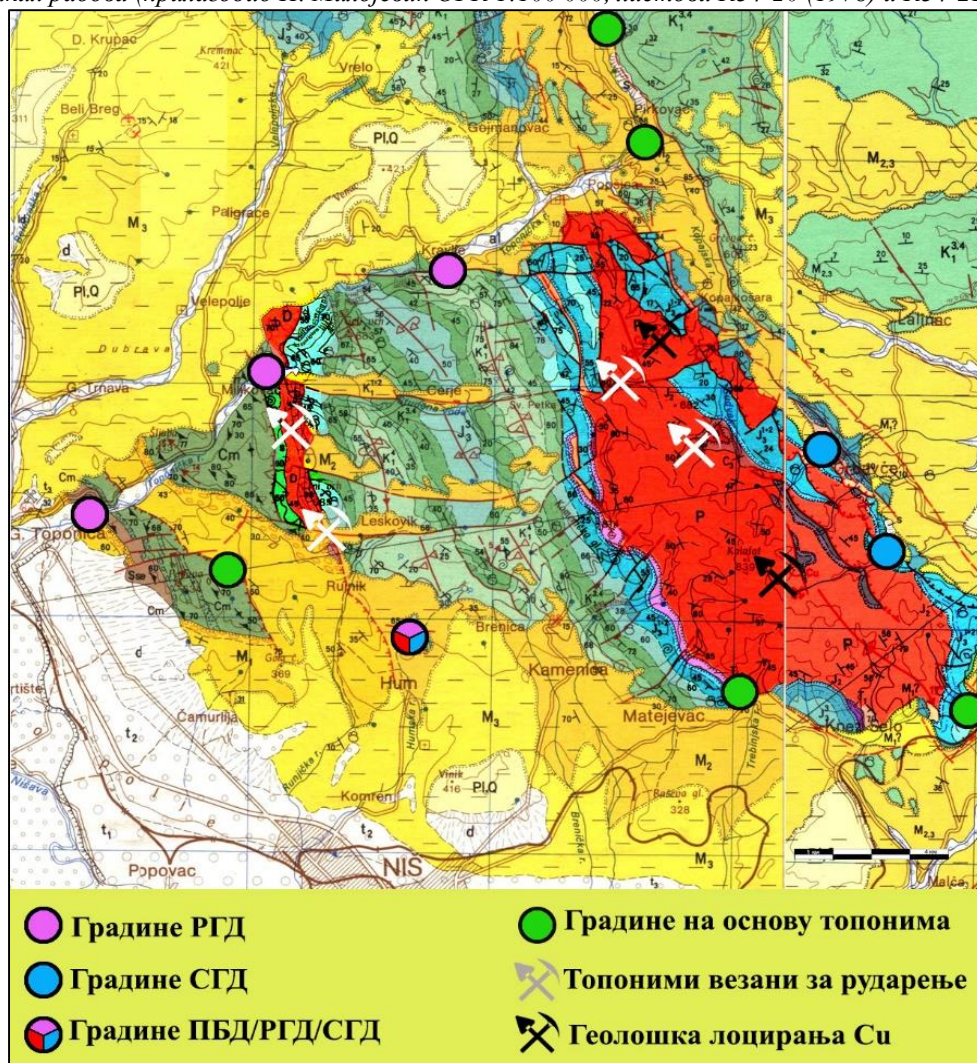
³⁶⁸ Рачунају се само градине без хоризонта из ПБД.

³⁶⁹ Рачунају се само градине без хоризонта из РГД.

³⁷⁰ Лежита олова се у оба случаја срећу заједно са бакром, попут локалности код Дубнице и Тулара.

Студија регионалних образаца насељавања у овом раду указује на два случаја повећане концентрације градина око рудних лежишта металичних сировина од стратешког значаја, а у овим случајевима бакра (Cu) и калаја (Sn). Први случај указује на област Доњег Понишавља и планину Калафат, где су појаве бакра регистроване на тектонском контакту кречњака и црвених пешчара које меридијански пролазе кроз читав масив у две локалности, константоване при источном и западном рубу планине. Тип орудњења је везан за прслине и пукотине како јурских кречњака тако и црвених пешчара, док откривени узорци указују на заступљеност азурита и малахита (Krstić i dr. 1980). Постојање старих рударских радова се може претпоставити на основу неколико топонима: Рудина у атару Миљковца, Руда пољана у атару Грбавча, Рудине у атару Копајкошаре и можда на основу топонима Јаме у атару Рујника. Сви поменути топоними као и конкретна места геолошких испитивања се налазе у дубљој унутрашњости планине.

Карта Бр. 73 Геолошка грађа Калафата са распоредом градина, индикативних топонима и рударско геолошких радова (прилагодио П. Милојевић ОГК 1:100 000, листови К34-20 (1978) и К34-21 (1974))

Индикативно је да прилазе ка унутрашњости Калафата затвара 6 градина³⁷¹ распоређених на све четири стране планине. Осим Велике хумске чуке, све остале градине су документоване путем рекогносцирања тако да немамо коначан увид о

³⁷¹ Велика Хумска чука код Хума (ПБД / РГД / СГД), Дервишка чука код Берчинца, Железник код Миљковца (РГД), Градиште код Кравља (РГД), Градац (СГД) и Пољана (СГД) код Грбавча.

њиховој стратиграфији. Према расположивим подацима на четири градине константован је хоризонт из РГД, на три из СГД, док је једино на Хумској чуки (поред РГД и СГД) документован и хоризонт из ПБД. Поред поменутих градинских налазишта из калафатског масива константовано је још пет топонима на узвишењима који могу иницирати постојање градинских локалитета: Градиште код Пирковца, Градац код Кнез Села, Табија код Г. Паљине, Стража код Јасеновика и нешто северније Градац код Лабукова. Ови топоними углавном нису обухваћени досадашњим рекогносцирањима,³⁷² тако да не располажемо подацима о њиховој потенцијалној окупацији у прошлости. Међутим, велика концентрација градина у просторно малој микроцелини³⁷³ на путевима нижег значаја, пружа основане индикације да су локалитети на узвишењима подизани у циљу контроле и ограничавања приступа калафатским лежиштима бабра.

Други пример груписања градинских локалитета примећен је у области Врањског Поморавља и везује се за подручје где је геолошким истраживањима регистрована појава каситерита константованог углавном у речним наплавинама око Бујановца. Појаве каситерита се налазе око брда Китка и у близини села Несалца и Биљаче. Каситерит је у свим овим локалностима нађен у шлиху, док се једино код Биљаче налази у примарном лежишту где је документован у једној кварцној жици са хлоритом у облику ситних зрна (Vukanović i dr. 1977: 41-42). Овде је на нешто ширем пространству³⁷⁴ евидентирано 6 градина³⁷⁵ на стратешким позицијама које контролишу приступ потенцијалној зони експлоатације калајних лежишта. На поменутих градинама документована су три хоризонта из ПБД и по пет хоризоната из РГД и СГД. Индикативан топоним Медов дол означава речицу која протиче између СИ обронака Градине у Свињишту и већ поменутог брда Китке (639 m), на коме су геолошка истраживања потврдила појаве каситерита³⁷⁶. Такође је интересантно да се градине у Свињишту (ПБД-РГД) и Буштрању (РГД-СГД) налазе на свега 2,7 km међусобне удаљености у правцу исток-запад, чиме заузимају позиције на линији која прати калајну жицу на простору између Биљаче и Китке. Поред тога, на овом простору регистрована је већа концентрација отворених насеља са хоризонтима из металних доба (Bulatović, Kapuran 2007: map. 2).

Важност ове локалности употпуњују топонимски подаци који упућују на постојање још три градине регистроване на раздаљини до 6 km источно и североисточно од лежишта Китке: Старачка кула код Г. Старца (3,4 km И од Китке), Стража код Претине (3,5 km у правцу И-СИ од Китке) и Градиште код Д. Старца (5,5 km СИ од Китке). Нажалост, недостају подаци о археолошком потенцијалу наведених топонима али је евидентно да њихова диспозиција прати слив Кршевичке реке са узвишених пунктова. Такав систем градина омогућава контролу алтернативног правца који везује Врањско Поморавље са средњом Пчињом и уједно затвара приступ лежиштима каситерита на Китки са југоистока, истока и севера.

Градина у Ораовици се налази на 6,5 до 9 km удаљености ЈЗ од лежишта код Биљаче и Несалца и има пуну визуелну контролу над њима. Градине у Великом Трновцу и Кончуљу се налазе на удаљености до 7,5 km ка северу и североистоку од лежишта у Несалцима али немају визуелни преглед у том подручју. Међутим, иако позиције градина у Кончуљу и Трновцу немају директан поглед на рудишта, представљају важне

³⁷² Изузетак представља Градац код Лабукова (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017)

³⁷³ Калафат се простире на површини од око 150 km², док поређења ради Нишка котлина заузима 620 km².

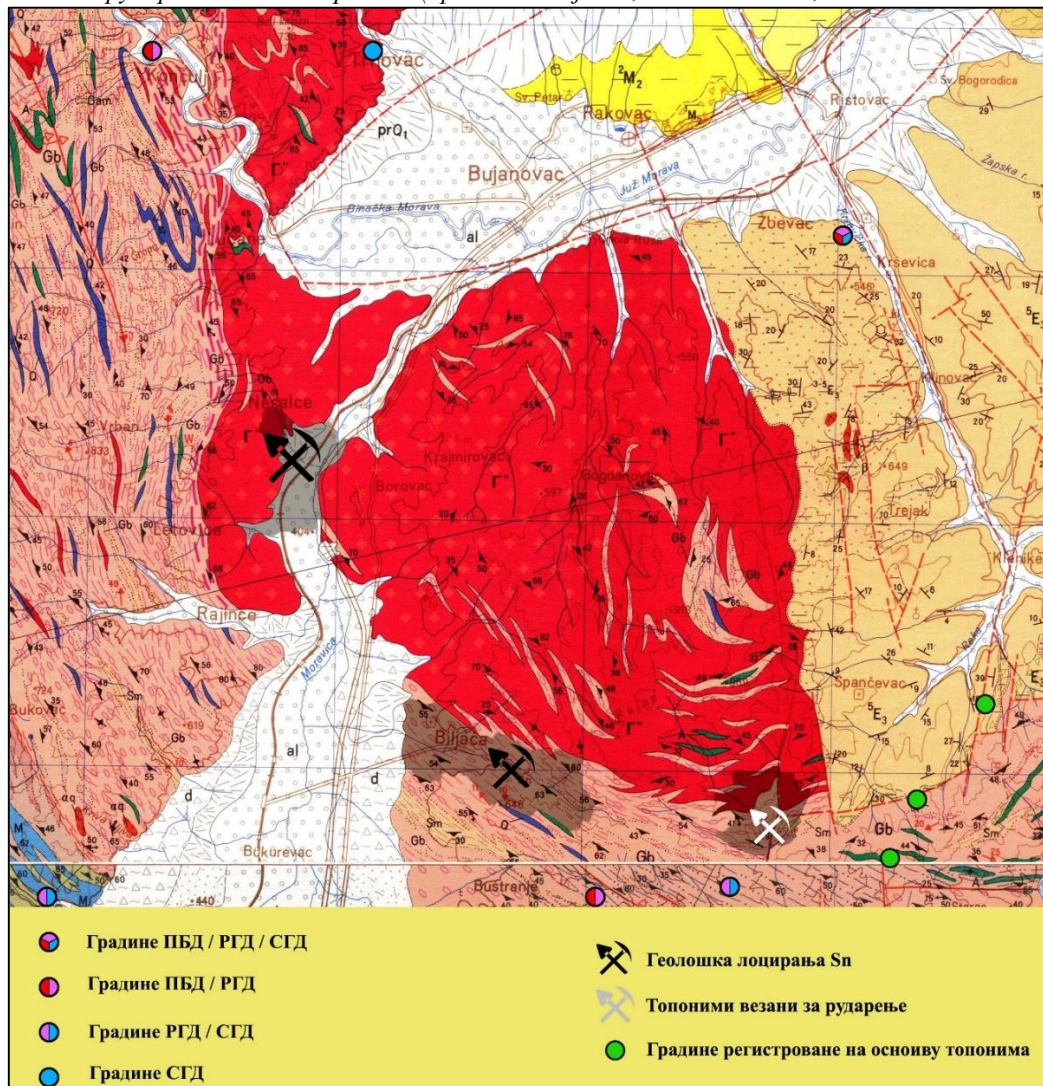
³⁷⁴ Ради се о површини која обухвата око 350 km², наспрам 1200 km² које заузима читава Врањско-бујановачка котлина.

³⁷⁵ Градине у Буштрању, Ораовици, Свињишту, Кончуљу, Великом Трновцу и Кршевици.

³⁷⁶ Приликом рекогносцирања терена у околини Свињишта, поред оближње реке примећене су неприродно формиране гомиле са материјалом из речних наноса, које би могле сугерисати трагове старих радова насталих испирањем рудних депозита (На податку захваљујем др Александру Булатовићу, научном саветнику Археолошког института).

пунктове који штите прилазе са Косова,³⁷⁷ а поред тога градини код В. Трновца је доступна одлична визуелна контрола јужноморавске долине узводно од Бујановца. Кале код Кршевице такође нема визуелну контролу самих рудишта али њен положај штити путеве ка рудоносној области из слива Пчиње и северних области Врањског Поморавља.

Карта бр. 74. Геолошка грађа горњег дела Врањског Пом. са распоредом градина, индикативних топонима и рударскогеолошких радова (при. П. Милојевић, ОГК 1:100 000, лист. К34-56 и К34-68)

Проблеми у потврђивању везе између регистрованих градина и потенцијалних рудника из праисторије огледају се пре свега у слабој истражености терена. Досадашње археолошке кампање у анализираној области нису биле оријентисане на проучавање рударских активности у бронзаном и гвозденом добу, већина градина је позната на основу података са археолошке проспекције, док скромним ископавањима на градинама није пронађена конкретна потврда о значајнијим металопрерађивачким активностима. Поједини аутори су указивали на остатке старих рударских окна и шљакишта из античког и средњовековног периода лоцираних у планинским масивима на којима су смештене градине из овог рада. Помињу се рударска окна и шљакишта на побрђу Радана (Simić 1951: 239-241; Каниц 1985: 343; Јоцић 1984: 508; 1999: 51-52; Стаменковић 2009; Stamenković 2013: 66, сл. 51-52), Гољака (Stamenković 2013: 67), Кукавице (Антула 1900:

³⁷⁷ Кончуљска клисура и сутеска Трновачке реке.

64; Stamenković 2013: 67), Чемерника (Антула 1900: 65; Simić 1951: 380) и Црне Горе (Simić 1951: 226; Vukanović i dr. 1977: 43). Интересантно је да се у анализираном делу Моравско-вардарског слива бележи пораст броја градина у складу са рудним богатствима регије. Регије са највећим бројем градина, попут Лесковачког и Врањског Поморавља су најбогатије по питању заступљености и разноврсности металичних ресурса, а поред тога евидентна је и дуга традиција рударства. Регије у којима је ретка заступљеност градина попут Параћинског и нарочито Крушевачког Поморавља оскудевају у металичним ресурсима. Међутим, садашњи ниво истражености градина и трагова праисторијског рударења дозвољавају да се поменути модели контроле ресурса у периоду између 14. и 6. века п.н.е. задрже на нивоу смеле хипотезе.

Једна од теорија која је понудила разлог за колапс развијених цивилизација позног бронзаног доба у источном Медитерану упућује на могућност дезинтеграције устаљених трговачких мрежа, чиме је изазвана несташица метала, приликом чега се акценат ставља на недостатак калаја. Ограничен приступ једном од кључних ресурса бронзаног доба, довео је до тражења алтернативних решења која су иницирала развој прераде гвожђа (Snodgrass 1971: 237-249; 1980: 348-349). Међутим, данас се зна да је експлоатација калаја током бронзаног доба била много шире распрострањена, него што се то раније сматрало. Главна лежишта која су подмиривала шире тржиште налазила су се у Ерцгебиргеу, Корнволу, Битинији, западној Иберији, Авганистану, Таџикистану и Киргистану (Cleuziou, Berthoud 1982; Berger et al. 2019). Бројна мања лежишта као што су планине Цер и Букуља могле су подмиривати уже регионалне потребе (Powell et al. 2018). Иако је Снодграсова теорија оштро критикована (Pickles, Peltenburg 1998), неоспорно је да нестабилна времена доводе до сметњи или тоталних прекида на устаљеним трговачким мрежама (Betancourt 1976; Kristiansen, Suchowska-Ducke 2015; Knapp, Manning 2016), а самим тим и до несташице одређених материјала на глобалном тржишту. Археометалуршке анализе на предметима од бронзе са средишњег Балкана подржавају овакву тезу, с обзиром да сугеришу појаву нових легура од приближно 1100. године п.н.е. Бронза која се јавља у периоду На А2 – На В1 показује већи садржај нечистоћа и генерално велику осцилацију у количини калаја у односу на мање-више стандардизоване вредности из претходног периода (Gavranović et al. 2022: 11-13, 29).

Ситуације које подразумевају несташице изазване ратом, робно-прометним санкцијама или слабљењем трговачких елита, неоспорно доводе до ланчаних друштвено-економских промена на глобалном тржишту, које приморавају заједнице зависне од увоза да потраже алтернативне изворе траженог материјала. Потребна роба се најпре тражи на локалном нивоу при чему се не преза од покретања експлоатације лежишта која су током стабилних времена била економски неисплатива наспрам цене увоза из области са развијеном и устаљеном производњом траженог материјала. Следећи корак у тражењу оскудних ресурса подразумева експедиције ка даљим областима, које најчешће носе са собом и оружане сукобе са домаћом популацијом у чијим локалностима се налазе тражени материјали³⁷⁸. Продубљивањем кризе се повећава притисак на тражене ресурсе, па се самим тим и повећава потреба за што ефикаснијом контролом и заштитом рудних лежишта, као и путног промета траженог метала. Наведени разлози могу оправдати повећану посвећеност одбрани стратешких ресурса која је уследила са крајем бронзаног и нарочито почетком гвозденог доба.

³⁷⁸ Бројне оставе бронзаних предмета похрањене крајем бронзаног и почетком гвозденог доба, можда представљају логичну реакцију људи изложених честим пљачкашким експедицијама изазваних несташицом метала. Историјска и археолошка грађа документовале су учесталу праксу похрањивања новца и драгоценсти приликом „варварске“ инвазије на Византијско царство током V и VI века нове ере. Поред тога у историјским изворима постоје бројни подаци о сакривању тражених добара услед разрезивања великих намета од стране домаћих владајућих структура.

На основу спроведених анализа се примећује да заступљеност градина на магистралним правцима опада од старијег ка млађим периодима, док се по питању отворених насеља дуж истих праваца дешава дијаметралан процес. Такав однос у диспозицији насеља на отвореном и градина кроз време може бити показатељ одређеног процеса социо-политичке преорјентације уколико се прихвати теза да већина градина представља одређене центре моћи, што прилично истакнут и добро дефинисан став у новијој литератури³⁷⁹ (Krause 2019). Разлог за промене у обрасцима насељавања се може везати за промене у економским стратегијама, које су утицале да се потенцијални центри постепено преорјентишу на контролу другачијих врста економске моћи, које превазилазе надгледање пољопривредних и транзитних потенцијала у главним долинама, окрећући свој интерес све више ка брдско-планинском залеђу и његовим рудним потенцијалима.

Промене у обрасцима насељавања током ПБД које показују груписање око лежишта металних ресурса документовани су у регијама са изузетним рудним потенцијалима, попут Корнвола где је регистровано преко 80 утврђених насеља из бронзаног и гвозденог доба, а на многима од њих пронађени су трагови металуршких активности (Johnson 1980; Bradley 1990; Budd, Gale 1994; Herring 1997). Слична ситуација је документована и у рудним областима Алпа (Dular 1999: 52; Bartelheim 2007: 279-288; Schußmann 2017: 75-76), Тоскане (Giardino 2005: 494-495), јужне Етрурије (Giardino 2005: 493-494), јужног Кавказа (Erb-Satullo 2018), Андалузије (Bartelheim 2007: 268-274), као и у италијанским Алпима где су поједине градине из периода поља са урнама протумачене као регионални металуршки центри (Pearce 2004: 10). Центри занатске производње су такође константовани на већем броју градина, где је документована повећана производња металних предмета, со, грнчарија и тканина (Harding 2012: 203-208). Импресиван случај је радионица на градини у Ратхгалу (Република Ирска), где је приликом истраживања откривено неколико хиљада фрагмената глинених калупа за ливење бронзаног наоружања као што су мачеви и врхови копаља (Brück, Fokkens 2013: 95). Поред тога, сугерисана је могућност да су градине имале и улогу регионалних центара за складиштење пољопривредних производа, на шта указује велики број укопаних гранарија попут Граца код Ланишта (Стојић 1991: 9-10), Феудвара код Мошарина (Medović 1991; Jevtić 2011: 20) или изузетно репрезентативан пример градине код Брушчева у западној Пољској (Brück, Fokkens 2013: 95).

³⁷⁹ Све насељене целине које су природно или архитектонски заштићене саме по себи подразумевају посебна места у којима је концентрисана одређена моћ, без обзира да ли се она огледа у људству, елити, животињама, институцијама, ресурсима или чак симболичким вредностима. Изградња одбранбених зидова појачава групни идентитет, при чему су становници ограничени у социјалним интеракцијама, као и коришћењем утврђеног и околног простора. Стога, се може сматрати да је оваква врста комплекса имала и јаку социјалну функцију којом је представљано богатство и статус (Krause 2019; Ashkenazi 2020).

16.2. ПЕЋИНСКА НАЛАЗИШТА

Пећине су специфични феномени у простору које је човек врло рано умео да искористи због њихове доступности, величине, унутрашњих климатских услова, заклоњености од ветрова, сигурносних разлога, као и због могућности непосредне економске експлоатације саме пећине или њене непосредне околине. С обзиром на време и начин коришћења, пећине могу представљати главне и специјализоване насеобине, краткотрајна или примарна боравишта људи и стоке или као места од сакралног значаја. Залеђе Моравско-вардарске долине представља област са израженом заступљеношћу крашког рељефа, те је стога и велика бројност спелеолошких објеката, нарочито заступљених у северном делу анализираних области, тачније у сливу Нишаве, Топонице, Сокобањске Моравице, Црнице и Раванице (Петровић 1976: 35-82, 140-207).

Популације које су живееле на овим просторима током млађе праисторије су умеле да искористе такву погодност, али досадашња археолошка истраживања у том погледу су јако скромна. Генерално посматрано, велика већина пећина са археолошким остацима из бронзаног и гвозденог доба у јужној и источној Србији евидентирана је путем рекогносцирања, док је само мали број пећина археолошки ископан.

У анализираном узорку заступљене су свега четири пећине, што је свакако мало за добијање конкретнијих закључака о обрасцима насељавања и палеоекономији спелеолошких објеката. Међутим, оно што је заједничко за сва четири пећинска локалитета је да се они по правилу налазе у ближој околини градинских или отворених насеља са истодобним насеобинским хоризонтом. Таква констатација нас је навела да проверимо спелеолошке објекте са археолошким остацима из проучаваног периода, који су евидентирани у суседним областима, првенствено у источној Србији, где је скромним истраживањима потврђено највеће коришћење пећина у бронзаном и гвозденом добу. Сагледане су диспозиције још 14 пећина ван просторних оквира рада: Лазарева пећина (Бор), Боговинска пећина (Бољевац), Капетанова пећина (Мајданпек); Пешћера Маре (Мајданпек), Пећина изнад Трајанове табле (Кладово), Абри испод Бањске стене (Зајечар), Кожуварска Глама (Књажевац), Селачка пећина 3 (Књажевац), Пећина испод Великог моста (Брза Паланка), Бараница (Књажевац), Коренатац 2 (Књажевац), Градска пећура (Књажевац), Преконошка пећина (Сврљиг), Петрлашка пећина (Димитровград) (Тасић 1969; Васић 1987; Јовановић 1987; Калуђеровић 1992; Ђуровић 1998; Михаиловић и др. 1997; Михаиловић 2004; Лазић и др. 2002; Стојић, Јоцић 2006; Филипковић 2008; Стојић, Илијић 2012; Капуран и др. 2007; Каруран 2014; Kuhn et al. 2014; Милојевић и др. 2015). Анализа је показала да се 15 од 18 пећина (83%)³⁸⁰ налази на удаљеностима до 3,5 km од оближњег отвореног насеља или градине са заступљеношћу истодобног хоризонта становања. Из истог узорка се издваја чак 9 пећина (50%) које су позициониране у односу на оближње истодобно насеље на дистанци мањој од пола километра. Непосредна близина великог броја истодобних пећинских налазишта и насеобина сугерише да ова врста локалитета није перманентно коришћена за потребе становања људских заједница. Таква претпоставка је нужно навела да се испитају смештајни, складиштени и економски потенцијали које омогућава морфологија спелеолошких објеката. С обзиром на то да је истраженост пећинских налазишта из узорка недовољна, тражили су се подаци из етнографије и историје који су археолошки документовани у другим областима, а који могу бити коресподентни са стамбеним и економским праксама из анализираног периода.

³⁸⁰ У случају преостале три пећине уопште нису документована праисторијска насеља на удаљености до 5 km, што је вероватно последица слабе истражености у одређеној области.

Пећине као објекти за прикупљање воде

Пећине са проточном водом се често каптирају и могу бити водоснабдевачи читавих насеља (Петровић 1968: 52). Поред уобичајених примера искоришћавања водених потенцијала из пећинских врела, из етнографије су познати и нешто другачији примери експлоатације пијаће воде из спелеолошких објеката. Тако су сточари са Ртња у сушним летњим месецима вадили лед из чувене Ртањске леденице који су топили користећи сочницу за пиће и напајање стоке (Цвијић 1895: 55).

Сл. 84. Дрвена посуда за прикупљање пећинске окапнице из Јеленске пећуре на планини Девици

На теменој плочи планине Девице, ретки су извори пијаће воде па су бројни спелеолошки објекти на овој површи, послужили локалним сточарима за прикупљање окапнице са пећинских таваница. Ово су постигали прављењем специјалних посуда издубљених у дрвеној облици (дужине око 1м и ширине око 20 цм), које су постављане на више места у пећини где је капљање било интензивније. Биране су пећине које су биле приступачне стоци, а посуде се никада нису износиле, па су неке затечене на лицу места приликом рекогносцирања подручја током 2012. године³⁸¹ (сл.84).

Пећине као објекти за смештај домаћих животиња

Велики је број чобанских објеката за чију изградњу је било довољно да се прегради улазни отвор пећине или поткапине, чиме би уз минимални утрошак енергије добијала стаја у којој би се стока чувала сезонски или током целе године. Овакви примери су бројни у крашким областима Балакна, где је због развијеног сточарства и великог броја пећина, овакав епилог представљао најједноставније решење³⁸². Истраживањима на више пећинских локалитета од неолита до гвозденог доба у области Медитерана, откривени су археолошки седименти, названи фумиери (fumiers), који се углавном састоје од животињске балеге и биљних остатака насталих кроз процес

³⁸¹ Подаци прикупљени приликом рекогносцирања Девице 2012. године у склопу пројета: Истраживања прелаза из средњег у горњи палеолит у источној Србији, која спроводи Филозофски факултет у Београду у сарадњи са Универзитетом Аризона у Гусону (САД), под руководством Душана Михаиловића и Стивена Куна.

³⁸² Поред оваквих примера познате су и стаје плански издубљене у бигру, које су забележене код села Станци у околини Алексинца, у долини Неретве и код Стоца у Херцеговини (Талдовић-Шијаковић, Кузовић 2014: 55). У великом броју случајева и сам назив пећине упућује на намену у сточарске сврхе, попут: Пастирске пећине код Крупца (Петровић 1976: 80), Говеђе пештаре код Лабукова (Милојевић и др. 2015: 75), Говеђе пећине код Црноклишта (Петровић 1976: 69-70) и Љубеша (Петровић 1976: 408-9), Козје пећина код Раснице (Mihailović 2014: 46), Козарника код Белоградчика (Veron et al, 2006: 340-1) итд.

дугорочног смештаја домаћих животиња (Boschian, Montagnari-Kokelj 2000: 347)³⁸³. Интеграцијом ботаничких и археозоолошких анализа може се доћи до информација о врсти узгајаних животиња и храни која је употребљавана у њиховој исхрани, док се микроморфолошким анализама могу прикупити информације о сезоналности и дужини боравка, као и о величини стада (Boschian, Montagnari-Kokelj 2000; Martín-Rodríguez et al 2016; Vega-Maeso et al 2016). У СИ и ЈИ Србији, до сада је забележено неколико локација са постојањем фумиери депозита (Горња пећина код Островице, Пећурски камен, Големопадинска и Милушиначка пећина код Сокобање³⁸⁴ (сл. 85). Међутим досадашња археолошка истраживања нису посветила пуну пажњу анализи ових драгоцених узорака.

Сл. 85. Наслаге фумиера из Големопадинске пећине Сокобања

Пећине као хладњаче за складиштење хране и пића

Пећине, због своје равномерности у унутрашњој температури, која некада може бити и јако ниска, представљају природне хладњаче погодне за складиштење и прераду хране у летњим месецима (Петровић 1976: 113; Wood 2000: 101-102). Поред бројних спорадичних употреба у овакве сврхе, најпознатији пример са евиденцијом комерцијалног коришћења забележен је у Станичењским леденицама код Пирота и Ртањској леденици код Сокобање (Џвијић 1895: 55; Костић 1952: 35-36; Петровић 1976: 68; Дакић 1967: 57; Јовић 2002: 155; Милојевић и др. 2015: 46). Складиштење и чување хране у пећинама је пракса позната још у палеолиту, док су специјалистичким анализама на неколико пећинских налазишта из бронзаног доба у западној Европи, утврђена складишта хране, која је обично била пакована у већим или мањим керамичким посудама, дрвеним кошевима или кожним врећама (Gremillion 2008). У појединим пећинама (Вауме Лауго, Француска) није утврђен слој становања те се стога претпоставља да објекат није коришћен за живот људи, већ да је на локацији само складиштена храна (Vouby 2005). Бројни налази грнчарије из ПБД и нарочито СГД у пећинама СИ и ЈИ Србије, без нарочитог археолошког контекста могу бити сведоци о праксама складиштења хране.

Коришћење пећина у сврху винског подрума је позната пракса широм света управо због њених константних услова. Интересантан пример савремене употребе пећине као винског подрума налази се у *Галерији слетих мишева* у пећини Магури код Видина, иначе археолошком локалитету на коме су пронађени остаци из епипалеолита, неолита, енеолита и раног бронзаног доба (Todorova 2003: 299). Конкретни археолошки налази о употреби пећина за складиштење вина откривени су у пећинском комплексу Арени 1, датоване у почетак 4. миленијума пре нове ере, а занимљиво је да пронађена

³⁸³ Археолошки значај оваквих депозита је изузетан, обзиром на сложене еколошке и културне факторе који могу утицати на појаву и дистрибуцију животињских костију у пећинским слојевима, с друге стране присуство фумиера представља поузданији доказ о присуству стада у пећини. Фумиери често садрже оскудне остатке материјалне културне (силекси и керамика) и остеоолошке остатке фауне, али далеко већи значај из ових депозита чине стајски нуспроизводи (копролити и сферолити) и археоботанички остаци. Флотирањем ових депозита, као и систематским узорковањем, могу се установити одређени еколошки односи у пасторалним заједницама, обзиром да су биљни и животињски остаци строго међусобно повезани унутар пасторалне економије.

³⁸⁴ Лична запажања приликом ископавања или рекогносцирања поменутих пећина.

винарска опрема са локалитета готово потпуно иста као она коју су јерменски винари користили све до XX века (Barnard et al 2011), а сличне праксе пећинског подрумарства су документоване на Хвару као и у домаћој етнографији (Вукосављевић 1965: 119, 203 Антонијевић 1971: 49).

Пећине као депои за експлоатацију корисних компоненти

Пећинско млеко (Moonmilk, cave milk) је назив за врсту пећинског накита (сл. 86) који представља агрегат микрокристалне супстанце састављен најчешће од карбонатних минерала из којих се у појединим случајевима могу изоловати бактерије, алге и гљиве (Reinbacher 1994). Занимљиво је да се пећинско млеко употребљавало у људској медицини и ветерини, а нарочито у Средњем веку када је достигало високу цену као медикамент (Катић 1990; Reinbacher 1994). Због својих изванредних својстава примењивих у свакодневном животу, није искључено да су медицинске квалитете пећинског млека познавали и насељеници из бронзаног и гвозденог доба. Поред тога, далеко чувенија је употреба самих спелеолошких објеката у терапеутске сврхе, било због лековитих вода (Surányi et al 2010; Вучковић 2011) или климатско-ваздушних прилика (Kávási et al 2003).

Сл. 86. Пећинско млеко из јаме на Орловачи (Милојевић и др. 2015)

Практично коришћење гвана у млађој праисторији Европе до сада није документовано археолошким истраживањима, али се може претпоставити, обзиром да се већина популација из бронзаног и гвозденог доба бавило пољопривредом. Индиректни докази откривени су у неолитским слојевима Јеленске пећине (Енг. Deer Cave; Ита. Grotta dei Cervi) у Апулији, где је забележено преко 3000 пећинских цртежа од којих је велика већина израђена пигментом направљеног од гвана (Leone 2009).

Пећине као објекти за становање људи

У домаћој историји и етнографији пећине се најчешће срећу као краткотрајна боравишта која су служила приликом миграција, скривања, пастирских и ловачких активности или као објекти специјалне намене (Вукосављевић 1965: 27, 197; Цвијић 1966: 284-5; Костић 1970: 36-8; Трифуноски 1976: 191; Лазаревић 1990: 19; Galanidou 2000; Екменчић 2007: 481; Влаховић 2011: 209; Милојевић и др. 2015: 59; Ћалдовић-Шијаковић, Кузовић 2014: 17). Интересантан пример пећинског насеља забележен је у атару села Клисуре код Беле Паланке (сл. 87), где је терен са великим наслагама бигра искоришћен да се продубе специфични облици кућа, које су етнографи назвали *пећинским становима* (Цвијић 1966: 284; Костић 1970: 35-6; Ћалдовић-Шијаковић, Кузовић 2014: 17). Становање у природним пећинама забележено је у околини Подгорице (Вукосављевић 1965: 203), а њихово коришћење за краће или дуже породично становање је генерално позната пракса у домаћој етнографији, која је нарочито практикована након ратних разарања стандардних домова у родном насељу (Вукосављевић 1965: 197).

Лазарева пећина у Злоту је коришћена током готово свих фаза бакарног, бронзаног и гвозденог доба, а сличан је случај и са вишеслојним пећинама Деветаки, Емен, Магура и Мусељиево у суседној Бугарској, као и са пећином Хотилор у Румунији.

Материјални остаци репрезентују трагове свакодневних домаћих активности тако да се карактер њиховог коришћења не може довести у везу са неким нарочито специјализираним процесима. Међутим, на свим локацијама и у свим хоризонтима само су изузетно пронађени појединачни остаци грађевина у виду простих колиба од плетера и лепа који се могу али не морају повезати са објектима за становање (Harding 2000: 54-55; Tasić 1969).

Сл. 87. Пећинско село у Клисурси код Беле Паланке (преузето из Ђалдовић-Шијаковић, Кузовић 2014)

Пећине као објекти од религијског значаја

Пећине су током средњег века често коришћене као манастирске испоснице, капеле или цркве. У средњевијековној Србији се тзв. *пећинско монаштво* интензивира крајем XII века доживљавајући свој врхунац у XIV веку³⁸⁵ али разлози усвајања оваквог обрасца, механизма ширења и идеолошке сврхе још увек нису детаљно проучени на нашим просторима (Поповић 1997).

Међу пећинама сакралног карактера са слојевима из млађе праисторије, немачки истраживач P. Schauer (1981) издваја: пећине за депоновање културних остатака, пећине за вршење културних активности и пећине за сахрањивање. Осим сахрана, у већини „сакралних пећина“ немамо јасних доказа о спровођењу било каквог култа, тако да овакве интерпретације у великој мери зависе од налазишта самог истраживача (Harding 2000: 318). Изузетан пример употребе пећине у културне сврхе забележен је у Мушшој јами код Шкоцјана у Словенији, где је пронађена велика количина бронзаних и гвоздених предмета (XII-IX век п.н.е.) карактеристичних за Урненфелдер период. Недалеко од ове јаме откривена је још једна пећина (Пећина костију), која је садржала велике количине људских и животињских костију, као и мањи број металних предмета који указује на исти период. Читав контекст наводи на претпоставку да се су обе пећине користиле за

³⁸⁵ Очувани остаци сакралне архитектуре у пећинама из средњег и новог века су бројни, а најрепрезентативније су пећинска црква Светих Петра и Павла у близини села Рсовци код Пирота (Бранковић 2013; Ракоција 2013: 165-166), пећинска црква Светог Архангела Михаила код села Радозда у близини Струге (Македонија) (Милеуснић 2004: 59-63), пећинска црква Светог Атанасија код Калишта у стени изнад Охридског језера (Кленко 2006: 118-123), пећинска црква Свети Спас у близини села Вишна код Струге (Кленко 2006: 124-129), две пећинске цркве из 17. века у манастирском комплексу Острог (Милеуснић 2004: 193-203), капела у пећини код манастира Горњак (Милеуснић 2004: 59-63), пећинска црква Савиње код Овчар Бање (Петковић 2002).

извођење неког непознатог култа током ПБД и РГД (Frelih et al 1997). Још један такав пример представља пећина Бездањача код Врховина у Лици у којој је откривено више гробова и култних места, који су праћени налазима из периода између Br C и Ha A фазе³⁸⁶ (Drechsler-Bižić 1980).

Социоекономски потенцијали спелеолошких објеката

Револуција у експлоатацији секундарних животињских производа³⁸⁷ (Sherratt, 1980; 1981; 1983) изазвала је низ промена у друштвеној организацији и економским стратегијама које су утицале на интензивирање сточарске привреде, која између XIV и VI века п.н.е. добија перманентни привредни значај. Интензивирање сточарства током анализираниог периода могло је изазвати одређене потребе које су подразумевале:

- 1) Шире кретање и експлоатацију простора ван оквира насеља ради напасања стоке.
- 2) Повећање смештајних капацитета за животиње, као и трагање за принудним склоништима услед невремена и сличних појава.
- 3) Проналажење начина за обезбеђивање пијаће воде у висинским сточарским областима без сталних извора и водених токова.
- 4) Проналажења начина за складиштење и транспорт лако кварљивих намирница животињског порекла.
- 5) Проналажење начина за повећање продуктивности и одржавања виталности код животиња.
- 6) Подизање бонитета земљишта услед растућих потреба за прехраном људи и животиња.

Задовољавајуће решење за наведене потребе човек је добрим делом могао пронаћи у пећинама које је све чешће проналазио крећући се по брдско-планинским, често крашким теренима који су углавном синоним за добре пашњаке. Приликом таквих активности, било је корисно имати објекат за привремени или дужи боравак животиња, где се пећине намећу као најједноставније решење. У безводним теренима на већим надморским висинама, који су често и одлични пашњаци, окапна вода из пећина и лед из леденица, могу представљати једини ближи извор пијаће воде, док хладне дворане ових објекта могу послужити као природни расхладни уређаји за дуже складиштење прехранбених производа од млека или меса. Лед из леденица такође се може употребљавати за расхлађивање истих намирница приликом транспорта на дуже руте, чиме је повећана разноврсност и дистанца у мрежама размене. Пошто експлоатација секундарних животињских производа у првом реду подразумева млеко и млечне производе, вероватно је праисторијском човеку од велике важности била продуктивност музних животиња као и њихова виталност. Боравећи заједно са животињама у пећини човек је вероватно спонтано установио³⁸⁸ да својства пећинског млека повећавају количину добијеног млека код музних животиња, уједно побољшавајући и њихову виталност. Интензивнијим узгајањем домаћих животиња, наметнула се потреба за већом

³⁸⁶ Интересантно да умрли нису покопавани ни земљом ни камењем већ су полагани у природне нише пећине или поред сталагмита. Примећена је велика употреба окера код готово свих сахрањених, а према зоолошким остацима примећено је да су често жртвоване срне (Drechsler-Bižić 1980).

³⁸⁷ У првом реду млечни производи, вуна и радно ангажовање животиња.

³⁸⁸ Животиња као и човек услед недостатка минерала, инстинктивно тражи најприступачније решење да надокнади своју потребу. Тако деца једу земљу кад им недостаје гвожђе, а зид када организму недостаје калцијум.

производњом биљне хране којом би се поред људи дохрањивале и животиње током зиме. Својства гвана као најквалитетнијег природног ђубрива за прехрану биљака, могу обезбедити повећан принос код свих пољопривредних култура.

Из свих поменутих разлога, пећине су могле заслужити поштовање праисторијског човека, који је временом поједине објекте уздигао на ниво сакралног места. Посматрано из оваквог угла експанзија хришћанских објеката у пећинама могла би се повезати са раним хришћанским учењем по коме је Христ сматран добрим пастиром. Поред тога Христ је и рођен у пећини код Витлејема, а интересантна је и легенда о Млечној пећини према којој можемо препознати метафору медицинских својства пећинског млека. У пећини је приликом дојења из Богородичиних груди потекло неколико капи млека након чега је камен побелео и касније уздигнут у ранг лековитог, па је забележено да су људи стругали његову белу прашину како би лечили болести и дефекте (Korb 2010).

За највећи број истраживаних пећина са остацима из бронзаног и гвозденог доба у Србији, може се сматрати да су представљале само привремена, сезонска, помоћна или специјализирана станишта људи. На то указују археолошки подаци који документују да је у близини готово свих пећина са поменутих слојевима установљено и оближње истодобно насеље на отвореном. Пошто је из етнографије познато да су људи често делили смештај са доместикованим животињама, можемо претпоставити да је таква пракса била заступљена и код пасторалних заједница из интересног периода, који су у потрази за пашњацима заједно са стадима сезонски окупирали пећине на ближим или даљим растојањима од матичног насеља.

Хомер до детаља описује пример коришћења пећине за потребе праисторијског сточарења. Заправо, Полифемова пећина представља савршену слику коришћења спелеолошког објекта у пастирске сврхе. Унутар пећине се издваја неколико торова за груписање оваца и коза по врсти и старости, ту су и полице за сушење и складиштење сира, као и бројне ведрице и чаброви у којима се цедила сурутка. Према спеву, Полифем је рано изјутра одводио стадо на испашу далеко од објекта, враћајући се увече да би обавио мужу, приликом чега су мужјаци остављани у посебно ограђеном простору испред пећине (Антонијевић 1982: 37). Готово неизмењену слику пећинске стаје срећемо у средњевековним изворима, као и у етнографским запажањима (Вукосављевић 1965: 203; 2012: 121, 168; Катић 1978: 105).

Досадашња истраженост спелеолошких објеката са слојевима из периода између XIV и VI века п.н.е. на територији ЈИ и СИ Србије не дозвољава ближу интерпретацију о разлозима и сврси коришћења пећина. Те стога све изнешене податке треба схватити само као могући предлог који у анализираним спелеолошким објектима није поткрепљен чињеничним стањем али је познат из кроскултурне перспекције. Недостатак стамбених структура у пећинама и постојање истих у њиховом ближем или непосредном окружењу, воде ка закључу да су спелеолошки објекти нису примарно употребљавани за становање, већ првенствено за економске активности попут смештаја стоке, складиштења хране и пића, прибављања пијаће воде, леда, лековитих и других коросних компоненти. Осим тога, највећи број археолошких налаза откривен у пећинама из млађе праисторије нема контекст који би јасно могао да потврди становање. Са друге стране, наведени спектар корисних могућности је вероватно утицао на развијање култа према оваквом типу природних заклона, што је посведочено у неколико јама и пећина. Будућа истраживања би требало фокусирати на јасније установљивање везе отворених насеља и оближњих пећина кроз упоређивање апсолутних датума, као и кроз опсежније анализе фауналних и ботаничких остатака из спелеолошких објеката.

16.3. ОТВОРЕНА НАСЕЉА

Приликом избора термина који би обухватио сва насеља која нису градинског или пећинског карактера појавиле су се извесне недоумице. Домаћа археолошка литература није довољно разрадила ову терминологију па се најчешће користе два појма који условно обухватају наведене критеријуме. Проспекцијом литературе утврђено је да су насеобине које нису позициониране на доминантним узвишењима и које нису ограничене одбрамбеним структурама најчешће обухваћене терминима *равничарска насеља* или *отворена насеља*. Иако њихова прецизна дефиниција или дистинкција није најјасније објашњена у доступној литератури.

Равничарска насеља представљају термин који се већ дуже време користи у домаћој археолошкој литератури (Medović 1978; Vinski-Gasparini 1983; Stojić 1986; Ćović 1983; Tasić 1995; Тасић 1999; Bukvić 2000; Капуран 2009, Капуран 2014; Булатовић, Станковски 2012). Термин је у археолошку праксу уведен из практичних разлога, пре свега како би се направила разлика у односу на градинска насеља, која према својим позиционим, архитектонским и наменским карактеристикама заслужују посебно место у археологији насеља. Међутим, овакав назив није адекватан за сва насеља из узорка јер истиче њихове геоморфолошке карактеристике на основу којих насеља могу бити другачије дефинисана³⁸⁹. Археолошко поимање равничарских насеља је потпуно прихватљиво термиолошко решење у проучавањима која се не баве проблематиком њиховог топографског микроположаја али при софистициранијим анализама као у конкретној тематици могу звучати као хомоними.

Термин *отворена насеља* се такође често користи у археолошкој литератури (Ћović 1965; Govedarica 1989; Vasić 1987, 1987a; Јовановић 2009), најчешће да направи диференцију у односу на насеља која су ограђена одређеним грађевинским структурама попут ровова или бедема. На тај начин термин није у потпуности подесан да адекватно одговори на термиолошке потребе овог рада јер на већини насеобина из узорка због слабе истражености нису документовани остаци одбрамбених архитектонских структура³⁹⁰. Слично начело би се могло прихватити по питању градинских локалитета, где је развој насеља готово увек просторно ограничени одређеним морфолошким препрекама као што су литице или изразито стрм нагиб терена. *Отворена насеља* или *насеља на отвореном* би у том погледу могла подразумевати све насеобине у свим предеоним целинама чија околна морфологија значајније не условљава њихов просторни обухват, као што је то случај са платоима градина или спелеолошким објектима. У том смислу ограничења попут бедема се могу сматрати опционим избором насељеника, који није просторно условљен. Редифинисањем термина *отворена насеља* добија се дистинкција у основним поделама насеобина из млађе праисторије, без значајнијег удаљавања од устаљене терминологије.

Заступљеност отворених насеља у проучаваној области од XIV до VI века п.н.е.

Анализирани узорак садржи 161 локалитет, који својим положајем, концентрацијом и контекстом откривених налаза указују на постојање отворених

³⁸⁹ Савремена географија поред равничарских или низијских насеља препознаје још и планинска насеља, која се даље деле на нископланинска, средњепланинска и високопланинска насеља (Стаменковић, Бачевић 1992: 31). Поред тога у литератури се често сусрећу називи који још уже дефинишу геоморфолошки микроположај насеља попут: приморска, острвска, долинска, котлинска, подпланинска итд. (Дакић 1955)

³⁹⁰ Термин отворена насеља или насеља на отвореном, такође се веома често користи у археологији палеолита, где подразумева насеобине на терену који није просторно ограничен унутрашњом морфологијом спелеолошких објеката (Basler 1979; Brodar, Osle 1979; Karavanić 2004; Mihailović 2014; Панцић 2014).

насеља. Поред поменутих насеља, обрађено је још 8 углавном случајно откривених некропола у чијој близини је установљено постојање истодобног насеља, тако да ће њихов однос бити посебно продискутован ван основног узорка.

Документована насеља нису једнако заступљена у свим регијама. На такву ситуацију утиче ниво истражености као и просторни обухват регије са евидентираним налазиштима. Предњачи област Параћинског Поморавља где је на површини од око 550 km² евидентирано чак 55 отворених насеља или 34% узорка. За њом следи област Алексиначког Поморавља са 34 насеља (21%) распоређених у просторном обухвату од око 900 km². У области Доњег Понишавља, евидентирана су 24 локалитета (15%) на површини од око 550 km², док је у Врањском Поморављу на површини од око 1000 km² регистровано 20 насеља на отвореном (13%). Територија Лесковачког Поморавља у свом обухвату од око 1200 km², садржи 16 насељина (10%), док је најмањи узорак документован на територији Крушевачког Поморавља, где је на површини од око 250 km² регистровано 12 насеља на отвореном или 7% узорка.

Заступљеност насеља на отвореном се такође разликује у зависности од истраживаног периода (ПБД, РГД, СГД). Хоризонт ПБД евидентиран је на 49 од 161 насеља из узорка (30%), док њихова заступљеност у односу на укупан узорак отворених насеља у регионалном контексту бележи веће варијације. Најмању присутност исказује узорак из области Параћинског Поморавља, који чини свега 15% регионалне заступљености отворених насеља, односно 8 од 55 насеља на отвореном. Са друге стране, најгушћа учесталост (46%) по истим параметрима забележена је у области Доњег Понишавља. Највећи број ових насеља забележен је у Алексиначком Поморављу, где је евидентирано 12 локалитета, док је најмање отворених насеља из ПБД присутно у Крушевачком (41%) и Лесковачком Поморављу (33%), где је регистровано по 5 налазишта из овог периода.

Заступљеност и бројност отворених насеља је убедљиво највећа током РГД, чији хоризонти се срећу на чак 132 насеља из узорка, односно у 82% случајева. Регионалне анализе образаца насељавања су показале да је заступљеност овог хоризонта процентуално уједначена у свим областима и креће се од 84% у Параћинском Поморављу до 79% у Алексиначком Поморављу. Највећи број отворених насеља из овог периода регистрован је у Параћинском Поморављу, где су лоцирана чак 46 налазишта са траговима насељина из РГД, док је њихова најмања бројност документована у Крушевачком Поморављу где је евидентирано свега 10 локација. Узорак такође показује да је готово половина отворених насеља новоснована (49%), без трагова старијег насељавања, као и да је већина (65 од 132) малих димензија и плитког културног слоја, који на основу слабе заступљености материјалних остатака сугерише низак и кратак интензитет живљења.

Отворена насеља са хоризонтом становања из СГД су евидентирана на 46 локалитета (29%), што је готово индентична заступљеност у поређењу са истим узорком из ПБД. Варијације у њиховој регионалној заступљености се крећу од 41% у области Алексиначког Поморавља до 17% у области Доњег Понишавља. Са друге стране, њихова бројност предњачи у Параћинском Поморављу са 16 локалитета овог типа (29%), док је исти хоризонт најмалобројнији у области Лесковачког Поморавља са свега 3 евидентирана насеља на отвореном простору (18%).

Бројност, као и густина отворених насеља у свим анализираним областима указује да је убедљиво највећи број отворених насеља егзистирао током периода РГД, што су сугерисала и ранија испитивања у Моравско-вардарској долини. Истраживања у Горњовеликоморавској котлини која је спровео М. Стојић су показала да 99 отворених

насеља припада прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба³⁹¹, односно гвозденом добу I, за разлику од 69 насеља на отвореном која су одређена у старију фазу развијеног гвозденог доба, односно у гвоздено доба II (Stojić 1986). Могућност велике заступљености насеља из овог периода помиње А. Палавестра са сарадницима приликом рекогносцирања спроведених у сливу Рибарске реке (Bankoff, Palavestra 1986; Палавестра, Bankoff 1986; Палавестра 2001)³⁹². Слична запажања су константована и у оближњим регионима попут СИ Србије, где је према истраживањима А. Капурана установљена највећа концентрација насеља у периоду развијеног старијег гвозденог доба (1000-650), током кога упадљиво доминирају насеља са тзв. *калакача хоризонтом* (X-VIII) (Karuran 2014: 84), који у нашем узорку обухвата период РГД.

Обрасци насељавања према геоморфолошким и топографским одликама терена

Анализом геоморфолошких формација у непосредном окружењу налазишта, установљено је да се отворена насеља оснивају на флувијалним, падинским и њима по топографији блиским маринско-лимничким облицима рељефа. Отворена насеља на крашким облицима рељефа до сада нису регистрована у истраживаној области. Резултати анализе су показали да највећи проценат насеља (53%) заузима позицију на флувијалним геоморфолошким облицима, нешто их је мање на падинским формацијама (42%), а најмање на маринско-лимничким облицима рељефа (5%). Уколико падинске и маринско-лимничке облике рељефа посматрамо као рељефно блиске формације, долазимо до закључка да је заступљеност насеља на долинским (53%) и брдско-планинским (47%) облицима рељефа изузетно слична.

Насеља на флувијалним геоморфолошким облицима су нераскидиво везана за речне долине и рељефне творевине који се срећу на њима. У таквом амбијенту издвајају се терени заштићени од поплава и водолавни терени, који својом морфологијом могу битно утицати на генезу и даљи развој насеобине. У Моравско-вардарској долини се терени заштићени од учесталог плављења јављају у виду речних тераса (ФЛ1) и плавинских лепеза (ФЛ6), док су водолавни терени карактеристични искључиво за алувијалну равну (ФЛ4). Анализирани узорак је показао да су 62 од 161 насеља (39%) позиционирана на терену заштићеном од плављења, док су из истог узорка издвојене 23 насеобине (14%) смештене у алувијалним равницама³⁹³.

Насеља са хоризонтом из ПБД се у 26 од 49 случаја (53%), срећу на флувијалним геоморфолошким формацијама, од чега су 7 (14%) смештена у алувијалним равницама, а 19 (39%) на речним терасама и лепезама. Током РГД насеља се у 76 од 132 случаја (58%) оснивају на флувијалним облицима рељефа, међу којима је 19 (14%) формирано на водолавном терену, док су 57 (43%) на терену заштићеном од бујица. Узорак са насеобинским хоризонтом из СГД констатован је на флувијалним формацијама у 25 од

³⁹¹ Период који је М. Стојић дефинисао као Гвоздено доба I са својим потфазама се хронолошки подудара са трајањем РГД у овом раду.

³⁹² Насеља нису хронолошки прецизно дефинисана, а слична ситуација је пратила и касније пројекте (Археолошка проспекција Алексиначке котлине, 2014-2016), где заиста велики број регистрованих налазишта није пружио довољно индикативан материјал за прецизно хронолошко одређење иако фактура на фрагментима грнчарије прилично јасно указује да се ради о РГД. Иначе оваква проблематика је изражена код многих насеља из РГД, највише због њихове краткотрајности. Из тих разлога сматрамо да би њихова заступљеност у узорку можда била и дупло већа да су оваква налазишта одређивана по мање индикативним параметрима.

³⁹³ Уколико пратимо само проценат насеља на флувијалном рељефу добијамо да је у 72% случајева избор насељеника био терен заштићен од поплава, док су у 28% случајева биране позиције на плавном терену.

46 случаја (54%), од којих су 7 локалитета (15%) формирана у алувијалним равницама, а њих 18 на речним терасама и лепезама (39%).

Генерално посматрано резултати анализе показују да у периоду од XIV до VI века п.н.е. нема већих варијација приликом избора места за насељавање. Долинска морфологија је одувек била привлачна за подизање насеља јер подразумева раван лако приступачан терен са изузетним транзитним погодностима, који се поред тога одликује високим бонитетом тла, водним и риболовним потенцијалима, као и изворима материјала важних за економију и грађевинске делатности у праисторији попут глине, песка, камена, трске, као и меке дрвне грађе (топола, врба) погодне за обраду и корпарско-плетарске занате. Нарочито су се ценили терени који пружају заштиту од бујица али се није презало ни од насељавања долинских зона које су склоне плављењу.

Насељавање флувијалних облика рељефа у већим долинама може бити показатељ климатских варијација јер је удаљеност становништва од речне обале углавном повезана са стањем водостаја, који је у генетској вези са климом и количином атмосферских падавина. Таква преклапања у обрасцима насељавања са променама речног водостаја су потврђена у области Кереша у Мађарској за епоху између XII и VII века п.н.е.³⁹⁴ (Вока 2012). У анализираној области Моравско-вардарске долине дистрибуција отворених насеља из СГД у односу на претходни период, не показује смањење њихове заступљености на флувијалним облицима рељефа. На основу такве статистике можемо претпоставити да флукуације водостаја у Моравско-вардарском сливу нису биле изражене као у Карпатском басену, тако да нису битно утицале на промене у обрасцима насељавања. Међутим, слој стерилне наплавине изнад насеобинског хоризонта СГД, поуздано је регистрован приликом сондирања налазишта на потезима Ан у Својнову и Ограђе код Чепура³⁹⁵. Слој наплавине на локалитету Ан достиже дебљину од 2,3 m (Брмболић 1995: 187), док на Ограђу, које се налази на десетак метара нижем терену, тај слој није прелазео 1,6 m (Сл. 88). Из приложеног запажамо да приликом великих бујица од плављења нису биле поштеђене ни речне терасе. Са друге стране, ни на једном од преосталих 5 насеља (СГД) из алувијалне равни, која су сондирана или ископавана, нису регистровани трагови наплавинског слоја. Такође је битно истаћи да 13 од 23 насеља у алувијалним равницама (57%) имају одређену традицију сигурности, с обзиром да је на њима регистрован један или више слојева из периода старијих од ПБД.

Поплава је комплексна појава, што сугеришу и нивои наплавинских слојева на два локалитета са различитом геоморфолошком подлогом у Параћинском Поморављу. Константоване количине наплавине су вероватно биле последице шире катастрофе, озбиљних размера. Важно је истакнути да је на локалитетима Ан и Ограђе установљено постојање керамике декорисане у тремоло техници (сл. 69, 83), коју већина аутора везује за период млађи од почетка VII века (Јевтић 1992: 348-354, 397; Стојић 2004а: 72-74; Булатовић и др. 2016. 100-101), што може представљати *terminus post quem* за почетак плавног периода, а самим тим и за евентуални почетак промена у обрасцима

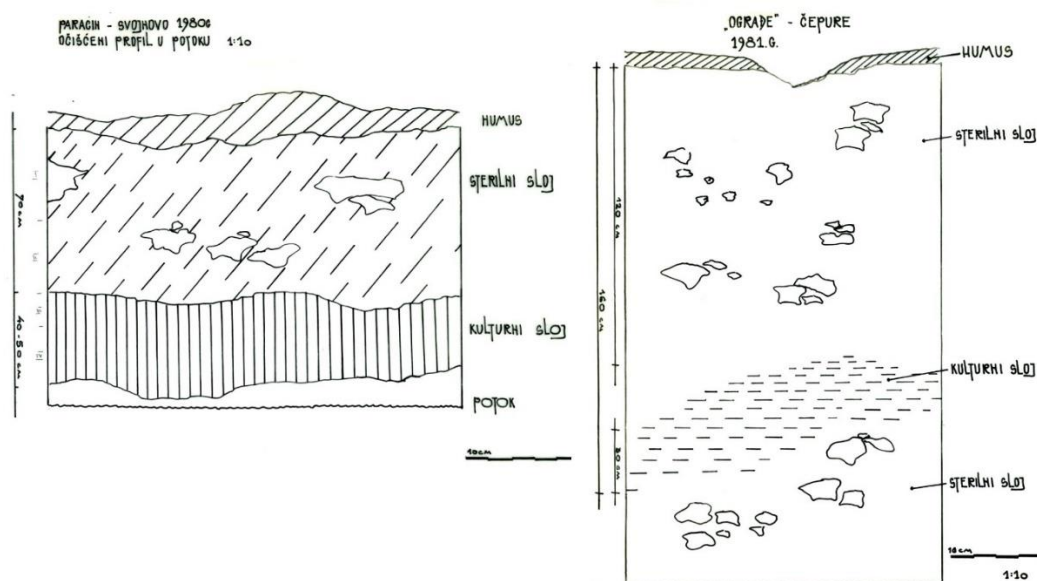
³⁹⁴ Дистрибуција насеља у односу на водене токове у области Кереша (Körös, Мађарска) током РГД показује предвидљиве флувијалне активности и стабилност некадашњег окружења, што је повезано са климатским приликама која је са собом донео такозвани Урненфелдер климатски оптимум (1200-850 год п.н.е.) (Вока 2012: 23-24). Наредна климатска фаза названа и Хомерски минимум (900/850-750/700 год. п.н.е.) доноси захлађење и пораст падавина што је узроковало смањење насељености скитске Векерзут културе (VII-V век п.н.е.) у долинским зонама за око 15% и смањење заступљености насеља у плавним зонама за око 10% (Вока 2012: 25-26). Влажна климатска етапа у СГД је утицала да се средњезајске полупустиње претворе у степске пејзаже, што је довело до убрзаног културног развоја, праћеног порастом номадске скитске популације, која брзо експанзира изазивајући ланчане миграције (Van Geel et al. 2004).

³⁹⁵ Важно је напоменути да се локалитети Ан и Ливаде налазе на десној великоморавској речној тераси у близини два локална тока, док је налазиште код Чепура било позиционирано у алувијалној равници са леве стране В. Мораве без ближих притока.

насељавања. За коначну потврду ове тезе неопходно је праћење промена у диспозицији насеобина према другачијим хронолошким маркерима, што захтева софистициранија датовања материјалних остатака са одређених налазишта.

Из тих разлога, можда је упутнији показатељ издвојен из насеобинског узорка са флувијалних облика рељефа у Параћинском Поморављу, који представљају 28 од 55 насеобина (51%). Према таквом узорку флувијални терен је био избор насељеника параћинске културе у 3 од 8 случаја током ПБД (37%). Процент расте са пристизањем нових досељеника из РГД, на шта указују 26 од 46 насеља (56%). Исти проценат (56%) се задржава и током доминације група насталих под утицајем Басараби комплекса, односно на 9 од 16 насеља. Осим тога у Параћинском Поморављу, Данково-Знојац је једино налазиште из ПБД које заузима алувијалну раван, док се иста формација насељава у 5 случаја током РГД и у 3 случаја током СГД.

Сл. 88. Профили на локалитетима Ливаде и Ограђе (Цртеж: М. Брмболић, архива ЗМП)

Приказани подаци сугеришу да су носиоци параћинске групе у својој епонимној области генерално суздржанији од насељавања флувијалних облика рељефа. Са друге стране културе из РГД и СГД повећавају насељеност флувијалне топографије за 19%, при чему се не избегава ни насељавање алувијалних равни. На основу таквих параметара може се закључити да популације придошле из великих равница (Карпатски басен, Доње Подунавље) имају склоност ка насељавању долинских пејзажа, можда из разлога што је долинска топографија Поморавља слична пејзажу у њиховим матичним областима. Међутим, треба узети у обзир и сугерисане климатске промене, тако да за сада не можемо бити сигурни да ли је оваква околност став културних пракси или показатељ адаптације на измењену еколошку средину насталу услед климатских варијација.

Генерално гледано, на основу приказаних геоморфолошких параметара можемо закључити да се насељавање флувијалних облика рељефа током РГД и СГД није значајније разликовало, што потврђује и велики број насеобина које садрже оба хоризонта становања³⁹⁶. Са друге стране насеља из ПБД показују већу претензију ка

³⁹⁶ На 36 од 46 насеобина из СГД документован је и хоризонт РГД, односно на 78% узорка. Иако без ближих хронолошких маркера овај податак нема већег значаја, потребно је истаћи да насеља СГД, која не садрже хоризонт РГД (10 од 46) у највећем броју случајева (70%) заузимају падинске или маринско-лимничке облике рељефа.

насељавању подручја изван зоне флувијалног рељефа што је најизраженије у ареалу брњичке културе (Врањско и Лесковачко Поморавље), која показује најмање интересовање за флувијалне облике рељефа (30%), преферирајући обрасце који дају предност падинама (70%), за разлику од придошлица из РГД, који у њеном ареалу мењају ранији образац подижући интересовање за флувијалне облике рељефа на 45% случајева уз настављање растућег тренда и током СГД (50%).

Насељавање падинских и маринско-лимничких морфолошких облика може бити подстакнуто другачијим економским потребама становништва као што је потрага за бољим пашњацима или експлоатација минералних сировина. Разлог може бити и демографски раст у долинама, повећана несигурност од непријатељских напада али и страх од учесталих поплава и бујица. Током периода између XIV и VI века п.н.е. најчешће се бирају благе падине побрђа (Д1), које се готово у једнаком броју заузимају у непосредном (I), ближем (II) или даљем залеђу од главних долина. Установљено је да 31 од 161 насеља (19%) егзистира на овим геоморфолошким облицима. Међу њима се издвајају 6 од 49 насеља из ПБД (12%), 27 од 132 насеља из РГД (20%) и 11 од 46 насеља из СГД (24%). Терен са оштријим падинама (Д2) заузима укупно 15 насебина (9%), међу којима 10 од 49 насеља садрже хоризонт ПБД (20%), 9 од 132 садрже хоризонт РГД (7%), док само 2 од 46 отворених насеља садржи хоризонт СГД (4%). Таласasti терен на клизиштима је послужио у 14 случајева (9%) за оснивање насеља, међу којима 3 садрже хоризонт ПБД (6%), 10 садрже хоризонт РГД (8%), а 4 хоризонт СГД (9%). Насеља на пролувијалним лепезама (Д3) и засторима (Д4) су ретка и константована су само у 7 случајева (4%), од којих само Валога код Трешњевице садржи хоризонт ПБД (2%), насебине са хоризонтом РГД се срећу у 6 случајева (4%), док се током СГД овакви облици рељефа насељавају у два случаја (4%). Насеља на маринско-лимничким облицима рељефа су заступљена у 8 случајева (5%), од којих 3 садрже хоризонт ПБД (6%), 4 хоризонт РГД (3%), а 2 хоризонт СГД (4%).

Најужи простор изабран за подизање насеља код падинских и маринско-лимничких геоморфолошких облика је углавном једноличан и подразумева заравњене платое, издвојене из ширег рељефног пејзажа који је по правилу под мањим или већим нагибом на различитим надморским висинама. Налазишта на падинским облицима рељефа се могу разврстати на: а) насеља која су плански избегла плавну алувијалну раван; б) насебине које су подизане у рељефном или хидрографском окружењу које није склоно честом плавлеењу. Прву групу представљају 25 насеља на падинским странама непосредно изнад долинске равнице, односно у близини пловних и великих река. Другу групу чине 50 насеља позиционирана у брдском или планинском залеђу далеко од великих долина и регионалних речних токова³⁹⁷.

Посматрано по периодима, првој групи налазишта на падинама припадају 6 од 49 насеља из ПБД (12%), 22 од 132 насеља из РГД (17%) и 6 од 46 насеља из СГД (13%). Другој групи насеља на падинама припада 17 од 49 локалитета из ПБД (35%), 34 од 132 налазишта из РГД (26%) и 15 од 46 насебина из СГД (33%). Уколико насеља на речним терасама и падинама изнад великих река посматрамо као места која пружају већи ниво заштите услед повишеног водостаја, произилази да је у ПБД егзистирало 25 од 49 насеља (51%) на теренима изнад алувијалних равни великих река. Током РГД долази до извесног пораста у заступљености насеља која гравитирају ка истим параметрима, (79 од 132, односно 60%), да би се током СГД тај однос вратио на статистичке вредности из ПБД (24 од 46, односно 52%). Сагледавањем заступљености свих насеља која гравитирају ка долинама, без обзира на геоморфолошку подлогу, приближавамо се статистичким вредностима за промене у обрасцима насељавања на истоку Мађарске (област Кереша)

³⁹⁷ У ту групу се сврставају речни токови прве и друге категорије, односно пловне и велике реке.

(Bóka 2012; 2020), који су синхрони са раздобљима хладне и влажне климе документоване у периодима између 1550-1150. и 800-400. год. п.н.е. (Holzhauser et al. 2005). На основу свега изнесеног можемо закључити да насеља орјентисана ка долинама, без обзира на релативно безбедан положај од плавлјења који пружају терасе или падине, такође бивају економски угрожена, с обзиром да у таквим околностима страдају равничарске пољопривредне површине, након чега је неопходно чак и по неколико година да поврате стари бонитет (Гавриловић 1981: 74-76).

На основу свих приказаних параметара генерални резултати показују да се флувијални рељеф (терасе, алувијалне равни, лепезе) чешће насељава у РГД и СГД. Међутим за разлику од РГД, насељеници из СГД знатно чешће бирају терен у залеђу далеко од пловних и регионалних токова, по чему су много приближнији праксама становника из ПБД. Сматрамо да је такав тренд везан за климатске прилике и стање водостаја, који се вероватно драстичније повећао тек у VII веку. Културну условљеност оваквог тренда понудио је М. Стојић, који је константујући исте промене у положају насеља из горњовликоморавске котлине током СГД, дошао до закључка да је повлачење из главних долина изазвала непријатељска инвазија током гвозденог доба Пб, препозната као продор носиоца тремолиране керамике (Stojić 1986: 101-102). Пошто ни једну ни другу тезу на овом нивоу истражености, није могуће егзактно потврдити, остаје да будућа истраживања у овом смеру дају коначан одговор.

Обрасци насељавања према хидрографским одликама терена

Реке су незаобилазан и кључан сегмент сваког насеља, с обзиром да представљају извор воде, хране и одређених сировина, поред тога нуде могућност наводњавања, транспорта, природне заштите и добијања кинетичке енергије. Бројност река у непосредној близини насеља може сугерисати претензије становништва ка некој од понуђених погодности али и изванредан религијски или симболички значај, који је присутан код многих народа нарочито када су у питању речна ушћа (Oestigaard 2011; Brück 2011; Agoramoorthy 2015).

Највећи број насеља из интересног периода се налази у непосредној близини две или три реке, што је евидентирано у 83 случаја, односно на 52% узорка отворених насеља. Издвајају се насеља у близини две реке, која су забележена у 63 случаја (39%) и насеља у близини три реке, константована у преосталих 20 случајева (13%). Током ПБД издвајају се 22 насеља смештена у непосредној близини два речна тока (45%), углавном позиционирана поред ушћа (у 18 од 22 поменутих случаја), док 8 насеља гравитира ка три речна тока³⁹⁸ (16%). Насељеност у близини две реке је током РГД евидентирана у 52 случаја (39%), док су насеља поред три реке евидентирана у 16 случајева (12%). Обрасци из СГД показују да су 19 насеља позиционирана у близини два речна тока (41%), док њих 6 заузима територију око које гравитирају три речна тока (13%). Из приказаног се види да су заједнице ПБД највише преферирале насељавање подручја у непосредној близини две или три реке (61%), мања заступљеност ових насеља евидентирана је током СГД (54%), док су најмање интересовање за терен са више од једног речног тока показали насељеници из РГД (51%).

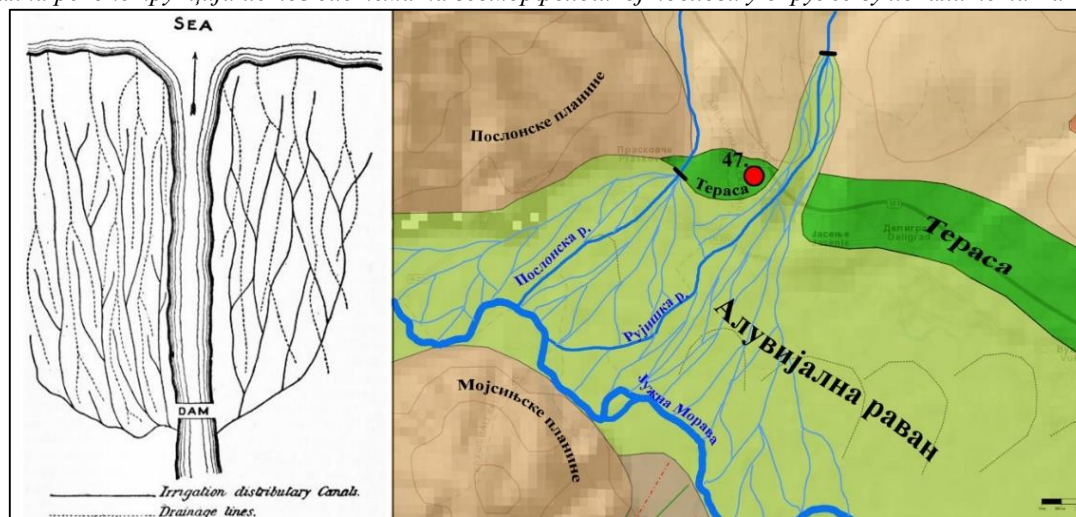
Посматрано из економског угла, једна од најизраженијих погодности насеља у близини два или три речна тока је могућност лаког формирања система за наводњавање, који не захтева копање великих канала и ангажовање огромних људских ресурса за њихово инсталирање какви су се развили у Египту и на Блиском Истоку. Европа као

³⁹⁸ Уколико у непосредној близини налазишта постоје три речна тока, неизбежно је да се насеље налази недалеко од ушћа.

континент који генерално обилује водом није имао таквих егзистенцијалних потреба али је давно препознат бенифит хидромелиорације у пољопривреди утицао на развој техника наводњавања. Амбициозни системи за наводњавање из микенске Грчке регистровани у области Беотије и Аркадије коришћени су у периоду између 1600. и 1100. године п.н.е. (Knauss 1991; Kountouri, et al. 2013). Такође су познати иригациони системи у сливу реке По, интензивно коришћени током средњег и ПБД да би се највећим делом напустили почетком РГД (Cremaschi et al. 2006; Bellintani, Saracino 2015).

Врло једноставни системи наводњавања су се развили код многих народа широм планете (Briket-Smith 1960: 162-163; Kupov 1957: 184-185; Хоу 2016: 55). Области попут долина Тимока, Ибра, Лужне и Западне Мораве, а нарочито Косова и Македоније имају дугу традицију наводњавања усева (Џвијић 1902 52; Влаховић 2011: 144, 149) која је позната из средњевековних извора (XIII-XV век) (Грујић 1933: 49; Благојевић 1973: 185-191; Živojinović 2002). Примитивно наводњавање подразумева технике преграђивања река, довођења, развођења и одвођења воде копањем система мањих канала и вада или једноставним преливањем река након преграђивања, приликом чега се превасходно ослања на природни пад терена (Hooper (ed.) 1911: 842-846; Костић, Гајић 1965: 106, Лутовац 1970: 90, 92, 98; Благојевић 1973: 186-188). Најбоље природне услове за овакав вид наводњавања пружају површине које се налазе поред мањих приточних река са плитким обалама које под благим нагибом попречно секу алувијалну равницу. Такви су по правилу готово сви мањи токови у зони ушћа са већим рекама где је изражен долињски рељеф, а као најподеснија тачка за преграђивање и одвођење поточне воде је зона на контакту речне терасе и алувијалне равни. У Топлици, Нишкој и Алексиначкој котлини овакав систем наводњавања опстаје у употреби до краја XX века (Костић, Гајић 1965: 106, 128). Поред добрих предуслова за мелиорацију, мали токови због слабе речне струје и боље приступачности на обалама су много погоднији за напајање људи и стоке.

Сл. 89. Систем наводњавања без канала, слободним преграђивањем реке (према: Hooper (ed.) 1911) и идеална реконструкција истог система на геоморфолошкој подлози у окружењу локалитета Татарин

Нажалост у анализираној области немамо конкретних доказа о оваквом систему наводњавања из праисторије, тако да се читава теза ослања на устаљене праксе из етнографске прошлости. При томе морамо узети у обзир да је овакав систем малих вада и канала тешко ухватљив у археолошком контексту, пре свега због јако слабе истражености потенцијалних пољопривредних површина из праисторије, као и због чињенице да се ради о заиста малим и плитким земљаним каналима, који су склони брзој девастацији. Поред тога не може се искључити могућност коришћења система за наводњавање без употребе канала, односно преграђивањем мање реке, која се прелива и

под природним падом плави пољопривредне површине (сл. 89), што је радо коришћен систем за наводњавање ливада (Hooper (ed.) 1911: 842-843; Briket-Smith 1960: 162).

Узорак показује да су мањи локални токови које смо сврстали у реке треће и четврте категорије, присутни у непосредној близини 113 насеља на отвореном (70%), међу којима чак 95 налазишта (59%) поседује најмање токове у виду речица и потока. Уколико њихову присутност разврстамо по периодима, добићемо да су током ПБД локални токови присутни у близини 82% налазишта, за разлику од периода РГД током кога проценат значајно опада на 62%, да би се током СГД поново повећао на 74%.³⁹⁹

Мања заинтересованост за насељавање терена уз речице и потоке током РГД би се могла довести у везу са климатским променама које су са собом донеле једну дужу сушну фазу, током које су се већи речни токови смањили, док су мали токови добијали сезонски карактер или чак потпуно нестајали. Такве флукуације водостаја су спустиле ниво река чиме је њихово коришћење било за потребе наводњавања⁴⁰⁰ или подмиривања потреба за пијаћом водом изгубило ранији значај. Такве климатске промене⁴⁰¹ су могле утицати на устаљене пољопривредне праксе и већу преорјентацију са земљорадње ка сточарству, што се нужно морало одразити и на промене у обрасцима насељавања. Иако значај малих локалних токова у систему наводњавања не можемо доказати, евидентно је да се насељавање у њиховој близини радо користи, што је нарочито карактеристично у зони већих долињских равница које обилују водом. Избором оваквих позиција насељеници се не одричу погодности које пружају велике реке (транспорт, риболов), а добијају могућност наводњавања и лаког приступа пијаћој води.

Интензификација узгајања проса крајем бронзаног доба и нарочито током РГД (Filipović et al. 2018; 2020; 2022; Bulatović et al 2021: 24; Reed et al. 2022) се такође може повезати са климатским променама. Просо припада групи високо варијабилних једногодишњих житарица из фамилије трава, који је цењен због своје продуктивности и кратке сезоне узгоја, као и високе толеранције на сушу, високе температуре и друге екстремне временске прилике (McDonough et al. 2000). Додатна погодност је што се просо може узгајати и као пролећни усев, коме није потребно посвећивати много пажње, тако да успева и без додатног ђубрења или наводњавања (Вукосављевић 2012: 224).

Насеља чији непосредни простор гравитира ка току само једне реке, евидентирана су у 78 случајева (48%) и могу се поделити на: насеља поред пловних река (20%), насеља поред већих регионалних токова (6%), насеља поред малих локалних токова (4%) и насеља поред речица и потока (19%)⁴⁰². Посматрајући локалитете орјентисане искључиво ка једној реци, закључујемо да су током ПБД јако ретка насеља која егзистирају искључиво ка пловној реци (8%), још ређа су она усмерена само ка токовима друге (2%) и треће категорије (4%), док је убедљиво највише насеља (24%) регистровано уз мале локалне потоке или речице. У РГД ситуација је знатно другачија, с обзиром да ка пловној реци егзистира 22% насеља, поред регионалног тока је

³⁹⁹ Гледано по бројчаној заступљености однос је следећи на 40 од 49 налазишта са хоризонтом ПБД, на 90 од 132 са хоризонтом РГД и на 34 од 46 насеља са хоризонтом СГД.

⁴⁰⁰ Документовани показатељи таквих промена утврђени су у долини реке По, где је вишевековно прављење и коришћење система канала и акумулација готово потпуно напуштено крајем XII и почетком XI века п.н.е. (Stemaschi 2006; Bellintani, Saracino 2015; Kristiansen 2016: 172-179, Fig. 10.5)

⁴⁰¹ Поред већ поменутих потврда о климатским променама које су се одразиле на опадање нивоа слатководних језера и упадљив широко распрострањен тренд пораста аридности (Magny 2004; Holzhauser et al. 2005; Valsecchi et al. 2006), додатну потврду о повећању просечне температуре пружају и палеоглациолошки подаци на Алпима, Норвешкој, Гренланду и северној Канади који су такође показали повлачење глечера у периоду након 1150/1100. год. пре нове ере (Röthlisberger 1986; Fisher, Koerner, 2003; Holzhauser et al. 2005; Wanner et al. 2008; Solomina et al. 2015).

⁴⁰² Јединствен случај представља локалитет Врело код Лешја у Парафинском Поморављу, који је позициониран у близини понурућег извора воде, а у раду је означен као ток четврте категорије.

позиционирано 7% насеља, поред већег локалног тока налази се свега 3% насеља, док су насеобине поред једне речице или потока евидентирани у 12% случајева. Однос у диспозицији насеља поред једног воденог тока у СГД је следећи: поред пловних река налази се 21% насеља, поред регионалног тока регистровано је само једно насеље (2%), поред већег локалног тока забележена су три насеља (7%), док је поред речица и потока позиционирано 7 насеља (15%).

Приказани распоред насеља поред једне реке, такође је индикативан по питању сушних и влажних периода јер је по логици ствари реално да се у сушним годинама рађе и чешће насељавају места са сталним, односно већим водотоцима. Јован Цвијић наводи да су учестале сушне године биле најчешћи узрок миграција становништва из етнографске прошлости, нарочито у карсним областима са мањим рекама као што су Црна Гора, Херцеговина, западна Босна, Далмација, Истра или на терену где преовладава песак, шљунак и пешчар, као што је Тиквешка област у Повардарју (Свијић 2011: 107-8).

Ниједна глобална климатска промена се не манифестује исто у свим географским ширинама, као ни у свим регијама, а поред тога није у потпуности јасан њихов интензитет, дужина трајања, као ни учесталост понављања (Brown 2008: 8, 15-16; Knapp, Manning 2016: 111; Molloy 2022). Поред тога на флукуације водостаја могу утицати и антропогени фактори, као што је дефорестација или агрикултурне праксе (Cremaschi 2006; Huckerby et al. 2011: 113-120). Током дугих сушних фаза у периоду РГД постојали су краћи влажни периоди у трајању од педесетак година (Holzhauser et al. 2005: 796), што је сасвим довољно времена да дође до привремених промена у обрасцима насељавања.

Поређењем сва три интересна периода, кроз анализе хидрографских потенцијала у непосредној близини отворених насеља установљене су варијације у трендовима насељавања, што је вероватно одраз климатских и хидрографских прилика у анализираној регији. Међутим, ситуација на терену је генерално синхрона са палеоклиматолошким подацима из проучаваних периода. Промене у обрасцима насељавања прилично јасно индицирају доминацију сувих или влажних климатских услова током анализираних периода, на основу којих можемо закључити да током РГД долази до повећане аридности, а самим тим и до фаворизовања предела са сталним и већим водотоцима, за разлику од ПБД, периода током ког се насеља чешће формирају у пределима са мањом опасношћу од плављења, а првенствено поред малих водотока. Развијено гвоздено доба такође показује смањење интересовања за пределе око великих река али у знатно мањем проценту. Са друге стране евидентирани промене можемо довести и у везу са приливом популација са другачијим насеобинским праксама и другачијим техникама пољопривредне производње, како је раније сугерисано.

Обрасци насељавања према специфичним хидрографским елементима

Примећено је да се хидрографски елементи попут ушћа, међуречја, меандра, извора, мочвара и бара често јављају у непосредном окружењу насеља из периода од XIV до VI века п.н.е. (таб. 113), стога је претпостављено да специфичани пејзажи и економске повољности наведених елемената биле привлачне за настањивање у праисторији⁴⁰³. Промена у насељавању оваквих локалности је сугестивна по питању

⁴⁰³ Насеља се најчешће подижу у близини речних ушћа, што је евидентирано у 74 случаја (46%) . Нешто ређа су насеља поред речних меандра, регистрована у 45 случајева (28%), од којих су 28 на спољном луку меандра (17%), а 17 у унутрашњости његовог лука (11%). Мањи или већи извори воде су присутни у непосредној близини 37 налазишта (23%), док су насеља између два или три речна тока, односно у међуречјима документована у 36 случаја (22%). Сасвим су ретка насеља у близини мочварног терена, евидентирана у 6 случаја (4%), док су барем најређе насељаван хидрографски елемент присутан у близини 5 насеља (3%).

палеоеколошких промена али уједно може одражавати разлике у културним и друштвеним аспектима доживљавања и коришћења просторних погодности.

Терени око речних ушћа се могу разматрати кроз погодности које пружају по питању економског значаја везаног за наводњавање, риболов и транспорт, као и могућа дефанзивна или симболичко-религијска значења. Највећа заступљеност насеља поред речних ушћа је регистрована током ПБД и везује се за 25 од 49 насеља, односно 51%. У познијим периодима заступљеност се све више смањује, тако да однос током РГД износи 60 од 132 насеља (45%), а током СГД је најмања и подразумева 20 од 46 насеља (43%) поред ушћа једне или две реке. Економски значај ушћа у многоне зависи од величине главне и приточне реке, што је у великој мери обухваћено претходним разматрањима⁴⁰⁴. Већи транспортни значај би могла имати насеља поред ушћа две веће реке, односно пловних и регионалних токова. Међутим, таква насеља на отвореном су генерално врло ретка и најзаступљенија су током ПБД (8%), нешто су ређа у РГД (5%), док су најређе присутна током СГД (4%), што је слично процентима из узорка градина. Дефанзивне погодности подручја на саставу две или три реке су свакако могле представљати значајан фактор приликом избора насеобинске локације јер омогућавају природну заштиту насеља са две или чак три стране. Религијски и симболички значај ушћа приликом избора места за насељавање се може само претпоставити јер још увек нису довољно јасне спиритуалне тежње популација из бронзаног и гвозденог доба.

Речни меандри представљају променљиву хидрографску категорију с обзиром да река може изаћи из свог корита и променити правац свог тока, што је нарочито карактеристично за реке у равници (Ћурчић 1998: 270-275). За сада није хронолошки прецизирано када су анализиране реке формирале или напуштале меандре али чињеница да се бројна праисторијска насеља налазе у њиховој непосредној близини⁴⁰⁵ дозвољава хипотезу да су овакве хидрографске формације плански настањиване током времена док је у њима било воде. Меандар готово по правилу пружа одличан риболовни потенцијал јер на његовом луку водена струја успорава пружајући на тај начин ихтофауни природне зоне одмора и знатно веће изобиље хране, па се стога на овим локацијама акумулира већа количина рибе (Sukhodolov 2012; Garcia et al 2012: 50, 60-63). Праксе из рударске геологије и палеографије указују да меандри због наглих промена у брзини и правцу воденог тока често представљају појасеве нагомилавања одређених минералних сировина, чиме временом може доћи до образовања металичног или неметаличног лежишта (Еремија 1980: 304). Поред тога меандри због споре речне струје представљају погодна места за прелаз преко већих водених токова, док су копнене површине уоквирене унутрашњошћу меандроног лука природно заштићене са три стране чиме је изражен њихов дефанзивни потенцијал.

Током ПБД регистровано је 13 насеља поред речних меандара (27%), од којих се 7 налазе у његовој унутрашњости (15%), а 6 на његовом спољном луку (12%). Наредни период (РГД) издваја 37 насеља поред речних меандра (28%), од којих се 12 налазе у његовој унутрашњости (9%), док су 25 на његовом спољном луку (19%). Највећу склоност ка настањивању подручја поред меандра показују становници СГД, који у 16 случајева (35%) подижу насеља на овим локацијама, међу којим се 7 насеобина налазе у унутрашњости меандроног лука (15%), а 9 на спољној страни лука (25%). Генерално посматрано из приложеног се примећује да популације из РГД и СГД преферирају површине на спољном луку меандра при чему се испољавају њихови риболовни

⁴⁰⁴ Рибљи фонд је обично богатији и хетерогенији на саставу две реке али у многоне зависи од конфигурације ушћа и абиотичких фактора (Boddy et al. 2019), тако да је њихов риболовни потенцијал варијабилан и не може се узети као сигуран маркер који је привлачио насељенике оваквих локација.

⁴⁰⁵ У том погледу се подразумевају насеља поред садашњих још увек активних меандра, као и поред некадашњих који су данас препознатљиви на основу остатака у виду старача и мртваја.

потенцијали и погодности приликом прелажења река. Ситуација је другачија код заједница из ПБД које се чешће одлучују за подручја у унутрашњости меандра, добијајући на тај начин, поред транспортних и риболовних погодности, добру природну заштиту од потенцијалних непријатељских напада.

Периоди ниског водостаја у РГД могли су утицати на развој техника за савлађивање река, које су се још више усавршиле током СГД, при чему су препознате погодности мирних водених струја нарочито изражених на речним окукама. Остаци мостова из ПБД и РГД су јако ретки и своде се на свега неколико примера у средњој Европи и Егеји (Simpson 1998; Billamboz 2009; Partov et al. 2016(a): 108), док њихова учесталија изградња почиње са СГД, доживљавајући праву експанзију у VI веку п.н.е. (Merdinger 1961: 198-200; Partov et al. 2016: 94-98). Меандри због свог мирног тока, представљају нарочито повољна места за прелазак преко реке коришћењем разних врста скела, самоплова и чамаца (Роцков, Смоле 1952: 34; Šećković 1976: 57). У прилог томе говори чињеница да се савремене скеле позициониране поред отворених насеља из проучаваних периода у 9 од 10 случајева, налазе управо на луку меандра. Ефикасност примитивног савлађивања водених препрека у многоме је зависио од конфигурације обала и нарочито од јачине речне струје, која је најчешће била пресудан фактор (Šećković 1976; Пифат 1980). Речне окуке у том погледу представљају универзално место погодно за прелаз преко реке, чије коришћење вероватно доживљава процват у СГД, за разлику од ПБД када су речни меандри вероватно радије коришћени у дефанзивне сврхе.

Извори река или мањих вода, кладенци и понирућа врела представљају специфичан хидрографски елемент често присутан у непосредном окружењу насеља на отвореном. Поред практичне употребе везане за снабдевање пијаћом и техничком водом, извори воде у готово свим религијама имају јак симболички значај⁴⁰⁶ (Bord, Bord 1985: 19-22; Bandić 1980: 225-265; Ševalije, Gerbran 2004: 1048-1055; Oestigaard 2011: 42-44). С обзиром да се готово сва насеља налазе поред речних токова можемо сматрати да су била добро снабдевена водом, тако да је избор насеобинске локације у близини извора вероватно више био повезан са њиховим симболичко-религијским функцијама.

Највећа заступљеност извора у близини насеља регистрована је на локалитетима са хоризонтом ПБД, где је на 15 од 49 локација евидентирано присуство извора (31%). Током РГД пракса подизања насеља у близини извора је у значајном опадању, с обзиром да је документована на 29 од 132 локације (22%), док у СГД представља прави изузетак који је установљен на свега 4 од 46 отворених насеља (9%). Дугорочне суше током РГД могле су довести до промена у спиритуалним схватањима извора, као и до промена у праксама њиховог коришћења за потребе водоснабдевања или наводњавања, тако да је потреба за блиском контролом оваквог ресурса готово потпуно занемарена током СГД.

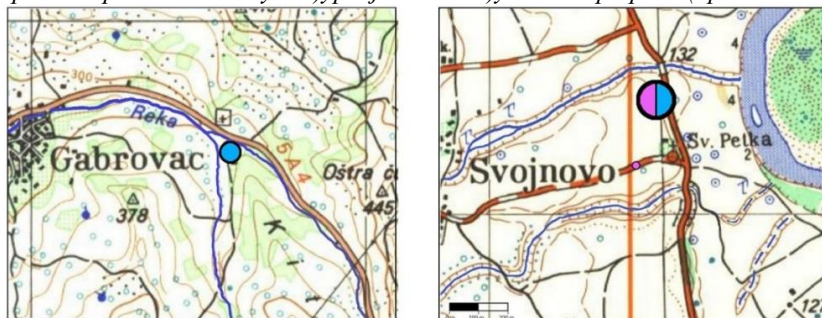
Код насеља у међуречјима (сл. 90) истичу се добри земљораднички потенцијали и приградационе могућности, као и солидне дефанзивне погодности, нарочито наглашене у зонама између три реке. Смањено интересовање за овакве пејзаже током РГД⁴⁰⁷ се може довести у везу са сушним раздобљем које је деградирало аграрни и дефанзивни потенцијал оваквих површина. Супротну праксу у насељавању показују пејзажи око

⁴⁰⁶ Најчувенији свети извори и бунари са импозантним остацима сакралне архитектуре из периода између XIV и VII века п.н.е. лоцирани су на налазиштима Нураги културе на Сардинији (Leighton 2022: 239-243). У областима Моравско-вардарског слива домаће становништво овим изворима често приписује сакрална и лековита својства, па се поред њих често подижу капеле, цркве, свети записи или спомен чесме (Влаховић 1930; Петровић 1932).

⁴⁰⁷ Насеља са хоризонтом ПБД регистрована су у 12 случајева у подручју међуречја (24%), од којих се њих 7 налазе између токова три реке (14%). Током РГД долази до благог пада интересовања, с обзиром да је регистровано 26 насеља у зони међуречја (20%), од којих су 15 окружена токовима три реке (11%). Међуречја су најчешћи избор насељеника из СГД, који се у 13 случајева (28%) одлучују за подизање насеља у овим подручјима, од којих се 6 налазе у окружењу три реке (12%).

мочвара и бара. Иако представљају специфичне облике еколошке средине богате ресурсима радо коришћених у праисторији⁴⁰⁸, отворена насеља у оваквим пејзажима су изузетак и чине свега 7% узорка⁴⁰⁹, тако да нису установљене значајније разлике у њиховој насељености по периодима⁴¹⁰. Међутим, примећено је да се мочварни и барушљави терени најчешће насељавају у РГД, што се може везати за побољшање животних услова у изразито влажним срединама услед дејства дуготрајних суша.

Сл. 90. Примери отворених насеља у међуречјима између две и три реке (прилагодио П. Милојевић)

Таб. 113. Заступљеност специфичних хидрографских елемената у непосредном окружењу насеља

Период	УШЋ	МЕА-с	МЕА-у	ИЗВ	МЕЂ 2 реке	МЕЂ 3 реке	МОЧ/БАР
ПБД	51%	12%	15%	31%	10%	14%	6%
РГД	45%	28%	9%	22%	9%	11%	9%
СГД	43%	25%	15%	9%	16%	12%	8%

Однос отворених насеља према потенцијалним путевима

Путеви из бронзаног и гвозденог доба на територији Моравско-вардарске долине нису детаљно истраживани, тако да до сада нема поуздано утврђених трагова њихових деоница и структуре али је у свим интерпретацијама устаљено правило да су се користили природно истрасирани правци дуж речних долина. Такво правило је потврђено на више локација у Скандинавији, Западној и Средњој Европи, где су спроведена опсежнија истраживања на локалном нивоу ради дефинисања путних мрежа, начина и материјала коришћених у њиховој изградњи. Документоване трасе њиховог пружања потврђују да су биране природно истрасиране долинске деонице, при чему је близина водених токова играла кључну улогу док су правци и путне мреже усклађивани са диспозицијом налазишта (Harding 2000: 172-176). Основи овакве логике у одабиру најпогодније трасе за подизање путева нису промењени до данашњих дана.

Окосница трговине у ПБД се одвијала путем поморских веза у источном Медитерану, где се развила трговачка мрежа која је повезивала блискоисточне

⁴⁰⁸ Најзначајнији економски потенцијали бара и мочвара огледају се у разноврсности флоре, попут трске и разних халофитних биљака значајних за прехрану стоке и екстракцију соли (Pétrequin, Weller 2008; Harding 2013: 28). Осим тога, ове локације су станишта бројних животињских врста, које због специфичних абиотичких услова представљају лаку ловину (Van der Valk 2006: 71-86).

⁴⁰⁹ Такође, овакви пејзажи се ретко насељавају у етноисторији централног Балкана, с обзиром да их је тешко крчити и још теже исушити (Вукосављевић 2012: 74).

⁴¹⁰ Током ПБД регистрована су три насеља у оваквом окружењу (6%), од којих се два налазе у мочварном окружењу (4%), док је само локалитет Бара код Брадарца у Алексиначком поморављу позициониран поред баре (2%). У РГД документовано је укупно 11 насеља (9%) поред бара (4%) и мочвара (5%). Током СГД документована су 3 насеља у мочварном окружењу (6%), док је једини локалитет поред баре регистрован у Параћинском поморављу на локалитету Бекина бара код Текије (2%).

цивилизације, Египат, Месопотамију и Анадолију са централним Медитераном и Грчком, одакле су се долинама Вардара, Мораве, Дрима, Ибра и Дрине гранали путни правци ка унутрашњости Балкана и централној Европи (Childe 1930: 46-48; Паровић-Пешикан 1995; Brodel 2007: 131-226; Jankovits 2020; Chemsseddoha 2020; Bulatović et al 2021). Све до позних фаза развијеног гвозденог доба знатно су ређи материјални трагови о развијеној поморској трговини, тако да је транспорт робе кроз устаљене руте у Средоземљу вероватно био у значајном опадању током РГД за разлику од периода процвата током ПБД (Liverani 1987; Muhly 1992; Collis 2003: 17; Potrebica 2013: 78; Кларк, Маннинг 2016). Након периода дезинтеграције трговачких мрежа, крајем РГД поново оживљавају поморске везе у Средоземљу најпре на Леванту, Кипру и у Грчкој, ширећи се током СГД на Италију и континенталну Европу⁴¹¹.

Речни токови су углавном продужени поморских путева у унутрашњости, који су повезивали различита подручја далеко од морских обала. Дунав је посебно значајан за простор унутрашњег Балкана и Паноније где се током СГД обнавља интензивна двосмерна комуникација позната из ПБД, с обзиром да се овим путем дистрибуирају добра с истока из црноморских подручја, као и са северозапада из алпског подручја. Управо том веома активном комуникационом правцу су се најкасније до почетка VI века п.н.е., прикључили трговачки путеви с југа, где је до изражаја дошла траса Моравско-вардарске долине која представља природно најподеснију комуникацију за посредовање са трговачким центрима у Егеји (Sreјović 1973: 69; Vasić 1982: 21; 1993; Палавестра 1984: 73-75; Potrebica 2013: 77-78). Поред главних магистралних путева, коришћене су и долине река са природним трасама које повезују две регије (Црница, Моравица, Ветерница итд) или комуникације уз мале локалне реке које представљају интерну везу између долина и планинског залеђа. Сходно томе, издвојена су три просторна обрасца трговине и размене, која се путем магистралних праваца одвијају на великим удаљеностима, док по истом принципу регионалне и локалне руте сматрају везама у међурегионалној и локалној размени (Collis 2003: 15).

Статистичка анализа путних праваца показује да кроз рејоне 48% насеља на отвореном пролазе искључиво магистрални правци (МАГ), 16% је усмерено на регионалне правце (РЕГ), док је преосталих 22% насељина оријентисано једино на путеве од локалног значаја (ЛОК). Насеља у рејону саобраћајних чворишта, односно у рејону укрштања магистралних и регионалних праваца (МАГ-РЕГ) присутна су у 14% случајева. Наведени подаци показују да се чак 101 насеље (62%) налази у рејону магистралних праваца заједно са саобраћајним чвориштима, што указује на јако стремљење локалних заједница да буду у близини најбитнијих комуникација.

Посматрано кроз анализиране периоде установљено је да су насеља са хоризонтом из ПБД оријентисана искључиво на магистралне правце, заступљена у најмањем проценту (39%), односно у 19 од 49 случаја, али уколико се овој групи додају још 11 насеља позиционирана у рејону саобраћајних чворишта (МАГ-РЕГ), заступљеност насеља поред магистрала се пење на 61%. Насеља из РГД у 66 од 132 случаја (50%) заузимају позицију поред магистралних путева, док заједно са насељима у рејону саобраћајних чворишта њихов број расте на 87 насељина поред магистрала (66%). Највећа заступљеност отворених насељина на магистралним путевима

⁴¹¹ Претпоставља се да су Феничани пионири у покретању нове трговачке мреже, којој се брзо прикључују Грци, да би током времена она постала окосница економске моћи у развоју бројних урбаних центара Леванта, Егеје, Картагине и Етрурије (Sommer 2007; Brodel 2007: 227-253). На основу писаних докумената и материјалних трагова претпоставља се да су Феничани у X веку п. н. е. обновили трговину у Средоземљу (Shaw 1989), којој се прикључује Егеја почетком IX и Етрурија у првој половини VIII века п. н. е. (Brodel 2007: 227-284) да би се у наредна два до три века трговачке везе постепено развиле у највећем делу континенталне Европе, достижући свој врхунац у Римском царству (Collis 2003: 17; Brodel 2007: 336-385).

достигнута је у СГД, где је таква позиција установљена у 27 од 46 случајева (59%), односно у 31 случају (67%) уколико се рачунају и насеља на саобраћајним чвориштима. На основу овакве диспозиције отворених насеља приметан је благи пораст током времена ка заузимању простора у непосредној близини главних путева, што је дијаметрално у односу на параметре који показује узорак градинских налазишта. Очигледно да је пропаст трговачких мрежа крајм ПБД довела до промена у транзитно-трговачким приоритетима, који више нису изискивали снажну контролу најважнијих путева, већ је било довољно посредовање (уколико га је и било) обичних насеља.

Насеља на важним транзитним тачкама попут оних у зони развоја речних сливова (превоја) су забележена у 14 случајева (9%), док су у близини улаза у клисуре или у њиховој унутрашњости документована у 13 случајева (8%). Насеља подигнута у близини оваквих саобраћајних пунктова истичу тежњу њихових насељеника за учествовањем у транзитно-трговачким операцијама и посредовању у њиховој непосредној контроли. Насеља из ПБД у 5 случајева гравитирају ка клисурама (10%), док су ка превојима орјентисане 4 насеобине (8%). Из периода РГД регистровано је 11 насеља у клисурама или њиховој близини (8%), док су насеља на речним развојима евидентирана у 12 случајева (9%). Током СГД бележи се највећа заступљеност насеља у клисурама које се насељавају у 5 случаја (11%), а исто толико је регистровано и у зони превоја (11%). Закључујемо да је тежња за контролом важних транзитних тачака најизраженија у СГД, а најмања у РГД, што је у супротности са праксама које показује узорак градина. Нестабилна времена током РГД вероватно су допринела да се слабо брањена насеља на отвореном изместе са незобилазних транзитних деоница, јер су по устаљеним војним доктринама таква места најизложенија непријатељским дејствима. Стога је насељавање ових зона препуштано боље брањеним градинским локацијама, с обзиром да је током ПБД и СГД контрола клисура за 10% и 8% мања у односу на РГД.

Однос отворених насеља према потенцијалним речним прелазима

Узорак од 69 насеља у близини пловних река, показује да се њих 28 (48%) оснива у близини места преко којег је познат неки од речних прелаза попут моста, скеле или газа (брода). Посматрано по периодима, закључујемо да је током ПБД на 12 од 22 насеља (55%) поред пловних река регистрован неки од наведених прелаза⁴¹². Током РГД интересовање за подизање насеља поред речних прелаза је у знатном смањењу, које је документовано у 22 од 62 случаја (35%)⁴¹³. Код насеобина са хоризонтом из СГД поново се враћа тежња за позиције са повољним прелазом преко реке, па се у 10 од 22 случаја (45%) бирају места погодна за прелаз преко реке⁴¹⁴. Очигледно да период суше и ниског водостаја у РГД вероватно није био нарочито захтеван у погледу савлађивања водених препрека, па је самим тим и опало интересовање за места са израженим погодностима за прелазак река, каква су тражена у периодима повишеног водостаја попут СГД и ПБД.

Примери премошћавања водених препрека су генерално веома ретки у Европи током бронзаног доба, а репрезентује их дрвени мост с краја средњег бронзаног доба на локалитету Форшнер у југозападној Немачкој (Billamboz 2009), као и археолошки остаци два моста у рушевинама и два још увек употребљива камена моста у Арголиди на Пелепонезу, који се везују за каснохеладски период III (1420-1040. год. п.н.е.) (Simpson 1998; Karas, Nien-Tsu 2017). Једини мост са почетка СГД откривен је на домак насеља лужничке културе код Бискупина у Пољској, а датован је у другу половину VIII

⁴¹² Евидентирано је 6 налазишта у близини мостова, 4 у близини скела и 3 у близини газова.

⁴¹³ Евидентирано је 7 налазишта поред мостова, 7 поред скела и 7 поред газова, док је Рудопоље једино налазиште које у својој близини поседује две врсте савремених прелаза преко Нишаве у виду газа и моста.

⁴¹⁴ У питању су 5 налазишта поред скела, 4 налазишта поред мостова и једно налазиште поред газа.

века п.н.е. (Partov et al. 2016(a): 108). Знатно је више откривених мостова у временским оквирима млађим од VII века п.н.е. и нарочито након VI века п.н.е., што говори у прилог да технике мостоградње напредују тек при крају развијеног гвозденог доба (Merdingner 1961: 198-200; O'Connor 1993: 1-13, 117-119; Partov et al. 2016: 94-98).

Овакав развојни процес мостоградње сугерише да је период ниског водостаја током РГД допринео да се транспорт преко речних токова одвија једноставније, а значај таквог олакшања најчешће је праћен рађањем навика и повећањем потреба, које се манифестују кроз додатна усавршавања техника прелажења и премошћавања река. Устаљивање оваквих пракси је ометено климатским променама и повећањем водостаја у СГД, што је сходно људској природи прилагођавања изискивало одређена технолошка решења. Друштвени детерминизам је кроз логичну рекацију на природне недаће одговорио развојем мостоградње крајем VII и током VI века п.н.е., што се поклапа са етапом високог водостаја и учесталих поплава документованих у Керешу и Параћинском Поморављу. Овакав прогрес у савлађивању водених препрека се може протумачити као реално решење складно са људском тежњом ка што рационалнијем трошењу енергије и динамиком прилагођавања на новонастале изазове који скупа делују на процесе развоја и иновација у технологији (Vajt 1970: 330-357). Овакави обрасци кроз анализирани период су у сагласности са фаворизовањем меандара у близини насеља, с обзиром да су етноисторијске и савремене праксе показале да њихови мирни токови представљају најповољнија места за прелажење преко река, независно од техника или средстава који се користе приликом савлађивања њихових токова.

Пољопривредни потенцијали у окружењу отворених насеља

Пољопривреда отворених насеља из бронзаног и гвозденог доба зависила је у великој мери од природних одлика локалности попут хидрографије, надморске висине, рељефне зоне, педолошких карактеристика тла, нагиба и конфигурације терена. Утицај природних елемената на орјентацију одређеног пољопривредног подручја у великој мери сугеришу пописи стоке и земљорадничких приноса у сеоским општинама из анализираних подручја са краја 19. и почетка 20. века, односно из времена прединдустријске пољопривредне производње. Занимљиво је да се главна пољопривредна орјентација већине сеоских општина није мењала до данашњих дана, што снажно сугерише значај природних елемената⁴¹⁵.

Шира рељефна окружења отворених насеља ($r = 5 \text{ km}$) обично заузимају области контакта две (61%) или три рељефне зоне (25%), док су окружења у једноличном пејзажу најређе (14%). Највише насеља (50%) се налази у окружењу са доминацијом долинско-брдског рељефа, нешто мањи број насељина се налази у окружењу где су заступљена сва три рељефна пејзажа (25%), а најмање је налазишта (11%) са доминацијом брдско-планинског рељефа. Насеља у изразито долинском окружењу заступљена су у 7% случајева, док је у претежно брдском пејзажу смештено свега 5% насељина. Најмање насеља је у претежно планинским окружењима и заступљена су у свега 2% случајева.

Највећи део узорка⁴¹⁶ (93%) у свом пејзажу садржи веће површине брдског рељефа, нешто ређе је заступљен долински рељеф⁴¹⁷ (81%), док је планински рељеф⁴¹⁸ најређе заступљен у ширим насељинским окружењима (39%). Сва три рељефна појаса (долински, брдски, планински) пружају оптималне услове за бављење сточарством али

⁴¹⁵ Упоредивање пописа из 1911. године са привредним орјентацијама насеља приказаних у Енциклопедији насеља из 2001. године (Стаменковић (ур.) 2001), дала су преклапања у 92% случајева.

⁴¹⁶ Значајније присуство брдског рељефа у ширим окружењима евидентирано је у 150 од 161 случајева.

⁴¹⁷ Евидентирано у 131 од 161 случаја.

⁴¹⁸ Евидентирано у 62 од 161 случаја.

исто тако се могу уз извесне интервенције прилагодити земљорадничкој привреди (Гиговић, Секуловић 2012: 274-276). Рељеф Моравско-вардарског слива генерално поседује знатно веће површине за бављење сточарством, али на основу приложеног закључујемо да 74% насеља има услове за бављење мешовитом пољопривредом, 19% насеља се налази у окружењима претежно погодним за бављење сточарством, док свега 7% насеља има изразите погодности за бављење ратарством.

Посматрано по периодима, издвајају се 34 од 49 насеља (69%) из ПБД у окружењима која пружају оптималне услове за бављење мешовитом пољопривредом, 12 од 49 (24%) се налазе у окружењу изразито погодном за бављење сточарством, а свега 7% у окружењима са изразитим погодностима за развој ратарства. Током РГД установљено је да 98 од 132 насеља (75%) својим ширим окружењем обухвата комбинације рељефних појасева у којима је могућа мешовита пољопривреда, за разлику од 18% насељина где преовладава рељеф погодан за бављење сточарством, док се свега 7% насеља налази у окружењу изразито погодном за ратарство. Шири окружења из насеља са хоризонтом СГД у 33 од 46 случаја (72%) заузимају површине погодне за развој мешовите пољопривреде, 20% се налазе у рељефном окружењу које подржава развој сточарства, а свега 8% насеља заузима површине са погодностима за земљорадњу.

Из приложеног запажамо да је готово уједначен проценат насеља која егзистирају ка теренима са изразито долињском конфигурацијом која је подесна за бављење ратарством. Насељавање искључиво сточарских рељефних окружења незнатно варира и најзаступљеније је у ПБД, а најређе у РГД, док су рељефна окружења са мешовитим пољопривредним потенцијалима најинтензивније насељена током свих периода (најчешће у РГД, а најређе у ПБД). Посматрано из аспекта пољопривредне производње закључујемо да већу сличност у одабиру ширих окружења за насељавање показују периоди ПБД и СГД, што је можда одраз сличних климатских и еколошких карактеристика које су присутне током ова два периода.

Већи број истраживача сматра да су ужа окружења насеља ($r = 2,5 \text{ km}$) упутнија по питању егзистенционалне привреде њених насељеника (Ellison, Harriss 1972; Flannery 1976: 109; Bintliff 1994: 215, Fig. 36). Насеља са хоризонтом ПБД у 23 од 49 случаја (47%) гравитирају ка долињско-брдским или долињско-планинским рељефним појасевима који пружају оптималне услове за бављење мешовитом пољопривредом. Поред тога из узорка ПБД издвајају се још 17 насеља (35%) која се налазе у оквиру ужих окружења погодних за бављење сточарством и још 9 насељина (18%) из изразито долињских окружења, погодних за бављење земљорадњом. Насељински хоризонти из РГД указују да су 70 од 132 насеља (53%) орјентисана ка пределима подесним за бављење мешовитом пољопривредом. Насеља из РГД такође заузимају пределе погодне за бављење сточарством, односно ужа окружења у брдским, планинским или брдско-планинским рељефним појасевима у којима је заступљено 28 насељина (21%), за разлику од преосталих 34 насеља (26%) која гравитирају ка окружењима долињских равница подесних за развој ратарства. Током СГД 20 од 46 насеља (44%) преферира окружења подједнако погодна за развој како ратарске тако и сточарске привреде. Са друге стране 13 насеља (28%) се налази у окружењима са изразитим погодностима за развој сточарства, а исто толико (28%) заузима равничарске пределе погодне за развој ратарства. Из приказаног закључујемо да је највећи број насеља кроз све периоде орјентисан ка ужим окружењима која обухватају пределе погодне за развој мешовите пољопривреде. Ужа окружења насеља у рељефним појасевима подесним за развој сточарства су најчешћа у ПБД (35%), а најређа у РГД (21%), док су насељине у окружењима погодним за бављење ратарством најчешћа у СГД (28%), а најређа у ПБД (18%). Ужи атари из СГД показују смањење заступљености насеља у пределима

погодним за мешовиту привреду, док се у односу на РГД готово подједнако повећава насељеност како у изразито долињским тако и у изразито брдско-планинским крајевима.

Резултати анализе ширих и ужих насеобинских окружења недвосмислено показују да се током сва три периода најчешће насељавају атари подесни за бављење мешовитом пољопривредом, односно предели са комбинацијама долињског и брдско-планинског рељефа. Насељавања из етнографске прошлости централног Балкана су показала сличан модел. Приликом оснивања сеоских насеља, поред тога што се тежило да она буду у близини како ратарских тако и сточарских површина, гледало се да насеља буду на самој граници између ових површина. Сеоској заједници је било важно да те привредне површине буду издвојене, како стока из насеља не би ометала узгој пољопривредних култура, а уједно да се и ратарске површине могу лако користити за пашу након жетве, као и да сточари из насеља увек имају слободан приступ пашњацима без угрожавања усева (Вукосављевић 1965: 292). Насеља на речним терасама и ниским падинама у том погледу представљају идеална места за насељавање, уколико прихатимо да се испод њих налазе плодне алувијалне равни, а изнад брдско-планински пашњаци.

Узорак показује да становници из ПБД најинтензивније насељавају брдско-планинске пределе, подесне за бављење сточарством, за разлику од насељеника из РГД код којих је приметно смањење интересовања за овакве пределе⁴¹⁹, на шта сугерише и просечна надморска висина отворених насеља која током ПБД износи 268 m, а током РГД 228 m. Током СГД просечна надморска висина насеља је најмања (222 m) али се без обзира на тај параметар поново интензивира насељавање брдско-планинских крајева али у нешто слабијем интензитету од ПБД. Највеће интересовање за изразито долињске пределе показују становници из СГД, које је нешто мање током РГД, а најмање у ПБД.

Етнографски подаци о пољопривредној орјентацији сеоских општина у којима су позиционирана окружења отворених насеља према *Попису становништва и домаће стоке* из 1911. године указују да се само 46 од 161 отворених насеља из узорка (29%) налази у сеоским атарима са мешовитом пољопривредном производњом, односно ратарско-сточарском (РАТ-СТО) и сточарско-ратарском (СТО-РАТ) привредом. Знатно више праисторијских насеља (73 од 161) се налази у сеоским општинама са изразито ратарском производњом (45%), док је најмање отворених насеља (42 од 161) у изразито сточарским сеоским атарима (26%). Сеоске општине из наведеног пописа могуће је конкретно поделити на општине са већим уделом ратарства или сточарства, при чему добијамо да се отворена насеља из узорка у 99 од 161 случаја (62%) налазе у претежно ратарским атарима, за разлику од преосталих 38% праисторијских насеља која заузимају територију сеоских општина са претежно сточарском привредом.

Посматрајући овакве параметре примећујемо да су насеља са хоризонтом ПБД у 10 од 49 случајева смештена у обухватима сеоских атара са мешовитом пољопривредном производњом (20%), док је 25 насеља смештено на територији општина са изразитим уделом ратарства (51%), а преосталих 14 насељина у изразито сточарским атарима (29%). Током РГД издвајамо 36 од 132 насеља (27%) на територији сеоских општина са мешовитом пољопривредом, затим 61 насеље (46%) у атарима са изразитим уделом ратарске производње и 35 насеља (27%) из изразито сточарских сеоских окружења. Период СГД показује да су 13 од 46 насеља (28%) оснивана у општинама са мешовитом пољопривредом, 21 насеље (46%) је смештено у изразито ратарским сеоским општинама, док преосталих 12 насеља (26%) заузима атаре села са развијеним сточарском привредом. Уколико анализу профилирамо само кроз поделу на општине са претежним уделом ратарства или претежним уделом сточарства добијамо да су током

⁴¹⁹ Насељавање брдско-планинских предела током РГД, а у односу са ПБД је за 6% мање у ширим окружењима, а за 14% у ужим окружењима.

свих периода бирања подручја која су у етнографској прошлости више нагињала ка ратарству. Односно, током ПБД 43% насеља је смештено у претежно сточарским сеоским атарима, насеља из РГД су по истим параметрима присутна у 37% случајева, а насеља са слојем из СГД у 39% случајева (таб. 115). Приказани проценти можда могу бити сугестивни по питању удела насеља у трансхумантном сточарењу, али на овом нивоу сазнања такву тезу не можемо потврдити.

Примећујемо да су насеља са почетка XX века чешће усмерена на земљорадњу. Таква привредна ситуација је одраз дугорочне насељености, која по инерцији постепено утиче на преорјентацију са сточарске у ратарску привреду. Према етнографским подацима процес насељавања и формирања пољопривредог земљишта, започињу становници одређених насеља, најпре рекогносцирањем мање или више удаљенијих подручја гоњењем стоке за испашом. Тамо где су услови оптимални, најпре се формирају привремена насеља са торовима и сточарским колибама. Сталним сточарењем на тим потезима, врше се крчења и интервенције које су на почетку подстакнуте сточарском привредом, да би се тек устаљеним вишегодишњим становањем и пратећим активностима (испаша, крчење) створили услови за развој ратарске привреде, која се интензивира са процесом развитка природног прираштаја у насељу (Вукосављевић 2012: 71-72). Прехрана стоке се у почетку ослања на природне изворе исхране, који подразумевају пашу, брст и жир (Вукосављевић 2012: 90), при чему се као основне сточарске површине фаворизују ливаде, настале кроз процесе крчења, испаше⁴²⁰ и ђубрења (Вукосављевић 2012: 85). Сточарство је у свим тим селима, како високим тако и ниским, задуго била главна и основна привреда, из које се тек касније развијају ратарске површине (Вукосављевић 2012: 71), какве срећемо у већини села Моравско-вардарске долине са почетка XX века. Међутим, поједине сеоске општине због изразитих пашњачких потенцијала и лоших услова за развој земљорадње остају изразито сточарска до краја XX века, као што је случај са селима у сливу Рибарске реке и горњег тока Ј. Мораве и Пчиње.

Резултати приказане анализе показују пре свега да рељефно окружење није пресудан као ни универзални параметар за одређивање пољопривредне орјентације насеља и њених становника. Међутим, извесна преклапања су очигледа, а она су пре свега видљива у заступљености праисторијских насеља која заузимају сеоске општине са већим уделом сточарства. Врло индентично, као у анализама рељефних појасева закључујемо да је током ПБД највећа заступљеност насеља у сточарским атарима (43%), нешто ређе је насељавање ових крајева у СГД (39%), а најређе у периоду РГД (37%).

Домаћа етнологија документује да су пољопривредни потенцијали у најближем окружењу насеља утицали на одабир његове позиције, при чему је земљорадничка земља била пресудан фактор при одабиру положаја насеобине. Кроз етнографску прошлост најчешће се сеоско насеље премештало на друго место због проблема у ратарству, осим уколико на расељавање нису деловали узроци који нису привредни, попут повећане несигурности или рата. Наиме, приликом таквих измештања, готово увек се на новом месту бира окружење које одговара потребама сточарства засованом на паши и брсту. Таква околност је разумљива, с обзиром да исељеници са собом могу пребацити стоку али не и површине под усевима. Са друге стране веома је редак случај да се стално насеље измешта због неповољности везаних за сточарску привреду, а у тим приликама се углавном бирају места која могу да одговоре дугорочнијим потребама сточарске привреде. Међутим, ни тада се сеоско насеље не оснива усред простране пашњачке

⁴²⁰ Стока је била главни помоћник у крчењу јер својом исхраном није дозвољавала да се обнови шумски подмладак нарочито на земљиштима која се не ору и не косе по неколико година (Вукосављевић 2012: 74).

површине, већ се трага за местима која поседују макар мало потенцијала за мешовите изворе добијања хране (Вукосављевић 1965: 293-294)⁴²¹.

Особине тла представљају важне факторе који одређују пољопривредну продуктивност и обликују обрасце насељавања у праисторији (Simpson et al. 2002; Kirch et al. 2004). Анализе заступљености педолошких типова у рејонима насеља (оквирно $g = 1$ km) могу бити сугестивне по питању пољопривредних афинитета становништва. Ранија истраживања палеоекономије насеља (Flannery 1976: 109), као и бројна етнографска запажања на централном Балкану (Вукосављевић 1965: 20-21, 289-292; 2012: 104-105, 357-358) су показала да рејон представља подручје иницијалних пољопривредних активности, нарочито по питању ратарства. У том погледу сеоско насеље представља привредно средиште околних површина на којима се формирају њиве, ливаде и шуме, па је ради тога постављање насеља условљено карактеристикама околног земљишта и пољопривредним тежњама насељеника (Вукосављевић 1965: 289).

Земљиште као и његова природна вегетација нису потпуно стабилне категорије и склоне су променама које су најчешће резултат дугорочних процеса као што су климатске промене, геолошки процеси, ерозија, акумулација органских материја, хемијске реакције, биолошке и антропогене активности (Retallack 2001: 108-183, 317-20). Најдрастичније утицаје на педогенезу има клима, која преко падавина и температуре има индиректан али снажан утицај на развој вегетације (Holliday 2004: 140-44, 188-190). Сам педолошки покривач је много мање осетљив на холоценске климатске флукуације⁴²², док се исте варијације знатно лакше имплицирају на промене у вегетацији и због тога се често сматрају основним узроцима културних промена (Holliday 2004: 139-187). Стога се реконструкција палеоеколошких вегетационих пејзажа на основу педолошких типова треба прихватити са резервом, нарочито уколико недостају софистицираније анализе полена, фитолита и/или стабилних изотопа у земљишту (Holliday 2004: 188-202). Међутим, таксономија и мапирање земљишта су једна од најосновнијих и најпознатијих примена педологије у археологији са дугом традицијом проучавања (крај XIX века), која су се нарочито примењивала у последње две деценије XX века приликом реконструкције палеоеколошких услова Северне Америке на основу фосилних земљишта⁴²³ (Retallack 2001: 63-86; Holliday 2004: 53-71). Такав приступ је доста критикован али се и даље користи на различите начине, с обзиром да су кроз више студија доказани обрасци који јасно указују на конекције између праисторијских насеља, састава археоботаничких колекција и данашњих еколошких параметара педолошке подлоге (Kristiansen 2000; Leopold, Völke 2007; Dreslerová et al. 2013; 2016; Lombardo et al. 2015; Милановић 2017). Значајно је напоменути да се озбиљније промене тла углавном мере геолошким временским скалама, а поред тога насеља се најчешће оснивају на стабилним површинама, пре него на простору склоном брзој седиментацији или неким другим променама (Holliday 2004: 139-144, 232-39), тако да се насеобински рејон условно може сматрати окружењем са постојаним тлом.

Педолошки потенцијали у рејону отворених насеља испитани су на 141 локалитету из разлога што је област Врањског Поморавља остала изузета услед недостатка адекватних података. Посматрано по периодима, подаци о заступљености

⁴²¹ Изузетак представљају једино пејзажи у врло широким равницама, који нису типични за област Моравско-вардарске долине (Вукосављевић 1965: 294).

⁴²² Климатске промене у холоцену најчешће су биле недовољног интензитета да би се детектовале у педолошким записима. Штавише, већина процеса формирања земљишта је толико спора да је њихов утицај на земљиште изразито временски зависан (Birkeland 1999: 144).

⁴²³ Приступ је назван *таксономски униформитаризам* при чему истраживачи користе класификациони систем савремених земљишта за тумачење палеоеколошких услова околине у којима су настала стара земљишта (Retallack 2001: 349).

педолошких варијетета у рејонима отворених насеља прикупљени су за 41 налазиште са слојем из ПБД, затим за 116 насебина са остацима материјалне културе из РГД и за 41 насеље са хоризонтом становања из СГД. Према доступним подацима установљено је да већина насеља (56%) у свом рејону има на располагању један земљишни тип, док је нешто мањи број орјентисан ка два педолошка типа (44%). Најшире су заступљене смонице, односно вертисоли, присутни у рејону 70 насеља (50%). За њима следе алувијуми, односно флувисоли, присутни у рејону 67 локалитета (48%). Гајњаче, односно еутрични камбисоли се јављају у рејону 36 налазишта (26%), подзоли у најужем окружењу 9 насеља (6%), а дистични камбисоли у рејону 7 насебина (5%). Калкомеалносол, сирозем, псеудогелај, хумифлувисол и литосол се јављају само у појединачним случајевима.

Потенцијал за земљорадњу исказује група земљишта коју чине флувисол, хумифлувисол и еутрични камбисол, док су земљишта попут дистичног камбисола, колувијума, подзола, калкомеалносола, сирозема, псеудогелаја и литосола слабо продуктивна за потребе преиндустријског ратарства (Мијатовић 1905: 250; Антонијевић 1971: 244). Вертисоли представљају високопродуктивна земљишта али се тешко обрађују па су стога рађе коришћени за сточарску привреду (Bankoff, Greenfield 1984)⁴²⁴, тим пре што у садашњим условима подржавају раст травнате вегетације.

Таб. 114. *Заступљеност појединачних земљишних типова у рејонима насеља по периодима*

Период	АЛУ	СМО	КАМ-е	КАМ-д	ПДЗ	КОЛ	Остало
ПБД	59%	34%	37%	5%	7%	7%	6%
РГД	49%	59%	19%	5%	7%	3%	3%
СГД	54%	49%	27%	7%	5%	/	2%

Из приложене табеле (таб. 114) примећујемо да разлике у заступљености флувисола, вертисола и еутричног камбисола значајније одступају у рејонима насеља са хоризонтом РГД за разлику од ПБД и СГД, који показују приближније вредности у њиховој присутности. Преорјентисање насеља из РГД на рејоне са смоницом (за 25%), као и њихово смањење у окружењима са гајњачама (за 15%) и алувијумима (за 10%) сугерише извесне промене у пољопривредним праксама. Такви афинитети популација из РГД показују тежњу ка напуштању предела са лако обрадивим земљиштима (АЛУ и КАМ-е) и појачано интересовање за тешко обрадива земљишта која природно подржавају раст травнате вегетације (СМО). Уколико би се поменути модел потврдио софистициранијим истраживањима педолошких потенцијала из прошлости, приближили би се закључку да је у РГД сточарство имало значајнију улогу од земљорадње. Потенцијално мигрирање популација из Карпатског басена, могло је утицати на нове стандарде у обради земљишта, попут плужног орања, што би нарочито олакшало култивисање смонице, а самим тим би било могуће објаснити и наглу афирмацију ка овом типу тла. Међутим, на недостатак такве хипотезе наводи чињеница да се присутност смонице умањује за 10% у рејонима насеља из СГД.

Осим наведеног, морамо узети у обзир да су у рејонима већине налазишта заступљена обично по два педолошка типа, која су често међусобно дивергентна по питању пољопривредних потенцијала. Стога је даља анализа узела могућност постојања мешовите пољопривреде која комбинује педолошке типове погодне за обе гране пољопривреде. Сагледани су укупни пољопривредни потенцијали на основу таксономије

⁴²⁴ Народни топоними смолска, роша или росуља се углавном односе на површине под смоницом, док сами називи сугеришу да су то земљишта тешка за обраду (смолски = смола), најчешће под под пашњацима односно травнатом вегетацијом (роша, росуља = росна трава) (Павловић 2016: 155, 205).

тла из насеобинских рејона по узору на истраживачки модел Џ. Бинтлифа (John Bintliff) реализован у окружењима праисторијских насеља Грчке (Bintliff 1977: 87-111, 609-11).

Картирањем педолошких типова у најужим окружењима налазиштима, примећене су различите предиспозиције за пољопривредну производњу. Највише насеља из ПБД (46%) се налази у рејонима са изразитим погодностима за ратарство (19 од 41), нешто мање насебина (39%) има могућности за бављење мешовитом пољопривредом (16 од 41), док су убедљиво најмање (15%) заузимана земљишта повољна за сточарење (6 од 41). Насеља из РГД се у 34% случајева налазе у рејонима са доминацијом земљорадничких педолошких типова (39 од 116), највише локалитета (38%) има одличне услове за бављење сточарством (44 од 116), док преосталих 28% насеља комбинује типове тла погодне за обе пољопривредне гране. Насеобински рејони из СГД са ратарским предиспозицијама су опет најзаступљенији (39%), нешто су ређа тла погодна за бављење сточарством (31%), док су рејони са земљишним погодностима за бављење мешовитом пољопривредом најређи (30%).

Анализирани насеобински рејони показују иницијалне пољопривредне афинитете насељеника кроз периоде између XIV и VI века пре нове ере, приликом чега се запажа да сваки период показује различите афинитете. Насеља из ПБД и СГД исказују највеће афинитете ка земљишним типовима погодним за ратарство, док су рејони из РГД усмеренији на слабије продуктивна тла која су повољнија за сточарење. Нарочито су драстичне разлике између насеља из ПБД и РГД, с обзиром да насељавање сточарских рејона расте за 23% са почетком гвозденог доба. Повећана потреба за „сточарском земљом“ у РГД можда је одраз учесталијих расељавања и кретања изазваних климатским флукуацијама, које су поред еколошких, изазвале и промене у културном и етничком супстрату становништва, утичући самим тим и на увођење другачијих пољопривредних пракси. Такође, насеља из РГД показују најмање интересовање за насељавање рејона са погодностима за мешовиту пољопривреду, што такође сугерише непотребност оваквих површина услед израженије једноличности у прехрамбеној привреди.

На еволуцију пољопривреде у етнографској прошлости одувек је деловало порекло новопридошлог становништва. Сви досељеници у нове области доносе своје старе привредне навике, које су се развијале у другачијем природно-географском окружењу (Цвијић 1902: 162-164; Свјијić 2011: 113-115). При томе се придошлице прилагођавају новом терену и потребама, некада прихватајући привредне и друштвене стандарде мештана, док их некада у потпуности одбацују, сматрајући их неприхватљивим или деградирајућим⁴²⁵ (Цвијић 1902: 162-164; Вукосављевић 2012: 81-82). Забележени су случајеви да досељеници из западне Србије и Босне у области источне Македоније пређу на колективно бачијање, иако у њиховој матичној области не постоје ни најмутнија сећања о таквом виду сточарења. Са друге стране чести су случајеви да досељени сточари у изразито ратарским областима не промене своје пољопривредне праксе иако објективни природни услови и традиција старинског становништва погодују развоју земљорадње, попут Шумадије, Кључа и београдских посавских села (Свјијić 2011: 113; Вукосављевић 2012: 82). Такође постоје примери да се у неким областима досељено становништво више бави земљорадњом него што то подржавају географски елементи и фактори, као што је случај у појединим планинским селима у горњем Тимоку и горњем Понишављу (Вукосављевић 2012: 82).

Трагање за пејзажима са већом концентрацијом пашњачког земљишта може имати везе са новим праксама које су доносили досељеници у РГД из својих матичних области, од које се није значајније одступило ни у СГД. Уколико су миграције покренули

⁴²⁵ Дobar пример су муслимански досељеници на територијама са традиционалним узгојем свиња, попут Мачве и Шумадије.

носиоци Гава комплекса из Карпатског басена како се на основу стилско-типолошких елемената материјалне културе претпоставља (Ruppenstein 2020; Bulatović et al 2021; Molloy 2022), логично је да су нови насељеници тражили сличне пејзаже као у својој матичној области, а то су пре свега простране травнате равнице. Пошто такви природни предели у Моравско-вардарској долини не постоје, најсличнију замену би представљале области у долинској равници и околним благим косама са смоничним зељиштем, које обично подржава травнату вегетацију. Можда је то један од разлога због којих се значајније смањује просечна надморска висина гвозденодопских насеља у односу на насеља из завршних фаза бронзаног доба.

Међутим, као што је у дискусији о преиндустријској привреди наведено, нови досељеници најчешће оснивају насеља у окружењу које превасходно подржава узгој стоке, док се ка земљорадњи тежи али се она постепено развија уколико су услови за то оптимални (Вукосављевић 2012: 71-72)⁴²⁶. Иницијација најужег пољопривредног простора у проучаваном периоду стога може сугерисати извесну привредну стабилност током ПБД, затим појачану нестабилност у РГД, док се у СГД показују знаци поновне стабилизације и приближно враћање на статистичке вредности из бронзаног доба.

Генерално посматрано ни након свих просторних анализа нисмо у могућности да пружимо јасан закључак о пољопривредним афинитетима становништва из проучаваних периода (таб. 115). Збирни параметри указују да се насеља подижу у окружењима подесним за мешовиту привреду што је општа карактеристика анализираног подручја, прилично независна од временског периода.

Таб. 115. Предиспозиције насеобинских окружења за сточарску привреду према спроведеним анализама

Врста анализе	ПБД			РГД			СГД		
	РАТ	МЕШ	СТО	РАТ	МЕШ	СТО	РАТ	МЕШ	СТО
Топографија (r 5 km)	7%	69%	24%	7%	75%	18%	8%	72%	20%
Топографија (r 2,5 km)	18%	47%	35%	26%	53%	18%	28%	44%	28%
Педологија (r 1 km)	46%	39%	15%	34%	28%	38%	39%	30%	31%
Етноисторијска орјент.	51%	20%	29%	46%	27%	27%	46%	28%	26%
Етноистор. орјент. 2	53%	/	46%	65%	/	37%	61%	/	39%
Збирни параметар	108%	180%	112%	106%	191%	100%	114%	171%	105%

Топографско окружење указује да су насеља из ПБД најчешће орјентисана ка сточарским пределима за разлику од истих из РГД која се знатно ређе (за 23%⁴²⁷) оснивају у таквим крајевима, али су најучесталија на педолошким типовима погодним за узгој стоке. Овакви параметри пре свега показују да је у РГД дошло до напуштања насеља на вишим котама са вишеструким повољностима за узгој стоке, док се са друге стране повећава број налазишта на нижим котама са педолошким погодностима за сточарску привреду. Иако не можемо са сигурноћу доказати, таква ситуација може сугерисати смањивање обима у праксама трансхумантног сточарења. Такав привредни преображај је могао бити подстакнут променама у популационом саставу, пре свега пристизањем насељеника из Карпатског басена који у матичној области нису примењивали овакве технике у узгоју стоке. Други разлог се може везати за климатске промене у РГД и појачану сушу, која је обезвредила продуктивност планинских пашњака у летњим месецима и довела до исушивања малих токова зависних од нивоа атмосферских падавина. Овакав сценарио објашњава повећану концентрацију насеља у долинским појасевима, што је узрочно имплицирало и значајно смањење просечне

⁴²⁶ Из тих разлога се највећи проценат становништва преиндустријске Србије бавио ратарством, с обзиром да је основни супстрат чинило староседелачко становништво.

⁴²⁷ Посматра се збирна разлика између удела сточарских окружења на оба просторна нивоа.

надморске висине отворених насеља у односу на узорак из ПБД. С обзиром да је СГД готово увек приближније кофицијентима из ПБД, постоји још више основа да се овакве промене повежу са последицама еколошке ситуације, која по правилу увек одражава стање друштвене и привредне стабилности.

Археоботаничке анализе су ретке на локалитетима из узорка али је репертоар узгајаних биљака јако сличан као на истодобним налазиштима са севера Грчке и Бугарске. На основу добијених резултата из насеобинских хоризоната са Хисара у Лесковцу, Меаништа код Врања, Кастанаса, као и са локалитета Мађилка и Црноклиште у средњем Понишављу установљено је да се у периоду од XIV до VI века п.н.е. најчешће узгајају житарице, а представљају их врсте попут јечма (*Hordeum vulgare* ssp. *vulgare*), емера (*Triticum dicoccum*), једнозрне пшенице (*Triticum monococcum*), хлебне или меке пшенице (*T. aestivum/durum*), обичног проса (*Panicum miliaceum*), италијанског проса (*Setaria italica*), спелте (*Triticum spelta* L.), овса (*Avena sativa*) и ражи (*Secale cereale*) (Kroll 1983; 2000; Medović 2012; Filipović et al 2016; 2022; Булатовић и др. 2016). Махунарке попут грахорице, грашка, боба, сочива и урова имају дугу традицију узгајања на нашим просторима и представљају врло чест палеоботанички инвентар на налазиштима из бронзаног и гвозденог доба (Pорова 1995; Ljuština, Mikić 2010; Medović et al. 2011; Medović 2012; Medović, Mikić 2014; Filipović et al 2016).

Приликом археолошких истраживања на Хисару код Лесковца (2005. год.) пронађене су две велике количине угљенисаних семена грашка (*Pisum sativum* L.) и урова (*Vicia ervilia* (L.) Willd.) у затвореним целинама датованих AMS методом у период између 1280. и 1011. год. п.н.е. (Filipović et al. 2020). Поред поменутих пољопривредних култура у истом хоризонту су биле присутне и махунарке попут сочива (*Lens culinaris* Medik) и боба (*Vicia faba* L.) (Medović et al. 2011). Интересантно је да су 2/5 бобица грашка биле убушене ларвама жишка (*Bruchus pisorum* L.), главном штеточином грашка, нарочито израженом у средње влажним и сувим климатима. Велики проценат угроженог семена индицира да је засад посађен на малој парцели, док је његова ДНА анализа показала да се ради о озимој врсти, која је сазревала у позну јесен (Smýkal et al. 2014; Medović, Mikić 2021). На истом локалитету откривене су и биљке уљарице, попут ланика (*Camelina sativa*), лана (*Linum usitatissimum*) и лалеманције (*Lallemantia iberica*), чијим узгајањем је вероватно обезбеђиван извор биљног уља. Воће идентификовано у археоботаничком материјалу са Хисара указује да су становници насеља плодове углавном сакупљали у природи, док се као култивисани изузеци јављају налази пистација и ораха. На основу остатака винове лозе, истраживачи су сугерисали да је виноградарство на Хисару вероватно било заступљено током читавог периода трајања брњичке културе (Medović 2012).

Археоботаничка истраживања на северу Грчке и у Бугарској показала су сличну заступљеност узгајаних биљака током периода од XIV до VI века п.н.е. Примећено је да су током читавог бронзаног доба најзаступљеније врсте попут јечма и једнозрне пшенице (Pорова 1995; Kroll 2000; Hrisrova et al. 2017), да би током РГД дошло до извесних промена у агрокултурним праксама које почињу све више да фаворизују житарице попут проса и хлебне пшенице⁴²⁸ (Kroll 1983; Hrisrova et al. 2017). Са друге стране, опсежна палеоботаничка истраживања на западу Чешке су показала да је заступљеност пшенице и јечма у ПБД и РГД искључиво условљена надморском висином и педолошким покривачем, односно да је пшеница фаворизирана у низијама на продуктивнијем земљишту, а јечам у вишљим зонама са земљиштем лошијег бонитета (Dreslerová et al. 2013; 2016). Овас и раж су далеко слабије узгајани. Најраспрострањенија

⁴²⁸ Хлебна пшеница у последњим вековима старе ере постаје доминантна врста међу узгајаним житарицама (Kroll 2000: 63).

махунарка је горка грахорица (*Vicia ervillia* Willd), док је сочиво (*Lens culinaris*) на другом, а грашак (*Pisum sativum*) на трећем месту по заступљености, вероватно из разлога што је гајен на мањим површинама пошто захтева наводњавање (Hrisrova et al. 2017: 1492). Од узгајаног или у природи сакупљеног воћа и поврћа евидентирани су остаци смокве, ораха, бадема, крушке, шљиве, трешње/вишње и диње али пронађени узорци су изузетно мали, тако да економски значај ових биљака у културама бронзаног и гвозданог доба за сада није довољно јасан (Kroll 2000: 65; Hrisrova et al. 2017: 1485-89, tab. 2). На више налазишта је установљено присуство винове лозе, чија најранија употреба се везује за неолитске слојеве локалитета Димини (Грчка) и Малук Преселавац (Бугарска) (Popova 1995; Kroll 2000; Hrisrova et al. 2017). На основу досадашњих истраживања сматра се да се граница узгоја винове лозе у бронзаном и гвозденом добу ЈИ Европе простирала на територијама јужно од Дунава (Kroll 2000: 66). Старе сорте маслина (*Olea europaea*) дефинитивно нису узгајане на северногрчким налазиштима (Кастанас, Асирос, Агиос Мамас) због неповољних климатских услова, а потребе за уљем подмиривао је лан, ланик и мак. Такву ситуацију потврђује спаљена кућа са потпуно очуваним посудама из слоја 14а у Кастанасу (XIII/XII век п.н.е.), где је у једној од посуда за чување течности откривено семе ланика (Kroll 2000: 65).

На основу археоботаничких узорака са Градине на Босути, добијени су подаци о асортиману усева и земљорадничким праксама у СГД. Установљено је да су тадашњи становници гајили неколико врста житарица, шест врста махунарки и три врсте уљарица. Међу житарицама доминира једнозрна пшеница (*Triticum monococcum*), јечам (*Hordeum vulgare vulgare*) и просо (*Panicum miliaceum*), док махунарке представљају културе попут сочива (*Lens culinaris*), грашка (*Lathyrus sativus* L.), горке грахорице (*Vicia ervilia* (L.) Willd.), обичне грахорице (*Vicia sativa*), боба (*Vicia faba*) и састрице (*Lathyrus sativus*). Уљарице су препознате у семенима ланика (*Camelina sativa*), мака (*Papaver somniferum*) и лана (*Linum usitatissimum*) (Medović, Mikić 2010).

Разноврсна заступљеност агрикултура указује на поликултурни систем земљорадње. Етнографске белешке такође указују на општу заступљеност овакавог облика производње на централном Балкану, с обзиром да су природно-географске карактеристике овог подручја приморавале насељенике из 19. века да своју пољопривреду организују по плану поликултуре. Разлози за такву ситуацију леже у чињеници да утрошено време за рад у некој монокултури, не може обезбедити издржавање домаћинства током читаве године, како су показале тадашње праксе. Поред тога у систему монокултуре је увек тешко, а често и немогуће удесити да се сетва и жетва обављају током више годишњих доба (Вукосављевић 2012: 106-107).

Индиректне показатеље о култивацији земље у Моравско-вардарској долини пружају налази алатки за обраду земље направљене од јеленских рогова, откривени у слојевима ПБД и РГД на Медијани (сл. 91). У инвентару пољопривредних оруђа са Медијане разликују се мотике, пијуци и садилке који се углавном израђују од сегмената стабла рога јелена, понекад заједно са парошком.

Ретко спровођене археозоолошке анализе на отвореним насељима у Моравско-вардарском сливу, пружају само основне податке о узгоју и заступљености домаћих животиња, тако да је познавање сточарских пракси током бронзаног и гвозденог доба познато само у фрагментима. Археозоолошке анализе из слојева ПБД и РГД на налазиштима у Јагодинском Поморављу показале су интензиван узгој овце, козе, свиње и говечета (Greenfield 1996: 134-135). Остеолошки узорак из хоризонта РГД са локалитета Новачка ћуприја код Смедеревске паланке показује велику заступљеност говечета (35%), свиње (32%), оваца и коза (22%) (Greenfield 1986: 69, Tab. 27). На основу анализа старосних група дивљих и домаћих животиња, Х. Гринфилд је дошао до констатације да су готово сва анализирана насеља из ПБД коришћена током читаве

године, с тим што параметри из равничарских насеља чешће указују на боравак људи током зиме за разлику од насеља на већим надморским висинама у којима су заступљеније кости које сугеришу привредне активности током лета, што према аутору сугерише одређене праксе сезонске трансхумације (Greenfield 1986: 263-270). Аутор такође сугерише да анализирани узорци могу подржавати тезу о инверзној трансхумацији, односно о спуштању стада из вишљих насеља у ниже пределе током хладних месеци (Greenfield 1986: 267-268).

Сл. 91. Алатке од животињских рогова откривене на Медијани у слојавима из ПБД и РГД (збир. НМН)

Археозоолошки узорци са широк подручја Балкана и Панонског басена прилично поуздано указују да је на готово свим анализираним локалитетима са слојевима из периода од XIV до VI века пре нове ере, увек узгајано шест врста домаћих животиња: говече, овца, коза, свиња, коњ и пас (Bökönyi 1988: 352;). Разлике се примећују једино у њиховој заступљености, па тако на неким локалитетима доминира говече као што је то случај на Калакачи (РГД), Новачкој ћуприји (РГД) и на локалитету Над Клепечком (ПБД и СГД) (Bökönyi 1988: 355-356; Greenfield 1986: 69; Vuković, Marković 2019), остеоолошки остаци животиња из отпадних јама опредељених у ПБД и РГД на Сариној међи документују највећу заступљеност овикаприна (Greenfield 1996: 135), слојеви из истих периода на Врбици и Вециној мали показују да је најинтензивније узгајана домаћа свиња (*Sus Scrofa dom.*) (Greenfield 1996: 136), док се коњ у слојевима из СГД на Феудвару јавља као доминантна врста (Becker 1998: 328). Заступљеност археозоолошких остатака на мађарским налазиштима из бронзаног доба показује да су говеда највише узгајана, након чега следе овикаприни и свиње, што је готово индентична карактеристика и на нешто боље документованим локалитетима Ноа културе у Румунији (Harding 2000: 141, Fig. 4.6.). Генерално посматрано овакав однос и редослед у заступљености домаћих животиња је присутан на великој већини локалитета широм Европе током читавог бронзаног доба (Bartosiewicz 2013: 330-331, fig. 18.1).

Према старосном добу говеда са Калакаче, може се претпоставити да су се она најчешће користила ради млека и вуче, као и за рад у пољопривреди, а знатно мање због меса (Bökönyi 1988: 355-356, 362). Коњ је вероватно има сличну улогу, с тим што се он највише користио за транспорт и као јахаћа животиња. Елементи коњске запреге коришћене за вучу и можда јахање се у Европи могу пратити од раног бронзаног доба, док се опрема која конкретније документује коришћење коња као јахаће животиње јавља у источној Европи са почетком првог миленијума пре нове ере (Harding 2000: 136). То потврђују и палеопатолошке промене утврђене на скелету сахрањене кобиле откривене у јама из РГД или СГД на локалитету Меаниште код Ранутовца у Врањском Поморављу

(Bulatović, Bulatović, Marković 2014). Са друге стране свиња се држала искључиво због меса. Мањи преживари су се такође користили за добијање меса, међутим више од половине јединки су нађене у одраслом добу, што упућује на секундарне користи од тих животиња као што су вуна и млеко (Bökönyi 1988: 356-357). Интересантно је да су једини представници из класе птица познати на основу остатака кокоши са налазишта из СГД регистрованих на локалитетима Градина код Вашице и Ђепфелда код Дорослова (Radmanović et al 2013: tab. 1).

Кости дивљачи генерално представљају знатно мањи узорак на свим анализираним налазиштима у Србији⁴²⁹, а најчешће су заступљене врсте попут дивљег говечета, јелена, срне, дивље свиње и зеца. Поред тога присутне су и врсте попут мрког медведа, вука, лисице, јазавца, текунице, куне златице, видре и дивље мачке које су вероватно више ловљене због крзна или ради заштите домаћих животиња (Becker 1998: 322-327; Radmanović et al 2013: tab. 1). Још један од индиректних показатеља лова би могла бити коштана стрелица пронађена у слоју ПБД на медијани (сл. 92).

Сл. 92. Коштана стрелица са Медијане (збирка НМН)

Изван истраживаног подручја имамо податке о риболовачким активностима на врсте као што су моруна, јесетра, паструга, штука, младица, буцов, деверика, шаран, јаз и сом али значај и интензитет риболова у насељима из бронзаног и гвозденог доба за сада није довољно познат, пре свега због слабе истражености (Bökönyi 1988: 352; Radmanović et al 2013: tab. 1). Такође су на појединим налазиштима откривани остаци барских корњача, као у случају Феудвара (СГД) и Калакаче (РГД), док је у једној јами са остацима Басараби културе на локалитету Над Клепечком откривена већа количина пужева (Bökönyi 1988: 352; Becker 1998; Vuković, Marković 2019).

Однос отворених насеља и лежишта неметаличних минералних сировина

Минерални ресурси подразумевају концентрације или појаве одређених материјала унутар или на површини земљине коре, који су у таквом облику, квалитету и количини да постоје оптималне могућности за њихову експлоатацију. Међутим, већина досадашњих рударско-геолошких испитивања на територији Србије првенствено су спровођена у циљу испитивања лежишта са економском исплативошћу у погледу савремених индустријских потреба, чиме су занемарена мање исплатива лежишта која су могла задовољити локалне потребе за минералним сировинама у праисторији. Из тих разлога од великог су значаја подаци о преиндустријском рударењу (Simić 1951; 1958; 1975; Симић 1961; Ћирковић и др. 2002; Јовановић 2007), као и рударско-геолошка испитивања из периода пре Другог светског рата, а нарочито са краја XIX и почетка XX

⁴²⁹ Интересантан изузетак представља насеље из гвозденог доба на Феудвару, где удео кости од дивљих животиња износи око 26% (Becker 1998: 322-327).

века (Антула 1900; Благојевић 1903; Илић 1904; Туџан 1919; Максимовић 1940). Поред тога драгоцени су и подаци из историје (Dušanić 1977; 1995; 2000; 2003; Tylecote 1987; Ćalić, Drašković 1997; Агрикола 2007; Ковачевић-Којић 2013, Amedoski, Petrović 2018), етнографије (Поповић 1953; Lechtman 1971; Веселиновић 1982; Голубовић 1990; Ромелић 2007; Вукосављевић 2012: 352-353), топонимије (Simić 1956; 1974; Антуновић-Коблишка 1982; Rodić 1986; Vukanović 1998), као и разноврстни археолошки подаци о старим рударским окнима, шљакиштима, рударским алатима и металуршким калупима (Јанковић и др. 1990; Krajčinović et al. 1995; Stojić 2002; Јовановић 2006; Стаменковић 2009; Karuran et al. 2016; Stamenković 2013: 67-68; Armbruster et al. 2019), као и актуелна истраживања везана за порекло минералних сировина на централном Балкану (Gavranović et al. 2022; Bulatović et al. 2023). С обзиром да се рад бави обрасцима насељавања, у узорку су третиране све минералне појаве, које су документоване у литератури без обзира на време објављивања или њихов економски значај. Изузетак представљају поједина глиништа, слатине и смрдани, чији је значај документован у разним врстама стручне литературе, док је њихова диспозиција бележена на основу картографске топонимије или из етнолошких истраживања.

Највећи део евидентираних минералних лежишта чине неметаличне сировине које се претежно везују за депозите попут глиништа, слатина, смрдана, кременаца (мајдани кремена и кварца), лежишта пигмената (цинабарит, графит, креда), површинске појаве угља и изворе минералне и термоминералне воде. Међу неметаличним ресурсима нису обухваћена мања лежишта глина које су присутне у готово свим алувијалним наносима, већ само већи и познатији депозити који имају дугу традицију експлоатације за потребе грнчарства и цигларства.

На основу дистрибуције минералних ресурса и њиховог просторног односа са анализираним насељима на отвореном, дошло се до закључка да чак 84% насеобина у свом окружењу заузима подручје са једним или више минералних лежишта који су могли бити од значаја за економију заједница из периода од XIV до VI века п.н.е. При томе је битно напоменути да се у атарима појединих насеља јавља више независних минералних лежишта или једно лежиште са концентрацијом више различитих сировина. Издвајају се атари 25 насеља (16%) у којима за сада није документовано постојање минералних сировина. Са друге стране ни на једном од анализираних насеља за сада нису поуздано потврђени директни докази о експлоатацији одређеног минералног ресурса, пре свега због слабе истражености на том пољу, што је генерално случај на највећем броју налазишта у ЈИ Европи. Међутим, досадашња истраживачка пракса је показала да је удаљеност између локалитета и ресурса представља јако битан ако не и пресудан показатељ потенцијалне експлоатације⁴³⁰ (Kramer 1985: 79; Rice 1987: 116-117; Budd, Gale 1994; Herring 1997; Dular 1999: 152; Pearce 2004: 10; Bartelheim 2007: 279-288; Harding 2014: 594; Erb-Satullo 2018; Gavranović et al. 2022). На основу наведених критеријума установљено је да су неметалична лежишта позиционирана у ширим или ужим атарима 125 насеља, односно у 78% случајева, док се металична лежишта срећу у окружењу 32 насеља, односно у 20% случајева.

Потенцијално најзаступљенији неметалични ресурс представљају извори соли, који се на анализираној територији најчешће везују за мање потезе са засољеним земљиштем које прате халофитске биљне заједнице. Регистровано је укупно 60 (37%) насеобинских окружења у којима је константован карактеристичан топоним везан за

⁴³⁰ Дobar пример такве праксе у Србији је Велика хумска чука, где бројни налази кремена индицирају експлоатацију оближњег мајдана на Кременцу (Булатовић, Милановић 2014: 175) али ни овде као ни на једном другом локалитету у Србији за сада нису реализована испитивања која би емпиријски потврдила овакву претпоставку.

извор соли. Заступљеност слатина је вероватно знатно већа али је недостатак топономистичке грађе допринео да се издвоје само чувенији потези оваквих одлика.

Посматрано кроз периоде долазимо до закључка да су слани извори и земљишта у близини насеља са хоризонтом ПБД заступљена у 14 од 49 случаја (29%), код насеља из РГД овај ресурс се јавља у 53 од 132 случаја (40%), а током СГД у 17 од 46 случаја (37%). На основу етнографских и археолошких сведочанстава најзначајнији вид искоришћавања слатина и њихове флоре у праисторији везује се за неопходну допунску исхрану код стоке, затим као извор за екстракцију соли из биљака или путем директног прикупљања са површине тла након цветања (Pétrequin, Weller 2008; Tasić 2012: 214; Harding 2013: 35-38; Weller 2015). Нагли пораст заступљености слатина у окружењу насеља са хоризонтом РГД може се протумачити као реакција домаћег становништва на поремећене трговачке везе у допремању соли које су уследиле након краха тржишног система из ПБД (Harding 2013(a): 377-378; Kristiansen 2016), као и на могућност растућих потреба услед повећаног држања стоке, али и на нове економске праксе услед промене етнокултурног супстрата. Тренд позиционирања насеља у близини засољених земљишта и вода наслеђен је и у наредном периоду (СГД), а разлози за такав континуитет могу се везати за сличне нужности као у РГД али и на крајње практичну могућност одржавања добро устаљених пракси њихове експлоатације. У прилог томе говори и чињеница да су на локалитетима из западне и средње Европе најчешће проналажени депои тзв. брикетаж керамике у хоризонтима из раног и развијеног гвозденог доба (Harding 2014: 592). Посебно су занимљива открића у Карпатском басену где су евидентирани технике екстракције соли из сланих извора и лагуна помоћу специјално дизајнираних дрвених корита чије коришћење је на основу апсолутних датума потврђено за период између 1600. и 800. год. п.н.е.⁴³¹ (Harding 2015: 213–14).

Антони Хардинг према искуствима са локалитета на којима је поуздано утврђена екстракција соли истиче да је код њене занатске експлоатације најбитније да се насеље и слани извор налазе у непосредној близини (Harding 2014: 594). Такав просторни однос слатина и насељина на анализираном подручју евидентиран је у 3 од 14 случајева (21%) код насеља са хоризонтом из ПБД, затим у 13 од 53 случајева (25%) код насеља из РГД и у 4 од 17 случајева (24%) код насеља са слојем из СГД. Овакав просторни однос сугерише да је искоришћавање сланих извора у највећем проценту било фокусирано на подмиривање потреба за сољу у сточарству путем испаше халофитних биљака, него у потражњи коју намеће занатска производња. Међутим, заступљеност извора соли констатована у рејону 16 насеља⁴³² (10%) вероватно није случајна и може сугерирати израженију потребу за овим ресурсом, која превазилази уобичајене праксе у сточарству.

Други неметалични ресурс по заступљености представљају глиништа, која су константована у окружењу 56 насеља на отвореном (35%). Међутим, као што је поменуто оваква заступљеност глиништа се односи само на већа лежишта која имају традицију експлоатације. Мањи или већи депозити различитих врста глина су присутни у готово свим алувијалним наносима поред река (Janković, Vakanjac 1969: 171-179), тако да можемо сматрати да је велика већина насеља имала приступ тзв. секундарним лежиштима глина, различитог квалитета, које су у суштини биле довољне да подмире примарне потребе у грађевинарству, док је за потребе грнчарства углавном тражена глина са бољим перформансама (Rice 1987: 113-243). Домаћа етнографија указује да је цепуљарство било саставни део кућне радиности која је обављана у готово сваком домаћинству, а извор основне сировине најчешће је проналажен у најближем окружењу

⁴³¹ Коришћење исте врсте корита је потврђено у Мађарској током новог века (Harding 2011), што је још једна од потврда дугорочне употребе техника и технологија из праисторије у преиндустријској Европи.

⁴³² Неки од ових локалитета су добро познати у археолошкој литератури попут: лок. Слатина код Дреновца, Мотел Слатина код Параћина, Друговац код Црнокалачке баре итд.

(Филиповић 1951: 39-48; Вукосављевић 2012: 333; Djordjević, Nikolov 2013: 53)⁴³³. Са друге стране, професионални грнчари су имали радионице у својим селима, а производе су продавали на оближњим трговима, док су по потреби ишли у печалбу, понекад и на великим удаљеностима од родног краја где су се снабдевали локалним изворима глине (Петковић 1988: 27–29; Вукосављевић 2012: 333; Ђорђевић 2016: 23).

Посматрано по периодима закључујемо да су насеља са хоризонтом ПБД у 17 од 49 случаја (35%) у свом окружењу имала неко значајније лежиште глине, током РГД то је случај са 47 насеља (36%), док је у СГД такав просторни однос забележен у 17 насеобинских окружења (37%). Анализирани узорак показује да нема значајнијих варијација током временског оквира рада. Разлог за такву ситуацију вероватно лежи у чињеници да глина због своје широке доступности у Моравско-вардарској долини није представљала ресурс од нарочитог стратешког значаја⁴³⁴. Евентуална ограничења у снабдевању можда би довела до пада квалитета грнчарских производа али су се основне потребе увек могле подмити са мање квалитетних глиништа. Сугестивнија је претпоставка да су квалитетна глиништа из непосредне близине насеља подстицала прогрес и квалитет локалног грнчарства, било кроз процес развијања домаће радиности, било привлачењем специјализираних занатлија из удаљенијих крајева.

Развијено грнчарство у одређеном насељу најчешће је везано за постојање квалитетног ресурса у близини, иако то не мора бити устаљено правило, о чему сведоче праксе у снабдевању глином на примеру грнчара из села Злакусе, где се глина добављала са удаљености од 18 km (Djordjević 2013: 49). Етноархеолошка истраживања су показала да 22% заједница глину набавља са удаљености до 1 km, док већина (66%) набавку глине врши са удаљености од 1 до 10 km, а свега 12% заједница набавља глину са локација удаљенијих од 10 km (Kramer 1985: 79; Rice 1987: 116-117). Анализирани узорак је показао да се глиништа код насеља са слојем из ПБД у 10 од 49 случаја (20%) налазе у насеобинском рејону, што приближно одговара удаљеностима до 1 km. Код насеља из РГД такав просторни однос је забележен на 19 од 132 насеља (14%), док је у СГД исти образац примећен у 8 од 46 случаја (17%). Пратећи овакве параметре, закључујемо да су заједнице из ПБД највише инсистирале на насељавању локација у непосредној близини бољих лежишта глине, док је код популација из РГД таква тежња најмање изражена, што донекле сугерише и генерална аутопсија фактуре на грнчарији из анализираних периода.

Смрдани, односно пелоиди и воде са израженијом концентрацијом сумпора представљају трећи ресурс по заступљености у окружењу насеља. У праисторијској археологији до сада није посвећивана пажња овој врсти ресурса, нити су откривени директни трагови о коришћењу сумпорних вода и блата, тако да није у потпуности јасан њихов значај за праисторијске насељенике. Међутим, чињеница да су депозити сумпора у 15% случајева присутни у окружењима отворених насеља, оправдава извештај значај и потребу за оваквом врстом ресурса. Најреалније практично коришћење оваког природног ресурса се може везати за медицинске и ветеринарске потребе, како директним коришћењем пелоида, тако и конзумацијом биљака које захваљујући одликама тла апсорбују веће количине сумпора. Земљиште обогаћено овим минералом

⁴³³ Истраживања која су посвећена овој проблематици на подручју централног Балкана обављају се у склопу пројекта *The FLOW*, тако да ће будући резултати бацити светло на дистанцу и избор сировина за потребе праисторијског грнчарства (Bulatović et al. 20232).

⁴³⁴ Код глина коришћених у грнчарству врло често се додају примесе у виду опошћивача и топитеља, које у одређеној размери побољшавају квалитет финалног производа, тако да се већина природних глина може прилагодити коначној намени (Libšer, Vilert 1989: 18). Врсте примеса које грнчари употребљавају зависе од квалитета глине, доступних ресурса и традиције израде. Етноархеолошка проучавања су документовала случајеве коришћења различитих глина и различитих примеса за израду исте врсте посуда у оквиру једне заједнице, као и случајеве да се један грнчар у различитим ситуацијама служи различитим смесама глине (Kramer 1985: 78-83).

има огроман значај за биљке које успевају на њему, као и за животиње које их конзумирају⁴³⁵. Гледајући у том правцу смрдани би се могли употребљавати и као пољопривредно земљиште или ђубриво нарочито примењиво код узгаја култура попут лука, купуса, слачице и уљане репице. Смрдани се такође могу сматрати погодним местима за лов на дивље свиње⁴³⁶, што би се вероватно могло проверити упоредним археозоолошким анализама заступљености ловних врста на налазиштима у близини овог ресурса. Поред тога не може се искључити ни могућност постојања мајдана са самородним сумпором, који имају дугу традицију експлоатације у ширим оквирима Моравско-вардарског слива (Гопчевић 1890: 127).

Топонимски и етнографски подаци указују да се у окружењу 4 од 49 отворених насеља из ПБД (8%) срећу потези или воде са садржајем сумпора. Насеља са хоризонтом из РГД су најчешће позиционирана у близини сумпорних извора и сусрећу се у 18 од 132 случаја (14%), а током СГД у близини 12% насеља. Чињеница да су само 2 од 24 евидентираних смрдана позиционирана у непосредној близини насеља (8%), док се њихов највећи број среће у ужем (50%) или ширем окружењу насеља (42%), сугерише да овај ресурс није учестало коришћен у основним привредним делатностима, већ као место на коме су се задовољавале повремене потребе околног становништва. Услед недостатка конкретних истраживања, сврха смрдана се према логици ствари једино може везати за потребе на које указују већ поменуте традиционалне праксе локалног становништва (Гопчевић 1890: 127; Грбић 1909: 235, 346).

Минерални извори воде подразумевају групу подземних вода, које се својим физичко-хемијским својствима издвајају од обичних вода пре свега због благотворног физиолошког дејства на човеков организам. Широко је распрострањен народни назив „лековита вода“, епитет који је врло често додељиван врелима много пре стручних физичко-хемијских анализа. Из тих разлога је претпостављено да су праисторијски становници препознавали благотворна својстава минералних извора и да су их радо користили током бронзаног и гвозденог доба.

Присуство минералних врела евидентирано у окружењима 21 насеља, односно на 13% узорка. Насеља са хоризонтом из ПБД у 7 од 49 случаја у свом окружењу поседују извор лековите воде (14%), док се само незнатне разлике примећују код насеља из РГД (12%) и СГД (13%). На извесније коришћење овог ресурса указује свега 9 насеља, код којих су лековита врела позиционирана у њиховим рејонима (6%). Интересантно је да се код насеља из ПБД оваква позиција минералних вода запажа на 4 од 49 локације (8%), што је далеко чешће у поређењу са насељима из РГД (4 од 132, односно 3%) и СГД (1 од 46, односно 2%). Такође је индикативан податак да су преостала врела код насеља из ПБД у 2 од 3 случаја позиционирана у ужим окружењима насеља, односно да је само код једног насеља из овог периода минерални извор воде смештен у ширем окружењу. Такве праксе приликом подизања насеља битно одударају од насеобинских избора у великој већини случајева из РГД и СГД где је највећи број ових извора позициониран у трећој зони, односно у ширем окружењу насеља.

Слично као и код обичних извора воде, највеће интересовање за њиховом непосредном контролом показују насељеници из ПБД, за разлику од познијих периода

⁴³⁵ Недостатак сумпора и његових једињења у редовној исхрани животиња изазива заустављање раста и губитак апетита, док његово уношење има антитоксично дејство које неутралише штетна једињења из хране (Stojić 1996: 339; Jezdimirović 2000: 244, 408). Поред тога сумпорна вода и блато ефикасно делују код лечења бројних кожних обољења и санирања рана (Потпара и др. 2009). У том погледу извори сумпорног блата, воде и биљака које га апсорбују могли би представљати медицински ресурс важан у одржавању праисторијских сточарских заједница.

⁴³⁶ Погледати стр. 18-19. У том погледу је пожељно да се овакав тип ловног пункта налази на већој удаљености од насеља јер би се у супротном дивљач плашила да приђе извору лековитог блата.

где се са оваквим праксама изненадно престаје. Разлог за такву промену можемо тражити у различитим природним и друштвеним факторима, међу којима су изнети мотиви везани за еколошке и спиритуалне промене (види стр. 405-6). Друштвене промене представљају још једну од алтернативних могућности, а могу се везати за миграционе таласе, који су изазвали промене у етничком супстрату, а које су према бројним ауторима започеле у РГД, појављивањем нових форми материјалне културе, најчешће повезане са носиоцима канеловане керамикике израђене у стилу Белегиш II - Гава. Новопридошли досељеници се једноставно нису довољно упознали са богатствима локалне средине, с обзиром да је за препознавање овог ресурса неопходно дугорочније искуство. Са друге стране постоји и опција да мигранти нису имали практичне или спиритуалне потребе за контролом ове врсте ресурса, те да су своју пажњу више усмеравали на другачије еколошке пејзаже и минералне ресурсе.

Лежишта силикатних стена и минерала су готово подједнако заступљена у окружењима налазишта из свих анализираних периода. Најчесталије се срећу у атарима налазишта са слојем из РГД (на 18 од 132 насеља, односно 14%), незнатно ређе код насеобина са остацима из ПБД (6 од 46, односно 13%), а најређе у окружењима насеља из СГД (5 од 46, односно 11%). Међутим, интересантна је чињеница да су лежишта у околини насеља из ПБД и СГД готово по правилу позиционирана у најдаљем, односно ширем окружењу насеља⁴³⁷. Изузетак од овог правила представљају једино насеља са остацима из РГД, где је примећено да се половина лежишта налази у рејону (2 од 18) или у ужем окружењу (6 од 18) налазишта. Такви показатељи могу индицирати поновну потребу за коришћењем најпримитивније сировине за израду оружја и оруђа, што подржава тезу о недостатку метала за продукцију основних алата.

Лежишта угља са њиховим појавама на површини евидентирана су на 12 од 162 насеобинских окружења (8%). Поред тога индикативно је да се ова лежишта у већини случајева јављају у рејону (2%) или ужем окружењу насеља (4%), што може сугерисати њихову планску експлоатацију, а самим тим и потребу за блиском контролом овог ресурса. Лежишта угља су најчешће заступљена у околини насеља са хоризонтом из СГД, односно у окружењу 6 од 46 насеља (13%), а најмање у атарима насеобина из РГД, односно у 9 од 132 случаја (7%)⁴³⁸. Повећано интересовање које се током СГД јавља за контролом ових лежишта се може везати за прогрес у преради гвожђа. Осим тога, на такву околност је могао утицати и процес дефорестације, који је сугерисан за већи део Европе и Балкана у периоду између 1000. и 300. године п.н.е. (Karlan et al. 2009).

Лежишта графита и пигмената попут цинабарита су јако ретко заступљена у насеобинским окружењима из анализираних области, тако да нису складна за поређења. Поред ретке заступљености, потребно је истаћи да се сва лежишта налазе у најдаљем, ширем окружењу насеља. С обзиром да су оба минерала солидно присутна у анализираним областима може се извести закључак да ова врста ресурса није била значајније интересовање код популација из проучаваних периода.

⁴³⁷ Ниједно лежиште силекса у околини насеља са слојем из ПБД и СГД није позиционирано у насеобинском рејону. Иста лежишта се у ужем окружењу срећу у само 1 од 6 случаја код насеља из ПБД (17%), а на 2 од 5 случаја код насеобина из СГД (40%), при томе треба истаћи да оба насеља са слојем из СГД леже на остацима старијих насеобина из РГД (Доње поље - Братмиловц и Јазбине - Макрешане).

⁴³⁸ Што се тиче ПБД, ова лежишта су регистрована у насеобинским окружењима на 5 од 49 налазишта (10%) од којих се једно налази у рејону, а једно у ужем окружењу насеља, док су преостала три у најдаљој зони налазишта.

Однос отворених насеља и лежишта металних минералних сировина

Метални минерални ресурси на анализираној територији са потенцијалом за експлоатацију у периоду од XIV до VI века п.н.е. се јављају као примарна или секундарна лежишта злата, бабра, калаја, олова и гвожђа.

Злато (Au) је код европских народа одувек представљало најтраженији метал, на шта сугерише и анализа слива у Моравско-вардарској долини, с обзиром да су у раду издвојена 15 насеља у чијим окружењима се налазе ресурси овог племенитог метала (9%). Интересантно је да се за разлику од лежишта других метала, злато знатно чешће јавља у рејону или ужом окружењу налазишта⁴³⁹, што сугерише планску потребу за експлоатацијом и контролом овог ресурса. Таквом односу, вероватно доприноси околност да се овај метални депозит најчешће налази у алувијалним депозитима, чиме је омогућено планско позиционирање насеља у његовој непосредној близини. Поред тога, злато се готово увек налази у елементарном стању, тако да експлоатација не захтева велики ниво друштвеног ангажовања, као ни велику технолошку опремљеност па се овим занимањем могу бавити мали колективи или појединци.

Испитивања економског слива су показала да се лежишта злата најчешће сусрећу у окружењима отворених насеља са хоризонтом из ПБД, односно у 7 од 49 случаја или у 14% узорка, при чему је једно лежиште у рејону, а једно у ужом окружењу насеља (2 од 7 или 29%). Налазишта са насеобинским слојем из РГД, показују најмање интересовање за овај ресурс, с обзиром да су златна лежишта заступљена у свега 6% узорка (8 од 132) од којих се два налазе у ужом окружењу налазишта (2 од 8 или 25%). Незнатно већу гравитацију ка депозитима злата показују насеља из СГД у чијим окружењима се овај ресурс среће у 4 од 46 случаја (9%), при чему се издваја по једно лежиште у рејону и ужом окружењу насеља (2 од 4 или 50%).

Лежишта бабра (Cu) су друга по заступљености у насеобинским окружењима, с обзиром да су регистрована у близини 11 насеља, односно на 7% узорка. Гледано по периодима, анализе економског слива су показале незнатне разлике у заступљености овог ресурса у насеобинским окружењима. Насеља са хоризонтом из ПБД у три случаја (6%) показују заинтересованост за овај ресурс, међу којима се издваја само Лазарев град као налазиште у чијем рејону постоје алувијални депозити бабра. Насеља из РГД у 8 од 132 случаја (7%) поседују лежишта бабра у свом окружењу, при чему се истичу два налазишта која имају овај ресурс у свом рејону и ужом окружењу. Слична ситуација је и код отворених насеља са слојем из СГД, где се бакар среће у 4 од 46 случаја (7%), с тим што је овај ресурс чешће заступљен у њиховом ближем окружењу⁴⁴⁰.

Лежишта калаја (Sn) су регистрована само у Врањском поморављу али представљају трећи ресурс по заступљености у узорку. Током ПБД насеља у 2 од 49 случаја показују претензије ка овом ресурсу, током РГД у 4 од 132 случаја, док у СГД само Црквиште код Жујинца (1 од 46) поседује овај ресурс у свом окружењу. С обзиром да су лежишта калаја ретка и да су у нашем узорку ограничена само на једну регију, сматрамо да би анализа слива била меродавнија у регионалном контексту. Из таквих поставки закључујемо да насеља са слојем из ПБД и РГД подједнако гравитирају ка овом ресурсу, односно у 25% случајева⁴⁴¹, док се код насеља из СГД примећује благи пад интересовања (20%). Једино налазиште које у свом ужом окружењу поседује лежишта калаја је Ресуља код Лучине, а садржи хоризонте из ПБД и РГД.

⁴³⁹ Овакав просторни однос насеља и златних депозита је евидентиран у 5 од 15 насеобинских реона, односно на 1/3 насеља која у својој околини поседују овај ресурс.

⁴⁴⁰ Код два насеља је установљено да се лежишта бабра налазе у ужом окружењу.

⁴⁴¹ При томе треба нагласити да депозити калаја заузимају просторно малу локалност у околини Прешева, па је нужно истаћи да се на истој површини среће дупло већи број локалитета са слојем из РГД.

Гвожђе (Fe) је широко заступљен ресурс, који се често проналази у земљиној кори на различитим местима, тако да анализа слива у овом случају није од великог значаја, с обзиром да су на овом месту узети у обзир само значајнији депозити гвожђевите руде. Са друге стране депозити олова (Pb) се срећу једино у два насеобинска окружења, која су резервисана искључиво за хоризонт из ПБД, односно локалности на обронцима Радана у околини Медвеђе.

Генерално посматрано, током ПБД регистровано је 13 насеља у чијим окружењима су заступљени депозити метала рачунајући олово и гвожђе (27%), од чега су 9 атара са стратешким металичним ресурсима (22%) попут бакра, калаја и злата. Током РГД издваја се 22 локалитета (17%) у чијим окружењима се срећу депозити метала, међу којима њих 18 садрже неки од стратешких металичних ресурса (14%). У СГД свега 10 локалитета (22%) гравитира ка металичним лежиштима, међу којима су 8 повезана са багром, калајем и златом (17%).

Из приложеног се примећује да је гравитација отворених насеља ка стратешким лежиштима метала највећа у ПБД, нешто мања у СГД, а најмања у РГД. Однос се значајно разликује, када су у питању градинска налазишта, где су атари са стратешким ресурсима знатно више заступљени у периодима након ПБД⁴⁴². Уколико прихватимо да су градине војно-стратешки пунктови или центри моћи (Krause 2019), могли би сугеристати на изванредан степен монополизације металичних ресурса, који је уследио са кризом метала у РГД. На основу поменутих разлика у заступљености стратешких ресурса између отворених насеља и градина током анализираних периода, рекло би се да је у ПБД рудна експлоатација била слободнија, можда организована по принципу отворених рударских насеља чији су становници са мањим или већим степеном специјализације вршили слободну експлоатацију, прераду и дистрибуцију прикупљених сировина. Такву констатацију можда поткрепљују налази фрагментованих калупа за ливење бронзаних предмета са Медијане⁴⁴³ који се опредељени у хоризонт ПБД (Garašanin 1983: 777). Са наступањем нестабилних времена и несташице бронзе крајем ПБД и током РГД, појавила се потреба да се ови ресурси бране, што је покренуло процес смањења заступљености отворених насеља поред металичних ресурса, а узроковало повећање градина у њиховој близини. Сличан тренд се задржао и током СГД, где се градине још чешће срећу поред стратешких ресурса, док се код отворених насеља запажа већа организованост у експлоатацији металних депозита, с обзиром да се знатно чешће налазе у рејону или ужем окружењу налазишта, а такав феномен би се могао протумачити и као одраз повећане територијалности у релативно стабилним временима.

Иако су разлике заступљене у малим процентима, примећујемо да је број насеља у близини лежишта злата највећи у ПБД, а најмањи у РГД. Гледано са друге стране током РГД расте број налазишта која гравитирају ка лежиштима бакра и калаја. Пошто се злато у праисторији користи превасходно за производњу украсних предмета, логично би било да је већа потражња за овим металом везана за стабилна времена и развијену трговачку мрежу. Теза да је недостатак калаја пореметио мрежу у производњи и дистрибуцији бронзаних предмета при крају ПБД (Snodgrass 1971: 237-249; 1980: 348-349), налази основа у појачаној концентрацији насеља око ових ресурса у РГД. У прилог поменутој тези, говоре и изложени параметри за период СГД, који указују на тежњу за враћањем на старе обрасце из ПБД. Заправо, током СГД примећује се благи пораст у заступљености отворених насеља поред лежишта злата, који је праћен незнатним падом у њиховој дистрибуцији ка лежиштима бакра и калаја.

⁴⁴² Током ПБД 47% градина поседује ове ресурсе, док се у РГД и СГД тај проценат пење на 57%.

⁴⁴³ У питању је калуп за ливење бронзаног келта, као неколико фрагментованих калупа за ливење игли.

17. НАСЕОБИНСКИ ТРЕНДОВИ У ОДНОСУ НА КЛИМАТСКЕ И ДРУШТВЕНЕ ФАКТОРЕ

Већина стручњака период између XII и VIII века карактерише као етапу са изрженим турбуленцијама које се манифестују кроз промене у друштвеним, политичким, насеобинским, економским и духовним праксама. Истраживања спроведена у том смеру највећи акценат стављају на период између почетка XII и краја XI века п.н.е. током кога долази до иницијалних промена које ће се одвијати са осцилацијама све до почетка развијеног гвозденог доба. Како би смо разумели узроке и ток промена пре свега исказаних у обрасцима насељавања неопходно је сагледати насеобинске процесе у боље проученим областима Европе.

Обрасци насељавања у Грчкој уз мање регионалне варијације показују да је током периода између друге половине XV и почетка XII века п.н.е. (ЛН IIIA - IIIB) дошло до развоја урбаних центара на челу са палатом као центром моћи који контролише одређени ареал заједно са околном мрежом међузависних насеља разних величина са истакнутом хијерархијом и улогом (Kramer-Hajos 2016: 56-69). Током овог просперитетног периода долази до популационог пораста, који се огледа кроз повећања у бројности и величини околних насеља (Weiberg, Finné 2018: 591). Наредна етапа 1200-1075 п.н.е. (ЛН IIIC) се углавном интерпретира као период унутрашњих превирања и несигурности који кулминира друштвено-политичком дезинтеграцијом већине урбаних центара попут Микене, Пилоса (Месенија), Тиринта, Тебе, Орхоменуса (Беотија) и других⁴⁴⁴. Губитак централизоване власти у палатама је можда омогућио повећан просперитет у претходно непалаталним областима⁴⁴⁵, чиме су на кратко стимулирани нови облици трговине, који дефинитивно пропадају око 1050. год. п.н.е. (Moschos 2009; Kramer-Hajos 2016: 153; Weiberg, Finné 2018: 593-94). У већини подручја са пропадањем бронзано-допских политичких и насеобинских система долази до повратака на обрасце који су претходили периоду палата, односно враћа се на једноставније облике друштвене организације⁴⁴⁶. Проучавања на Пелопонезу сугеришу да су се као одговор на колапс централизоване контроле, локалне заједнице смањивале и гомилале на одабраним позицијама у границама плодних равница напуштајући положаје око великих лука и урбаних центара (Gallou 2020: 57). Новонастала насеља углавном су опстала кроз прилагођене агропастирске активности уз знатно редукованију трговину на великим удаљеностима.

Истраживања на Криту утврдила су да крајем бронзаног доба, током LM IIIB2 (1250-1200) фазе, долази до промена у насеобинским трендовима, који ће постати доминантна пракса током наредне LM IIIC фазе (1200-1050). Велика приобална насеља попут Комоса, Малије и Палаикастра показују значајан пад у интензитету становања, док се у залеђу појављују бројна мала, раштркана рефугијална насеља⁴⁴⁷ далеко од главних лука и комуникација (Hallager 2012: 222; Langohr 2020).

Слична ситуација је крајем XIII и почетком XII века задесила велики број острва у Егеји, попут Кеоса, Андроса, Киклада, Китере, Тере, Мелоса и др. где велики регионални центри драстично опадају у величини или се потпуно напуштају, док се оснива по неколико малих дисперзованих насеља распоређених углавном у унутрашњости острва (Georgiadis 2020: 63-64). Велики број новооснованих острвских насеља је утврђен бредима или се налази на доминантном узвишењу. Са друге стране код појединих мање значајних приобалних насеља из ЛН IIIB фазе се током наредног

⁴⁴⁴ Разарања у поменутим урбаним центрима су се догодила у периоду између 1250. и 1150. год. пре нове ере.

⁴⁴⁵ Подразумевају се поједини градови у Ахаји, Коринту, Фокиди, Еубеји, Лаконији.

⁴⁴⁶ Сматра се да се материјално и идеолошко дезинвестирање у централним местима и њиховим друштвено-политичким оквирима одвијало у две до четири генерације после 1200. године пре нове ере.

⁴⁴⁷ Кастрокефала, Карпи и Кастри.

периода (ЛН ШС) запажа просперитет, док нека острва попут Родоса и Коса не доживљавају готово никакве промене у обрасцима насељавања (Georgiadis 2020: 66), тако да се стиче утисак да су поменуте промене, настале као резултат друштвено-политичке или идеолошке реакције. Континуитет у погребним праксама, појачано коришћење старих и подизање нових светилишта (Georgiadis 2020: 67), указују да није дошло до значајнијих демографских промена. Међутим, овако фрагментовани остаци старог бронзанодопског система на острвима у потпуности се губе до краја XI века.

Поједина, боље истраживана насеља у Македонији показују јасан континуитет током периода између XII и XI века п.н.е. (Булатовић, Станковски 2012; Molloy 2022). Релативно непромењени антропогени маркери полена из узорка у северној Грчкој током ових векова иду у прилог овој тези (Weiberg et al. 2019). Материјални остаци из насеља и некропола сугеришу да је област напредовала уз све израженије културне утицаје са севера, који се објашњавају инкресивним приливом миграната који су напуштали Панонску низију (Ruppenstein 2020; Bulatović et al. 2021). На жалост, скромна истраживања која су спровођена у овим областима не пружају јасну представу о заступљености и диспозицији насеља из периода између XIV и VI века пре нове ере.

На северу у Панонској низији у периоду између XV и XII века дошло је до изградње низа утврђења различитих величина, међу којима се поједина истичу огромном површином од по неколико стотина хектара (Harding 2017; Szeverenyi et al. 2017). У окружењима мега-утврђења, регистровано је више мањих тврђава око којих се формирају мања неутврђена насеља, што сугерише појаву владајуће елите различитог хијерархијског ранга (Szeverenyi et al. 2017: 146) и опсежне промене у односу на обрасце насељавања из претходног периода⁴⁴⁸ (Fischl et al. 2013: 358-361; Szeverenyi et al. 2017: 147). Интересантно да већина савремених неутврђених насеља обухвата само скромне настамбе, које битно одступају од импресивних димензија и сложених грађевинских захвата идентификованих око великих утврђења (Gogăltan et al 2019: 216). Почетком XII века у јужној Панонији долази до значајног смањења грађевинских активности, па чак и до потпуног напуштања појединих насељених локација, с обзиром да су досадашња истраживања показала упадљив диспарат у густини насељености између насеља XIV-XIII и XII-XI века пре нове ере (Molloy 2020: 2-7; 2022: 34). У боље рекогносцираним областима као што је слив Кереша регистровано је 356 насеља која су приписана периоду између 1200. и 800. год. пре нове ере, односно Гава културе (Bóka 2012, 2020). Изузетна густина и пораст у броју насеља са хоризонтом РГД, односно Гава културе (1100-900 год. п.н.е.), евидентиран је у северозападној Трансилванији, где се истичу утврђена насеља *Teleac*, *Căuaș-Sighetiu*, *Andrid-Corlat* око којих су густо распоређена истодобна насеља на отвореном⁴⁴⁹ (Kienlin et al. 2012; Uhnér et al. 2019). Са друге стране у жупанији Зала на југозападу Мађарске, број налазишта опредељених у Br D – Ha A1 је са 122 локалитета спао на свега 22 локалитета опредељених у Ha A2 – Ha B1 (Száráz 2017). Међутим, због бројних неусаглашености око културолошке или хронолошке поделе пронађеног материјала, остаје доста нејасноћа по овом питању.

Поред тренда повећања бројности насеобина, приметна је и тенденција ка заузимању потпуно нових топографских и еколошких позиција, као и процес просторног

⁴⁴⁸ Током средњег бронзаног доба, резиденције друштвено-политичких вођа су се налазиле у насељима и градинама које су углавном напуштене или уништене до почетка XV века. Као нов образац појављује се раштркана мрежа неутврђених насеља која ће у другој половини XIV века п.н.е. уступити место новом процесу хијерархијске нуклеације око великих утврђења (Fischl et al. 2013; Szeverenyi et al. 2017). Тренд подизања утврђења се појављује истовремено са променама у начину сахрањивања, тако да од XIV века кремирање у равним гробовима постаје доминантна пракса за разлику од претходног периода где се поред бројних територијално хетерогених погребних обичаја, фаворизују сахране у тумулима (Fischl et al. 2013).

⁴⁴⁹ У околини Тељака регистровано је још 15 отворених насеља, код Куаш-Сигетуа евидентирано је још 9 насеља, а у близини Андрид-Корлата још 6 насеобина на отвореном.

и популационог смањивања самих насеља, што нарочито јасно илуструју остаци знатно мањих утврђених налазишта, основаних унутар габарита утврђења из ПБД (Molloy et al. 2020). Сличне тенденције се примећују и у Моравско-вардарској долини где новооснована, кратковечна насеља чине готово половину узорка из РГД. Појава новог насеобинског тренда се може објаснити политичком децентрализацијом, честим померањима унутар културног ареала услед егзистенцијалних потреба, сеобама станоовништва из удаљених подручја са другачијим друштвено-привредним праксама, последицама ратних операција, променама у природној средини које су захтевале нову економску организацију тражењем нових еколошких ниша за насељавање или још вероватније разним комбинацијама наведених фактора (Cline 2014).

Као што је већ поменуто (стр. 357-58) иницијалне разлоге за промене у обрасцима насељавања током РГД треба тражити у сплету природно-географских и друштвено-географских елемената и фактора⁴⁵⁰, који се по правилу прожимају и заједнички дејствују, рефлектујући одраз тих промена у археолошкој грађи. Клима представља основни природни фактор који делује на низ еколошких елемената, па стога и мање промене у температури или количини падавина доводе до низа ланчаних реакција у природној средини, чиме се формирају другачији пејзажи и другачији услови живота, што директно утиче на привредне стратегије, а самим тим и на избор места за насељавање. Социјална организација, економске праксе и духовна начела представљају основне друштвене елементе заједничке за одређени скуп људи на одређеном географском простору, који се кроз адаптацију и интеракцију са природним окружењем и другим друштвима испољавају као важан друштвени фактор у насељавању и прилагођавању природног пејзажа. Стога је нужно размотрити потенцијалне климатолошке и друштвено-демографске промене, као најважније факторе који су имали кључан утицај на промене у обрасцима насељавања.

У археологији постоји укорењена традиција да се све велике промене културног и друштвеног садржаја интерпретирају миграционим процесима (Olsen 2002: 113-121). Такав начин тумачења промена најдуже се одржао у археологији и након што је преживео озбиљна теоријска искушења, опстао је до данашњих дана где се коришћењем мултидисциплинарних техника примењује са великом успешношћу (Dietz et al. 2017; Burmeister 2000; 2016; 2017; Allentoft 2015; Ruppenstein 2020). Главни ослонац који је давао смисао оваквим интерпретативним техникама пронађен је у историјским изворима. Основна подлога за развој миграционих теорија у археологији црпљена је из старогрчких писаних извора који су помињали чувену Дорску сеобу. Додатну подршку у напредовању тезе о нестабилним временима на прелазу из бронзаног у гвоздено доба пружили су описи ратних дешавања из Хомерових епова опевани у Илијади и Одисеји, као и староегипатски записи о инавазији Народа с мора (Latacz et al. 2014; Cline 2012; 2014; Ruppenstein 2020: 108). Генерални недостатак писаних извора из овог периода пружао је простора за комбиновање различитих интерпретација али и за формирање опште прихваћеног става о једном динамичном периоду са доста ратних сукоба и популационих померања, који је допринео дезинтеграцији развијених друштвено-политичких организација источног Медитерана на крају II миленијума старе ере.

⁴⁵⁰ Географски елементи и фактори су два појма са различитим значењем, који се често поистовећују и то углавном због њихове двозначности, јер оба појма у одређеним ситуацијама могу имати идентично значење, с обзиром да се неки географски елеменат може истовремено наћи у функцији географског фактора. На пример, геоморфолошка обележја насеља и његовог непосредног окружења су његов насеобински елеменат, али истовремено, рељеф је и његов климатски фактор. Становништво једног насеља је његов географски елеменат који је истовремено у функцији географског фактора јер је популација, између осталог, битан фактор привредног развоја насеља (Стаменковић, Бачевић 1992).

Хипотеза о миграцијама све више проналази потврде у природним наукама као што су истраживања древних ДНК (Allentoft 2015) или анализе изотопа стронцијума (Slovak, Paytan 2011; Panagiotopoulou et al. 2018), које су још увек у повоју. Додатну подршку у развијању теорије о широким миграционим кретањима на Балкану, пружили су и резултати лингвистичких истраживања у Егеји, која се уклапају у Херодотов извештај о доласку Дораца из области око планина Осе и Олимпа⁴⁵¹. Слична врста племенских померања је индицирана по питању ширења јонског и еолског дијалекта⁴⁵². Генерални став лингвиста сугерише да је географски распоред класичних старогрчких дијалекта уследио као резултат сложених миграционих процеса у вековима након пропасти микенских урбаних центара, при чему се запажа доминантан утицај језичких традиција са севера (Risch 1981; Bartoněk 2003; Najnal 2007; Parker 2008; Sowa 2017).

Миграциони тренд који је добро документован у Егеји и Панонији, готово сигурно није заобишао ни трансферзалу као што је Моравско-вардарска долина, која између осталог представља и најповољнију везу између поменутих регија. Могло би се чак претпоставити да су се изнесене турбуленције добрим делом сусретале и преплитале дуж овог коридора. Пакет промена, који се огледа у стилско-типолошким карактеристикама керамичког материјала, дистрибуцији металних налаза, погребним праксама током РГД Балкана у великој мери подржавају тезу о великом миграционом струјању од севера ка југу (Hänsel 2002: 13-15; Bulatović 2007; Metzner-Nebelsick 2010; Bulatović, Filipović 2017; Mitrevski 2007; Bulatović et al. 2021; Ruppenstein 2020; Molloy 2022). Истраживања стилско-типолошких одлика материјала у Моравско-вардарској долини сугерисала су два хоризонта интензивних културних промена. Старији хоризонт се везује за померања популација из Паноније, које током На А2-В1 фазе доносе нове керамичке форме блиске Белегиш II – Гава стилу⁴⁵³ (Стојић 2004: 293-95; Bulatović 2007). Млађи хоризонт културних промена се одиграо нешто касније, вероватно током На В2-В3 фазе доневши са собом разне утицаје од којих су најизраженији долазили из Тракије, доњег и средњег Подунавља, типичне за Пшеничево, Калакача-Горнеа, Инсула Банулуи и Бабадаг културу издвајајући на тај начин у Моравско-вардарској долини културне ареале дефинисане као група Морава (фазе Ic-IIa) у Великоморавској долини и Пчињска група у долини Пчиње и горњем сливу Вардара (Стојић 2004: 278, 295-6; Bulatović 2007: 65). Међусобним преплитањем аутохтоних и придошлих културних манифестација из РГД стварани су нови културни ареали који ће доживети пуну афирмацију у развијеном гвозденом добу издвајањем Басараби, Лапотинце-Влаштица и Црвена ливада-Софронијево културних група, а нешто касније и првих етницитета

⁴⁵¹ Међу лингвистима постоји широк консензус да је аркадско-кипарски дијалекат првог миленијума п.н.е. у најближој вези са језиком коришћеним на таблицама линеарног Б писма (Coleman 1963: 69-105; Risch 1981; Najnal 2007: 136-138; Sowa 2017). У вековима архајске и класичне Грчке, на Пелопонезу доминира дорски и њему сродан северозападни грчки дијалект, који није посведочен у списима линеарног Б писма, док се изворни аркадско-кипарски дијалект задржао само у изолованој планинској унутрашњости Пелопонеза и на Кипру. Са друге стране утврђено је да су дорски и северозападни грчки дијалект у тесној вези са језиком старих Македонаца, чиме се њихово порекло недвосмислено везује за северне области Грчке, блиске Македонији (Bartoněk 1979; Méndezd 2012).

⁴⁵² Јонски дијалекат, заједно са микенским и аркадско-кипарским, чини јужну групу грчких дијалеката али није у потпуности јасно где се развио, с обзиром да још увек није сигурно да ли се на Атици у периоду пре пропасти палата говорило микенским или протојонским дијалектом (Bartoněk 2003: 480-81). Чињеница да Јонски дијалект има одређених сличности са дорским и да се у првом миленијуму п.н.е. говорио на Атици, Кикладама и у деловима Малоазијске западне обале, указује на њихово учешће у миграцијама након слома палатног система (Risch 1981: 282-83; Najnal 2007; Sowa 2017: 712-715).

⁴⁵³ Б. Хензел је на простору југоисточне Европе издвојио две доминантна културна круга из РГД. Северни културни круг чини низа мањих или већих културних група (Gáva, Reci, Medias, Susani, Bobda, Vírtop) које карактерише канелована керамика, док се јужни културни круг одликује урезаном и жигосаном керамиком Бабадаг-Пшеничево типа (Hänsel 1976).

попут Трибала, Дарданаца и Пеонаца (Гарашанин 1988; Васић 1990; Jevtić 1992: 393-96; Тасић 1998; Bulatović 2007: 66-67; Стојић 2017).

Није довољно јасно да ли су такве промене изазване дугорочним, постепеним миграционим процесима или су резултат једног или више бујичних таласа који су уследили у релативно кратком временском периоду након XII-XI века п.н.е. Нагла померања становништва су најчешће праћена рушилачким акцијама, која се обично у археологији документују слојем паљевине, врло јасно регистровано на великом броју локалитета у источном Медитерану. Досадашњим истраживањима такви хоризонти су резервисани једино за крајњи југ Моравско-вардарског слива, односно за локалитете Вардина, Вардарофца и Кастанас, где се слој паљевине оквирно може везати за XI век п.н.е. и појаву материјала са карактеристикама Гава стила (Stefanovich 1973: 149-150).

Поуздани трагови спаљивања отворених насеља у анализираном делу Моравско-вардарске долине за сада нису регистровани али је документован велики број локалитета са слојевима из ПБД изнад којих се појављује материјал типичан за период РГД. Таква ситуација је установљена на 27 од 132 локалита са хоризонтом из РГД, односно на свега 20% узорка, а уколико посматрамо из другачије перспективе то би значило да је нешто више од половине насеља из ПБД (55%) насељено и током РГД. То су углавном насеобинске локације са дугим континуитетом живљења⁴⁵⁴, што сугерише да су потенцијални дошљаци из РГД превасходно били заинтересовани за заузимање активних насеља на локацијама са дугом *традицијом повољности*. У највећем броју случајева то су насеља у великим речним долинама⁴⁵⁵, на главним магистралним правцима или на важним саобраћајним чвориштима⁴⁵⁶. Интересантно је да велики број насеља из ПБД на којима је настављен живот током РГД исказују повољности за бављење сточарством (48%) према преиндустријским пописима. Да ли то значи да су потенцијални освајачи били превасходно сточари или да су заузимали локације које су већ имале доста стоке?

Ситуација је знатно другачија уколико посматрамо насеља из СГД, која у 78% случајева настављају континуитет живљења на налазиштима са хоризонтом из РГД, док свега 24% насеља из СГД садржи хоризонт из ПБД. Овакви параметри упадљиво показују да са крајем ПБД долази до одлучних промена у обрасцима насељавања, који се неће значајније мењати све до краја СГД.

Палеклиматолошка испитивања су показала да је Европу негде између XII и XI века п.н.е. захватила једна од најизраженијих климатских промена у холоцену, која је уз извесне осцилације трајала готово до краја СГД (Rohling et al. 2019: 38). Савремена наука на основу мултидисциплинарних проучавања генерално прихвата став да су климатске промене биле иницијални узрок за изазивање низа ланчаних стресова који су довели до дубоке друштвене реакције на еколошку кризу. Последице ових промена се најупечатљивије запажају код цивилизација у источном Медитерану, где су примећени знаци озбиљне привредне, културне и друштвене деградације. Међутим, ниједна глобална климатска промена се не манифестује подједнако у свим регијама, тако да ефекти ових турбуленција нису подједнако утицали на све пејзаже у Европи, при чему је логично да ни сва друштва нису била једнако погођена. Поред тога, треба узети у обзир да различите заједнице у зависности од стандарда друштвене, привредне и политичке организације различито реагују на стресове изазване климатским променама.

У скаду са климатским карактеристикама и специфичном употребом пејзажа у Егеји, Карпатском басену, као и у другим Европским регијама, развили су се током ПБД

⁴⁵⁴ Односно 18 од 27 насеља имају хоризонте живљења старије од ПБД.

⁴⁵⁵ Односно 19 од 27 насеља (са оба хоризонта ПБД и РГД) су у великим речним долинама.

⁴⁵⁶ Односно 19 од 27 насеља је на магистралним правцима, међу којима је чак 9 на важним саобраћајним чвориштима (МАГ-РЕГ).

специфични макрорегионални обрасци привредне експлоатације, који су у наредним вековима доживели изражене промене (Cremaschi et al. 2006; Vretemark 2010; Bóka 2012; Weiberg, Finné 2018; Molloy 2022). Поједини резултати палеоклиматолошких анализа у средњој и ЈИ Европи указују да су ПБД и СГД имали релативно сличне климатске и хидролошке услове (Van Geel et al. 2004; Holzhauser et al. 2005; Bóka 2012). Палеоклиматолошки и други индиректни подаци показују да је период између XII и VIII века п.н.е. време са израженим климатским варијацијама у којима до изражаја долази аридна клима. Међутим, регионални климатски услови се разликују широм Европе с обзиром да њих у различитој мери, обликују атлантски, арктички, сибирски и медитерански климатски системи. Утицаји ових климатских система су међусобно повезани и условљени, тако да се промене у једном региону могу другачије манифестовати у другом (Perşoiu et al. 2017).

Генерално посматрано, обимна палеоклиматолошка испитивања у Европи и на Блиском Истоку (Magny 2004; Van Geel et al. 2004; Holzhauser et al. 2005; Schnitchen et al. 2006; Valsecchi et al. 2006; Amesbury et al. 2007; Brown et al. 2007; Rohling et al. 2009; 2019; Kaniewski et al. 2010; 2013; 2019; Bernhardt et al. 2012; Magyari et al. 2013; Drăguşin et al. 2014; Unkel et al. 2014; Langgut et al. 2015; Weiberg et al. 2016; Katrantsiotis et al. 2016; Finné et al. 2017; Haliuc et al. 2017; Psomiadis et al. 2018; Demény et al. 2019) указују да период РГД можемо сматрати етапом са динамичним климатским променама, које су вероватно почеле још крајем ПБД. Међутим, њихово трајање, интензитет, сезоналност и глобалност још увек нису најјасније испитане, тако да још увек немамо прецизне реконструкције по питању количине падавина и температурних разлика на свим регионалним нивоима али се кроз интеграцију ширег спектра истраживања све јасније дефинишу одређени обрасци промена који су симптоматични за највећи део Европе. Повећана аридност, као основна одлика ових климатских промена изазвала је еколошке промене које су се кретале од веома штетних до јако корисних у зависности од временских оптимума анализираних области. Изузев Скандинавије (Kylander et al. 2013), у највећем делу Европе је током XII века п.н.е. идентификована смањена количина падавина, која се уз изражену регионалну хетерогеност наставља и током XI века п.н.е. Поред тога, највећи број студија идентификује тренд пораста температуре са почетком XII века п.н.е. за подручје централне и северне Европе, док је опадање температуре забележено у зони медитеранске климе. Индиректну потврду о климатским променама документују и ретки писани извори настали у периоду пре општег колапса блискоисточних цивилизација, на основу којих се може закључити да је криза при крају ПБД била комплексан, али јединствен историјски процес у коме се преплићу догађаји о политичким борбама, социоекономском паду, несташици хране, гладовању, миграцијама становништва и инвазији Народа с мора (Курт 2004: 202-210, 223, 266-67, 401-417, 444-56; Brodel 2007: 177-204).

На централном Балкану који се налази између ове две климатске зоне за сада нису вршена адекватна палеоклиматолошка испитивања (Boger et al. 2013:91-93), тако да нисмо у могућности да адекватно проценимо ефекат ових турбуленција. Студије о плеистоценској епохи су често истицале да је централни Балкан био повољно рефугијално подручје током ледених доба (Kozłowski 1992; Willis 1996; Михаиловић и др. 1998; 2009; Михаиловић 2009), што је можда био случај и током РГД, с обзиром на то да су се овде укрштала два дијаметрална климатска ефекта из Медитерана и средње Европе, тако да се простом логиком може претпоставити њихово анулирање, односно барем блажи ефекат деловања климатских промена. Наравно, за овакав закључак није довољна здрава логика али одређену подршку пружа још увек недовољно хронолошки потврђен али врло основан податак да су се у Моравско-вардарској долини све до XI века п.н.е. континуирано задржали насеобински системи настали на традицијама из ПБД

(Bulatović et al. 2021; Molloy 2022). Уколико је централни Балкан заиста доживео блаже последице климатске катаклизме, не чуде изнесени ставови да су на овом подручју прошла најмање два или чак неколико независних миграционих таласа из разних подручја и из разних хронолошких етапа РГД (Bulatović 2007). На основу таквог климатског сценарија могле би се објаснити манифестације у виду уситњавања и повећања бројности насеља из РГД.

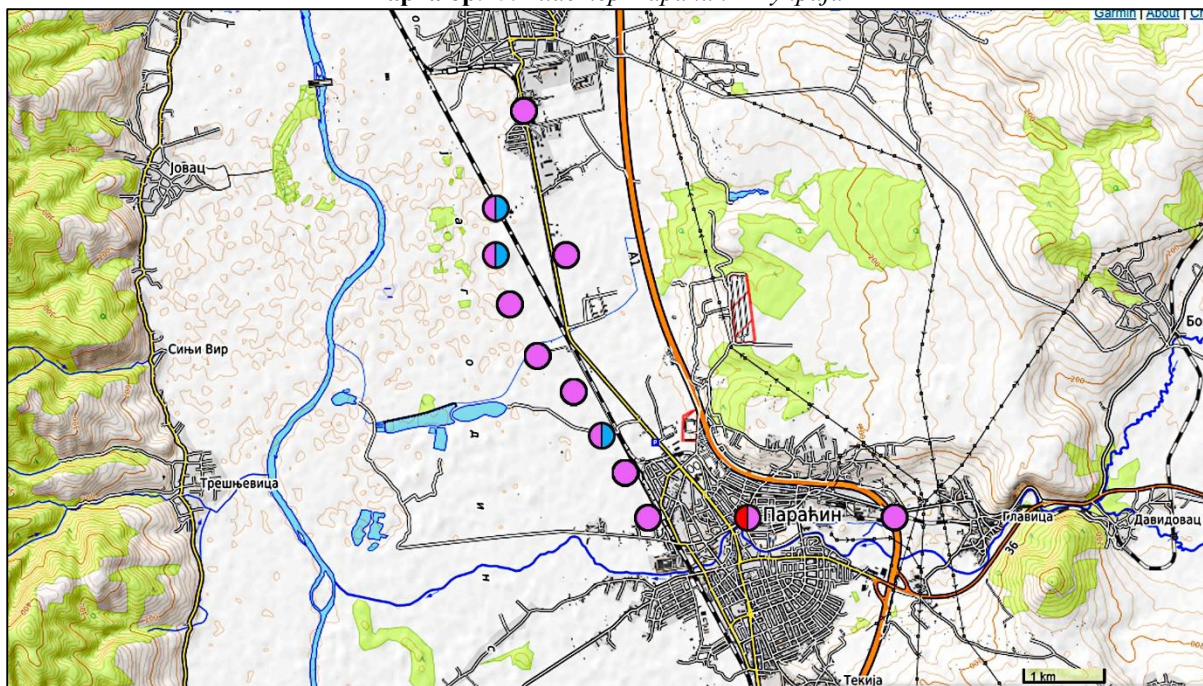
Пружајући иоле солидне услове за живот у време еколошке кризе, Моравско-вардарска долина је могла бити примамљиво тле за насељавање климатских миграната из Гава или Пшеничево-Бабадаг комплекса, који су највероватније у почетку пристизали у малим родбинским групама, формирајући временом низ малих насебина на просторима који нису угрожавали егзистенцију Брњичке и Параћинске културне групе на шта генерално сугеришу појаве канеловане орнаментике на керамичком материјалу у последњем веку ПБД (Гарашанин 1972). Тиме се појачавао интензитет размењивања културних традиција, а уједно се усвајао и нов образац насељавања. Појачавањем кризе, дошло је до насилне или стихијске дезинтеграције великих насеља из ПБД, чији становници су покренули ланчани талас померања ка ненасељеним периферним областима (Bulatović et al. 2021), као и даљим јужним областима већ суоченим са озбиљним последицама климатских промена (Ruppenstein 2020). Кулминација кризе обично доводи до принудне инвазије, која је већ прилично добро посведочена када су у питању напади Народа са мора у источном Медитерану, с обзиром да су на рељефу из Мединет Хабуа приказани као ратници са женама и децом (Sweeney, Yasur-Landau 1999). Такав ниво померања принудно је изазвао општи колапс насеобинских и друштвених система из ПБД. Слична ситуација праћена климатским погоршањем је већ посведочена на Балкану инвазијом племенских савеза под доминацијом Хуна и у време Првог аварског каганата (Ковачевић 1977; Острогорски 1998; McCormick et al. 2012).

Положај појединих некропола, сугерише појачану несигурност која је уследила крајем ПБД. Нажалост већина гробова је пронађена случајно, док на археолошки ископаваним некрополама нису обављана шира истраживања која би поуздано установила матичну насебину, тако да не располажемо јасним подацима о њиховој дистрибуцији у односу на насеља. Међутим, извесне констатације на овом нивоу истражености делују симптоматично. Заправо, већина некропола из ПБД лоцирано је на позицијама које нису у непосредној близини истодобних насеља, тако да можемо закључити да се у највише случајева практиковало сахрањивање на раздаљинама већим од 500 m. Одступања су примећена једино код две случајно откривене некрополе, за које се након рекогносцирања терена претпоставило да су позициониране у самом насељу или његовој непосредној близини. Јасне промене, показују гробови из РГД, током кога се јавља пракса сахрањивања у самом насељу или у његовој непосредној близини. Случајеви сахрањивања у насељу су прилично јасно евидентирани на локалитетима Конопљара код Читлука, Јазбине код Макрешана и Ђузин брег код Г. Топонице, док је у случају Градишта у Вакупу, истодобна некропола откривена на локалитету Варош, чије позиције раздваја једино уски ток реке Моравице. Из таквих, за сада недовољно проучених феномена могућа је теза да се крајем ПБД, јавља страховање од евентуалног скрнављења гробова, можда због пљачке бронзаних предмета или из неких других разлога, која је резултирала праксом сахрањивања у самом насељу. Са друге стране, сахрањивања у СГД не показују никакве блиске везе са насељем, тако да за сада уопште није јасан контекст њиховог позиционирања али је евидентно да припадници Басараби или Лапотинце-Влаштица културе не страхују за безбедност њихових некропола, што може сугурисати извесну друштвену и духовну консолидацију.

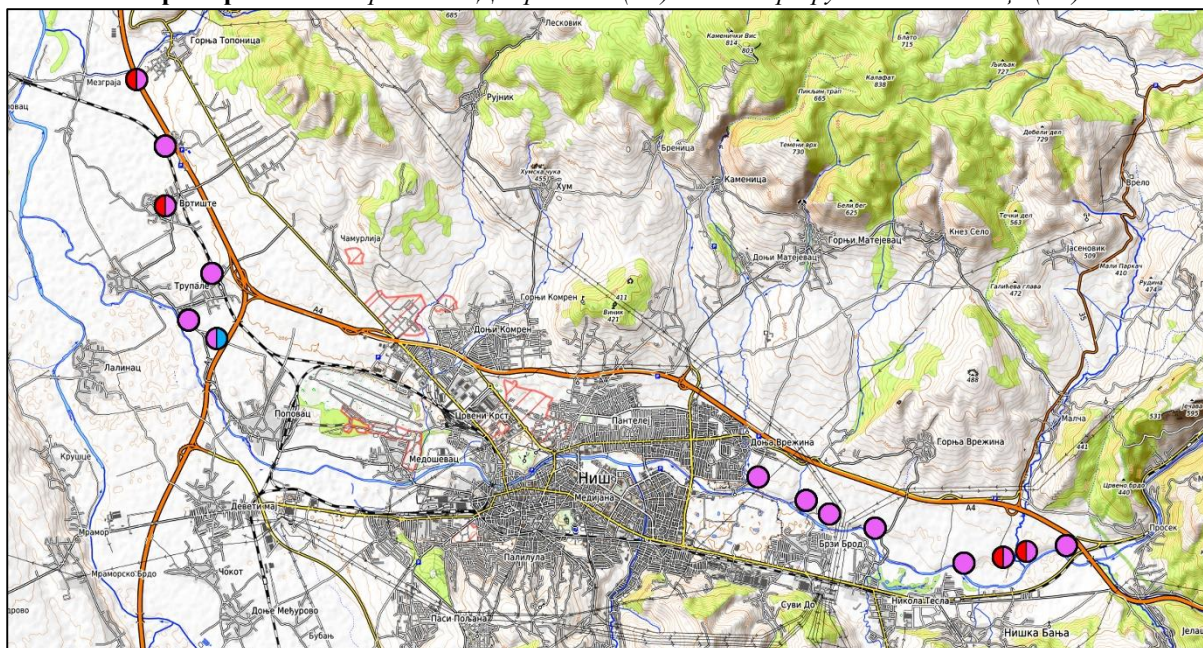
Међутим, иако на први поглед делује да су турбуленције током РГД, изазване еколошким и демографским променама унеле пометњу у насеобинске системе, ипак се

запажа извeстан ниво организованости у насељавању. Заправо, на неколико боље рекогносцираних подручја ухваћени су линеарани низови, понекад изузетно густо распоређених насеља на међусобно малим удаљеностима, која најчешће прате трасу главне реке (В. Морава, Ј. Морава, З. Морава, Нишава). Овакви обрасци насељавања су најјасније евидентирани у Параћинском (кар. 75) и Алексиначком поморављу (кар. 76), Понишављу (кар. 77)⁴⁵⁷, док су у Крушевачком, Лесковачком и Врањском поморављу регистровани само фрагментовано (од 2 до 3 локалитета у низу). Такви системи груписања насеља називају се кластери или кластер обрасци (Hodder, Orton 1976: 85-97).

Карта бр.75. Кластер Параћин - Ђуприја

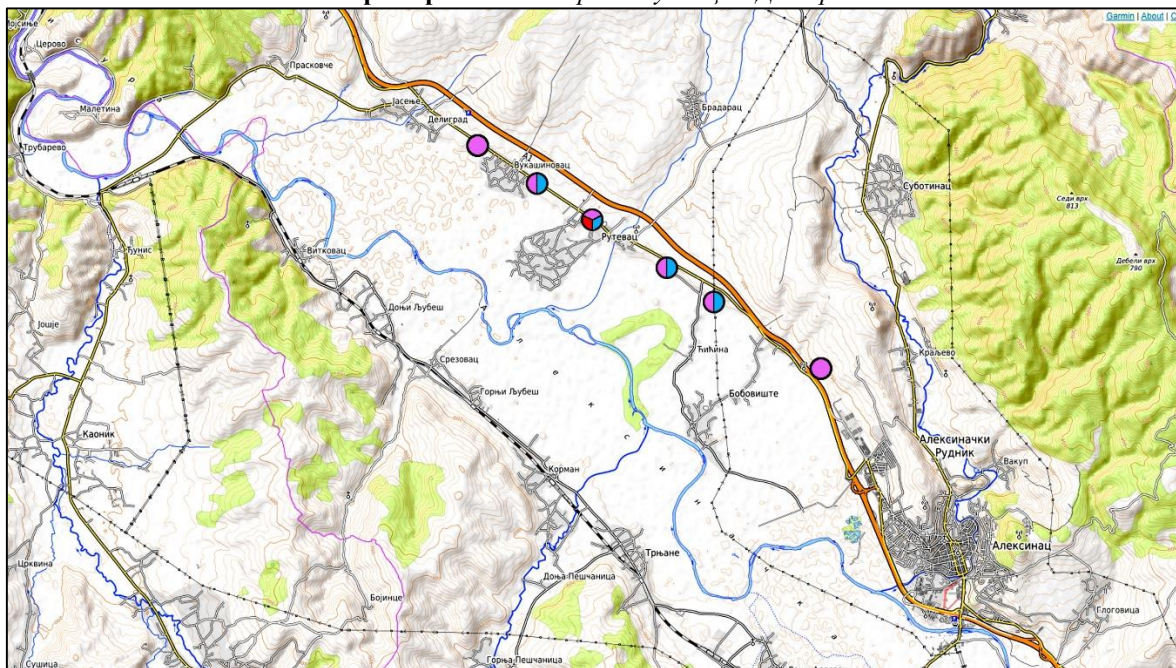
Карта бр. 76 Кластер Малча- Д. Врежина (ЈИ) и кластер Трупаље-Г.Топоница (СЗ)

⁴⁵⁷ Детаљније о овим локалитетима и њиховом простирању у поглављу *Каталог локалитета*.

Кластер у Параћинском поморављу је формиран на тераси уз десну обалу Црнице и В. Мораве на релацији Параћин-Ћуприја, а састоји се из 12 налазишта на међусобној удаљености од 500 до 1400 m⁴⁵⁸. Кластер у Алексиначком поморављу формиран је на деоници Ал. Рудници – Делиград, а чине га 6 налазишта на међусобним удаљеностима од 1200 до 1800 m. У Понишављу су регистрована два кластера, један на деоници Малча – Доња Врежина, док је други на старој Нишавској тераси између Трупала и Г. Топонице.

Карта бр. 77. Кластер Ал. Рудници - Делиград

Није јасно да ли су евидентирани кластери одраз реорганизације економских потреба насталих у складу са еколошким променама или су резултат новог друштвеног поретка, праћеног променама у демографији и новим дефанзивним захтевима.

Кластери могу подразумевати удруживање више малих насеља на основу заједничких интереса, ради лакшег обављања сродних делатности, територијалне заштите, инфраструктуралних инвестиција или тржишних потреба, а све у циљу заједничког просперитета и развоја. Засновани су на системским везама, које могу бити грађене на заједничким потребама за природним ресурсима, процесима производње, технолошким процедурама, дистрибутивним везама или дефанзивним стратегијама. На функционалне основе кластера снажан утицај имају саобраћајне мреже и транспортне могућности, као и културни идентитет, колективни приоритети, друштвени и економски захтеви. Насеобинске агломерације овог типа иницијално могу настати око неког важнијег места, попут утврђења, саобраћајног чворишта или верског центра. Становништво се по инерцији окупља око таквих структура, како би добило заштиту или ради искоришћавања већег спектра доступних функција (Hodder, Orton 1976: 85-97).

У случају кластера из РГД у Моравско-вардарској долини могуће је понудити неколико интерпретација. Привредни систем из ПБД је подржавао опстанак већих насеља, насталих вероватно кроз дугорочне процесе природног прираштаја или као одраз неког другог фактора који је подстицао раст популације у насељу. Након распада овог система, праћеног климатским погоршањем и приливом нових досељеника, прешло

⁴⁵⁸ Једино веће одступање у раздаљини примећена је између налазишта Кафилерија и Брикетница где је забележено 1400 m, док се сва остала насеља налазе на раздаљини између 500 и 800 m.

се на систем нужног груписања око великих река, како би се пре свега распоредиле и обезбедиле основне егзистенционалне потребе изазване недостатком воде и обрадивог земљишта. Ходер и Ортон су предложили модел по коме овакве агломерације настају услед потребе за локализацијом ресурса, односно због неуједначеног распрострањања критичних пољопривредних елемената као што су вода и плодна земља (Hodder, Orton 1976: 85). Управо такав линерани систем насеља потврдили су Елисон и Харис (1973) у Саут Даунсу на југу Енглеске током СБД и ПБД (Ellison, Harriss 1973: 931-2).

Настајање оваквих кластера може бити и резултат развоја центара који на артикулисан начин шири локалну доминацију и обезбеђује војну заштиту. По таквом моделу, густина становништва у главном центру опада расипањем популационог ресурса у низ малих руралних насеља (Hodder, Orton 1976: 85-86), што може бити модел по коме су се распали велики центри из ПБД. Међутим, у нашем истраживачком ареалу такав модел се за сада не може потврдити, пре свега што у поменутих локалностима нису поуздано регистрована велика истодобна насеља. Алтернативни модел сугерише да су овакве агломерације настајале кроз процесе природног прираштаја током дуже временске етапе. При томе почетна фаза обухвата колонизацију подручја оснивањем једног или више насеља у насумичном размаку. Друга фаза представља ширење из ових почетних центара са порастом популације, при чему је тенденција да се насеља померају на кратке удаљености од матичних центара⁴⁵⁹. Завршна фаза у развоју оваквих образаца је кретање ка правилности у дистанцирању због повећане укупне густине и притиска на животну средину, а читав процес је уз адекватна истраживања могуће емпиријски потврдити (Hodder, Orton 1976: 86-88).

Такав образац на територији Моравско-вардарске долине се не може искључити, с обзиром да тренутна истраженост⁴⁶⁰ указује да већина лоцираних кластера садржи материјал из млађих фаза РГД (На В2–В3). Уколико прихватимо да су стилско-типолошке карактеристике керамичког материјала из ових фаза, настале као резултат уобичајених еволутивних процеса у керамичкој продукцији, какве је сугерисао П. Медовић у случају прелаза из Белегиш II - Гава у Калакача-Горнеа фазу⁴⁶¹ (Медовић 1994: 46-47), онда имамо солидне аргументе за подржавање овакве тезе. Узимајући у обзир да поједини кластери у знатно ограниченијем обиму, настављају своју егзистенцију и током СГД, као што је случај у Алексиначком и Параћинском поморављу (Кар. бр. 75-76), можемо основано претпоставити да се крајем РГД (На В2/В3) појављује оваква тенденција у насељавању, која се са неуједначеним континуитетом продужава и на развијено гвоздено доба (На С). У случају оваквог сценарија, биле би доведене у питање тезе о миграционим таласима након XII-XI века пре нове ере.

Узимајући у обзир околности и традицију интерпретирања на нашим просторима, такође можемо предложити модел по коме је овакав образац наступио у

⁴⁵⁹ Такав процес може бити потпомогнут и приливом становника из других места, али резултујући образац је формирање основних кластерских јединица, који још увек могу имати међусобно насумично растојање.

⁴⁶⁰ Због мале атрактивности, насеља у кластерима готово да нису археолошки ископавана.

⁴⁶¹ Аутор наглашава да керамичка продукција типична за Калакача фазу вуче корене из Белегиш II-Гава хоризонта. На основу стратиграфије и стилских одлика грнчарије са појединих налазишта (Калакача, Батка С и Феудвар), увиђа се постепена али континуирана смена између ова два хоризоната. Даљим развојем грнчарских производа све више долази до изражаја класични Калакача стил, док се Гава елементи полако потискују (Медовић 1994: 47). На таквим основама аутор издваја две фазе у развоју керамичког репертоара типа Калакача. Прву фазу карактерише значајно присуство старијих елемената типа Гава, док је друга фаза стилски чиста попут стратума на Босугу у коме је пронађена гвоздена секира (Медовић 1994: 47). Наведена запажања одбацују теорију о променама изазаваним тзв. тракокимерским ударом, истичући да је до промена у керамици дошло заједно са повећаном употребом гвожђа, при чему је наглашено да су сличне стилске модификације бележене и приликом ранијих промена друштвено-економских односа (Медовић 1994: 48). Према аутору паралелна егзистенција Гаве и Калакаче се одвијала једино током На А2 фазе, док читава На В фаза припада развојном периоду класичне Калакаче (Медовић 1994: 47-48).

веома кратком временском року, тачније као последица једне велике миграције прекодунавског становништва на просторима са дугом традицијом насељавања, који су у условима појачане аридности обезбеђивали солидне услове за задовољење основних привредних потреба. Уколико претпоставимо да су нови досељеници препознати као носиоци Гава комплекса, били део једне организације везане заједничким интересима и сродним културним традицијама, може се очекивати да је након испуњења основног циља дошло до распадања овог миграционог таласа на просте јединице друштвене организације и формирања низа малих насеља на новој и недовољно познатој територији. У таквим околностима природно је форсирати образац који ће сходно ситуацији одговорити на потребе досељеника из истог културног круга. Оснивају се мала згуснута насеља заснована на деоби територије између нижих структура социјалне организације (породица, фамилија, клан), док појачана свеопшта несигурност и мањак ресурса додатно подржавају овакав насеобински модел⁴⁶².

Међутим, већ су изнесене констатације које указују да је појачана аридност могла угрозити егзистенцију сточарских катуна у залеђу далеко од главних долина и великих река. С обзиром да су становници таквих насеља обично у крвном сродству или неким другим везама са насељеницима из долина (Антонијевић 1982: 48-53; Greenfield 1986: 263-270), постоји могућност да је оснивање кластера резултат микрорегионалних миграција из залеђа у долину или резултат трансхумације у обрнутом смеру (инверзна трансх.) услед скраћеног трајања сезоне боравка у брдско-планинским пределима. Бројност, као и краткотрајност ових насеља иде у прилог оваквој интерпретацији.

Већина студија из других делова Европе перципира да је динамика ових климатских промена била изузетно брза и драматично колебљива са регионално различитим ефектима. Такав интензитет и темпо климатских варијација, тешко да је могао оставити Моравско-вардарску долину без икаквих еколошких последица. Из тих разлога, ко год да је насељавао подручје морао се адаптирати на новонастале трендове природне средине, што је вероватно повлачило за собом и мање миграције унутар регије. С обзиром да животни услови у станишту (биотопу) условљавају одговарајућу бројност популација у биоценози, човек као разумно биће често пркоси овом правилу тежећи могућности да се прилагоди променама природне средине тражећи нове стратегије преживљавања, које најчешће подразумевају нормирање ограничених ресурса путем цепања, односно уситњавања насеобинских или друштвених заједница⁴⁶³. Стога је могуће да би се такав процес интерних сеоба, вероватно одиграо и без додатних миграционих притисака који су долазили са стране.

Кроз статичну историју дугог трајања, људске заједнице показују константну тежњу за постизањем равнотеже у непредвидивом деловању природних и друштвених елемената и фактора (Бродел 1992: 161). То је са једне стране тежња за прилагођавањем на природне датости одређене области, која кроз цикличне процесе климатолошких, топографских, хидролошких, геолошких и педолошких елемената ствара јединствено еколошко окружење, а самим тим и основне услове за развијање насеобинских и економских стратегија. Са друге стране то је тежња за прилагођавањем кроз знатно динамичније деловање друштвених елемената и фактора које диктирају квалитативни

⁴⁶² На основу досадашњих проучавања историјске и археолошке грађе, преовладао је став да Народи с мора представљају један велики талас климатских миграната, који судећи по свему није представљао јаку војно-политичку организацију већ велики хетерогени скуп очајних људи принуђених на инвазију подручја са погоднијим животним условима (Kaniewski et al. 2011; 2013; Cline 2018). Сматра се да су климатске промене биле покретач Велике сеобе народа, која се кроз сличан сценарио са сличним мигрантским скупинама одиграла у неколико таласа између IV-IX века н.е. (McCormick et al. 2012). Индикативно је да су се ове принудне миграције иако наизглед војно супериорне, брзо распадале након својих похода.

⁴⁶³ Грчка колонизација је један пример такве праксе, а многи слични случајеви постоје у домањој етнографији.

и квантитативни демографски чиниоци, попут насељености, популационе мобилности, технолошке развијености, саобраћајних погодности, дифузије иновација, циркулације робе, карактерних особина и спиритуалних уверења⁴⁶⁴ становника у одређеној регији.

Друштвени фактор, који се јавља као последица деловања климатских колебања, огледа се у ширим демографским променама које се најчешће везују за појачана миграциона кретања становништва у потрази за бољим животним условима. Археолошка истраживања су прилично јасно дефинисала значајне културне промене у периоду између 1200. и 1100. године пре нове ере на просторној скали која раније није виђена у Европи. Дезинтеграција широко разгранатих мрежа које су преносиле глобални дух времена из ПБД, добиле су карактер кључне прекретнице која означава крај једне епохе на читавом Европском континенту. Нека друштва су била директно и оштро погођена климатским променама, док друга можда нису ни осетила утицај глобалног погоршања али су индиректно осетила последице кроз низ друштвених реакција у другим подручјима. Северне зоне су очигледно биле мање погођене економским, друштвеним, па и природним променама, вероватно зато што су биле флексибилније као структура, мање развијене и мање зависне од увоза основних сировина (Molloy 2022).

Сматрамо да иницијалне заслуге за промене у обрасцима насељавања током РГД леже у климатским променама које су узрочно-последично утицале на деградацију егзистенционалних потенцијала у одређеним областима, подстичући на тај начин сложен механизам друштвених реакција међу којима су најдрастичније последице на насеобински пејзаж имала померања становништва. У анализираном делу Моравско-вардарске долине се вероватно кроз неколико мањих или већих миграционих таласа појављују носиоци нових керамичких стилова које савремена археологија препознаје најпре кроз појаву стила типичног за Гава комплекс, а нешто касније и кроз манифестације Пшеничево-Бабадаг културе. Такав притисак је временом утицао на опадање културног индентитета код носиоца брњичке и параћинске културе, који је на крају довео до потпуног раскидања са старим традицијама и обележјима. Након дужег периода еколошке и друштвене нестабилности у СГД се поново успоставља стабилност која се на анализираној територији препознаје као скуп неколико заједница са сличном културном основном израженој у Басараби стилу уз мање или веће регионалне варијације.

Глобалне климатске промене представљају основни природни фактор са снажним деловањем на пејзаж и његову екологију, који се у позитивном или негативном смислу одражава на промене у егзистенционалним стратегијама, а самим тим на диспозицију, величину, функцију, облик и тип насеобина. Савремена наука сматра да климатски фактори константно утичу на обликовање односа између људи и пејзажа у праисторији и да су велика климатска колебања запажена у више временских етапа током холоцена, након којих се по правилу изродио низ друштвених реакција (Mauewski et al. 2004; Burroughs 2005: 169-260). Историјски период још упечатљивије бележи мноштво снажних друштвено-политичких криза изазваних климатским погоршањима, које су изазвале значајне демографске промене, попут периода „Велике сеобе народа“ која је у периоду између IV и VIII века наше ере захватила Европу и Азију (McCormick 2012; Büntgen et al. 2016). Преиндустријска историја северне земљине хемисфере у периоду између 800. и 1900. год. забележила је укупно 88 популационих колапса на државним или већим регионалним нивоима, који су по правилу синхрони са климатским променама.⁴⁶⁵ Међутим, индикативно је да су периоди са израженим друштвеним

⁴⁶⁴ Духовни оквири су тамнице које дуто опстају (Бродел 1992: 95).

⁴⁶⁵ Установљено је да су 38 популационих колапса узрокована ратовима, 33 епидемијама, 6 глађу, 5 синтезом ратних дешавања, 4 прекоокеанском колонизацијом, 1 синтезом глади и миграција и 1 синтезом рата и глади. Истраживања су показала да је готово 70% колапса груписано у кратким периодима наглих

неприликама и демографским падом повезани искључиво са периодима смањења температура, док су периоди са повећаним температурама утицали на обрнути процес, односно на демографски раст и просперитет (Lee, Zhang 2015: 247). С обзиром да се климатске промене крајем ПБД, генерално везују за повећану аридност, остаје отворено питање да ли је овакав климатски ефекат у потпуности одговоран за читав пакет промена у широком подручју Старог света или су те промене последица кризе у појединим регијама, која се ланчано пренела на мање угрожене области таласом миграција?

климатских погоршања 1040–1050 (7), 1340–1350 (36) и 1592–1620 (17), иако сва три периода обухватају мање од 2% укупног истраживачког временског опсега (Lee, Zhang 2015: 247-248).

18. ЗАКЉУЧАК

Рад интерпретира резултате анализа насеобинских остатака у Моравско-вардарском сливу од ушћа Раванице до Прешевске повије, током временске деонице од XIV до VI века п.н.е., која је подељена на позно бронзано, рано и старије (развијено) гвоздено доба. У складу са истраживачким питањима и хипотезама рад је био фокусиран на испитивање просторних односа између насеља и њихове природно-географске средине у контексту анализирања насеобинских трендова и економских стратегија популација из испитиваног времена и простора. Студија је узела у обзир материјалне остатке и основне технолошке могућности анализираних заједница, топографске и природно-географске одлике терена, економске потенцијале и привредне праксе прединдустријског становништва, као и палеоеколошке податке из суседних области. Кроз анализе насеобинских остатака и њиховог природно-географског окружења дошло се до сазнања о обрасцима насељавања и основним економским тенденцијама заједница из просторно-хронолошког оквира теме. Упоредивањем истраживаних периода кроз контекст насеобинских трендова и потенцијалних економских афирмација, утврђене су одређене промене које су поткрепиле старе и/или понудиле нове интерпретације о културној и друштвеној динамици на прелазима између анализираних периода.

Узорак је обухватио број од 201 налазишта, обрађена кроз три основна типа насеобина, издвојена према просторно-функционалним одликама на 36 градина, 4 пећинска налазишта и 161 отворено насеље. Осим тога у раду су кроз посебну анализу сагледани остаци још 8 некропола са оближњим истодобним насељем. На градинама и отвореним насељима константоване су разлике у обрасцима насељавања, које сугеришу одређене културне, друштвене и економске промене током сва три анализираних периода. Узорак пећинских налазишта није био довољно подесан за праћење наведених промена али је сугерисао различите могућности њиховог коришћења пре свега у нестамбене сврхе.

Прва анализа се посветила обрасцима насељавања градинских локалитета. С обзиром да научна јавност још увек није у потпуности сагласна по питању сврхе и улоге градинских локалитета током бронзаног и гвозденог доба покушали смо да кроз анализу грађевинских остатака и традицију коришћења градинских локалитета дођемо до закључка о њиховој основној намени и функцији. Бројни истраживачи су износили различите аргументације о функционалном карактеру градина, при чему је истицан њихов војно-стратешки, пасторални, религијски и/или симболички карактер. Третирани узорак је показао да су на градинама у Моравско-вардарској долини заступљени остаци архитектуре попут простих ограда, ровова, палисада, земљаних насипа, одбрамбених каскада, камених бедема, тангенцијалних капија, тзв. лимитантних тумула, стамбених и култних објеката (стр. 366-7). Иако је студија указала на велика ограничења у документовању и анализи праисторијске архитектуре, установљено је да 76% градина садржи грађевинске остатке, док комплетан статистички прорачун сугерише на реалну могућност да је праисторијска архитектура била присутна на још већем броју локалитета овог типа (стр. 365). Међутим, досадашња истраживања су на више од половине ископаног узорка (57%) открила постојање арихтектонских елемента на основу којих је могуће реконструисати њихову форму и сврху. Закључено је да се елементи дефанзивне архитектуре јављају на 41% узорка, док су остаци стамбених објеката упола ређи (23%) (стр. 366). Честа заступљеност покретних налаза и војних објеката из турбулентних историјских периода у стратиграфији градина додатно јачају претпоставку да су ове локације имале превасходно геостратешки и војно-дефанзивни карактер (стр. 366). Такву тезу подржавају и саме позиције градина, које се често

оснивају на важним путевима и пунктовима погодним за контролу стратешки важних деоница попут клисура и превоја, као и њихова орјентисаност на заштиту зона са потенцијалима за експлоатацију металичних ресурса (стр. 380-7). Недовољна истраженост не дозвољава коначну потврду, али тренутни подаци индицирају да су градине пре свега коришћене за дуготрајнији боравак људи са примарном функцијом заштите и контроле. Таква сврха намеће гомилање моћи, при чему се не поништава ни меморијална компонента, која се по свој прилици прожима са религијском симболиком, док је намена везана за смештај стоке извесна али не и примарна.

Осим тога, анализа заступљености градина у проучаваној области током ПБД, потврђује тезу да је Моравско-вардарску долину, као и већи део Европе захватио експанзивни тренд подизања насеља на доминантним узвишењима, који је у односу на све претходне периоде порастао за 1/3 (стр. 369). Широко интензивирање градина у ПБД сугерише да оне нису регионална карактеристика одређене културе или народа, већ да су продукт једног ширег тренда, који се може тумачити као глобална реакција на друштвено-економске околности и/или нестабилну ситуацију.

Даља анализа је установила регионалне варијације у заступљености градина током периода од XIV до VI века п.н.е., с обзиром да се највећи број градина кроз читаво раздобље концентрише у Лесковачком и Врањском Поморављу, док су у областима на северу знатно ређе или уопште нису присутне (Крушевачко Поморавље). Осим тога, комплетан узорак је показао промене у њиховој бројности по периодима, тако да највећи део узорка чине градине са хоризонтом из РГД, које су за 11% заступљеније од градина из ПБД, а за 14% од градина са хоризонтом СГД. Диспозиције градина по периодима се изразито разликују, с обзиром да 40% градина из ПБД бива напуштено у наредној фази (РГД), а разлика је још драстичнија уколико се упореде положаји градина из ПБД и СГД које се у приближно 70% случаја локацијски не поклапају. Тенденција ка другачијим стратегијама насељавања је изражена и на прелазу из РГД у СГД где су локацијске разлике присутне на 1/2 узорка. Такође је примећено да градине из ПБД имају јаку конекцију са старим насеобинским праксама (неолит, енеолит, рано и средње бронзано доба), с обзиром да у 66% случајева садрже слојеве из старијих епоха. Овакава ситуација сугерише озбиљне промене у доктрини запоседања стратешких пунктова, које почињу са РГД, а још више се интензивирају током СГД (стр. 368-371).

Вођени таквим параметрима тражили смо географске маркере у којима се огледају наведене промене. Утврдили смо да се током свих периода фаворизују природно добро заштићена брда која пружају квалитетну заштиту и добар преглед околине (Д2), док њихову топографску позицију и надморску висину диктирају локалне одлике терена (стр. 372-3). Одступања од овог правила показује период ПБД, током кога је индикативно да се чак 1/3 градина оснива на лакше приступачним узвишењима са благим нагибом (Д1), за разлику од РГД где је ова пракса у значајном опадању (13%), да би у СГД постала потпуно неприхватљива у дефанзивним стандардима тадашњих друштава (стр. 373). Слична одступања су примећена и по питању литолошког састава терена. Установљено је да су код градина из ПБД, поред фаворизованих терена на седиментним стенама (СС), у 1/3 случаја заступљене и градине на језерским наслагама (ЈН), за разлику од РГД и СГД где је оваква литологија знатно ређе заступљена. С обзиром да се различите литолошке подлоге могу одразити на избор грађевинског материјала и техника, испитан је њихов однос са документованим грађевинским остацима. У ту сврху тестирана је теза по којој је претпостављено да топографске и морфолошке одлике терена диктирају избор грађевинског материјала, стога је упоређен од раније издвојен централнобалкански и јужнобалкански круг утврђења у којима се издвајају две различите грађевинске технике (стр. 374-5). Међутим, анализом литолошке подлоге са градина и њиховог најближег окружења, установљено је да је грађевински

камен заступљенији на градинама из централнобалканске зоне у којој до сада није регистрован ниједан фортификациони елемент од сухозида. Наведена запажања воде ка закључку да у издвојеним зонама долазе до изражаја техничка знања и праксе, која су вероватно одраз културних стандарда. С обзиром да хронолошко опредељење праисторијских фортификационих елемената у већини случајева није поуздано утврђено, за сада једино можемо рећи да се централнобалканка утврђења поклапају са простором у коме доминира керамика израђена у Басараби стилу, док је јужнобалкански круг подудран са простирањем грнчарије направљене у стилу Лапотинце-Влаштица.

Сходно томе закључено је да су дефанзивно-стратешке одлике терена биле примарни параметар за промене у праксама насељавања градина током РГД и СГД. Овакав закључак додатно подржавају и хидрографске прилике у непосредној близини градинских локалитета, при чему је разматрана конфигурација и распоред речних токова као водених баријера са израженим дефанзивним повољностима. Доказано је да насељавање градина окружених речним током или токовима са три стране такође бележи нагли прогрес од РГД, који се још интензивније практикује у СГД (стр. 375-6).

Пољопривредни потенцијали у економији градина разматрани су на три нивоа. Први ниво је анализирао рељефне погодности терена кроз афирмацију пољопривредних делатности, други ниво се бавио педолошким предиспозицијама за аграрну производњу, док се трећи посветио разматрању пољопривредних потенцијала кроз поређење са основном привредном орјентацијом прединдустријског становништва истраживане области (стр. 377-380). Резултати испитивања су показали да сви параметри (рељеф, педологија, етноисторијска привреда) на свим просторним нивоима (рејон, шире и уже окружење) указују да су терени око градина кроз све периоде били подеснији за развијање сточарства (таб. 112). Иако су разлике незнатне, коначни параметри показују да ка пејзажима подесним за сточарство највише нагињу градине из РГД, а најмање из СГД. Изнесене констатације су у складу са археозоолошким истраживањима на градинама из ближих и даљих области Балкана, тако да је закључено да сточарство има блиске везе са градинским налазиштима. С обзиром да је стока била основно мерило богатства, реално је претпоставити да су заштита и чување овог ресурса биле перманентне потребе тадашњих заједница, тако да су сходно томе биране позиције са природним атрибутима који су поред заштите могли одговорити на потребе за сталним, сезонским или привременим егзистенцијалним одржавањем сточног фонда.

Статистичком анализом процењено је да 42% градина директно контролише магистралне правце, 36% регионалне, а 22% путеве од локалног значаја. Посматрано кроз проучаване етапе установљено је да су ка магистралним правцима у највећем проценту орјентисане градине из ПБД (47%), док током РГД проценат опада на 35%, а у развијеном гвозденом добу је најмањи и износи 31% (стр. 381). На основу овакве диспозиције закључено је да кроз време опада интересовање за контролу главних путних праваца и да примат добијају правци са нижим геостратешким значајем, позиционирани у залеђу Моравско-вардарске долине, превасходно уз регионалне и локалне правце. Такав феномен је тумачен продором носилаца Гава комплекса у проучаване области, што је приморало становнике брњичке и параћинске културе да напусте одбрамбени систем у главним долинама и да се повуку у пасивније области, где су током времена изгубили препознатљива обележја своје материјалне културе (стр. 381-383). Овакву тезу за сада не можемо са сигурношћу потврдити јер недостају детаљнији хроностратиграфски подаци али скрећемо пажњу и на другачије могућности које се огледају пре свега у економским аспектима контроле и насељавања простора.

Испитивањем заступљености градина у зони непосредне контроле саобраћајница преко клисура и планинских превоја примећено је да се кроз време појачава контрола ових деоница. Градине из узорка ПБД гравитирају ка клисурама у 42% случајева, док

заштита превоја представља изузетак (5%). Током РГД пракса контролисања клисура (52%) и превоја (9%) је у порасту, за разлику од СГД где је контрола сутески у опадању (44%), док заштита превоја бележи нагли пораст, с обзиром да је овај период документован на свим градинама око превоја (22%). Из приложеног можемо закључити да се контрола деоница са израженим саобраћајним значајем повећава за 14% током РГД, а за 19% током СГД у односу на стање из ПБД (стр. 382). С обзиром да клисуре због своје конфигурације нуде погодан транзит и једноставну одбрану, њихова заштита је одувек представљала логичан стратешки примат. Стога појачана контрола клисура током РГД, а затим њихово смањење током СГД упућује на промене у путним приоритетима или одражава стање друштвено-политичке ситуације, која је према устаљеној интерпретацији била најнесигурнија током РГД. Овакво стање додатно подржава и чињеница да током РГД и нарочито у СГД долази до интензивирања алтернативних праваца преко брдско-планинских терена (стр. 382-383). Градине на планинским превојима нису документоване пре ПБД, што би се могло повезати са иновацијама у транспорту које су се почеле уводити крајем бронзаног доба. Осим тога, не може се искључити ни фактор везан за несигурност или ограниченост у кретању кроз устаљене долинске деонице. Такође, доминантност алтернативних праваца може сугерисати и развој рударства или неких других економских грана из залеђа, које са собом нужно повлаче и развој путне мреже, а самим тим и појачавање њихове контроле.

Кроз студију минералних потенцијала у окружењу градинских налазишта, дошло се до закључка да чак 67% градина у свом ближем или ширем окружењу поседује металична рудишта (Au, Cu, Fe, Sn, Pb). Подељено по периодима гравитирање градина ка лежиштима стратешки важних металичних ресурса је најмање током ПБД и евидентирано у 52% случајева. Током РГД приметан је пораст у заступљености градина у близини металичних потенцијала за 13%, а током СГД за 22% у односу на бронзано доба. Слично је и гравитирање ка стратешким лежиштима (Au, Cu, Sn, Pb), где је у односу на ПБД, присутно повећање од 10% код градина из РГД и СГД. У прилог таквих тенденција говоре и новоосноване градине из РГД, с обзиром да у 8 од 11 случајева (73%) поседују металичне депозите у својим окружењима, док је код новооснованих градина из СГД такав однос евидентан на 5 од 7 градина (71%) (стр. 383). Интересантно је да се у анализираном делу Моравско-вардарског слива бележи пораст броја градина у складу са рудним богатствима регије. Регије са највећим бројем градина, попут Лесковачког и Врањског Поморавља су најбогатије по питању заступљености и разноврсности металичних ресурса, а поред тога су познате по дугој традицији рударења. Регије у којима је ретка заступљеност градина, попут Параћинског и нарочито Крушевачког Поморавља, знатно су дефицитарије по питању металичних ресурса.

Осим тога, студија регионалних образаца насељавања је указала на два случаја повећане густине градина око лежишта са металичним сировинама, а у овим случајевима бакра и калаја. Први случај указује на област Доњег Понишавља и планину Калафат, где су прилази лежиштима бакра заштићени са 6 градина распоређених на све четири стране планине, док локална топонимија упућује на присуство још 5 градина. Други пример груписања градинских локалитета примећен је у области Врањског Поморавља и везује се за подручје где је геолошким истраживањима регистрована појава каситерита, око којих је документовано 6, а према топонимији претпостављено присуство још 3 градине. При томе је установљено да највећи број насеобинских хоризоната у обе локалности припада РГД, нешто мање СГД, а најмање ПБД (стр. 383-386). С обзиром да већина поменутих градина није ископавана, немамо егзактну потврду експлоатације поменутих ресурса, иако је пракса груписања градина око минералних лежишта током бронзаног и гвозденог доба потврђена на бројним рударским локалностима широм Европе. Стога нова хипотеза произишла из ових истраживања би требала да одговори на питање: Да ли

је груписање градинских налазишта у вези са експлоатацијом металичних ресурса? Уколико је одговор на ово питање негативан, нужно је објаснити који су разлози за оваква груписања, далеко од главних комуникација и плодних долина као у случају локаности на планини Калафат.

Велика концентрација градина у просторно малим микроцелинама поред путева нижег значаја, пружа основане индикације да су локалитети на узвишењима подизани у циљу контроле и ограничавања приступа металичним лежиштима. У складу са временском и просторном диспозицијом градинских локалитета у поменути локалностима може се поткрепити давно сугерисана теорија да је разлог за колапс развијених цивилизација у источном Медитерану утемељен у дезинтеграцији устаљених трговачких мрежа, чиме је изазвана несташица метала, приликом чега се акценат ставља на недостатак калаја. Археометалуршке анализе на предметима од бронзе са средишњег Балкана подржавају овакву тезу, с обзиром да сугеришу појаву легура са смањеним процентном калаја од приближно 1100. год. п.н.е. Глобалне несташице могу довести до ланчаних друштвено-економских промена на глобалном тржишту, које приморавају заједнице зависне од увоза да потраже алтернативне изворе траженог материјала. У таквим случајевима се потребна роба најпре тражи на локалном нивоу, при чему се не преза од покретања експлоатације која је током стабилних времена била економски неисплатива, наспрам цене увоза. Продубљивањем кризе се повећава притисак на тражене ресурсе, па се самим тим и повећава потреба за што ефикаснијом контролом и заштитом рудних лежишта, као и путног промета траженог метала.

Чињеница да заступљеност градина на магистралним правцима опада од старијег ка млађим периодима (стр. 382), док се код отворених насеља дуж истих праваца дешава дијаметралан процес (стр. 409-410) сугерише промене у економским приоритетима, које су утицале да се потенцијални центри постепено преорјентишу на контролу другачијих врста привредне моћи, који превазилазе надгледање пољопривредних и транзитних потенцијала у главним долинама, окрећући свој интерес све више ка брдско-планинском залеђу и његовим рудним потенцијалима. Промене у стратегијама контролисања простора не негирају теорију о инвазији носиоца Гава комплекса, већ је на против и подржавају, нарочито уколико се њихов продор повеже са глобалним дефицитом метала, као и са њиховим, на далеко чувеним, способностима у металопради. Таква теза додатно добија на важности с обзиром да се несташица бронзе хронолошки поклапа са оквирним временом њихове миграције, а синхрона је и са променама у појачавању дефанзивних стандарда приликом избора градинских локација.

Испитивања отворених насеља су такође показала промене у трендовима насељавања кроз различите параметре током свих периода. Поред разлика у регионалној заступљености, уочене су и веће варијације у њиховој присутности током анализираних раздобља. Насеобински хоризонти из ПБД су регистровани на 30% укупног броја насеља на отвореном, током РГД њихова бројност драматично расте и заузима 82% узорка, док се заступљеност хоризонта из СГД враћа на вредности из бронзаног доба чинећи скуп од 29% насеља на отвореном. Поред тренда повећања бројности насеобина, приметна је и тенденција ка заузимању потпуно нових топографских и еколошких позиција. Узорак показује да половина насеља са хоризонтом РГД представља новоснована насеља, малих димензија и плитког културног слоја, који сведочи о кратким интензитету живљења (стр. 396-398). Са друге стране насеља из СГД у 78% случајева настављају живот на истим локацијама из претходног периода, док се са насељима из ПБД локацијски поклапају у свега 24% случајева.

Кроз компаративне анализе топографске, геоморфолошке, хидрографске и геолошке грађе из непосредног насеобинског окружења продискутоване су разне

могућности које сугеришу одређене насеобинске и економске повољности, док је статистичка заступљеност појединих природно-географских маркера указала на фаворизовање терена за насељавање кроз проучаване периоде. Систематизацијом геоморфолошке грађе издвојене су флувијалне и падинске формације, као два основна типа на којима су оснивана насеља на отвореном. Посебна пажња је посвећена насељима на плавним облицима рељефа, с обзиром да они могу бити показатељ климатских осцилација јер је удаљеност станишта од речне обале углавном повезана са стањем водостаја, који је у генетској вези са климом и количином атмосферских падавина.

Повезаност насеобинских позиција и водостаја је потврђена на узорку из слива Кереша у Мађарској, а истраживања су била базирана на резултатима палеоклиматолошких испитивања из средње и ЈИ Европе, која су сугерисала да су релативно слични климатски и хидролошки услови константовани у раздобљима оквирно подударним са нашим ПБД и СГД, док су озбиљнија одступања од тог климатског тренда утврђена за оквире РГД. Топографске позиције насеља у односу на веће реке из анализирани области најубедљивије сугеришу промене везане за водостај и климатске промене јер без обзира на безбедан положај од поплава који пружају терасе или оближње падине, бивају економски угрожена јер у таквим околностима страдају пољопривредне површине из алувијалних равни. Узорак насеља из РГД показује најређу насељеност брдско-планинских пејзажа у залеђу, за разлику од ПБД и СГД, где је насељеност ових подручја већа за 9% и 7% (стр. 399-402). Такви резултати су слични са статистичким вредностима из источне Мађарске, где је егзактно доказана подударност промена између образаца насељавања и палеоеколошких прилика, конкретно водостаја. На основу таквих резултата, можемо се приближити закључку да је Моравско-вардарску долину захватио сличан климатски тренд као у средњој Европи, односно да су раздобља између 1550-1150. и 800-400. год. п.н.е. била знатно хладнија и влажнија за разлику од изражено аридног периода од 1150-800. п.н.е.

Потенцијални маркер изражених климатских промена између РГД и СГД представља моћни слој наплавине регистрован на два локалитета у Параћинском поморављу (Ан у Својнову и Ограђе код Чепура) (стр. 400). Најмлађи слој у насељима се на основу керамике декорисане у тремоло техници може везати за VII век. Такав маркер оквирно може одредити *terminus post quem* за почетак плавног раздобља, а самим тим и за иницијацију промена у обрасцима насељавања. Сличне промене у топографији насеља приметио је и М. Стојић на прелазу из VIII у VII век, везујући повлачење насеља из главних долина са насилном инвазијом носилаца тремолиране керамике (стр. 400).

Климатске промене такође потврђује заступљеност насеља позиционираних искључиво поред једног речног тока. Према таквом параметру, највеће интересовање за насељавање подручја око великих река показују насеља из РГД (22%), нешто мање насеља из СГД (19%), а драстично мање насеља из ПБД (8%). По питању локалних токова утврђен је дијаметрални процес, с обзиром да је највећа насељеност у њиховој близини током ПБД (22%), док је проценат готово упола мањи у РГД (12%) и СГД (11%) (стр. 403-404). Наведене промене у избору хидрографских потенцијала су пре свега индикативне по питању сушних и влажних раздобља, јер је по логици ствари реално да се у сушним годинама рађе и чешће насељавају места са сталним, односно већим водотоцима, с обзиром да су мали токови склони сезонском или сталном пресушивању.

Осим тога индикативна су и насеља основана на тераси или падини поред једног или два локална тока, која у алувијалној равни формирају ушће са великом реком. Сагледана је укупна присутност малих токова у непосредном окружењу насеобина, а разврставањем њихове заступљености по периодима, установљено је да су током ПБД мањи локални токови присутни у 82% случаја, за разлику од периода РГД током кога проценат опада за 20%, а током СГД за 8% (стр. 404-405). Посматрано из економског

угла, једна од најизраженијих погодности насеља са оваквом хидрографијом, јесте могућност лаког формирања система за наводњавање, с обзиром да не захтева копање великих канала и ангажовање огромних људских ресурса за њихово инсталирање. Међутим, како у анализираној области никада нису истраживане овакве инсталације, немамо конкретних доказа о системима за наводњавање, тако да се теза за сада једино може ослонити на устаљене праксе из етноисторије (стр. 403-404).

Опадање водостаја изазвано сушом је деградирало значај малих токова било за потребе наводњавања, подмиривања потреба за пијаћом водом и/или за вршење неких других делатности. Сходно томе, закључено је да су климатске флукуације са оваквим ефектом утицале на устаљене пољопривредне праксе и вероватно на већу преорјентацију са земљорадње на сточарство, што се нужно морало одразити и на промене у обрасцима насељавања. С обзиром да просо представља биљну културу отпорну на сушу, њено интензивније гајење крајем бронзаног доба и нарочито током РГД, додатно сугерише овакву реакцију на климатску кризу (стр. 419-20). Осим тога, СГД је готово увек приближније коефицијентима из ПБД, тако да постоји још више основа да се овакве промене повежу са последицама еколошке ситуације.

Промене у насељавању локалности поред специфичних хидрографских елемената су такође сугестивне по питању палеоеколошких промена али уједно могу одражавати разлике у културним и економским аспектима доживљавања и коришћења одређених предела (стр. 405-408). Интересовање за насељавање локација поред речних ушћа је у благом опадању посматрајући узорак од ПБД (51%), преко РГД (45%) и СГД (43%), иста ситуација само у израженијем проценту (ПБД 31%, РГД 22%, СГД 9%) је константована и по питању заступљености врела. Опадање насељености око ушћа и извора може одражавати дугорочне последице суше у РГД, која је деградирала њихову практичну примену (транспорт, водоснабдевање), а са њом и евентуални спиритуални значај, који се није вратио ни након климатске стабилизације у СГД. Дијаметрално супротан процес примећен је у зонама око речних меандра, где се насељеност повећава за 10% у РГД и за 13% у СГД. Претпостављено је да период ниског водостаја у РГД није био нарочито захтеван за гажење великих река али да је изазвао неопходност која је сходно људској природи подстакла иновативност услед повишења водостаја у СГД. Таква ситуација је довела до усавршавања техника и средстава за прелажење река, при чему се форсирање мирних вода у меандрима наметнуло као најпогоднији избор. Такав образац се подудару са глобалним прогресом у европској мостоградњи, која је након стагнације у РГД експанзирала крајем VII века. Осим тога, не треба искључити ни нагињање ка другим повољностима које пружају успорене струје меандра, попут риболовних или минералних потенцијала (стр. 406-407). Промене палеоклиматских прилика такође сугеришу насеља у међуречјима, као и поред мочварног и барушљавог земљишта. Иако узорак показује мања одступања у насељености ових пејзажа, закључено је да се међуречја мањих река најређе насељавају у РГД, док су у истом периоду локалности око мочвара и бара најчешће насељене. Такав образац одражава последице појачане аридности, с обзиром да мале реке у сушним периодима губе значај, док мочваре и баре у истим условима постају погодније за живот. Са друге стране овакве промене увек можемо везати за прилив популација са другачијим насеобинским праксама и другачијим техникама пољопривредне производње, без икаквог супротстављања тези о променама изазваним климатским фактором (стр. 407-408).

Анализе пољопривредних потенцијала у насеобинским окружењима нису омогућиле јединствен закључак као код узорака градина (стр. 411-419). Збирни параметри указују да се насеља подижу у окружењима погодним за мешовиту привреду (таб. 115), што је глобална карактеристика анализираног подручја, прилично независна од временског периода. Преиндустријске статистике и топографско окружење у

радијусу од 5 и 2,5 km (таб. 115), указују да су насеља из ПБД најчешће орјентисана ка сточарским пределима за разлику од истих из РГД која се знатно ређе (за 23%) оснивају у таквим крајевима, али су са друге стране најчесталија на педолошким типовима погодним за узгој стоке. Овакви параметри пре свега показују да је у РГД дошло до напуштања насеља на вишим котама са вишеструким повољностима за узгој стоке (стр. 412), док се са друге стране знатно увећао број налазишта на нижим котама са слабије продуктивним или тешко обрадивим земљиштима (стр. 416, таб. 114). Евидентне промене такође могу сугерисати смањење обима у праксама трансхумантног сточарења, односно напуштања насеља која су коришћена у летњим месецима. Такав привредни преображај је могао бити подстакнут променама у етничком супстрату, пре свега пристизањем насељеника из Карпатског басена који у матичној области нису примењивали овакве технике у узгоју стоке. Други разлог се може везати за појачану аридност у РГД, која је обезвредила продуктивност планинских пашњака у летњим месецима и довела до исушивања малих токова условљених нивоом атмосферских падавина, што је у сагласности са променама насељености према хидрографским потенцијалима. Овакав сценарио објашњава повећану концентрацију насеобина у долинским појасевима током РГД, које су узрочно имплицирале и значајно смањење просечне надморске висине отворених насеља у односу на узорак из ПБД (стр. 412).

Важно је напоменути да је анализа путних праваца у блиском окружењу отворених насеља показала потпуно дијаметралне вредности у њиховој заступљености у односу на узорак градина. Код отворених насеља зоне поред магистралних праваца су најређе насељене у ПБД (61%), нешто више у РГД (66%), а најчешће у СГД (67%), док узорак градина исказује потпуно супротну градацију. Узимајући у обзир оба узорка закључено је да се градине кроз време све више окрећу контроли периферних праваца у залеђу, док се кроз исту временску етапу повећава број отворених насеља на магистралама (стр. 409-410). Таква околност сугерише да је трговачки промет на веће удаљености изгубио некадашњи значај након врхунца достигнутог у ПБД, што се вероватно може повезати са распадом трговачких мрежа у источном Медитерану током XII века, након чега се развија транзитно-трговачки промет на нижим регионалним нивоима о чему сведочи повећање како отворених насеља тако и градина у близини превоја (стр. 381-382, 410). Вероватно да такви транзитно-трговачки приоритети више нису захтевали снажну контролу најважнијих путева, тако да се евентуално посредовање одвијало кроз мрежу насеља на отвореном. Са друге стране у зонама око речних сутески, током РГД смањује се заступљеност насеља на отвореном (8%), док је исти тип насеобина нешто чешћи током ПБД (10%) и СГД (11%) (стр. 409-410), што је такође дијаметрално од узорка градина (стр. 381). Такви параметри су протумачени као одраз смањене друштвено-политичке стабилности у РГД, с обзиром да овакви пунктови трпе највећи притисак приликом ратних операција, па је њихово одржање било једино могуће кроз формирање добро брањених позиција на узвишењима.

Могуће наговештаје промена у техникама савлађивања речних токова добили смо кроз анализе заступљености насеља у близини савремених или историјски познатих прелаза попут мостова, скела и газова (стр. 410-411). У обзир је узет само узорак поред пловних река, за који је установљено да се у 48% случајева оснива на местима са повољностима за прелазак преко реке. Насеља из РГД су најмање заступљена поред речних прелаза, док је насељавање око ових потенцијала у СГД веће за 10%, а у ПБД за чак 20%. Претпостављено је да климатске прилике у РГД праћене сушом и ниским водостајем нису биле нарочито захтевне по питању савлађивања речних токова, па се самим тим и смањило интересовање за места са израженим погодностима за прелазак преко река, за разлику од раздобља са повишеним водостајем попут СГД и ПБД. Такви обрасци кроз анализиране периоде су у сагласности са фаворизовањем меандара у

близини насеља, као и са развојем европске мостоградње која је синхрона са предложеним периодом високог водостаја у Параћинском поморављу (стр. 400-402).

Присутност неметаличних ресурса у близини насеља сугерише пре свега одређене приоритете у привредним праксама насељеника али уједно одражава и стање глобалних економских трендова. На основу њихове заступљености по периодима и дистанце појављивања (стр. 422-427) установљено је да постоје предуслови према којима би се могло сматрати да становници ПБД највише фаворизују лежишта квалитетне глине и лековите изворе, за разлику од становника из РГД којима су приоритетни извори соли, сумпора и лежишта кремена, док насеља из СГД показују највећу усмереност на површинска лежишта угља. Често оснивање насеља око извора соли током РГД се може повезати са могућом несташицом након краха трговачких мрежа и деградацијом насеља у приморским областима, која су могла бити потенцијални извозници (стр. 424). Исту проблематику, изазвану несташицом метала, сугерише и појачано стремљење насеља из РГД ка лежиштима кремена (стр. 427). Везе између отворених насеља и лековитих врела исказују исту градацију као и код односа са обичним извориштима воде, што је протумачено као одраз спиритуалних промена услед њиховог пресушивања у РГД или као одраз другачијег етнокултурног става према оваквом ресурсу (стр. 428-429). Појачано интересовање за површинске појаве угља у СГД може се везати за прогрес у преради гвожђа или за стање изазвано дефорестацијом (стр. 427). Блиска дистанца између квалитетних глиништа и насеља је најевидентнија у ПБД, нешто мања у СГД, а најмања у РГД. Овако градирано интересовање за глиништа у окружењу насеља одражава значај и посвећеност грнчарској производњи, што је генерално у сагласности са квалитетом фактуре на грнчарији из узорка (стр. 425).

Практична примена сумпорних извора у праисторији за сада није довољно јасна, иако њихова присутност у насеобинским окружењима није случајна. Етнографска традиција наводи праксе из ветерине, медицине, лова и прикупљања самородног сумпора (стр. 18-9), а с обзиром да се у 92% случаја срећу ван насеобинских рејона, можемо претпоставити сличне примене и код насељеника из бронзаног и гвозденог доба.

Металична лежишта су се у анализи економског слива показала као најадекватнија за тестирање давно изнесене тезе о несташици бронзе крајем ПБД, а једнако су индикативна како код узорка градина тако и код узорка отворених насеља (стр. 426-7). Окружења отворених насеља са стратешким лежиштима метала су најчешћа у ПБД (22%), нешто ређа у СГД (17%), а најређа у РГД (14%), док је у случају градинских налазишта градација дијаметрално супротна (стр. 382). Уколико прихватимо да су градине представљале одређене центре моћи, можемо говорити о некој врсти монополизације металичних ресурса, која представља логичан одговор на кризу са краја бронзаног доба. Такве промене сугеришу да је рудна експлоатација у ПБД била слободнија, можда организована по принципу отворених рударских насеља чији су становници са мањим или већим степеном специјализације вршили слободну експлоатацију, прераду и дистрибуцију прикупљених сировина. Глобална несташица бронзе крајем ПБД и током РГД, захтевала је јачу контролу и већа ограничења у експлоатацији металичних лежишта, што је довело до процеса напуштања или трансформације незаштићених рударских насеља. Током СГД градине се још чешће срећу поред стратешких ресурса, али се повећава и заступљеност отворених насеља, па се такав феномен може протумачити као одраз постепене стабилизације на тржишту или као показатељ веће организованости у потенцијалној експлоатацији, која је подразумевала и већу територијалност (стр. 429).

Примећено је да број насеља у близини лежишта злата највећи у ПБД, а најмањи у РГД. Гледано са друге стране током РГД расте број налазишта која гравитирају ка лежиштима бакра и калаја. Пошто се злато превасходно користи за производњу

украшних предмета, логично је да већу потражњу овог метала треба везати за стабилна времена и развијену трговачку мрежу. Теза да је недостатак калаја пореметио мреже у производњи и дистрибуцији бронзаних предмета при крају ПБД, налази основа у појачаној концентрацији насеља око ових ресурса у РГД. У прилог томе говоре и параметри из СГД, који указују на тежњу ка враћању на старе обрасце из ПБД, односно приметан је благи пораст у заступљености отворених насеља поред лежишта злата, а праћен незнатним падом у њиховој дистрибуцији око лежишта бакра и калаја.

Појава насеобинских кластера у РГД представља нов образац у Моравско-вардарској долини, што је дефинитивно одраз другачије друштвене, а можда и политичке организације. Понуђено је неколико интерпретативних модела који настоје да образложе појаву оваквог тренда. При томе су продискутовани сценарији који стављају акценат на економско-еколошке промене, појачану несигурност, појаву нових културно условљених пракси услед прилива новог становништва или природни преображај настао услед популационог скока (стр. 438-440). С обзиром да се на појединим локалностима обриси кластера задржавају и током СГД, приближавамо се тези да су промене у насељавању одраз ограничености егзистенционалних ресурса услед сушних климатских прилика, које се коначно оптимализују у VII веку.

Културне промене, праћене миграцијама су на различите начине доказане у већем делу ЈИ Европе током прелаза из ПБД у РГД (стр. 432-434). Такав процес није заобишао ни Моравско-вардарску долину, оставивши свој траг на обрасце насељавања. Поред бројних промена примећена је и другачија пракса позиционирања некропола у односу на матична насеља. Током РГД се чешће практикује сахрањивање у самом насељу или његовој непосредној близини, за разлику од ПБД где су некрополе обично позиционирани на удаљеностима већим од 500 m, док гробови из СГД не показују никакве блиске везе са насељем (стр. 436). Такве дистанце између осталог могу карактерисати општу стабилност, јер сахрањивање у самом насељу указује на страховање од евентуалног скрнављења гробова, можда због пљачке бронзаних предмета или из неких других разлога.

Прва хипотеза у раду гласи: *Заједнице из позног бронзаног, раног гвозденог и старијег гвозденог доба бирају различита места за насељавање.* Приказане промене несумњиво документују да је кроз сва три периода долазило до промена насеобинских локација у израженијем проценту, како на градинама тако и на отвореним насељима чиме је потврђена прва истраживачка хипотеза. Промене у положају насеља обично са собом повлаче и промене у економским приоритетима, што је за сва три периода образложено по питању привредних афирмација према топографским, педолошким и минералошким потенцијалима, чиме је у великој мери потврђена друга истраживачка хипотеза: *Разлике у просторно-функционалним односима према економским потенцијалима (природним ресурсима) из ближе и даље околине насеља указују на другачије привредне праксе заједница из позног бронзаног, у односу на заједнице из раног и старијег гвозденог доба.* Преиндустријске пољопривредне статистике представљају важан допунски извор у одређивању пољопривредних предиспозиција атара али у случају РГД могу одвести у погрешном смеру уколико се у обзир не узму климатске варијабле. Појава кластера и другачији економски приоритети у распореду налазишта, указују да је дошло до одређених промена у друштвено-економским системима чиме је потврђена и трећа хипотеза: *Распоред насеља, њихових типова и других друштвено-географских елемената из позног бронзаног доба указује на другачију организацију система насељавања (тј. друштвено-економског система) у односу на рано и развијено гвоздено доба.* Културне промене и прилив новог становништва су се несумњиво одразиле на обрасце насељавања али при томе морамо имати у виду да су природно-

еколишке трансформације много моћнији фактор који се озбиљније одражава на све сфере живота, тако да би се промене у обрасцима насељавања свакако одиграле по сличном принципу без обзира на етнокултурни елемент.

Идејни отац насеобинске археологије Џулијан Стјуард (Julian Steward), истиче да разне природне средине нужно намећу различите форме прилагођавања, тако да би разне културе у сличним срединама требало да испољавају сличне обрасце развоја (Stjuard 1981). Највећи број анализа је показао да су насеља из ПБД и СГД увек ближа добијеним коефицијентима, иако се ретко локацијски поклапају, за разлику од РГД које по правилу показује знатнија одступања. С обзиром да палеоклиматолошка испитивања указују на сличне услове између ПБД и СГД, можемо закључити да су еколошки услови представљали пресудан фактор који је утицао на обрасце насељавања, с обзиром да су разлике у материјалној култури и технологији између ова два периода упадљиви. Одређена неуједначеност коју показују поједини параметри између ПБД и СГД могла би се тражити у временским маркерима који нису толико везани за културне промене, колико одражавају климатске трансформације са пуним ефектом нешто млађим од хронолошких одредница за почетак развијеног гвозденог доба. Услед недостатка адекватних палеоклиматолошких анализа у Моравско-вардарској долини, сматрамо да су прве деценије VII века могле представљати етапу током које су обрасци из РГД постали неодрживи, с обзиром да се клима приближила моделу из ПБД. Према таквој интерпретацији, један део насеља (до VII века) из СГД је окренут обрасцима из РГД, док се други (од VII века) приближно враћа на праксе из ПБД. Дивергентни параметри у положају насеља из СГД у већини случајева подржавају овакав образац. Наравно, овакво тумачење се екстремно ослања на принципе по којима еколошки и просторни елементи и фактори строго диктирају друштвени развој и процесе. Међутим, не треба испустити још један значајан фактор који је утицао на наведене промене, а то су друштвене и културне праксе донешене са новопридошлим становништвом, технолошке иновације и глобално стање на економско-политичкој сцени. Ефекте социјалних и културних фактора изражених у насељавању сугеришу бројни примери из етнологије али са доношењем коначног закључака такође треба бити обазрив. Добар пример такве констатације представљају резултати привредне орјентације добијене на основу пописних података из 1911. год., која се у 92% случајева поклапа са преовлађујућом пољопривредном граном сеоских општина у 2001. години (стр. 23). Иако је у питању исти народ, сувишно је помињати технолошке, друштвене, културне, чак и прехрамбене разлике између ова два периода, за разлику од климатских и еколошких услова који се нису значајније мењали. Ипак, основна пољопривредна орјентација је остала готово непромењена и верна еколошким предиспозицијама.

Разлике у обрасцима насељавања су интерпретиране у складу са стањем и духом времена, који је обележио транзицију из бронзаног у гвоздено доба у већем делу Европе и Блиског Истока. Узете су у обзир глобалне палеоклиматске флукуације, миграциони покрети, пропаст развијених трговачких мрежа, несташица метала и технолошке иновације које се јављују кроз анализирану временску етапу. При томе је битно истаћи да за многа тумачења немамо директних потврда у археолошкој грађи са територије Моравско-вардарске долине, пре свега због слабе истражености на том пољу. Међутим, мишљења смо да се од нечега треба почети, па стога испитани узорак пре свега представља солидну базу за даља истраживања у том смеру. Осим тога, један од значајних резултата овог рада огледа се у томе што је створена референтна основа за формирање нових хипотеза, нарочито по питању палеоеколошких услова и економских стратегија. Истаћи ћемо само неке од важнијих:

1. Крајем ПБД дошло је до климатских промена које су изазвале повећану аридност у Моравско-вардарском сливу и изазвале промене у обрасцима насељавања.

2. Током VII века п.н.е. дошло је до климатских промена које су изазвале подизање водостаја у Моравско-вардарском сливу и промене у стратегијама насељавања.
3. Градине су пре свега коришћене за дуготрајнији боравак људи са примарном функцијом заштите и контроле.
4. Промене у геоморфолошком и хидрографском окружењу градина су у вези са напретком офанзивних техника и наоружања.
5. Премештање градинских налазишта током РГД дубље у планинско залеђе повезано је пре свега са економским потребама.
6. Градине из анализираног периода указују на јаку везу са сточарском привредом.
7. Концентрација градина из проучаваног периода око металичних лежишта је у вези са њиховом експлоатацијом.
8. Насеља у подручјима око превоја се насељавају због повећане експлоатације минералних ресурса у залеђу током РГД и СГД.
9. Спелеолошки објекти са хоризонтима из бронзаног и гвозденог доба нису перманентно коришћени за становање људи, већ као места са повољностима за економске потребе оближњих насеља на отвореном.
10. Највећи број отворених насеља из РГД је био краткотрајно или сезонски насељен за разлику од истог типа насебина из ПБД.
11. Позиције насеља из ПБД указују на праксе транхумантног сточарења, за разлику од насеља из РГД.
12. Промене у позицијама насеља из РГД око хидрографских елемената у односу на ПБД и СГД су у вези са стањем водостаја река у Моравско-вардарском сливу.
13. Отворена насеља из ПБД су користила мање реке и потоке за систем примитивног наводњавања.
14. Насељавање у близини меандра има везе са повољностима за прелажење преко великих река помоћу мостова или пловних средстава.
15. Отворена насеља су експлоатисала оближње неметаличне ресурсе попут глине, соли, сумпора и кремена за подмиривање локалних потреба.
16. Крах трговачких мрежа у ПБД изазвао је несташицу метала и соли на централном Балкану, што је утицало на интензивнију експлоатација кремена и сланих извора током РГД.
17. Појава кластера у РГД је резултат еволуције у систему насељавања праћен природним прираштајем.
18. Појава кластера у РГД је резултат ограничености егзистенционалних ресурса изваних еколошким промена.
19. Појава кластера је резултат миграционих процеса и гомилања новопридошлог становништва.
20. У РГД се често примењује пракса сахрањивања у непосредном окружењу насеља за разлику од ПБД и СГД.
21. Климатске промене у РГД су основни узрок низа културних промена у Моравско-вардарској долини.

Пакет промена испраћен кроз обрасце насељавања је подобан за различите начине интерпретирања који пре свега зависе од полазне теоријске основе. По нашем мишљењу први и иницијални фактор се може везати за климатске и еколошке промене које су изазвале другачије адаптивне процесе у промењеној животној средини, а који са собом нужно повлаче културна подешавања кроз која се та средина експлоатише, укључујући привредне, технолошке, социјалне па чак и спиритуалне реорганизације. При томе нису оспорене ни културне промене донете са таласом досељеника из другачијих еколошких ниша и са другачијим праксама коришћења животне средине.

Међутим и они су морали проћи кроз процес адаптације на услове диктиране еколошком основном, а која је изискивала одрђене промене технологије и производних односа. Културни, социјални и еколошки фактори се могу манифестовати кроз промене у истим сферама живота, што нужно указује да на изазивање промена не утиче само једна околност, већ њихова комбинација која у већини случајева не поништава међусобно дејство али утиче на коначну интерпретацију у зависности од склоности аутора.

Културни партикуларизам чији је утемељивач био Франц Боас (Franz Boas), акцентује надмоћ културних чиниоца у односу на природне, тако да је културна промена последица преношења традиција, дифузије и мешања група (Наџ 1979: 53-100; Палавестра 2011: 115), док културна екологија Џулијана Стјуарда истиче да животна средина обликује културу, па се тако и мења у складу са еколошким датостима (Stjuard 1981; Наџ 1979: 153-174; Палавестра 2011: 184-6). Не треба изоставити ни културну термодинамику Леслија Вајта (Lesly White), по којој се наглашава да технологија, као средство адаптације са дугорочним друштвено-економским ефектом пресудно диктира смер културних промена (Vajt 1970; Наџ 1979: 174-218; Палавестра 2011: 183).

По нашем мишљењу велике промене прати сплет више фактора, често међусобно условљених. Савремена истраживања промена на прелазу из ПБД у РГД сугеришу овакав след околности: климатске промене → еколошке промене → недостатак основних ресурса → социјална нестабилност (миграције, ратови, пропадање економских веза) → адаптација → културне промене.

Функционална основа и просперитет система из бронзаног доба темељио се на разгранатој мрежи контаката и међусобно условљених интеракција, које је по инерцији подстицала сировинска основа у металургији бронзе. На таквим основама у источном Медитерану су се развијали сложени друштвено-економски и политички системи, који су посредовали у размени робе и идеја са територијама у унутрашњости континента, чинећи тако један симбиотски организам. Међутим, таква комплексна структура праћена широким спектром међусобно условљених активности се показала неотпорна на еколошке промене које са собом доносе привредне флукуације и ланчане друштвено-политичке реакције, праћене демографским променама које су уз низ турбулентних акција, убрзале општи крах економског и комуникационог система преко кога су се одржавале све дотадашње друштвене, војне и политичке организације. Адаптација на настале услове изискивала је нова технолошка решења којима су претходиле бројне реорганизације у привредним, насеобинским, друштвеним па чак и спиритуалним праксама, а које су са собом донеле или подстакле културне промене. Пуна афирмација пакета културних и технолошких промена на челу са овладаним техникама у преради гвожђа уследиће тек са оптимализацијом климатских услова које прати стабилизација економско-политичких прилика и обнова мрежа размене. Увођење новог метала утицаће на успостављање новог друштвеног поретка који ће због широке доступности гвожђа бити знатно независнији и отпорнији на утицаје глобалних тржишних трендова.

19. ТАБЛЕ НАЛАЗА

Т. I

Т. I (1) Мело, Малча (збирка НМН); (2-4) Радачје, Малча (збирка НМН)

Т. II

Т. II (2-3) Кованлук I, Малча (НМН); (3-4) Кованлук II, Малча (НМН); (5) Занога, Г. Врежина (НМН); (6-7) Рудопоље, Г. Врежина (НМН); (8) Суводол, Г. Врежина (НМН)

Т. III

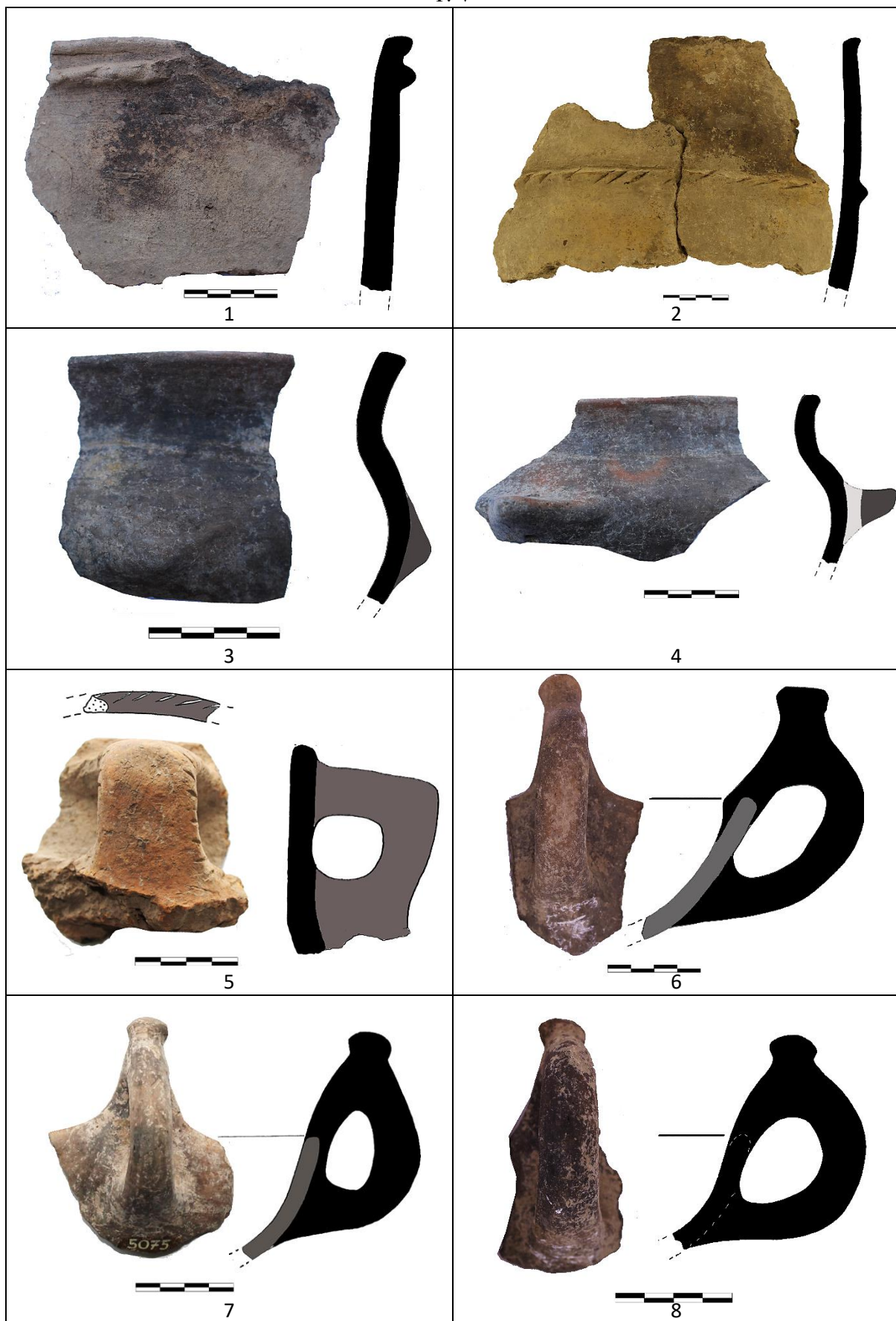

Т. III (1-2) Суводол, Г. Врежина (НМН); (3-5) Мартиријум, Ниш (НМН)

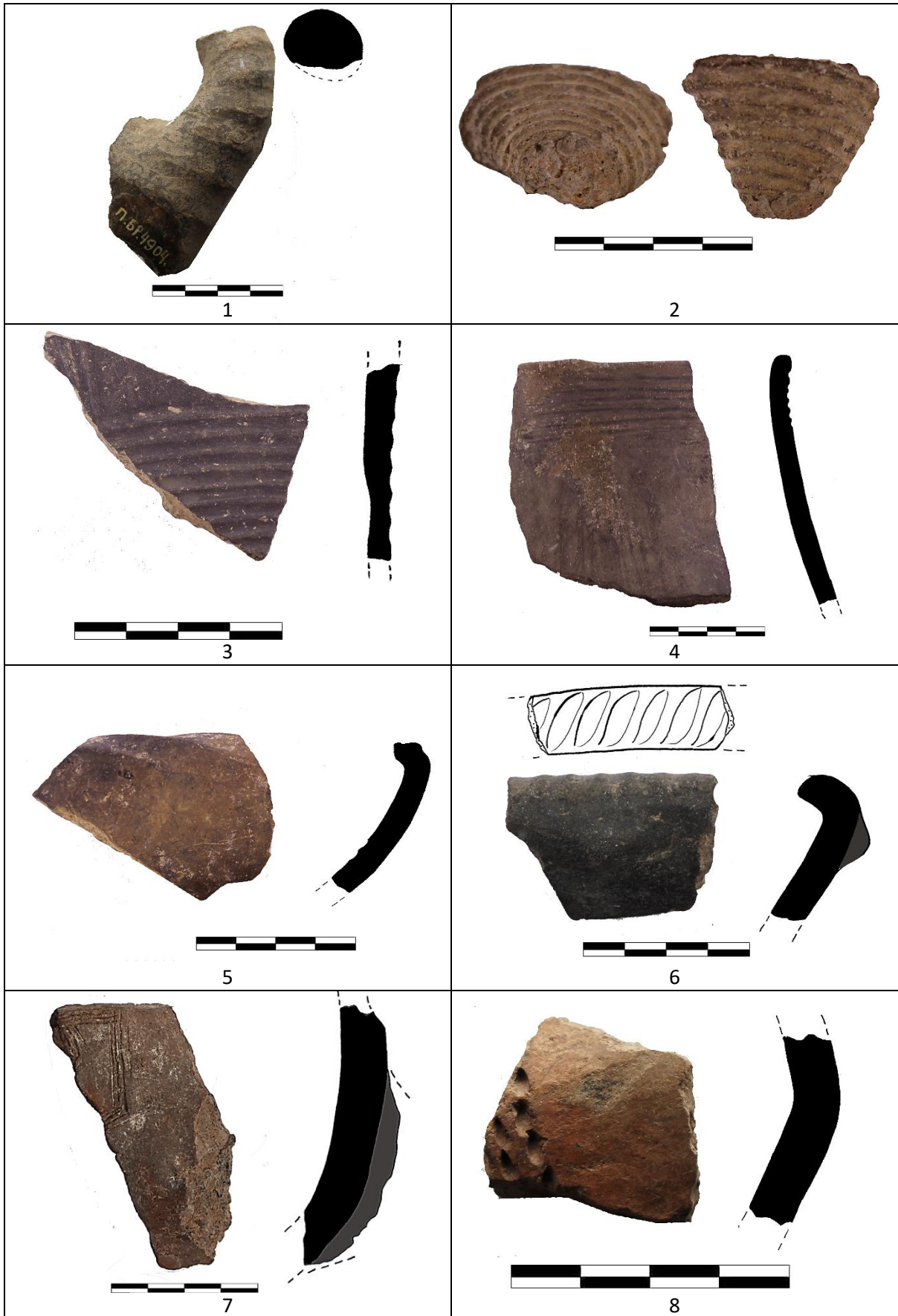
T. IV

T. IV. (1) Војни аеродором, Медошевац (НМН); (2-3) Ајанско, Групале (НМН); (5-6) Селиште, Групале (НМН); (7-8) Горња мала – Шопур, Групале (НМН)

T. V. (1-8) Велика чесма, Вртиште (НМН)

T. VI. (1-8) Велика чесма, Вртиште (НМН)

T. VII

T. VII (1-6) Урвине, Вртиште (НМН); (7-8) Чивлак, Вртиште (НМН)

Т. VIII

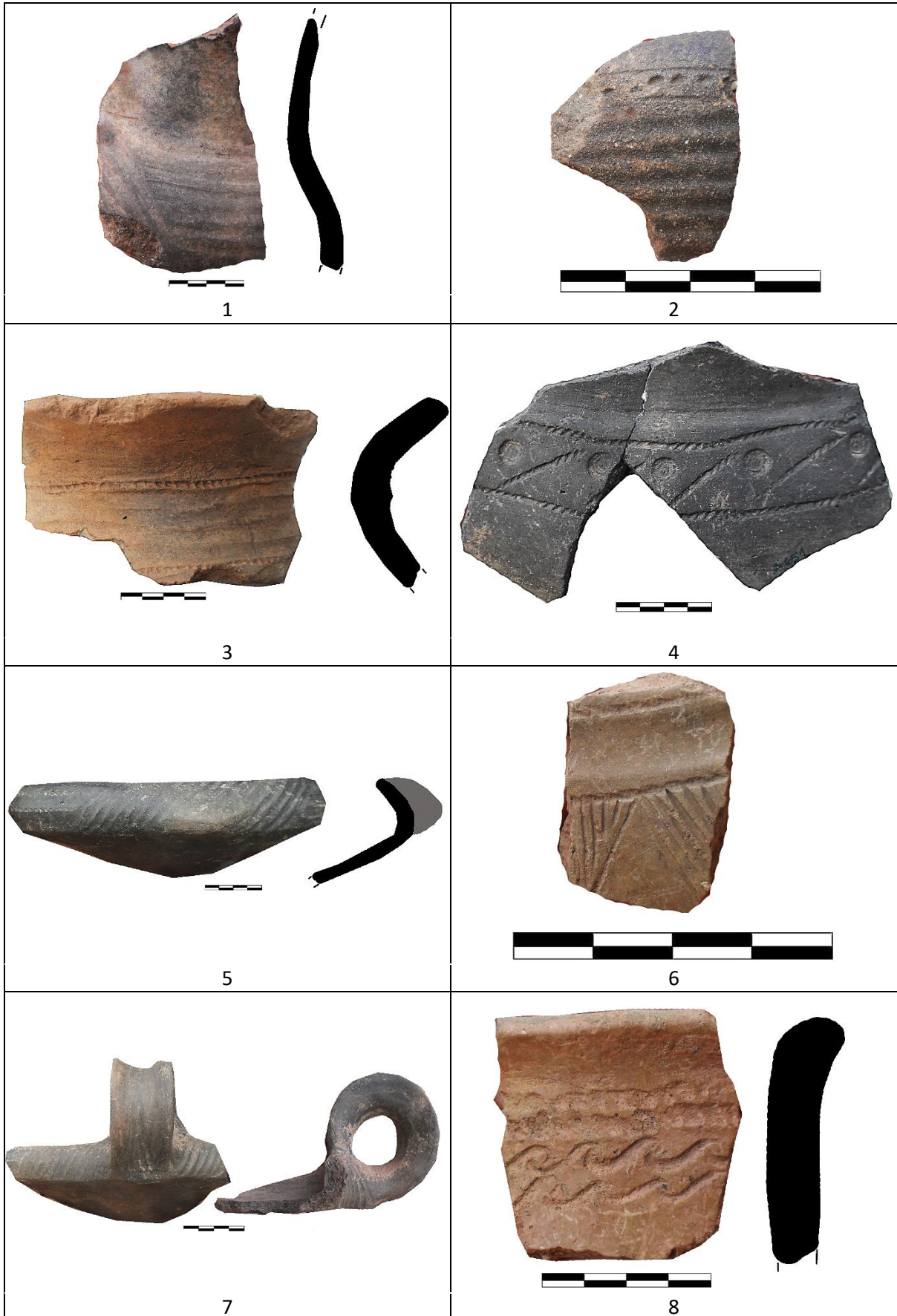

Т. VIII (1-2) Ђузин брег, Г. Топоница (НМН)

T. IX (1) Ђузин брег, Г. Топоница (НМН); (2) Каменичка пећина, Каменица (НМН)

T. X

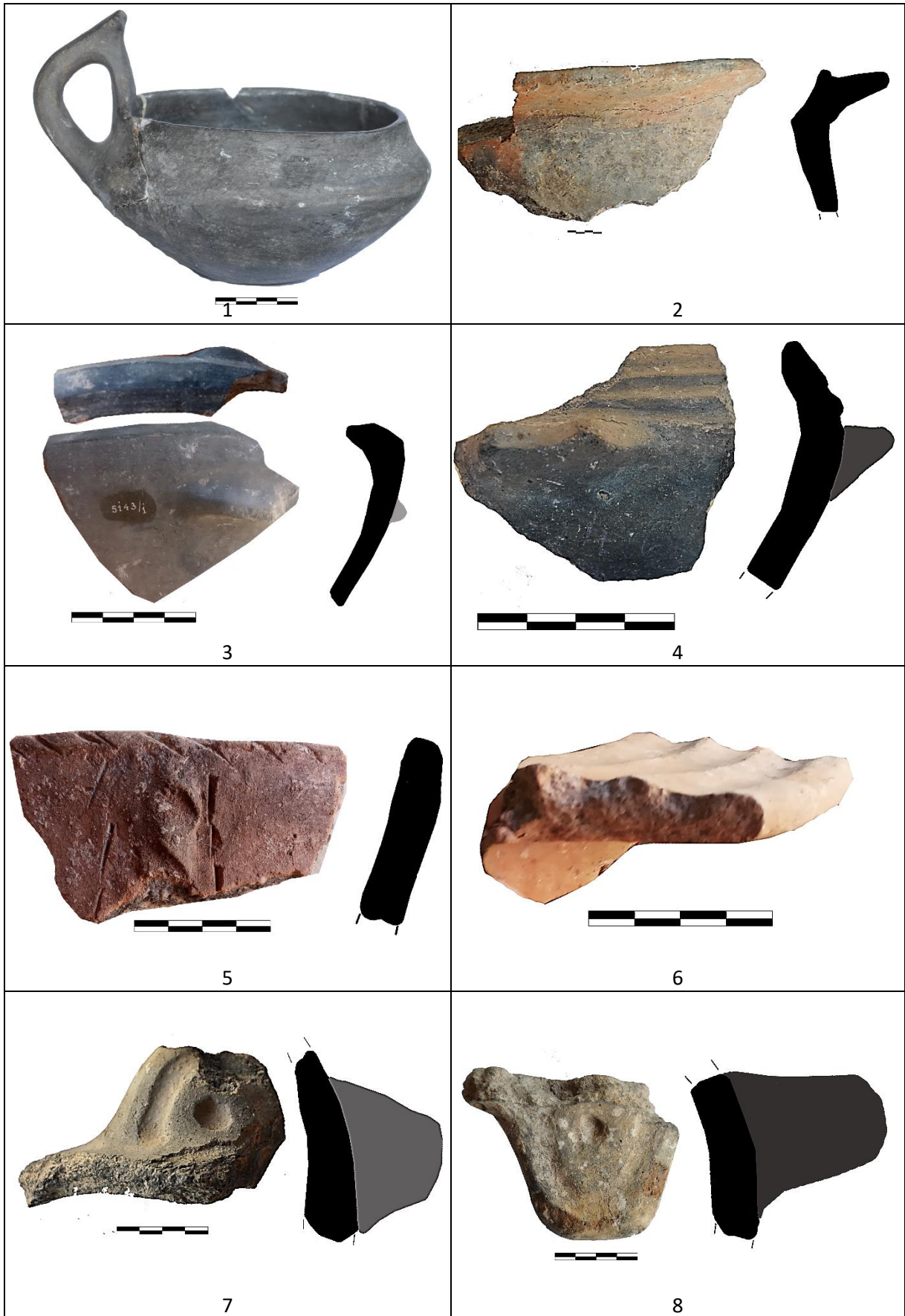
T. X (1-8) Барс, Јелашница (НМН)

T. XI

T. XI (1-2) Радон, Нишка Бања; (3-5) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XII

T. XI (1-8) Радон, Нишка Бања; (3-5) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XIII

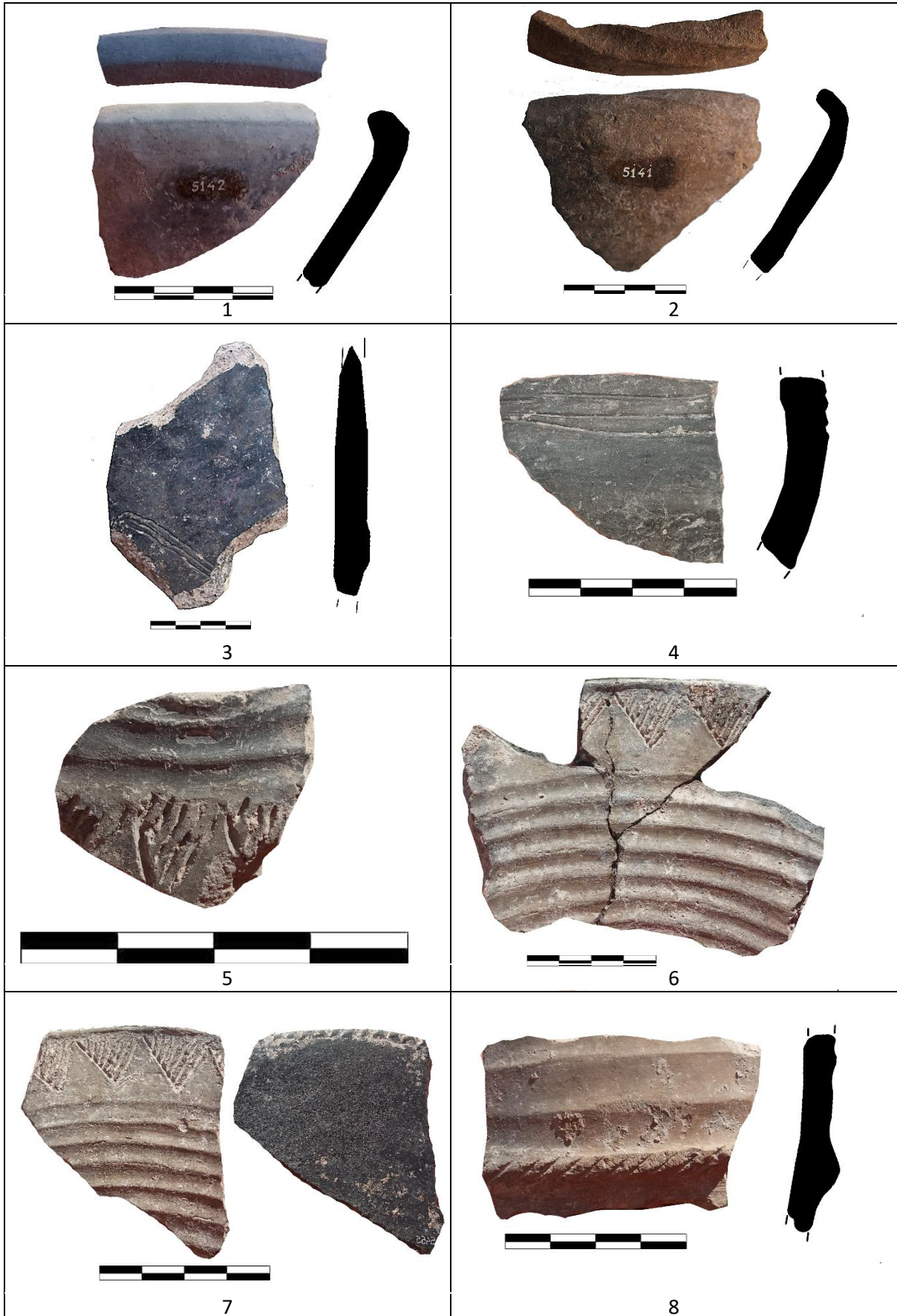
T. XIII (1-8) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XIV

T. XIV (1-8) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XV

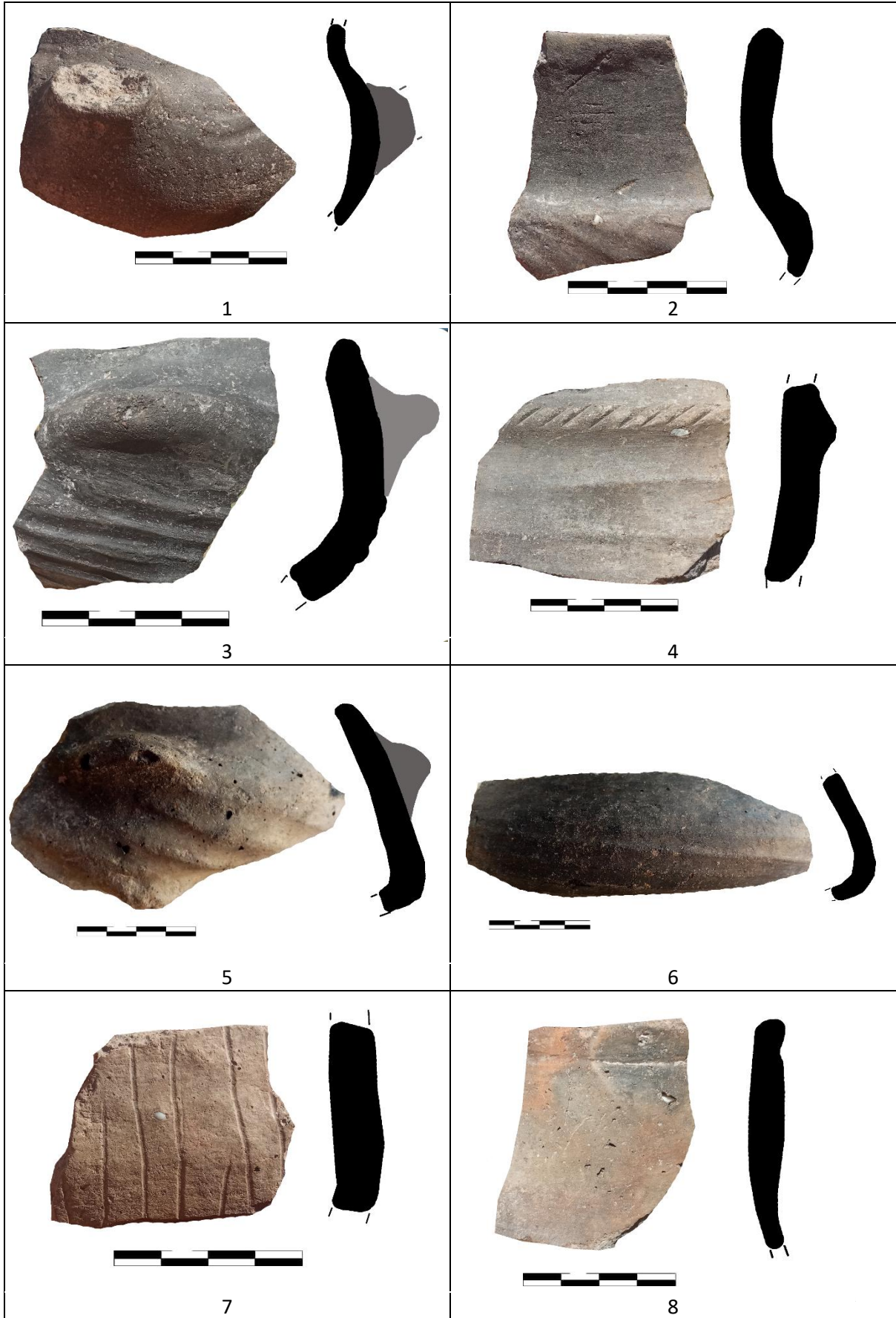
T. XV (1-8) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XVI

T. XVI (1-8) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XVII

T. XVII (1-8) Медијана, Брзи Брод (НМН)

T. XVIII

T. XVIII (1-6) Медијана, Брзи Брод (НМН); (7-8) Бубањ, Ново Село (НМН)

T. XIX

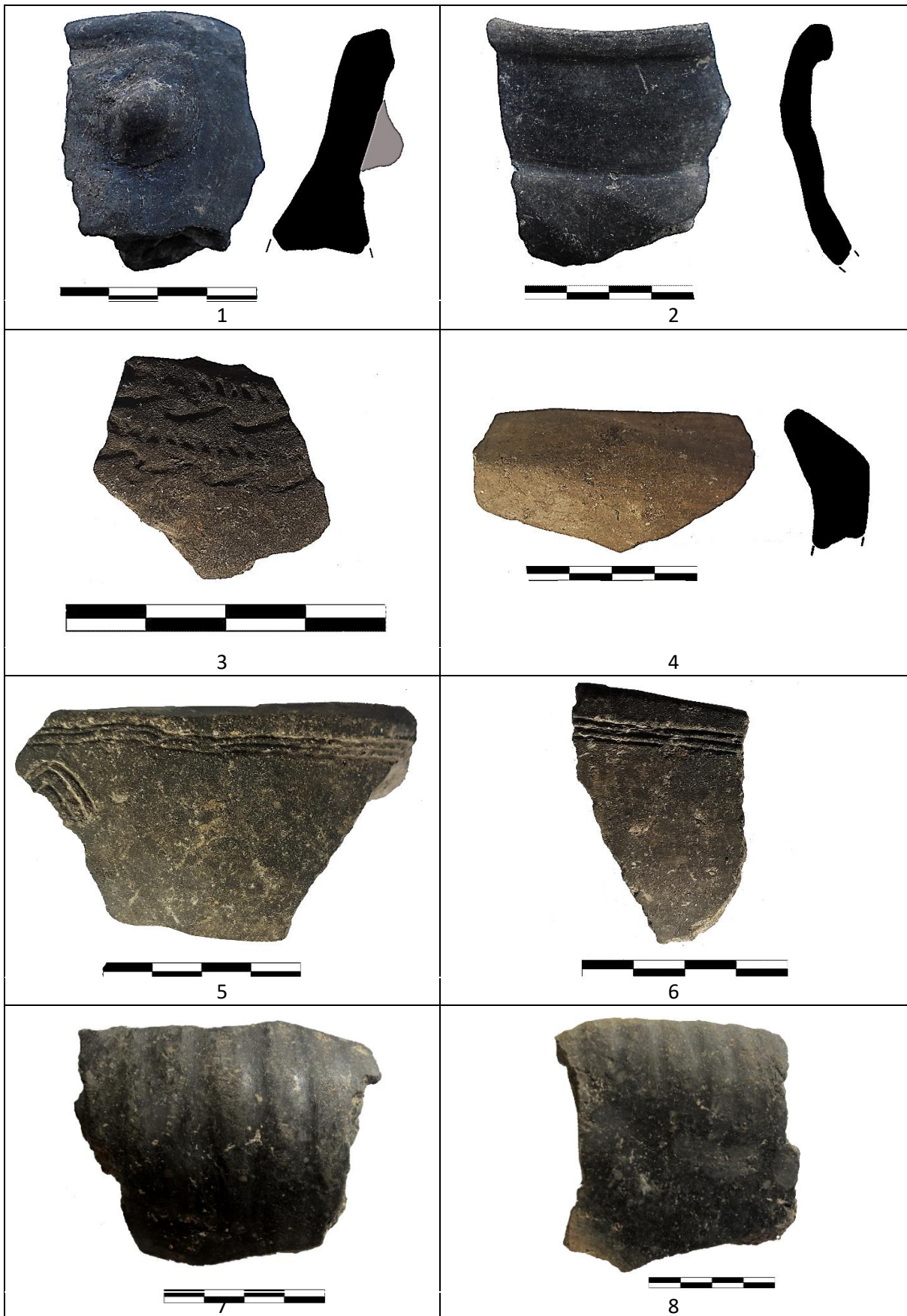

T. XIX (1-6) Мустајбегово поље, Пасипољана (НМН); (7-8) Велика хумска чука, Хум (НМН)

T. XX (1-6) Велика хумска чука, Хум (НМН); (7-8) Расадник, Габровац (НМН)

Т. XXI

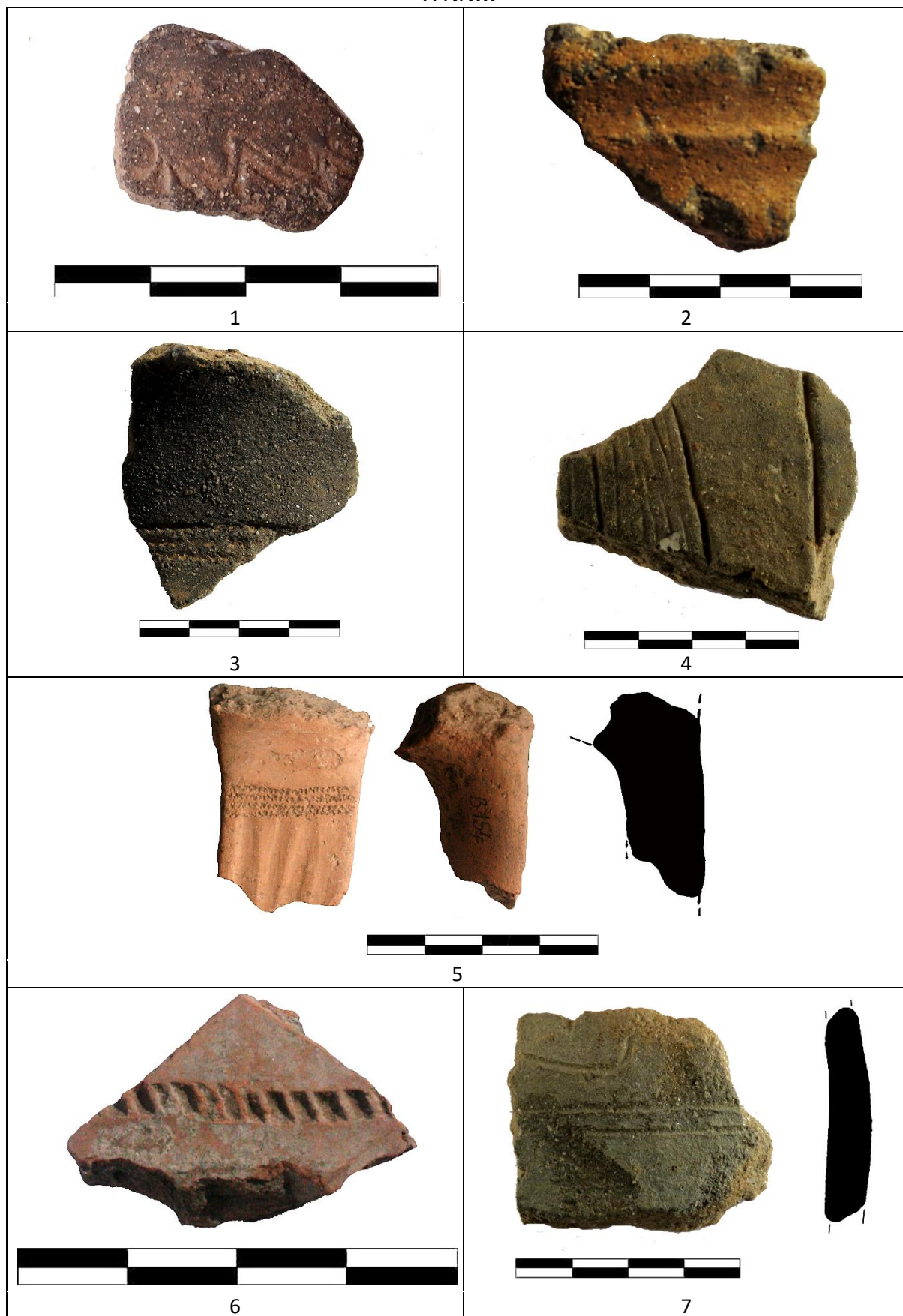

Т. XXII Т. XXI (1-2) Рasadник, Габровац (НМН); (3) Стари Габровац, Вукманово (НМН);
(4-6) Селиште, Вукманово (НМН); (7-8) Железник, Миљковац (НМН)

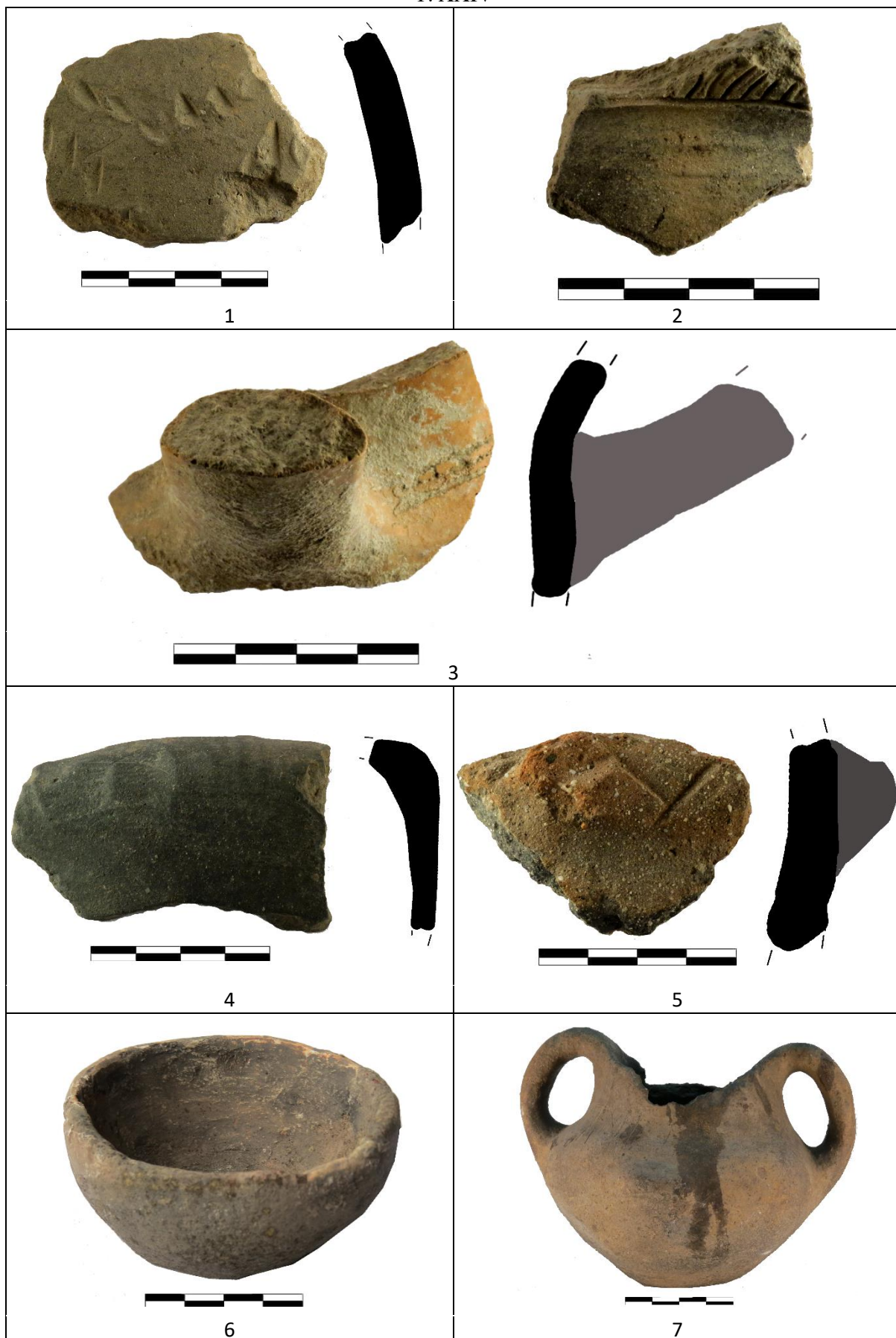
Т. XXII (1-5) Железник, Миљковац (НМН); (6-8) Кулина, Кравље (НМН)

Т. XXIII

Т. XXIII (1) Слатина, Дражевац (НМН); (2-3) Селиште-Шопића страна, Катун (НМН); (4-6) Штолна, Ал. Рудници (НМН); (7) Делнице-Топова бара, Тићина (НМН)

Т. XXIV

Т. XXIV (1-3) Делнице-Топова бара, Ђићина (НМН); (4-5) Зиндан, Ђићина (ЗМА); (6-7) Рутевачка тераса, Рутевац (НМН)

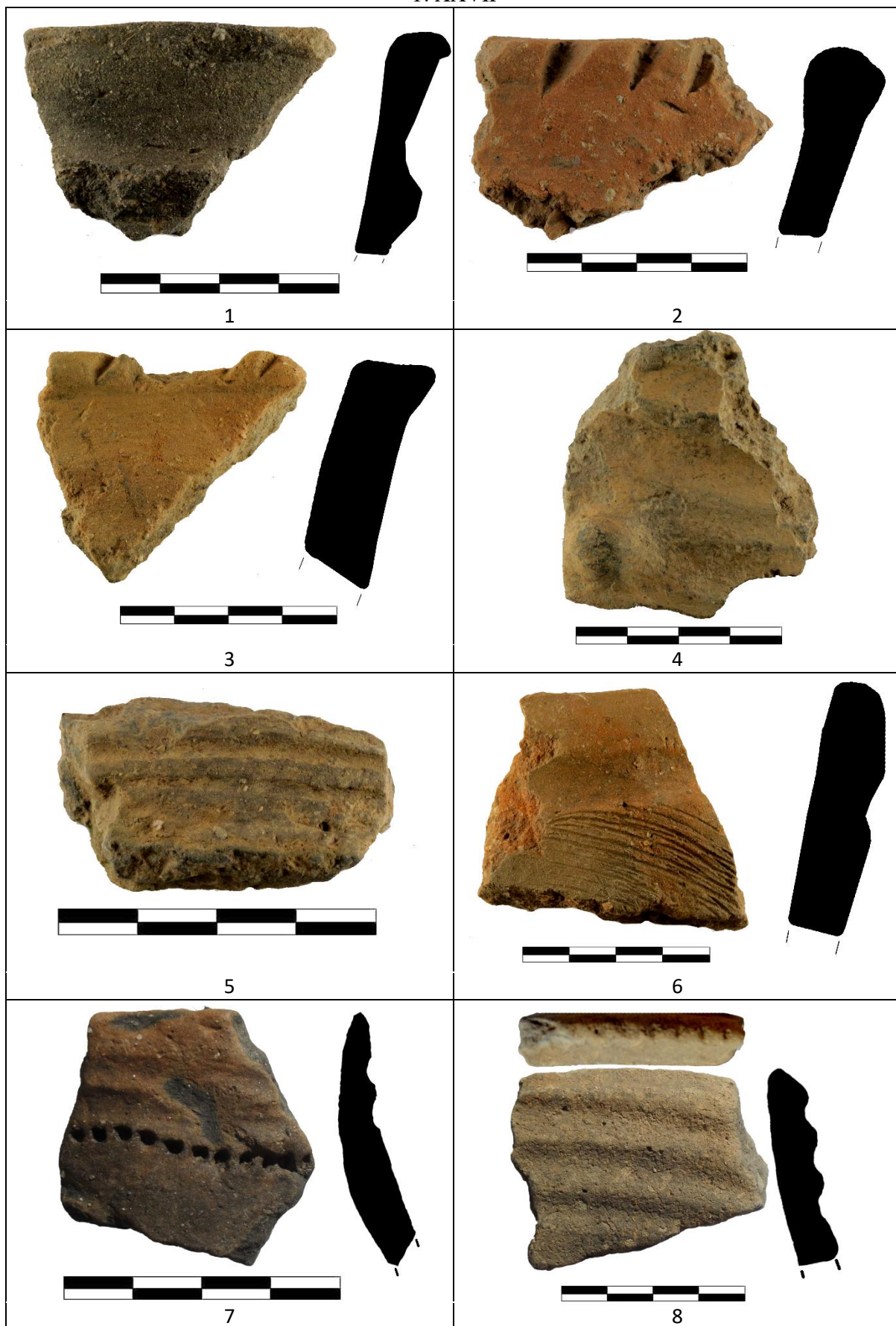

T. XXV (1) Рутевачка тераса, Рутевац (НМН) (2) исто (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017: кат. 203); (3-4) Вукашин. подбрег, Вукашиновац (НМН);(6) Вукаш. брег, Вук. (НМН); (7) Топлик, Сталаћ (НМК)

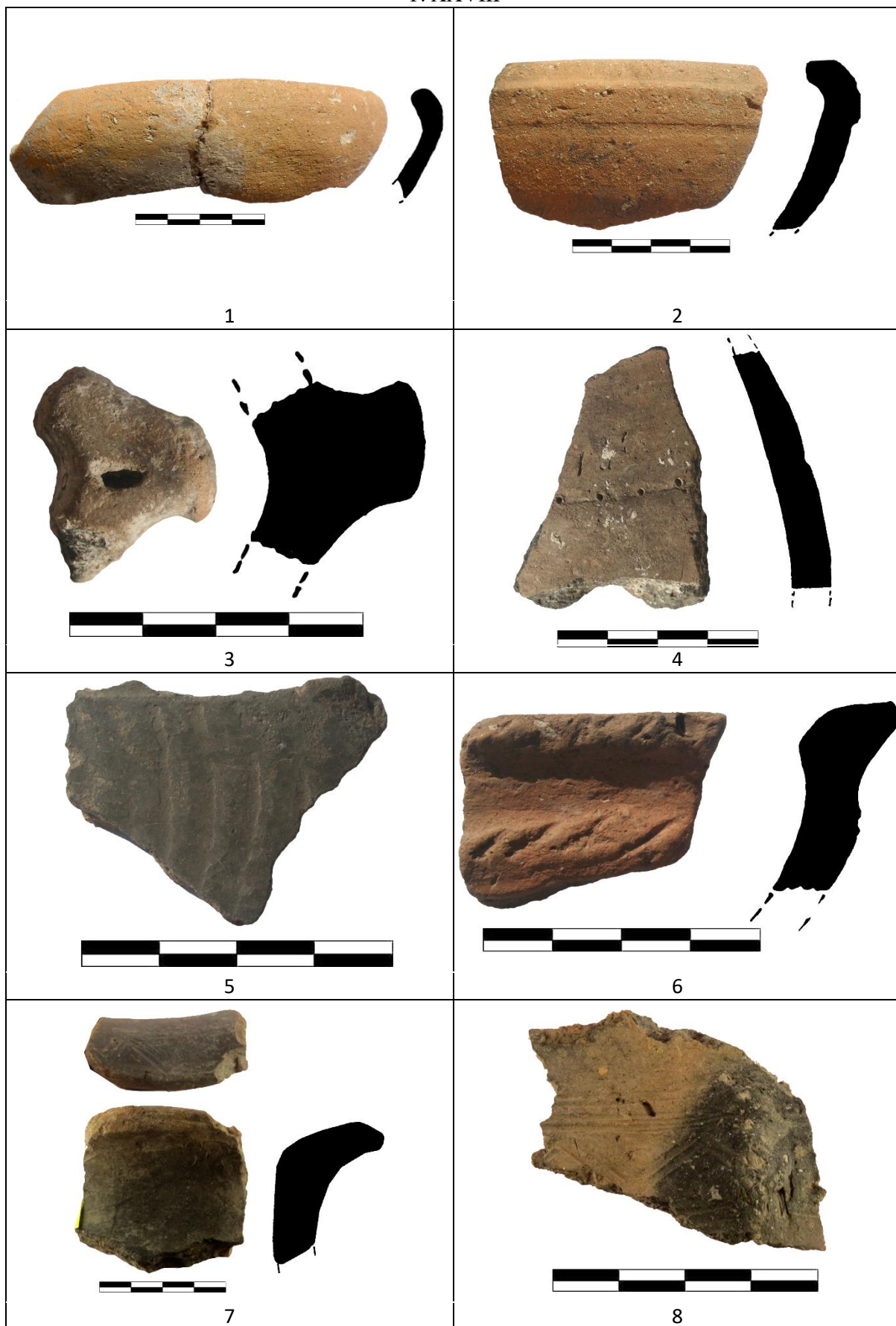
Т. XXVI (1-4) Петрово ограђе, Ал. Бујмир (НМН); (5) Градиште, Вакуп (ЗМА); (6) Варош, Вакуп (Милојевић, Трајковић-Филиповић 2017: сл. 26); (7-8) Бресје, Суботинац (НМН)

Т. XXVII

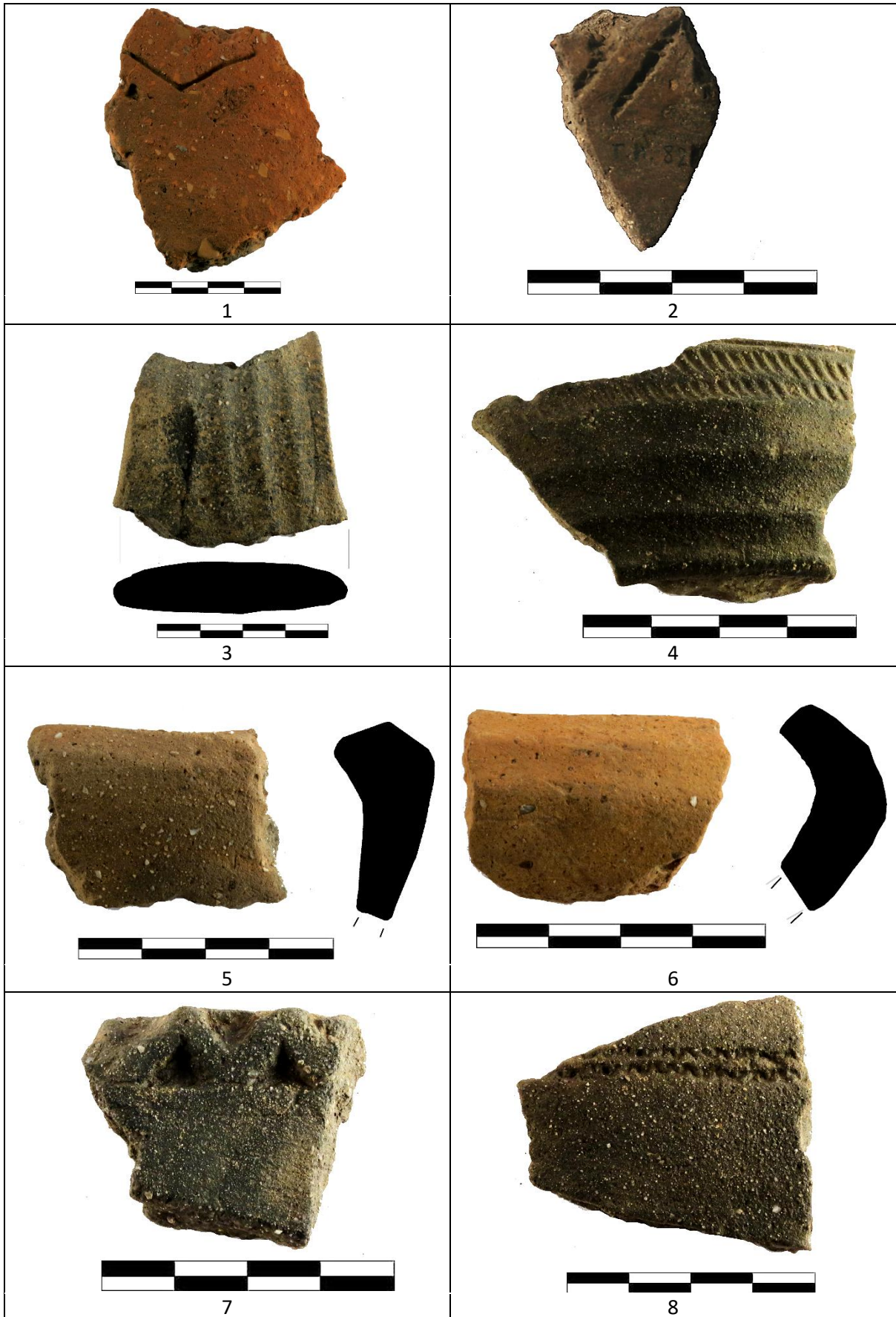
Т. XXVII (1-6) Бресје, Суботинац (НМН); (7-8) Љиљаче, Бован (ЗМА)

Т. XXVIII

Т. XXVIII (1-2) Љиљаче, Бован (ЗМА); (3-4) Бара, Брадарац (НМН); (5-8) Друговац, Ц. Као (НМН)

Т. XXIX

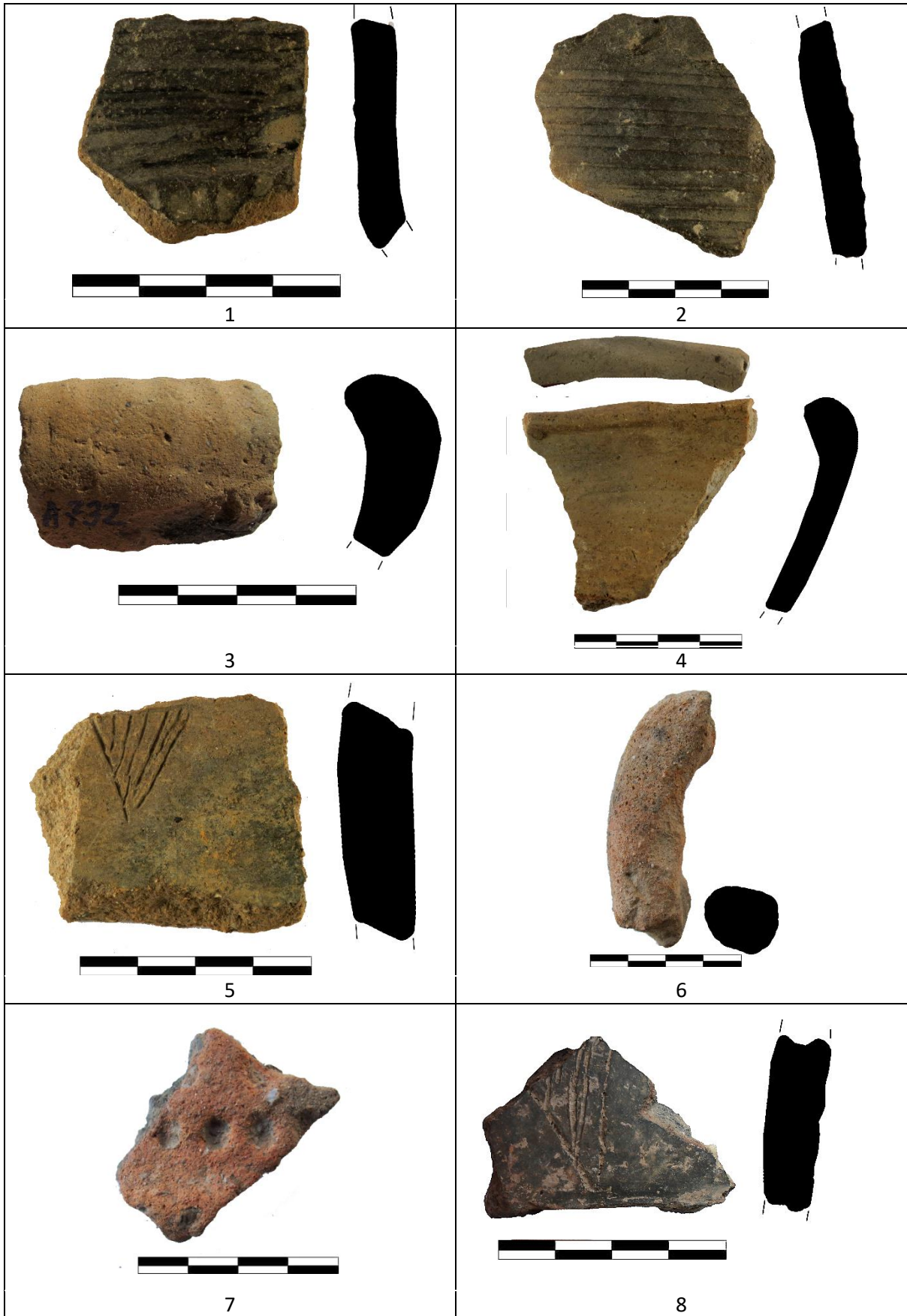
Т. XXIX (1-2) Друговац, Ц. Као (НМН); (3-8) Липовац – Буковик, Ц. Као (НМН)

T. (1-4) Маркова бара, Мађаре (НМН); (5-6) исто (Стојић, Чађеновић 2006: сл. 42):
(7-8) Коњарник, Моравац (НМН)

Т. XXXI (1-2) Коњарник, Моравац (НМН); (3-5) Циглана, Житковац (ЗНА); (6-8) Јазбине, Трњане (НМН)

Т. XXXII (1-5) Јазбине, Трњане (НМН); (6-7) Позлатска река, Позлата (НМН);
(8) Модри кладенац. В. Шиљеговац (ЗМА)

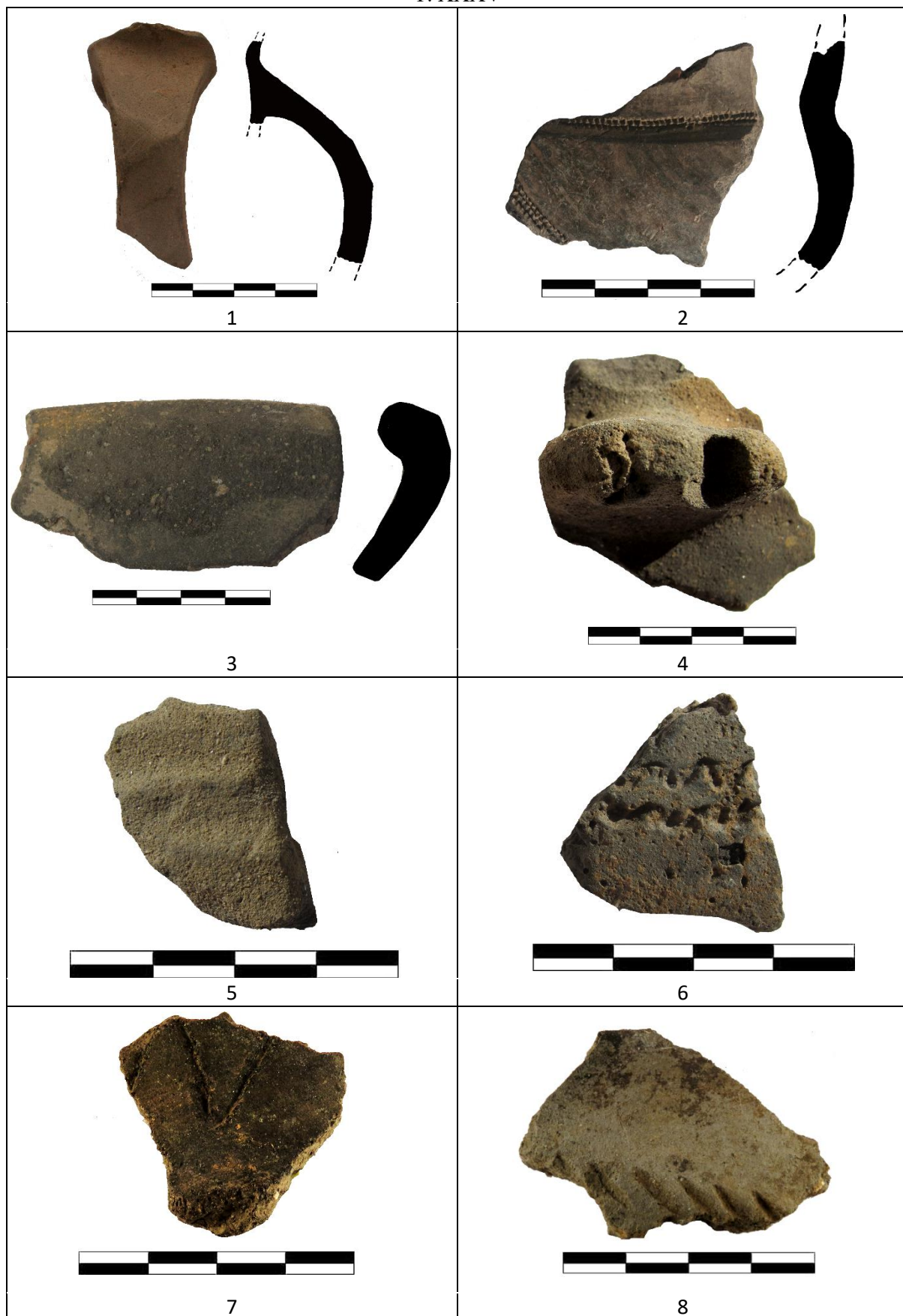

Т. XXXIII (1-4) Конопљара, Читлук (Стојић, Чађеновић 2006: кат. бр. 25-29); (5-6) исто (НМК)

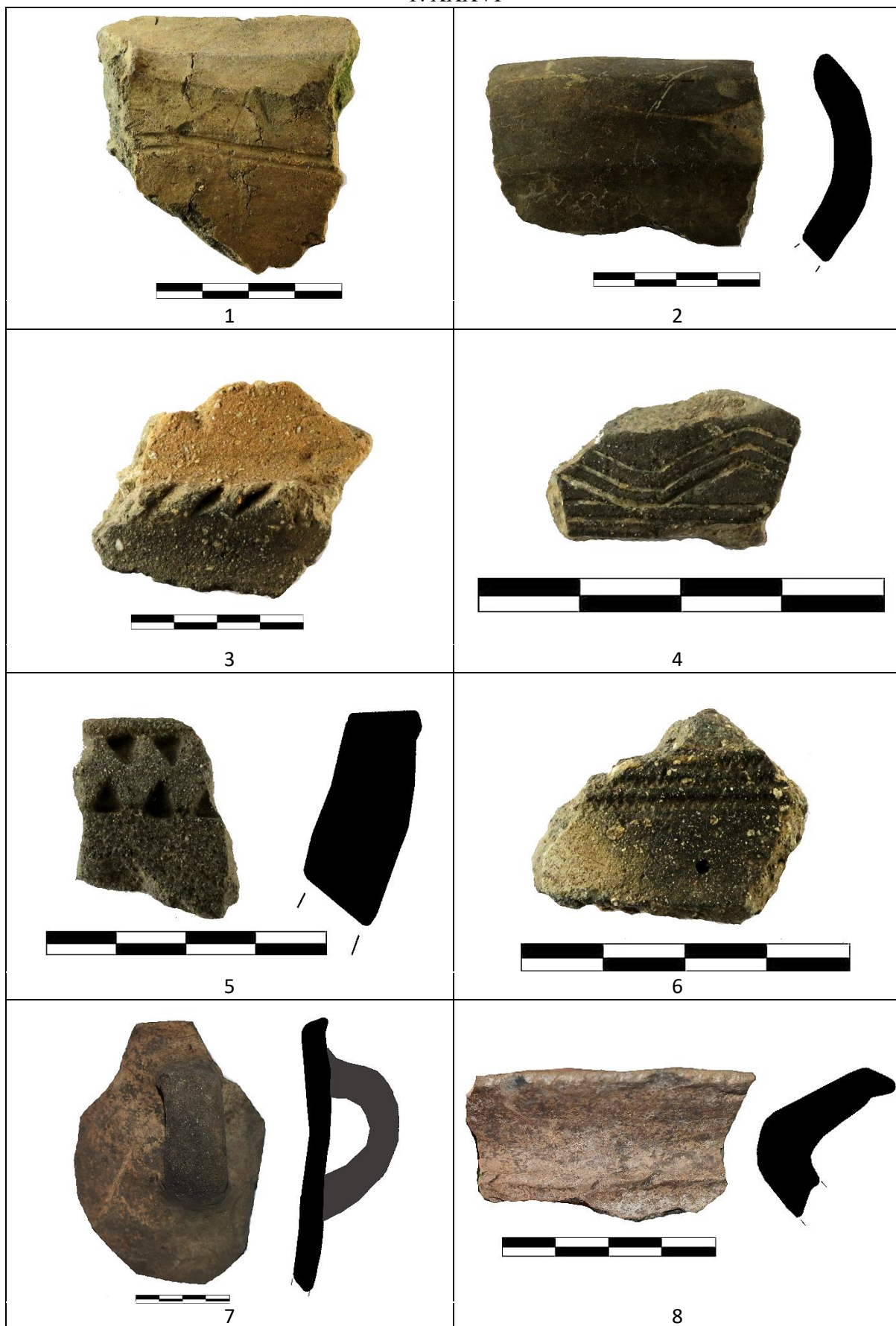
Т. XXXIV

Т. XXXIV (1) Пањевац, Читлук (НМК); (2) Лазарев град, Крушевац (НМК);
 (3-4, 6-8) Јазбине, Макрешане (Стојић, Чађеновић 2006: кат. 108, 119-22); (5) исто (НМК)

Т. XXXIV (1-3) Утрине, Шетка (НМН); (4-6) Пардичка река, Пардик (НМН);
(7-8) Јовановац, Нови Брачин (НМН)

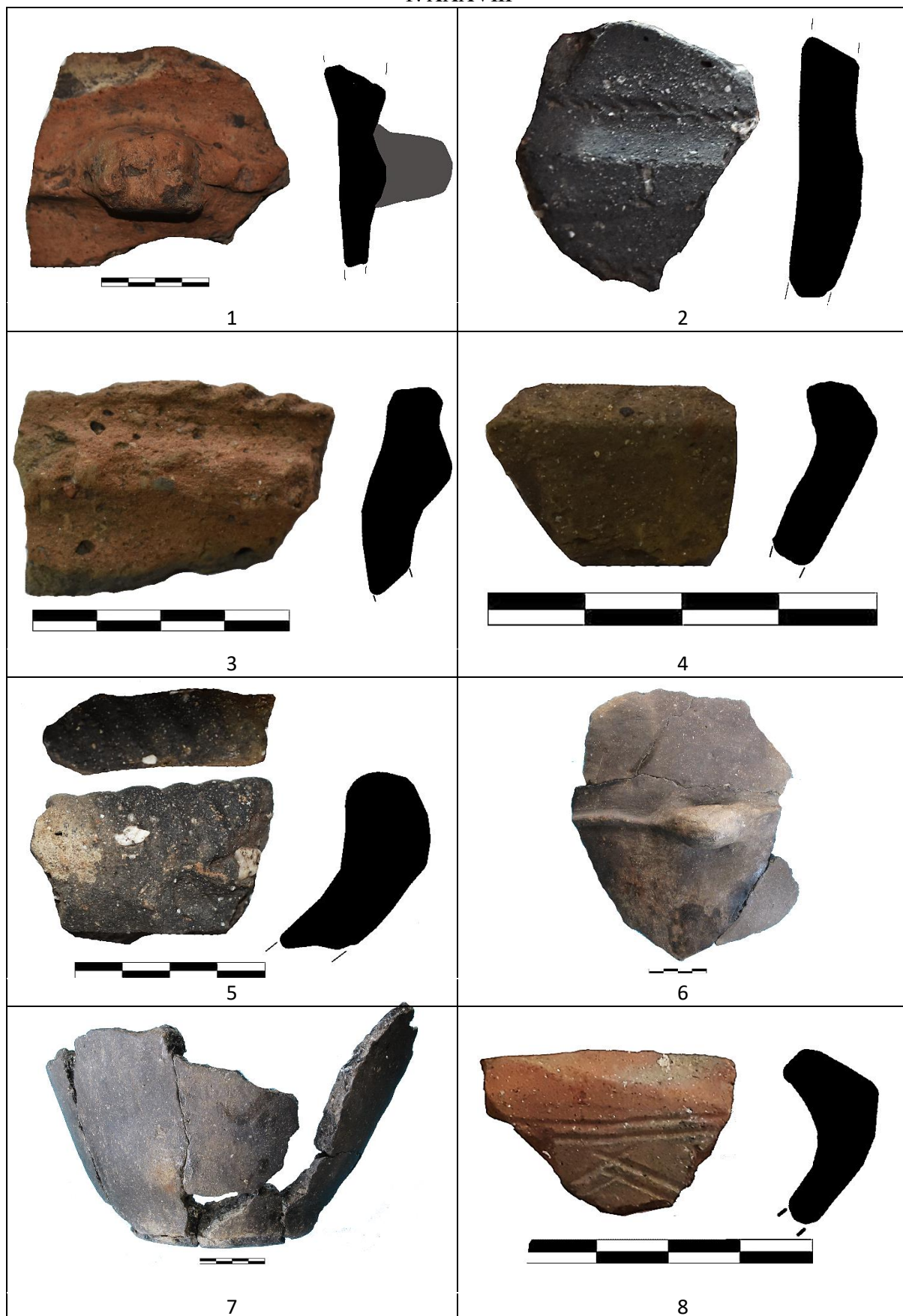
Т. XXXVI (1-6) Јовановац, Нови Брачин (НМН); (7-8) Стублина, Скорица (ЗМП)

Т. XXXVII

Т. XXXVII (1-6) Слатина-Турска чесма, Дреновац (ЗМП); (5-6) Старо село, Дреновац (ЗМП);
(8) Џивџан мала, Дреновац (ЗМП)

Т. XXXVIII

Т. XXXVIII (1-2) Ливаде, Дреновац (ЗНП); (3-5) Јошје-Поље, Сикирица (ЗМП);
 (6-7) Сикиричко гробље, Сикирица (ЗНП); (8) Ваде, Доње Видово (ЗМП)

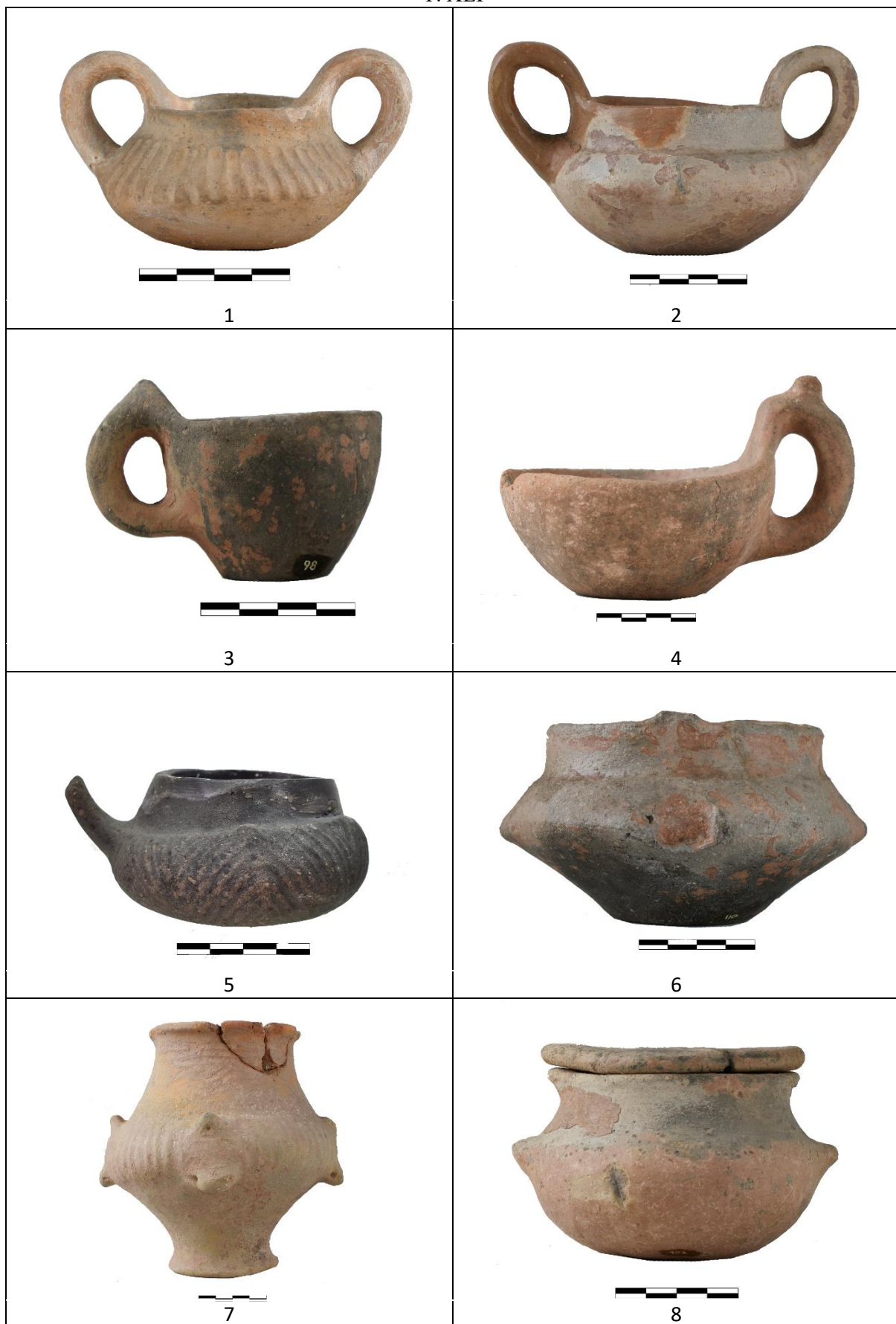
Т. XXXIX

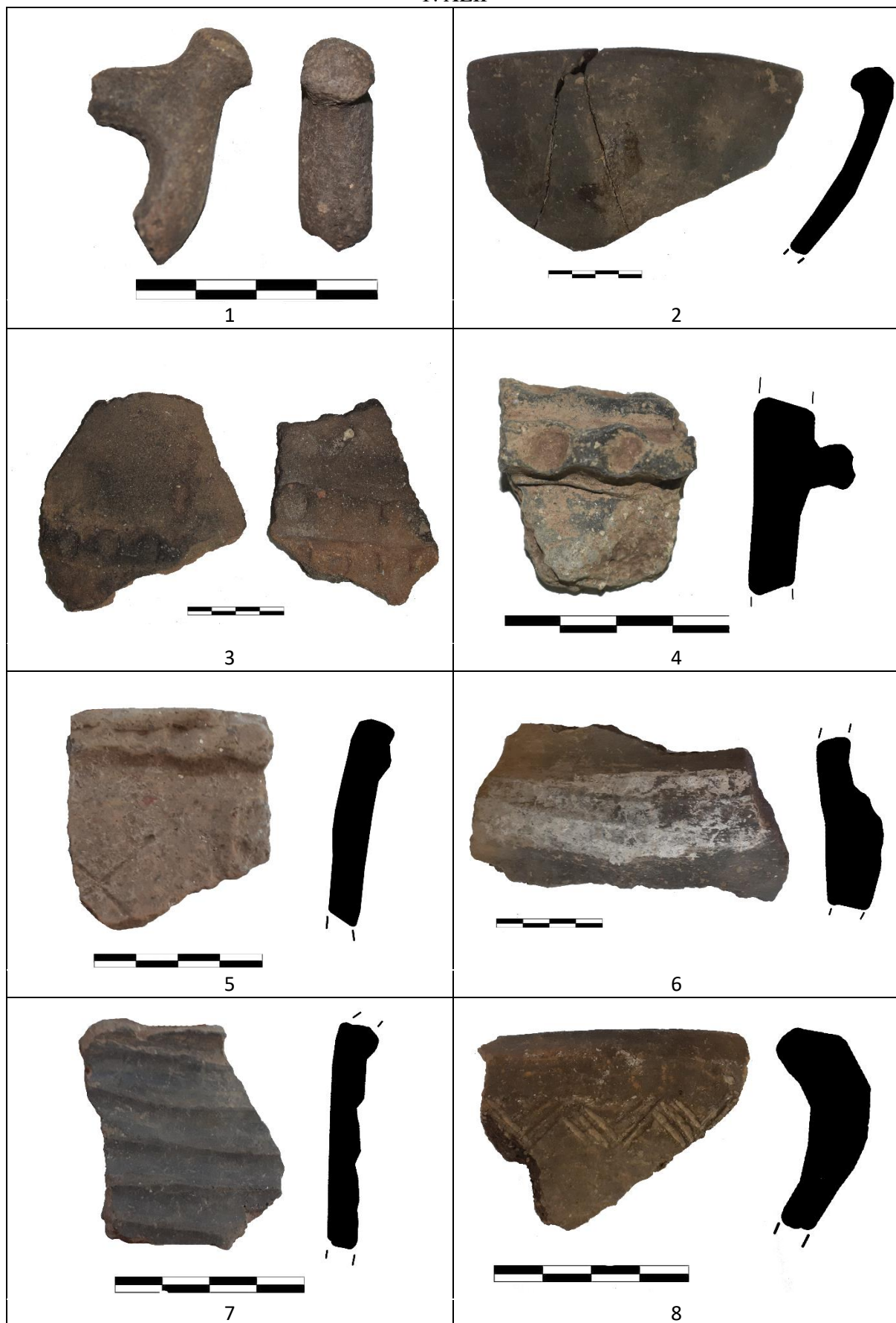
Т. XXXIX (1-4) Ливаде, Стрижа (ЗНП); (5-8) Кованлук, Стрижа (ЗМП)

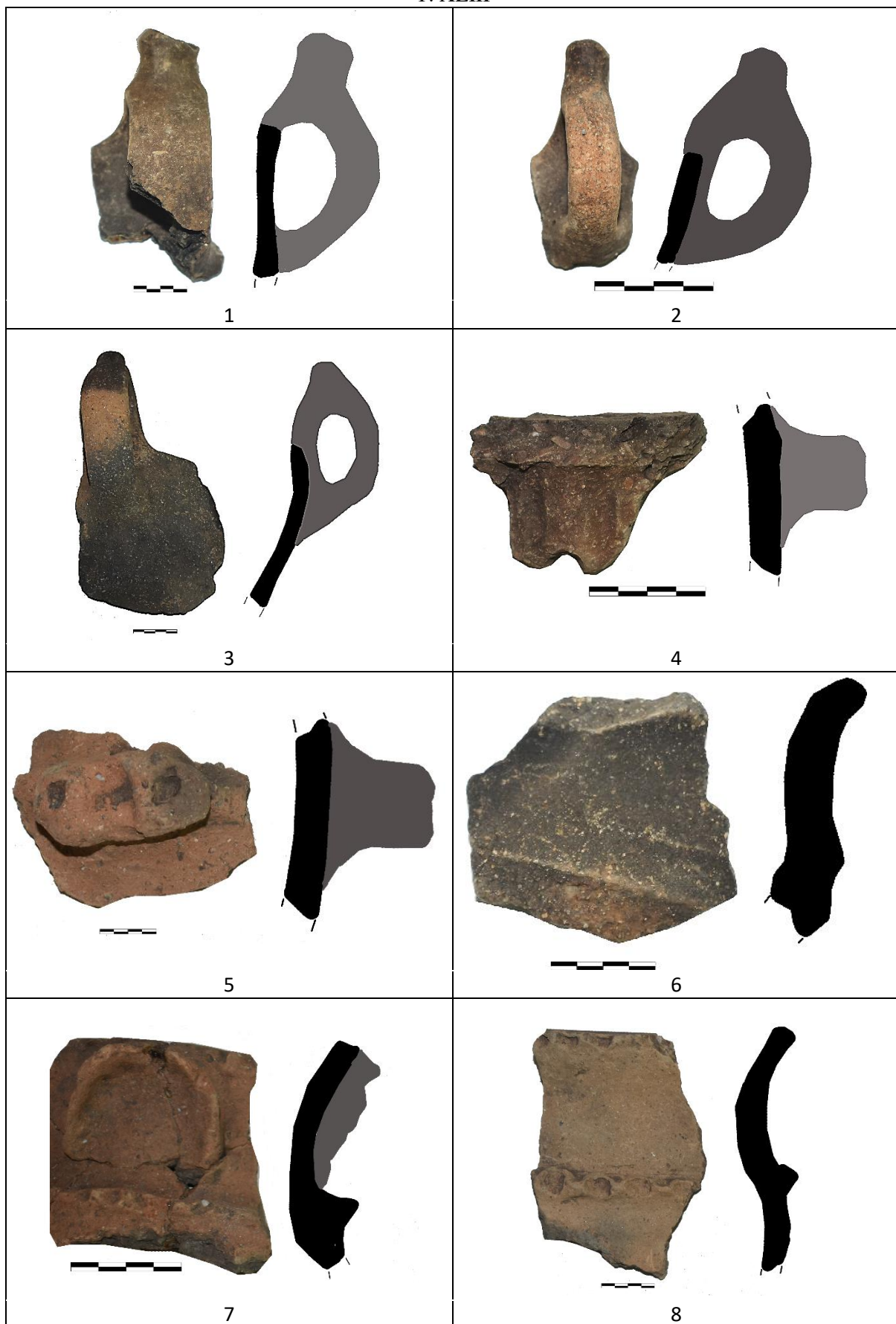
Т. XL (1) Кованлук, Стрижа (ЗНП); (2-5) Знојац, Данково (ЗМП); (6-8) Глождак, Параћин (ЗМП)

Т. XLI (1-8) Глождак, Параћин (ЗМП)

Т. XLII (1-8) Болница, Параћин (ЗМП)

Т. XLIII (1-8) Кнеселачка чесма, Параћин (ЗМП)

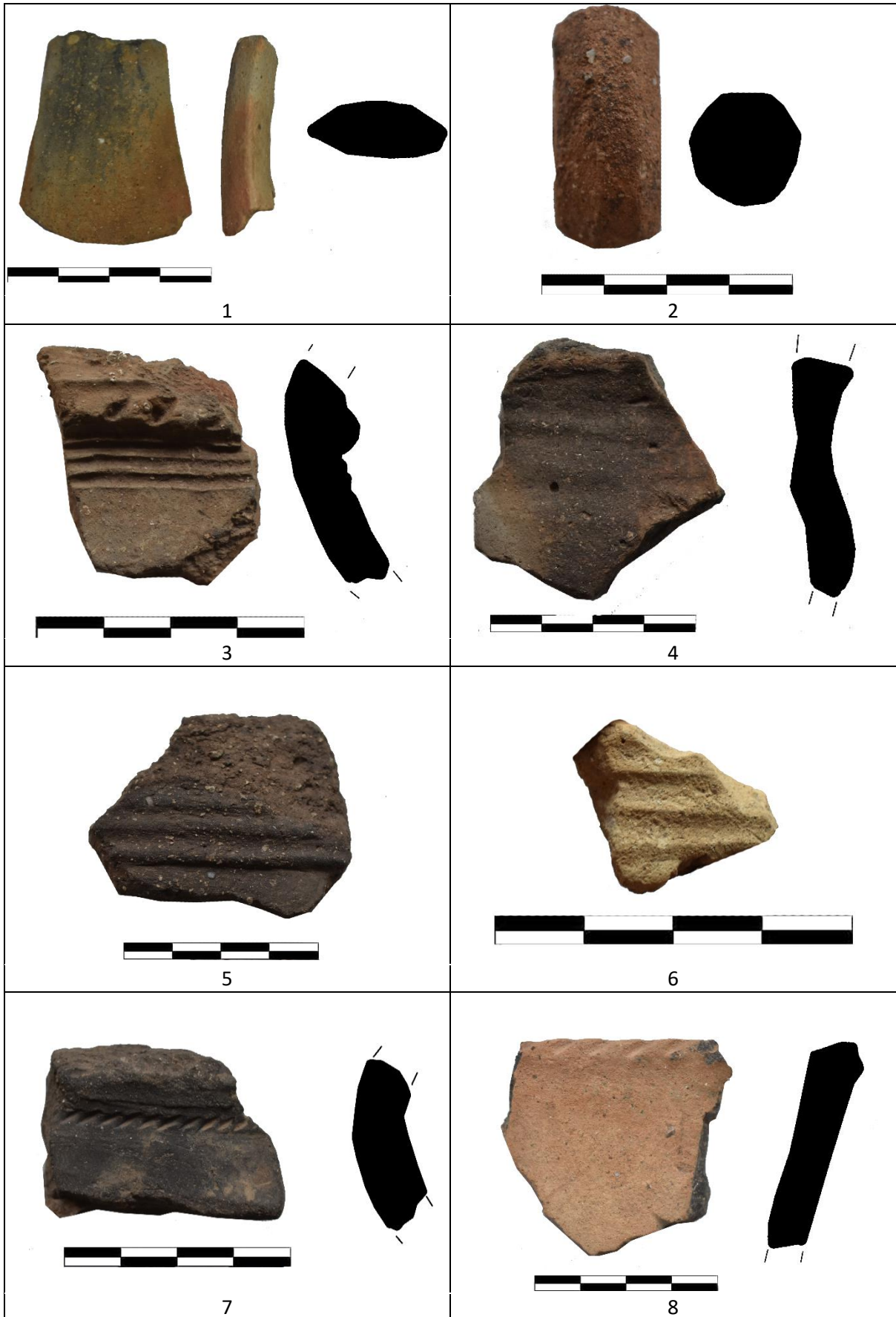
T. XLIV (1-8) Кнеселачка чесма, Параћин (ЗМП)

Т. XLV

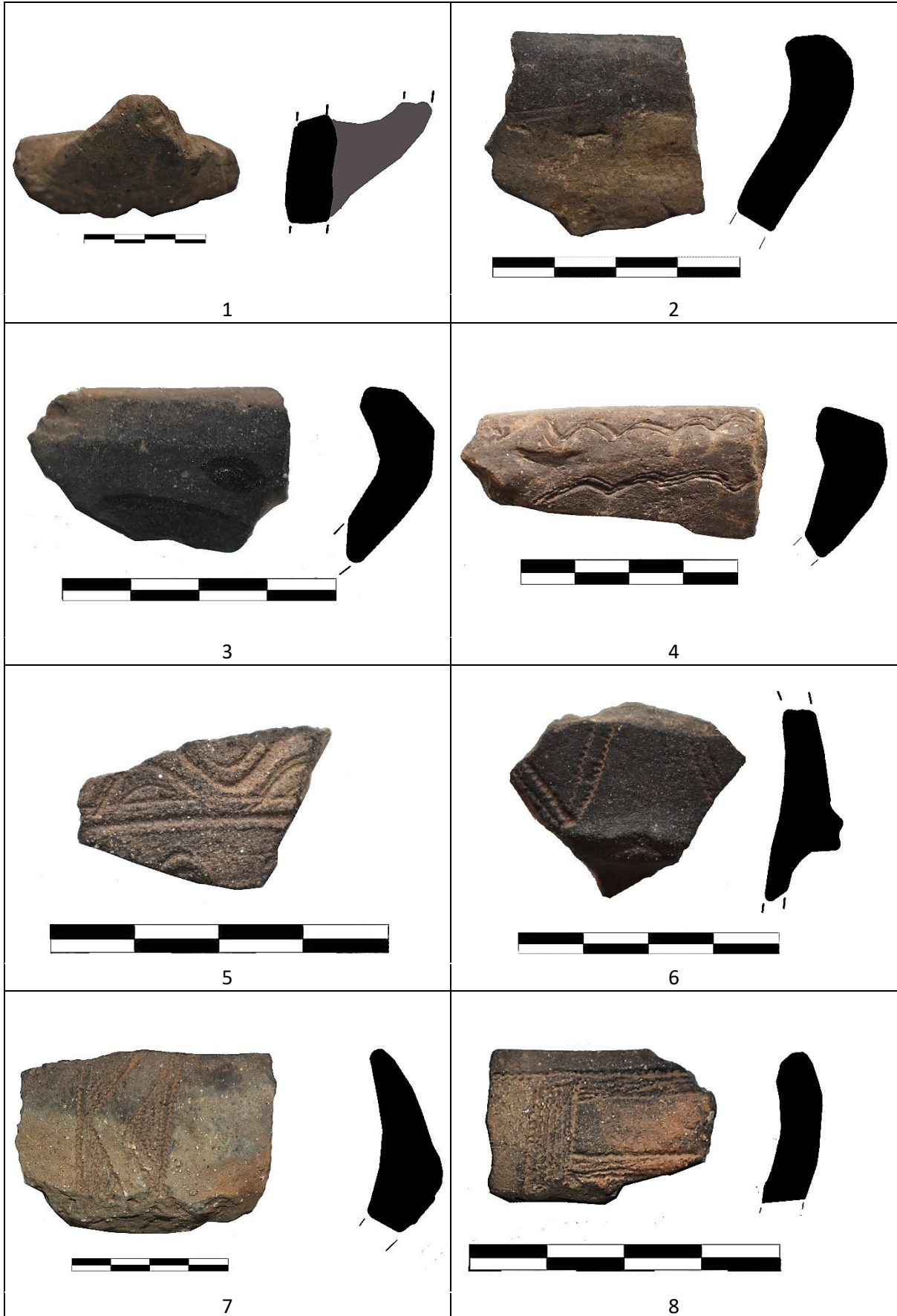
Т. XLV (1) Жабарско поље, Параћин (ЗМП); (2-8) Стара ложионица, Параћин (ЗМП)

T. XLVI

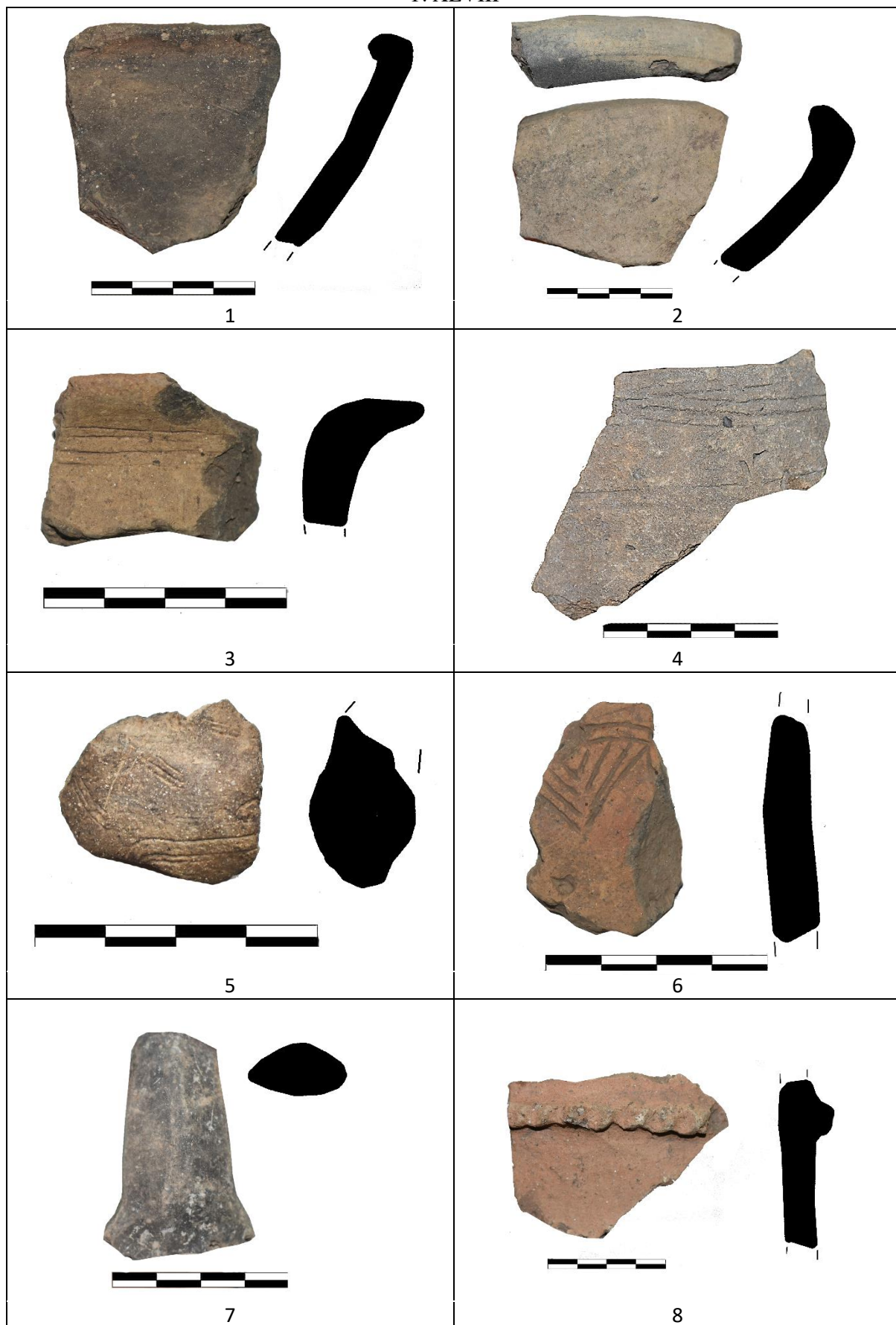
T. XLVI (1-8) Стара ложоница, Параћин (ЗМП)

Т. XLVII

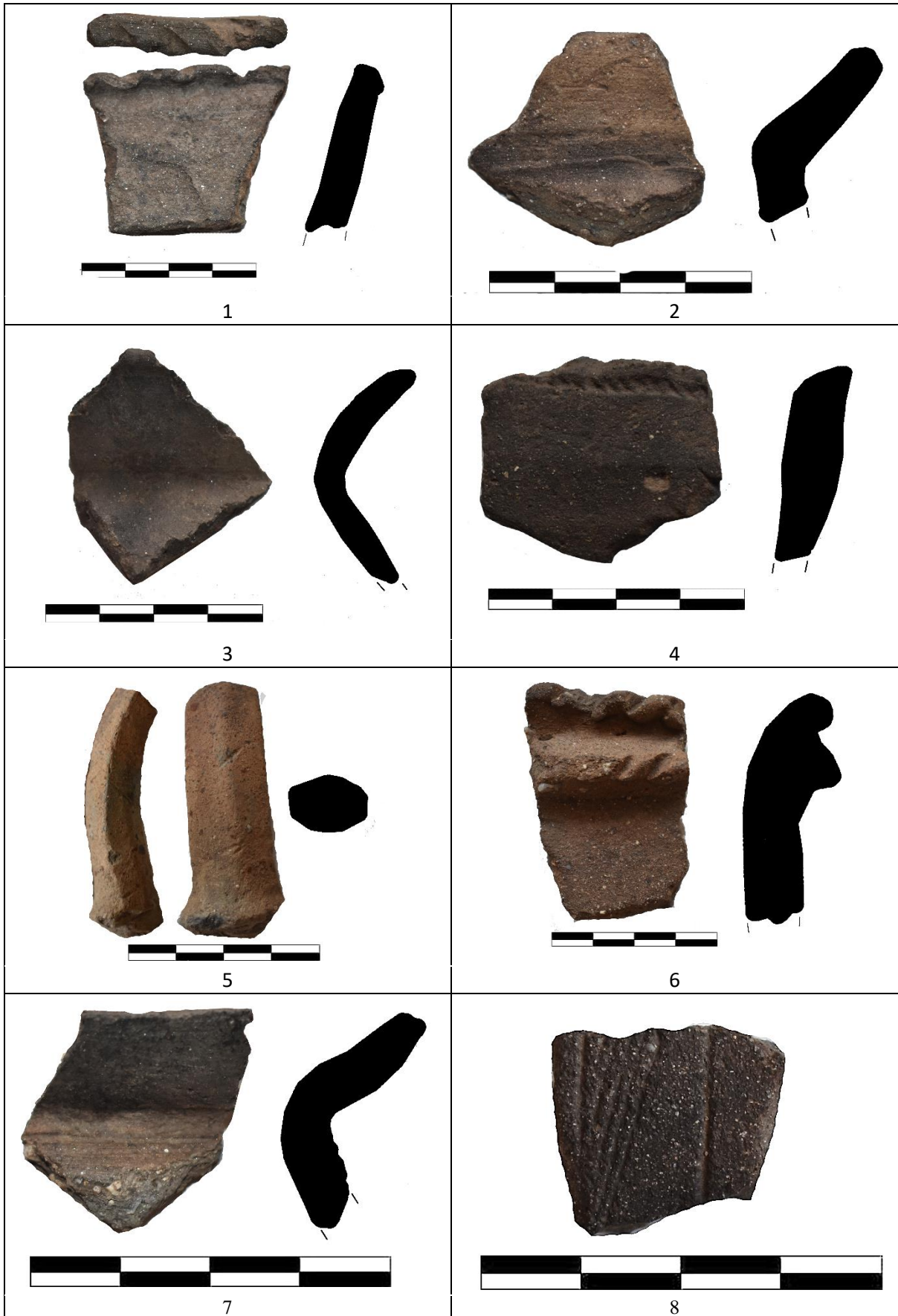

Т. XLVII (1-8) Горуње-Бунар 7, Параћин (ЗМП)

Т. XLVIII

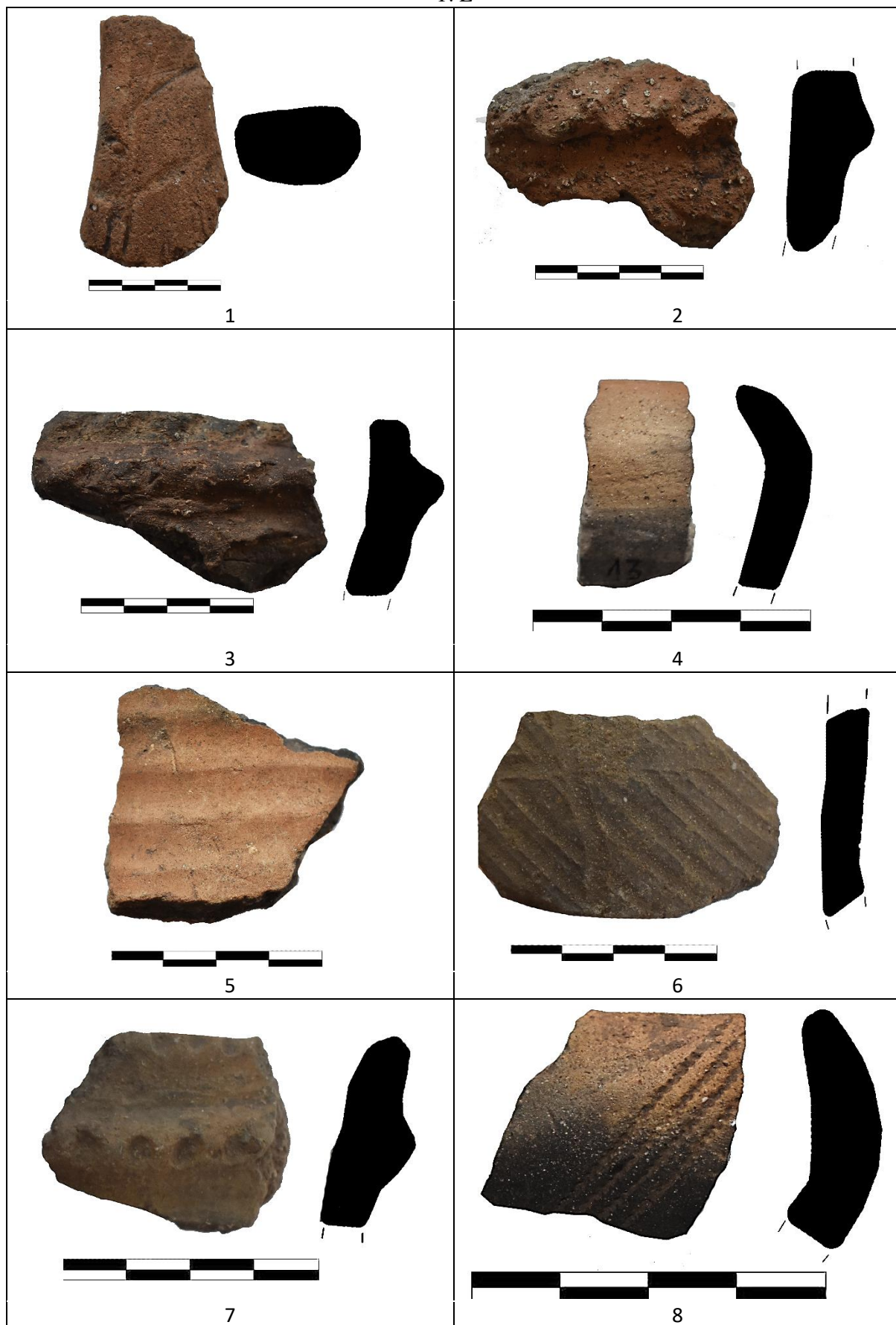

Т. XLVIII (1-8) Горунџар, Параћин (ЗМП)

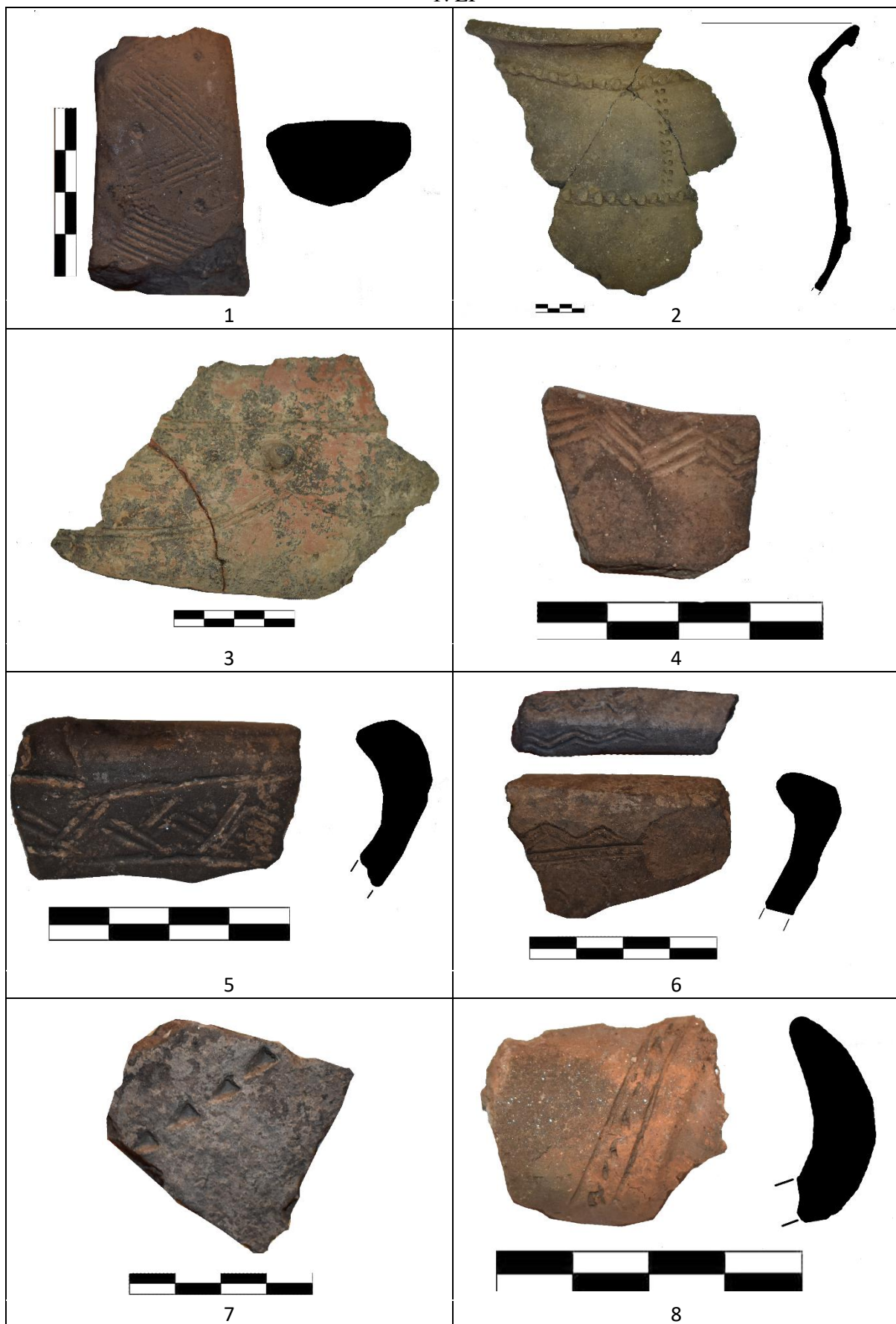

T. XLIX (1-4) Горуње-Колектор, Параћин (ЗМП); (5-8) Велике ливаде-Тераса, Параћин (ЗМП)

T. L

T. L (1-3) Велике ливаде-Бара, Параћин (ЗМП); (4-8) Змич, Параћин (ЗМП)

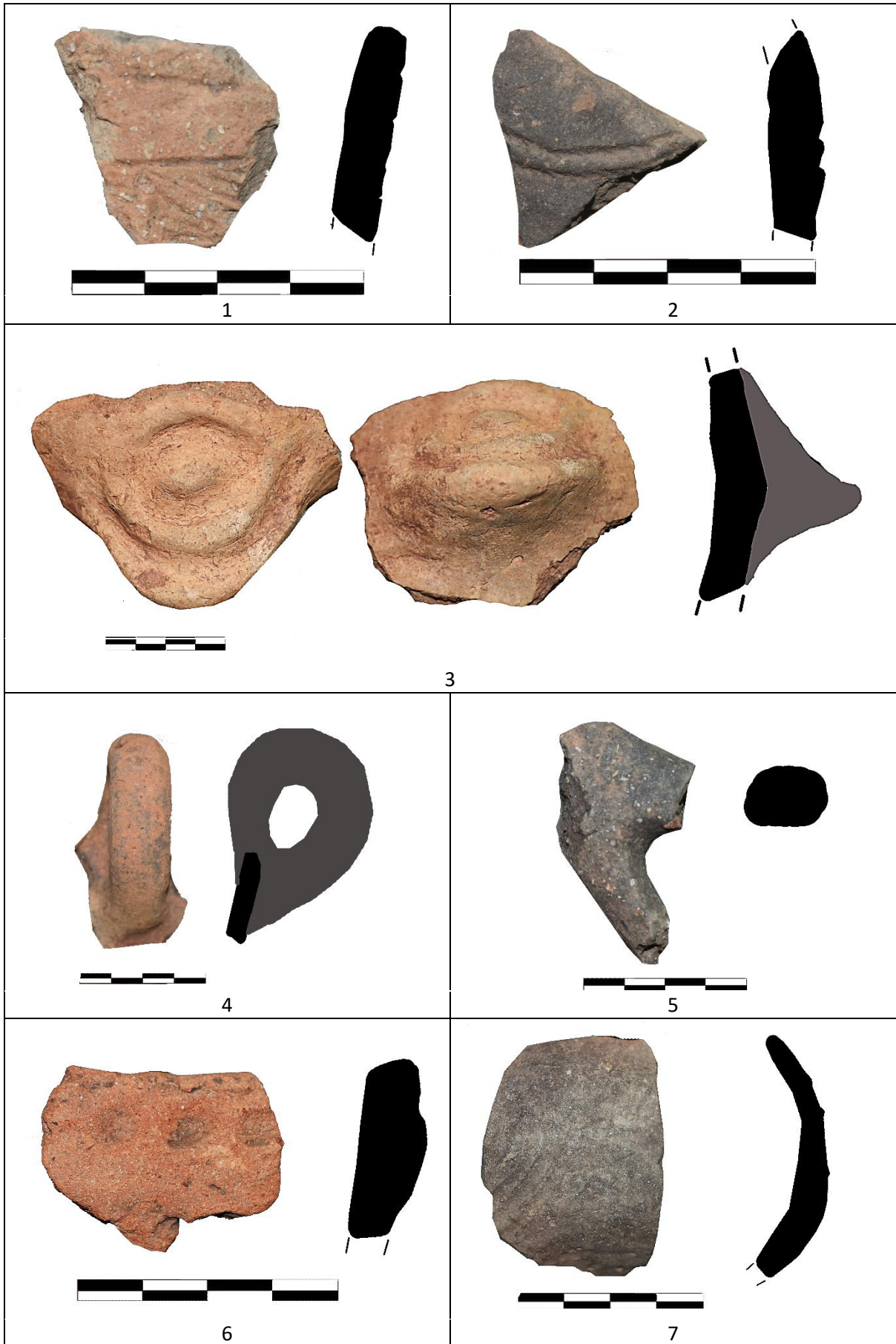
T. LI (1-8) Кафилерија, Ђуприја (МХМРЋ)

Т. ЛII

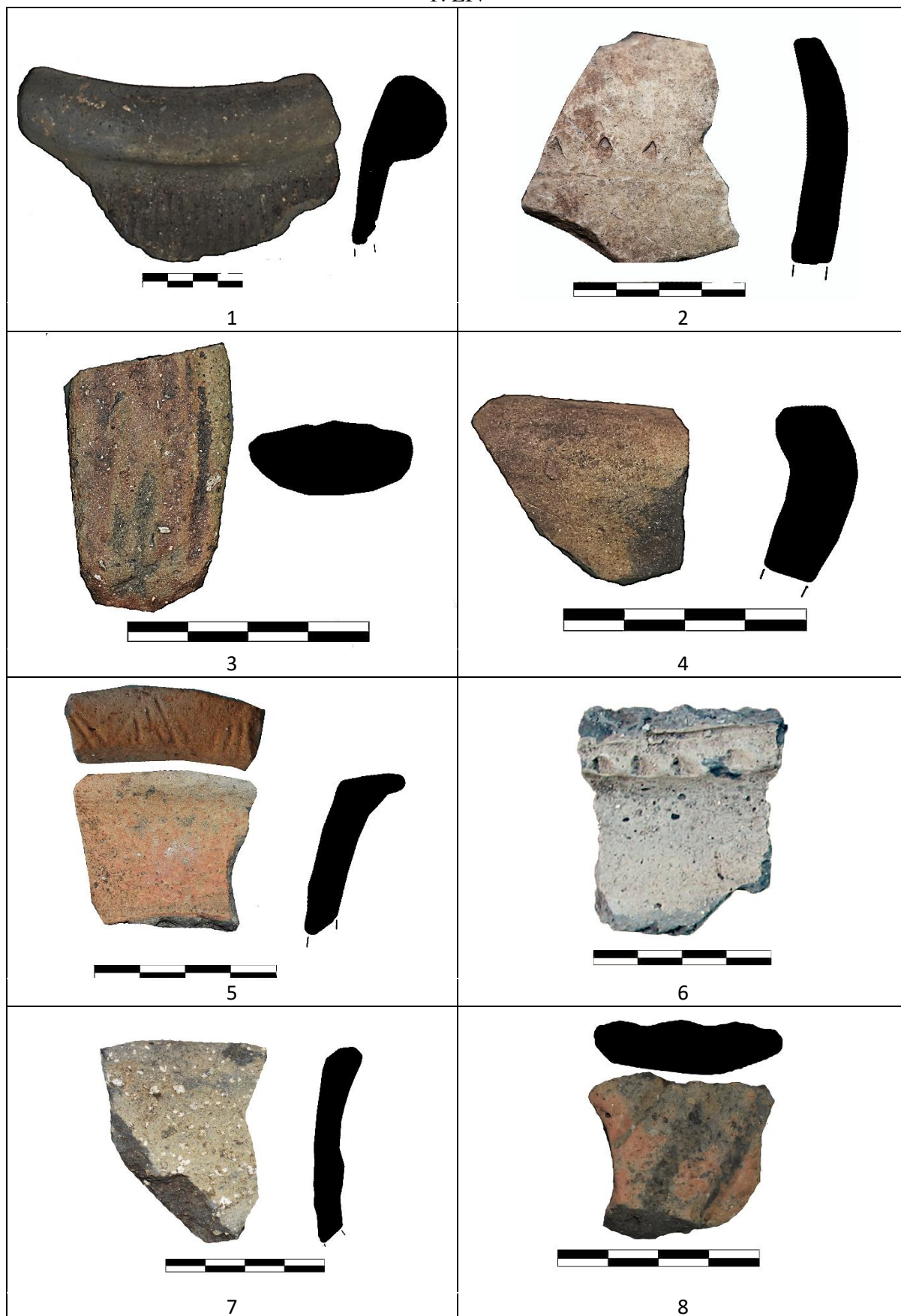
Т. ЛII (1-8) Кафилерија, Ђуприја (МХМРЋ)

T. LIII

T. LIII (1-2) Липовац, Плана (ЗМП); (3-7) Врело, Лешје (ЗМА)

T. LIV

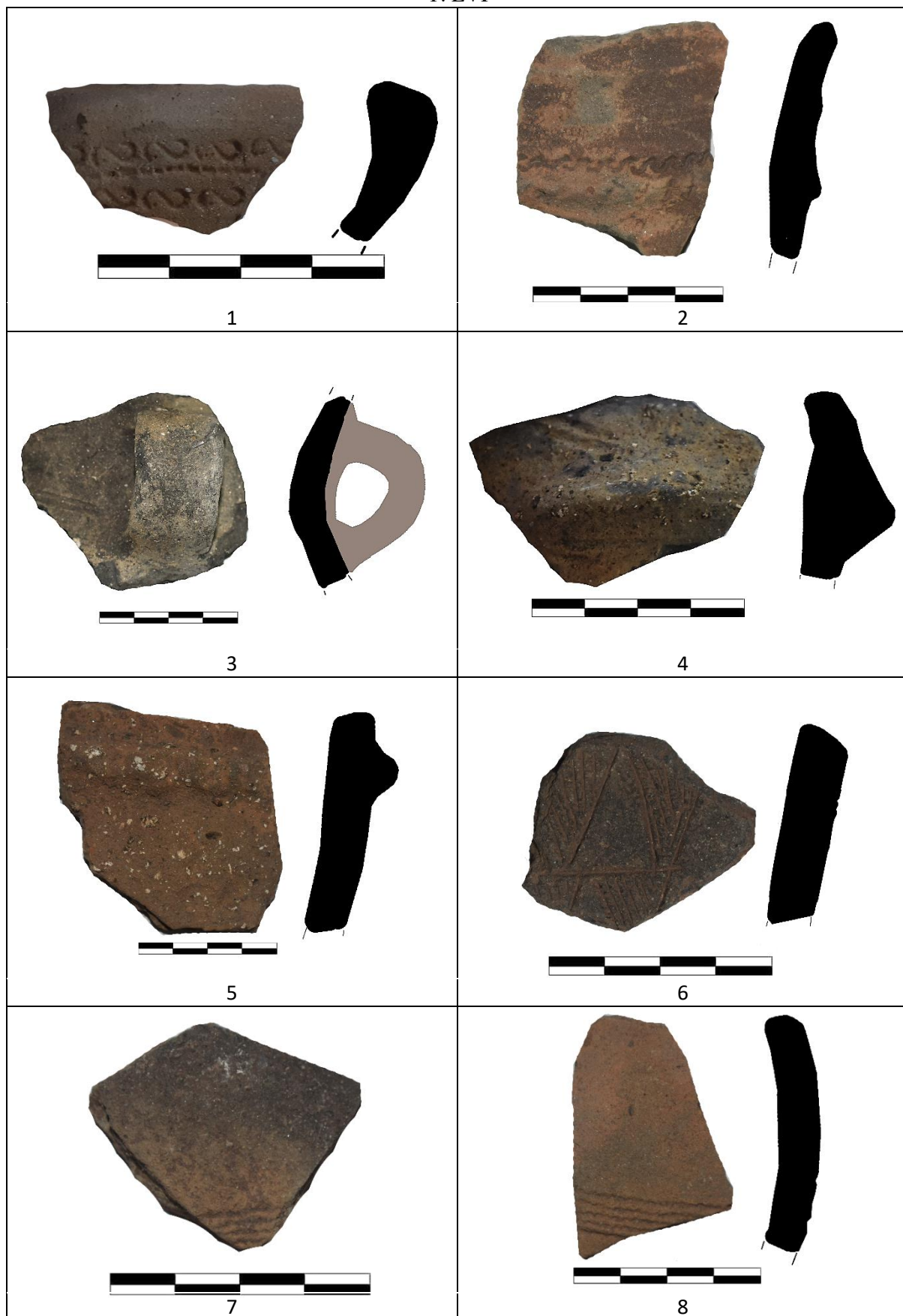

T. LIV (1) Ђурчар, Лешје (ЗМП); (2) Баба, Лешје (ЗМП); (3-4) Тршевине-Кулајна, Лешје (ЗМП); (5-6) Лаз, Мириловац (ЗМП); (7-8) Булине воде, Мириловац (ЗМП)

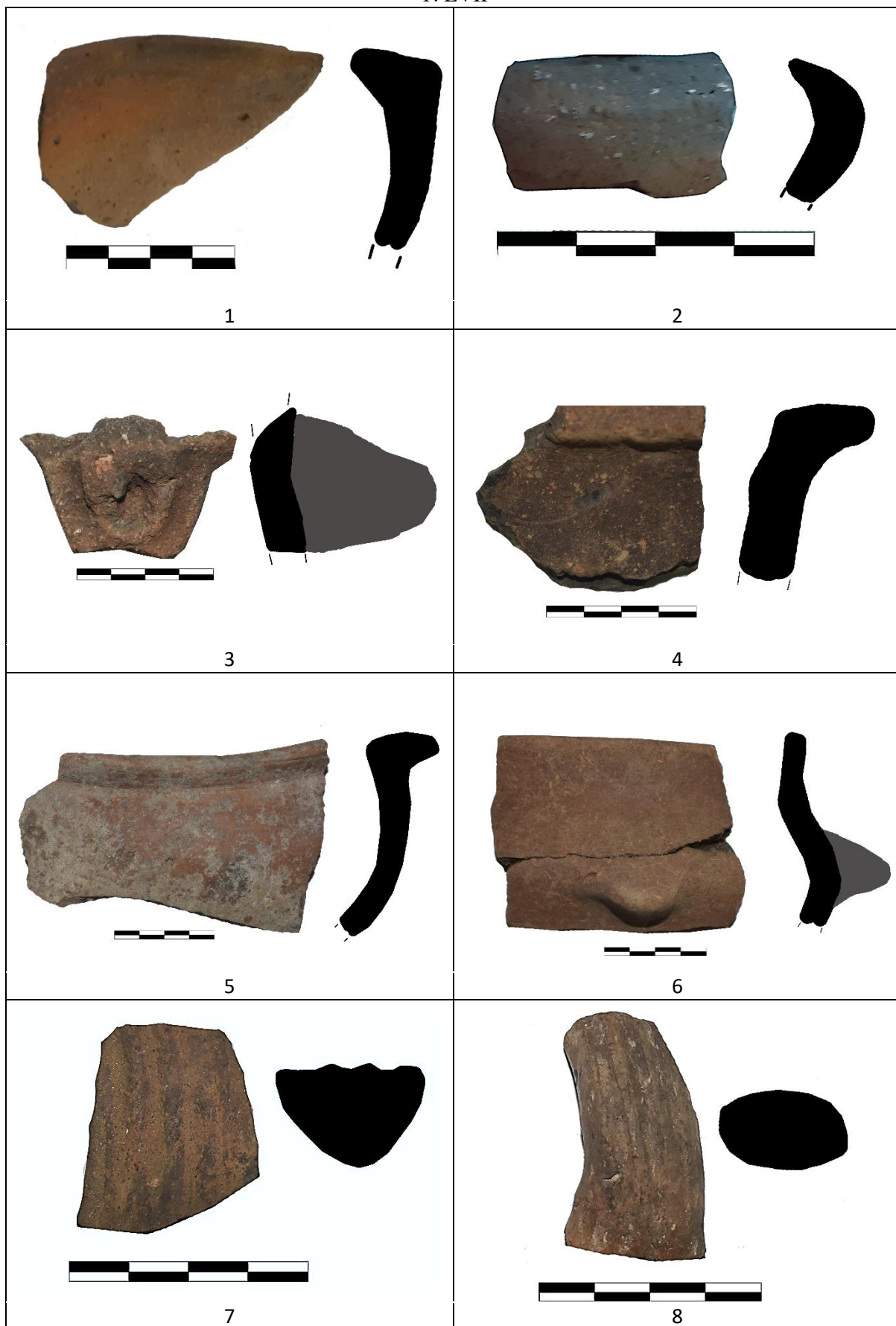
T. LV (1-4) Селиште, Лебина (ЗМП); (5-6) Кључ, Бошњане (ЗМП); (7-8) Бошњевачка чесма, Бош. (ЗМП)

T. LVI

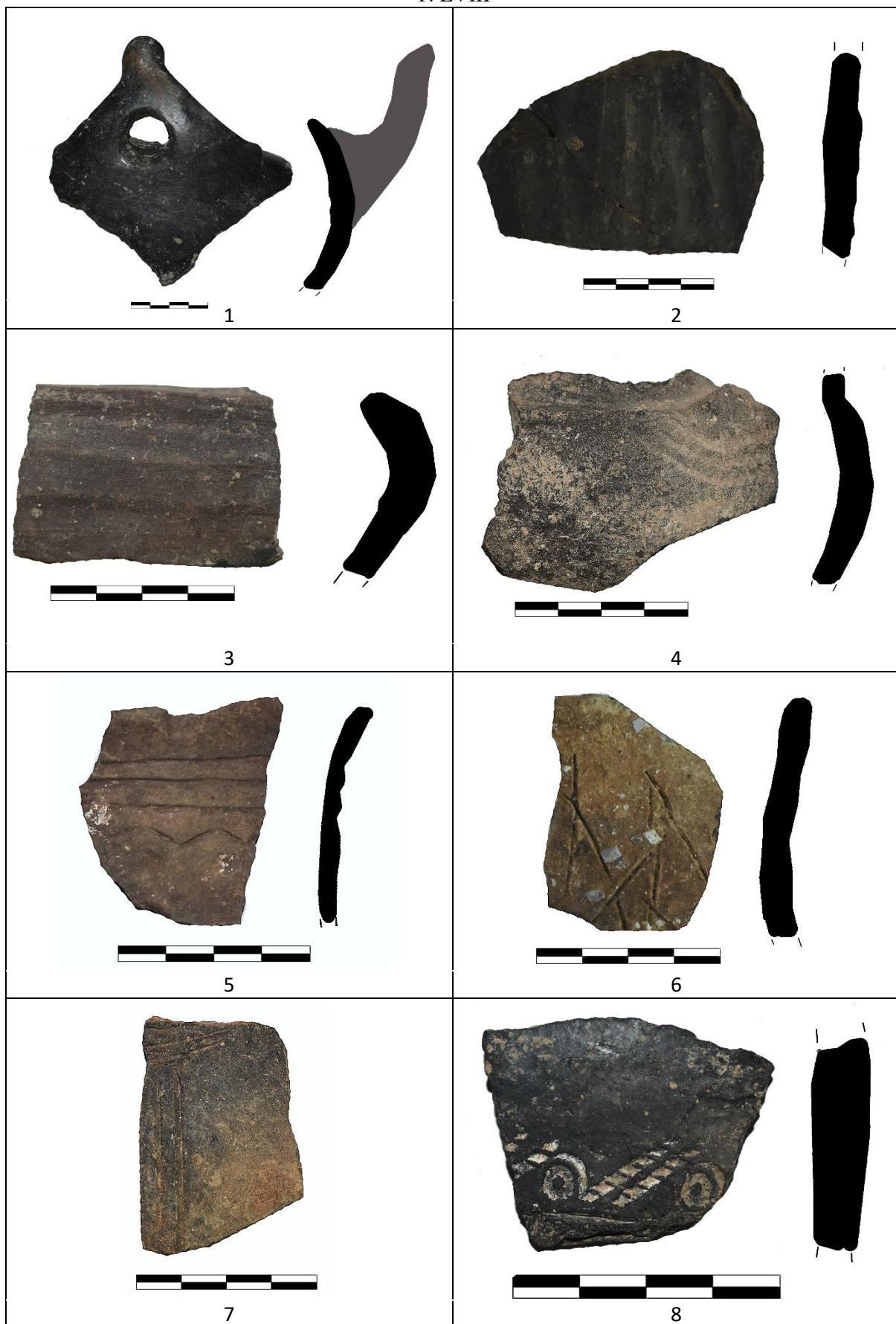
T. LVI (1-2) Бошњевачка чесма, Бошњане (ЗМП); (3-4) Дуго поље, Бошњане (ЗМП);
(7-8) Попљесак, Поповац (ЗМП)

T. LVII

T. LVII (1-2) Топлик, Поповац (ЗМП); (3-8) Петрус, Поповац (ЗМП)

T. LVIII

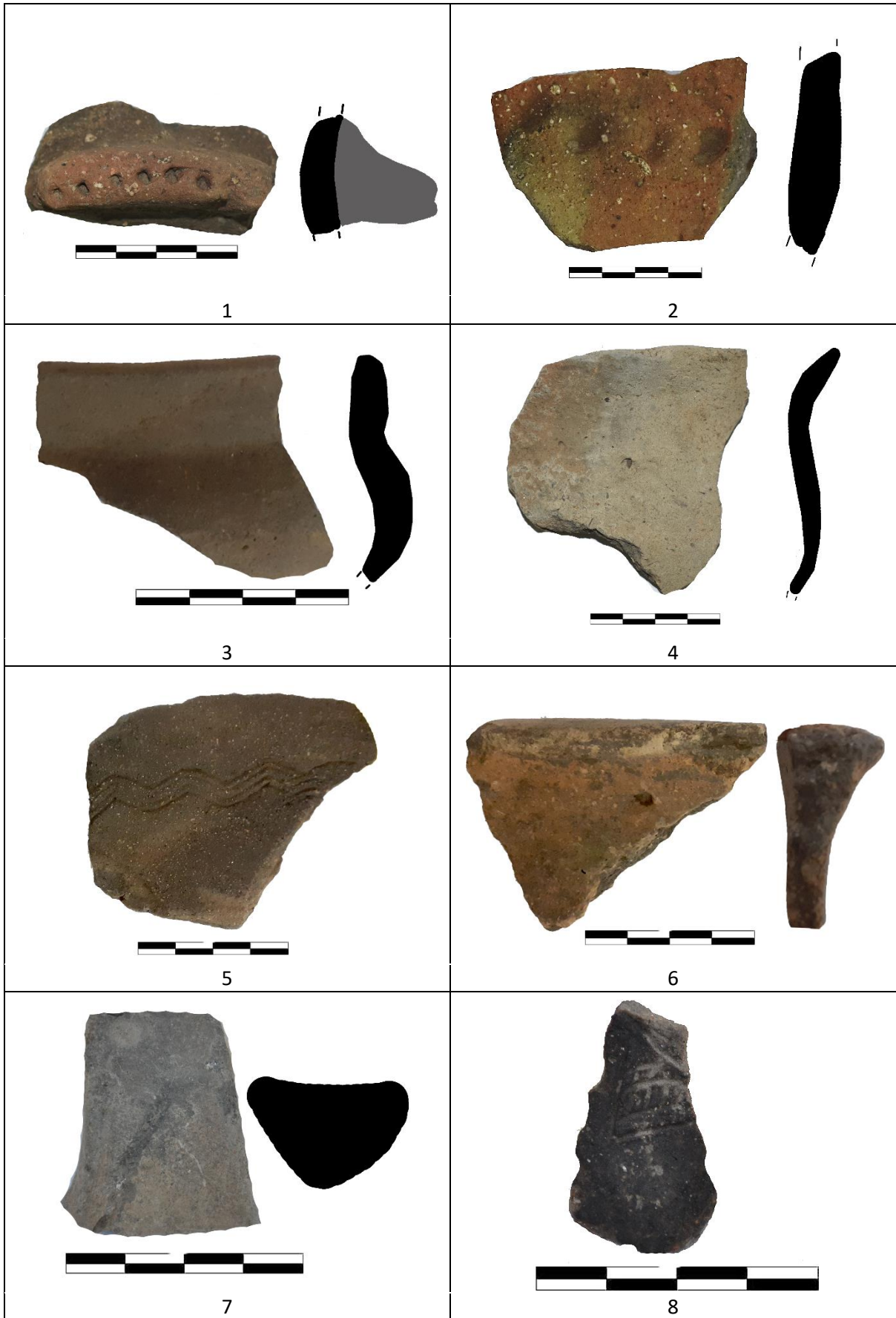

T. LVIII (1-8) Петрус, Поповац (ЗМП)

T. LIX

T. LIX (1-8) Петрус, Поповац (ЗМП)

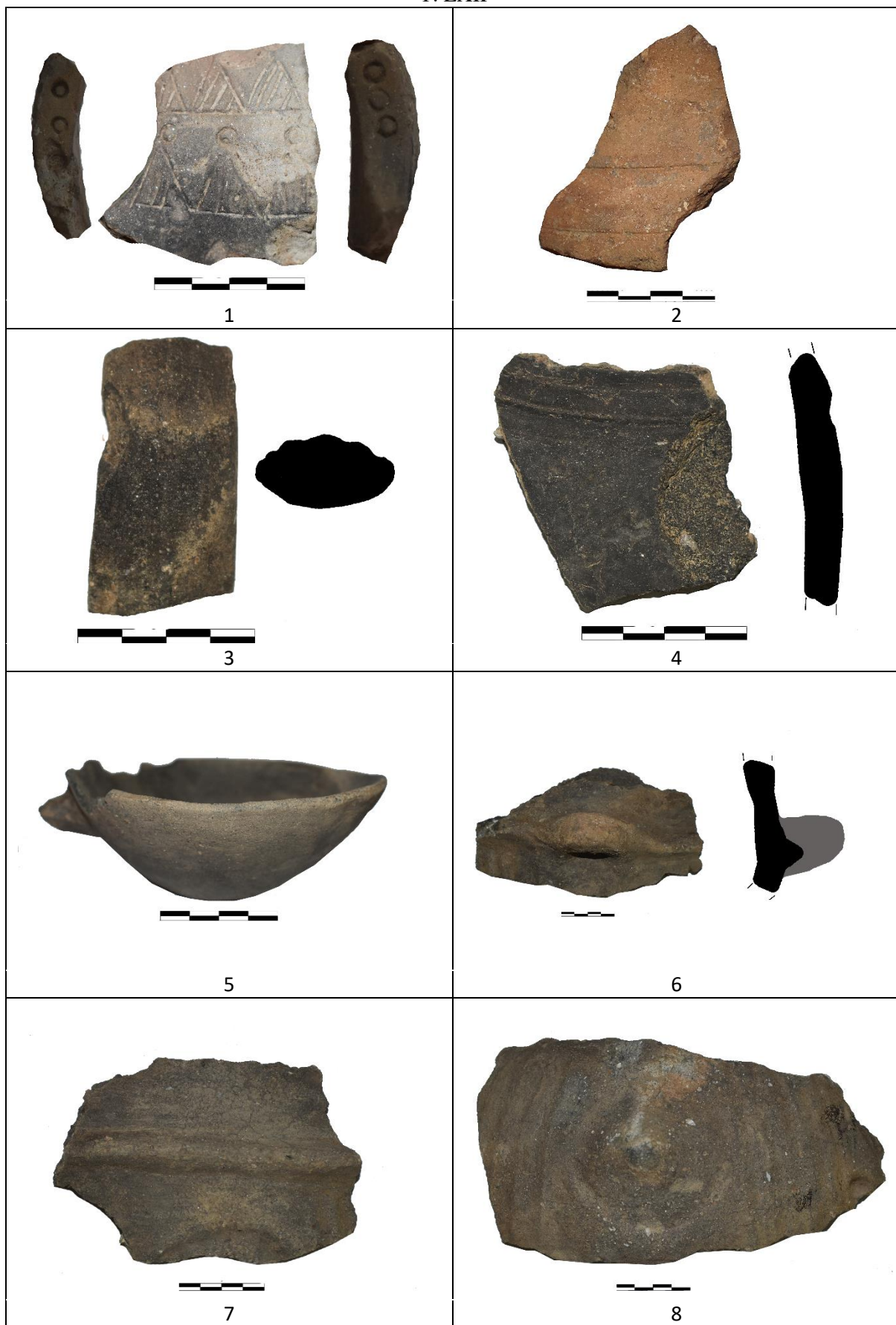

T. LX (1-4) Крш, Забрега (ЗМП); (5-6) Рупчине, Г. Мутница (ЗМП); (7-8), Сланиште, Г. Мутница (ЗМП)

T. LXI

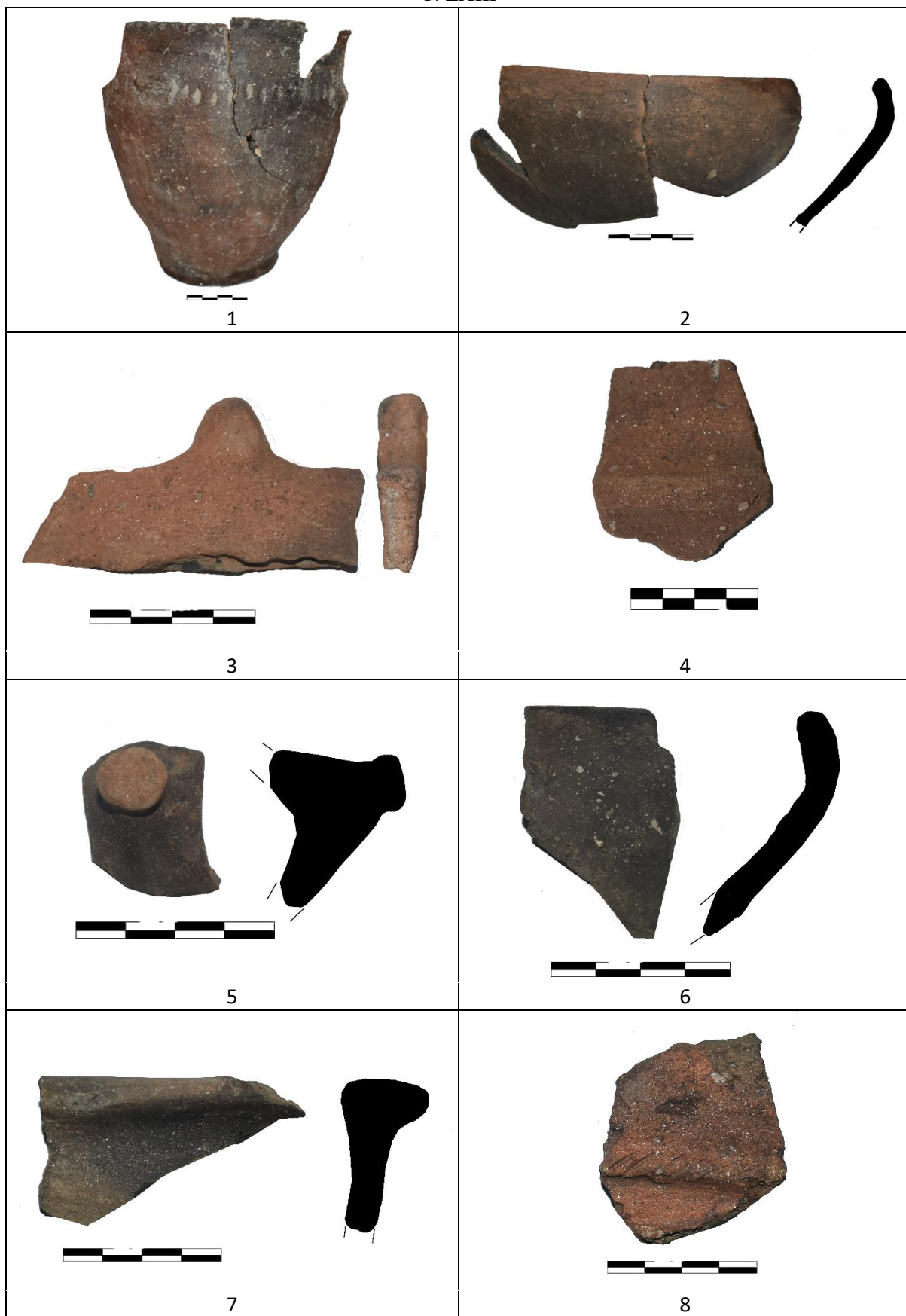

T. LXI (1) Варваринска тераса, Варварин (НМК); (2) исто (ЗМЈ);
 (3-8) Црква Св. Илије, Обреж (Стојић, Чађеновић 2006: кат. 1-2, 5-6, 7-8)

T. LXII 1-2 Ан, Својново (3-4) Ливаде-Ограђе, Својново (ЗМП); 5-8 Рашевачки луг, Поточац (ЗМП)

T. LXIII

T. LXIII. 1-4. Рашевица, Рашевица (ЗМП); 5-8. Валогe, Трешњевица (ЗМП)

20. БИБЛИОГРАФИЈА

Agoramoorthy, G. 2015. *Sacred rivers: their spiritual significance in Hindu religion.* Journal of Religion and Health 54(3): 1080–1090.

Агрикола, Г. 2007. *О рударству и металургији у XII поглавља* (Наслов оригинала: Agricola G. 1556. De Re Metallica Libri XII, Basel), превод приредили: Петковић, З. Ђалић, Н. & Миловановић, Д. Београд: Југословенска инжењерска академија.

Adams, R.M. 1981. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates.* Chicago: University of Chicago Press.

Ailincai, S. C. 2011. *Ceramica culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea.* Peuce IX: 55–178.

Ајдић, Р. 1983. Најстарија прошлост Ниша, у: Д. Милић (ур.), *Историја Ниша I* (стр. 33–50). Ниш: ИРО Градина.

Allentoft, M. E. Sikora, M. Sjögren, K.-G. Rasmussen, S. Stenderup, J. Damgaard, P. B. Schroeder, H. Ahlström, T. Vinner, L. Malaspinas, A.-S. Margaryan, A. Higham, T. Chivall, D. Lynnerup, N. Harvig, L. Baron, J. Della Casa, P. Dabrowski, P. Duffy, P. R. Ebel, A. V. Epimakhov, A. Frei, K. Furmanek, M. Gralak, T. Gromov, A. Gronkiewicz, S. Grupe, G. Hajdu, T. Jarysz, R. Khartanovich, V. Khokhlov, A. Kiss, V. Kolár, J. Kriiska, A. Lasak, I. Longhi, C. McGlynn, G. Merevicius, A. Pospieszny, L. Price, T. D. Saag, L. Sablin, M. Shishlina, N. Smrčka, V. Soenov, V. I. Szeverényi, V. Tóth, G. Trifanova, S. V. Varul, L. Vicze, M. Yepiskoposyan, L. Zhitenev, V. Orlando, L. SicheritzPontén, T. Brunak, S. Nielsen, R. Kristiansen, K. & Willerslev, E. 2015. *Population Genomics of Bronze Age Eurasia.* Nature 522: 167–172.

Allison, P. M. 1999. Introduction, in: P. M. Allison (ed.), *The Archaeology of Household Activities* (pp 1–18). New York–London: Routledge.

Амедоски, Д. & Гарић Петровић, Г. 2013. *Власи нахије Петруш у попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године.* Мешовита грађа, књ. XXXIII: 113–141.

Amedoski, D. & Petrović, V. 2018. *Mining in Dubočica in the 16th century.* Teme, Vol. XLII, No 4: 1125-1140.

Amesbury, M.J. Charman, D.J. Fyfe, R.M. Langdon, P.G. & West, S. 2007. *Bronze Age upland settlement decline in south west England: testing the climate change hypothesis.* Journal of Archaeological Science 35 (1): 87-98.

Andronikos, M. 1969. *Vergina: To nekrotapheion ton tymbon.* Athens.

Антонијевић, Д. 1971. *Алексиначко Поморавље.* Београд: Српска академија наука и уметности.

Антонијевић, Д. 1982. *Обичаји и обреди балканских сточара.* Београд: Српска академија наука и уметности.

Antonović, G. & Mrvić, V. 2008. *Zemljišta sliva Nišave.* Београд: Institut za zemljište.

Antonović, G. M. Mrvić, V. V. Saljnikov, E. Perovic, V. Kostić-Kravljanac, L. Nikoloski, M. & Jaramaz, D. 2010. *Pedološko kartiranje i klasifikacija zemljišta Srbije.* Zemljište i biljka, 59(3): 139-157.

- Антула, Д. 1900.** *Преглед рудишта у краљевини Србији*. Београд: Државна штампарија краљевине Србије.
- Антуновић Коблишка, М. 1982.** *За правилно тумачење значења и порекла неких старих рударских и топониичарских назива*. Ономатолошки прилози III: 169–185.
- Ardeljan, A. 2003.** *Enciklopedija ribolova na rekama i jezerima*. Београд: Narodna knjiga.
- Armbruster, B. Jockenhövel, A. Kapuran, A. & Ramadanski, R. 2019.** *The moulds from Velebit and European Bronze Age metal anvils*. *Старинар* (н.с.) LXIX: 139–182.
- Arnold, B. 1995.** *The Material Culture of Social Structure: Rank and Status in Early Iron Age Europe*. In: B. Arnold and D. Blair Gibson (eds.), *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe* (pp 43–52). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ashkenazi, H. 2020.** *Sometimes Defence is Just an Excuse: Fortification Walls of the Southern Levantine Early Bronze Age*. *Cambridge Archaeological Journal*, 30(1): 45-67.
- Athanassakis, A. 1992.** *Cattle and Honour in Homer and Hesiod*. *Ramus*, 21(2), 156-186.
- Babović, M. Roglić, Č. Avramović, V. & Marić, S. 1977.** *Tumač za list Trgovište, K 34-57*. Београд: Savezni geološki zavod.
- Baker, R.S. 1997.** *History and periodization*. *Clio* 26 (2): 135–141.
- Бан, М. 1970.** *Насеља у Југославији и њихов развој у периоду 1948–1961*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Bandić, D. 1980.** *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Београд: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Bankoff, A. & Greenfield, H. 1984.** *Decision-making and culture change in Yugoslav Bronze Age*. *Balkanica* 15: 7-31.
- Bankoff, A. & Palavestra, A. 1986.** *Prehistoric settlements in the Ribarska Reka microregion near Kruševac*. *Balkanica* XVI/XVII: 17–42.
- Barnard, H. Dooley, A. N. Areshian, G. Gasparyan, B. & Faull, K. F. 2011.** *Chemical evidence for wine production around 4000 bce in the late chalcolithic near Eastern Highlands*. *Journal of Archaeological Science* Vol. 38, Iss. 5: 977–984.
- Bartelheim, M. 2007.** *Die Rolle der Metallurgie in vorgeschichtlichen Gesellschaften*. *Forschungen zur Archäometrie und Altertumswissenschaft, Band 2*. Rahden-Westfalen: VML, Leidorf.
- Bartoněk, A. 2003.** *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg, Universitätsverlag Winter.
- Bartosiewicz, L. 2013.** *Animals in the Bronze Age*, in: H. Fokkens and A. Harding (Eds.), *The Oxford handbook of the European Bronze Age* (pp. 328-347). Oxford: University Press.
- Basarin, B. Vandenberghe, D. Markovic, S. Catto, N. Hambach, U. Vasiliniuc, S. Derese, C. Rončević, S. Vasiljevic, Dj. & Rajic, Lj. 2011.** *The Belotinac section (Southern Serbia) at the southern limit of the European loess belt: Initial results*. *Quaternary International* 240 (1): 128–138.
- Basler, Đ. 1954.** *Prehistorijske gradine i njihova zaštita*. *Naše starine*, 2: 87-98.

Basler, D. 1979. Život i kultura paleolitskog i mezolitskog čovjeka na tlu jugoslavenskih zemalja, u: A. Benac (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, I (str. 103-114). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Bahn, P. 2000. *Archaeology: A Very Short Introduction*. Oxford: University Press.

Bevan, A. 2003. *The rural landscape of Neopalatial Kythera: a GIS perspective*. *Journal of Mediterranean Archaeology* 15: 217-256.

Bevan, A. & Conolly, J. 2006. Multiscalar approaches to settlement pattern analysis. In: G. Lock, B. Molyneaux, B. L. (eds.), *Confronting Scale in Archaeology: Issues of Theory and Practice* (pp 217–234). New York: Springer.

Bell, F. G. 2007. *Engineering geology* (2nd ed.). Elsevier: Butterworth-Heinemann.

Bellintani, P. & Saracino, M. 2015. Rivers, Human Occupation and Exchanges Around the Late Bronze Age Settlement of Frattesina (ne Italy), in: A. Vianello (ed.) *Rivers in Prehistory* (pp 77-88). Oxford: Archaeopress.

Benac, A. 1967. *Problemi periodizacije u praistoriji*, u: N. Tasić (ur.), Materijali IV: VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg–Novi 1966, (str. 117–138). Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije - Titograd: Zavičajni muzej Titograd.

Benac, A. 1986. Utvrđena praistorijska naselja u zapadnom delu Jugoslavije, u: P. Medović (ur.) *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Referati sa XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9-12. oktobar 1984. (str. 22–37), Materijali XXII. Novi Sad: Saveza arheoloških društava Jugoslavije.

Benac, A. 1987. O etničkim zajednicama starijeg žeqeznog doba u Jugoslaviji, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, (str. 737-802). Sarajevo: ANU BiH, Centar za balkanološka istraživanja.

Berger, D. Soles, J. S. Giunlia-Mair, A. R. Brüggmann, G. Galili, E. Lockhoff, N. & Pernicka, E. 2019. *Isotope systematics and chemical composition of tin ingots from Mochlos (Crete) and other Late Bronze Age sites in the eastern Mediterranean Sea: An ultimate key to tin provenance?* *PLoS One*, 14(6): 1-46.

Beresford, M. W. 1954. *The Lost Villages of England*. London: Lutterworth Press.

Берџић, Н. 2001. Средњевековна некропола на локалитету Конопљара. У: Н. Тасић, Е. Радуловић (ур.), *Археолошка налазишта Крушеваца и околине* (стр. 81–107). Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Bernhardt, C.E. Horton, B.P. & Stanley J.D. 2012. *Nile Delta vegetation response to Holocene climate variability*. *Geology* 40(7): 615–8

Beron, P. Daaliev, T. & Jalov, A. 2006. *Caves and speleology in Bulgaria*. Pensoft Publishers, Bulgarian Federation of Speleology and National Museum of Natural History, Sofia.

Betancourt, P. 1976. *The end of the Greek Bronze Age*. *Antiquity*, 50(197): 40-47.

Becker, C. 1998. Möglichkeiten und Grenzen von Tierknochenanalysen am Beispiel der Funde aus Feudvar, in: B. Hänsel & P. Medovic 1998. *Feudvar: Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß* (pp. 321-332). Prähistorische archäologie in Südosteuropa, band 14. Kiel: Oetker-Voges.

- Billamboz, A. 2009.** Jahrringuntersuchungen in der Siedlung Forschner und weiteren bronze- und eisenzeitlichen Feuchtbodensiedlungen Südwestdeutschlands. Aussagen der angewandten Dendrochronologie in der Feucht-bodenarchäologie, In: Billamboz, A. Königer, J. Schlichtherle, H. & Torke, W. (eds), *Die Früh- und Mittelbronzezeitliche Siedlung „Forschner“ im Federseemoor. Befunde und Dendrochronologie* (pp. 399–555). Siedlungsarchäologie im Alpenvorland XI. Forsch.Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 113. Stuttgart: Teiss.
- Bintliff, J. 1977.** *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*. BAR Supplementary Series 28 (I). Oxford: Archaeopress.
- Bintliff, J. 1994.** Territorial behaviour and the natural history of the Greek polis, in: E. Olshausen & H. Sonnabend (eds) *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums*, 4 (207-249 pp). Amsterdam: Hakkert Verlag.
- Bintliff, J. 1999.** Chapter 13: Settlement and Territory, in: G.Barker (ed) *The Routledge Companion Encyclopedia of Archaeology* (505-545 pp). London: Routledge.
- Bintliff, J. L. 2004.** Settlement patterns and Landscapes. In: P. Bogucki & P. Crabtree, *Ancient Europe 8000 B.C.–A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World*. New York: Charles Scribner's Sons. 55-64.
- Binford, L.R. 1972.** *An Archaeological Perspective*. London - New York: Seminar Press.
- Благојевић, М. 1903.** *Појаве злата у Србији*. Геолошки анали Балканског полуострва, VI (1): 108-133.
- Благојевић, М. 1973.** *Земљорадња у средњевековној Србији*. Београд: Историјски институт.
- Blegen, C.W. 1963.** *Troy and the Trojans*. London: Thames and Hudson.
- Blegen, C.W. Boulter, C.G. Caskey, J.L. & Rawson, M. 1958.** *Troy: Settlements Vlla, Vllb and VIII*. Vol. IV. part 1. Princeton: University Press
- Blum, W. Schad, P. & Nortcliff, S. 2020.** *Essentials of Soil Science: Soil formation, functions, use and classification (World Reference Base, WRB)*. Stuttgart: Schweizerbart Textbooks.
- Bogdanović, Ž. 1961.** *Grdelička klisura i Vranjska kotlina: poljoprivreda, stanje i smer razvoja*. Београд: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Богдановић, И. 2001.** Метални предмети бронзаног доба у збирци Народног музеја у Крушевцу, стр. 177–185, у: Н. Тасић (ур.) *Археолошка налазишта Крушевца и околине*. Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Богдановић, И. Јоцић, М. & Поповић, П. 1995.** *Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац)*. Лесковачки зборник XXXV: 13–24.
- Boger, R. Kulkarni, C Bankoff, A. Skylar, E. Mitrovic, S. Powell, W. & Huska, A. 2013.** Long-Term Socio-Ecological Research in West Serbia: the Need for Paleoclimate Data and Diverse Data Integration. У: Филиповић, В. Арсић, Р. & Антоновић, Д (ур.), *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама* (стр. 86-103). Београд: Српско археолошко друштво — Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево.

Boddy, N.C. Booker, D.J. & McIntosh, A.R. 2019. *Confluence configuration of river networks controls spatial patterns in fish communities.* *Landscape Ecol* 34: 187–201.

Вожић, В. 1973. *Металургија гвозда.* Београд: Београдски истраживачко- граfiчки завод

Bozhinova, E. 2008. The beginning of the Iron age in Thrace: archaeological evidence and questions of chronology, in: D. Brandherm & M. Trachsel (eds.), *New Dawn for the Dark Age? Shifting Paradigms in Mediterranean Iron Age Chronology* (pp 45-57). Proceedings of the XV World Congress of the International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, 4-9 September 2006, Lisbon. Oxford: Arheopress

Бојанић, Д. 1983. Ниш до Великог рата 1683. У: Д. Милић (ур.), *Историја Ниша I* (стр. 107–168). Ниш: ИРО Градина.

Bóka, G. 2012. Changes in the settlement history of the Late Bronze and Iron Age Körös Region. Hydrology, Reliefs and settlements, in: L. Marta (ed.) *The Gáva Culture In The Tisa Plain And Transylvania* (pp. 23–34). Satu Mare: Editura muzeului Sătmărean.

Bóka, G. 2020. *Transformation of settlement history in the Körös Region in the period between the Late Bronze Age and the end of Iron Age.* *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 8:* 243-262.

Bökönyi S. 1988. Analize životinjskih kostiju sa Kalakače, u: P. Medović (ur.), *Kalakača naselje ranog gvozdenog doba* (str. 352–380). Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Bord, C. & Bord, J. 1985. *Sacred Waters: Holy wells and water lore in Britain and Ireland.* London: Granada.

Borić, D. Hanks, B. Šljivar, D. Doonan, R. Kočić, M. Bulatović, J. Griffiths, S. & Jacanović, D. 2018. *Enclosing the neolithic world: A Vinča culture enclosed and fortified settlement in the Balkans.* *Current Anthropology*, 59 (3): 336-346.

Boroffka, N. 1987. *Folosirea fierului în România de la începuturi pînă în secolul al VIII-lea î.e.n.* *Apulum* 24: 55-77.

Boschian, G. & Montagnari-Kokelj, E. 2000. *Prehistoric shepherds and caves in the trieste karst (Northeastern Italy).* *Geoarchaeology*, 15(4): 331-371.

Bouby, L. Fages, G. & Treffort, J. 2005. *Food storage in two late bronze age caves of Southern France: palaeoethnobotanical and social implications.* *Vegetation History and Archaeobotany* Vol. 14. Iss. 4: 313-328.

Bouzek, J. 1989. The eastern Mediterranean and central Europe: the beginning of the Iron Age, in: M. L. S. Sorensen & R. Thomas, (eds.), *The Bronze Age–Iron Age Transition in Europe: Aspects of continuity and change in European societies c.1200-500 B.C.* (pp. 36-42). *British Archaeological Reports* 483. Oxford: BAR Publishing.

Бошковић, Ђ. 1936. *Оснивање и делатност Бановинске археолошке комисије при Моравској бановини.* *Старинар* (трећа серија) X–XI: 193–194.

Бошковић, Ђ. 1950. *Средњевековни споменици североисточне Србије.* *Старинар*, н. с. I: 185–218.

Бошковић, Ђ. (ур.) 1956. *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија.* Београд: Археолошки институт.

- Bradley, R. 1990.** *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradley, R. 1998.** *The Significance of Monuments: On the Shaping of Human Experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. New York: Routledge.
- Браљинац, С. 1890.** *Допис из Крушевца*. Старинар, прва серија VII: 57.
- Бранковић, М. 2013.** *Манастири и цркве у Пироту*. Пирот: Туристичка организација Пирот
- Birkeland, P. W. 1999.** *Soils and Geomorphology*. New York: Oxford University Press.
- Briket-Smith, K. 1960.** *Putovi Kulture*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Brbolić, M. 1981.** *Arheološka rekognosciranja SO Paraćin*. *Arheološki pregled* 22: 187–189.
- Брмболић, М. 1986.** *Рановизантијско утврђење на Јухору*. Зборник Народног музеја (Београд), XII/1: 199–216.
- Брмболић, М. 1995.** *Налазиште Ан, насеље старијег гвозденог доба*. *Гласник Српског археолошког друштва* 10: 186–191.
- Брмболић, М. 2003.** *Рановизантијска налазишта у средњем веку*, у: Р. Бунарџић, Ж. Микић (ур.), *Споменица Јована Ковачевића* (стр. 281–291). Београд: Српско археолошко друштво.
- Брмболић, М. 2013.** *Утврђење Петрус*. *Саопштења XLV*: 93–109.
- Брмболић, М. & Вучковић П. 2005.** *Цитадела средњовековног утврђења Петрус: резултати сондажних археолошких ископавања из 2004. године*. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 29: 49–51.
- Brodar, M. & Osle, F. 1979.** *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji*, у: А. Венац (ур.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja, I* (стр. 135-158). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.
- Бродел, Ф. 1992.** *Стиси о историји*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Brodel, F. 2007.** *Sredozemlje u starom veku*. Novi Sad: Akademaska knjiga.
- Brown, A. G. Carey, C. Challis, K. Howard, A. Kinsey, M. Tetlow, E. & Cooper, L. 2007.** *Predictive modelling of multi-period geoarchaeological resources at a river confluence. Phase II Report*. PNUM 3357, report for English Heritage by the University of Exeter. <https://doi.org/10.5284/1000174>.
- Brown, T. 2008.** *The Bronze Age climate and environment of Britain*. *Bronze Age Review* 1: 7-22.
- Brück, J. 2011.** *Fire, Earth, Water: An Elemental Cosmography of the European Bronze Age*, in: T. Insoll (Ed.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion* (pp 387-404). Oxford: University Press.
- Brück, J. & Goodman, M. 1999.** *Introduction: themes for a critical archaeology of settlement*. In: Brück, J. & Goodman, M. (Eds.), *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology* (pp 1-19). London: UCL Press.

- Brück, J. & Fokkens, H. 2013.** Bronze age settlements, in: Harding, A & Fokkens, H. (eds), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* (pp. 82-101). Oxford: University Press
- Бугар, М. 2003.** Извештај са заштитних археолошких ископавања у Лазаревом граду 1998. године, Гласник Српског археолошког друштва 19: 249–261.
- Бугар, М. 2003(а).** *Топонимија у археологији Крушевачког краја*. Крушевачки зборник 9/10: 7–40.
- Бугар, М. 2012.** Бедем–Маскаре. У: Љ. Васиљевић (ур.), *Археологија у сликама, каталог изложбе* (стр. 6–7). Крушевац: Народни музеј Крушевац.
- Бугар, М. 2014.** Рановизантијска базилика на локалитету Бедем. Крушевачки зборник 16: 197–214.
- Бугар, М. & Булатовић, Ј. 2017.** Скелет фетуса коња са налазишта Бедем крај села Маскаре. Гласник Српског археолошког друштва, бр. 33: 323–333.
- Budd, P & Gale, D 1994.** *Archaeological survey of an early mineworking at Wheal Coates near St Agnes, Cornwall*. *Cornish Archaeology*, 33: 14–21.
- Bukvić, R. 2000.** *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. Novi Sad: Ogranak Srpske akademije nauka i umetnosti u Novom Sadu.
- Булатовић, А. 1999.** *Градина у Љанику – градинско насеље позног бронзаног и старијег гвозденог доба*. Врањски гласник XXXI – XXXII: 7–17.
- Булатовић, А. 2000.** *Налазишта брњичке културне групе у Врањскобујановачкој и Прешевској котлини*. Гласник Српског археолошког друштва 15/16: 23 - 42.
- Булатовић, А. 2000(а).** *Латенски налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини*. Лесковачки зборник XL: 323-333.
- Булатовић, А. 2001.** *Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у јужноморавском сливу*. Лесковачки зборник, XLI: 163–178.
- Булатовић, А. 2005.** *Керамика брњичке културе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици*. Зборник народног музеја XVIII-1: 175-190.
- Булатовић, А. 2006.** *Неколико забелешки о медијана културној групи*. Лесковачки зборник XLVI: 7–15.
- Булатовић, А. 2007.** *Врање, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији*, Београд: Археолошки институт – Врање: Народни музеј Врање.
- Bulatović, A. 2007.** *The South Morava Basin in the transitional period from the Bronze to the Iron Age*. *Starinar* LVII: 57–82.
- Bulatović, A. 2008.** *Geneza i razvoj kultura bronzanog doba u basenu Južne Morave*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu.
- Булатовић, А. 2008.** *Стамбени објект из позног бронзаног доба са локалитета Медијана–сектор југ – прилог проучавању односа параћинске културне групе и брњичке културне групе*. Гласник Српског археолошког друштва 24: 223–244.
- Булатовић, А. 2008(а).** *Нови праисторијски налази из Рутевца код Алексинца*. Крушевачки зборник 13: 125–136.

Булатовић, А. 2009. *Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву.* Старинар LIX: 89–108.

Булатовић, А. 2010. Рутевац и околина у праисторији, у: Мишић, С & Шемјакин, А. (ур.) *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке* (стр. 35–42). Крушевац: Историјски архив.

Булатовић, А. 2011. Културе бронзаног доба у средњем Поморављу, у: Д. Милошевић (ур.), *Копија Поморавља* (стр. 15–42). Варварин: Скупштина општине Варварин – Крушевац: Историјски архив.

Булатовић, А. 2011а. *Карактеристичне керамичке форме на централном Балкану и у северној Егеји у позно бронзано доба.* Старинар LXI: 121–140.

Bulatović, A. 2011. *Relations between Cultural Groups in the Early Bronze Age in Southeastern Serbia, Western Bulgaria and North-eastern Macedonia.* *Archaeologica Bulgarica* XV (2): 1–13.

Булатовић, А. 2015. *Феномен праисториских ритуалних јама.* Старинар LXV: 7–35.

Bulatović, A. 2019. Particular Types of Bowls as Heralds of a New Age in the Balkans, in: Filipović, V. Bulatović, A. & Kapuran, A. (ed), *Papers in honour of Rastko Vasić 80th Birthday* (pp 215–232). Begrade: Institute of archaeology.

Bulatović, A. 2020. Vertical and Horizontal Stratigraphy of the Site. In: Bulatović, A. & Milanović, D. (ed), *Bubanj: The Eneolithic and the Early Bronze Age Tell in Southeastern Serbia*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, Band: 90. (pp. 63–123). Wien: Austrian academy of sciences press.

Bulatović, A. 2020(a). *Ranutovac, an Early Bronze Age Necropolis in southeastern Serbia.* Oxford: BAR Publishing

Булатовић, А. & Алексић, А. 2008. *Историјат археолошких истраживања праисторијских налазишта нишког краја.* Зборник (Ниш) 16: 43–54.

Булатовић, А. Бизјак, Д. & Витезовић, С. 2016(a). Некропола из раног бронзаног доба на локалитету Меаниште у Ранутовцу код Врања, у: Перић, С. & Булатовић, А. (ур), *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014)* (стр. 71–90). Београд: Археолошки институт

Bulatović, A. Gajić-Kvašček, M. Kapuran, A. Ljuština, M. Mladenović, O. Milojević, P. & Milić, B. 2023. *The FLOW project – A contribution to the study of cultural transmission of the western balkan communities and the neighboring regions in later prehistory.* *Arheologija i prirodne nauke* 17.

Bulatović, A. Gori, M. & Vander Linden, M. 2018. *New AMS dates as a contribution to the absolute chronology of the Early Eneolithic in the central Balkans.* Старинар LXVIII: 19 – 32.

Bulatović, A. Gori, M. & Vander Linden, M. 2018(a). *New Absolute Dates as a Contribution to the Study of the Late Bronze Age Chronology in the Central Balkans.* Гласник Српског археолошког друштва 34: 121–132.

Булатовић, А. & Јовић, С. 2010. *Лесковац – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*. Београд: Археолошки институт – Лесковац: Народни музеј.

Bulatović, A. & Kapuran, A. 2007. *The Early Iron Age Hill Fort at Gradina Site near Presevo in South Serbia*. *Archaeologia Bulgarica* XI/3: 1-24.

Булатовић, А. & Капуран, А. 2014. *Насеље из раног гвозденог доба на локалитету Црквиште у Давидовцу код Врања*. Гласник Српског археолошког друштва 29: 101–124.

Bulatović, A. Kapuran, A. Todorović, J. & Stevanović, P. 2014. *Nekropola ranog bronzanog doba na lokalitetu Meanište u Ranutovcu kod Vranja*. *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*: 36–39.

Булатовић, А. & Милановић, Д. 2014. *Велика Хумска Чука, истраживања 2009. године, прилог проучавању стратиграфије енеолита и бронзаног доба у југоисточној Србији*. Гласник Српског археолошког друштва 30: 163 – 188.

Bulatović, A. & Milanović, D. 2020. Concluding Remarks. In: Bulatović, A. & Milanović, D. (ed), *Vubanĵ: The Eneolithic and the Early Bronze Age Tell in Southeastern Serbia*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, Band: 90. (pp. 245–254). Wien: Austrian academy of sciences press

Булатовић, А. & Митровић, Г. 1997. *Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету Три крушке у селу Клиновцу код Бујановца*. Врањски гласник XXIX-XXX: 15–19.

Булатовић, А. & Митровић, Г. 1997(а). *Археолошко рекогносцирање Пчињског региона*. Врањски гласник XXIX-XXX: 29-42.

Bulatović, A. Molloy, V. & Filipović, V. 2021. *The Balkan-Aegean migrations revisited: Changes in material culture and settlement patterns in the Late Bronze age Central Balkans in light of new data*. *Starinar* LXXI: 61-105.

Булатовић, А. & Станковски, Ј. 2012. *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*. Београд: Археолошки институт.

Булатовић, А. Томовић, М. & Капуран, А. 2005. Резултати заштитног сондажног ископавања на локалитету Буњиште у Жујинцу код Прешева, у: М. Брмболић (ур.) *Археолошка истраживања Е-75* (стр. 397-438.). Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Булатовић, А. Филиповић, А. & Капуран, А. 2016. Насеље из гвозденог доба на локалитету Меаниште у Ранутовцу код Врања. у: С. Перић & А. Булатовић (ур.), *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014)* (стр. 91–114). Београд: Археолошки институт Београд.

Булатовић, А. & Филиповић, В. 2011. Млађе гвоздено доба у области средњег Поморавља. Крушевачки зборник 15: 9–22.

Булатовић, А. & Филиповић, В. 2011(а). *Средње Поморавље у латенском периоду*. у: Д. Милошевић (ур.), *Катија Поморавља* (стр. 31–42). Варварин: Скупштина општине Варварин – Историјски архив Крушевац.

Bulatović, A. & Filipović, V. 2017. The Morava Valley in the Late Bronze and Early Iron Age – changes in topography and material culture, in: Heeb, B. S. Szentmiklosi, A. Krause, R. &

Wemhoff, M. (eds.), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe, International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015* (pp. 149-160). Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.

Bulatović, J. Bulatović, A. & Marković, N. 2014. *Paleopathological changes in an early iron age horse skeleton from the Central Balkans*. *International Journal of Paleopathology* 7: 76-82.

Büntgen, U. Myglan, V. & Ljungqvist, F. 2016. *Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD*. *Nature Geosci* 9: 231–236

Buol, S. W. Hole, F. D. & MacCracken, R. J. 2011. *Soil genesis and classification*. Ames Iowa: Iowa State University Press.

Burmeister, S. 2000. *Archaeology and Migration. Approaches to an Archaeological Proof of Migration; with CA-comments*. *Current Anthropology* 41: 539–567

Burmeister, S. 2016. *Archaeological Research on Migration as a Multidisciplinary Challenge*. *Medieval Worlds* 4: 42–64.

Burmeister, S. 2017. One Step Beyond. Migration als kulturelle Praxis. In A. Dietz, A. Hidding and J. D. Preisigke (eds.) *Migration and Change: Causes and Consequences of Mobility in the Ancient World*. *Distant Worlds Journal* 3 (pp 3–18).

Burroughs, W. 2005. *Climate Change in Prehistory: The End of the Reign of Chaos*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vajnšenker, M. 1940. *Nalazište zlatne rude „Slišane“ u južnoj Srbiji*. *Rudarsko topioničarski vesnik* X: 6-19.

Vajt, L. 1970. *Nauka o kulturi*. Beograd: Kultura.

Veldhuijzen, H. A. 2012. Just a few rusty bits: The innovation of iron in the eastern Mediterranean in the 2nd and 1st millennia BC. In: V. Kassianidou & G. Papasavvas (eds.), *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC* (pp. 237–250.). Oxford: Oxbow Books.

Valsecchi, V. Tinner, W. Finsinger, W. & Ammann, B. 2006. *Human impact during the Bronze Age: preliminary results from a key site—Lago Lucone (northern Italy)*. *Vegetation History and Archaeobotany* 15 (2): 99–113.

Валтровић, М. 1885. *Разне вести*. *Старинар* II (4): 132.

Валтровић, М. 1887. *Извештај о раду и стању српског археолошког друштва године 1886*. *Старинар*, прва серија IV (4): 1-19.

Валтровић, М. 1888. *Белешке с пута*. *Старинар*, прва серија V (4): 118–120.

Валтровић, М. 1891. *Разне вести*. *Старинар*, прва серија VIII (3): 98-108.

Van der Valk, A. 2006. *The Biology of Freshwater wetlands*. New York: Oxford University Press.

Van Geel, B. Bokovenko, N.A. Burova, N.D. Chugunov, K.V. Dergachev, V.A. Dirksen, V.G. Kulkova, M. Nagler, A. Parzinger, H. van der Plicht, J. Vasiliev, S.S. & Zaitseva, G.I. 2004. *Climate change and the expansion of the Scythian culture after 850 BC*. *Journal of Archaeological Science*, Volume 31, Issue 12: 1735-1742.

Vander Linden, M. & Roberts, B.W. 2011. A Tale of Two Countries: Contrasting Archaeological Culture History in British and French Archaeology. In: Roberts, B.W. and Vander Linden, M. (eds.) *Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability and Transmission* (pp 23-40). New York: Springer

Васиљевић, Љ. 2004. *Тумули из Глободера*. Фелтон: Археолошка истраживања крушевачког краја (10), Штампани недељник Град бр. 109 (28. мај 2004). Крушевац.

Васиљевић, Љ. 2007. *Рад археолошког одељења Народног музеја Крушевац (1951–2001. године)*. Крушевачки зборник 12: 121–142.

Васиљевић, Љ. 2015. *Преглед досадашњих истраживања Лазаревог града*. Музеји 4: 9–24.

Васиљевић, Љ. 2016. *Археолошка истраживања спроведена од стране Народног музеја Крушевац у оквиру пројекта Мултидисциплинарних истраживања Мојсињско – послонског комплекса (2009–2015)*. Српска академска мисао 1: 7–18.

Васиљевић, Љ. 2016(а). *Археолошка налазишта на простору насеља Сталаћ и град Сталаћ*. Српска академска мисао, бр. 2: 7–18.

Васиљевић, Љ. 2018. Археолошка налазишта регистрована поред термалних извора у окружењу Својнова. У: Тодоровић, И. Јашовић, Г. Бецић, И. & Васиљевић, Љ. (ур.), *Јухорски записи* (стр. 39–48). Крушевац: Историјски архив Крушевац – Својново: Удружење за културу и уметност Логос.

Vasiljević, Lj. & Rutić, S. 2014. *Archaeological Researches and Archaeological Excavations Implemented by The National Museum Kruševac between 2009 and 2012*. *Archaeology and Science* 9: 75–86.

Васић, М. Зиројевић, О. & Стојановски, А. 1992. *Попис Нишког кадилука из 1498. године*. Споменик СХХХI, Одељење историјских наука, књ. 7: 97–220.

Васић, М. М. 1905. *Извештај о раду у археолошком одељењу Народног Музеја*. Годишњак Српске краљевске академије, XIX : 241 – 249.

Васић, М. М. 1906. *Преисторијска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији*. Старинар, нови ред I: 1-35.

Васић, М. М. 1907. *Жуто Брдо. Прилози за познавање гвозденога доба у Дунавској Долини I*. Старинар, нови ред II: 1-47.

Васић, М. М. 1910. *Народни музеј у 1910. години*. Годишњак Српске Краљевске Академије, XXIV: 258–284.

Васић, М. М. 1911. *Градац: Преисторијско налазиште латенског доба*. Глас Српске Краљевске академије LXXXVI (Други разред): 97–134.

Васић, М. М. 1912. *Жуто Брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини II, III*. Старинар нови ред V: 1-207.

Васић, М. М. 1913. *Народни музеј у 1912*. Глас Српске краљевске академије XXVI: 180–202.

Васић, М. М. 1914. *Жуто Брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини IV, V, VI*. Старинар нови ред VI: 1-93.

- Васић, М. М. 1932.** *Преисториска Винча I. Индустија цинабарита и косметика у Винчи.* Београд: Државна штампарија.
- Васић, М. М. 1936.** *Преисториска Винча VI. Керамика.* Београд: Државна штампарија.
- Васић, М. М. 1948.** *Јонска колонија Винча.* Зборник Филозофског факултета у Београду I. 85-224.
- Васић, Р. М. 1972.** Становништво крушевачког санцака и његова друптвена структура у XVI вијеку. *Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу* (стр. 49–73). Крушевац: Народни музеј.
- Vasić, R. 1977.** *The chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia.* British Archaeological Reports, Supplementary Series 31. Oxford.
- Васић, Р. 1979.** О хронологији старијег гвозденог доба у Србији. *Старинар XXVIII/XXIX.* 255-265.
- Васић, Р. 1981.** *Белешке о старијем гвозденом добу у Србији.* *Старинар XXXI:* 163–170.
- Васић, Р. 1982.** О почетку гвозденог доба у Србији. *Старинар XXXII:* 1–7.
- Vasić, R. 1982.** *Prilog proučavanju grčkog naoružanja u Jugoslaviji.* *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 20: 5-24.
- Vasić, R. 1987.** Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja, V* (str. 673–685). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.
- Vasić, R. 1987 (a).** Moravsko-timočka oblast. u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja, V* (str. 647–672). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.
- Васић, Р. 1990.** Каталог, у: Ј. Јевтовић (ур.), *Господари сребра: Гвоздено доба на тлу Србије* (стр. 125–202). Београд: Народни музеј.
- Васић, Р. 1990а.** Старије гвоздено доба у јужном поморављу и на Косову., у: Ј. Јевтовић (ур.), *Господари сребра: Гвоздено доба на тлу Србије* (стр. 61–118). Београд: Народни музеј.
- Vasić, R. 1993.** Macedonia and the Central Balkans: Contacts in the Archaic and Classical Period, in: *Ancient Macedonia* (pp. 1683-1691): Papers read at the Fifth international symposium held in Thessaloniki, October 10-15, 1989, Vol. 3. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Vasić, R. 1994.** *Die Sichel im Zentralbalkan.* *Prähistorische Bronzefunde, Abt. XVIII, bd. 5.* Stuttgart: Franz Steiner
- Васић, Р. 1997.** *Белешке о бронзаном добу у Србији.* Зборник радова Народног музеја (Чачак) 27: 37–47.
- Васић, Р. 1997 (a).** Старије гвоздено доба на подручју источне Србије, у М. Лазић (ур.), *Археологија Источне Србије* (стр. 91-100) Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофског факултета.
- Vasić, R. 1999.** *Die Fibeln im Zentralbalkan: Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien.* *Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIV, bd. 12.* Stuttgart: Franz Steiner
- Васић, Р. 2001.** *Остава из Маћедонца.* Лесковачки збирник XLI: 223-230.

Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan*. Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIII, bd. 11. Stuttgart: Franz Steiner.

Vasić, R. 2010. *Die Halsringe im Zentralbalkan: Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien*. Prähistorische Bronzefunde, Abt. XI, bd. 7. Stuttgart: Franz Steiner.

Vasić, R. 2015. *Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Prähistorische Bronzefunde. Abt. V, bd. 8. Stuttgart: Franz Steiner.

Васић, Р. & Паламаревић, О. 1983. *Археолошке белешке из околине Врања*. Врањски гласник, 17: 135-144.

Васовић, М. 1983. Југоисточна Србија, у: Милетић, М. (ур.), *Социјалистичка република Србија, том III* (стр. 360–386). Београд: НИРО „Књижевне новине“.

Vega-Maeso, C. Carmona-Ballester, E. Sierra Sainz-Aja, A. & Marín-Arroyo, A.B. 2016. *El abrigo de la castanera (Cantabria, Spain): a chalcolithic cattle stable?* Quaternary International 414: 226-235.

Veselinović, M. Antonijević, I. Milošaković, R. Mičić, I. Krstić, B. Čičulić, M. Divljan M. & Maslarević, L.J. 1970. *Tumač za list Boljevac (K 34–8)*. Београд: Savezni geološki zavod.

Веселиновић, Ч. В. 1982. *Осветљење рударских просторија кроз векове*. Зборник радова Музеја рударства и металургије 2: 115–136.

Vetnić, S. 1974. Поčeci рада на испитивању културе првих земљорадника у средњем Поморављу, у: Tasić, N. (ур.), *Поčeci раних земљорадничких култура у Војводини и Српском поднављу, реферати и кореферати одржани на симпозијуму, dec. 1972, Subotica* (стр. 123- 168), Materijali X. Београд: Saveza археолошких друштва Југославије.

Вински, З. 1955. „Трачко-кимеријски“ налаз Адашевици у Сријему. Рад војвођанских музеја 4: 27–42.

Vinski, Z. & Vinski-Gasparini, K. 1956. *Prolegomena ka statistici i kronologiji predhistorijskih ostava u Hrvatskoj i u vojvođanskom području Srijema*. Opuscula Archaeologica Vol. 1 No. 1: 57-109.

Vinski-Gasparini, K. 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Zadar.

Vinski-Gasparini, K. 1983. *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, у: Benac, A. (ур.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (стр. 547–643). Сарајево: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Vita-Finzi, C. & Higgs, E. 1970. *Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis*. Proceedings of the Prehistoric Society, XXXVI: 1-37.

Vlahović, M. 1996. *Geologija u građevinarstvu*. Београд: Grifon.

Влаховић, П. 1930. *Вода у народном веровању*. Записи, часопис за науку и књижевност IV: 348-367.

Влаховић, П. 2011. *Србија: Земља, народ, живот, обичаји*. Београд: Етнографски музеј.

- Вранић, И. & Јанковић, М. 2016.** Археолошка истраживања локалитета Цепотина–Вучјак код Бујановца, у: Перић, С. & Булатовић, А. (ур), *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014)* (стр. 91-114). Београд: Археолошки институт Београд.
- Вранић, К. 1989.** *Хроника Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1988. годину*. Балканика XX: 473–480.
- Vretemark, M. 2010.** Regional settlement patterns. In Earle, T. & Kristiansen, K. (eds.), *Organising Bronze Age Societies* (pp. 155–184), Cambridge: Cambridge University Press.
- Вујановић, В. 1978.** *Дисиминиране бакрове парагенезе у Српско-македонској маси Србије*. Гласник природњачког музеја 33: 101-112.
- Vujišić, T. Navala, M. Kalenić, M. Hadži–Vuković, M. Anđelković, J. Krstić, B. & Rakić, B. 1980.** *Tumač za list Bela Palanka, K 34–33*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Вукадин, О. 1988.** Утврђење Укоса (Кућиште). Рашка баштина 3: 281–282.
- Вукадин, О. 1988.** *Археолошка истраживања Мензулане у археолошком парку у Крушевцу*. Рашка баштина 3: 288–289.
- Vukadinović, V. Jug, I. & Đurđević, B. 2014.** *Ekofiziologija bilja*. Osijek: Poljoprivredni fakultet.
- Вукадиновић, М. Капуран, А. & Булатовић, А. 2009.** *Насеље из гвозденог доба на локалитету Градина у Свињишту: Метода геоелектричног картирања*. Гласник Српског археолошког друштва 25: 315–322.
- Vukanović, T. 1998.** *Rečnik drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana*. Bor: Muzej rudarstva i metalurgije.
- Vukanović, M. Dimitrijević, M. Dimitrijević, M. Karajičić, L.J. Rajčević, D. & Pejić M. 1982.** *Tumač za list Podujevo, K 34-43*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Vukanović, M. Dimitrijević, M. Dimitrijević, M. Karajičić L.J. & Rakić, M. 1977.** *Tumač za list Vranje, K 34-54*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Vukanović, M. Karajičić, L. Dimitrijević, M. Možina, A. Gagić, N. & Jevremović, M. 1973.** *Tumač za list Leskovac, K 34-44*. Beograd: Savezni geološki zavod.
- Вукановић, Т. 1998.** *Речник древног рударства у земљама Централног Балкана XII–XIII век*. Бор: Музеј рударства и металургије Бор.
- Vukas, R. 2014.** *Prethodna geološka istraživanja rudne pojave antimona Krčeva reka (Istočna Srbija) sa aspekta potencijalnosti na epitermalno zlato*. Tehnika – rudarstvo, geologija i metalurgija 65 (5): 756–771.
- Vukmanović, M. & Popović, P. 1978.** *Gradina „Kaljaja“ Buštranje kod Vranja i „Kacipur“ Oraovica kod Preševa – gradine гвозденог доба*. Arheološki pregled 19: 43-47.
- Vukmanović, M. & Popović, P. 1979.** *Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline*. Arheološki pregled 20: 159-164.
- Vukmanović, M. & Popović, P. 1982.** *Sondažna iskopavanja gradinskih naselja na području Vranjsko - Preševske kotline*. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XX/18: 189-210.
- Vuković, S. & Marković, D. 2019.** *Ostaci životinja iz horizonata mlađe praistorije na lokalitetima Nad Klepečkom i Rit*, у: Капуран, А. Булатовић, А. Голубовић, С. & Филиповић, В.

(ur.), *Viminacijum u praistoriji: iskopavanja 2005-2015* (str. 223 – 248). Beograd: Arheološki institut.

Вукосављевић, С. 1965. *Историја сељачког друштва II: Социологија становања*. Београд: Српска академија наука и уметности. цвијић

Вукосављевић, С. 2012. *Историја сељачког друштва III: Социологија сељачких радова*. Београд: Службени гласник.

Вулић, Н. 1934. *Антички споменици наше земље*. Споменик, LXXVII: 29–84.

Вучковић, В. 1999. Путна мрежа у Петрушкој области у средњем веку, у: Петковић, Ђ. (ур.), *Петрушка област у средњевековној Србији, Зборник радова са стручне радионице (округлог стола), одржане у Параћину 9.04. ратне 1999.* (стр. 87–101). Параћин: Завичајни музеј.

Vučković, V. 2020. *The Late Prehistoric macro–lithic tools from the site of Laz, the Village of Mirilovac, Municipality of Paraćin*. Етно–културолошки зборник XXIII: 9–18.

Вучковић, В. Вранић, М. & Филиповић, В. 2021. *Рекогносцирање леве обале Велике Мораве на територији општине Параћин*. Зборник Народног музеја у Београду XXV–1: 51–84.

Vučković, V. & Jovanović, D. 2019. *CRAFTER: Re–creating Vatin Pottery 2: an Examination of Clay Quality and its Behaviour*. EXARC Journal Issue 2019/2. <https://exarc.net/ark:/88735/10414>

Вучковић, В. Филиповић, В. Вранић, М. Стојановић, Б. & Каличанин, Д. 2020. *Систематско рекогносцирање западне обале Велике Мораве у општини Параћин*. Српско археолошко друштво, XLIII скупштина и годишњи скуп, Суботица, 14. – 16. октобар 2020. године, Програм, извештаји и апстракти. Суботица: Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица – Београд: Српско археолошко друштво. 68–69.

Вучковић, Д. 2011. *Комплексна геофизичка испитивања пећине Рисоваче у Аранђеловцу*. Шумадијски записи IV - V, Народни музеј у Аранђеловцу, Аранђеловац: 9 – 29.

Вучковић, П. 1999. Нова топономстичка истраживања у поседу властелинства у Петрусу из повеље плтријарха Јефрема (1376–1379. године), у: Петковић, Ђ. (ур.), *Петрушка област у средњевековној Србији, Зборник радова са V стручне радионице (округлог стола) одржане 9.04. ратне 1999.* (стр. 77–86). Параћин: Завичајни музеј.

Вучковић П. & Срнаковић А. 1994. Праисторијски локалитети општине Параћин, Археолошка радионица 1: 21–34.

Gaastra, J. Cristiani, E. & Barbarić, V. 2014. *Herding and Hillforts in the Bronze and Iron Age Eastern Adriatic: Results of the 2007- 2010 Excavations at Gradina Rat*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vol. 107(1): 9–30.

Gabrovec, S. & Čović, B. 1987. *Zaključna razmatranja*, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja, V* (str. 901–928). Sarajevo: ANU BiH, Centar za balkanološka istraživanja.

Gavranović, M. Mehoffer, M. Kapuran, A. Koledin, J. Mitrovic, J.P. Papazovska, A. Pravidur, A. Đorđević, A. & Jacanović, D. 2022. *Emergence of monopoly–Copper exchange*

networks during the Late Bronze Age in the western and central Balkans. PLoS ONE, 17(3), e0263823. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0263823>

Гавриловић, А. 1922. *Словенска путовања*. Београд: Штампарија „Свети Сава“

Гавриловић, Љ. 1981. *Поплаве у СР Србији у XX веку*. Београд: Српско географско друштво.

Гајић, С. 1968. *Налазиште глина монтморионитског типа у подручју Параћина*. Зборник радова Рударско-металуршког факултета и Института за бакар, 6: 31-39.

Galanidou, N. 2000. *Patterns in caves: foragers, horticulturists, and the use of space*. Journal of Anthropological Archaeology 19: 243–275.

Galaty, M. 2005. *European Regional Studies: A Coming of Age?* Journal of Archaeological Research, Vol. 13, No. 4: 291-336.

Gallou, C. 2020. LH III C and Submycenaean Laconia, in: Middleton, G. (ed.), *Collapse and Transformation. The Late Bronze Age to Early Iron Age in the Aegean* (pp. 51-59). Oxford: Oxbow books.

Galović, R. 1960. *Crnokalačka bara – Rujište – Kruševac – Naselje*. Arheološki pregled 2: 24–33.

Гарашанин, Д. 1954. *Студије из металног доба Србије*. Старинар н. с. V-VI: 335-347.

Гарашанин, Д. 1959. *Глождар у Параћину, гробље са урнама средњег бронзаног доба*. Старинар IX–X: 374–375.

Гарашанин, Д. 1959 (а). *Ископавања тумула у Медвеђи код Лебана*. Старинар н.с. IX-X: 263–266.

Гарашанин, Д. 1959 (б). *Ископавања на Гумништу-дачком риду у Доњој Слатини*. Старинар н.с. IX-X: 257–261.

Garašanin, D. 1962. *Paraćin Gloždar*. Arheološki pregled 4: 62–64.

Garašanin, D. 1964. Osvrt na problem kontinuiteta na dako-getske nekrepoli „Gloždar“ u Paraćinu, u: Todorović, J. (ur.), *Materijali VI kongresa arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963*. (str. 79–87). Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Garašanin, D. 1967. *Periodizacija bronzanog doba Srbije*, u: *Materijali IV: VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg–Novi 1966*, (str. 189–195). Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije - Titograd: Zavičajni muzej Titograd.

Гарашанин, Д. 1972. *Бронзано доба Србије*. Београд: Народни музеј.

Гарашанин М. 1948. *Један осврт на првобитну историју наше земље*. Историјски гласник 2: 65–78.

Garašanin, M. 1957. *Ausgrabungen in Bubanj bei Niš (Serbisches Moravagebiet)*. Germania 35, Heft 3–4: 198–207.

Garašanin, M. 1958. *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, Überblick über den Stand der Forschung 1958*. Bericht der Römisch–Germanischen Kommission, Sonderdruck aus 39. Frankfurt am Main.

Garašanin, M. 1958a. *Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš*. Praehistorische Zeitschrift XXXVI: 223–244.

Гарашанин, М. 1958. *Ископавања на Бубњу код Ниша, претходни извештај за 1954–1956. годину*, Старионар н. с. VII–VIII: 269–274.

Garašanin, M. 1959. *Bubanj kod Niša – Naselje ranog bronzanog doba*. Arheološki pregled 1: 26–30.

Garašanin, M. 1960. *Contributions à la chronologie de l'Age du Fer en Macédoine*. Živa antika 10: 173–182

Гарашанин М. 1961. *Бубањ код Ниша – Насеље раног бронзаног доба*. Старионар н.с. XI: 235–237.

Garšanin, M. 1962. *Brzi Brod, Niš – Naselje bronzanog doba*, Arheološki pregled 4: 57–61.

Garašanin, M. 1964. Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima, u: Benac, A. (ur.) *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 15. i 16. maja 1964* (str. 135–150). Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine.

Garašanin, M. 1969. *Die prähistorische Siedlung Brzi Brod bei Niš und das Problem der spätbronzezeitlichen Mediana-Gruppe*. Archaeologia Jugoslavica, X: 85–90.

Garašanin, M. 1972. *Brzi Brod, Medijana, Niš – Naselje kasnog bronzanog doba*, Arheološki pregled 14: 36–38.

Гарашанин, М. 1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Garašanin, M. 1982. The Early Iron Age in the Central Balkan Area, c. 1000–750 B.C. In: Boardman, J. Edwards, I. Hammond, N. & Sollberger, E. (Eds.), *The Cambridge Ancient History* (pp. 582–618). Cambridge: Cambridge University Press.

Garašanin, M. 1983. Medijana grupa, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (str. 761–735). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Garašanin, M. 1983 (a). Dubovačko–žutobrdska grupa, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (str. 523–535). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Garašanin, M. 1983 (b). Paraćinska grupa, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (str. 727–772). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Garašanin, M. 1983 (c). Centralnobalkanska regija, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (str. 703–704). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Garašanin, M. 1983 (d). Period polja sa urnama Vojvodine, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (str. 703–704). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.

Garašanin, M. 1986. O utvrđenjima i odbrambenim sistemima u jugoslovenskom delu centralnobalkanske regije, u: Medović, P. (ur.) *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu*

Jugoslavije. Referati sa XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9-12. oktobar 1984. (str. 11-23), Materijali XXII. Novi Sad: Saveza arheoloških društava Jugoslavije.

Гарашанин, М. 1988. Настанак и порекло Илира, У М. Гарашанин (ур.), *Илири и Албанци* (стр. 9–80). Београд: Српска академија наука и уметности.

Garašanin, M. 1992. *Biographie von Nikola Tasić*. *Balkanica XXIII*: 11-32.

Garašanin, M. 1996. Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana–Gruppe. In: Tasić, N. (ed.) *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* (Pp. 201–218). Beograd: Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies.

Гарашанин М. & Гарашанин Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*. Београд: Просвета.

Гарашанин, М. & Гарашанин, Д. 1959. *Нова ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша*. *Старинар IX–X*: 243 – 254.

Гарашанин, М. & Гарашанин, Д. 1965. *Из археологије Врањске области*. *Врањски гласник I*: 1–18.

Гарашанин М. & Ђурић, Н. 1983. *Бубањ и Велика Хумска Чука*, каталог изложбе. Ниш: Народни музеј.

Гарашанин, М. & Ивановић, В. 1958. *Праисторија лесковачког краја*. Лесковац: Народни музеј.

Гарић-Петровић, Г. 2013. Пољопривреда у областима ослобођеним 1912. и 1913. године према писању Тежака и Земљорадничке задруге. У: Раствовић, А. (ур.), *Међународни тематски зборник Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (Поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912)* (стр. 429-450). Књига I. Ниш: Филозофски факултет.

Гарић-Петровић, Г. 2017. *Земљорадња у Србији (1878-1912)*. Београд: Српски генеалогски центар – Историјски институт.

Гарић Петровић, Г. & Амедоски, Д. 2013. *Становништво и насеља нахије Петрус у првој половини 16. века*. *Историјски часопис, Књ. LXII*: 117–138.

Garcia, X.F. Schnauder, I. & Pusch, M.T. 2012. *Complex hydromorphology of meanders can support benthic invertebrate diversity in rivers*. *Hydrobiologia* 685: 49–68.

Gascò, J. 2009. *La question actuelle des fortifications de la fin de l'âge du Bronze et du début de l'âge du Fer dans le midi de la France*. *Documents d' Archeologie Meridional* 32|2009: 17-32.

Gaul, J. H. 1948. *The neolithic period in Bulgaria: early food-producing cultures of Eastern Europe*. American School of prehistoric Research, Bulletin 16. Cambridge: Peabody Museum of Harvard University.

Georgiadis, M. 2020. Collapse at the end of the Late Bronze Age in the Aegean. In: G. Middleton (ed.), *Collapse and transformation: the late Bronze Age to early Iron Age in the Aegean* (pp 61-70). Oxford: Oxbow Books

Georgiev, Z. 1989. *Keramika gvozdenog doba u skopsko-kumanovskom i ovčepoljsko-bregalničkom regionu.* Nepublikovana magistarska teza odbranjena na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu. Beograd: Filozofski fakultet.

Георгиевски, Б. 1992. *Праисторијска градишта од Кумановско.* *Macedoniae acta archaeologica* 13: 51–68.

Gerrard, A.J. 1990. *Mountain Environments: An Examination of the Physical Geography of Mountains.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Giardino, C. 2005. Metallurgy in Italy between the Late Bronze Age and the Early Iron Age: the Coming of Iron, in: Attema, P. Nijboer, A. & Ziferero, A. (eds.), *Papers in Italian Archaeology VI, Communities and Settlements from the Neolithic to the Early Medieval Period.* Proceedings of the 6th Conference of Italian Archaeology (Groningen 2003), BAR Int. Series 1452 (II), Oxford: Archaeopress.

Гиговић, Љ. & Секуловић, Д. 2012. *Војна географија 1.* Београд: Медија центар „Одбрана“.

Gimatzidis, S. & Weninger, B. 2020. *Radiocarbon dating the Greek Protogeometric and Geometric periods: The evidence of Sindos.* *PLoS ONE* 15(5): 1-28.

Gjorgjević, T. 1901. *Aus Sudserbien.* Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Vol. IV: 161–169.

Glenn, E. P. Brown, J.J. & Blumwald, E. 1999. *Salt tolerance and crop potential of halophytes.* *Critical Review in Plant Sciences* 18 (2): 227–255.

Govedarica, B. 1978. Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini, u: Bregant, T. (ur.), *Naseljavanje i naselja u praistoriji.* Referati sa X kongresa arheologa Jugoslavije, Prilep, 1976. Materijali XIV (str. 117-133). Beograd: Saveza arheoloških društava Jugoslavije.

Govedarica, B. 1982. *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni.* *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 20/18: 111-188.

Govedarica, B. 1989. *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Gogâltan, F. Sava, V. & Krause, R. 2019. Sântana-Cetatea Veche: A Late Bronze Age mega-fort in the lower Mureș Basin in southwestern Romania. In: Hansen, S. & Krause, R. (eds.), *Materialisierung von Konflikten* (pp. 191–222). Beiträge Der Dritten Internationalen LOEWE-Konferenz Vom 24. Bis 27. September 2018 in Fulda Habelt. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Голубовић, П. 1992. Становништво и насеља, у: Петровић, С. (ур), *Културна историја Сврљига II* (стр. 173–213). Ниш: Просвета – Сврљиг: Народни универзитет.

Голубовић, Р. 1990. *Етнографска грађа о рударским обичајима у Тимочком региону.* Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 5-6: 73-86.

Гопчевић, С. 1890. *Стара Србија и Македонија.* Београд: Парна штампарија Димитрија Димитријевића.

Ћорѓиевски, Д. 2017. *Кокино: Наоди од археолошките ископувања (каталог на изложба).* Куманово: Народен музеј.

Goffer, Z. 2007. *Archaeological chemistry* (Second edition). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., Hoboken.

Гоцев, А. 2008. Проучвания на ранножелязната епоха в Югоизточна България – няколко десетки години по-късно, In: Gergova, D. *Phosphorion: Studia in honorem Mariae Čičikova* (стр. 109-113). София: Академично Издателство "Проф. Марин Дринов"

Грбић, М. 1953. *Основи истраживања археолошких налазишта*. Београд: Археолошки институт.

Грбић, М. 1955. *Прекласична грнчарија средњег Балкана*. Старинар, н.с. V-VI: 1-27.

Грбић, М. 1968. Налазишта старчевачког и винчанског неолита у Србији и Македонији, у: Трифуновић, Л. (ур.), *Неолит централног Балкана* (стр. 63–67). Београд: Народни музеј.

Грбић, С. 1909. Српски народни обичаји из среза Бољевачког, у: Ђорђевић, Т. (ур.), *Обичаји народа Српског (књига друга)* (стр. 1-382), Српски етнографски зборник, књ. XIV. Београд: Српска Краљевска академија.

Грбовић, Д. 1999. Петрушка област и Хиландар (1360–1459). у: Петковић, Ђ. (ур.), *Петрушка област у средњевековној Србији*, Зборник радова са V стручне радионице (округлог стола) одржане 9.04. ратне 1999. (стр: 58–70). Параћин: Завичајни музеј.

Greenfield, H. 1986. *Summary Reports on the Vertebrate Fauna from Novačka Čuprija (Eneolithic – Late Bronze Age)*. Зборник Народног Музеја XII – 1: 63–74

Greenfield, H. 1996. *Sarina Međa, Vrbi ca and Vecina Mala: The Zooarchaeology of Three Late Bronze/Early Iron Age Transition Localities near Jagodina, Serbia*. Старинар XLV–XLVI: 133–141.

Gremillion, K. J. 2008. From dripline to deep cave: on sheltered sites as archaeobotanical contexts. In: *Cave Archaeology of the Eastern Woodlands: Essays in Honor of Patty Jo Watson*, David H. Dye (ed.) (pp 117–126) . Knoxville: University of Tennessee Press.

Grujić, Ž. & Jokanović, I. 2013. *Klasifikacija i kategorizacija državnih puteva - komparativna analiza regulative*. Zbornik radova Građevinskog fakulteta, Subotica, 22: 159-171.

Грујић, Р. 1933. *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*. Гласник Српског научног друштва XII: 33–77.

Guggenheim, S. & Martin, R.T. 1995. *Definition of clay and clay mineral: joint report of the aipea nomenclature and cms nomenclature committees*. Clays and Clay Minerals, Vol. 43, No. 2: 255-256.

Gumă, M. 1993. *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României: Die Zivilisation der älteren Eisenzeit in Südwest-Rumänien*. București: S. C. Melior Trading SRL.

Gumă, M. 1995. *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in southwestern Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review*. Thraco-Dacica tomul XVI, nr. 1-2: 99-137.

Dajić-Stevanović, Z. Ačić, S. Luković, M. Zlatković, I. Vasin, J. Topisirović, G. & Šilc, U. 2016. *Classification of continental halophytic grassland vegetation of Southeastern Europe*. Phytocoenologia 6646(3): 317-331.

Dajić-Stevanovic, Z. Pećinar, I. Kresović, M. Vrbničanin, S. & Tomović, L.J. 2008. *Biodiversity, utilization and management of grasslands of salt affected soils in Serbia.* Community Ecology, 9 (1): 107–114.

Дакић, Б. 1954. *Привредно-географска карактеристика слива Раванице.* Зборник радова Српске академије наука XLI, Географски институт књ. 9: 121-161.

Дакић, Б. 1955. *Слив Црнице: Привредно-географска проучавања.* Зборник радова Српске академије наука, XLVII: 105-163.

Дакић, Б. 1959. *Слив Јовановачке Реке: привредно географске одлике.* Зборник радова Српске академије наука LXII, Географски институт, књ. 5: 89-131.

Дакић, Б. 1967. *Сокобањска котлина, економско-географска студија.* Београд: Географски институт "Јован Цвијић".

Daly, P. & Lock, G. 2004. Time, space, and archaeological landscapes: establishing connections in the first Millennium BC. In: Goodchild, M. & Janelle, D. (eds). *Spatially Integrated Social Science* (pp 349-365). Oxford: Oxford University Press.

Deer, W.A. Howie, R. A. & Zussman, J. 1992. An introduction to the rock-forming minerals. London: Longman.

Дејановић, Д. (ур.), 1971. *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Каталог изложбе, септембра 1971.* Ниш: Народни музеј.

Delfino, D. 2014. *L'Età del Bronzo Media e Recente in Liguria (Italia nord occidentale): Percorsi tecnologici e culturali.* British Archaeological Reports International Series 2692. Oxford: Archaeopress.

Delfino, D. & Del Lucchese, A. 2020. *Terraced-walled settlements in Bronze Age Liguria (north-western Italy): can we speak of Iron Age 'castellari'?* in: Delfino, D. Coimbra, F. Cardoso, D. & Cruz, G. (eds) *Later prehistoric fortifications in Europe: defensive, symbolic and territorial aspects from the Chalcolithic to the Iron Age* (pp 55-62). (UISPP Metal Ages in Europe Commission international conference, Sociedade Martins Sarmiento, Guimaraes, Portugal, November 2017). Oxford: Archaeopress Archaeology.

Delfino, D. Coimbra, F. Cruz, G. & Cardoso, D. 2020. Late Prehistoric Fortifications in Europe: Defensive, symbolic and territorial aspects from the Chalcolithic to the Iron Age, In: Delfino, D. Coimbra, F. Cardoso, D. & Cruz, G. (eds) *Later prehistoric fortifications in Europe: defensive, symbolic and territorial aspects from the Chalcolithic to the Iron Age* (pp 1-5). (UISPP Metal Ages in Europe Commission international conference, Sociedade Martins Sarmiento, Guimaraes, Portugal, November 2017). Oxford: Archaeopress Archaeology.

De Maret, P. & Genevieve, T. 1996. How Old Is the Iron Age in Central Africa? In: Schmidt, P. R. (ed.) *The Culture and Technology of African Iron Production* (pp.29-39). Gainesville: University Press of Florida.

Demény, A. Kern, Z. Czuppon, G. Németh, A. Schöll-Barna, G. & Siklósy, Z. 2019. *Middle Bronze Age humidity and temperature variations, and societal changes in east-central Europe.* Quaternary International 504: 80–95.

Дероко, А. 1950. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији.* Београд: Просвета.

Dietz, A., Hidding, A. & Preisigke, J. D. 2017. Preface, Migration and Change: Causes and Consequences of Mobility in the Ancient World. In: Dietz, A., Hidding, A. & Preisigke, J. D. (Eds.) *Migration and Change: Causes and Consequences of Mobility in the Ancient World*. Distant Worlds Journal 3 (pp 1-2). (<http://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/dwj>)

Dizdar, D. 2013. Cremation burials in Northern Croatia 1300–750 BC, In: Lochner, M. & Ruppenstein, F. (Eds.), *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.: Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.-12. Februar 2010* (pp. 99-118). Wien: Austrian Academy of Sciences Press.

Dill, H. 2010. *The “chessboard” classification scheme of mineral deposits: Mineralogy and geology from aluminum to zirconium*. Earth-Science Reviews, Vol. 100, Iss. 1–4: 1-420.

Димитријевић, Б. 1950. Прилог познавања петрографског састава Јухора и Црног Врха. Зборник радова Геолошког института Српске академије наука, 1: 49-67.

Димитријевић, В. 1997. Горњоплеистоценски сисари из пећинских наслага Србије. Геолошки анали Балканског полуострва, 61: 179–370.

Димитријевић, Ј. & Радивојевић, А. 2008. *Налазишта и могућности коришћења минералних вода у селу Бела Вода код Крушевца*. Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду 56: 55–62.

Димитријевић, М. 1952. Појаве каситерита у широј околини Бујановца. Зборник радова Геолошког и Рударског факултета ТВИШ: 173-178.

Dinić, J. 1992. *Ekonomska geografija*. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.

Dinić, J. 1997. *Prirodni potencijal Srbije: Ekonomsko-geografska analiza i ocena*. Beograd: Ekonomski Fakultet.

Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change Between the Twelfth and Eighth Centuries BC*. London: Routledge.

Djordjević, B. 2013. Pottery Making in Zlakusa, in: Lugli, F. Stoppiello, A. A. & Biagetti, S. (Eds.), *The Beginning of Ethnoarchaeological Cooperation in the Region, Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods* (pp. 49–52), Conference Proceedings, Rome, Italy, 13th–14th May 2010, BAR International Series 2472. Oxford: Archaeopress.

Djordjević, B. & Nikolov, G. 2013. Bread-baking Pan (crepulja/crepna) from Neolithic to Present in South-East Europe, in: Lugli, F. Stoppiello, A. A. & Biagetti, S. (Eds.), *The Beginning of Ethnoarchaeological Cooperation in the Region, Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods* (pp. 53–57), Conference Proceedings, Rome, Italy, 13th–14th May 2010, BAR International Series 2472. Oxford: Archaeopress.

Dmitrović, K. & Ljuština M. 2010. *Notes on grave goods from the Bronze and Iron Age tombs in the West Morava valley (Serbia)*. Istros XVI: 55–79.

Doksijadis, K. 1982. *Čovek i grad*. Beograd: Nolit.

Dolić, D. Kalenić, M. Marković, M. Dimitrijević, M. Radojčić, R. & Lončarević, Č. 1981. *Tumač za list Paraćin (K 34–7)*. Beograd: Savezni geološki zavod.

Драгашевић, Ј. 1877. *Археологијско–географијска истраживања*. Гласник Српског ученог друштва, књ. XLV: 1–129.

Drăgușin, V. Staubwasser, M. Hoffmann, D. L. Ersek, V. Onac, B. P. & Veres, D. 2014. *Constraining Holocene hydrological changes in the Carpathian–Balkan region using speleothem $\delta^{18}O$ and pollen-based temperature reconstructions.* *Climate of the Past* 10: 1363–1380.

Dreslerová, D. Kočár, P. Chuman, T. Šefrna, L. & Poništiak, Š. 2013. *Variety in cereal production in the Late Bronze and Early Iron Ages in relation to environmental conditions.* *Journal of Archaeological Science* 40: 1988–2000.

Dreslerová, D. Kočár, P. & Chuman, T. 2016. *Prehistoric societies, soils and agricultural strategies.* *Archeologické Rozhledy*, 68(1): 19–46.

Дукић, Д. 1975. *Хидрографске особине источне Србије.* Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 26: 23–94.

Dular, J. 1999. *Hohensiedlungen in Zentralslowenien von der Kupfer- bis zur Eisenzeit - Bericht über ein Forschungsprojekt.* *Prähistorische Zeitschrift* 74: 129-153.

Dular J. Gaffney V. Stančić Z. & Tecco-Hvala S. 1995. A GIS-based analysis of later prehistoric settlement patterns in Dolenjska, Slovenia. In: Wilcock, J. & Lockyear, K. (eds.), *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1993* (pp 161-164). BAR International Series, 598. Oxford: University press.

Dušanić, S. 1977. *Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji.* *Arheološki vestnik* XXVIII: 163–177.

Dušanić, S. 1995. *Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania.* *Старинар* (н.с.) XLV–XLVI: 27–34.

Dušanić, S. 2000. Army and Mining in Moesia Superior, in: Alfoeldy, G. Dobson, B. & Eck, W. (Eds.) *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit* (pp 343–363). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Dušanić, S. 2003. Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, in: Urso, G. (ed.), *Dall' Adriatico al Danubio: L'Ilirico nell'eta greca e romana* (pp 247–270), Cividale del Friuli 25-27 settembre 2003. Pisa: Edizione Elettronica.

Ђаков, М.И. & Тихонов, П.П. 1949. *Минерална исхрана домаћих животиња.* Београд: Пољопривредно издавачко предузеће

Ђокић, Н. & Рашковић, Д. 2007. *Град Сталаћ, Капија Поморавља.* *Весник Војног музеја* 34: 11–28.

Ђорђевић, Б. 2016. Грнчарство – оставштина за будућност, у: Ђекић, М. (ур.), *Зборник радова - Конференција са међународним учешћем Технике и технологије кроз време* (стр. 19-26), 25 - 26. септембар 2015, Београд у оквиру манифестације Дани европске баштине. Београд: Етнографски музеј - Друштво конзерватора Србије.

Ђорђевић, М. 2017. Вишеслојни археолошки локалитет Бара код Јелашнице. У: Андрић, М. (ур.), *Археолошка истраживања на аутопуту Е80* (стр. 81–100). Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Београд.

Ђорђевић, Т. 1894. *Уз Моравицу.* *Наставник*, лист професорског друштва, 1–2, књ.V: 33–45.

Ђорђевић, Т. 1895. *Градиште на Главшинској чуки.* *Старинар*, прва серија XII: 105–111.

Durić, V. (ур.) 1969. *Enciklopedijski leksikon: Mozaik znanja. Tom 18, Geografija.* Beograd: Interpres.

Ђурић, Ј. 2013. *Грбови раног бронзаног и старијег гвозденог доба на биритуалној некрополи у Стапарима код Ужица (истраживања у 1958. години).* Ужички зборник, 36: 73–106.

Ђурић, Н. 1970. *Gradina kod Belačevca.* Glasnik muzeja Kosova X: 281-298.

Ђурић, Н. 1985. *Налази гвозденог доба из околине Ниша.* Зборник (Народни музеј Ниш) бр.1: 17–25.

Ђурић, Н. 1993. *Керамика старијег гвозденог доба из села Братмиловца.* Лесковачки зборник, XXXIII: 277–289.

Durić, N. Glišić, J. & Todorović, J. 1975. *Praistotijaska Romaja.* Prizren: Zavod za urbanizam i zaštitu spomenika kulture i prirode Prizrena – Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Ђуровић, П. (ур.) 1998. *Спелолошки атлас Србије.* Београд: САНУ.

Edmonds, M. 1999. *Ancestral Geographies of the Neolithic: Landscapes, Monuments and Memory.* Routledge, London.

Екменчић, М. 2007. *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку 1492-1992.* Београд: Завод за уџбенике.

Екменчић, М. 2008. *Дуго кретање између клања и орања.* Београд: Завод за уџбенике.

Ellison, A. & Harriss, J. 1972. *Settlement and land use in the prehistory and early history of southern England: a study based on locational models,* in: Clarke, D. L. (ed.), *Models in Archaeology* (911-962 pp). London: Methuen.

Els, G. & Eriksson, P. 2006. *Placer formation and placer minerals.* Ore Geology Reviews 28 (4):373-375.

Erb-Satullo, N. L. 2018. *Patterns of settlement and metallurgy in Late Bronze-Early Iron Age. Kvemo Kartli, southern Georgia,* in: Anderson, W. Hopper, K. & Robinson, A. (eds.), *Finding Common Ground in Diverse Environments: Landscape Archaeology in the South Caucasus,* (pp 37-52). Vienna: OREA, Austrian Academy of Sciences.

Еремија, М. 1980. *Палеографија.* Београд: Рудароко-геолошки факултет — ООУР Група за регионалну геологију и палеонтологију.

Ercegović-Pavlović, S. & Kostić, D. 1976. *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta srednjovekovnog obeležja u okolini Leskovca,* Arheolški pregled 18: 182-184.

Ercegović-Pavlović, S. & Kostić, D. 1978. *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta srednjovekovnog obeležja u okolini Leskovca,* Arheolški pregled 19: 133-138.

Ерцеговић-Павловић, С. & Костић, Д. 1988. *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја.* Београд: Археолошки институт - Лесковац: Народни музеј.

Ettel, P. 2015. *Bronzezeitliche Befestigungen und Burgen in Europa,* in: Meller, H. & Schefzik, M. (Hrsg.), *Krieg - eine archäologische Spurensuche: Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 6. November 2015 bis*

22. *Mai 2016* (pp. 301-306). Stuttgart: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte.

Живанић, В. 2002. *Извештај са рекогносцирања локалитета у општини Параћин у 1998. години.* Гласник Српског археолошког друштва 19: 275–284.

Живанић, В. 2011. *Нови резултати истраживања праисторијских локалитета са територије општине Параћин.* Гласник српског археолошког друштва 26: 85–96.

Живановић, В. & Срнаковић, А. 2002. *Познлатенски локалитетни на подручју општине Параћин.* Гласник Српског археолошког друштва 18: 125–136.

Živojinović, M. 2002. *L'irrigation des terres en Serbie médiévale.* Zbornik radova Vizantološkog instituta XXXIX: 183-196.

Жујовић, Ј. 1886. *Прилози за палеоетнологију Српских земаља.* Старинар, VIII/1: 50-56.

Жујовић, Ј. 1893. *Камено доба.* Београд: Српска књижевна задруга.

Zaharia, E. 1965. *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Rouilles et trouvailles de Mediaş 1958.* Dacia IX: 87-104.

Зиројевић, О. 1974. *Турско војно уређење у Србији (1459–1683).* Београд: Историјски институт.

Зиројевић, О. & Ерен, И. 1968. *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446).* Врањски гласник 4: 377–416.

Zlatković, V. Randelović, V. & Amidžić, L. 2005. *Flora i vegetacija slatina centralne i južne Srbije i njihova valorizacija sa aspekta zaštite.* Niš: Zavod za zaštitu prirode Srbije

Зотовић, Љ. 1961. *Три римске бронзане статуете.* Старинар XII:133–140

Zotović, Lj. 1962. *Jagodin Mala, Niš–kasnoantička nekropola.* Arheološki pregled 4:230–233.

Ивановић, Р. Мартић-Бурсаћ, Н. & Ђокић, М. 2007. *Агроклиматске карактеристике Лесковачке котлине.* Зборник Радова географског института „Јован Цвијић“, књ. 57: 87-93.

Илић, Ј. 1975. *Основне карактеристике економске географије као научно-наставне дисциплине.* Београд: Српско географско друштво.

Илић, П. 1904. *Преглед некадашњих рудника у Србији.* Рударски гласник 11-12: 332-337.

Илић, П. 1910. *Испитивања златоносних наноса у Руђевитици (Срез Трстенички, округ Крушевачки).* Годишњак Рудар II: 159–160.

Илић, Р. 1903. *О љубићским селима.* Српски етнографски зборник, књ. 5, Насеља и порекло становништва књ. 2: 1-88.

Илић, Р. 1905. *Ибар.* Српски етнографски зборник, књ. 6, Насеља и порекло становништва књ. 3: 523-692.

Илић, Р. 1908. *Крушевац. Историјско–топографска монографија.* Београд: Српска краљевска академија.

IUSS Working Group WRB. 2015. *World Reference Base for Soil Resources 2014 (update 2015), International soil classification system for naming soils and creating legends for soil maps.* World Soil Resources Reports No. 106. FAO. Rome: World reference base for soil resources.

Jakšić, P. & Momirović, M. 2010. *Contribution to understanding the origin and the genesis of the Nišavariverside valley fauna.* Biologica Nyssana, 1 (1–2): 123–130.

Jankovits, K. 2020. Contacts between Transdanubia, the Balkans, Northern Italy and Greece in the Late Bronze Age as Reflected by Protective Armour, in: Gavranović, M. Heilmann, D. Kapuran, A. & Verčik, M. (Eds.), *Spheres of Interaction : Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th-5th Centuries BCE)* (pp. 95-113). Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Јанковић, Ђ. 1991. *Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку.* Лесковачки зборник XXXI: 39-43.

Јанковић, И. Бугарски, Ј. & Јањић, С. 1990. *Бакарне шљаке као доказ топљења и ливења бакра у периоду касног брон-заног доба у околини Бора.* Зборник радова Музеја рударства и металургије 5/6: 13–20.

Јанковић, М. 2018. *Археолошке путање и странпутице Адама Оршића.* Ниш: Народни музеј – Београд: Филозофски факултет.

Јанковић, М. & Атанацковић, С.Б. 1999. *Биогеографија са педологијом.* Београд: Географски факултет.

Јанковић, С. 1990. *Рудна лежишта Србије : регионални металогенетски положај, средине стварања и типови лежишта.* Београд: Републички друштвени фонд за геолошка истраживања, Рударско-геолошки факултет, Катедра економске геологије.

Janković, S. & Vakanjac, V. 1969. *Ležišta nemetaličnih mineralnih sirovina.* Beograd: Građevinska knjiga.

Jankuhn H. 1977. *Einführung in die Siedlungsarchäologie.* Berlin and New York: de Gruyter.

Јашовић, П. & Петковић, Ђ. 2007. *Петрушка властела и косовскометохијски дугховни простор.* Баштина 22: 89–103.

Jevtić, M. 1975. *Trasa puta motel Medijana, Niška Banja – eneolitsko i bronzano doba.* Arheološki pregled 17: 26–28.

Јевтић, М. 1981. *Праисторијско насеље код Бољетина: Прилог познавању раног гвозденог доба у Бердану.* Старинар, н.с. XXII: 19-32.

Jevtić, M. 1983. *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području.* Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Јевтић, М. 1990. *Праисторијска некропола у Пироту: Прилог познавању Брњичке групе.* Гласник Српског археолошког друштва 6: 92-102

Јевтић, М. 1992. *Прилог истраживању старијег гвозденог доба са Црнокалачке баре код Ражња.* Зборник Народног музеја XIV–1: 249–255.

Jevtić, M. 1992(a). *Basarabi kultura na teritoriji Srbije.* Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu. Beograd: Filozofski fakultet.

Jevtić, M. 1996. On the Genesis and Periodisation of the Basarabi Culture in Serbia, In: Garašanin, M. & Roman, P. (Hrsg.) *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa*, (Kolloquium in DrobetaTurnu Severin, november 1996) (pp 53–65). Bukarest: Vavila Edinf SRL.

Jevtić, M. 2004. The Iron Age in the Bor Area, in: Đurdjekanović, S. & Šuput, M. (eds.), *The Bor Area in Prehistory, Antiquity and the Middle Ages* (pp 127–163). Bor: Museum of Mining and Metallurgy – Belgrade: Centre for Archaeological Research Faculty of Philosophy.

Jevtić, M. 2011. *Čuvani žita u praistoriji: studija o žitnim jamama sa Kalakače kod Beške*. Vršac: Gradski muzej – Beograd: Filozofski fakultet.

Jevtić, M. 2016. Basarabi and Ferigile Finds on the Border Between the Carpathian Basin and Central Balkans. Contribution to the Early Iron Age Chronology, in: Berecki, S. (ed), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin, proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş, 8–10 October 2015* (pp. 9–18). Cluj–Napoca: Mega.

Jezdimirović, M. 2000. *Veterinarska farmakologija*. Beograd: Fakultet veterinarske medicine.

Jensen, J. 2013. *The prehistory of Denmark: from the Stone Age to the Vikings*. Copenhagen: Gyldendal.

Јиричек, К. 1959. Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци, у: Динић, М. (ур.), *Зборник Константина Јиричека I* (стр. 71-189), САН посебна издања, књ.СССХХVI, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 33. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јовановић, В. 1997. Funerary Rites and Tomb Constructions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures, in: Petrovna, E. (ed.) *Macedonia and the neighbouring Regions from 3rd to 1st Milenium B.C.* (pp 67–72). Скопје: Museum of Macedonia.

Јовановић, Б. 2006. *Археометалуришка налазишта – нова категорија културних добара*. Саопштења 37-38: 211-216.

Јовановић, Б. 2009. *Отворена насеља касног латена у окружењу Гомолаве, Доњи Срем*. Рад Музеја Војводине 51: 91–100.

Јоановић, В. 2015. Каменица: Музеј под Чегром. Ниш : Удружење писаца "Чегар"

Јовановић, Ј. В. 1972. *Лесковачко поречје (Део I)*. Лесковачки зборник XII.

Јовановић, Ј. В. 1975. *Пуста Река: антропогеографска и социолошка истраживања (Општи део)*. Лесковачки зборник, књ. XV: 1-138.

Јовановић Ј. В. 1978. *Лесковачко Поље и Бабичка Гора: Историјско-привредна и етнографско-социолошка проучавања (Општи део)*. Лесковачки зборник XVIII: 3-118.

Јовановић, Ј. В. 1979. *Лесковачко поље и Бабичка гора: Историјско-привредна и етнографско-социолошка истраживања, (Посебни део)*. Лесковац: Народни музеј

Јовановић, Ј. В. 1981. *Доња Јабланица, етнографска и социолошка истраживања (општи део)*. Лесковачки зборник XXI: 165-189.

Јовановић, Ј. В. 1982. *Доња Јабланица, етнографска и социолошка истраживања (посебни део)*. Лесковачки зборник XXII: 311-366.

- Јовановић, М. 1965.** *Археолошка истраживања у 1964. години.* Врањски гласник I: 217-236.
- Јовановић, М. 1966а.** *Археолошка истраживања у 1965. години.* Врањски гласник II: 313-326.
- Јовановић, М. 1968.** *Археолошка истраживања у 1968. години.* Врањски гласник IV: 495-520.
- Јовановић, М. 1969а.** *Сланиште, Моштаница, Врање – некропола старијег гвозденог доба.* Археолошки преглед 11: 72-74.
- Јовановић, П. 2007.** *Рударство на тлу Србије: Од палеолита до средине 20. века (Књ 1).* Београд : Југословенска инжењерска академија.
- Јовановић, П. Б. Милић, Ч. Зеремски, М. Костић, М. & Ршумовић, Р. 1969.** *Удолина Велике и Јужне Мораве.* Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” 22: 1–92.
- Јовановић, С. 1987.** *Праисторијски локалитети књажевачког краја.* Гласник српског археолошког друштва 4: 120-124.
- Јовановски, М. Гапковски, Н. & Пешевски, И. 2012.** *Инженерска геологија.* Скопје: Универзитет “Св.Кирил и Методиј”, Градежен факултет.
- Јовић, А. 2005.** *Тренутно стање грнчарства у крушевачком крају, година 2004.* Крушевачки зборник 11: 207–216.
- Јовић, В. 2002.** *Одговори окружних лекара на геолошку анкету друштва Српске словесности из 1860.* Флогистон 12: 147–174.
- Јовичић, Ж. 1968.** Прилог геоморфологији Врањске котлине и Грделичке клисуре. Врањски гласник IV: 535-548.
- Jones, S. 1997.** *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and the present.* London: Routledge.
- Johnson, N. 1980.** Later Bronze Age settlement in the SouthWest, in: Barrett, J. & Bradley, R. (eds), *Settlement and society in the British later Bronze Age* (pp 141–180), British Archeological Reports, British Series 83. Oxford: BAR Publishing
- Јоцић, М. 1984.** Новија налазишта старијег гвозденог доба на територији јужног Поморавља. Лесковачки зборник XXIV: 503-511.
- Јоцић, М. 1991.** *Резултати истраживања Скобаљих града.* Лесковачки Зборник XXXI: 43-53.
- Јоцић, М. 1999.** *Резултати рекогносцирања горње Јабланице.* Лесковачки зборник XXXIX: 47–60.
- Јоцић, М. 2000.** *Случајни археолошки налази у лесковачком крају.* Лесковачки зборник XL: 303-320.
- Јоцић, М. 2004,** Праисторија Нишког краја, у: Пешић, Д. (ур.), *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века* (стр. 37–48, кат. 1–61). Београд: Српска академија наука и уметности.

- Јоцић, М. 2005.** *Фрагменти за историју Народног музеја у Нишу*. Зборник (Народни музеј Ниш) 13–14: 9–39.
- Јоцић, М. & Јанковић, Ђ. 1987.** *Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град*. Лесковачки зборник XXVII: 61-68.
- Јоцић, М. & Перић, С. 2001.** *Топографија и диспозиција локалитета брњичке културне групе у Лесковачком крају*. Лесковачки зборник XLI: 147-152
- Јоцић, М. Перић, С. & Стојић, М. 1999.** *Керамика из стамбеног објекта са локалитета Хисар у Лесковицу*. Лесковачки зборник XXXIX: 27–40.
- Јоцић, М. & Стојић, М. 2000.** *Врапце, окућница Михајила Јојића, некропола брњичке културне групе*, Старинар L: 285–294.
- Јоцић, С. 1989.** *Трупале : постанак, развој и данашња слика села*. Ниш: Организациони одбор телевизијске емисије Знање–имање.
- Jugănaru, G. 2005.** *Cultura Babadag, I*. Tulcea: Institutul de Cercetări Eco–Muzeale "Gavrilă Simion".
- Јуришић, А. 1970.** *Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу*. Саопштења IX: 289–320.
- Jurišić, A. & Jordović, Č. 1962.** *Lazarev grad – Kruševac*. Arheološki pregled, 4: 248–253.
- Kávási, N. Somlai, J. Kovács, T. Szabó, T. Várhegyi, A. & Hakl, J. 2003.** *Occupational and patient doses in the therapeutic cave, Tapolca, Hungary*. Radiat Prot Dosimetry, 106 (3): 263-266.
- Kadrow S. 2011.** *Power and Authority in Prehistory and the Problem of Interdisciplinary Archaeological Studies*. Analecta Archaeologica Ressoviensia 6: 11-54.
- Калуђеровић, З. 1992.** *Праисторија Сврљига*. У: С. Петровић (ур), *Културна историја Сврљига, књига II* (стр. 73-82). Ниш – Сврљиг: Просвета – Народни универзитет.
- Калуђеровић З. & Ђурић Н. 1996.** *Кременац код Ниша, палеолитско налазиште*. Старинар XLVII: 289 – 290.
- Kaniewski, D. Van Campo, E. Van Lerberghe, K. Boiy, T. Vansteenhuyse, K. & Jans, G. 2011.** *The Sea Peoples, from Cuneiform Tablets to Carbon Dating*. PLoS ONE 6(6): e20232. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0020232>
- Kaniewski, D. Van Campo, E. Guiot, J. Le Burel, S. Otto, T. & Baeteman, C. 2013.** *Environmental roots of the Late Bronze Age crisis*. PLoS ONE 8: e71004. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0071004>
- Kaniewski, D. Marriner, N. Cheddadi, R. Morhange, C. Bretschneider, J. Jans, G. et al. 2019.** *Cold and dry outbreaks in the eastern Mediterranean 3200 years ago*. Geology 47 (10): 933–937.
- Kaniewski, D. Paulissen, E. Van Campo, E. Weiss, H. Otto, T. Bretschneider, J. & Van Lerberghe, K. 2010.** *Late second–early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the history of the Eastern Mediterranean*. Quaternary Research 74(2): 207–15.
- Каниц, Ф. 1985.** *Србија, земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Kantner, J. 2004.** Geographical Approaches for Reconstructing Past Human Behavior from Prehistoric Roadways. In: Goodchild, M. F. & Janelle, D. G. (eds.), *Spatially Integrated Social Science: Examples in Best Practice*. Oxford: University Press. 323–344.
- Kantner, J. 2008.** *The Archaeology of Regions: From Discrete Analytical Toolkit to Ubiquitous Spatial Perspective*. *Journal of Archaeological Research* 16 (1): 37–81.
- Kaplan, J. Krumhardt, K. & Zimmermann, N. 2009.** *The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe*. *Quaternary Science Reviews* 28: 3016–3034.
- Каповић, М., Кнежевић, М. & Благојевић, В. 2011.** *Својства и варијабилност дистричног камбисола у посавском шумско-привредном подручју*. Гласник Шумарског факултета, 104: 71-80.
- Капуран, А. 2008.** *Налази окресаног камена са локалитета „Хисар“ у Лесковцу, откривени током истраживачке кампање 2006. године*. Лесковачки зборник XLVII: 7–28.
- Капуран, А. 2009.** *Архитектура бронзаног и гвозденог доба у басену Јужне Мораве*. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.
- Капуран, А. 2009 (а).** *Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу*. Лесковачки зборник XLIX: 197-218.
- Каруран, А. 2013.** *Late Hallstatt pottery from North–Eastern Serbia (6th to 4th century BC)*. *Старинар* LXIII: 23–51.
- Каруран, А. 2014.** *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji*. Београд: Археолошки институт.
- Каруран, А. 2017.** *New contributions for the Early Iron Age stratigraphy at the site of Hisar in Leskovac (Sector I)*. *Starinar n.s.* LXVI: 9-17.
- Каруран, А. 2019.** *The Find from Medoševac 20 Years Later – an Addition to the Studies of the Tumulus Culture on the Territory of the Central Balkans*. In: Filipović, V. Bulatović, A. & Kapuran, A. (eds.), *Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday* (pp. 165–176). Београд: Археолошки институт.
- Каруран, А. 2020.** *The Finds of Gava Culture Pottery at the Site of Bujanj*. In: Bulatović, A. & Milanović, D. (ed), *Bujanj: The Eneolithic and the Early Bronze Age Tell in Southeastern Serbia*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, Band: 90. (pp. 235–238). Wien: Austrian academy of sciences press.
- Капуран, А., Борић, Д. & Јевтић, М. 2007.** *Налази керамике из енеолита и гвозденог доба у две новооткривене пећине на територији Ђердана*. Гласник српског археолошког друштва 23: 103-124.
- Капуран, А. Булатовић, А. & Јовановић, И. 2014.** *Бор и Мајданпек: Културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердана и Црног Тимока*. Београд: Археолошки институт – Бор: Музеј рударства и металургије.
- Каруран, А. Gavranović, М. & Jovanović, I. 2022.** *Bronze Age Burials within the Morava, Nišava and Timok Basins*. *Starinar* LXX: 45–72.
- Каруран, А. Živković, D. & Štrabac, N. 2016.** *New evidence for prehistoric copper metallurgy in the vicinity of Bor*. *Старинар (н.с.)* LXVI: 173-191.

- Капуран, А. & Стојић, М. 2001.** *Керамика брњичке културне групе са локалитетима Хисар - југоисточна падина Лесковац.* Лесковачки зборник XLI: 95-130.
- Karavanić, I. 2004.** *Život neandertalaca.* Zagreb: Školska knjiga.
- Karas, S. & Nien-Tsu, T. 2017.** The World's Oldest Bridges - Mycenaean Bridges. *American Journal of Civil Engineering and Architecture*, vol. 5, no. 6: 237-244.
- Караџић, В. 1852.** *Српски рјечник : истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима.* Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Катић, Р. 1978.** *Сточарство средњевијековне Србије.* Београд: Српска Академија наука и уметности, Одељење медицинских наука.
- Катић, Р. 1990.** *Српска средњевијековна медицина.* Горњи Милановац: Дечје новине.
- Катић, Т. 2005.** Serbia under the Ottoman Rule, *Österreichische Osthefte. Ländersonderband* 47: 145–158.
- Катић, Т. 2009.** *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века.* Крушевачки зборник 14: 237–243.
- Katrantsiotis, C. Norström, E. Holmgren, K. Risberg, J. & Skelton, A. 2016.** *High-resolution environmental reconstruction in SW Peloponnese, Greece, covering the last c. 6000 years: Evidence from Agios Floros fen, Messenian plain.* *The Holocene*, 26(2): 188–204.
- Kvamme, K. L. 1985.** Determining empirical relationships between the natural environment and prehistoric site locations: a hunter-gatherer example. In: Carr, C. (ed.), *For concordance in archaeological analyses.* Kansas City: Westport publishers. 208-238.
- Kvamme, K. L. 1989.** Geographic information system in regional archaeological research and data management. In: Schiffer, M.B. (ed), *Archeological Method and Theory.* Tucson: University of Arizona Press. 139-203.
- Kelle, B. 2007.** *Ancient Israel at War 853-586 BC.* Oxford: Osprey Publishing
- Kienlin, T. Liviu, M. Schramm, P. & Rung, E. 2012.** Results of the geophysical survey in the swamp fortification of the Gáva culture at Căuaș-Sighetiu in the Ier Valley, north-western Romania, in: Marta, L. (ed.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania: Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen* (pp. 83–100), Satu Mare: Studii Si Comunicari.
- Kilian–Dirlmeier, I. 1993.** *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien.* Abt. IV Bd. 12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kirch, P.V. Hartshorn, A.S. Chadwick, O.A. Vitousek, P.M. Sherrod, D.R. Coil, J. Holm, L. & Sharp, W.D. 2004.** *Environment, agriculture, and settlement patterns in a marginal Polynesian landscape.* *Proc Natl Acad Sci USA*, 101(26): 9936-41.
- Kišpatić, M. & Tućan, F. 1914.** *Slike iz rudstva.* Zagreb: Matica Hrvatska.
- Клейн, Л.С. 2000.** *Археологическая периодизация: подходы и критерии.* *Stratum plus* 1: 485-515.
- Кленко, Ј. 2006.** *Записи за Минатото на Струга.* Струга: Ирис.

- Knapp, B. & Manning, S. 2016.** *Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean*. American Journal of Archaeology, 120(1), 99–149.
- Knauss, J. 1991.** *Arcadian and Boeotian Orchomenos, Centres of Mycenaean Hydraulic Engineering*. Irrigation and Drainage Systems 5(4): 363–381.
- Кнежевић, З. 2017.** *Izveštaj: Mogućnosti za uzgajanje brzorastućih energetske zasada sa aspekta raspoloživosti poljoprivrednog zemljišta u Republici Srbiji*. Beograd: Global Environment Facility - UNDP Srbija.
- Кнежевић, С. 2006.** *Етноантрополошко виђење воде у појмовима народне културе / Сребрица Кнежевић*. Гласник Етнографског музеја у Београду, Књ. 70: 311–336.
- Ковачевић, Ј. 1971.** *Poljoprivredna fitocenologija*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje
- Ковачевић, Ј. 1977.** *Аварски каганат*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковачевић-Којић, Д. 2013.** *О саставу и обради племенитих метала из српских средњовековних рудника*. Зборник радова Византолошког института. 50 (2): 853—861.
- Kozłowski, J. K. 1992.** *The Balkans in the Middle and Upper Palaeolithic: the gate to Europe or a cul-de-sac?* Proceedings of the Prehistoric Society 58: 1–20.
- Korb, S. 2010.** *Life in year one: what the world was like in first-century Palestine*. New York: Riverhead Books.
- Kossack, G. 1980.** *"Kimmerische" Bronzen*. Situla 20/21: 109-143.
- Костић, М. 1952.** *Ђурђево поље*. Гласник Српског Географског Друштва, св. XXXII, бр. 1. Београд: 27-41.
- Костић, М. 1958.** *Нишка Бања. Антропогеографска проучавања*. Зборник радова, Географски институт, бр. V: 111–129.
- Костић, М. 1967.** *Нишка котлина: Студија друштвеногеографског развоја*. Зборник радова Географског института "Јован Цвијић", књ. 21: 295–359.
- Костић, М. 1968.** *Врањско-бујановачка котлина*. Врањски гласник IV: 183-262.
- Костић, М. 1970.** *Белопаланачка котлина: друштвеногеографска проучавања*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“.
- Костић, М. 1978.** *Раритетне термалне појаве у долини светојованско–матејевачке реке (Нишка котлина) и њихов туристичкогеографски значај*. Зборник радова Географског института "Јован Цвијић", књ. 30: 127–144.
- Костић, М. 1979.** *Рибарска Бања*. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ XXXI: 85–122.
- Костић, М. 1983.** Географске одлике Нишког подручја, у: Милић, Д. (ур.), *Историја Ниша I* (стр. 11–31). Ниш: ИРО Градина.
- Костић, М. & Гајић, Ж. 1965.** *Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу*. Зборник Радова географског института „Јован Цвијић“, књ. 20: 103–145.
- Kotsonas, A. 2016.** *Politics of Periodization and the Archaeology of Early Greece*. American Journal of Archaeology, 120(2): 239-270.

- Kountouri, E. Petrochilos, N. Liaros, N. Oikonomou, V. Koutsouyiannis, D. Mamassis, N. Zarkadoulas, N. Vött, A. Hadler, H. Henning P. & Willershäusen. T. 2013.** *The Mycenaean drainage works of North Copais, Greece: A new project incorporating surface surveys, geophysical research and excavation.* *Water Science and Technology: Water Supply*, 13: 710-718.
- Kowalewski, S. A. 2008.** *Regional Settlement Pattern Studies.* *Journal of Archaeological Research* 16 (3): 225–285.
- Krajčinović, D. Janković, S. Jovanović, B. Lorenz, I. B. Pavićević, M. & Wagner, G. A. 1995.** Early Copper Production in Serbia: Potential Ore Sources and Archeometallurgical Studies on Slags, in: Jovanović, B. (ed.) *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe* (pp. 59-67), International Symposium in Donji Milanovac May 20-25, 1990. Beograd: Archaeological Institute – Bor: Museum of Mining and Metallurgy.
- Kramer, C. 1985.** *Ceramic ethnoarchaeology.* *Annual Review of Anthropology* 14: 77–102.
- Kramer-Hajos, M. 2016.** *Mycenaean Greece and the Aegean World: Palace and Province in the Late Bronze Age.* New York: Cambridge University Press.
- Krause, R. 2019.** Fortresses and fortifications. On fortified hilltop settlements of the bronze age. In: S. Hansen & R. Krause (Eds.), *Bronze age fortresses in Europe* (pp 1-16), Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9-13 October 2017 in Alba Julia. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 335, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie / Prähistorische Konfliktforschung.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Kristiansen, K. 1998.** *Europe before history.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Kristiansen, K. 2011.** Constructing Social and Cultural Identities in the Bronze Age. In: Roberts, B., Vander Linden, M. (eds), *Investigating Archaeological Cultures* (pp 201–210). New York: Springer.
- Kristiansen, K. 2016.** Interpreting Bronze Age Trade and Migration. In: Kiriati, E. & Knappett, C. (Eds.), *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean* (pp. 154-180). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristiansen, K. 2022.** *Archaeology and the Genetic Revolution in European Prehistory (Elements in the Archaeology of Europe).* Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristiansen, K. & Suchowska-Ducke, P. 2015.** *Connected histories: The dynamics of Bronze Age interaction and trade 1500–1100 BC.* *Proceedings of the Prehistoric Society* 81: 361–392.
- Kristiansen, M. S. 2000.** *Present-day soil distribution explained by prehistoric land-use: Podzol–Arenosol variation in an ancient woodland in Denmark.* *Geoderma* 103 (3–4): 273–289.
- Kroll, H. 1983.** *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Pflanzenfunde Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 2.* Berlin: Spiess
- Kroll, H. 2000.** *Agriculture and arboriculture in mainland Greece at the beginning of the first millennium B.C.* *Pallas (Toulouse)* 52: 61–68.
- Krstić, B. Veselinović, M. Divljan, M. & Rakić, M. 1980.** *Tumač za list Aleksinac (K 34–20).* Beograd: Savezni geološki zavod.

Krstić, B. Rakić, B. Kalenić, M. Rajčević, D. Dolić, D. Banković, V. & Veselinović, M. 1976. *Tumač za listove Knjaževac i Belogradčik*. Beograd: Savezni geološki zavod.

Крстић, Д. 1959. *Радачје код Малче, неолитско насеље*. Старинар, нова серија IX – X: 369 – 370.

Krstić, N. Savić, L. & Jovanović, G. 2012. *The Neogene lakes on the Balkan land*. Geoloski Anali Balkanskog Poluostrva 73: 37-60.

Kuzmanovska-Barandovska, O. & Stankovski, J. 2011. *The role of astronomical alignments in the rituals of the peak sanctuary at Kokino, Macedonia*. Journal of Astronomical History and Heritage, 14(3): 221-229.

Kuzmanovska, O. & Stankovski, J. 2014. *The astronomical relation of the ritual platforms of the peak sanctuary Kokino*. Mediterranean Archaeology and Archaeometry 14(3): 259-269.

Kuzmanovska, O. & Stankovski, J. 2018. Cult practise and Calendars of Kokino Sanctuary, in: D. Gjorgjievski (ed.) *Giving gift to God : evidences of votive offerings in the sanctuaries, temples and churches* (pp. 47-56). Proceedings of the 1st (Kokino: archaeological and astronomical aspects - parallels and experience) & 2nd (Kokino: Giving gifts to God) International Conferences held in Skopje & Kumanovo, 2016-2017. Kumanovo: National Institution Museum – Skopje: Ministry of Culture and Archaeological Museum of Macedonia.

Kulenović, E. 2002. *Geologija za građevinare*. Mostar: Građevinski fakultet.

Kuna, M. & Adelsbergerová, D. 1995. *Prehistoric location preferences: An application of GIS to the Vinor Vský Potok Project, Bohemia, the Czech Republic*. In: Lock, G. & Stančić, Z. (eds.), *Archaeology and Geographical Information Systems: An European Perspective* (pp 117-131). London: Taylor & Francis.

Kunov, H. 1957. *Opšta privredna istorija: Privreda primitivnih I polukulturnih naroda, Prvi tom*. Beograd: Kultura.

Курт, А. 2004. *Стари Исток од 3000. до 330. године п.н.е*. Том I и II. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Kuhn, S. Mihailović D. & Dimitrijević, V. 2014. The Southeast Serbia paleolithic project: An Interim Report, у: Mihailović, D. (ed.), *Palaeolithic and mesolithic research in Central Balkans* (pp 97–106). Belgrade: Serbian Archaeological Society.

Kylander, M. E. Bindler, R. Cortizas, A. M. Gallagher, K. Mörth, C.M. & Rauch, S. 2013. *A novel geochemical approach to paleorecords of dust deposition and effective humidity: 8500 years of peat accumulation at Store Mosse (the "Great Bog"), Sweden*. Quaternary Science Reviews 69: 69–82.

Kytlicova, O. 2007. *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen*. Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abt. XX Bd. 12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Лазаревић, Р. 1990. *Злотске пећине*. Бор: Штампарско-издавачко предузеће „Бакар“.

Лазић, М. 1996. *Култура Доња Брњица – генеза, развој и хронологија*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду. Београд: Филозофски факултет.

Лазић, М. 2001. Етно–културна припадност и хронологија налазишта из бронзаног доба у Јужном Поморављу и Понишављу, у: Тасић, Н. & Радуловић, Е. (ур.) *Археолошка*

налазишта Крушевца и околине (стр. 187–196). Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Лазић, М. 2005. Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана, у: Брмболић, М. (ур.) *Археолошка истраживања Е-75* (стр. 11-48). Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Лазић, М. 2017. Археолошко рекогносцирање трасе аутопута Е80 и подручја Просторног плана инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске. У: Андрић, М. *Археолошка истраживања на аутопуту Е80* (21–80 стр.). Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Београд.

Лазић, М. & Божовић, Д. 1995. *Геолошки атлас Србије – инжењерскогеолошка карта*. Београд: Репуб. фонд за геол. истраживања и Геозавод.

Лазић, М. Сладић, М. & Пековић, М. 2002. *Резултати археолошког рекогносцирања територије обухваћене просторним планом археолошког налазишта Ромулијана-Гамзиград*. Развитак XLII: 64-67.

Langgut, D. Finkelstein, I. Litt, T. Harald Neumann, F. & Stein, M. 2015. *Vegetation and Climate Changes during the Bronze and Iron Ages (~3600–600 BCE) in the Southern Levant Based on Palynological Records*. Radiocarbon, 57(2): 217-235.

Langohr, C. 2020. Growth and turmoil in the thirteenth century in Crete, in: Middleton, G. (ed.), *Collapse and Transformation. The Late Bronze Age to Early Iron Age in the Aegean* (pp. 87-96). Oxford: Oxbow books.

Latacz, J. Greub-Fracz, K. & Schmitt, A. 2014. Between Troy and Homer. The So-Called Dark Ages in Greece. In: K. Greub-Fracz & A. Schmitt (Ed.), *Homers Ilias: Studien zu Dichter, Werk und Rezeption (Kleine Schriften II)* (pp. 89-104). Berlin - Boston: De Gruyter.

Laux, F. 2015. *Der Arm- und Beinschmuck in Niedersachsen. Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abt. X Bd. 8*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Lahtov, V. 1965. *Problem Trebeniške kulture*. Ohrid: Narodni muzej

Lee, H. & Zhang, D. 2015. Quantitative Analysis of Climate Change and Human Crises in History, in: Kwan, M. Richardson, D. Wang, D. & Zhou, C. (eds.), *Space-time integration in geography and GIScience: Research frontiers in the US and China* (pp 235-268). New York: Springer.

Leighton, R. 2022. *Nuraghi as Ritual Monuments in the Sardinian Bronze and Iron Ages (circa 1700–700 BC)*. Open Archaeology 8: 229–255.

Lemos, I. S. 2002. *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC* (Oxford Monographs on Classical Archaeology). Oxford: University Press.

Leone, M. L. 2009. *The phosphenic deer cave. art, mythology and religion of the painters porto badisco: art and myth of the shadows in depth*. E-knjiga: <http://www.artepreistorica.com/wp-content/uploads/2010/01/The-Deer-Cave.pdf>.

Leopold, M. & Völke, J. 2007. *Soils and relief as a basis for a model to reconstruct the Iron Age land use pattern in the vicinity of a Celtic square enclosure in Southern Germany*. Atti della Societa Toscana di Scienze Naturali Memoirs 112: 95-104.

Lechtman, H. N. 1971. Ancient Methods of Gilding Silver: Examples from the Old and the New Worlds. In: Brill, R. H. (ed.), *Science and Archaeology* (pp. 2-30). Cambridge: MIT Press.

Libšer, I. & Viler, F. 1989. *Tehnologija keramike*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Liverani, M. 1987. The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria, in: Rowlands, M. Trolle Larsen, M. & Kristiansen, K. (Eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World* (). Cambridge: Cambridge University Press.

Лома, А. 2013. *Топонимија Бањске хрисовуље*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Lombardo, U. Denier, S. & Veit, H. 2015. *Soil properties and pre-Columbian settlement patterns in the Monumental Mounds Region of the Llanos de Moxos, Bolivian Amazon*. SOIL 1: 65–81.

Лукић–Цветковић, М. 2009. *Црква Светих апостола Петра и Павла у селу Пољни*. Крушевачки зборник 14: 83–109.

Lull, V. Micò Perez, R. Rihurrete Herrada, C. & Risch, R. 2014. La Edad del Bronce en la Iberia Mediterranea, in: Almagro Gorbea, M. (ed.), *Protohistoria de la Peninsula Iberica. Del Neolítico a la Romanización* (pp. 127-146). Burgos: Universidad de Burgos/Fundación Ataruerca.

Лутовац, М. 1970. *Географска условљеност наводњавања у Југославији*. Гласник Српског Географског друштва, св. L (2): 85—99.

Lucas, G. 2019. Periodization in archaeology, in: Souvatzi, S. G. Baysal, A. & Baysal, E. L *Time and history in prehistory*. New York: Routledge

Љубимировић, И. 2016. *Топографија и путна мрежа на територији античког Науса*. Зборник радова Филозофског факултета XLVI (4)/2016: 221–242.

Ljuština, M. 2012. *Stratigrafija naselja i periodizacija vatinске kulture u Vojvodini*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Beograd: Filozofski fakultet.

Ljuština, M. 2014. The Beginning of the Late Bronze Age in Southern Banat and the End of the Vatin Culture: Case Study of Židovar, in: Ložnjak Dizdar, D. & Dizdar M. (eds.), *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011 (pp. 273–283). Zagreb: Institute of Archaeology.

Ljuština, M. 2017. Vatin Culture in Scientific Opus of Miodrag Grbić, in: Vujović, M. B. (ed.) *ANTE PORTAM AUREAM: Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović* (pp. 23–44). Belgrade: Faculty of Philosophy.

Љуштина, М. 2022. *Изазови средњег бронзаног доба: Ватинска култура и балкански суседи*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Ljuština, M. & Dmitrović, K. 2017. At the turn of the millennium: A case study of the Čačak region, Serbia, in the Late bronze and Early iron age, in: Ložnjak-Dizdar, D. & Dizdar, M. (eds.), *The late Urnfield culture between the eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the

international conference in zagreb, november 7-8, 2013. (pp 125-132). Zagreb: Institut za arheologiju.

Ljuština, M. & Dmitrović, K. 2020. Some Light in the Dark Ages: Remarks on Cultural Continuity during the Late Bronze and Early Iron Age in West Morava Basin, in: Gavranović, M. Heilmann, D. Kapuran, A. and Verčik, M. (Eds.), *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th–5th Centuries BCE)* (pp 177-188). Rahden/Westf.: Leidorf

Ljuština, M. & Mikić, A. 2010. *A brief review on the early distribution of pea (Pisum sativum L.) in Europe.* Ratarstvo i provrtarstvo 47: 457-460.

Magny, M. 2004. Holocene climate variability as reflected by mid European lake-level fluctuations and its probable impact on prehistoric human settlements. In: Brauer, A. & Guilizzoni, P. (Eds.), *The record of Human/Climate Interaction in Lake Sediments.* Quaternary International 113: 65–79.

Magyari, E. K. Demény, A. Buczkó, K. Kern, Z. Vennemann, T. & Fórizs, I. 2013. *A 13,600-year diatom oxygen isotope record from the South Carpathians (Romania): Reflection of winter conditions and possible links with North Atlantic circulation changes.* Quaternary International 293: 136–149.

Madas, D. 1979. *Trail researches at the medieval town of Petrus.* Balcanoslavica 8: 37–45.

Мадас, Д. 1986. *Защитно ископавање на локалитету Слатина код Параћина.* Гласник Српског археолошког друштва, бр. 3: 180–181.

Madas D. 1988. Slatina – Paraćin, in: Srejić, D. (ed.), *Neolithic of Serbia: Archaeological Research, 1948–1988* (pp. 90–91). Belgrade: Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research.

Madas, D. & Brmbolić, M. 1982. *Petrus, Popovac, srednjovekovno utvrđenje.* Arheološki pregled 23: 44–46.

Madas D. & Brmbolić, M. 1986. Slatina: neolitsko, ranogvozenodobno, rimsko i vizantijsko naselje. Arheološki pregled 26: 42–43.

Максимовић, Р. 1939. *Наше рударство и топионичарство у старом и средњем веку: прилог познавању историје наше културе.* Београд: Штампарија Драг. Поповића.

Максимовић, Р. 1940. *Рударство и топионичарство под Карађорђем: прилог познавању историје наше културе.* Београд : Штампарија Драг. Поповића

Мано–Зиси, Ђ. & Јовановић, Д. 1952. *Археолошко испитивање нишке Тврђаве и Јагодин – Мале у Нишу.* Гласник Српске академије наука, IV – 2: 365–367.

Marić, M. 2011. *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj terenskoj dokumentaciji.* Beograd: Printshop.

Marjanović, M. Sretenović, T. Jovanović S. Pešterić, M. & Mihaljević, I. 2001. *Mineralne pojave Malog Jastrepca.* Petničke sveske 53: 145–151.

Марковић, Б. 2001. *Основи путева и улица: за II и III разред саобраћајне школе (5. изд.).* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Марковић, Д. 1936. *Кратки извештаји.* Историјски гласник 1: 114–116.

- Марковић, Ј. Ђ. 1954.** *Рељеф слива Црнице и Грзе*. Зборник радова Српске академије наука XXIX, бр. 7: 19–81.
- Марковић, Ј. Ђ. 1967.** *Природа и природне реткости Југославије*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије.
- Марковић, Ј. Ђ. 1985.** Параћин, у: М. Милетић (ур.), Социјалистичка република Србија, том III (стр. 190–196). Београд: НИРО „Књижевне новине“.
- Marković, J. 1980.** *Regionalana geografija SFR Jugoslavije*. Београд: Грађевинска књига.
- Марковић, М. Павловић, Р. & Чупковић, Т. 2003.** *Геоморфологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Marković, P. 1983.** *Planinsko područje Jugoslavije: Mogućnost povećavanja proizvodnje hrane*. Gornji Milanovac: Kulturni centar - Privredna књига.
- Martín-Rodríguez, P. & Verges, J.M. 2016.** *Bone alterations in fumiers: Experimental approach*. Quaternary International 414, 294-303.
- Мартиновић, Ж. & Костић, М. 1965.** *Терма крављанско Топило: Морфохидролошка еволуција и значај за термализам и туризам*. Гласник Српског географског друштва, књ. XLV/2: 133–144.
- Мартиновић, М. Ж. (1976).** *Нишка котлина – генеза и еволуција*. Београд: Српско географско друштво
- Мартиновић, М. Ж. 1995.** Марково кале. У: Симоновић, Д. (ур.), *Енциклопедија Ниша: Природа, простор, становништво* (стр. 13–15). Ниш: Градина.
- Mason, A. H. Powell, W. G. Bankoff, H. A. Mathur, R. Bulatović, A. Filipović, V. & Ruiz, J. 2016.** *Tin isotope characterization of bronze artifacts of the central Balkans*. Journal of Archaeological Science 69: 110–117.
- Mayda, C. 2010.** Settlement geography, in: Warf, B. (ed.) *Encyclopedia of Geography*, vol. V (pp 2535-2537). Singapore: SAGE Publications.
- Mayewski, P.A. Rohling, E.E. Stager, J.C. Karlen, W. Maasch, K.A. Meeker, L.D. Meyerson, E.A. Gasse, F. Van Kreveld, S. Holmgren, K. Lee-Thorp, J. Rosqvist, G. Rack, F. Staubwasser, M. Schneider, R.R. & Steig, E.J. 2004.** Holocene climate variability. Quaternary Research 62: 243-255.
- Medović, A. 2012.** *Late Bronze Age plant economy at the early Iron Age hill fort settlement Hissar? Work of the Museum of Vojvodina*, 54: 105-118.
- Medović, A. & Mikić, A. 2010.** *The “Big Bang” in the Early Iron Age: Charred Crop Storages and Agriculture of the Iron Age Settlement Gradina upon Bosut in Syrmia*. Ratarstvo i povrtarstvo 47 (2): 613-616.
- Medović, A. & Mikić, A. 2014.** *Archaeobotanical findings of annual and other legumes in Serbia*. Legume Perspectives, 5: 5-6.
- Medović, A. & Mikić, A. 2021.** *Archaeoentomological assessment of weevil (Coleoptera, Bruchidae) infestation level of pea (Pisum sativum) at the Late Bronze Age settlement Hissar*. Ratarstvo i povrtarstvo 51 (8): 14-22.

Medović, A. Mikić, A. Ćupina, B. Jovanović, Ž. Radović, S. Nikolić, A. & Stanisavljević, N. 2011. *Pisum & Ervilia Tetovac - Made in Early Iron Age Leskovac. Part One. Two Charred Pulse Crop Storages of the Fortified Hill Fort Settlement Hissar in Leskovac, South Serbia.* *Field and Vegetable Crops Research*, 48: 219-226.

Medović, P. 1978. *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju.* Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine — Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Medović, P. 1985. *Skeletni grob starijeg gvozdenog doba sa lokaliteta Pećine u Vrdniku.* *Rad vojvođanskih muzeja* 29: 5-8

Medović, P. 1988. *Kalakača: naselje ranog gvozdenog doba.* Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Медовић, П. 1989. *Канелована керамика прелазног периода у Војводини.* *Рад Војвођанских Музеја* 31: 45-57.

Medović, P. 1991. Die eisenzeitliche Besiedlung und ihre Funde in: Hänsel, B. & Medović, P. (eds.), *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. Bronzezeit – Vorrömische Eisenzeit* (pp 144-151). Germanischen Kommission 72. Mainz: Zabern.

Медовић, П. 1994. Генеза култура старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу, у: Тасић, Н. (ур.), *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља* (стр. 45-50). Београд: Балканолошки институт САНУ – Сомбор: Градски музеј.

Medović, P. & Medović, I. 2010. *Gradina na Bosutu: naselje starijeg gvozdenog doba.* Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine.

Méndezd, D. 2012. Ancient Macedonian as a Greek Dialect: A Critical Survey on Recent Work, in: Giannakis, G. (ed.), *Ancient Macedonia: Language, History, Culture* (pp 133-45). Thessaloniki: Centre for the Greek Language.

Менковић, Љ. 2011. *Детаљна геоморфолошка карта Бела Паланка 1:100.* Гласник Српског географског друштва ХСГ/2: 1-28.

Merdinger, C. J. 1961. *Bridges through the Ages: Part 1. The Beginning.* *The Military Engineer*, 53(353): 198–203.

Metzner-Nebelsick, C. 2012. Channelled pottery in Transylvania and beyond – ritual and chronological aspects, in: Marta, L. (ed.), *The Gáva culture in the Tisa plain and Transylvania* (pp 65-. Symposium, Satu Mare 17-18 June. Satu Mare: Muzeul Județean.

Мијатовић, С. 1905. *Темнић, антропогеографска студија.* Насеља српских земаља, књига III, Београд: Српска краљевска академија.

Мијатовић, С. 1930. *Ресава.* Српски етнографски зборник, књ. 46, Насеља и порекло становништва књ. 26: 97-740.

Mikulčić, I. 1966. *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza: Od egejske seobe do Avgusta.* Skopje: Arheološki muzej.

Mikulčić, I. & Jovanović, M. 1968. *Helenistički opidum iz Krševice kod Vranja.* *Vranjski glasnik* IV: 355–375.

Милановић, Д. 2011. *Праисторијско налазиште Доров – Мустајбегово поље у Паси Пољани код Ниша.* Гласник Српског археолошког друштва 27: 155–174.

Милановић, Д. 2017. *Централни Балкан у 5. миленијуму пре н.е.: обрасци насељавања и друштвено-економске промене.* Докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду.

Милановић, Д. & Милојевић, П. 2016. Археолошка проспекција Алексиначке котлине – прелиминарни резултати. У: Рајић, С. (ур.), *Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016* (33–47 стр.). Алексинац: Завичајни музеј Алексинац.

Milanović, D. & Milojević, P. 2019. *Arheološka prospekcija donjeg toka Južne Morave u 2017. godini.* Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2017. godini. 173–180.

Милановић, Д. Милојевић, П. Милошевић, С. & Кајтез, И. 2016. *Алексиначко поморавље од праисторије до средњег века: Нова сазнања.* Алексинац: Завичајни музеј Алексинац.

Милановић, Д. & Трајковић–Филиповић, Т. 2015. *Стара ископавања на локалитету Бубањ – праисторијско вишеслојно налазиште код Ниша.* Ниш: Народни музеј Ниш.

Милеуснић, С. 2004. *Српски манастири: од Хиландара до Либертвила.* Београд: Српска књижевна задруга.

Милићевић, Ђ. М. 1876. *Кнежевина Србија.* Београд: Државна штампарија.

Милићевић, Ђ. М. 1884. *Краљевина Србија.* Београд: Краљевско–српска државна штампарија.

Милић, Ч. 1967. *Долинска морфологија у горњем и средњем току Јужне Мораве.* Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 21: 29–100.

Miller, K. 1916. *Itineraria romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana.* Stuttgart: Strecker und Schröder.

Миловановић, Б. 1950. *Бујановачко антимионско рудиште.* Металургија I: 28–38.

Milovanović, B. 2017. *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije.* Beograd: Arheološki institut

Милојевић, Б. 1948. *Долине Западне Мораве, Мораче и Треске.* Београд: Научна књига

Милојевић, Б. 1951. *Главне долине у Југославији: географска проучавања и проматрања.* Београд: Научна књига.

Милојевић, П. 2014. *Налази рановизантијског новца на градинским локалитетима у Алексиначкој котлини.* Караџић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, н. с. бр. 6: 9–27.

Милојевић, П. 2017. *Вишеслојна градина Љиљаче код села Бовна.* Караџић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, н.с. бр. 9: 26 – 65.

Милојевић, П. Вучковић, В. & Филиповић, В. 2020. *Дистрибуција и топографија налазишта из позног бронзаног и старијег гвозденог доба на територији општине Параћин.* Српско археолошко друштво, XLIII скупштина и годишњи скуп, Суботица, 14. – 16. октобар 2020. године, Програм, извештаји и апстракти. Суботица: Међуопштински

завод за заштиту споменика културе Суботица – Београд: Српско археолошко друштво. 66–67.

Милојевић, П. & Кузмановић-Цветковић, Ј. 2019. *Топографске и економске карактеристике налазишта из металних доба у Топлици*. Гласник Српског археолошког друштва 35: 27–63.

Милојевић, П. & Милановић, Д. 2017. *Топографија праисторијских локалитета у Ражањској општини*. У: Мишић, С. Рајић, С. Јашовић, Г. Бецић, И. & Васиљевић, Ј. (ур.), Капија поморавља у духовној историји српског народа (стр. 9–24). Својново: Удржење за културу и уметност „Лгос“ Својново.

Милојевић, П. & Милановић, Д. 2018. *Трагови старих путева на планини Озрен*. Карацић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, н.с. бр. 10: 9 – 25.

Милојевић, П. Милановић, Д. & Трајковић-Филиповић, Т. 2015. *Каснонеолитски локалитет Шетка – утрине: природно – географска и културна карактеризација*. Карацић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, н.с. бр. 7: 26 – 65.

Милојевић П. & Трајковић-Филиповић, Т. 2017. *Праисторијска налазишта у Алексиначкој котлини: евиденција и ревизија старих података*. Алексинац: Завичајни музеј Алексинац – Ниш: Народни музеј Ниш.

Milojević, P. Trajković-Filipović, T. Kuzmanović-Cevtković, J. Nikezić, A. Crnobrnja-Krašić, S. Milojević, J. & Selaković, M. 2019. *Poznoneolitska i ranoeneolitska figuralna plastika iz severnih oblasti centralnog Balkana*. Niš: Narodni muzej – Beograd: Ministarstvo kulture i informisnja.

Милојевић, С. 1924. *Лесковачка котлина (геоморфолошка проучавања)*. Гласник Географског друштва, 10: 2-45

Милошевић, Г. 2003. *Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин-мали у Нишу*. Ниш и Византија II: 121–140.

Миљковић-Катић, Б. 2014. *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*. Београд: Историјски институт.

Минић, Д. 1978. *Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији*. Годишњак града Београда XXV: 87–95.

Минић, Д. 1989. *Цигларска пећу Сталаћу*. Старинар н. с. XL–XLI: 309–315.

Минић, Д. & Вукадин, О. 2007. *Средњовековни Сталаћ*. Београд: Археолошки Институт.

Митревски, Д. 1997. *Протоисториските заедници во Македонија: преку погребувањето и погребните манифестации*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата.

Mitrevski, D. 2007. The Beginning of the Iron Age in Macedonia. In: Todorova, H. Stefanovich, M. & Ivanov, G. (eds.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory* (pp 443-450). Proceedings of the International Symposium: Migration Events in Greece at the End of the Second Millennium BC and Their Possible Balkanic Background, Strymon Praehistoricus, Kjustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 27.09-01.10 2004. In The Steps of James Harvey Gaul. Kyustendil: Museum of History.

Митревски, Д. 2013. Праисторија на република Македонија, у: П. Кузман (ур.), *Македонија: Милениумски културно-историјски факти I* (стр. 82-266). Скопје: Медиа Принт Македонија.

Митровић, Г. 2010. *Каталог метала I*. Врање: Народни музеј.

Mihailović, D. 1999. Intensification of settlement in the Late Glacial of southwestern Balkans. In: Kobusiewicz, M. & Kozłowski, J. K. (eds.), *Post-pleniglacial Recolonisation of the Great European Lowland*. Folia Quaternaria 70. Krakow: Instytut Nauk Geologicznych. 385–392.

Михаиловић, Д. 2004. *Истраживања пећинских археолошких налазишта у сливу Тимока и Нишаве*. Зборник радова Одбора за крас и спелеологију 8: 135–144.

Михаиловић, Д. 2009. *Пећински комплекс Баланица и палеолит Нишке котлине у регионалном контексту*. Архаика 2: 1–26.

Mihailović, D. 2014. *Paleolit na centralnom Balkanu: kulturne promene i populaciona kretanja*. Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Михаиловић, Д. Ђуричић, Љ. & Калуђеровић, З. 1997. Истраживање палеолита на подручју источне Србије, у: Лазић, М. (ур.), *Археологија источне Србије* (стр. 33-44). Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, 33–44.

Михаиловић, Д. Милошевић, С. Михаиловић, Б. & Лопачић, М. 2009. *Технолошка варијабилност у раном средњем палеолиту централног Балкана*. Гласник Српског археолошког друштва 25: 7–23.

Михаљчић, Р. 1968. *Где се налазио град Петрус?* Прилози за књижевност, језик, исгорију и фолклор XXXIV/3—4: 264–267.

Михаљчић, Р. & Вуковић, Т. 2012. *Насељавање Петрушке области*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LXXVIII: 3–10.

Мишић, С. 2014. *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*. Београд: Магелан Прес - Тендура Менаџмент.

Мишковић, Ј. 1880. *Хидрографија независне кнежевине Србије*. Београд: Државна штампарија.

Младеновић, А. 2003. *Повеље кнеза Лазара*. Београд: Чигоја штампа.

Mladenović, O. 2017. *Some remarks on tin ore deposits in the Balkans*. Етно-културолошки зборник XXI: 11-20.

Младеновић, О. Вучковић, В. Милојевић, П. Стојановић, Б. & Филиповић, В. 2020. *Резултати заштитних археолошких истраживања на локалитету Глождак–дис у Параћину*. Српско археолошко друштво, XLIII скупштина и годишњи скуп, Суботица, 14. – 16. октобар 2020. године, Програм, извештаји и апстракт. Суботица: Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица – Београд: Српско археолошко друштво. 63–64.

Molloy, B. 2022. *Was There a 3.2 ka Crisis in Europe? A Critical Comparison of Climatic, Environmental, and Archaeological Evidence for Radical Change during the Bronze Age–Iron Age Transition*. Journal of Archaeological Research (2022). <https://doi.org/10.1007/s10814-022-09176-6>

- Molloy, B. Jovanović, D. Bruyère, C. Marić, M. Bulatović, J. Mertl, P. Horn, C. Milašinović, L. & Marković-Marić, N. 2020.** *A New Bronze Age Mega-fort in Southeastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Idoš and their Regional Significance.* *Journal of Field Archaeology* (<https://doi.org/10.1080/00934690.2020.1734899>)
- Moore, T. & Armada, X. L. 2011.** *Atlantic Europe in the first millennium BC: Crossing the divide.* Oxford: Oxford University Press.
- Morintz, S. & Roman, P. 1969.** *Un nou grup hallstattian în sud-vestul României-Insula Banului.* *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)* 20 (3): 393-423.
- Morris, M. 2002.** *Soil science and archaeology: Three test cases from Minoan Crete.* Philadelphia: The institute for aegean Prehistory academic Press.
- Moschos, I. 2009.** Evidence of social re-organization and reconstruction in Late Helladic III C Achaea and modes of contacts and exchange via the Ionian and Adriatic Sea, in: Cassola Guida, P. & Borgna, E. (eds.), *Dall'Egeo all'Adriatico Organizzazioni Sociali, Modi di Scambio e Interazione in Età Postpalaziale (XII–XI Sec. a.C.)* (pp. 345–414). *Atti Del Seminario Internazionale, Udine, 1–2 Dicembre 2006.* Rome: Quasar
- Munteanu, O. & Iarmulschi, V. 2020.** An Iron Winged Axe Discovered in the Horodca Mică Getae Fortification: Chronological and Functional Landmarks, in: Berzovan, A. (ed), *Studia Praehistorica et Antiqua, Miscellanea in honorem Silvia Teodor* (pp. 131–154). Iași: Romanian Academy, Institute of Archaeology.
- Muhly, J. D. 1992.** The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration? in: Ward, W. A. Joukowsky, M. S. & Åström, P. (Eds), *The Crisis years: The 12th century B.C.: from beyond the Danube to the Tigris* (pp. 10-26). Dubuque: Kendall/Hunt Pub.
- McDonald, W. A. & Rapp, G. R. (eds.) 1972.** *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McDonough, C. Rooney, L. W. & Serna-Saldivar, S. O. 2000.** Sorghum. In: Kulp, K. & Ponte, J. G. Jr (eds.), *Handbook of Cereal Science and Technology, 2nd edn.* (pp 177–210). New York: Marcel Dekker.
- McCormick, M. Büntgen, U. Cane, M. A. Cook, E. R. Harper, K. Huybers, P. Litt, T. Manning, S. W. Mayewski, P.A. More, A. F. M. Nicolussi, K. & Tegel, W. 2012.** *Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence.* *The Journal of Interdisciplinary History*, 43(2): 169–220.
- Nekhrizov, G. & Tzvetkova, J. 2018.** *Contributions to the Periodization and Absolute Chronology of the Early Iron Age in South Thrace.* *Archaeologia Bulgarica* XXII/1: 17-44.
- Nenadović, A. 1961.** Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini. U: *Limes u Jugoslaviji I* (str. 165–170). Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Nešić, D. 2001.** *Kraška morfologija u slivu Toponičke reke* (Neobjavljena magistarska teza). Beograd: Geografski fakultet.
- Nikitović, L. 2003.** Krstac – Ivkovo brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba, u: Bojović, N. & Vasić, M. (eds.), *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba* (str. 11-22). Simpozium održan u Čačku 2002. godine. Čačak: Narodni Muzej, Čačak.

Никитовић, Л. Стојић, М. & Васић, Р. 2002. *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба.* Београд – Чачак: Археолошки институт, Београд – Народни музеј, Чачак.

Nikodijević, V. 1976. *Pedološka karta: Paraćin – 2 (1:50 000).* Beograd: Institut za proučavanje zemljišta Topčider

Николић, Д. 1958. *Пегматити Сталаћа.* Зборник радова геолошког института „Ј. Жујовић“, књ. X: 27–41.

Николић, Р. 1904. *Пољаница и клисура.* Београд: Краљевска српска државна штампарија.

Николић, Р. 1905. *Крајиште и Власина: антропогеографска проучавања.* Београд : Српска краљевска академија.

Nikolova, L. (ed.) 1996. *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500–2000 BC, Calibrated Dates).* Reports of Prehistoric Research Projects, No. 1.1. Sofia: Prehistory Foundation/Agatho Publishers

Novaković, P. 2001. Detecting territoriality and social structure in the bronze and iron ages : GIS and the hillforts in the Kras region. In: Slapšak, B. (ed.) *On the good use of geographic information systems in archaeological landscape studies.* Proceedings of the COST G2 WG2 Round Table, Ljubljana, 18 to 20 December 1998, (EUR, COST Action G2, 19708), Luxembourg, European Communities. 101-115.

Novaković, P. 2003. *Osvajanje prostora – Razvoj prostorne in krajinske arheologije.* Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Обрадовић, Ј. & Васић, Н. 2007. *Језерски басени у неогену Србије.* Београд: Српска академија наука и уметности.

O'Brian, W. & O'Driscoll, J. 2017. *Hillforts, Warfare and Society in Bronze Age Ireland.* Oxford: Archaeopress.

Oestigaard, T. 2011. Water, in: Insoll, T. (Ed.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion* (pp 38-50). Oxford: University Press.

Olsen, B. 2002. *Od predmeta do teksta.* Beograd: Geopolitika.

Orssich de Slavetich, A. 1940. *Bubanj, eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš.* Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften IV. Band, Nr. 1–2: 1–46.

Оршић–Славетић, А. 1936. *Белешке са путовања.* Старинар, трећа серија X–XI: 170–174.

Оршић–Славетић, А. 1936. *Преисторијска налазишта у околини Ниша.* Старинар, трећа серија X–XI: 174–181.

Острогорски, Г. 1998. *Историја Византије.* Београд: Народна књига Алфа.

O'Connor, C. 1993. *Roman bridges.* Cambridge: Cambridge University Press.

Павловић, З. 1994. *Хидронимски систем слива Јужне Мораве.* Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.

- Павловић, З. 2016.** *Ороними Србије. Трећи део Р–Т.* Ономатолошки прилози XXIII: 113-292.
- Павловић, Љ. 2011.** *Колубара и Подгорина: насеља, порекло становништва, обичаји.* Београд: Службени гласник.
- Pavlović, N. 1996.** Interakcija geološke sredine i inženjerske djelatnosti, in: *The International Conference: Trends in the Development of Geotechnics* (str. 239-248), Beograd: Rudarsko-geološki fakultet.
- Палавестра, А. 1984.** *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану.* Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности
- Палавестра, А. 2001.** Позлатска река и Глободер – старије гвоздено доба на подручју Крушевца. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. (ур.), *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 195–204). Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Palavestra, A. 2012.** *Vasić pre Vinče (1900-1908).* Етноантрополошки проблеми, н. с. год. 7. св. 3: 649-679.
- Palavestra, A. 2013.** *Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji.* Етноантрополошки проблеми, н. с. год. 8. св. 3: 681-715.
- Палавестра, А. & Bankoff, А. 1986.** *Истраживања праисторијских насеља у микрорегији Рибарске бање код Крушевца.* Гласник Српског археолошког друштва 3: 51–62.
- Palavestra, A. & Bankoff, A. (1986),** *Pozlatska reka.* Arheološki pregled 26: 67–68.
- Палавестра, А. Bankoff, А. & Winter, F. 1990.** *Хумка из старијег гвозденог доба у Глободеру код Крушевца.* Гласник Српског археолошког друштва 6: 84–91.
- Panagiotopoulou, E. Montgomery, J Nowell, G. Peterkin, J. Doulgeri-Intzesiloglou, A. Arachoviti, P. Katakouta, S. & Tsiouka, F. 2018.** *Detecting Mobility in Early Iron Age Thessaly by Strontium Isotope Analysis.* European Journal of Archaeology, 21(4): 590-611.
- Pankau, C. 2004.** *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaş/Siebenbürgen.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 109. Bonn: Dr. Rudolf Hobelt GmbH.
- Панцић, И. 2014.** *Археолошки дневник палеолитских истраживања.* Бања Лука: Музеј Републике Српске.
- Pare, C. 1999.** *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil 1: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.).* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 45: 293-433.
- Pare, C. 2008.** Archaeological Periods and their Purpose, in: A. Lehoërff (ed.), *Construire le temps. Histoire et methods des chronologies et calendriers des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale.* Actes du XXXe colloque international de Halma-Ipel, 7. – 9. Décembre 2006 (pp 69-84). Glux-en-Glenne: Centre archéologique européen.
- Parker, H.N. 2008.** *The Linguistic Case for the Aiolian Migration Reconsidered.* Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 77(3): 431-464.

- Parkinson, W. A. 2006.** *The Social Organization of Early Copper Age Tribes on the Great Hungarian Plain*. BAR International Series 1573. Oxford: Archaeopress.
- Parkinson, W. and Duffy, P. 2007.** *Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective*. *Journal of Archaeological Research* 15: 97-114.
- Паровић-Пешикан, М. 1995.** *Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана*. *Старинар* (н.с.) XLV-XLVI: 3-26.
- Parsons, J.R. 1972.** *Archaeological Settlement Patterns*. *Annual Review of Anthropology* 1: 127-150.
- Partov, D. Mašlak, M. Ivanov, R. Petkov, M. Sergeev, D. & Dimitrova, A. 2016.** *The development of wooden bridges through the ages – a review of selected examples of heritage objects, Part I – The milestones*. *Technical Transactions*, 2-B: 93–106.
- Partov, D. Mašlak, M. Ivanov, R. Petkov, M. Sergeev, D. & Dimitrova, A. 2016(a).** *The development of wooden bridges through the ages – a review of selected examples of heritage objects, Part II – The iconic structures from the Western Slavdom area and those that inspired them*. *Technical Transactions*, 2-B: 107–120.
- Pearce, M. 2004.** The Significance of Bronze, in: Bogucki, P. & Crabtree, P. J. (eds), *Ancient Europe 8000 B.C.–A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World, Vol. II* (pp 6-11). New York: Charles Scribner's Sons.
- Pearce, S, 1983.** *The Bronze Age metalwork of south western Britain*. *British Archeological Reports, British Series*, 120. Oxford: BAR Publishing
- Пековић, М. 2003.** *Параћинска група у бронзаном добу Поморавља*. Необјављен магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2003. године. Београд: Филозофски факултет.
- Пековић, М. 2008.** *Параћинска културна група и њен однос према суседним културама*. *Лесковачки зборник XLVIII*: 29–48.
- Перић, С. 1996.** *Медијана: праисторијско насеље*. *Старинар XLVII*: 292–295.
- Перић, С. 2004.** *Мотел – Слатина Параћин, неолитско насеље – ископавања 2000–2002*. *Старинар LIII–LIV*: 263–268.
- Perić, S. 2004.** Problem of Neolithization in Central Pomoravlje. In: Perić, S. (ed.), *The central Pomoravlje in Neolithization of south east Europe. The Neolithic in the Middle Morava Valley, vol. I* (pp 11–33). Belgrade: Institute of Archaeology, Belgrade – Jagodina: Regional Museum Jagodina – Paraćin: Regional Museum Paraćin.
- Perić, S. 2009.** *The oldest cultural horizon of trench XV at Drenovac*. *Starinar LVIII/2008*: 29–41.
- Perić, S. 2017.** Drenovac: a Neolithic settlement in the Middle Morava Valley, Serbia. *Antiquity* 91 (357). (doi:10.15184/aqu.2017.41)
- Перић, С. Обрадовић, Ђ. & Перић, О. 2013.** *Ревизиона археолошка ископавања на неолитском налазишту Слатина – Турска чесма у Дреновцу код Параћина*. *Етно–културолошки зборник XVII*: 83–86.
- Perić, S. & Perić, O. 2014.** *Slatina—Turska Česma, Drenovac: arheološka istraživanja u 2013. Godini*. *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. Godini*: 12–16.

Perić, S. Rummel, C. Peters, D. Wendling, H. & Schafferer, G. 2016. Geomagnetic survey of Neolithic settlements in the Middle Morava Valley—preliminary results. In: Perić, S. (ed.) *The Neolithic in the Middle Morava Valley: new insights into settlements and economy, vol. 2.* (pp. 9–25). Belgrade: Institute of Archaeology, Belgrade – Paraćin: Regional Museum Paraćin.

Perşoiu, A. Onac, B. P. Wynn, J. G. Blaauw, M. Ionita, M. & Hansson, M. 2017. *Holocene winter climate variability in central and eastern Europe.* Scientific Reports 7 (1196). <https://doi.org/10.1038/s41598-017-01397-w>.

Петковић, Г. 2002. *Кроз Српску Свету Гору: Овчарско-кабларски манастири.* Чачак: Графика Јуреш.

Петковић, К. 1927. *Геолошки састав Крушевачког терцијарног басена.* Геолошки анали балканског полуострва, књ. 9, св. 1: 40–55.

Петковић, М. 1988. *Пиротска грнчарија.* Пирот: Музеј Понишавља.

Петковић, С. 2016. Заштитна археолошка истраживања на локалитету Давидовац – Градиште прелиминарни резултати, у: Перић, С. & Булатовић, А. (ур.) *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011-2014)* (стр. 301-350). Београд: Археолошки институт.

Pétrequin, P. & Weller, O. 2008. L'exploitation préhistorique des sources salées dans le Jura français. Application et critiques d'un modèle prédictif. In: Weller, O. Dufraisse, A. & Pétrequin, P. (eds.) *Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui* (pp 255-279). Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté.

Петровић, Б. Димитријевић, М. & Карамата, С. 1973. *Тумач за лист Власотинце (К34-45).* Београд: Савезни геолошки завод.

Петровић, В. 2007. *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

Petrović, V. 2013. Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula, in: Rudić, S. (ed), *The world of the Slavs - Studies on the Eastern, Western and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries A.D.)*(pp 235-287). Belgrade: The Institute of history.

Петровић, Ј. 1955. *Попшичка Пећина.* Зборник радова Института за проучавање крша "Јован Цвијић" Књ. 1: 89–101.

Petrović, J. 1968. *Osnovi speleologije.* Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

Петровић, Ј. 1976. *Пећине и Јаме СР Србије.* Београд: Војноиздавачки завод.

Петровић, П. 1932. *Трагови обожавања потајних извора у нашем народу.* Братство XXVI: 174–181.

Петровић, П. 1976. *Ниш у античко доба.* Ниш: Градина.

Петровић, С. 2004. *Српска митологија у веровању, обичајима и ритуалу.* Београд: Народна књига – Алфа.

Пешић, Ј. & Перић, С. 2001. *Сондажна ископавања на локалитету Кале у Грделици.* Лесковачки зборник XLI: 271–285.

Пифат, В. 1980. *Прелаз преко река.* Београд: Војноиздавачки завод.

Pickles, S. & Peltenburg, E. J. 1998. Metallurgy, society and the Bronze / Iron transition in the eastern Mediterranean and the Near East. Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 67-100.

Pleiner, R. 2000. *Iron In Archaeology: The European Bloomery Smelters*. Praha: Archeologický Ústav AVCR.

Покрајас, S. & Арсенијевић, М. 1978. *Pregled proučavanja termomineralnih, mineralnih i termalnih voda SR Srbije*. Beograd: Geoinstitut.

Ророва, Т. 1995. Plant Remains from Bulgarian Prehistory, in: Bailey, D. W. Panayotov, I. & Alexandrov, S. (eds.), *Prehistoric Bulgaria* (Pp.193–208). Madison Wisconsin: Prehistory Press.

Поповић, Г. & Живадиновић, Љ. 1990. Балнеотерапијске вредности беловодских кисељака, у: Лазаревић, В. (ур.) Балнеоклиматолошки и туристички потенцијали Беле Воде : научни зборник, 12. мај 1990. (стр. 11–15). Бела Вода: Туристичко друштво Кисељаја.

Поповић, Д. 1997. *Средњовековне пећине-испоснице у Призренском крају, претходна истраживања*. Историјски часопис 44: 129-154.

Поповић, О. 1953. *Испирање злата у потоцима и речицама слива Тимока*. Гласник Етнографског музеја у Београду 16: 195-205.

Поповић, П. 2003. Глождак у Параћину – дачка некропола II века н. е., у: Тасић, Н. (ур.), *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, (стр. 259–268). Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу

Роровић, Р. 2006. *Kale-Krševica: Investigations 2001-2004, interim report*. Зборник Народног музеја XVIII-1: 141-175.

Поповић П. Јеремић М. & Радојчић Н. 2004. *Локалитет Кале у селу Кришевица, истраживања 2001-2003. године*. Старица н.с. LIII-LIV: 270-274.

Потпара, З. Цупара, С. Марстијековић, Н. & Бојовић, Д. 2009. *Медицински пелоид*. Рационална терапија, Vol. I, No. 2: 25-30.

Potrebica, H. 2013. *Kneževi željeznog doba*. Zagreb: Meridijani.

Powell, W. Bankoff, A. Mason, A. Mathur, R. Bulatović, A. & Filipović V. 2018. Tin sources and regional trade in the Bronze Age of Southeast Europe: evidence from tin isotopes, in: Alexandrov S, Dimitrova, Y. Popov, H. Horejs, B. & Chukalev, K. (eds.), *Gold & bronze: metals, technologies and interregional contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age* (pp. 141–149). Sofia: Nacionalen Archeologičeski Institut s Muzej.

Premk, A. Popović, P. & Vjelajac, Lj. 1984. *Vajuga-Pesak, izveštaj o sondažnim radovima, 1980*. Đerdapske sveske II: 111-124.

Primas, M. 2002. *Taking the High Ground: Continental Hill-forts in Bronze Age Contexts*. Proceedings of the Prehistoric Society, 68: 41-59.

Прокић, Р. 1986. *Средњовековна архитектура Петрусике области*. Крагујевац: Светлост – Завод за заштиту споменика културе Крагујевац.

Прокић, Р. 1999. Петрус и Раваница. у: Петковић, Ђ. (ур.), *Петрушка област у средњовековној Србији*, Зборник радова са V стручне радионице (округлог стола) одржане 9.04. ратне 1999. (стр: 58–70). Параћин: Завичајни музеј.

Protić, D. 1995. *Mineralne i termalne vode Srbije (Vol. 17)*. Beograd: Geoinstitut.

Радичевић, Д. Стојичић, Г. Митровић, Г. & Ранисављевић, А. 2004. *Сондажна истраживања рановизантијских утврђења у Врањској Бањи и Корбевицу*. Гласник Српског археолошког друштва 20: 145-169.

Радичевић, П. 1995. Минералне сировине у рату и миру. Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“.

Radičević, P. & Cvetković, D. 1988. *Geologija*. Beograd: Savez organizacija za naučno tehničko vaspitanje i obrazovanje mladih SR Srbije.

Radmanović, D. Kostić, D. Lujčić, J. & Blažić, S. 2013. *Vertebrate fauna of the early and late iron ages in Vojvodina (Serbia)*. Zbornik Matice srpske za prirodne nauke 125: 103-110.

Radovanović, I. Mandel, R.D. & Mihailović, D. 2014. Mesolithic settlement in the Iron Gates region: integrating current archaeological and geoarchaeological evidence. In: Mihailović, D. (ed.), *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*. Belgrade: Serbian Archaeological Society. 139-151.

Радоман–Цветићанин, М. 2012. *Кулинарска лексика села Катунa*. Караџић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност, н. с. бр.4: 96–114.

Радловић, Е. 2002. Мојсињска света гора. У: Радловић, Е. (ур.), *Мојсињска Света Гора, резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика Мојсињско–Послонског комплекса, каталог изложбе* (стр 2). Крушевац: Народни музеј.

Rakić, M. 1977. *Geneza i stratigrafija kvartarnih sedimenata u slivu Južne i Zapadne Morave sa kraćim osvrtom na prilike u Dakijskom i Panonskom basenu*. Rasprave zavoda za geološka i geofizička istraživanja, vol. XVIII. Beograd: Zavod za geološka i geofizička istraživanja.

Rakić, M. Hadži–Vuković, M. Dimitrijević, M. Kalenić, M. & Marković, V. 1976. *Tumač za list Kruševac (K 34–19)*. Beograd: Savezni geološki zavod.

Ракоција, М. 2012. *О базилици са мартиријумом (Базилика мученика) у Нишу*. Ниш и Византија XI: 49–70.

Ракоција, М. 2013. *Манастири и цркве Јужне и Источне Србије*. Ниш: Завод за заштиту споменика културе Ниш.

Rapp, G. R. 2009. *Archaeomineralogy*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg

Раткај, И. 2002. *Саобраћајно-географски положај Србије*. Зборник радова - Географски факултет Универзитета у Београду, 50: 33-46.

Рашковић, Д. 1996. *Остава римских денара са локалитета Црнокалачка Бара*. Нумизматичар бр. 18/19: 53–76.

Рашковић, Д. 1998. *Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Послонских и Мојсињских планина*. Гласник српског археолошког друштва 14: 171–195

Рашковић, Д. 1998(а). *Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевац*. Нумизматичар 21: 63–116.

Рашковић, Д. 2000. *Антички археолошки локалитети на подручју генералног плана Крушевца 2021. године.* Крушевачки зборник 5/6: 9–24.

Рашковић, Д. 2001. Налази из касноантичког периода на локалитету „Конопљара“. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. (ур.), *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 81–107). Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Рашковић, Д. 2001(а). *Трстенички крај у антици.* Крушевачки зборник 7/8: 7–30.

Рашковић, Д. 2002. Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: Максимовић, Јб. Радошевић, Н. Радуловић, Е. & Радошевић, Н. (ур.), *Трећа југословенска конференција византолога* (стр. 29–73). Крушевац 10–13. мај 2000. Београд: Византолошки институт САНУ – Крушевац: Народни музеј Крушевац.

Раšković, D. 2003. *Istorijska geografija antičkog perioda u kruševačkom kraju.* Rasinski anali 1:1–40.

Рашковић, Д. 2003. Стање истражености античких налазишта Расинског округа. У: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије* (стр. 31–55). Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и универзитета у Крагујевцу.

Рашковић, Д. 2004. *Стање истражености рановизантијских утврђења на северозападу области Науса.* Ниш и Византија III: 183–194.

Рашковић, Д. 2007. *Римско насеље Praesidium Potrei – Римљани у Алексиначкој котлини.* Ниш и Византија V: 205–226.

Рашковић, Д. 2008. *Археолошки споменици и налазишта на подручју општине Варварин.* Крушевачки зборник 13: 9–52.

Рашковић, Д. 2009. Археолошка топографија окружја става Јужне Мораве и Западне Мораве у антици. Крушевачки зборник 14: 9–34.

Рашковић, Д. 2011. *Византија на Мојсињу – Утврђење Укоса у Град Сталаћу, каталог изложбе.* Крушевац: Народни музеј.

Рашковић, Д. 2011 (а). Прилози познавању средњовековне топографије крушевачког краја. Крушевачки зборник 15: 155–184.

Рашковић, Д. 2014. *Нови налази грчког новца и римских републиканских денара на подручју Крушевца и Алексинца.* Нумизматичар 32: 31–47.

Рашковић, Д. 2016. *Крушевачки крај у светлу нумизматичких налаза од антике до средњег века.*

Рашковић, Д. 2020. Историјска географија Скордиска на подручју Централног Поморавља, топографија и налази, у: Атанасков, Д. Јашовић, Г. Драгојевић, П. Тододровић, И. & Бецић, И (ур.) *Јухорска четнија: Звезде над Јухором* (стр. 13–24). Крушевац: Историјски архив – Својново: Удружење за културу и уметност Логос.

Рашковић, Д. Берић, Д.Н. Бугар, М. Трифуновић, М. & Чађеновић, Г. 2000. *Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју.* Крушевац : Народни музеј Крушевац.

Рашковић, Д. & Берић, Н. 2002. *Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области.* Гласник српског археолошког друштва 18: 137–156.

Рашковић, Д. & Ђокић, Н. 1997. *Резултати рекогносцирања античких локалитета и комуникација на подручју јужног Темнића.* Гласник српског археолошког друштва 13: 135–146.

Рашковић, Д. & Трифуновић, М. 2004. *Касноантичка & рановизантијска археолошка налазишта Јастрепа – прилог планирању заштите природног добра.* Заштита природе, вол. 55, бр. 1–2: 69–82.

Рашковић, Д. & Чађеновић, Г. 2010. Археологија Варварина и варваринског краја. У: Милошевић, Д. (ур.), *Историја поморавља и два века од Варваринске битке* (стр. 7–34). Крушевац: Историјски архив.

Рашковић, Д. & Чађеновић, Г. 2013. Каснолатенска и раноримска налазишта у крушевачком крају и суседним областима, у: Филиповић, В. Арсић, Р. & Антоновић, Д. (ур), *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама* (стр. 133–152.). Београд: Српско археолошко друштво – Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.

Рашковић, Д. & Ујес, Д. 1996. *Грчки новац и римски републикански денари из Народног музеја у Крушевцу.* Гласник српског археолошког друштва 11: 140–147.

Регодић, М. 2012. *Војна топографија.* Београд: Медија центар „Одбрана“.

Reed, K. Balen, J. Drnić, I. Essert, S. Kalafatić, H. Mihaljević, M. & Zavodny, E. 2022. Unearthing millet in Bronze and Iron Age Croatia. In: Kirleis, W. Dal Corso, M. & Filipović, D. *Millet and What Else? The Wider Context of the Adoption of Millet Cultivation in Europe* (pp.95-106). Leiden: Sidestone Press.

Reinbacher, W. R. 1994. *Is it gnome, is it berg, is it mont, is it mond? View of the origin and etymology of moonmilk.* NSS Bulletin, Vol 56, Issue 1: 1-23.

Reinecke P. 1925. *Ein neuer Goldfund aus Bulgarien.* Germania, Bd. 9 Nr. 1: 50-54.

Renfrew, C. 1998. *From Here to Ethnicity.* Cambridge Archaeological Journal 8 (2): 275–277.

Renfrew, C. & Bahn, P. 2004. *Archaeology: Theories, Methods and Practice.* New York: NY, Thames and Hudson.

Retallack, G. J. 2001. *Soils of the Past: An Introduction to Paleopedology.* Oxford: Blackwell Science.

Ризнић, М. 1889. *Допис из Каменице.* Старинар, прва серија VI: 62–64.

Ризнић, М. 1891. *Старине у планини Мојсињи и околини.* Старинар, прва серија VIII: 69–91.

Ристић, П. 1955. *Еруптивне стене Радана и његове шире околине.* Геолошки анали Балканског полуострва; књ. 23: 163-187.

Ристов, К. 2004. *Утврдени пајонски населби во Долно Повардарје.* Софија: Богданци.

Ристов, К. 2016. *Железно време во Скопскиот регион: Преку наодите од некрополите во Варвара и Орешани.* Скопје: “Софија“ Богданци.

- Risch, E. 1981.** Die griechischen Dialekte im 2. vorchristlichen Jahrtausend. In: Etter, A. & Looser, M. (hgg.): *Kleine Schriften: Zum siebzigsten Geburtstag von Ernst Risch* (pp 269-290). Berlin: Walter de Gruyter.
- Rice, P. M. 1987.** *Pottery Analysis: A Sourcebook*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Roberts, B.K. 1996.** *Landscapes of Settlement: Prehistory to the present*. London: Routledge.
- Rodić, N. 1986.** *Rudarska terminologija u starim srpskim tekstovima*. *Jugoslavenski filolog* XLII: 137-146.
- Roeder, M. 1991.** Der Übergang von Bronzezeit zu früher Eisenzeit. In: Hänsel, B. & Medović, P. *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990*. (pp 119-136). Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 72. Mainz am Rhein : P.von Zabern
- Ромелић, Ж. 2007.** *Рударство као тема етнoлошких проучавања*. Зборник радова Музеја рударства и металургије 7-9: 1–14.
- Roper, D. C. 1979.** *The Method and Theory of Site Catchment Analysis: A Review*. *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. 2: 119-140.
- Росић, С. 2010.** *Пловидба унутрашњим пловним путевима*. Београд: Медија центар „Одбрана“.
- Rostoker, W. & Bronson, B. 1990.** *Pre-industrial iron: Its technology and ethnology*. Philadelphia, Pa: Archeomaterials.
- Röthlisberger, F. 1986.** *10 000 Jahre Gletschergeschichte der Erde*. Aarau: Verlag Sauerländer
- Rouse, I. 1972.** *Settlement Patterns in Archaeology*. In: Ucko, P. J. Tringham, R. & Dimbleby, G. W. (eds.), *Men, Settlement and Urbanization*. London: Duckworth. 95-107.
- Rohling, E. J. Marino, G. Grant, K. M. Mayewski, P. A. & Weninger, B. 2019.** *A model for archaeologically relevant Holocene climate impacts in the Aegean-Levantine region (easternmost Mediterranean)*. *Quaternary Science Reviews* 208: 38–53.
- Rohling, E.J. Hayes, A. Mayewski, P.A. & Kucera, M. 2009.** Holocene climate variability in the eastern mediterranean, and the end of the Bronze age, in: Bachhuber, C. & Roberts, R. G. (Eds.), *Forces of Transformation: the End of the Bronze Age in the Mediterranean* (pp 2-5). BANEA Publication Series 1, Oxford: Oxbow Books.
- Роцков, Б. & Смоле, Ф. 1952.** *Форсирање великих река*. Београд: Војно-штампарско предузеће.
- Rowland, M. & Connolly, M. 2002.** *Towards GIS mapping and spatial modelling of archaeological sites in the southeast Queensland bioregion*. *Queensland Archaeological Research* 13: 39–62.
- Ruppenstein, F. 2020.** Migration events in Greece at the end of the second millennium BC and their possible Balkanic background. In: Maran, J., Băjenaru, R., Ailincăi, S. C., Popescu, A. D. & Hansen, S. (eds.), *Objects, Ideas and Travelers: Contacts Between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia During the Bronze and Early Iron Age* (pp. 107–122). Volume to the Memory of Alexandru Vulpe, Proceedings of the Conference in Tulcea, 10–13 November 2017. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Rutić, S. & Vasiljević, Lj. 2014. Early Byzantine Fortress Ukosa – Grad Stalac (Slide presentation). In: Korać, M. & Perić, S. (eds.), *Book of abstracts, II International Symposium: “The Impact of Dialogue with Visitors on – AOAM Management” Viminacium, Serbia, 29 September – 3 October 2014* (pp 16). Belgrade: The Institute of Archaeology, Belgrade Center for New Technologies, Belgrade – Viminacium. (URL: <https://www.slideshare.net/EXARC/early-byzantine-fortress-ukosa-grad-stalac-openarch-conference-viminacium-2014>).

Ршумовић, Р. 1967. Нишко–Алексиначки део удолине Јужне Мораве: Геоморфолошка проучавања. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 21: 101–193.

Sava, V. 2019. *The Late Bronze Age settlement at Şagu and the early use of the channeled pottery.* *Analele Banatului XXVII*: 109-145.

Sava, V. & Ursuțiu, A. 2021. *The Late Bronze Age Gáva pottery from the Lower Mureş.* *Journal of Ancient History and Archaeology* No. 8.2/2021: 84-127.

Савић, О. 1969. *Комуна Лесковац - Прилог економскогеографском проучавању Јужног Поморавља.* Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књига 22: 303-452.

Sandars, K. 1963. *Later Aegean Bronze Swords.* *American Journal of Archaeology* 67/2: 117–153.

Sanders, W.T. Parsons, J.R. & Santley, R.S. 1979. *The Basin of Mexico: Ecological Processes in the Evolution of a Civilization.* New York: Academic Press.

Svilar, M. & Bogosavljević–Petrović, V. 2019. *Bigfoot – to whom does it belong?: a forgotten artefact from the Neolithic site of Crnokalačka Bara, Central Balkans.* *Гласник Српског археолошког друштва* 35: 271–286.

Серафимовски, Т. 1993. *Структурно-металогенетски карактеристики на зоната Леце-Халкидик: типови на наоѓалишта и реонизација.* Штип: Рударско-геолошки факултет.

Szabó V. 1996. *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűttes alapján.* *StudArch* 2: 9-109.

Száráz, C. 2017. Late Bronze Age sites in Zala County (southwestern Hungary), in: Kulcsár, G. & Szabó, V. (eds.), *State of the Hungarian Bronze Age Research* (pp 51-84). Proceedings of the Conference Held Between 17th and 18th of December 2014. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.

Szeverényi, V. Czukor, P. Priskin, A. & Szalontai, C. 2017. Recent work on Late Bronze Age fortified settlements in south-east Hungary, in: Heeb, B. S. Szentmiklosi, A. Krause, R. & Wemhoff, M. (eds.), *Fortifications: Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe* (pp 135–148). Berlin: Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.

Simić, V. 1951. *Istorijski razvoj našeg rudarstva.* Novi Sad: Štamparsko preduzeće „ZMAJ“

Simić, V. 1956. *Rudarstvo u toponamistici kopaoničke oblasti.* *Glasnik prirodnjačkog muzeja Srpske zemlje*, ser. A, knj. 7, sv. 3: 205-211.

Simić, V. 1958. *Razvoj ugljenokopa i ugljarske privrede u Srbiji.* Београд: Научно дело.

Симић, В. 1958. *Развој угљенокопа и угљарске привреде у Србији.* Београд: Српска академија наука.

- Симић, В. 1961.** *Рудници злата у средњовековној Србији према савременом познавању наших рудница.* Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања, књ. 19: 325-346.
- Симић, В. 1969.** *Istorijski osvrt na rudarstvo bakarnog rudišta u Boru i okolini.* Bor: Rudarskometalurški fakultet i Institut za bakar u Boru.
- Симић, В. 1974.** *Prilog za poznavanje naše starije terminologije u rudarstvu.* Zbornik radova (Rudarsko-geološko-metalurški institut za bakar u Boru) XVI: 147-190.
- Симић, В. 1975.** *Staro rudarstvo gvožđa Golije, Troglava, Čemerna, Rogozne, Gluhe Vasi i Kuršumlije.* Rudarski glasnik, god. XIV, sv. 3: 1-10.
- Симић, С. Milovanović, М. & Jojić Glavonjić, Т. 2014.** *Theoretical model for the identification of hydrological heritage sites.* Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences, 9 (4): 19–30.
- Simpson, I. Adderley, W. P. Guðmundsson, G. Hallsdóttir, M. Sigurgeirsson, M. & Snæsdóttir, M. 2002.** *Soil Limitations to Agrarian Land Production in Premodern Iceland.* Human Ecology 30: 423–443
- Simpson, R.H. 1998.** *The Mycenaean Highways.* Echos du monde classique: Classical views 42(2): 239-260.
- Singh, R.Y. 1998.** *Geography Of Settlements.* New Delhi: Rawat Publications
- Skok, P. 1971.** *Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga jezika. Knj. I: A–J.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скоко, С. 1985.** *Војвода Радомир Путник (том 1).* Београд: Београдски издавачко–графички завод.
- Slapšak B. 1988.** Defining the Economic Space of a typical Iron Age Hillfort: Rodik (Yugoslavia) - A Case Study, in: Bintliff, J. Davidson D. & Grant, E. (eds), *Conceptual Issues in Environmental Archaeology* (95-107 pp). Edinburgh: University Press
- Slovak, N. M. & Paytan, A. 2011.** Applications of Sr Isotopes in Archaeology, in: Baskaran, M. (ed.), *Handbook of Environmental Isotope Geochemistry: Advances in Isotope Geochemistry* (pp 743–768). Berlin – Heidelberg: Springer.
- Smýkal, P. Jovanović, Ž. Stanisavljević, N., Zlatković, B. Čupina, B. Đorđević, V. Mikić, A. & Medović, A. 2014.** *A comparative study of ancient DNA isolated from charred pea (Pisum sativum L.) seeds from an Early Iron Age settlement in southeast Serbia: Inference for pea domestication.* Genetic Resources and Crop Evolution, 61: 1533-1544.
- Snodgrass, A. 1971.** *The Dark Age of Greece. An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC.* Edinburgh: University Press
- Snodgrass, A. 1980.** Iron and early metallurgy in the Mediterranean, in T. Wertime and J. Muhly (eds), *The coming of the Age of Iron* (pp. 335-373), London: New Haven.
- Соколовска, В. 2018.** *Материјална култура Агријана.* Патримониум МК, бр. 16: 79-102.
- Solomina, O.N. Bradley, R.S. Hodgson, D.A. Ivy-Ochs, S. Jamelli, V. Mackintosh, A.N. Nesje, A. Owen, L.A. Wanner, H. Wiles, G.C. & Young, N.E. 2015.** *Holocene glacier fluctuations.* Quaternary Science Review 111: 9- 14.

- Sommer, M. 2007.** *Networks of Commerce and Knowledge in the Iron Age: The Case of the Phoenicians.* Mediterranean Historical Review, 22 (1): 97-111.
- Sowa, W. 2017.** The dialectology of Greek. In: Klein, J. Joseph, B. & Fritz, M. (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics* (pp. 710-716). Berlin - Boston: De Gruyter Mouton.
- Спирећ, М. 1995.** *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине Кнеза Милоша.* Алексинац: Скупштина општине Алексинац, Центар за културу Алексинац.
- Срејовић, Д. 1960.** *Праисторијска некрополау Доњој Брњици.* Гласник музеја Косова и Метохије IV-V: 83-132.
- Sreјović, D. 1973.** *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians.* Balcanica IV: 39–82.
- Срејовић, Д. 1979.** Покушај етничког и територијалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања. У: Гарашанин, М. (ур.), *Сахрањивање код Илира* (стр. 79-83). Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Срејовић, Д. 1981.** Древне културе на тлу Србије и античко наслеђе, у: Ћирковић, С. (ур.), *Историја српског народа I* (стр. 3–65). Београд: Српска књижевна задруга.
- Срејовић, Д. 1990.** Дијалог човека са каменом, у: Срејовић, Д. (ур.) *Човек и камен* (92-119 стр.). Београд: Галерија Српске академије наука и уметности.
- Срндаковић, А. 1994.** *Керамички материјал са локалитета Мотел – Слатина (профил код реке Црнице).* Археолошка радионица 1: 29–33.
- Срндаковић, А. 1995.** *Сондажна ископавања на локалитету Кнеселачка чесма код Параћина.* Археолошка радионица 2: 45–48.
- Сталио, Б. 1972.** *Градац: праисторијско насеље.* Београд: Народни музеј Београд.
- Стаменковић, С. (Ур.) 2001.** *Географска енциклопедија насеља Србије.* Књ. 1 – 4. Београд: Географски факултет – Агена – Стручна књига.
- Стаменковић, С. 2004.** *Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми у Србији.* Демографија, I: 115-134.
- Стаменковић, С. 2009.** *Трагови античке привреде на простору Лесковачке котлине.* Лесковачки зборник XLIX: 219-238.
- Stamenković S. 2013.** *Rimsko nasleđe u leskovačkoj kotlini.* Beograd: Arheološki institut.
- Стаменковић, С. & Бачевић, М. 1992.** *Географија насеља.* Београд: Географски факултет, ПМФ.
- Stamenović, Đ. 1997.** *Zlato i srebro: od istraživanja do zlatarstva.* Bor: Institut za bakar.
- Stanković, S. 1988.** Ornice–Makrešane. In: Sreјović, D. (ed.) *The Neolithic of Serbia Beograd* (85–86). Belgrade: Centre for Archaeological Research, University of Belgrade.
- Станковски, Ј. 2002.** *Татиќев Камен - Мегалитска опсерваторија и светилиште.* Музејски гласник 7-9: 29-48.
- Станковски, Ј. 2003.** *Три мегалитни споменици во Кумановскиот Регион.* Пирајхме II: 229-262.

Stankovski, J. 2007. *The peak sanctuary Tatičev Kamen at the village of Kokino and two of its cults.* Thracia, 17: 259-268.

Станковски, Ј. 2009. *Бронзенодопско копје од локалитетот Татиќев Камен во село Кокино.* Музејски гласник 10: 3-10.

Stankovski, J. 2010. *A contribution to the study of the ritual activities at the site Tatičev Kamen, village of Kokino.* Macedoniae Acta Archaeologica, 19: 115-125.

Станковски, Ј. 2011. *Кокино – Тврдина на Сонцето.* Куманово: Народен музеј - Македонска Ризница.

Станковски, Ј. 2012. *Калани за леење на бронзени предмети од локалитетот Татиќев Камен, село Кокино.* Музејски гласник 11: 4-15.

Stančić, Z. & Gaffney, V. 1991. *Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvara.* Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Stančić, Z. Gaffney, V. Ostir-Sedej, K. & Podobnikar, T. 1997. GIS analysis of land use, settlement patterns and territories on the island of Brač. In: Johnson, I. & North, M. (eds), *Archaeological Applications of GIS.* Proceedings of Colloquium II, UISPP XIIIth Congress, Forlì, Italy, September 1996. Sydney University Archaeological Methods 5. Sydney: Archaeological Computing Laboratory.

Stančić, Z. Dular, J. Gaffney, V. & Tecco-Hvala, S. 1993. A GIS-based analysis of later prehistoric settlement patterns in Dolenjska, Slovenia. In: Wilcock, J. & Lockyear, K. (eds), *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology* (pp 161-164). BAR. International Series 598. Oxford: Archaeopress.

Star, J. & Estes, J. 1990. *Geographic information systems: An introduction.* New Jersey: Prentice Hall.

Стевановић, А. 2014. *Село Хум: историја и хроника села до половине 20. века.* Београд: Културно-просветна заједница Србије

Стевановић, В. 2017. *Зооморфна фигурина из Братмиловца.* Лесковачки зборник LVII: 9-21.

Stefanovich, R. 1973. Some Balkan Elements in the Aegean Migrations, in: Garašanin, M. Benac, A. & Tasić, N. (ed.), *Actes du VIIIe congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques* (pp 148–161). Beograd: Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques.

Stjuard, Dž. 1981. *Teorija kulturne promene: Metodologija višelinjske evolucije.* Biblioteka XX vek, 48. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Стојадиновић, Д. 1991. Хидрогеолошки потенцијали беловодских кисељака : перспективе и могућности њиховог коришћења, у: Лазаревић, В. (ур.) *Балнеоклиматолошки и туристички потенцијали Беле Воде : научни зборник, 12. мај 1990.* (стр. 50–57). Бела Вода: Туристичко друштво Кисељаја.

Стојадиновић Д. 2004. *Водни потенцијали крушевачке области.* Београд: Задужбина Андрејевић.

Стојановић, С. 1992. *Флувијална фаза у развоју рељефа Лесковачке котлине.* Лесковачки Зборник, 32: 153-156.

Stojić, V. 1996. *Veterinarska fiziologija*. Beograd: Naučna knjiga.

Стојић, Д. 2017. Локалитет Бара – налази из затворене целине из периода средњег неолита. У: Андрић, М. (ур.), *Археолошка истраживања на аутопуту Е80* (стр. 102–110), Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Београд.

Стојић М. 1979. *Налазишта Басараби културе у околини Светозарева*. Старинар н.с. XXX: 97–107.

Стојић, М. 1980. Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља. Светозарево: Завичајни музеј.

Стојић, М. 1981. *Праисторијски локалитет Сарина међа у Светозареву*. Старинар, н.с. XXXII: 33–40.

Stojić, M. 1981. Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren, in: Medović, P. (ed), *Die Ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten* (pp 141–153). Referate des symposium in Novi Sad, 1979. ser. Materijali XIX. Novi Sad : Archäologischer Verein der Vojvodina.

Stojić, M. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – Svetozarevo: Zavičajni muzej.

Stojić, M. 1986(a). Gradine u basenu Velike Morave, u: Medović, P. (ur.) Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Referati sa XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9-12. oktobar 1984. (str. 74-79), Materijali XXII. Novi Sad: Saveza arheoloških društava Jugoslavije.

Стојић, М. 1991. *Гвоздено доба у Поморављу – утврђење Градац у Ланишту*, каталог изложбе. Београд: Галерија САНУ.

Стојић, М. 1992. *Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу*. Зборник Народног музеја XIV–1: 213–220.

Стојић, М. 1993. *Керамика из гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве низводно од Овчарско–кабларске клисуре*. Зборник радова Народног музеја (Чачак), XII–XIII: 5–21.

Stojić, M. 1996. Le Bassin de la Morava a l'age de bronze et a la periode de transition de l'age de bronze a celui de fer, in: In: Tasić, N. (ed.) *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* (pp. 247 – 256). Beograd: Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies.

Stojić, M. 1997. *Gobelets ornes du motif de spirale incrustee dans la vallee de Jagodina–Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallees de Morava et Vardar*. Старинар н.с. XLVIII, Beograd, 53 – 61.

Стојић, М. 2001. *Брњичка културна група у басену Јужне Мораве: генеза, развој и хронологија*. Лесковачки зборник XLI: 15–94.

Stojić, M. 2001. *The Brnjica cultural group in the South Morava basin*. Старинар н.с. L: 9–60.

Stojić, M. 2002. *Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji*. Godišnjak, XXXII: 235–240.

Стојић, М. 2004. *Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца*. Старинар н.с. LIII–LIV: 193–215.

- Стојић, М. 2004(а).** *Пањевачки рит*. Београд: Археолошки институт
- Стојић, М. 2005.** *Керамика ватинског типа у нишком крају*. Зборник Народног музеја у Нишу 13–14: 39–47.
- Stojić, M. 2007.** *Hisar in Leskovac at the end of the Early Iron Age*. Старинар н.с. LVII: 175–189.
- Stojić, M. 2008.** *New Finds from Rutevac and Deliberation on Purpose, Origin Place of Production and ethnic attribution of mramorac type belts*. Starinar LVIII: 87–94.
- Стојић, М. 2017.** *Трибали у археологији и историјским изворима*. Београд: HERAedu.
- Стојић, М. & Васић, Р. 2004.** *Читлук код Сокобање: Некропола са инхумираним покојницима из гвозденог доба*. Крушевачки зборник 11: 177–182.
- Стојић, М. & Илијић, Б. 2012.** *Књажевац: културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*. Београд: Археолошки институт - Књажевац: Завичајни музеј.
- Стојић, М. & Јацановић, М. 2010.** *Пожаревац: културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву*. Београд: Археолошки институт Београд – Пожаревац: Народни музеј.
- Стојић, М. & Јоцић, М. 1993.** *Метално доба у Лесковачкој котлини*. Лесковачки зборник XXXIII: 291–306.
- Стојић, М. & Јоцић, М. 2006.** *Ниш: културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*. Београд: Археолошки институт Београд – Ниш: Народни музеј Ниш.
- Стојић, М. & Капуран, А. 2001.** *Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар*. Лесковачки зборник XLI: 95–130.
- Стојић, М. Пешић, Ј. & Јовић, С. 2007.** *Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар у Лесковцу*. Лесковачки зборник XLVII: 29–40.
- Стојић, М. & Церовић, М. 2011.** *Шабац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу*. Београд: Археолошки институт Београд – Шабац: Народни музеј.
- Стојић, М. & Чађеновић, Г. 2001.** *Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку*. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. (ур.), *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 47–80). Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Стојић, М. & Чађеновић, Г. 2002.** *Нови налази керамике из бронзаног и гвозденог доба на локалитету Лазарев град у Крушевцу*. Гласник Српског археолошког друштва 18: 269–274.
- Стојић, М. & Чађеновић, Г. 2006.** *Крушевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони састава Западне Мораве и Јужне Мораве*. Београд: Археолошки институт – Крушевац: Народни музеј.
- Стокић, С. 1885.** *Рат и ратовање*. Друга свеска, трећи део: *Употреба војске - Тактика*. Београд: Краљевско-Српска државна штампарија.

- Стокић, С. 1885(a).** *Рат и ратовање*. Трећа свеска, трећи део: *Употреба војске - Стратегија*. Београд: Краљевско-Српска државна штампарија.
- Sukhodolov, A. 2012.** *Structure of turbulent flow in a meander bend of a lowland river*. *Water Resources Research*, Vol. 48 (1): 1-21
- Surányi, G. Dombrádi, & Leél-Össy, S. 2010.** *Contributions of geophysical techniques to the exploration of the Molnár János cave (Budapest, Hungary)*. *Acta Carsologica*. Slovenian Academy Of Sciences and Arts. 39 (3): 565–576.
- Shalganova, T. & Gotzev, A. 1995.** Problems of Research on the Early Iron Age in Bulgaria, in: Bailey, D. W. & Panayotov, I. (ed.). *Prehistoric Bulgaria*, Monographs in World Archaeology 22 (pp. 327-343). Madison (WI): Prehistory Press.
- Shaw, J. W. 1989.** *Phoenicians in Southern Crete*. *American Journal of Archaeology*, 93(2): 165–183.
- Sherratt, A. 1980.** *Water, soil and seasonality in early cereal cultivation*. *World Archaeology* 11 (3): 313–330.
- Sherratt, A. 1981.** Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In Hodder, I. Isaac, G. & Hammond, N. (eds.), *Pattern of the Past* (pp 261–306). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sherratt, A. 1983.** *The secondary products revolution of animals in the old world*. *World Archaeology* 15: 90–104.
- Sherratt, A. 1996.** “Settlement patterns” or “landscape studies”? *Reconciling reason and romance*. *Archaeological Dialogues* 3: 140–159.
- Sherratt, S. 2000.** Circulation of Metals and the End of the Bronze Age in the Mediterranean, In: C. Pare (ed.) *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe* (pp. 82-98).Oxford: Oxbow Books.
- Schauer, P. 1981.** Urnenfelderzeitliche Opferplätze in Höhlen und Felsspalten. In: L. Herbert (ed.), *Studien zur Bronzezeit: Festschrift für Wilhelm Albert von Brunn* (pp 403-418). Mainz: von Zabern.
- Schnitchen, C. Charman, D. J. Magyari, E. Braun, M. Grigorszky, I. Tóthmérés, B. Molnár, M. & Szántó, Zs. 2006.** *Reconstructing hydrological variability from testate amoebae analysis in Carpathian peatlands*. *Journal of Paleolimnology* 36: 1–17.
- Schreiber, K. 1996.** Settlement Archaeology, In: Fagan, B. M. (Ed.) *The Oxford Companion to Archaeology*. Oxford: University Press.
- Schußmann, V. 2017.** Defended Sites and Fortifications in Southern Germany During the Bronze Age and Urnfield Period – A Short Introduction. In: B. S. Heeb & A. Szentmiklosi (eds) *Fortifications: Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe* (pp 59-78). Berlin: Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.
- Sweeney, D. & Yasur-Landau, A. 1999.** *Following the Path of the Sea Persons: the Women in the Medinet Habu Reliefs*. *Tel Aviv*, 26 (1): 116-145.
- Tapavički–Ilić, M. Vasiljević, Lj. & Rutić, S. 2015.** Iron Age pottery from Ukosa, Kruševac District. In: Dimitrovska (ed.), *Settlements, culture and population dynamics in Balkan prehistory, International Conference Skopje, Republic of Macedonia 13–14.03.2015.* (pp 33).

Skopje: HAEMUS Center for Scientific Research and Promotion of Culture – City Museum of Skopje.

Таравићи–Илић, М. Василјевић, Лј. & Рудић, С. 2015. *The Archaeological Sites of Ukosa and Kućište in Grad Stalać.* *Arheologija i prirodne nauka* 10: 45–56.

Тасић, Н. 1965. *Остаци некрополе параћинске групе код Маћује.* *Старинар* н.с. XIII–XIV: 187 – 191.

Тасић, Н. 1967. *Predlog periodizacije bronzanog doba Vojvodine,* u: *Materijali IV: VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg–Novi 1966,* (str. 209–215). Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije - Titograd: Zavičajni muzej Titograd.

Тасић, Н. 1967(а). *Проблеми културе равних поља са урнама у Војводини.* *Старинар* XVII: 15-26.

Тасић Н. 1969. *Osnovni rezultati istraživanja u Zlotoskoj pećini i nalazišta na Đerdapu.* *Materijali* VI: 71-80.

Тасић, Н. 1971. *The Bosut Group of the Basarabi Complex and the “Traco–Cimerian” Finds in Yugoslav Regions along the Danube and in the Central Balkans,* *Balcanica* II: 3–44.

Тасић Н. 1972. *An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava.* *Archeologia Iugoslavica* XIII: 27-37.

Тасић, Н. 1973. *Налази гвозденог доба на Гомолави.* *Рад војвођанских музеја* 21-22: 99-123.

Тасић Н. 1976. *Stratigrafska zapazanja na Gomolavi i problem periodizacije starijeg gvozdenog doba u Sremu i Slavoniji.* *Godišnjak* XIII: 153-162.

Тасић, Н. 1979. *Teritorijalno, kulturno i hronotoško razgraničenje daljske i bosutsike kulture.* *Balcanica* X: 7-23.

Тасић, Н. 1983. *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита.* Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности – Нови Сад: Матица српска.

Тасић, Н. 1984. *Mlađa faza Belegš kulture i njen položaj u razvoju kultura poznog bronzanog doba jugoslovenskog Podunavlja.* *Balcanica* XV:3–44.

Тасић, Н. 1987. *Stratigrafski i relativnohronološki odnos Gomolave kod Hrtkovaca i Gradine na Bosutu.* *Rad vojvodjanskih muzeja* 30: 85-92

Тасић, Н. 1988. *Bronze- und ältere Eisenzeit auf Gomolava,* in: Dalmacija, M. Samardžić, R. Tasić, N. & Petrović, J. (eds.) *Gomolava I: Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Symposium, Ruma, 1986* (pp. 47-58). Beograd: Balkanološki institut SANU - Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Тасић, Н. 1990. *Крушевац и околина у праисторијском добу.* У: Васић, П. (ур.), *Уметничка топографија Крушевца* (стр. 11 – 30). Нови Сад: Матица Српска – Крушевац: Багдала.

Тасић, Н. 1990(а). *Значај Параћин културе у развоју бронзаног и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије.* *Старинар* XL–XLI: 121–126.

Тасић, Н. 1994. Некропола код Дорослова и њен значај за проучавање старијег гвозденог доба Подунавља, у: Тасић, Н. (ур.), *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља* (стр. 9-19). Београд: Балканолошки институт САНУ – Сомбор: Градски музеј.

Tasić, N. 1995. *Eneolithic cultures of Central and West Balkans*. Belgrade: Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts.

Tasić N. 1997. Einige Fragen über die Chronologie und Genese der Brnjica-Kultur. In: M. Lazić (Hrsg.) *Antidoron Dragoslavu Srejiću* (pp 285-299), completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum. Belgrade: Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy.

Тасић, Н. 1998. Гвоздено доба, у: Н. Тасић (ур.) *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века* (стр. 148-224). Београд: Галерија Српске академије наука и уметности.

Тасић, Н. 1999. Енеолит, у: *Археолошко благо Косова и Метохије : од неолита до раног средњег века* (стр. 88-115). Београд: Галерија Српске академије наука и уметности - Приштина: Народни музеј.

Тасић, Н. 2001. Праисторијске културе и налазишта на подручју Крушевца. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 7 – 19). Крушевац: Народни музеј Крушевац – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Тасић, Н. 2001а. *Брњица култура – Њени претходници и наследници*. Лесковачки зборник XLI: 7-14.

Tasić, N. 2004. *Historical picture of development of Bronze Age cultures in Vojvodina*. Старинар LIII–LIV: 23–34.

Tasić, N. 2004 (a). *Historical Pictures of Development of Early Iron Age*. Balcanica XXXV: 7-22.

Tasić, N. 2005. *Bronze and Iron Age sites in Srem and the stratigraphy of Gomolava*. Balcanica XXXVI: 7-16.

Tasić, N. & Tomić, E. 1960. Crnokalačka bara – Rujište – Kruševac – Naselje (Rezultati sa iskopavanja 1959. i 1960. godine). Arheolški pregled 2: 29–32.

Tasić, N. & Tomić, E. 1969. Crnokalačka Bara naselje starčevačke i vinčanske kulture. Kruševac: Narodni muzej Kruševac – Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Тасић, Н. & Томић, Е. 1987. *Археолошка истраживања у долини доњег тока Западне Мораве и неки проблеми етногенезе Дарданаца*. Гласник Српског археолошког друштва, 4: 129–136.

Тасић, Н. Н. 2001. *Једно могуће тумачење налазишта Конопљара код Крушевца*. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 43– 46). Крушевац: Народни музеј Крушевац – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Tasić, N.N. 2012. New evidence on salt use in the Neolithic of Southeast Europe, in: Nikolov, V. & Bacvarov, K. (eds). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe* (pp. 213-218). Veliko Tarnovo: Provardia.

Taylor, T. 1989. Iron and Iron Age in the Carpatho-Balkan region. In: Sorensen, M. L. S. & Thomas, R. (eds.), *The Bronze Age-Iron Age Transition in Europe: Aspects of continuity and change in European societies c.1200 to 500 B.C.* (pp 68-92). British Archaeological Reports 483 (Part i). Oxford: BAR Publishing

Tencariu, F-A. Alexianu, M. Cotiugă, V. Vasilache, V. & Sandu, I. 2015. *Briquetage and salt cakes: an experimental approach of a prehistoric technique.* Journal of Archaeological Science, vol. 59: 118–131

Tilly, C. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons.* New York: Russell Sage Foundation.

Todorova, H. 2003. Prehistory of Bulgaria, in: Grammenos, D. V. (ed.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, (pp 257-328). Thessaloniki : Archaeological Institute of Northern Greece – Athens : Archaeological Receipts Fund.

Тодоровић, Ј. & Симовић, А. 1959. *Праисторијска некропола у селу Рутевцу код Алексинца.* Старинар н.с. IX–X: 267–271.

Томић, Е. 1968. *Pozlatska reka, Pozlata – naselje bronzanog doba.* Arheolški pregled 10.: 31–32.

Томић, Е. 1988. *Енеолитско насеље на локалитету Јазбина у Макрешанима.* Рашка баштина 3: 179–185.

Томовић, Г. 1996. *Средњовековна рударска топонимија у околини Пријепоља.* Милешевски записи 2: 91 – 98

Томовић, Ј. Zorić, К. Краљун–Kolarević, М. Marković, V. Vasiljević, В. Simić, V. & Рауповић, М. (2012). *Freshwater mussels of the Velika Morava River.* Water Research and Management, 2: 51–55.

Томовић, М. & Фидановски, С. 2005. Локалитети угрожени изградњом аутопута Е - 75 на деоници Ниш - БЈР Македонија, у: Брмболић, М. (ур.) *Археолошка истраживања Е-75* (стр. 11-48). Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Тончева, G. 1980. *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est.* Studia Thracica, 5. Sofia: Academia Litterarum Bulgarica.

Trigger, B. G. 1967. *Settlement Archaeology its Goals and Promise.* American Antiquity, Vol.32, No.2: 149-160.

Trigger, B. G. 1989. *A History of Archaeological Thought.* Cambridge: Cambridge University Press.

Трипковић, Б. 2013. *Домаћинство и заједница: кућне и насеобинске историје у касном неолиту централног Балкана.* Београд: Филозофски факултет.

Трифунковић, М. 2001. Геолошке карактеристике ширег подручја археолошког локалитета „Конопљара“. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 21– 25). Крушевац: Народни музеј Крушевац – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

- Трифуновић, М. 2003.** *Елементи за предлог заштите Сталаћке клисуре и Мојсињско–Послонских планина.* Крушевачки зборник 9/10: 101–114.
- Трифуновић, М. Чађеновић, Г. Рашковић, Д. & Берић, Н. 2001.** *Археолошка налазишта на подручју генералног плана Крушевац 2021. године.* Крушевац: Народни музеј.
- Трифуновић, М. Чађеновић, Г. Стојић, М. Рашковић, Д. & Берић, Н. 1997.** *Хоризонти Конопљаре, Каталог изложбе.* Крушевац: Народни музеј.
- Трифуноски, Ј. 1963.** *Врањска котлина: антропогеографска испитивања. Књ. 2, Посебни део.* Скопје: Универзитетска печатница
- Трифуноски, Ј. 1964.** *Горња Пчиња.* Београд: Научно дело.
- Трифуноски, Ј. 1974.** *Кумановска област: Сеоска насеља и становништво.* Скопје: Приватно издање писца.
- Трифуноски, Ј. 1976.** *Полог: Антропогеографска проучавања.* Београд: Српска академија наука и уметности.
- Туџан, Ф. 1919.** *Naše rudno blago.* Zagreb: Matica Hrvatska.
- Tylecote, R.F. 1987.** *The early history of metallurgy in Europe.* London – New York: Longman.
- Ћалдовић-Шијаковић, С. & Кузовић, Д. 2014.** *Најједноставнији облици становања централног и западног Балкана.* Сирогојно: Музеј „Старо село“ Сирогојно.
- Ћалић, Н. & Драшкић, Д. 1997.** *Priprema mineralnih sirovina u istoriji rudarstva do 1918. godine.* PINUS Zapisi 7: 93–115.
- Ћирић, Ј. 1979.** *Osnove sociologije naselja i sociologija sela.* Niš: Gradina.
- Ћирић, Ј. 1983.** *Где се налазило село Доњи Бубањ.* Нишки зборник 13: 66–74.
- Ћирић, Ј. 1987.** *Села околине Ниша.* Зборник (Ниш) 3–4: 109–128.
- Ћирић, Ј. 1995(а).** Брзи Брод. У: Симоновић, Д. (ур.), *Енциклопедија Ниша: Природа, простор, становништво* (стр. 13–15). Ниш: Градина.
- Ћирић, Ј. 1995(б).** Вртиште. У: Симоновић, Д. (ур.), *Енциклопедија Ниша: Природа, простор, становништво* (стр. 22). Ниш: Градина.
- Ћирић, М. 1986.** *Pedologija.* Sarajevo: Svjetlost.
- Ћирковић, С. Ковачевић-Којић, Д. & Ћук, Р. 2002.** *Старо српско рударство.* Београд: Вукова задужбина – Нови Сад: Прометеј.
- Ћурчић, S. 1998.** *Das Plateau von Titel und seine Umgebung: Geomorphologie und Besiedlungsverhältnisse,* in: Hänsel, B. & Medovic, P. 1998. *Feudvar: Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß* (pp. 261-278). *Prähistorische archäologie in Südosteuropa, band 14.* Kiel: Oetker-Voges.
- Unkel, I. Schimmelmann, A. Shriner, C. Forsén, J. Heymann, C. & Brückner, H. 2014.** *The environmental history of the last 6500 years in the Asea Valley (Peloponnese, Greece) and its linkage to the local archaeological record.* *Zeitschrift für Geomorphologie, Supplementary Issues* 58: 89–107.

Урошевић, С. 1925. *Племенити минерали и драго камење*. Београд: Српска књижевна задруга.

Uhnér, C. Ciugudean, H. Hansen, S. Becker, F. Bălan, G. & Burlacu-Timofte, R. 2019. The Teleac hillfort in southwestern Transylvania: The role of the settlement, war and the destruction of the fortification system. In: Krause, R. & Hansen, S. (eds.), *Bronze Age Fortresses in Europe* (pp. 177–200). Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9–13 October 2017 in Alba Julia. Frankfurt: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Uckelmann, M. 2013. Land Transport in the Bronze Age, in: Harding, A. & Fokkens, H. (eds), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age* (pp. 398-413). Oxford: University Press.

Falkenstein, F. 1998. Feudvar II: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus, in: Hänsel, B. & Medovic, P. 1998. *Feudvar: Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß*. Prähistorische archäologie in Südosteuropa, band 14. Kiel: Oetker-Voges.

Facorellis Y. 2015. Radiocarbon dating of the Early Iron age Greece - An Overview, in: Mazarakis, A. Alexandridou, A. & Charalambidou, X. (eds.) *Regional stories towards a new perception of the Early Greek world* (pp. 747-777), Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek Volos 18-21 June 2015. Volos: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / University of Thessaly Press.

Ферјанчић, Б. 1972. Крушевац и околина до 1371. године. У: Стошић, А. (ур.), *Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу* (стр. 3–9). Крушевац: Народни музеј.

Fewkes V. 1935. *On the Interpretation and Dating of the Site of "Belo Brdo" at Vinča in Yugoslavia*. Proceedings of the American Philosophical Society Vol. 75, No. 7: 651 – 672.

Fewkes, V. 1936. *Neolithic Sites in the Morava–Danube area*. American School of Prehistoric Reserach, Bulletin 12: 5–81.

Филиповић, Б. 2003. Минералне, термалне и термоминералне воде Србије. Врњачка Бања: Удружење бањских и климатских места – Београд: Институт за хидрогеологију Рударскогеолошког факултета у Београду.

Филиповић, В. 2008. *Праисторијска налазишта на територији Сврљига*. Зборник (Ниш) 16: 9–42.

Филиповић, В. 2015. *Наоружање и ратничка опрема у културама позног бронзаног и старијег гвозденог доба на територији Србије, Црне Горе, Македоније и Албаније*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду. Београд: Филозофски факултет.

Филиповић, В. 2016. *Прилог познавању бронзаних стрела на централном Балкану током периода Вр С–На А*. Гласник Српског археолошког друштва 31: 257–270.

Филиповић, В. & Миливојевић, С. 2006. *Праисторијска налазишта у околини Сврљига – рекогносцирање 2006. године*. Археолошки преглед, Нова серија бр. 4: 204–206.

Filipović, V. Mladenović, O. & Vučković, V. 2019. *Archaeological site of Bolnica in Paraćin and its importance for the prehistory of the Central Morava Region: A contribution in chronology and horizontal and vertical stratigraphy*. Starinar LXIX: 113–138.

Filipović, D. Bulatović, A. & Milanović, D. 2016. Archaeobotanical analysis of two Iron Age sites in south-eastern Serbia, u: Miladinović-Radmilović, N. & Vitezović, S. (ur.) *Bioarheologija na Balkanu 2: Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti* (str. 87-98). Beograd: Srpsko arheološko društvo – Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.

Filipović, D. Dal Corso, M. & Kirleis, W. 2022. Early cultivation of millet in Europe: What else and where next? Concluding the workshop proceedings, in: Kirleis, W. Dal Corso, M. & Filipović, D. *Millet and What Else? The Wider Context of the Adoption of Millet Cultivation in Europe* (pp.293-321). Leiden: Sidestone Press.

Filipović, D. Meadows, J. Corso, M.D. Kirleis, W. Alsleben, A. Akeret, Ö. Bittmann, F. Bosi, G. Ciută, B. Dreslerová, D. Effenberger, H. Gyulai, F. Heiss, A.G. Hellmund, M. Jahns, S. Jakobitsch, T. Kapcia, M. Kloß, S. Kohler-Schneider, M. Kroll, H. Makarowicz, P. Marinova, E. Märkle, T. Medović, A. Mercuri, A.M. Mueller-Bieniek, A. Nisbet, R. Pashkevich, G. Perego, R. Pokorný, P. Pospieszny, Ł. Przybyła, M. Reed, K. Rennwanz, J. Stika, H.P. Stobbe, A. Tolar, T. Wasylkova, K. Wiethold, J. & Zerl, T. 2020. *New AMS 14C dates track the arrival and spread of broomcorn millet cultivation and agricultural change in prehistoric Europe.* Scientific Reports 10(1):13698.

Filipović, D. Meadows, J. Wiethold, J. Jahns, S. Bittmann, F. & Kirleis, W. 2018. *Before and after: Millet cultivation and the transformation of prehistoric crop production in northern Germany.* Antiquity 92: 1-6.

Филиповић, М. 1951. *Женска керамика код балканских народа.* Београд: Српска академија наука.

Finné, M. Holmgren, K. Shen, C. C. Hu, H. M. Boyd, M. & Stocker, S. 2017. *Late Bronze Age climate change and the destruction of the Mycenaean palace of Nestor at Pylos.* PLoS ONE 12(12): e0189447.

Fisher, D.A. & Koerner, R.M., 2003. Holocene ice core climate history: a multi-variable approach, In: Mackay, A.W. Battabe, R.W. Birks, H.J.B. & Oldfield, F. (Eds.), *Global Change in the Holocene: Approaches to Reconstructing Fine—Resolution Climate Change* (pp. 228–232). London: Arnold.

Fischl, K. Kiss, V. Kulcsár, G. & Szeverényi, V. 2013. Transformations in the Carpathian Basin around 1600 BC. In; Meller, H. Bertemes, F. Bork, H. & Risch, R. (eds.). *1600. – Cultural Change in the Shadow of the Thera-Eruption?* (pp. 355–371). Halle: François Bertemes, Hans-Rudolf Bork und Roberto Risch, Landesmuseum für Vorgeschichte.

Flannery, K. V. 1976. Empirical Determination of Site Catchments in Oaxaca and Tehuacan in: Flannery, K. V. (ed.) *The Early Mesoamerican Village* (103-117 pp). New York: Academic Press.

Flannery, K. V. 1976 (a). Linear Stream Patterns and Riverside Settlement Rules, in: Flannery, K. V. (ed.) *The Early Mesoamerican Village* (173-180 pp). New York: Academic Press.

Flannery, K.V. & Winter, M.C. 1976. Analyzing household activities. In: Flannery, K.V. (ed.), *The Early Mesoamerican Village* (pp 34–47). New York: Academic Press.

Flenniken, J. 1984. *The Past, Present, and Future of Flintknapping: An Anthropological Perspective.* Annual Review of Anthropology, 13: 187-203.

- Fletcher, R. 1986.** *Settlement archaeology: World-wide comparisons*. World Archaeology 18(1): 59-83.
- Frelih, M. Kokole, S. & Gedei, P. 1997.** *The prehistoric cave sanctuary Mušja Jama in Slovenia: an entrance to the reign of hades?* Ljubljana: Slovenian Science Foundation.
- French, C. 2010.** The palaeo-environments of Bronze Age Europe, in: Earle, T. & Kristiansen, K. (eds.), *Organising Bronze Age Societies* (pp 34-57). Cambridge: Cambridge University Press.
- Forbes, R. J. 1950.** *Metallurgy in antiquity: A notebook for archaeologists and technologists*. Leiden: Brill.
- Foster, S. 1990.** Pins, combs and the chronology of Later Atlantic Iron Age settlement. In: Armit, I. (ed.), *Beyond the Brochs: Changing Perspectives on the Scottish Iron Age* (pp 143-174). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Фостиков, А. 2007.** Занатство у Крушевцу и околини у XIV и XV веку. У: Мишић, С. (ур.), *Моравска Србија, историја — култура — уметност* (стр. 231–248). Крушевац: Историјски архив — Београд: Одељење за историју, Филозофског факултета.
- Hajnal, I. 2007.** Die Vorgeschichte der griechischen Dialekte: ein methodischer Rück- und Ausblick, in: Hajnal, I. (ed.) *Die altgriechischen Dialekte: Wesen und Werden* (pp 131–156). Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19.- 21. September 2001. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 126,. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität.
- Haliuc, A. Veres, D. Brauer, A. Hubay, K. Hutchinson, S. M. Begy, R. & Braun, M. 2017.** *Palaeohydrological changes during the mid and late Holocene in the Carpathian area, central-eastern Europe*. Global and Planetary Change 152: 99–114.
- Hallager, C. 2012.** Crete, in: Cline, E. (ed.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BCE)*. Oxford: University Press.
- Hamilton, S. & Manley, J. 2001.** *Hillforts, monumentality and place: a chronological and topographies review of the first millennium BC hillforts of southeast England*. European Journal of Archaeology 4 (1): 7-42.
- Hänsel, B. 1976.** *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*. Beitrage zur ur- und fruhgeschichtlichen Archaologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Bd. 16-17. Bonn: Habelt
- Hänsel, B. 1989.** Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- and Eisenzeit Makedoniens, 1975—1979: Die Grabung und der Baubefund. *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. IV bd. 7. Stuttgart: Franz Steiner.
- Hänsel, B. 2002.** Zusammenfassende Bemerkungen zum Siedlungsverlauf in Kastanas – Kontinuität und Bevölkerungswandel, In: Jung, R. (ed.), *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979 Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11* (pp 11-27). *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18. Kiel: Oetker/Voges.
- Hänsel, B. & Vasić, R. 1981.** *Eine bronzzeitliche und früheisenzeitliche Fundstelle im Hinterland der Južna Morava*. Archaeologia Jugoslavica 20: 62-69.

Hänsel, B. & Medovic, P. 1991. Einleitung, in: Hänsel, B. & Medović, P. (eds.), *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. Bronzezeit – Vorrömische Eisenzeit* (pp 48-71). Germanischen Kommission 72. Mainz: Zabern.

Hänsel, B. & Medovic, P. 1998. Feudvar I Das Plateau von Titel und die Šajkaška – Titelski plato i Šajkaška.

Hansen, S. & Krause, R. 2018. Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten, in: Hansen, S. & Krause, R. (eds), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten* (pp. 1-16). Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 319. Bonn: Habelt Verlag.

Harding, A. 1995. *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien.* Prähistorische Bronzefunde Abt. IV bd. 14. Stuttgart: Franz Steiner.

Harding, A. 2000. *European Societies in the Bronze Age.* Cambridge: University Press.

Harding, A. 2006. Enclosing and excluding in Bronze Age Europe, in: Harding, A. Sievers, S. & Venclová, N., (eds). *Enclosing the past: Inside and outside in prehistory* (pp. 97-115). Sheffield: J.R. Collis.

Harding A. 2011. *Evidence for salt production rediscovered in the Hungarian Central Mining Museum.* The Antiquaries Journal 91: 27–49.

Harding, A. 2013. *Salt in Prehistoric Europe.* Leiden; Sidestone Press.

Harding, A. 2013 (a). Trade and exchange, in: Fokkens, H. & Harding, A. (Eds.), *The Oxford handbook of the European Bronze Age* (pp. 370-382). Oxford: University Press.

Harding, A. 2014. *The prehistoric exploitation of salt in Europe.* Geological Quarterly, 58 (3): 591–596.

Harding, A. 2015. *Salt exploitation in the later prehistory of the Carpathian Basin.* Documenta Praehistorica XLII: 211-217.

Harding, A. 2017. Cornești-Iarcuri and the rise of mega-forts in Bronze Age Europe, in: Heeb, B. S. Szentmiklosi, A. Krause, R. & Wemhoff, M. (eds.), *Fortifications: Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe* (pp 9-14). Berlin: Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.

Harding, D.W. 2012. *Iron Age hillforts in Britain and beyond.* Oxford: Oxford University Press.

Harris, T. & Lock, G. 1995. Towards and evaluation of GIS in European archaeology: the past, present and future of theory and applications. In: Lock, G. & Stančić, Z. (eds). *Archaeology and geographical information systems: a European perspective.* London: Taylor & Francis.

Haselgrove, C. 1999. The Iron Age, in: Hunter, J. R. & Ralston, I. B. M. (eds.), *The Archaeology of Britain an introduction from the Upper Palaeolithic to the Industrial Revolution* (pp 113-34). Routledge, London.

Хаџи-Васиљевић, Ј 2015. *Јужна Стара Србија: Прешевска област (Књ. 2).* Врање : Књижевна заједница "Борисав Станковић".

- Healy, M. & McBride, A. 1991.** *The Ancient Assyrians*. Osprey Military, Elite series 39. Oxford: Osprey Publishing.
- Hendon, J. A. 2000.** *Having and Holding: Storage, Memory, Knowledge, and Social Relations*. *American Anthropologist* 102(1): 42-53.
- Herring, P 1997.** The prehistoric landscape of Cornwall and west Devon: economic and social contexts for metallurgy, in: Budd, P. & Gale, D. (eds), *Prehistoric Extractive Metallurgy in Cornwall* (pp. 19–22), Truro: Cornwall County Council.
- Herrmann, J. 1969.** Burgen und befestigte Siedlungen der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit in Mitteleuropa, in: Otto, K.-H. & Herrmann, J. (eds.) *Siedlung, Burg und Stadt: Studien zu ihren Anfängen* (pp. 56–94). Berlin: Akademie-Verlag.
- Heurtley, W. 1939.** *Prehistoric Macedonia: An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (west of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and early Iron Ages*. Cambridge: University press.
- Higham, C. 2000.** *The Bronze Age of Southeast Asia*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Hjärthner-Holdar, E. Lindahl, A. & Kresten, P. 1993.** *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige/The introduction of iron and iron metallurgy to Sweden*. Uppsala: Univ.
- Hogg, A.H.A. 1975.** *Hill-forts of Great Britain*. London: Hart-Davies, MacGibbon.
- Hodder, I. 1982.** *Symbols in Action*. Cambridge: University Press.
- Hodder, I. & Orton, C. 1979.** *Spatial Analysis in Archaeology*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoernes, M. 1898.** *Urgeschichte der bildenden kunst in Europa von den anfängen bis um 500 v. Chr.* Wien: A. Holzhausen.
- Holzhauser, H. Magny, M. & Zumbühl, H. J. 2005.** *Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years*. *Holocene*, 15/6: 789–801.
- Holliday, V. 2004.** *Soils in Archaeological Research*. New York: Oxford University Press.
- Hooper, H.E. 1911.** Irrigation (principal unsigned articles) in: Hooper, H.E. (ed.), *Encyclopædia Britannica, Eleventh Edition, Volume 14*. New York: Encyclopaedia Britannica, Inc.
- Horejs, B. Bulatovic, A. Bulatovic, J. Brandl, M. Burke, C. Filipovic, D. & Milic, B. 2019.** *New insights into the later stage of the neolithisation process of the central Balkans. First excavations at svinjarička Čuka 2018*. *Archaeologia Austriaca* 103/2019: 175-226.
- Horejs, B. Bulatović, A. Meyer, C. Milić, B. Schneider, S. Schöffel, M. & Stevanović, V. 2018.** *Prehistoric Landscapes of the Pusta Reka Region (Leskovac). New investigations along the southern Morava River*. *Гласник Српског археолошког друштва* 34: 23–51.
- Хорејш, В. & Булатовић, А. 2019.** *Први резултати археолошких истраживања локалитета Свињаричка чука код Лебана*. *Лесковачки зборник* LIX: 45-54.
- Hornby W.F. & M. Jones 1990.** *An Introduction to Settlement Geography*. Cambridge: University Press.

Hochstetter, A. 1984. *Kastanas: die Handgemachte Keramik*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Bd. 3. Tafeln. Berlin: Verlag Volker Spiess.

Хоу, В. 2016. *Хопи Индијанци*. Београд: Кокоро.

Howe, T. 2008. *Pastoral Politics: Animals Agriculture and Society in Ancient Greece*. Claremont: Regina Books.

Howey, M.C.L. & Brouwer Burg, M. 2017. *Assessing the state of archaeological GIS research: Unbinding analyses of past landscapes*. *Journal of Archaeological Science* 84: 1-9.

Hrisrova, I. Atanassova, J. & Marinova, E. 2017. *Plant economy and vegetation of the Iron Age in Bulgaria: archaeobotanical evidence from pit deposits*. *Archaeological and Anthropological Sciences* 9 (7): 1481–1494.

Hunt, E. D. 1992. *Upgrading site-catchment analyses with the use of GIS: investigating the settlement patterns of horticulturalists*. *World Archaeology*, Vol. 24, No. 2: 283-309.

Huckerby, E. Cook, J. Quartermaine, J. & Gajos, P. 2011. *Upland Peats – Management Assessment*. Vol 1. Oxford: English Heritage.

Çakırlar, C. 2009. *To the shore back and again: archaeomalacology of Troia*. *Studia Troica* 18: 59–86.

Carman, J. 1999. *Settling on sites: constraining concepts*. In: J. Brück, & M. Goodman (Eds.), *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology* (pp 20-29). London: UCL Press.

Campbell, D. 2004. *Ancient Siege Warfare*. Oxford: Osprey Publishing Ltd.

Cvetković, A. 1982. *Osnovi puteva (1. izd.)*. Beograd: Naučna knjiga.

Цвијић, Ј. 1895. *Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији*. Глас српске краљевске академије XLVI.

Цвијић, Ј. 1902. *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*. Насеља српских земаља 1, Српски етнографски зборник, 4: 1-236.

Цвијић, Ј. 1909. *Језерска пластика Шумадије*. Глас САНУ, XXIX: 83–106.

Цвијић, Ј. 1913. Ртањ. Гласник Српског географског друштва, св. 2: 289–293.

Свијић, Ј. 1966. *Balkansko poluostrvo i Južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

Цвијић, Ј. 1969. *Општа гесографија — Антропогеографија*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Свијић, Ј. 2011. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Marso.

Ciugudean, H. 2012. *The chronology of the Gáva culture in Transylvania*, in: Blajer, W. (ed.) *Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dicatae* (pp229-243). Kraków: Wydawnictwo Profil-Archeo.

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Routledge.

Clarke, D. L. 1972. *A provisional model of an Iron Age society and its settlement system*. In: Clarke, D. L. (Ed.), *Models in Archaeology* (pp 801-869). London: Methuen.

- Clarke, D.L. 1977.** *Spatial Archaeology*. Boston: Academic Press.
- Cleuziou, S. & Berthoud, T. 1982.** *Early Tin in the Near East: A Reassessment in the Light of New Evidence from Western Afghanistan*. Expedition 25(1): 14-19.
- Cline, E. 2012.** The Sea Peoples. In: Cline, E.H., & O'Connor, D. (eds.). *Ramesses III: the life and times of Egypt's last hero* (pp 180–208). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Cline, E. 2014.** *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed (REV-Revised)*. Princeton: University Press.
- Cline, E. 2018.** The Sea Peoples. In: J. Spier, T. Potts & S.E. Cole (eds.), *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World* (pp 29-34). Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Coleman, R. 1963.** *The dialect geography of Ancient Greek*. Transactions of the Philological Society 62: 58–126.
- Coles, J. M. & Harding, A. F. 1979.** *The Bronze Age in Europe: an introduction to the prehistory of Europe c.2000–700 BC*. London: Methuen.
- Collis, J. 1976.** Town and Market in Iron Age Europe. In: Cunliffe, B.W. & Rowley, T. (eds.), *Oppida: The Beginning of Urbanization in Barbarian Europe* (pp 3–24). Oxford: BAR Supplementary Series.
- Collis, J. 2003.** *The European iron age*. London and New York: Taylor & Francis e-Library.
- Connolly, J. & Lake, M. 2006.** *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge: University Press.
- Cramer, E. C. 1995.** *What caused the iron age?*. History, 303: 9-11.
- Crevaschi, M. Pizzi, C. & Valsecchi, V. 2006.** *Water management and land use in the terramare and a possible climatic co-factor in their abandonment: The case study of the terramara of Poviglio Santa Rosa (northern Italy)*. Quaternary International, 151: 87-98.
- Црноглавац, В. 2005.** *Византијски новац (491–1078) из збирке Народног музеја у Нишу*. Зборник (Ниш) бр. 13–14: 61–162.
- Cupitò, M. Dalla Longa, E. Donadel, V. & Leonardi, G. 2012.** Resistance to the 12th century BC crisis in the Veneto region. The case study of Fondo Paviani and Montebello Vicentino, in: Kneisel, J. Kirleis, W. Dal Corso, M. Taylor, N. & Tiedke, V. (eds), *Collapse or continuity? Environment and development of Bronze Age human landscape* (pp. 55-70). Universitatforschungen zur prahistorischen Archäologie, Band 205. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Chang, K.C. 1972.** *Settlement Pattern in Archaeology*. Addison-Wesley modular publications, 24. An Addison-Wesley module in anthropology. Philippines: Addison-Wesley. 1-26.
- Chapman, J. Shiel, R. S. & Batović, Š. 1987.** *Settlement patterns and land use in Neothermal Dalmatia, Yugoslavia: 1983–1984 seasons*. Journal of Field Archaeology 14: 123–46.
- Chapman, J. & Shiel, R. 1993.** *Social Change and Land Use in Prehistoric Dalmatia*. Proceedings of the Prehistoric Society, 59: 61-104.
- Chemsseddoha, A. 2020.** Connections between the Balkans and the Aegean: The Case of Iron Age Burial Customs Northern Greece, in: Gavranović, M. Heilmann, D. Kapuran, A. & Verčik, M. (Eds.), *Spheres of Interaction : Contacts and Relationships between the Balkans and*

Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th-5th Centuries BCE) (pp. 253-269). Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Cherry, J. F. 2002. *Vox POPULI: Landscape archaeology in Mediterranean Europe*. Journal of Roman Archaeology 15: 561–573.

Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: Oxford University Press.

Childe, V.G. 1930. *The Bronze age*. London: Cambridge University Press.

Chropovský, B. & Herrmann, J. 1982. *Beiträge zum bronzzeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin: Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie - Nitra: Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied.

Чађеновић, Г. 1994. *Неолитска и енеолитска налазишта у крушевачком крају*. Археолошка радионица 1: 33–40.

Чађеновић, Г. 1995. *Прелиминарни извештај са локалитета Конопљара у селу Читлуку*. Археолошка радионица 2: 49 – 52.

Чађеновић, Г. 1998. *Богомољштите код Крушевца – градинско насеље старијег гвозденог доба*. Гласник Српског археолошког друштва 14: 95–101.

Чађеновић, Г. 2001. Старчевачки хоризонт на локалитету Конопљара у селу Читлуку. У: Тасић, Н. & Радуловић, Е. (ур.), *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (стр. 27–42). Крушевац: Народни музеј – Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Чађеновић, Г. 2001(а). *Налазишта брњичке културне групе у зони става Јужне и Западне Мораве*. Лесковачки зборник, XLI: 131–145.

Чађеновић, Г. 2002. Праисторијска налазишта на подручју Мојсињске и Послонске планине. У: Радуловић, Е. (ур.), *Мојсињска Света Гора, резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика Мојсињско–Послонског комплекса, каталог изложбе* (стр 7–10). Крушевац: Народни музеј.

Чађеновић, Г. 2003. *Гологлава код Сталаћа*. Крушевачки зборник, 9/10: 41–72.

Чађеновић, Г. 2007. Праисторијска археолошка налазишта на подручју Сталаћа. У: Николић, Ј. (ур.), *Браничево кроз војну и културну историју Србије II*, Зборник радова са научног скупа историјског архива Пожаревац, одржаног 10. октобра 2006. године (стр. 17–32). Пожаревац: Историјски архив.

Чађеновић, Г. 2007(а). *Праисторијске градине у зони става Западне и Јужне Мораве*. Крушевачки зборник 12: 7–32.

Чађеновић, Г. 2009. *Налазишта ватинске културне групе у зони става Јужне Мораве и Западне Мораве*. Крушевачки зборник 14: 161–180.

Чађеновић, Г. 2011. *Гвоздено доба у зони става Јужне Мораве и Западне Мораве*. Крушевачки зборник 15: 23–96.

Чађеновић, Г. 2011(а). *Енеолитски слој на локалитету Бедем у Маскару*. Српско археолошко друштво – XXXIV годишњи скуп, програми, извештаји и апстракти, 26–28. мај 2011. године: 40.

- Чађеновић, Г. & Трифуновић, М. (2002),** *Градиште – Прасковче утврђење из металног доба*. Гласник Српског археолошког друштва 18: 236–268.
- Чађеновић, Г. & Трифуновић, М. 2012.** Браник–Дедина, у: Љ. Васиљевић (ур.), *Археологија у сликама*. Крушевац: Народни музеј Крушевац.
- Čičikova, M. 1971.** *Sur la hronologie du Halstatt en Thrace*. Studia Balkanica 5: 79-92.
- Čović, B. 1965.** *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja XX: 27–145
- Čović, B. 1983.** Grupa Donja dolina – Sanski most, u: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV* (str. 232–286). Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost.
- Čović, B. 1986.** Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine. u: Medović, P. (ur.) *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Referati sa XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 9-12. oktobar 1984. (str. 55–64), Materijali XXII. Novi Sad: Saveza arheoloških društava Jugoslavije.
- Šarić, J. 2013.** *Kremenac, donjopaleolitsko nalazište*. Beograd: Arheološki institut.
- Ševalije, Ž. & Gerbran, A. 2004.** *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos - Kiša.
- Šečković, B. 1976.** *Savlađivanje vodenih prepreka mesnim i priručnim sredstvima*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Škorić, A. Filipovski, G. & Ćirić, M. 1985.** *Klasifikacija zemljišta Jugoslavije*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Шкриванић, Г. 1974.** *Путеви у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа.
- Шпехар, П. Стаменковић, С. & Миладиновић-Радмиловић, Н. 2016.** Заштитна ископавања на локалитету Давидовац–Црквиште. у: Перић, С. & Булатовић, А. (ур), *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014)* (стр. 275-300). Београд: Археолошки институт.
- Шушић, В. 2000.** *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*. Докторска дисертација одбрањена на Природно математичком факултету, Институт за географију, Универзитета у Новом Саду. Нови Сад: Природно математички факултет.
- Queslati, S. Ksouri, R. Falleh, H. Pichette, A. Abdelly, C. & Legault, J. 2012.** *Phenolic content, antioxidant, anti-inflammatory and anticancer activities of the edible halophyte Suaeda fruticosa Forsk*. Food Chem. 132: 943-947.
- Waldbaum, J. C. 1978.** *From Bronze to iron: The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean*. Studies in Mediterranean archaeology, 54. Göteborg: Åström.
- Waldbaum, J. C. 1980.** The rst archaeological appearance of iron and the transition to the Iron Age, in: Wertime T.A. & Muhly J.D. (eds.), *The Coming of the Age of Iron* (pp 69-98). New Haven: Yale University Press.
- Waldbaum, J. C. 1999.** The coming of iron in the Eastern Mediterranean: Thirty years of archaeological and technological research, in: Pigott V.C. (ed.), *The Archaeometallurgy of the*

Asian Old World (pp 27–58). Research Papers in Science and Archaeology 16. Philadelphia: University Museum.

Wanner, H. Beer, J. Butikofer, J. Crowley, T. Cubasch, U. Fluckiger, J. Groose, H. Grosjean, M. Joos, F. Kaplan, J.O. Kuttel, M. Muller, S.A. Prentice, I.C. Solomina, O. Stocker, T.F. Tarasov, P. Wagner, M. & Widman, M. 2008. *Mid to Late Holocene climatic change: an overview*. Quaternary Science Reviews 27: 1791-1828.

Wansleben M. 1988. Geographical Information Systems in archaeological research. In: Rahtz, S. (ed.), *Computer and Quantitative Methods in Archaeology*. British Archaeological Reports, Int. ser. 446: 435-451.

Wardle, K. Higham, T. & Kromer, B. 2014. *Dating the End of the Greek Bronze Age: A Robust Radiocarbon Based Chronology from Assiros Toumba*. PLoS ONE. 2014; 9(9): 1-48.

Wardle, K. A. & Wardle, D. 2007. Assiros Toumba. A Brief History of the Settlement, in: Todorova, H. Stefanovich, M. & Ivanov, G. *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria), Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. (In The Steps of James Harvey Gaul Volume 2)* (pp 451–479). Sofia: Gerda Henkel Stiftung

Weiberg, E. & Finné, M. 2018. *Resilience and persistence of ancient societies in the face of climate change: A case study from Late Bronze Age Peloponnese*. World Archaeology 50: 584–602.

Weiberg, E. Unkel, I. Kouli, K. Holmgren, K. Avramidis, P. & Bonnier, A. 2016. *The socio-environmental history of the Peloponnese during the Holocene: Towards an integrated understanding of the past*. Quaternary Science Reviews 136: 40–65.

Weller, O. 2015. First salt making in Europe: a global overview from Neolithic times, in: Brigand, R. & Weller, O. (eds), *Archaeology of Salt: Approaching an invisible past* (67-82 pp). Leiden: Sidestone Press.

Weninger, B. & Jung, R. 2009. Absolute Chronology of the End of the Aegean Bronze Age, in: Deger-Jalkotzy, S. & Baechle, A. (Eds.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms III: LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age*. Proceedings of the International Workshop at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007. Veröff. Myken. Komm. 30 (pp. 373–416). Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.

Wesse, A. 1990. *Die Ärmchenbeile der Alten Welt: Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa*. Bonn: R. Habelt.

Wilk, R. & Rathje, W. 1982. *Household Archaeology*. American Behavioral Scientist, 25(6): 617-639.

Wiley, G. R. 1953. *Prehistoric Settlement Patterns in the Viru Valley, Peru*. Bureau of American Ethnology Bulletin 155. Washington D.C.: Smithsonian Institution.

Willis, K. J. 1996. *Where did all the flowers go? The fate of temperate European flora during glacial periods*. Endeavour 20: 110–114.

Wood J. 2000. *Food and drink in european prehistory*. European Journal of Archaeology Vol. 3(1): 89–111.

Wheatley, D. & Gillings, M. 2002. *Spatial technology and archaeology: The archaeological applications of GIS*. London: Taylor & Francis.

Whittle, A. 1996. *Europe in the Neolithic: the creation of new worlds*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yanagisako, S. 1979. *Family and Household: The Analysis of Domestic Groups*. *Annual Review of Anthropology*, 8: 161-205.

Young, S. Pollard, M. Budd, P. & Ixer, R. 1999. The earliest use of iron in China, in: Young, S. (ed.) *Metals in antiquity, BAR international series*, 792 (pp 1-9). Oxford: Archaeopress.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АИ – Археолошки институт, Београд

ЗЗСККГ – Завод за заштиту споменика културе Крагујевац

ЗЗСКН – Завод за заштиту споменика културе Ниш

ЗМА – Звичајни музеј Алексинац

ЗМП – Завичајни музеј Параћин

ЗМЈ – Завичајни музеј Јагодина

МХМРЋ – Музеј „Norreum Margi“ – Равно Ћуприја

НМВ – Народни музеј Врање

НМК – Народни музеј Крушевац

НМЛ – Народни музеј Лесковац

НМН – Народни музеј Ниш

РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе

САНУ – Српска академија наука и уметности

СБД – Средње бронзано доба

ПБД – Позно бронзано доба

РГД – Рано гвоздено доба

СГД – Старије (развијено) гвоздено доба

Биографија аутора

Петар Милојевић је дипломирао на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, 2014. године са темом *Рекогносцирање потенцијалних палеолитских станишта на територији Сокобањске котлине и ближе околине*, код ментора др Душана Михаиловића. Докторске студије је уписао 2015/2016. године под менторством др Марије Љуштине. Од 2020. године је запослен на Археолошком институту Београд у звању истраживач сарадник, где и данас ради. Бави се истраживањем образаца насељавања и палеоекономијом насеља из бронзаног и гвозденог доба на територији централног Балкана. Поред тога, интересује се за етноархеологију, спелеоархеологију, материјалну културу, друштвену организацију и технолошку развијеност праисторијских популација из металних доба.

У периоду од 2002. до 2023. био је ангажован на реализацији више домаћих и међународних научноистраживачких пројеката. Највише се бавио археолошким рекогносцирањима терена, током којих је учествовао у документовању великог броја археолошких налазишта из различитих периода прошлости. Руководи пројектом *Истраживање налазишта из раног гвозденог доба на територији општине Сокобања*, у организацији Археолошког института и народне библиотеке „Стеван Сремац“ у Сокобањи, док је коруководилац на пројектима *Систематска археолошка проспекција Јагодинског краја* у организацији Завичајног музеја Јагодина и Археолошког института, као и на пројекту *Систематска археолошка проспекција Књажевачког краја* у организацији Завичајног музеја Књажевац и Археолошког института. Активни је члан Српског археолошког друштва од 2014. године.

Публиковао је три монографије, два каталога и 23 чланка у стручним часописима и зборницима радова. Аутор неколико музејских изложби у сарадњи са Народним музејом Ниш, Народним музејом Топлице, Народним музејом Врање, Завичајним музејом Алексинац и Завичајним музејом Жупе. Добитник је награде за изузетна достигнућа из области историје и археологије, коју му је доделила општина Алексинац 2018. године.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Петар Милојевић

Број индекса 7A15-8

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Обрасци насељавања у Моравско-вардарској долини
од XIV до VI века пре нове ере**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Петар Милојевић**

Број индекса **7A15-8**

Студијски програм **Археологија**

Наслов рада **Обрасци насељавања у Моравско-вардарској долини од XIV до VI века пре нове ере**

Ментор **проф. др Марија Љуштина**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Обрасци насељавања у Моравско-вардарској долини од XIV до VI века пре нове ере

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

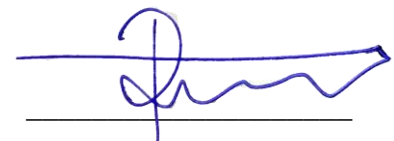
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.